

MAGYAR NYELVŐR

4.

TARTALMÁBÓL

Szili Katalin: Az udvariasság pragmatikája

É. Kiss Katalin: Földi János, a nyelvész

Jobst Ágnes: A *mi* mint a hatalom és a szolidaritás névmása

Balázs Géza: Az sms-folklór – a minimálfolklór nyelvi képe II.

Pethő József: Állandóság és változás. Krúdy utolsó alkotói korszakának stílusáról

Bañcerowski Janusz: Nemzeti sztereotípiák a magyar és a lengyel közmondásokban és frazeológiai kapcsolatokban

Csontos Nóra: A kihagyás és megszakítás jelölésének alakulástörténete

Gugán Katalin: Az alany és az állítmány egyeztetése a középmagyar korban

Nádas Tímea: Tekintettel egy határozóra – élőnyelvi szempontból

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Szili Katalin</i> : Az udvariasság pragmatikája	1
<i>É. Kiss Katalin</i> : Földi János, a nyelvész	17
<i>Jobst Ágnes</i> : A mi mint a hatalom és a szolidaritás névmása	29
<i>Balázs Géza</i> : Az sms-folklor – a minimálfolklor nyelvi képe II.	48

Nyelv és stílus

<i>Pethő József</i> : Állandóság és változás. Krúdy utolsó alkotói korszakának stílusáról	63

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Bañcerowski Janusz</i> : Nemzeti sztereotípiák a magyar és a lengyel közmondásokban és frazeológiai kapcsolatokban	76
<i>Csontos Nóra</i> : A kihagyás és megszakítás jelölésének alakulástörténete	87
<i>Gugán Katalin</i> : Az alany és az állítmány egyeztetése a középmagyar korban	99
<i>Nádus Tímea</i> : Tekintettel egy határozóra – élőnyelvi szempontból	107

MAGYAR NYELVÖR

131. ÉVF.

*

2007. JANUÁR–MÁRCIUS

*

1. SZÁM

Az udvariasság pragmatikája

Bevezetés

Ha végigtekintünk az elmúlt 25 év pragmatikai munkáinak során, azt tapasztaljuk, hogy jelentős hányaduk foglalkozik az udvariasság kérdéskörével, és ez nem véletlen. A pragmatika ugyanis, miképpen egyik legelterjedtebb meghatározása fogalmaz, „a kontextuális jelentés vizsgálata”. Az állítás értelmében a beszélők annak megfelelően tervezik meg nyelvi cselekedeteiket, hogy milyen körülmények között nyilvánulnak meg, vagyis a kontextus erős befolyással lehet a választott nyelvi formákra. A beszédhelyzet társadalmi, pszichológiai összetevőit állítja előtérbe egy másik, a tárgyamhoz legközelebb álló definíció is: a pragmatika a viszonylagos távolság kifejezésének tanulmányozása: “the study of the expression of relative distance” (Yule 1995: 3). A beszélő és hallgatójának szociális távolsága, kapcsolatuk jellemzői nagymértékben kihatnak arra, hogy a felek egy adott kultúrában mit mondanak ki, és hallgatnak el, illetve amit mondanak, azt mennyire közvetlenül teszik/tehetik. A nézetet leghatározottabban képviselő Anna Wierzbicka például a pragmatikát előbb a társadalmi interakció tanulmányozására szolgáló eszköznek (“tool of social interaction”) (1991: 1), majd pár oldallal később egyszerűen az ’én’ és a ’te’ közötti nyelvi interakciót kutató diszciplínának mondja: “The discipline studying linguistic interaction between ’I’ and ’you’ ” (i. m. 5). Hozzáteszem, abban, hogy az udvariasságot a pragmatika alapstúdiumának tartják, sőt nemegyszer magával a diszciplínával azonosítják, nem kis része van a két legnagyobb hatást gyakorló udvariassági elmélet szerzőjének, G. Leechnek, valamint a Brown és Levinson szerzőpárosnak. Leech a témával foglalkozó művének *A pragmatika elvei* (Principles of Pragmatics, 1983) címet adta, de Brown és Levinson is szoros kapcsolatukra utalnak, amikor a nyelvhasználat univerzális elveivel azonosítják az udvariasságot (Politeness: Some Universals in Language Usage, 1987).

Dolgozatomban az udvariasság kutatásának lehetséges módozataival foglalkozom, előtérbe állítva a pragmatikai értelmezéseket, azok meghatározó fogalmait. A két tárgyalt elmélet korlátainak megemlítése mellett azt is jelzem, miben hoztak újat a fenomén „hagyományos” leírásához képest, illetve érzékeltetni kívánom, mit is jelent az udvariasság pragmatikai szempontú kutatása. Előljáróban – már csak a témám megkövetelte gesztusként is – szükségesnek tartom kiemelni azt a tényt, hogy a kutatók (így a magyarok is) a kezdetektől fogva sikeresen túlléptek a formai leírások keretén, s nemegyszer igen előremutató megállapításokat

tettek. Az első ilyen jellegű munkának, Ponori Thewrewk Emil (1897) dolgozatának a látásmódja például a szemiotikát, illetve a nem nyelvi jelrendszerekkel foglalkozó kinezikát, proxemikát stb. idézi. Simonyi hármas, szociálpszichológiai megfontolásokat is figyelembe vevő udvariassági rendszere (1911) pedig akár Lakoff, akár Leech rendszerébe is beilleszthető lenne. Erősen társadalomnyelvészeti indíttatású az eddigi legátfogóbb, hatalmas művelődéstörténeti anyagot felvonultató mű, Kertész Manó könyve (1933). Összetett, társadalomlélektani attitűd jellemzi Éder Zoltán szócikkét is (Éder 1980: 1128–30).

1. Az udvariasság lehetséges (nem pragmatikai) tárgyalásmódjai

Sajnálatos módon az utóbbi évtizedek kitüntetett érdeklődése, a változatos elméleti megközelítések, a gyarapodó empirikus vizsgálatok ellenére is azt kell mondanunk, hogy magának a fogalomnak a meghatározásában meglehetősen összevisszaság uralkodik a szakirodalomban. Valójában abban sincs megegyezés, hányféle szempontból tanulmányozható jelenségről van szó: B. Fraser például négy lehetséges megközelítéséről szól (1990), J. Thomas pedig ötről (1995: 149). Mindketten elkülönítik az udvariasságot mint társadalmi viselkedést a nyelvi megjelenésmódoktól, de megjegyzi azt is, hogy az éppen aktuális udvariassági elvárások tükröződnek a nyelvben. A nem nyelvi udvariasság Thomasnál mindennapi életünk valós céljaként jelenik meg, Frasernél pedig mint a megfelelő és tapintatos társadalmi viselkedésformákat magában foglaló, történelmileg változó, kodifikált normarendszer, amit Rotterdami Erasmus *De civilitate morum puerilium*ának megjelenésétől kezdve (1530) időről időre kézikönyvekbe foglalnak a társadalom tagjai számára. (Etimológiája több nyelvben is egyértelműen utal eredetére, kialakulásának körülményeire, arra a tényre, hogy történetileg a felsőbb osztályok magatartására vonatkozó szabályokat foglalta magába: német *höflich*, francia *courtois*, spanyol *cortes*, de ebbe a sorba simul a magyar elnevezése is.) A gazdag magyar illemtan-irodalom egy jelentős korszakába, a 19. század első felébe a Fábri Anna szerkesztette kitűnő szöveggyűjtemény nyújt bepillantást (2001).

Mivel Thomas rendszerében a pragmatikai csak egyike a lehetséges négy tárgyalásmódnak, munkája megfelelő támpontul szolgál összevetésükre, érényeik, korlátaik megragadására, illetve a pragmatikai értelmezés elhatárolására a többitől. (Fraser kizárólag a pragmatikai udvariasságelméletekkel foglalkozik.) Thomas négy kategóriája: az udvariasság 1. mint a tisztelet megnyilvánulása; 2. mint kommunikációs stílus; 3. mint megnyilatkozás szintű nyelvi jelenség; 4. mint a pragmatika tárgya.

1.1. Az udvariasság mint a tisztelet megnyilvánulása

Az udvariasságot nem egy munka azonosítja a tiszteletadással. Miként erre a szerzőnk figyelmeztet, hibásan, mert a két fogalom rokon, de nem azonos (Thomas 1995: 150). A tiszteletadás azt a respektust jelenti, amelyet mások iránt érzünk maga-

sabb társadalmi rangjuk, státusuk, koruk stb. miatt, ilyen módon valójában a familiaritás ellentéte. Az udvariasság viszont a másokkal szembeni figyelmesség megnyilvánulásának általánosabb módja, részét képezik a tiszteletadás formái, de jóval több annál. (Ellentéte a durvaság.) A tisztelet kifejezőmódjai – ahogy az udvariasságéi is – lehetnek nem verbálisak: felállunk, ha idősebb professzorunk belép a szobába, az urak előre engedik a hölgyeket stb. Formai megjelenítői különböző mértékben épülhetnek be az egyes nyelvek rendszerébe, az ázsiai nyelvek nagy részébe (koreai, japán) általános érvényű, gazdag kódrendszerrel is akár. A japánban például nem lehet megkerülni a beszélő és hallgató viszonyát még olyan egyszerű közlésekben sem, mint *Ma szép idő van*, ugyanis a mondatban ott kell lennie a közömbös (*da*), a tiszteletet (*desu*) és a különleges tiszteletet (*degozaimas*) kifejező szavak valamelyikének (Matsumoto 1989: 209). (A témáról magyarul: Mártonfi 1972.) A tisztelet nyelvi megnyilvánulásának szűkebb érvényességű bizonyítéka a tegező, magázó névmások megléte az úgynevezett T/V nyelvekben (a francia tegező *tu* és magázó *vous* névmások rövidítéséből keletkezett elnevezés), ami arra kötelezi a beszélőket, hogy interakcióikban kinyilvánítsák a hallgatójukhoz fűződő társadalmi viszonyukat, így az irányában megnyilvánuló tiszteletet is. A magyar nyelv azért foglal el sajátos helyet az ilyen típusú nyelvek között, mert a szimmetrikus egyes és többes számú alakoknak köszönhetően (*te, ön ↔ ti, önök*) a distinkciót a többes számú hallgatóságra is ki kell terjeszteni, nem beszélve az *ön* és *magá* közötti fokozati különbségről, illetve a feléledő, nőkkel használatos *kiskegyedről*. A beszédpartnerek egymás iránti tiszteletét emellett a megszólító formák (*uram, asszonyom, professzor úr* stb.) vagy a köszönetmódok is jelölhetik. Ha végigtekintünk az udvariasság irodalmának történetén – Domonkosi Ágnes összefoglalójából (1999) ezt megtehetjük –, kijelenthetjük, hogy a tisztelet kifejezésének említett eszközei a kezdetektől fő témáját képezik az udvariasság hagyományos taglalásának, de a jelenkori társadalomnyelvészeti munkáknak is kedvelt vizsgálati területei. (Hogy csak néhány frissebb munkát említsék: Domonkosi 2001; Dömötör 2005.)

A beszélő szándékának meghatározó szerepet tulajdonító pragmatika ezzel szemben meglehetősen közömbösen viseltetik irántuk. Ennek oka az, hogy a tegezést-magázást, a megszólító kifejezések stb. használatát nagyrészt normatív szabályok irányítják, vagyis a megnyilatkozónak nem sok szabadsága van a kiválasztásukban, ha nem akarja önmagát hátrányos helyzetbe hozni. A pragmatika érdeklődését ezért csak akkor keltik fel, ha eltérés tapasztalható a normától. Ilyenkor számos pragmatikai kérdés merül fel: vajon milyen szándék húzódik meg a beszélő viselkedése mögött, milyen jelentést hordoz az adott alakzat az új kontextusban stb. Ha a közös munka alól kibúvó, későn érkező beosztottját a főnök az *Óh, Kovács kisasszony is megérkezett* mondattal köszönti, nem éppen hízelgő véleményének ad hangot. A beszélői szándék tehát akár ellentétes előjelűvé is változtathatja a tiszteletet megjelenítő formák tartalmát, magyarán úgy is lehetünk udvariatlanok, hogy látszólag megadjuk a respektust (*Miniszter úr! Ön alkalmatlan a posztjára*).

Pragmatikai szempontból figyelemreméltóak a megszólításokkal történő „leértékelések” és „felértékelések”, vagyis azok az esetek, amikor a megnyilatkozó nem a társadalomban elfoglalt helyének, korának, nemének megfelelően szólítja

meg partnerét. A normától való elhajlásnak többek között érzelemkifejező funkciója lehet (Péter 1991: 112–6). Ha leértékelünk, nagyrészt sértő célzattal teszszük (*fater, öreglány* stb.), de az sem ritka, hogy a beszélő alárendelt szerepét vagy egyéb mögöttes szándékait a partnere magasabbra helyezésével palástolja, mondjuk *főorvos úrnak, őrmester úrnak* szólítja, holott sem az egyik, sem a másik. Külön dolgozat tárgyát képezhetné a női megszólítások, köszönések szociopragmatikai üzenete: *Parancsol még valamit, drága; Csók*.

Örvedetes módon néhány, a tisztelet nyelvi kifejezőeszközeit pragmatikai aspektusból vizsgáló dolgozatról is be tudok számolni. Gondolok itt Kiefer Ferencnek az üdvözléseket nyelvi játékként értelmező írására (Kiefer 1980). Bańcerowski Janusz (2002b), valamint Nyomárkay István dolgozatukban (1998) az udvariasság nyelvi elemeinek használatát a beszélő stratégiájával azonosítják, s megjelenésüket pragmatikai változóktól teszik függővé. Balázs Géza köszönés- és megszólításokról szóló (1993), illetve Fülei-Szántó Endre hasonló témájú értekezése (1994) nem nevezhető ugyan pragmatikainak (az előbbi inkább antropológiai nyelvészeti, az utóbbi szociálpszichológiai ihletésű), de az elemzett nyelvi elemeknek több, a beszélők szándékához köthető sajátosságával is foglalkoznak.

1.2. Az udvariasság mint kommunikációs stílus/registter

Mint ismeretes, a kommunikációs stílus, más elnevezéssel registter a szituációtól függő (szóbeli és írásbeli) nyelvhasználati módokat foglalja magába (Halliday 1978: 32). Az eltérő társadalmi kapcsolatok, helyzetek más-más nyelvhasználatot követelnek: másképp üdvözljük a vendégeket egy tudományos konferencián elnökként, és másképp a rég nem látott barátunkat az utcán, de eltérőképpen írunk meg egy hivatalos feljegyzést és egy, a családtagunknak szóló üzenetet. A sajátos szituációkban, kontextusban használt nyelvi formákkal való foglalatalkodás elsődlegesen a társadalomnyelvészeti feladata, de stíláriis kérdés is. (Az egyes nyelvi alakzatokhoz köthető stílusulajdonságokról l. Tolcsvai Nagy 1996.) A pragmatika érdeklődésére azonban ismételtelen csak akkor tarthatnak számot, ha a beszélő nem az előírásoknak megfelelő megnyilatkozásokkal vagy az adott szituációban váratlan fordulatokkal él.

1.3. Az udvariasság mint megnyilatkozás szintű nyelvi jelenség

A 70-es évek udvariassággal foglalkozó munkái az udvariassági kifejezéseket főként mint felszíni szerkezeti jelenségeket vizsgálták. (Thomas kicsit zavaró terminusát Searle-től kölcsönzi a lokúció szintjén megvalósuló cselekedetekre, vagyis valaminek a kimondására.) Fraser (1978) és Walters (1979a, b) ilyen jellegű dolgozataikban a különféle beszédaktusokat megjelenítő nyelvi eszközök udvariassági rangsorát igyekeztek meghatározni. Felméréseikben arra kérték adatközlőiket, hogy (a lehető legközömbösebb kontextusban) állítsák rendbe a megadott alakzatokat: *Megtennéd nekem; meg tudnád tenni; meg tudod tenni; Tedd meg, hogy* stb.

Dolgozataikból három fontos következtetést lehet levonni: 1. az anyanyelvi beszélők meglehetősen biztonsággal ítélik meg, hogy hol helyezkedik el a képzeletbeli udvariassági skálán egy-egy forma; 2. minél kidolgozottabb egy alakzat grammatikai szempontból, annál udvariasabb: *Csináld meg!* ↔ *Megkérhetnélek arra, ...*; 3. a több nyelvre kiterjesztett interkulturális összevetések (Fraser idegen ajkúakat is bevont a vizsgálatba) azt mutatták, hogy egyes nyelvek bizonyos nyelvi cselekedetek végrehajtásához cizelláltabb, mások szükszavúbb eszköztárral bírnak: az angol a szükségesség, kötelesség megjelenítésének formáiban gazdag (*you must, you have to, you are to, you should* etc.), de ugyanez elmondható a magyarról is: *meg kell tenned, muszáj megtenned, meg kellene tenned, megtehetnéd* stb.

A beszédaktusok végrehajtására alkalmas formulákat mind a társadalomnyelvész, mind a pragmatika kutatók közé sorolja: a pragmatika számbavételük, a szituációk társadalmi tényezőinek, a beszélők szociális hátterének, korának, iskolázottságának és az adott formák használatának összehasonlítása helyett annak meghatározását állítja középpontba, hogy a beszélők hogyan, milyen stratégiákkal valósítják meg szándékaikat. Emellett azt is tanulmányozza, hogy a stratégiákat milyen formák jelenítik meg. Az utóbbi, pragmlingvisztikai aspektus követése több kérdés tisztázásában segíthet: milyen tényezők szabják meg a szinonimnak tűnő *elnézést, bocsánat* előfordulását (Szili 2004: 148–51), mikor részesítjük előnyben a rövidebb imperatívusi alakokat a hosszabbakkal szemben stb. De azért is fontos lehet, mert az előző két alponthoz hasonlóan akár meg is kérdőjelezheti a kontextus nélküli nyelvi alakzatok udvariassági értékéről megállapítottakat. Ennek illusztrálására lássunk két példát: vendégeinket a meglehetősen igénytelen, közvetlen imperatívusi *Vegyél!* formával kínáljuk meg, s nem a *Vennél egy süteményt?* kérdéssel, ahogy a *Zavarhatám egy pillanatra?* kérdés is lehet udvariatlan, gúnyos, ha mondjuk a trécselő eladóhoz fordulok vele. A nyelvi forma tehát önmagában még nem jelöli egyértelműen a vele végrehajtott beszédaktus udvarias vagy udvariatlan voltát: erre csak a nyelvi forma, a megnyilatkozás kontextusa és a beszélő, valamint a hallgató viszonya együttesen képesek. (A pragmatika többek között ezért is ódzkodik attól, hogy az udvariasságot egyértelműen a közvetettséggel azonosítsa.)

2. Az udvariasság a pragmatikában

Miután vázoltam témám lehetséges – nem pragmatikai – megközelítéseit, illetve érzékeltetem a pragmatikai felfogás lényegi eltéréseit amazoktól, tekintsük át, milyen udvariasságmagyarázatokkal szolgál ez a nyelveírási szint. A meghatározó pragmatikai udvariasságelméletek értelmezési szempontjaikat tekintve a következőképpen azonosíthatók:

1. **az udvariasság mint a társalgási maximák megnyilvánulása** (Leech 1977, 1983);
2. **az udvariasság mint arcvédő tevékenység** (Brown–Levinson 1978, 1987).

Ismertetésüket az alábbiakra összpontosítva végzem el: (hozzávetőleges) definíciójuk; alapfogalmaik; az udvariasságot meghatározó tényezők az adott rendszerben; erényeik és hiányosságaik.

Mielőtt azonban ezt megtenném, szükségesnek tartom a társadalmi (így a nyelvi) érintkezéseinket nagyban meghatározó **benyomáskeltés** (énmegjelenítés) és az udvariasság összefüggésével kapcsolatos álláspontomat vázolni. Vitathatatlan, hogy mind a kétféle arcot megjelenítő udvariassági stratégiák (l. Brown–Levinson 1987), mind a Leech (1983) maximáiban foglaltak szerves részét képezik a kedvező énmegjelenítésnek (kapcsolatukról bővebben: Nemesi 2000), ám azt is hozzá kell tennünk gyorsan, hogy a benyomáskeltés nem minden válfaja tartozik az udvariasság körébe. Pragmatikai értelemben ugyanis a nyelvhasználat stratégiai jellegű, vagyis a beszélő egy adott helyzetben a szándékainak leginkább megfelelő nyelvi megnyilvánulásformákat választja. Éppen ezért különbséget kell tennünk a benyomáskeltés azon válfajai között, amelyek általános kommunikációs célként jelennek meg (a társadalmi elvárásokat követőnek, műveltnek, választékosnak, expreszívnek, szellemesnek stb. akarok látszani) és azok között, amelyek a felek kommunikációjának zökkenőmentességét, a hallgató érzéseinek, gondolatainak, egyéb elvárásainak való megfelelést, más szóval az udvariasságot biztosítják. Annak illusztrálására, hogy ez nem mindig egyszerű feladat, vegyünk a túlzások köréből egy példát. A *Rettenetes vihar van odakint* állítás jelzője közömbös helyzetben csupán a mostoha időjárás erősebb megjelenítését szolgálja (benyomáskeltő alakzat), de ha az agyonfagyott, éppen hazaérkező barátomnak mondom, az Egyetértés leechi maximáját teljesítem vele.

2.1. Az udvariasság mint a társalgási maximák megnyilvánulása

Az udvariasság Leechnél tulajdonképpen magyarázat arra, miért olyan közvetettek az emberek annak átadásában, amit gondolnak, és miért térnek el az udvariasság érdekében Grice társalgási elveitől (1983: 80). Koncepciójának ihletője kétségtelenül Grice konverzációelmélete volt (Grice 1975), de közvetlen előzményének G. Lakoff dolgozata (1973) tekinthető. Minthogy Leech elméletével több munka is foglalkozott (Bańcerowski 2000b, Nemesi 2000, Szili 2000, 2004, Pap 2006), itt csupán a lényeges elemeit emelem ki.

A könyvének címébe foglalt pragmatikai (azaz udvariassági) elveket a 4. fejezetben határozza meg. Mint tudjuk, Grice Együttműködési Elvre (Cooperative Principle: CP) épülő társalgási modelljében a résztvevők a kommunikáció hatékonysága érdekében négy maximát (Mennyiség, Minőség, Relevancia, Mód) követnek. (Az egyes fogalmak eredeti nagybetűs írásmódját a magyar szakirodalom átvette, ezért én is ezt a gyakorlatot követem.) Grice-szal vitatkozva Leech rámutat arra, hogy amikor két ember beszél egymással, nemcsak az a fontos, hogy az egyik azt mondja a másiknak, amit gondol vagy érez, hanem megfelelő benyomást, hatást is kell partnerében keltenie, vagyis a mondanivaló tartalmán kívül a másik fél gondolatait, érzéseit is figyelembe kell vennie, tiszteletben kell tartania. A társalgási szabályok mellett ezért udvariassági maximák megfogalmazása is

szükséges a kommunikációs szituáció értelmezéséhez. A grice-i együttműködési elv analógiájára megalkotja az Udvariassági Elv fogalmát (Politeness Principle: PP). Míg a CP célja az információk legteljesebb átadása, az Udvariassági Elvé az, hogy minimalizáljuk az udvariatlanságunkkal kapcsolatos hiedelmek kifejezését, és maximalizáljuk az udvariasságunkat erősítőket: “Minimize (other things being equal) the expression of impolite beliefs; Maximize (other things being equal) the expression of polite beliefs” (Leech 1983: 81). E törekvésünket hat (esetleg hét) maxima segítségével valósíthatjuk meg: 1. Tapintat (Tact), 2. Nagylelkűség (Generosity), 3. Megerősítés, (az angol approbation szót fordítják ’jóváhagyás’-nak is), 4. Szerénység (Modesty), 5. Egyetértés (Agreement), 6. Együttérzés (Sympathy). 7.? Fatikus (Phatic) Maxima. Az elvek mindegyikéhez pragmatikai skálát rendel, amely alapján a beszélő dönt az adott maxima követéséről.

2.1.1. Leech elméletének kritikája

Leechnek több kritikusa is akadt (Dillon et. al. 1985, Thomas 1986, Brown és Levinson 1987, Fraser 1990) mindenekelőtt az elvek kiválasztásának esetlegessége miatt. Ha társadalompszichológiai kényszerűségek megszabta morális tanításokon alapulnak (tartalmuk alapján erre következtethetünk), miért éppen ezeket emelte ki közülük, és miért ennyit. Közösségünk számos erkölcsi szabály követését várja el életünk minden területén, de objektív kritériumok alapján megállapítani, hogy melyek közülük azok, amelyek az udvariasság körébe sorolandók, s melyek nem, szinte lehetetlen vállalkozás. Gu szerint például a kínai kultúrában az udvariasság négy alapértékre épül: 1. Tisztelet (Respectfulness); 2. Szerénység (Modesty); 3. Jóindulat (attitudinal Warmth); 4. Gyengédség (Refinement) (Gu 1990: 239). Nem egyértelmű az egyes elvek érvényességi köre sem. Különösen igaz ez a Leech által magasabb rendűnek mondott és a kissé homályosan definiált „egyéb” elvekre. A Pollyanna-elv (Kerüld a kellemetlen témákat! Részesítsd előnyben a kellemes témákat!), amely Eleanor H. Porter pöttyös regényekkel rokon művének optimista, „Lásd az élet napos oldalát!” tanítást követő lánykájáról kapta az elnevezését, elég nehezen azonosítható. Ha a barátnőm mosástól összement pulóverét meglátva azt mondom, *Legalább van egy divatos pulóvered*, a lehető legtöbbet hozom ki az adott helyzetből, de a megnyilatkozásom akár a Megerősítés Elv megnyilvánulásaként is felfogható.

Elméletének pozitív vonásaként szokták ellenben emlegetni azt, hogy maximái a brown–levinsoni „arc” fogalomnál jobban alkalmazhatók az udvariasság érzékelésében, az egyes udvariassági stratégiák használatában megmutatkozó kulturális különbségek megragadására. Leech nemegyszer maga fűz interkulturális jellegű kiegészítéseket hozzájuk. A Tapintat Elv három megnyilvánulási módját (a beszélő kirovó szerepének csökkentése; választási lehetőség felajánlása; az előny-hátrány skála használata) fejtegetve a második alstratégiáról például megjegyzi, hogy a lehetőség felajánlása a nyugatiak udvariasságról való elképzelésének kulcsfogalma. A kényszerítő beszédaktusok (kérés, ajánlat stb.) esetén a hallgató kárát úgy csökkentik, hogy szabad választásként prezentálják akaratukat. A kínaiak ezzel szem-

ben kis jelentőséget tulajdonítanak neki: náluk egyértelműen udvarias, ha a házigazda a vendég megkérdezése nélkül rakja tele annak tányérját étellel (Spencer-Oatey 1992: 7; idézi Thomas 1995: 161). Majzer Mónika (1999) és Szili Katalin felmérése (2000) azt valószínűsíti, hogy mi, magyarok szintén elég magas százalékban ajánljuk fel a választást partnerünknek. Szili adatközlői 40%-ban vetették fel választási lehetőségként a fordítás átnézését, Majzernél valamivel többen, 50%-ban: *Mi lenne, ha együtt megcsinálnánk, és utána elmennénk sétálni? Vagy fordítva, ahogy akarod.*

2.2. Az udvariasság mint arcvédő tevékenység: Brown–Levinson elmélete (1978, 1987)

Mivel a szóban forgó elmélet kulcsfogalma a külvilágnak az önmagunkról nyújtott kép, az **arc**, mindenképpen kell tennünk egy vázlatos kulturális antropológiai, társadalompszichológiai kitérőt. (Mivel a magyar nyelvben léteznek a *face* szónak az iménti definícióhoz köthető jelentésváltozatai – jelölheti valamely személy, dolog valódi egyéniségét, mi voltát: *megmutatta az igazi arcát; ez a kommunizmus igazi arca*, de lehet egy-egy érzelem, lelki állapot tükrözője is: *semmitmondó, gondterhelt* stb. *arcot mutat* –, szerencsésebbnek tartom a szintén elterjedt *arculat* vagy *homlokzat* helyett ezt a szót használni.)

2.2.1. A goffmani arc

Maga a fogalom a kínai filozófiában gyökeredzik, s a múlt század közepén Hu (1944) tanulmánya irányította a figyelmet ismételten rá, de Goffman volt az, aki koherens elméletet épített köré. Az ide vonatkozó két fő munkája, a Brown–Levinson-féle arc közvetlen előzményének mondott *On face-work* ('Az arcunkáról' 1955) és az *On the nature of deference and demeanor* ('A tiszteletadás és a viselkedés természetéről' 1956) az *Embarrassment and social organization* ('A zavar és a társadalmi szerveződés') című esszével egy kötetben jelent meg (1967). Az első két dolgozatában még erősen érződik a francia társadalomfilozófus, Emile Durkheim vallásról írt munkájának hatása (1915). Az *arcot* még olyan énképként határozza meg bennünk, amelyet társadalmilag jóváhagyott tulajdonságok körvonalalznak ("Face is an image of self delineated in terms of approved social attributes" 1967: 5), az *arcunka* pedig bármely olyan cselekedet, amit valaki annak érdekében végez, hogy összhangban maradjon az általa mutatott *arccal* (*face-work*: "actions taken by a person to make whatever he is doing consistent with face" 1967: 12.) Az egyén tevékenysége Durkheimhez hasonlóan a társadalmi szolidaritásban gyökeredzik, mozgatója a morál, az *arcunka* és a viselkedés pedig a társadalmi élet rituális rendjének fenntartója. A harmadik esszében, amelyben az individuum és a közösség viszonyát taglalja azokat az eseteket a középpontba állítva, amikor a rituálé finom egyensúlya megbomlik, távolodni látszik a durkheimi *arcfelfogástól*. A társadalmi lények kölcsönös függésének gondolatát itt sem utasítja el, de

kinyilvánítja az interakciókban részt vevők arcának szentségét, vagyis Durkheim kollektív énjének helyébe az interakciókban részt vevők önértékelése lép, amelynek alapját az angolszász kultúra fő értékei, a függetlenség és az egyén sérthetlenségét szimbolizáló „privacy” képezik. Az arc sérthetlenségének megtartása rituális rendet követel, azaz olyan tevékenységeket, amelyeken keresztül a szereplő kimutatja, mennyire méltó a tiszteletre, illetve mit gondol arról, hogy mások mennyit érdemelnek. A társadalmi találkozásait ebből következően úgy alakítja, hogy mind saját arca, mind partnere arcának önbecsülése megmaradjon. Az utóbbiak azt igazolják, hogy a goffmani arc nem egyoldalúan egocentrikus, valójában a másik fél reakcióinak, érzelmeinek felfogását is magában foglalja. Az alkalmazott defenzív (a saját arcot védő) és a protektív (mások arcát védő) gyakorlatok fontos szerepet kapnak majd Brownnál és Levinsonnál. (A témáról l. Bargiela-Chiappini 2003.)

Játékelméletét és a dramaturgiai énről vallott elképzelését későbbi esszéiben, így a *The Presentation of the Self in Everyday Life*-ban (1959; 1999) fejti ki, amelyben még gazdagabb, színesebb arcunkát tár elénk.

2.2.2. A kétféle arc és az arcfenyegető aktusok Brown–Levinson rendszerében

Erősen absztrakt arcfogalmukat a goffmani arc individualisztikus jegyeit és a nyugati (angol) ugyancsak énközpontú *persona* jellemzőit egybegyúrva alkották meg, amelyre ők maguk is utalnak elméletük első változatában (1978): “our notion of face is derived from that of Goffman and from the English folk term” (1978: 61). Goffman változatos arca kétfélére egyszerűsödik le náluk, a távolító/tartózkodó (negative) és a közelítő/ kedvező (positive) arcra. Ha az első pillantásra nem a leg-sikerültebb angol *negative, positive* terminusok eredetét keressük, szintén Durkheimhez kell visszatérnünk. Már említett művének alap gondolata szerint, ha a vallást levetkőztetjük, számos természetfeletti és hitbéli elemmel, rítussal szembesülünk. A rítusok szerepe az, hogy a két távoli, harcban álló világot, a szakrálist és mindennapit összekössék, lehetővé téve a kommunikációt a profán hívők és a szent, sérthetetlen istenek között. A negatív rítusok távol tartják, megakadályozzák a szent és profán kapcsolatát, a pozitív rítusok pedig megengedik a hívőknek, hogy segítségükkel kommunikáljanak az isteneikkel.

Tartózkodó arcunk Brown–Levinson szerint a mások befolyásától, kényszerétől való függetlenségünket (freedom of imposition), önrendelkezésünket, a cselekedeteink szabadságát szimbolizálja. A közelítő arc a beszédpartnerrel való közönségre, egyetértésre törekvést jeleníti meg, s a kölcsönös elfogadás igényét felmutatva kedvező képet akar kialakítani magáról a hallgatóban. A közelítő arc elvárásait kielégítő úgynevezett közelítő udvariasság stratégiái azoknak a konverzációs eszközöknek az előtérbe kerülését jelentik, amelyek a két fél közötti közös, egyetértésre alkalmas jelenséget emelik ki. A főnök a *Nos, barátaim, kezdjük el a munkát* felszólításban közelítő stratégiát alkalmaz: előbb a megszólítással érezteti a közönséget a munkatársaival, utána a többes szám 1. személyvel. Az ige imperatívusi alakja pedig arról vall, hogy nem ódzkodik kollégái független arcának megsérté-

sétől. A tartózkodó udvariasság megnyilvánulásmódjai a hallgató független arcának kedveznek. A beszélő ilyenkor önnön akaratát háttérbe szorítva, visszafogottan szólal meg, hogy partnerének szabadságát kevésbé veszélyeztesse. Így viselkedik az előző vezető, ha a következőképpen fogalmaz: **Jó lenne elkezdeni a munkát.** (A személytelen szerkezettel senkit sem szólít meg, a feltételes mód pedig az imperativus direktségét tompítja.)

Brown–Levinson elméletében a zavartalan interakció alapfeltétele egymás arcának elfogadása és megőrzése, vagyis az udvariasság annak megnyilvánulása, hogy az egyén milyen stratégiák használatával próbálja önmaga és a hallgatója arcát megőrizni. A stratégiák a beszélőnek az adott szituációban felmutatott arcához alkalmazkodva változnak. Eléggé pesszimista elképzelésük szerint minden illokúciós aktus (szándékot kifejező nyelvi cselekedet) valamilyen fokon arcfenyegető tevékenység (face threatening act = FTA), ezért a beszédpartnereknek együtt kell működniük. Az együttműködés az arc kölcsönös sebezhetőségén alapszik, hiszen a beszélő saját védelmében akaratlanul is fenyegeti beszédpartnere arcát, viszont ha annak arcát védi, háttérbe szorulnak a saját arcának az érdekei. Az előbbi esetben az udvariatlanság benyomását kelti, s ennek negatív következménye helyrehozható a beszédpartner arcának megmentése érdekében végrehajtott következetes munkával. Az egyes beszédaktusok természetesen eltérő mértékben veszélyeztethetik a beszélő vagy a hallgató arcát: az elutasítás például érzékenyebben érinti a hallgatóét, hiszen a megtagadás, elutasítás szégyenérzetet vált ki. A bocsánatkérés értelemszerűen a beszélőnek okoz nagyobb kárt.

Az arcfenyegető aktusok létrehozására Brown és Levinson háromfajta **mikrofonba** (on record) és egyfajta **mikrofon mellé** (off record) főstratégiát különböztetnek el. (Először természetesen el kell döntenie a megnyilatkozóknak, hogy megselelszi-e az adott arcfenyegető aktust, mondjuk leszólja-e ismerőse ruháját.) Ha mikrofonba hajt végre valamely aktust, szándékát egyértelműen, direkt módon juttatja kifejezésre, ha mikrofon mellé, közvetetten, valódi szándékát elrejtve.

A „mikrofonba” stratégiák megvalósíthatók **pőrén** (bald-on-record), valamint **orvoslással** (with redress). Az orvosló akcióval a beszélő jelzi, hogy tisztában van az általa végrehajtott aktus arcromboló hatásával, miképpen azzal is, hogy a hallgató jogosan igényli az elszenvedett károk méltánylását. Az orvosló akciók megvalósíthatók közelítő (2. pont) és távolító udvariassággal (3. pont).

A) Mikrofonba arcfenyegető stratégiák

1. Arcfenyegetés pőrén. Kerülhetünk olyan helyzetbe, amikor a külső tényezők, például veszély vagy a végzett munka hatékonysága arra készítetnek bennünket, hogy köntörfalazás nélkül, direkt módon fejezzük ki magunkat. Ha azt látom, hogy egy virágcserep éppen valaki fejére esne, csak azt kiáltom: *Hátra!* Az operáló orvos is a lényegre szorítkozva utasítja munkatársait: *Szikéit!, Szívást!* stb. Akkor teszünk így, ha nem félünk a címzett megtorlásától, vagy ha a felek egyetértenek abban, hogy a sürgősség, eredményesség érdekében felfüggeszthető arcuk védelme,

illetve értelmetlen azt védeni, hiszen az adott cselekedet a hallgató számára előnyös. (Amikor megkínálok valakit, nem a nagyon udvarias *Vennél egy süteményt?* kérdéssel fordulok hozzá, hanem a felszólító módú *Vegyél!* formával.)

2. Orvoslás közelítő udvariassággal. A beszélő közeledését fejezi ki partneréhez: jelzi a közösséget vele, azt, hogy kedveli, szereti, igényeit, személyiségét elismeri. Brown–Levinson tizenöt alstratégiát rendel ide, példákkal illusztrálva őket (1990: 76–86): 1. Figyelj a H (hallgató) érdekeire, kívánságaira stb.! Ezt teszem, ha szipogását így próbálom megszüntetni: *Kérsz egy zsebkendőt?* 2. Túlozz (érdeklődést, szimpátiát stb.)! (*Hogy te mindig milyen jól nézel ki!*) 3. Fokozd H érdeklődését! (*Képzeld, mi történt velem!*) 4. Alkalmazz csoporton belüliségre utaló azonosítókat, megszólításokat, zsargont, dialektust! (*Hát, öregem, olyan karót kaptam!*) 5. Törekedj egyetértésre! (Legjobb mód erre, ha „biztonságos” témákat [időjárás, divat, sport stb.] választunk.) 6. Kerüld a nézeteltérést! (Ez történik, ha H *Nagyon hideg van* megjegyzését B megerősíti, noha ő nem fázik: *Igen, eléggé.*) 7. Feltételezz közös platformot, tudást, menj elébe H kívánságának! (*Tudod, sok dolgom van; Nem akarnál inni valamit?*) 8. Viccelj! (*Nem baj, ha elpiszmozogok még egy kicsit?*) 9. Jelezd, hogy ismered H igényeit, és törödsz velük! (*Tudom, hogy nem tudsz meglenni az autód nélkül, de add kölcsön ma estére.*) 10. Kínálj, ígérj! (*Ha erre járok, meglátogatlak.*) 11. Légy optimista! (*Remélem, eljössz.*) 12. Vond be a tevékenységbe H-t is! (*Induljunk!*); 13. Adj vagy kérj indoklást! (*Miért ne találkozánánk?*) 14. Feltételezz vagy állíts kölcsönösséget! (*Múltkor én túlóráztam, most rajtad a sor.*) 15. Adjál ajándékot (javakat, rokonszenvet, megértést, együttműködést stb.) H-nak! (*Megértem a problémádat, de nem tudok segíteni.*)

3. Orvoslás távolító udvariassággal. Tíz, a hallgató tartózkodó, független arcának kedvező stratégiát említenek (1990: 86–103). Ezek formájukat tekintve konvencionális udvariassági kifejezések, a tisztelet jelölésére szolgáló elemek, a beszélő kirovó/kényszerítő szerepét csökkentő, személytelenítő formulák stb. 1. Légy konvencionálisan közvetett! (*Tudnál segíteni?*) 2. Kérdezz, biztosíts! (*Nem tudom, érdekel-e...; Lehet, hogy ez nem jó, de...*) 3. Légy pesszimista H-val szemben! (*Félek, nem jössz el.*) 4. Minimalizáld az R_x tolakodást (az R_x a B tolakodásának szituációtól függő mértéke az adott kultúrában)! (*Csak azért jöttem, hogy megkérdezzem...*) 5. Add meg a tiszteletet! (*Doktor úr!*) 6. Ismerd be a tolakodást, mentegetőzz! (*Tudom, hogy zavarom, de...; elnézést kérek, de...*) 7. Személytelenítsd el mind a beszélőt, mind a hallgatót! (*Az ember kénytelen népszerűtlen döntéseket hozni.*) 8. Az arcfenyegető aktust mint általános szabályt fogalmazd meg! (*Úriember nem hazudik!*) 9. Névszósíts! (*Az ön válasza tetszett a bizottságnak.*) 10. Mikrofonba vállalj magadra adósságot, vagy ne verd H-t adósságba! (*Nagyon hálás lennék, ha...; Nem kerül semmibe, úgysis arra megyek.*)

B) Mikrofon mellé arcfenyegető stratégiák

Emlékeztetőül: mikrofon mellé arcfenyegető aktus közben azzal védjük a partnerünk arcát, hogy indirekt módon jelenítjük meg a szándékunkat: vagy közvetett beszédaktust hajtunk végre (1., 8., 13., 14. pontok), vagy valamely grice-i elv fi-

gyelmen kívül hagyásával, megsértésével implikaturát, többletjelentést hozunk létre (2., 11., 12., 15. pontok). Az első esetben többféle, így a H számára előnyös értelmezése is lehet a megnyilatkozásunknak, a másodikban H a következtetési folyamatot irányíthatja a számára elfogadhatóbb megoldások felé. Brown és Levinson tizenöt változatát különítették el ennek az értelemszerűen távolságtartó udvariassághoz tartozó viselkedésmódnak (1990: 105–14). 1. Célozz a kívánságaidra, feltételeidre! (*Hideg van* = 'Csukd be az ablakot!') 2. Adj asszociációs támpontokat! (*Már megint fáj a fejem* = 'Masszírozd meg a hátamat!') 3. Élj előfeltevés-sel! (*Még Jancsi is meg tudta írni a tesztet.*) 4. Kisebbités! (*Nem is olyan rossz* = 'Jó'.) 5. Túlozz! (*Ezerszer hívtalak, de nem vetted fel* = 'Sokszor próbáltalak hívni.')

6. Alkalmazz tautológiát! (*Az egyes az egyes* = 'Ez a jegy rossz'.) 7. Alkalmazz ellentmondást! (*Szeretem is, meg nem is* = 'Ellentmondásosan viszonyulok hozzá'.) 8. Légy gunyoros! (*Gyönyörű időnk van* = 'Rossz idő van'.); 9. Alkalmazz metaforát! (*Ez a lányka egy pacsirta* = 'Jól énekel'.) 10. Tegyé fel szónoki kérdést! (*Honnan tudhattam volna...* = 'nem tudtam'.) 11. Légy kétértelmű! 12. Légy homályos! Az utóbbi két stratégiában B azzal sérti meg a Mód Maximáját, hogy nem pontosan azt mondja, amit közölni akar. Az első esetre példa: *Kati fiatal lány korában nagyon népszerű volt a fiúk körében* = 'Kati nem volt éppen példás életű lány'. Az utóbbira: *Családi okokból eladó* (H bármit feltételezhet: mert válnak, mert haláleset történt stb.). A kétértelműséghez, homályosságához rendeli a szerzőpáros az enyhítő, szépítő funkciójú eufemizmusokat is: *élelmes gyerek* = 'szemtelen'; *eltulajdonította* 'ellopta'. 13. Általánosíts! A személytelen formáknak, általános alanyoknak köszönhetően a H-nak lehetősége van, hogy eldöntse, érvényesnek tekintse-e önmaga számára B mondandóját: *A piszkos edényt el kell mosogatni.* 14. Told el/csúsztasd el H szerepét! Néha olyanokat kell cselekvésre készítenünk, akikkel szemben (koruk, magasabb státusuk stb.) nem szívesen élünk kirovó szerepünkkel. Ilyenkor választhatunk egy másik H-t, remélve, hogy a valódi címzettséghez is eljut üzenetünk. Például a főnökömnek célozva a kollégámnak mondom: *János, vigyetek el engem is!* 15. Légy hiányos, alkalmazz ellipszist! (A B ennél a stratégiánál a Mennyiség és a Mód Maximáját is megsértheti: *Aki a tűzzel játszik...*; *Most aztán se ki, se be...*).

Brown–Levinson három független változótól teszi függővé az arcfenyegető stratégiák közötti választást: a beszélő és a hallgató közötti társadalmi távolság; viszonylagos hatalmuk; a kívánt javak, szolgáltatások felhasználásával arányban levő kirovás/kényszerítés foka (R_x).

2.2.3. Brown–Levinson kritikája

Az elmélet meghatározó volta ellenére is több kritikát vont maga után. Legvitatottabb pontjai többek között az arc nyugatian individualista jellege, valamint túlságosan absztrakt és univerzális (a kulturális sajátosságokat kevésbé hordozó) jegyei voltak. Werkhofer komor, pesszimista beállítódását teszi szóvá: úgy véli, hogy Brown és Levinson a beszélőt arcfenyegető, sőt antiszociális szándékokkal

ruházza fel, azt feltételezve, hogy udvariasság látszatának előfeltétele az alapvető antagonisztikus ellentét az egyéni szándékok és a társadalmi szempontok között (1992: 176). De a nyugati etnocentrizmus érhető tetten abban is, hogy a szerzőpáros olyan „modellszemély”-re alapozza elméletét, aki két jellemzővel bír, racionalitással és arccal, vagyis aki úgy választja meg a nyelvi stratégiáit, hogy azok megfeleljenek a kommunikatív és arcorientált céljainak. Vajon minden kultúrában az ésszerűség az emberi cselekedetek (így a nyelvek) egyetlen mozzanatrugója? Korántsem. (Gondoljunk a hindu vallás vagy a buddhizmus tanításaira!) Az empirikus kutatásoknak köszönhetően bebizonyosodott az is, hogy vannak ugyan olyan kultúrák, ahol az arc valóban fontos meghatározója a személyek közötti kapcsolatoknak, de léteznek olyanok is, ahol másodlagos szerepet játszik (Lim–Bowers 1991: 448), vagy más irányítók, például a tisztelet (respeto) lépnek a helyébe (Garcia 1996).

A leghevesebb ellenvéleményeket persze a szerzők azon törekvése váltotta ki, hogy az udvariasságot általános, minden nyelvre és kultúrára érvényes elvekkel határozzák meg. A teljesség kedvéért hozzá kell tennem, hogy Brown és Levinson nem tagadják a kulturális különbségek létét, nemegyszer ők maguk utalnak az egyes kultúrák eltéréseiből adódó sajátosságokra, de ezeket a saját rendszerükön belül kívánják értelmezni. Így sorolódtak a keleti és mediterrán népek inkább a közelítő, míg a nyugati társadalmak a tartózkodó udvariassági stratégiákat előnyben részesítő kultúrák közé.

A 90-es évektől azonban – kiváltképpen a nem nyugati nyelvek kutatói körében – egyre határozottabban fogalmazódik meg az igény, hogy az arc univerzális összetevői mellett felfedjék az egyes kultúrákhoz köthető sajátosságait (Ting-Toomey–Kurogi 1998: 216), illetve, hogy az udvariasságnak az egyes kultúrákban betöltött szerepét árnyalják. A japán, kínai szerzők többek között azt hangsúlyozzák, hogy kultúrájukban a mindennapi élet a két arcnál jóval összetettebb képet kíván meg a közösség tagjaitól (Gu 1990, Chen 1993, Mao 1994, Lim 1994, Gao 1996, Ji 2000). A kínai arc Lim szerint közösségibb, pozitívabb fogalom, három alapelven, a szolidaritáson, a megerősítésen és a tapintaton alapul, illetve erősen a helyzetekhez kötődik, azaz szituációs képződmény (Ho 1994). Még az univerzalitás elvét általánosságban elfogadó Y. Matsumoto is szorgalmazza, hogy az arcba kerüljenek bele olyan elemek, amelyek a kultúrától függenek, sőt annak a meggyőződésének ad hangot, hogy a társadalom ismerete nélkül nehezen azonosíthatók az arc összetevői egy kultúrában (1989; 2003). Az utóbbi tényező fontosságát bizonyítja, hogy ma már szokásos az udvariasságot a társadalmi szerveződésmódoktól függően is osztályozni: a társadalmilag erősen rétegelt közösségekben a normatív udvariasság a domináns (Japán, Mexikó, zulu), míg az arc- és státusalapú társadalmakban (Kína, Korea) a normatív és stratégiai udvariasság egyaránt jelen van. A kevésbé hierarchikus társadalmakban (Észak-Európa, Észak-Amerika) a státus kevésbé jelenítődik meg a verbális és nem verbális interakciókban, így a stratégiai udvariasság a domináns. Vizsgálataim alapján mi, magyarok a normatív és stratégiai udvariasságot egyaránt alkalmazó beszélőközösségekhez állunk közel (Szili 2004).

3. Összegzés

Ha a vizsgált két elmélet megegyező vonásait kell sorra vennünk, a következőket mindenképpen ki kell emelnünk: 1. az udvariasságot mint pragmatikai/kommunikatív fogalmat definiálják, és csak áttételesen hozzák összefüggésbe a közösségek morális, társadalomszichológiai tanításaival. Túlságosan gyakorlatias, „pragmatikai” álláspontjukat valóban nehéz elfogadni, mert erősen megkérdőjelezhető, hogy csupán a gyakorlat, a tapasztalataink sarkallnak bennünket egy sikeresen alkalmazott stratégia újabb és újabb használatára. 2. Hasonlít a két elmélet már taglalt univerzális jellegében is. A megvalósítást szolgáló eszközrendszert (társalgási elvek – arcunka), annak mikéntjét azonban látszólag teljesen eltérően határozták meg. Persze tüzetesebb összevetéssel több részleges egyezés is felfedezhető köztük: Leech Megerősítés Elve \approx Brown–Levinson mikrofonba főstratégia orvoslással történő közelítő udvariasság 6. változata; Leech Tapintat Elve \approx mikrofon mellé főstratégia 9., 11., 12. változata; Leech Nagylelkűség Elve \approx mikrofonba főstratégia, orvoslás távolító udvariassággal 10. alstratégia stb.

Az empirikus kutatások valószínűsíthetően egyik rendszert sem igazolnák maradéktalanul. Mint azt tapasztalhattuk, Brown és Levinson túl általános arc fogalma igen gazdag stratégiaegyütteseket takar (a három főstratégiának 40 fajta előfordulását ismerik), mégsem állíthatjuk bizton, hogy az udvariasság minden lehetséges előfordulását számba vették. Chen például megpróbálta a bókra adott válaszokat a kétféle arcunkával magyarázni, de több stratégia esetében kudarcot vallott (Chen 1993). Ugyanezzel a nehézséggel kellett jómagamnak is szembe-sülnöm (Szili 2004a).

A jogos kritikákat kiváltó vonásaik ellenére a pragmatikai megközelítések vitathatatlanul fordulatot, változásokat hoztak az udvariasság felfogásába, kutatásába az alábbiaknak köszönhetően:

1. Az udvariasságot a beszélő által alkalmazott stratégiaként határozzák meg, amelyet különféle célokból alkalmaz, legfőképpen azért, hogy harmonikus kapcsolatot tartson fenn vagy hozzon létre, vagyis előterbe állítják a beszélői szándékokat.
2. Mivel az udvariasságot az interakciók minden szegmensében megjelenő jelenségnek tekintik, erőteljesen kitágítják a kutatandó témák körét: a tiszteletadást kifejező formák, a megszólítási módok mellett a beszédaktusok, a nyelvi befolyásolás számos eleme részét képezik a direkt, indirekt alakzatoktól az eufemizmusig.
3. Az univerzális elvek és az egyes nyelvek sajátosságai közötti feszültségek inspirálóan hatottak az udvariasság kultúráktól függő jegyeinek a feltárására. Ma már kijelenthetjük, hogy a kétségkívül létező univerzális elvek mellett egy társadalom nyelvi viselkedését a közösség felépítése, kulturális identitása, a hagyományaira épülő normák, társadalmi elvárások is szabályozzák.

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 1993. Kapesolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben. Akadémiai Kiadó, Budapest, *Nyelvtudományi Értekezések* 137. sz.
- Bañcerowski 2000a. A nemverbális kommunikáció egyes kérdései. In: *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. ELTE, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Lengyel Filológiai Tanszék, Budapest, 101–8.
- Bañcerowski Janusz 2000b. A nyelvhasználat elvei és etikai dimenziói. In: *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Budapest, ELTE, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Lengyel Filológiai Tanszék. 312–5.
- Bargiela-Chiappini, F. 2003. Face and Politeness: new (insights) for old (concept). *Journal of Pragmatics* 35: 1453–69.
- Brown, P.–Levinson, S. 1978. Universals in language usage. Politeness phenomena. In: Goody, E. N. (ed.): *Questions and Politeness strategies in social interaction*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Brown, P.–Levinson, S. 1987. *Politeness. Some universals in language use*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Brown, P.–Levinson, S. 1990. Univerzálák a nyelvhasználatban: az udvariasság jelenségei. In: *A szóbeli befolyásolás alapjai I–II*. Tankönyvkiadó, Budapest, II. 311–5.
- Chen, R. 1993. Responding to compliments: A contrastive study of politeness strategies between American English and Chinese speakers. *Journal of Pragmatics* 20: 49–75.
- Dillon, G. L.–Coleman L.–Fahnestock, J.–Agar, M. 1985. Review article. *Language* 61: 446–60.
- Domonkosi Ágnes 1999. A nyelvi udvariasság kérdése a magyar nyelvtudomány történetében. *Magyar Nyelvjárások* XXXVII: 157–66.
- Domonkosi Ágnes 2001. A megszólítás vizsgálatának módszerei és eredményei a nemzetközi nyelvtudományban. *Magyar nyelvjárások* XXXIX: 87–102.
- Dömötör Adrienn 2005. Tegezés/nemtegezés, köszönés, megszólítás a családban. *Magyar Nyelvőr* 129: 299–318.
- Durkheim, E. 1915. *The Elementary Forms of Religious Life*. London, George Allen & Unwin Ltd.
- Éder Zoltán 1980. In: Grétsy László–Kovalovszky Miklós (főszerk.): *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, I/1249–56, II/124–30, 1128–30.
- Fábrí Anna 2001. *A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben*. Mágus Kiadó, Budapest.
- Fraser, B. 1978. Acquiring social competence in a second language. *RELC Journal* 9: 1–21.
- Fraser, B. 1990. Perspectives on Politeness. *Journal of Pragmatics* 219–36.
- Fülei-Szántó Endre 1994. A verbális érintés. *Linguistica, Series C, Relationes* 7. Budapest.
- Gao, Ge 1996. Self and OTHER: a Chinese perspective on interpersonal relationships. In: Gudykunst, W. B.–Ting-Toomey, Nishida, T. (eds.): *Communication in Personal Relationships Across Cultures*. Sage, Thousand Oaks, 81–101.
- Garcia, W. 1996. *Respeto*: a Mexican base for interpersonal relationships. In: Gudykunst, W. B.–Ting-Toomey, Nishida, T. (eds.): *Communication in Personal Relationships Across Cultures*. Sage, Thousand Oaks, 122–36.
- Goffman, E. 1959. *The Presentation of the Self in Everyday Life*. New York, Doubleday Anchor Books. (Magyarul: *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Budapest, Pólya Kiadó, 1999.)
- Goffman, E. 1967. *Interaction Ritual. Essays on Face-to-face Behavior*. Allen Lane, The Penguin Press.
- Goffman, E. 1990. A homlokzatról. In: *A szóbeli befolyásolás alapjai I–II*. Tankönyvkiadó, Budapest, II. kötet, 3–30.
- Grice, H. P. 1975. Logic and conversation. In: Cole, P.–Morgan J. L. (eds.): *Syntax and semantics* 3: *Speech Acts*. New York, Academic, 41–58.

- Gu, Y. 1990. Politeness Phenomena in modern Chinese. *Journal of Pragmatics* 14: 237–57.
- Halliday, M.A.K. 1978. *Language as social semiotic*. Edward Arnold, London.
- Ho, D. Y. F. 1994. Face dynamics: from conceptualization to measurement. In: Ting-Toomey, S. (ed.): *The Challenge of Facework: Cross-cultural and Interpersonal Issues*. Albany, State University of New York Press, 3–13.
- Hu, Hsien Chin 1944. The Chinese concepts of „face”. *American Antropologist* 46: 45–64.
- Ji, Shaojun 2000. „Face” and polite verbal behaviors in Chinese Culture. Discussion note. *Journal of Pragmatics* 32: 1059–62.
- Kertész Manó [1933]. Szállók az Úrnak. Az udvarias magyar beszéd története. Révai Kiadás.
- Kiefer Ferenc 1980. Greetings as Language Games. *Journal of Pragmatics* 147–55.
- Lakoff R. T. 1973. The logic of politeness; or, Minding your P’s and Q’s. In: *Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistics Society*. Chicago, University of Chicago, 220–39.
- Leech, G. N. 1977. *Language and tact*. Linguistic Agency, University of Tier.
- Leech, G. N. 1983. *Principles of Pragmatics*. Longman, London.
- Lim, Tae-Seop, Bowers, Waite, 1991. Facework. Solidarity, approbation and tact. *Human Communication Research* 173: 415–50.
- Lim, Tae-Seop 1994. Facework and interpersonal relationship. In: Ting-Toomey, S. (ed.): *The Challenge of facework: Cross-cultural an Interpersonal Issues*. Albany, State University of New York Press, 209–29.
- Majzer Mónika 1999. *A kérés pragmatikai szempontú vizsgálata*. ELTE, BTK. Magyar mint idegen nyelv.
- Mao, LuMing Robert 1994. Beyond politeness theory: ‘face’ revisited and renewed. *Journal of Pragmatics* 21: 451–86.
- Mártonfi Ferenc 1972. A tiszteletiség kifejezési formáiról a kelet- és délkelet-ázsiai nyelvekben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok VIII*: 159–80.
- Matsumoto, Y. 1989. Politeness and conversational universals — observations from Japanese. *Multilingua* 8: 207–21.
- Matsumoto, Y. 2003. Replay to Pizzioni. *Journal of Pragmatics* 35: 1514–21.
- Nemesi Attila László 2000. Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban. *Magyar Nyelv* 418–36.
- Nyomárcay István 1998. A nyelvhasználat udvariassági stratégiái. *Magyar Nyelvőr* 277–83.
- Pap Andrea 2006. *Az udvariasság nyelvi és nem nyelvi kifejezőeszközei*. Szakdolgozat. ELTE, BTK. Magyar mint idegen nyelv.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelmekifejezés eszközei és módjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Ponori Thewrewk Emil 1897. Az udvariasság nyelve. *Magyar Nyelvőr* 26: 9–15, 101–8.
- Pizzioni, B. 2003. Re-examining politeness, face and the Japanese language. *Journal of Pragmatics* 35: 1471–506.
- Simonyi Zsigmond 1911. Az udvariasság nyelve. *Magyar Nyelvőr* 40: 1–8., 149–55.
- Spencer-Oatey, H. D. M. 1992. *Cross-cultural politeness: British and Chinese conceptions of the tutor-student relationship*. Unpublished PhD Thesis, Lancaster University.
- Szili Katalin 2000. Az udvariasság elméletéről, megjelenésmódjairól a magyar nyelvben. *Hungarológia* 2. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest, 261–80.
- Szili Katalin 2004a. A bókra adott válaszok pragmatikája. Adalékok a szerénység nyelvi megnyilvánulásához a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 265–85.
- Szili Katalin 2004b. *Tetté vált szavak*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Ting-Toomey, Stella–Kurogi, Atsuko, 1998. Facework competence in intercultural conflict: an updated face-negotiation theory. *International Journal of Intercultural Relations* 187–225.
- Thomas, J. 1986. *The dynamics of discourse: a pragmatic analysis of confrontational interaction*. Unpublished PhD Thesis, Lancaster University.
- Thomas J. 1995. *Meaning in interaction: an introduction to pragmatics*. Longman, London/New York.

- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilsztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Yule, G. 1995. *Pragmatics*. Oxford, Oxford University Press.
- Walters, J. 1979a. The perception of politeness in English and Spanish. *On TESOL '79*: 289–96.
- Walters, J. 1979b. Strategies for requesting in Spanish and English – structural similarities and pragmatic differences. *Language Learning* 9: 277–94.
- Werkhofer, K. T. 1992. Traditional and modern views: the social constitution and the power of politeness. In: Watts, R. J.–Ehlich, K. (eds.) *Politeness in Language: Studies in Its History. Theory and Practice*. Mouton de Gruyter. Berlin, New York, 155–99.
- Wierzbicka, Anna 1991. *Cross-cultural Pragmatics: The semantics of human interaction*. Berlin, Mouton de Gruyter.

Szili Katalin

SUMMARY

Szili, Katalin

The pragmatics of politeness

Pragmatics deviates from traditional interpretations of politeness both in its conception and terminology and in the way it delineates the range of phenomena to be explored. This paper discusses these differences in terms of two dominant theories of politeness: Leech's Conversational Maxims, and Brown and Levinson's notion of face-work. The author puts both theories into wider perspectives and compares them, noting their virtues and shortcomings. Being less well-known of the two, Brown and Levinson's theory is given a more detailed treatment, going through the changes that the concept of 'face' has undergone, and discussing each type of face-threatening acts that those two scholars have defined. The aim of the author is to encourage, by her analytical review, an increase in the number and scope of pragmatic studies in this country.

Földi János, a nyelvész¹

1. Bevezetés

Földi János (1755–1801) neve és munkássága csupán orvosi működésének és halálának színhelyén, Hajdúhadházon közismert; egyébként csak az irodalommal és nyelvészettel hivatásszerűen foglalkozók tudnak róla. Pedig megérdemelné, hogy számon tartsuk, hiszen Földi János a felvilágosodás kori egyetemes magyar kultúra kiemelkedő alakja; a nyelvújítást és Csokonai költői forradalmát előkészítő nagy nemzedéknek: Révai Miklós, Baróti Szabó Dávid, Szentjóni Szabó László, Dugonics András, Virág Benedek, Kazinczy Ferenc, Batsányi János generációjának nagy hatású, aktív tagja. E körhöz nemcsak kollegiális, hanem baráti szálak is fűzték. Többekkel, például Kazinczyval állandó levelezésben állott, és befolyásolta a magyar nyelvvel, nyelvtannal és a magyar verseléssel kapcsolatos nézeteiket.

¹ Elhangzott 2006. december 11-én Hajdúhadházon, a Dr. Földi János Könyvtár, Emlékház és a Dr. Földi János Általános és Művészeti Iskola rendezvényén.

Állandó szerzője volt a korabeli irodalmi lapoknak: a Magyar Musának, a Kazinczy, majd Batsányi szerkesztette kassai Magyar Museumnak, a Kazinczy szerkesztette Orpheusnak és a Mindenés Gyűjteménynek is. Csokonai Vitéz Mihály és Fazekas Mihály egyaránt mesterének és atyai barátjának tekintette. Csokonai Tempetői című drámájában meg is örökölte Földi alakját; ő volt Musainak, Tempetői barátjának a modellje. Kortársai ismerték és elismerték Földi jelentőségét; egyike volt azon 24 személynek, akiket Révai Miklós a megalapítandó Akadémia tagságára javasolt. Földi Jánost természettudósként is számon tartották; tagjai közé választotta a Jénai Tudós Társaság.

Földi Jánost ma polihisztorként emlegetik, mivel orvosi működése mellett négy területen is maradandót alkotott: (1) Földi az első átfogó magyar nyelvű magyar nyelvtan szerzője (vö. Benkő 1960: 317–30). Emellett (2) egy kiváló, újíító szellemű magyar verstan alkotója; (3) a magyar növénytan szaknyelv létrehozása alapelveinek kidolgozója; és (4) az első magyar nyelvű tudományos állattan szerzője, a magyar állattani szaknyelv megteremtője. Földi munkássága valójában ennél is szerteágazóbb volt; a fizika magyar szaknyelvét kialakítani szándékozó *A Természet Tudománya* című kéziratot azonban elvesztett.

E látszólagos sokféleség dacára Földi János tevékenységét egy cél vezérelte: a tudományok magyar szakszókincsének megteremtése s ezáltal a magyar nyelvnek a tudományok művelésére és oktatására való alkalmassá tétele. Földi tudományos eredményei mind nyelvi, nyelvészeti természetűek. Fennmaradt növénytan és állattani munkái Linné rendszertanának magyarításai; új természettudományos eredményt nem tartalmaznak; újdonságuk a Linné kidolgozta tudományos terminológia magyar megfelelőjének kialakítása. Földi grammatikája (s a hozzácsatolt verstan) viszont sok új, részben máig érvényes eredményt hozott. Földi feltehető-

leg azért tartotta szükségesnek egy rendszeres magyar nyelvtan kidolgozását, hogy nyelvújító munkáját biztos alapokra építhesse; hogy a kialakítandó tudományos szakszókincs ne mondjon ellent a magyar nyelv törvényeinek, „reguláinak”.

2. Magyar nyelvkönyv avagy grammatika (1790)

2.1. A mű általános jellemzői

Mint ismeretes, Földi magyar grammatikáját a Hadi és Más Nevezetes Történetek című lap grammatikapályázatára írta 1790-ben. A pályázatot megnyerte, mégsem az ő nyelvtanát adták ki, hanem egy olyan nyelvtant, az úgynevezett Debreceni grammatikát, amelyet a pályázat bírálói elsősorban Földi grammatikája alapján, de a többi pályaműből is kölcsönözve maguk szerkesztettek össze. Bár Földi munkáját végül is csak 1912-ben jelentette meg Gulyás Károly a Régi Magyar Könyvtár sorozatban, a mű a maga korában is hatott, hiszen nagy része beépült a sokáig tankönyvként is használt Debreceni grammatikába, másrészt kéziratként is sokan ismerték (például Kazinczy).

Egy grammatika feladata, hogy (1) összegyűjtse és (2) kategóriákba rendezze a nyelv elemeit, továbbá (3) megállapítsa összefüggéseiket. Földi is erre törekszik; mint könyvének bevezetésében írja, elsődleges célja a magyar nyelv „igaz törvényes rendjének kimutatása” (Földi 1912: 13). Valójában Földi a fenti műveletsorból leggyakrabban a másodikig jut el, azaz összegyűjti és kategorizálja a nyelvi elemeket. Az is előfordul, hogy a kategorizáció is hiányos; számos területen viszont a leírás harmadik, legnehezebb lépését is sikerül megtennie: a kategóriák közötti összefüggéseket, a nyelv működésének törvényeit is sikerül megállapítania. Földi maga is tudományos grammatikaként értékelte művét: „a Nyelvkönyv mintegy próbakő, nem hogy abból valaki nyelvet tanuljon, hanem amely szerént vizsgálja a nyelvet”; mindazonáltal az idegeneknek is könnyű lesz ugyanebből segítségükre lenni (Földi 1912: 10).

A korábbi, latin nyelvű magyar grammatikák a magyar nyelv jelenségeinek osztályozására szolgáló kategóriákat a latin, esetleg a görög nyelvtanok fogalomkészletéből vették. Földi jól látta, hogy ez a fogalomkincs nem elegendő a magyar nyelv leírására, ezért a héber (Földi szóhasználatában: zsidó) grammatikák kategóriakészletéből is merített. Úgy találta (Geleji Katona Istvánt követve), hogy a zsidó és a magyar nyelv több tekintetben rokon – bár ő rokonságon valószínűleg hasonlóságot, nem azonos eredetet értett. Mindenesetre Földi még nem tud a magyar finnugor rokonításáról; a magyar nyelvet ázsiai eredetűnek gondolja.

Földi grammatikájának, lévén az első viszonylag teljes, átfogó magyar nyelvű nyelvreírás, egy további fontos feladatot is meg kellett oldania: meg kellett találnia a latin, görög, héber grammatikákból kölcsönzött fogalmak magyar megfelelőit; ki kellett alakítania a nyelvtan tudományának magyar szókincsét. Földi igen sikeres volt e téren; terminusainak körülbelül a fele meggyökeresedett: ma is *magánhangzókról*, *mássalhangzókról*, *sziszegő hangokról*, *helyesírásról*, *írásjelekről*, azon belül *pontról*, *kettőspontról*, *vesszőről*, *pontosvesszőről* (Földinél *vesszős pont*), *felkiáltójelről*, *zárójelről*, *(össze)kötőjelről*, *összetett szóról*, *névszóról*, *főnévről*, *köznévről*, *tulajdonnévről*, *határozószóról*, *időről*, *módról*, azon belül *jelentő módról*, *parancsoló módról* stb. beszélünk. Azok a szakszavai nem maradtak meg, amelyeket nem vett át a Debreceni grammatika (például nem maradt fenn az *időszó* ’verbum’ jelentésben; a Debreceni grammatika szerkesztői az *ige* terminus mellett döntöttek).

2.2. A szorosan vett grammatika

Földi grammatikája három nagy fejezetből áll. Első része (A nyelvkönyvnek tekintete) hangtan és alaktan; A szórakosgatásról címet viselő második része mondattan; A vers írás című harmadik része pedig verstan.

A hangtan tárgyalása során Földi nem különbözteti meg a hangokat és a betűket; a hangok és a betűk osztályairól, a hangtani és a helyesírási szabályokról egyaránt e fejezetben ír, s amikor a hangokról szól, akkor is betűket mond.

Először a betűkészletet, azaz az ábécét veszi sorra. Konstatálja, hogy – mivel a 25 latin betű nem elegendő a magyar ábécé 37 elemének jelölésére – a palatális

(„elterült nyelvvel ejtett”) mássalhangzókat kettős betűvel, egyes magánhangzókat pedig mellékjelekkel kell jelölni. A *cz/tz* helyett elegendőnek találja az egyszerű *c* betűt is, bár a legfontosabb, hogy „légyen már valahára bizonyos megállapodás. Nevezetesen: ...íratassék vagy *c*, vagy *cz*” (Földi 1912: 48). A *zs* jelölésére a ’s jelpárt ajánlja. Úgy véli, a *dz* és *d’s* nem külön betűk (illetve hangok), hiszen két összetevőjük „megtartja saját hangját” (a *dz*-vel kapcsolatban sok mai fonológus is osztja álláspontját). A hosszú kétjegyű mássalhangzók esetében a *ma* is használt csonkított kettőzés híve. Fontosnak tartja a magánhangzók hosszúságának jelölését. Azzal érvel, hogy a hosszú magánhangzók gyakran minőségileg is különböznek rövid párjuktól; hiszen „ha reggeltől fogva estig hajtjuk is e rövid hangokat *aa*, *ee* stb., nem lesz azokból egy felemelt hang *á*, *é*” (Földi 1912: 26). A hosszú *ő*, *ű* jelölésére a két pont közé húzott vessző helyett – e bonyolult mellékjel nehéz nyomdai kezelhetősége miatt – a *ma* is használt kettős vesszőt javasolja.

Földi a „betűknek” nemcsak írott képét, hanem hangzó sajátosságait is elemzi. A hangokat magánhangzókra és mássalhangzókra osztja. A magánhangzók között megkülönbözteti a durvákat (azaz mélyeket) és a gyengülteket (azaz magasakat), és a magánhangzó-illeszkedésre is több helyen kitér. A mássalhangzók között is állapít meg alcsoportokat, például a sziszegő hangok osztályát, de nem sorol be minden mássalhangzót valamilyen alcsoportba.

Földi nyelvtanának legsikerültebb fejezetei közé tartozik a helyesírással foglalkozó rész. Földi fogalmazta meg azt a három alapelvet, amely máig meghatározza helyesírásunkat. Az első fő regula a kiejtés (Földinél: kimondás) elve, miszerint „amely betűkkel a magyar hangok legjobban kifejeztethetnek, azon betűkkel íratassanak” (1912: 45). A második fő regula a szóelemzés (Földi szóhasználatával: a szóeredés) elve, miszerint a képzett, ragozott, összetett alakokat „az eredeteknek szokott módjok szerént kell írni” (1912: 46) (Földi tehát „jottista”; írásban megtartja a felszólító mód, a tárgyias ragozás és a birtokos toldalék hasonló *j*-jét.) Bár Földinél az analógia (a hasonlókból tett okoskodás) a harmadik fő regula, a további alapelvek között a hagyomány elve is megjelenik, azaz: „a hasonlókból tett kétséges okoskodásnak a szokást eleibe tésszük” (1912: 46). Fábrián (1967) az egyszerűsítés elvét is kimutatja Földinél, például efféle megállapításokban: „A betűket a tanulóknak terhekre s unalmokra szükségtelenül sokasítani és szaporítani nem kell” (30). A helyesírás tárgyalása során Földi sok részletkérdésre is kitér, például az öreg betűk (mai szóval: nagybetűk), az *ly*, valamint az írásjelek használatára.

Szól Földi nyelvtana a „különb különféle szó ejtésekről”, azaz a dialektusok hangtani különbségeiről is, bár lényegében csupán rendszerezetlen megfigyeléseket közöl róluk. Földi a magyarnak nemcsak területi, hanem társadalmi változataira is felfigyel: „Sok részeiben az országnak az alacsony köznép *ó* helyett *ú*-t, *ő* helyett *ű*-t mond, például *abbűl*, *rűl*, *tűl*, *ebbűl*, *rűl*, *tűl*” – írja (1912: 64).

Földi grammatikájának egyik időtálló fejezete A betűknek elváltozásokról címet viseli. E fejezetben szó esik a tőhangváltozásokról, például a magánhangzó-rövidülésről (*vág* – *vagdal*, *veréb* – *verebet*, *tűz* – *tűzes*), a Földi szerint zsidós atyafiságra mutató hosszú magánhangzó–rövid magánhangzó + *v* váltakozásról (*ló* – *lovak*, *fű* – *fűvok*), valamint az *sz-d* töváltakozásról (*haragszik* – *haragudik*). Itt említi Földi az idegen szavak mássalhangzó-torlódását feloldó magánhangzó-

betoldást is (*oskola, ispotály, Ferenc, palánt*), és itt tárgyalja a zöngéesség szerinti hasonulást (például $k \rightarrow g$ *aggar*; $g \rightarrow k$ *haragszik*), a teljes hasonulást (*kalap + val \rightarrow kalappal, köd + vé \rightarrow köddé; keres + j \rightarrow keress*), a mássalhangzónyúlást (*képen \rightarrow képpen*), valamint a mássalhangzós toldalékok rövid-hosszú váltakozását (*állott – állt, kevesebb – kevésbé*).

A nyelvtan alaktani része a beszéd részeinek, mai szóval a szófajoknak a számbavételével kezdődik. Ha Földi szófajelnevezései nem is, maguk az általa felállított kategóriák nagy részben azonosak a mai grammatikák kategóriáival: *cikkely szó* (névelő), *névszó, névváltó szó* (névmás), *idő szó* (ige), *közlő szó* (melléknévi ige-név), *határozó szó, előzgető vagy követgető szó* (igeekötő, névutó), *fűzőgető szó* (kötőszó), *közbevető szó* (módosítószó). Földi definíciói általában jelentéstani és formai elemeket is tartalmaznak; például nála *főnév* az, „mely valami dolgot jelent, és melynek eleibe tehetjük e cikkelyszót: *a* vagy *az*” (97).

A névszóragozás tárgyalásakor Földinek problémát okozott a határozói esetek besorolása. A görög, latin grammatikákból kiindulva azt feltételezi, hogy a magyarban is hat eset van, mégpedig a *nevező eset* (nominativus), *bíró eset* (genitivus), *adó eset* (dativus), *vádoló eset* (accusativus), *hívó eset* (vocativus), valamint az *elvető eset* (ablativus) – de hozzáteszi, hogy e hat esethez akár tíz vagy több efféléket is hozzáadhatnánk: *-ról, -ről, -ból, -ből, -ra, -re* stb. Végül ezeket az esetragokat mégis a *követgető szók*, azaz a névutók közé sorolja. A genitivus ragjaként tévesen az *-é-t* azonosítja.

Az igével foglalkozó alaktani fejezet legmaradandóbb megállapításai az ige-képzőkkel, az igeidőkkel és az igemódokkal kapcsolatosak. Már Földi is megkülönbözteti például a gyakorító, kezdő, ható és visszaható igéket. Bár megemlíti az összetett igealakokat is, már csak a jelen, múlt és jövő időt veszi fel nyelvkönyvébe.

A grammatikának A szóragosgatás avagy a syntaxis című második fejezetében különösen az igeekötők (Földinél: *előzgető szók*) használatára és sorrendi helyére vonatkozó megállapítások figyelemre méltók. Az igeekötők használatával kapcsolatban Földi két fő regulát fogalmaz meg. Az első az igeekötő befejezettséget jelölő szerepére, a második az igeekötőnek és a tárgy specifikusságának a kapcsolatára vonatkozik (Földi 1912: 281).

1. regula:

Mikor valamely kész és véghez ment dolgot jelentünk, élünk ezzel: *meg*.

Mikor a dolog véghez nem ment, a *meg* elmarad:

Mikor a húst megette, akkor jött bé az atyja.

Mikor a húst ette, akkor jött bé az atyja.

2. regula:

Mikor határozatlanul szólok, elég ez: *Pénzt nyert*; de ha így szólok: *Minden pénzemet elnyerte*, teljesítést jelent. Például:

Munkát végzett.

Elvégezte a munkát.

A szórendet illetően Földi azokat a feltételeket igyekszik megfogalmazni, amelyek fennállása esetén az igekötő és az ige elválik, illetve az igekötő-ige sorrend megfordul. „Ezek a szók: *lehet, kell, nem, sem, fog, kezd, akar* stb. az előzgető szókat elszakasztják az idő szóktól: *el kell menni*” – írja. „Utól tétetik az előzgető szó kérdésekben: *Ki ment el?* és parancsoló módban: *Menj el!*” A fókusz által kiváltott fordított sorrend leírása nehézkes, de azért felismerhető: „Az igekötő utól tétetik, ha az időszó elé „hathatósabb kifejezés fekszik: *Későn ment el*” (Földi 1912: 282–3).

A határozó szóknak rakosgatások című mondattani fejezetben többek között a tagadásról is szól Földi János. Helyesen írja le a tagadószó ige előtti helyét, és az úgynevezett többszörös tagadásról az alábbi – nehézkes fogalmazású, de tartalmában korszerű, sok újabb grammatika tagadásfelfogását felülmúló – megállapítást teszi: „A magyaroknál a két tagadószó egy állítást nem télesen, hanem ezek *senki, semmi, soha, sohol, sohova* stb. még más tagadást is felvésznek *nem*, vagy *sem, nincs* vagy *sincs*” (Földi 1912: 289). Ez nyilvánvalóan úgy értendő, hogy a *senki, semmi* stb. a *nem* vagy *sem* tagadószó, illetve a *nincs* vagy *sincs* tagadó ige kísérei; mai terminológiával: ezek az elemek csupán egyeztetve vannak a tagadószóval.

Földi grammatikájában a szókincs bővítésének kérdéséhez, az orthológia-neológia dilemmához is hozzászól. Nem veti el a jövevényszavakkal való szókincsbővítést, mondván, a magyar korábban is élt ezzel az eszközzel, sőt „az esmeretesebb nyelvek között egy *sincs*, mely ezen kölcsönzéstől mentt volna, és idegenekből ne gazdagodott volna” (Földi 1912: 85). Válasszuk a középutat! Mint a pénznek próbája, ha esmeretes, úgy a szónak is. Élünk okoson és mértékletesen az idegen szókkal, akkor, ha nincs jó alkalmas magyar szó. A hosszú idegen szókat bátran rövidítsük meg, ahogy ez az *apostol(us)*, *sátán (satanas)*, *mód (modus)* esetében történt. Lágýítsuk az idegen szókat a könnyű és kényes magyar szóéjtéshez! Élhetünk egyszerre mind a rövidítés, mind a lágýítás eszközével, ahogy eleink tették az *angyal (angelus)*, *püspök (episcopus)*, *zsolttár (psalmus)* esetében.

2.3. Verstana

Földi grammatikájának A vers írásról címet viselő harmadik fejezete tartalmában és történetét tekintve is elkülönül a munka első két fejezetétől. Tartalmát tekintve részletes és rendszeres magyar verstan; minden bizonnyal az első a maga nemében. A Debreceni grammatikába nem került bele; de egy korábbi változata megjelent a Magyar Musa 1787. április 11-i és 18-i számában A magyar versekről címmel. A kor költői, irodalmárai a későbbi változatot is ismerték. E verstani fejezet kézírata a nyelvtani fejezetektől különválasztva maradt fenn. 1912-ben, Földi nyelvtanának kiadásakor még nem tudtak róla; csak 1962-ben jelentették meg a Tankönyvkiadónál a Kölcsey Ferenc Gimnázium IV. b osztályának tanulói. Azóta két részletes, értő elemzést is publikáltak róla (Beke 1955; Szuromi 1978); ezért itt csak röviden méltatom.

Földi e munkájában azt mutatja meg, azt magyarázza el és illusztrálja, hogy magyar nyelven hányféle módja lehetséges a versírásnak, azaz „a szorosan lekö-

tött beszéd csinálásának” (Földi 1962: 11). A magyarul való versírásnak korábban kétféle módját gyakorolták: a régi görög és római mód szerinti hangmértékes verselést és a kötött szótagszámú rímes verselést (ezen felül legfeljebb rímes disztichonnal, úgynevezett leoninussal próbálkoztak). Földi összefoglalja, kiegészíti és pontosítja az időmértékes és a rímes verseléssel kapcsolatos tudnivalókat. Olyan fontos részleteket tisztáz, mint például a *h* hangnak a szótaghosszúságban játszott szerepe. Hosszasan tárgyalja a szómetszést, tehát azt a tényt, hogy „némely versek a léptetésben, vagy lábakra való szaggatásban, megkívánják, hogy bizonyos lábak ne a szó végével határolódjanak” (Földi 1962: 57). A rímes verseléssel kapcsolatban bevezeti a magyar verstanba a hímrím-nőrirím megkülönböztetést. Verstanának nagy érdeme a „kétszeres vers”, azaz a rímes-időmértékes verseiés lehetőségének, pontosabban lehetőségeinek megmutatása.

Földi minden sorfajtat, minden rímfajtat, minden elméleti verstanai lehetőséget szólásokkal és közmondásokkal illusztrál. Például a két lábú jambust (Földi terminológiájával: *a két lábú szökőt*) így mutatja be: *Ne hagyj magad!* A három lábú szökő egyik példája: *Nem angyalok vagyunk.* Az anakreoni negyedféllábú szökő sort ezzel illusztrálja: *Akkor hiszem, ha látom.* Íme a szapphói öt lábú perge, azaz trocheus mintája:

– ∪ | – ∪ | – ∪ (∪) | – ∪ | – ∪

Alma fájától nem esik le messze.

A két rövid, két hosszú szótagot váltogató horatiusi sor példája:

∪ ∪ | – – | ∪ ∪ | – – | ∪ ∪ | – –

Tele szóval valamint a' duda széllel.

Íme egy asklepiadesi sor:

– – | – ∪ ∪ | – – ∪ ∪ | – ∪ ∪

Szólj mindég igazat, bétörik a' fejed.

A rímes (Földi szóhasználatában: végzetes) verselés bemutatásakor először azt magyarázza el pontokba szedve, hogy milyen a szép rím és milyen a szép rímképlet (például kedvesnek mondja, ha különböző szófajú szavak csengenek össze, és ha a hímrím- és nőrirímek váltakoznak). Majd a különféle szótagszámú rímes sorokra hoz példaként közmondásokat, szentenciákat. Íme például egy nyolc szótagú rímes közmondás:

*Ilyen a szerencse dolga,
Aki tegnap úr, ma szolgál.*

Földi verstanának legfőbb újdonsága a kétszeres, azaz a rímes időmértékes verseléssel foglalkozó fejezete. Földi elsősorban a „lantos vagy muzsikai énekek-

hez és darabokhoz, és leginkább a szökő és perge versekben és apró darabokban” (1962: 77) ajánlja a rímet. A kétszeres verselés lehetőségeit saját verseivel illusztrálja, például:

*Félre tőlem szép kevély!
Rabbilíncsed áldozatja
Légyen ám akárki fatyja,
Hetykepetyke büszkeséged
Bennem el nem éri véged.
Nem! felőlem úgy ne vélj!
Félre tőlem szép kevély!*

Földi fennmaradt versei között sokféle szép példáját találjuk a rímes-író mértékes verseknek. *Edgy gyenge szülött temetésére* című verse például rímes anapesztus (Földi szóhasználatában: *doboló*):

*Ah! melly szomorú ez az óra!
Zokogó seregünk bizonyította!
Mert bús libitina szóra
El-epedt ajakit ki ki nyitja...*

Enyim Juliska című versének háromsoros strófáiban rövid (pyrrichiusi) és hosszú (spondeusi) verslábakból álló sorok csengenek össze:

*Te vagy immár bizodalمام! Te reményem!
Te maradj tárgya szerelmemnek örökre.
Juli kincsem! Juli szépem! Juli díszem! Juli fényem!*

E Földi által kikísérletezett strófafajták Csokonai költészetében telnek meg majd valódi költői tartalommal.

3. Rövid kritika és rajzolat a magyar fűvésztudományról (Béts, 1793)

Földi e munkájának célja a fűvésztudományi, azaz a botanikai szaknyelv kialakításának megalapozása. A mű megírásának indoka, hogy „zűrzavar, fogyatkozás és tévedezés vagon a magyar fűvésztudományban” (Földi 1793: 3). Egy-egy növénynek (Földinél: *növevénynek*) öt-hat, olykor tízféle neve van, máskor egy-egy növénynevet alkalmaznak öt-hat, olykor tíz különböző növényre. „Ez a bizonytalanság és zavarodás hasznavehetetlenné teszi többnyire eddig való mind orvosi, mind gazdasági könyveinket” (Földi 1793: 5).

Földi magyar megfelelőket keresett Linné növényrendszertanának latin kategóriáihoz; azt javasolta, az *ordo* legyen *rend*, a *classis* legyen *sereg*, a *genus* legyen *nem*, a *species* legyen *faj*, az *individuum* pedig *magános dolog*. Majd Linné nyo-

mán azt foglalta regulákba, milyen elvek szerint kell a növények nemeihez és fajaihoz tudományos nevet rendelni. Elvei általánosíthatók; a többi taxonomikus, azaz osztályozó, csoportokat, alcsoportokat felállító tudomány szakszókincsére is kiterjeszthetők. Földi regulái jórészt ma is érvényesek – a legelső és legutolsó kivéve. Legelső elve szerint „kigyomlálni valók az olyan nevek melyek botránkoztatással (1) Istennek nevéből neveztetnek” (pl. *Isten átkozta tövis, Isten fája, Isten haragja, Isten kegyelme, Isten kenyere*), (2) „a jó és gonosz lelkekről nevezettek” (*angyal rúgta fű, angyal édesgyökér, ördög bordája, ördögfog, sátánfű, boszorkánykása*), 3. a szentekről nevezettek (*Szent Antal virága, Sz. Benedek füve, Sz. György lova farka*) (Földi 1793: 7–8). Földi legutolsó regulája is hasonló jellegű: elvetendő „a gyermeki, csúf, alacsonytságot mutató becstelen nevek” is, mint például az *engem szagolj, föld epéje, hügyosfű, Katika répája, kakukpogácsa, koldustetű, papsajt, csikorgófű* (1793: 18).

Mint Linnénél, Földinél is alapelv, hogy amely növények más nembe tartoznak, másként neveztesse. A nép körében élő növénynevek lépten-nyomon megsértik ezt az elvet – például a *borstól* különböző nembe tartozik a *törökbors, kertibors, vízbors, parasztbors, borsfű, borsosfű, borserejű fű, nagy borsocska fű, kis borsocska fű*; ezek tehát nem emelhetők be tudományos elnevezésekként a növénytani szaknyelvbe. Az is előfordul, hogy a népnyelv egy renden belül majd minden nemre ugyanazt az egy-két elnevezést használja; például a legyezősvirágúak között szinte minden *kömény, petrezselyem* vagy *kapor* (*krétai kömény, hegyi kömény, vadkömény, disznókömény, édeskömény, kerti kömény, réti kömény, bécsi kömény, feketekömény; hegyi petrezselyem, vadpetrezselyem, vízi petrezselyem, kutyapetrezselyem*).

Ritkább probléma, hogy a növények egy nemének neve valamely állat vagy ásvány nevével azonos (például a *belénd, pézsmá* állat is, *fű* is); a *maszlag* növény is (*datura*), ásvány is (*arsenicum*); ez is kiküszöbölendő. Földi azt is megmondja, hogyan; például a növényneveket ilyen egyértelmű összetételekké alakíthatjuk: *beléndfű, pézsmavirág*. Vagy kölcsönözzünk szakszavakat a tájnyelvből, például nevezzük az *arsenicumot* erdélyi tájszóval *egérkönek*; így a *maszlag* megmaradhat a *datura* magyar nevéként.

A nemnevek akkor jók, ha rövidek (lehetőleg hat szótagnál ne legyenek hosszabbak). Az *ágyban kenő és takaró fű, arannyal versengő fű, erdők tavaszi borsócskája, Gergely-napi virág* népi elnevezések tehát nem alkalmasak növénynevek tudományos elnevezéseiként.

A nemneveknek mai szóval informatívnak kell lenniük. Nem célszerű, ha színnéven alapulnak (mint a *fejértövis, kékvirág, sárgafestő tövis, veresfű, fejérgyökerű fű*), mert a szín változik a természetben. Szintén keveset mond a nemnév, ha a benne előforduló hasonlítás sok más növénynek nevében is visszaköszön – például *farkasbab, farkasméreg, farkasnevető fű, farkas nyila, farkasrépa, farkasszőlő, farkastej*; vagy *macskafark, macskafű, macskagyökér, macskafarkú perje, macskaména, macskamézelve*. Nem alkalmasak nemnévnek az olyan milyenséget jelentő nevek sem, amelyek nem különböztetnek meg másoktól (például *aprómag, apróvirág, keserűfű, kövérű, parlagi virág*). Félrevezető, ha egy

növényi nemet „más plántáról” nevezünk el (például *bablevelű fű*, *baracklevelű fű*, *búzalevelű fű*, *dinnyeszagú fű*, *figelevelű fű*, *gombafű*, *körösfalevelű fű*, *ugorkaszagú fű*). Linné és Földi szerint az esetek jó részében félrevezetők azok a nemnevek is, amelyek az adott nem hasznára utalnak (például *békavarfű*, *fekélyfű*, *lépkisebbítőfű*, *moly ellen való fű*, *sebforrasztófű*, *sömörfű*, *tehénvidítófű*, *torokgyék-fű*) – mivel „harmadrésze sem olyan erejű, aminéműnek nevezetük” (Földi 1793: 18).

Miután Földi – Linné nyomán – megszabta, milyen nevek kerülendők a fűvésztanban, azt is megmondja, milyen legyen a jó tudományos elnevezés. „Egy nemnek mindenkor egy állandó neve legyen. Tökéletesen elneveztetett a plánta, amelynek egy nemneve és egy fajneve vagyon, így minden plántának a neve állni fog egy nemnévből és egy fajnévből” (Földi 1793: 19).

Földi arra nézve is tanácsot ad, hogy honnan vegyünk a nemneveket és fajneveket. (1) Vegyük át tudományos elnevezésekként a régi, törzsökös magyar növényneveket, ha azok semmi más dologra nem alkalmazhatók. Ilyen például az *árpa*, *bodza*, *dinnye*, *kapor*, *pipacs*, *üröm*. (2) Görög és deák minta szerint elnevezhetjük növényeinket azok belső és külső tulajdonságairól, mint például: *agógófű*, *aranyvirág*, *daruorrífű*, *harangvirág*, *kakukfű*, *medvetalp-fű*, *örökfarkkóró*. (3) Használhatjuk bevett idegen neveinket is. Ha kemény hangzásúak, lágyítsuk őket – például *ánizs* (anisum), *basalyikom* (basilicum), *cikória* (cichorium), *citrom* (citrus), *gyömbér* (= gingiber, arab), *jácint* (hyacinthus), *levendula* (lavendula), *mályva* (malva), *majoránna* (maiorana), *mondola* (amygdalus), *narancs* (aurantium), *nárcisz* (narcissus), *paszuly* (phaseolus), *petrezselyem* (petroselinum), *rózsa* (rosa), *rozmarin* (rosmarinus), *zsálya* (salvia), *spárga* (asparagus) stb.

Az 1. pontban említett régi magyar neveket „mindennemű régi és új magyar könyvekből és a közhasználatból minél szorgalmasabban öszve kell szedegetni” (Földi 1793: 21). Ha több magyar nevet is találunk, vizsgáljuk meg, melyik a legalkalmasabb a nem nevének, a többi maradjon fajnévnek.

A 2. pontban említett, görög és deák mintára alkotott összetett nevek utalhatnak a növények milyenségére (*édesgyökér*, *szőröske*), származási helyére (*homokfű*), orvosi erejére (*görvelyfű*), gazdasági hasznára (*borfestő*). Linnét követve egy-egy növényt felfedezőjéről is elnevezhetünk. Törekedjünk arra, hogy az alaptag a nem neve legyen, a fajok neve pedig emellett egy hasonlított dolgot is tartalmazzon.

A 3. pontban említett idegen nevekkal kapcsolatban Földi álláspontja az arany középutat képviseli az ortológia és neológia között. Azt javasolja, csak akkor illessünk egy növényt idegen névvel, ha semmiképp sem találunk szép, alkalmas, természetes magyar nevet. A nehéz hangzású idegen nevek ejtését könnyebbítsük, a hosszúkat pedig rövidítsük. Magyar végződést is adhatunk nekik. Földi szerint kiváltképp hasznos az idegen név az orvosi szerekben előforduló idegen országbeli növények esetében.

A könyvet 300 Földi által gyűjtött, ábécé rendbe szedett növénynév zárja. „Mind ezen neveket vagy régi és új fűvész s más egyéb magyar könyveinkből vagy a nép között való élésből szinte tíz esztendő alatt szedegettem s válogattam, és Linné szerént való, rész szerént nemi, rész szerént fajnevekkel öszveköttöm, meghatároztam” – írja Földi (1793: 47). Földinek az volt a távlati célja, hogy Bé-

vezetés a magyar fűvésztudományra / A növények országa címmel Linné Systema vegetabiliumát átültesse magyarra; ehhez szolgált előtanulmányul a növénynévlistával kiegészített Rövid kritika és rajzolat a magyar fűvésztudományról. Földi korai halála miatt e terve nem valósulhatott meg. Előkészítő munkája mégsem veszett kárba; Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály Földi útmutatásai szerint és Földi névjegyzékét felhasználva alkotta meg Magyar Fűvészkönyv a Linné alkotmánya szerént című munkáját (Debrecen, 1807).

4. Természeti História a Linné Systemája szerint. Első tosmó. Az Állatok Országa (Pozsony, Wéber Simon kiadása, 1801)

Ha Linné növénytanát nem is, állattanát sikerült Földinek magyarra átültetnie. Földi munkája az első tudományos magyar állattan; az állattan magyar szakszókincsének jelentős része e munkára megy vissza. Kádár (1978) 450 olyan állatnevet sorol fel, amelyet Földi munkája tett máig élő hivatalos elnevezéssé. Íme néhány Földi madárnevei közül: *pipiske, erdei pacsirta, pacsirta, füstifecske, sárgarigó, holló, vetési varjú, csóka, szarka, szajkó, széncinege, kék cinege, búbos cinege, függőcinege, barkóscinege, ökörszem, léprigó, fenyőrigó, énekes rigó, örvös rigó, feketerigó, hantmadár, fülemile, kékbegy, vörösbegy, nádírigó, füziike, poszáta, királyka, barázdabillegető, őrgébics, tövisszűrő gébics, kenderike, csicsörke, pirók, keresztcsőrű, pinty, citromsármány, kerti sármány.* A Földitől javasolt állatnem- és állatfaj-elnevezések természetesen mind eleget tesznek azoknak az elveknek, amelyeket a Rövid kritika és rajzolat a magyar fűvésztudományról című művében megfogalmazott. Részint könyvekből és a nép köréből gyűjtött régi magyar állatnevek, részint latin és görög mintára alkotott összetett elnevezések, részint idegen nyelvekből átvett de a magyar hang- és szótagrendszerhez „lágýított” kifejezések, például: *almaszipoly, angolna, bársonycsiga, coboly, compó, cerkóf, cincér, cseregőkígyó, delfin, dévér, égnézőhal, eszelény, fajd, fakusz, fátyolka, futrinka, fülbemászó, fűrészhál, gazella, gekkó, gözű, gyöngytyúk, hangya, hiéna, hiúz, hörcsök, kabóca, kagyló, kajmán, kaméleon, kanguru, kecsége, keszeg, kopó, lajhár, lazac, légykapó, lile, meduza, muslica, nyérc, nyuszt, párdúc, pávián, pele, pióca, pudli, rája, rozsomák, strucc, szelindek, szívárványhal, tengerimalac, természet, tücsök, tukán, csillagkorall, vidra, vizipoloska, vöcsök.*

5. Földi jelentősége

Földi János törekvéseit, munkásságát az a felismerés motiválta, amelyet Besenyey György megfogalmazásában szoktunk idézni: Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, idegenén sohasem. Földi és generációja jól látta, hogy a magyar nép magyarként való polgárosodása, nemzetté válása, felemelkedése azon múlik, hogy lehetővé válik-e a magyar nyelvű közélet, sajtó, könyvkiadás, tudományos élet és a mindezeket lehetővé tevő magyar nyelvű iskolai oktatás. Földi fontos

szerepet játszott abban, hogy a magyar nyelv idegen szavak nagy tömegének beáramlása nélkül alkalmassá lett a tudományok tanítására és művelésére. Míg a politikusi reformnemzedék politikai síkon, Földi és értelmiségi kortársai nyelvi síkon küzdöttek sikerrel a magyar nyelv egyenrangúságáért.

SZAKIRODALOM

- Beke Albert 1955. Földi és Csokonai verselmélete. *Irodalomtörténet* 62–74.
- Benkő Loránd 1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fábián Pál 1967. *Az akadémiai helyesírás előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Földi János 1793. *Rövid kritika és rajzolat a magyar fűvésztudományról*. Béts.
- Földi János 1801. *Természeti História a Linné Systemája szerint. Első tosmó. Az Állatok Országá*. Wéber Simon kiadása, Pozsony.
- Földi János 1912. *Magyar grammatika*. Közzéteszi Gulyás Károly. Régi Magyar Könyvtár 28. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Földi János 1962. *A' vers-írásról*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kádár Zoltán 1978. Földi János a magyar állattani szaknyelv megteremtője. In: Nagy 1978: 22–37.
- Nagy Sándor (szerk.) 1978. *Földi János – Emlékkönyv*. Források és adatok Hajdú-Bihar megye művelődéstörténetéhez 1, Megyei Könyvtár, Debrecen.
- Szuromi Lajos 1978. Földi János verselmélete – mai szemmel. In: Nagy 1978: 71–82.

É. Kiss Katalin

SUMMARY

É. Kiss, Katalin

The linguistic work of János Földi

János Földi (1755–1801), a doctor by profession, was a prominent member of a great generation of Hungarian writers, poets and grammarians in the age of enlightenment, fighting for the use of Hungarian in science and education. His main goal was to establish the Hungarian terminology of natural sciences. Preparing for that task, he wrote the first comprehensive grammar of Hungarian in Hungarian, thereby also creating the Hungarian terminology of linguistics. The paper summarizes the results and deficiencies of Földi's grammar (including a study on Hungarian versification). Földi was also the first to publish a Hungarian zoology, and a book on the principles of compiling the Hungarian terminology of botany. His terminological proposals are also discussed and evaluated.

A mi mint a hatalom és a szolidaritás névmása*

„A nyelv kormányozza a politikát és határozza meg a politikai machináció sikerét. A nyelv a hatalmi viszonyok kezdeményezője és értelmezője. A politika nyelv.”

Lakoff: Talking Power. The Politics of Language in Our Lives 1990: 13.

Bevezetés

A 20. század történeti katasztrófáival kapcsolatos nyelvtudományi munkák a nyelvet a tömegek befolyásolásának eszközeként vizsgálják (Klemperer 1984, Tóth 2006, Bańcerowski 2006). Amennyiben a nyelvész a politikai nyelvhasználat elemzésére vállalkozik, azon feltevéssel él tehát, hogy annak jellegzetességei a konkrét nyelvi jelenségek alapján feltárhatók és leírhatók. Politikailag motivált szövegek esetében leggyakrabban a nyilatkozat mögött álló politikai szándék és a szövegek értelmezésének kérdése kerül előtérbe, és ez alátámasztja a pragmatikai megközelítés célszerűségét. A nemzetközi szakirodalomban a pragmatika fogalmának értelmezésében többféle megközelítéssel találkozunk, területének kijelölése a nyelvészet hagyományos kereteitől az interdiszciplináris szemléletig terjed. Levinson nézete a pragmatikát olyan nyelv és kontextus közötti viszonyok tanulmányozására szűkíti le, amelyek grammatikalizálódnak vagy kódolva vannak a nyelvi szerkezetekben (Levinson 1983: 9). A pragmatika tágabb értelmezése ezzel szemben mindazt a pragmatikához sorolja, ami a nyelvhasználót mint társadalmi lényt a nyelvvel való cselekvésben jellemzi (Habermas 1997, Szili 2004: 21). Mey és Verscheuren a pragmatika kettős „meghatározottságát”, komplex jellegét hangsúlyozzák. Gondolatmenetük a nyelvhasználat emberi kontextusára, ugyanakkor e kontextus társadalmi beágyazódására hívja fel a figyelmet (Verscheuren 1995: 13–4, Mey 1998: 725, Szili 2004: 25). Yule megállapítása szerint a nyelvészeti tudományágak, a szemantika, a szintaxis és a pragmatika Morrison-féle hármásából egyedül a pragmatika képes arra, hogy az emberi tényezőt is bevonja az elemzésbe (Yule 1996: 4). A meghatározások közös eleme a nyelvhasználat humán aspektusának előtérbe állítása. A pragmatika négy tárgykörét Yule ennek megfelelően az alábbi területekben jelöli meg: a beszélői jelentés, a kontextuális jelentés, a mondottakhoz viszonyított többletkommunikáció és a beszédpartnerek relatív távolságának a kifejezése (Yule 1996: 3). A felsorolt területek mindegyike fontos szerepet nyerhet a politikai kommunikáció vizsgálatában.

* Köszönetet mondok Fehér Erzséber tanárnőnek a tanulmány megírásához nyújtott segítségéért.

A dolgozat tárgya és felépítése

A politikai beszédek diskurzusanalízise a névmáshasználat elemzésével a nyelvi produktumnak, a szövegnek az értelmezésére koncentrálnak. Jelen dolgozat célja a névmáshasználat pragmatikai szempontú megközelítésére vonatkozó külföldi kutatások ismertetése a politikai diskurzus, tágabban értelmezve a politikai propaganda terén. A magyar és a külhoni szakirodalom eredményeit felhasználva kísérel meg magyar nyelvű politikai szövegek hasonló típusú vizsgálatát. A dolgozat a *mi* névmás szerepkörét kívánja bemutatni a hazai politikai diskurzusban; azzal a reménnyel, hogy adalékokkal szolgálhat a *mi* személyes névmás pragmatikájához. Az elemzés szándéka a többes szám első személyű utalások referenciatereje és a megnyilatkozó szándéka közötti kapcsolat felfedése. A vizsgálat során a pragmatikai szempontú megközelítést a személyre vonatkozó névmási paradigmatörvények kognitív felfogásának jegyében, a térdomain előtérbe helyezésével kísérel meg. A pragmatika és a kognitív nyelvészet különös gondot fordít a térbeliség nyelvi jelölésére. A kognitív nyelvészet Langacker és Lakoff nevéhez kapcsolható irányzata szerint a térbeli tájékozódás elemi kogníciói ikonikusan megmutatkoznak mind az elemi, mind az összetett nyelvi formákban (vö. Tolcsvai 1999: 154). A tudományág feladatainak meghatározásában Yule pragmatikája is számot vet a kognitív megközelítés lehetőségével, amikor a pragmatikát egyebek mellett a relatív távolság kifejezésének tudományaként jellemzi. A távolság fogalmába a fizikain túl a szociális és/vagy a konceptuális természetű távolságot is beleérti (Yule 1996: 3). A távolságfajták legközvetlenebb kifejezői az indexikus kifejezések. Tolcsvai megállapítása szerint a térjelölés a magyar nyelvben az erősen grammatikalizálódott jelenségek közé tartozik, amelynek nyelvi formái közé a személyes névmások is beletartoznak: „Ez a viszonyrendszer ugyanis a legtömörebben összesíti a magyarban is a kommunikáció legalapvetőbb térbeli szerkezetét” (Tolcsvai 1999: 164). A személyes névmásokkal, mint a térjelölés egyik nyelvi formájával a magyar szakirodalom eddig elsősorban az E/3. személy szövegtani utalásai kapcsán foglalkozott (Kocsány 1995: 285–93; Kugler–Laczkó 2003: 158–9), míg az 1. és 2. személy bemutatása további kutatásokat igényel.

A dolgozat felépítésében először a deixis pragmatikáját tekintem át, külön kiemelve a személyes névmások kommunikációs szerepét a beszédpartnernek térbeli távolságának a szabályozásában. Ezt követően térek rá a többes szám első személyű *mi* személyes névmás jelentésére, koreferenciájára és pragmatikájára. A külföldi szakirodalom alapján foglalom össze a pronominalis vizsgálat lehetőségeit a politikai szövegek értelmezésében. Az elemzés során történeti értékű sajtószövegekből képezett korpuszon funkcionális keretben vizsgálom a többes szám első személyű névmások anaforikus használatának szövegfunkcióját.

A deixis pragmatikája

A nyilatkozat kontextusban elfoglalt helyét a deixis jelöli ki: „...a legnyilvánvalóbb mód, ahogyan a nyelv és a kontextus közötti kapcsolat magában a nyelvi rendszerben kifejeződik, a deixis jelenségében valósul meg” (Levinson 1983: 54).

A nyelv használója a deixis, azaz rámutatás által értelmezi a nyelvhasználat közvetlen kontextusát, a beszédeseménnyel kapcsolatos személy-, hely- és időviszonyokat. Amennyiben a rámutatás a szöveg egyes részeire vonatkozik, szövegdeixisről szólnak. Az utóbbi a nem kanonikus beszédszituációhoz kapcsolódó szimbolikus használatnak is tekinthető, amelyben a deiktikus elemek a kontextuális összetevőkre utalnak (Tátrai 2000: 228). Az endoforikus utalás leggyakoribb eszköze az anaforikus és kataforikus rámutatás, amely a szöveg bizonyos korábbi vagy későbbi részletére mutat. A szövegből kimutató utalásokra Halliday–Hasan (1976) az exoforikus, a szövegen belülré mutató utalásokra az endoforikus referencia terminust használja (Tolcsvai 2001: 176). A deixis pragmatikai vonatkozásait Mey az alábbi megközelítésekben tárgyalja (Mey 1993: 91–9):

- 1) referencia és az indexikus kifejezések;
- 2) az indexikus kifejezések pragmatikus funkciói;
- 3) a deixistől az anaforáig.

A deiktikus jelenségek közül a személydeixis a megnyilatkozás résztvevőire mutat, egyben jelzi a beszédhelyzetben aktuálisan betöltött szerepüket. Az általános kommunikációelméleti modell szerint: ha valaki a beszédesemény részesévé válik, az első vagy a második személy utal rá. Tátrai megfogalmazásában: „az »én« referenciája a mindenkori feladó, a »te« referenciája a mindenkori címzett, az »ő« viszont utalhat [...] bárkire, aki részese a beszédszituációnak, de nem részese a beszédeseménnynek, vagyis nem tölti be sem a feladó, sem a címzett szerepét” (Tátrai 2000: 230). A személydeixis elemzése dolgozta ki a szociális deixis fogalmát, amely a diskurzus résztvevői közötti társadalmi kapcsolatok és különbségek kódolásával foglalkozik (Levinson 1983: 63, Yule 1996: 10–1). Yule felosztásával szemben Verschueren a személydeixist a szociális deixis alá rendeli, és az attitudinális jelenségek (tegezés–magázás) mellett tárgyalja (Verschueren 1999: 18–22).

A személydeixisben a beszédesemény résztvevőinek kommunikációs szerepe grammatikalizálódik. A három személy lehetséges részvételét a beszédeseményben Quirk és munkatársai az alábbi táblázatban összegezték (Quirk 1985: 340 idézi: Mora 1994: 33):

1. személy	+ beszélő	+/- hallgató	+/- valaki
2. személy	– beszélő	+ hallgató	+/- valaki
3. személy	– beszélő	– hallgató	+ valaki

A deixis nyelvi működésének értelmezése során fontos rámutatni, hogy a beszédeseményben részt vevők szerepének megállapítása mindig valamilyen nézőpontból származik. A nézőpont a mindenkori beszélő nézőpontja, egyfajta kiindulópont, ahonnan a dolgok térben és időben elrendeződnek. A beszédesemény rögzítési pontja a deiktikus centrum, amely jelöletlen, mindazonáltal mégis egocentrikus szerveződést mutat a beszélő személyét kirajzoló rámutató elemeken keresztül (Bühler 1934, Tátrai 2000: 228). A nézőpont egocentrikus voltát, vagyis azt a tényt, hogy

minden beszélő a saját nézőpontját érvényesíti, első ízben Bühler fogalmazta meg (Bühler 1934). A deiktikus centrum egocentrikus volta Levinson szerint úgy érvényesül, hogy a kommunikációs esemény speciális pontjaira utaló deiktikus kifejezéseket egy deiktikus középponthez viszonyítva, egy tájékozódási központot feltételezve értelmezzük. A központi személy az a személy, aki beszél, a központi idő a megnyilatkozás megtételének ideje, a központi hely az, ahol a beszélő a megnyilatkozás ideje alatt tartózkodik (Levinson 1983: 63–4).

Tátrai megállapítása szerint a deiktikus centrum feltételezése teszi lehetővé, hogy magyarázni tudjuk a közelre és távolra mutató deiktikus elemek, például *itt – ott, ez – az* működését, amelyek meghatározó szerepet játszanak a közlés térszerveződésének értelmezésében (Tátrai 2000: 227). A rámutatás végrehajtása elsődlegesen térbeli szemlélet alapján megy végbe: „Az 1. személyű személyes névmás a beszélő(k)re mutat, vagyis arra a térbeli helyre, ahol a beszélő(k) van(nak); ez a rámutatás kiindulópontja (az origó). A 2. személyű személyes névmás közelre mutat (a megszólítottra), a 3. személyű személyes névmás távolra mutat (az említettre). Ez az általános megállapítás árnyalódik a nézőpont háromféle kiindulópontjának változásai nyomán” (Tolcsvai 2001: 176). A névmási rendszer és távolságtartás stratégiájának összefüggését ábrázolja a Rees-féle modell (Rees 1983), amelyet – noha a szerzője nem publikálta – a szakma előszeretettel idéz (Maitland–Wilson 1987: 498, Kamio 1995, Mora 2004: 33):

0	1	2	3	4	5	6	7	8
I	We	You	One	You	It	She	He	They
		(Direct)		(Indefinite)				

(Rees, A. 1983.)

A deiktikus központ a beszélő szándékától függően áthelyezhető a beszéd-szituáció más résztvevőire (Levinson 1983: 63–4). Lyons ezt a jelenséget deiktikus kivetítésnek, Fillmore nézőpontnak nevezi (Lyons 1977: 579, Fillmore 1975, Levinson 1983: 64). A deiktikus középpont áthelyezése, valamint a deiktikus projekció jelentősége a beszélői hang és a beépített nézőpont szétválásában mutatkozik meg, amelyet a hazai szakirodalomban eddig az elbeszéléseleméletben vizsgáltak (Tátrai 2000). Úgy vélem azonban, hogy nemcsak irodalmi művek elemzésében, de politikai nyilatkozatok esetében is célravezető elemzési módszert kínál, amely hozzáférhető a politikai propaganda tudatos értelmezéséhez.

A névmások deiktikus szerepköre

A névmások kitüntetett szerepet játszanak a deixis szerveződésében, mert ennek a szófaji csoportnak önmagában nincs határozott jelentéstartalma, nem közvetlenül utal a konkrét világra a jeltárgy megnevezésével, hanem indirekt módon a beszédhelyzet, illetve a kontextus segítségével hajtja végre ugyanezt. Laczkó a névmások indirekt denotatív jelentéséről szól ezzel kapcsolatban (Laczkó 2000: 277).

A személydeixisre is érvényes, hogy elsősorban a személyre utaló névmási formák által valósul meg, vagyis alapvetően névmási jellegű. Míg az *én* és a *te* személyes névmások jelentése a konkrét szituációból következik, a harmadik személyű névmás referenciáját a konkrét szituáció és a kontextus egyaránt meghatározhatja (Kugler–Laczkó 2003: 158–9). Értelmezésüket az utóbbi esetben a szövegvilág valamely másik eleme, az antecedens vagy a posztcedens teszi lehetővé (Tolcsvai 2001: 169–70). A névmások szerepét az anaforikus referencia létrejöttében Yule az alábbi példával világítja meg (Yule 1996: 23):

Peel an *onion* and slice it [‘Hámozz meg egy hagymát és szeleteld fel’].
Drop the slices into hot oil [‘Dobd a szeleteket forró olajba’].

A két példamondat azt mutatja, hogy az egyes szám harmadik személyű semleges névmás *it* anaforikus használatát az előző mondatban szereplő entitás *onion* főnévi szintű megnevezése teszi lehetővé. A névmási koreferencia fogalmát Laczkó a következőkben foglalja össze: „a szövegben mind a visszautalás, mind az előreutalás esetén az antecedens, illetve a posztcedens egy fogalmi jelentésű szó, legtöbbször főnév, illetve főnévi csoport, de lehet más szófaj is, az anafora vagy a katafora pedig prototipikusan névmás, vagy a névmási törlés következtében zéró, ez utóbbi esetben a felszínen inflexiók toldalékmorféma jelzi a törölt névmási elemet” (Laczkó 2005: 78). A főnévi és a névmási tag viszonya műveletileg aszimmetrikus, mert a névmási tag jelentése csak a fogalmi jelentésű tag ismeretében érthető meg (Tolcsvai 2001: 200–1). A személyes névmás anaforikus használatának funkcióját Szikszainé a szóismétlés elkerülését célzó konnexiós utasításban látja, amely utaló jellegénél fogva járul hozzá az izotopikus folytonosság fenntartásához (Szikszainé 1999: 146).

A *mi* jelentéstana, koreferenciája és pragmatikája

A kontextusfüggő forikus (ana- és kataforikus) referencia lehetősége nem kizárólag a 3. személy sajátja, hiszen a 3. személy azt magával viheti a névmási rendszer más, összetett jelentésszerkezetű személyébe (Laczkó 2001: 78–88). A többes szám első személy kettős jelentésszerkezete a második és a harmadik személlyel való kiegészítést egyaránt megengedi. A Magyar grammatika összefoglalásában: „A *mi* mindig heterogén többes számú (különböző elemeket foglal össze)” (Kugler–Laczkó 2003: 159). Az inkluzív többes szám a beszélőt és a kommunikációs partnert, esetlegesen más, további személyt tartalmazhat: inkluzív többes: $mi_{inkl} = én + te (+ ő/ők)$. Az exkluzív többes számba ugyanakkor nem értjük bele a kommunikációs partnert: exkluzív többes: $mi_{exk} = én + ő/ők$ (Kugler–Laczkó 2003: 159)

A kettős jelentésszerkezet következtében a többes szám első személyű utalás esetében is létrejön a szövegből való kimutatás mellett a szövegvilág valamely entitására való rámutatás lehetősége. Laczkó Krisztina a Magyar Nyelvőrben megjelent tanulmányában tesz említést a többes számú személydeixisnek erre a hasonló egyes számútól eltérő szövegtani sajátosságáról: „Az egyes szám első és máso-

dik személyű személyes névmások kizárólag a deixis elvén működnek, a többes szám első és második személyűek szintén mindig deiktikusak, hiszen kötelezően tartalmazzák az egyes szám első és második személyt, de ezen túlmenően már rendelkezhetnek forikus referenciával is, ha tartalmazzák a harmadik személyt, tehát például *mi = én + ő*, s a beleértendő *ő* névmásnak a szövegben ante- vagy postcedense van” (Laczkó 2001: 103). Megállapításából az következik, hogy a harmadik személyű névmásokhoz hasonlóan a *mi* személyes névmás is kétféle jelentésviszonyba kerülhet más megnevező kifejezésekkel. Amennyiben megnevezettjük történetesen egybeesik valamely másik főnévi kifejezés NP megnevezettjével, az a koreferens olvasat lehetőségét teremti meg. A nyelviileg jól formált szöveg fogalma ugyanakkor ennek ellenkezőjét is megengedi: megnevezettje különbözhet a másik főnévi kifejezés által utalt entitásától, ebben az esetben a diszreferencia jelensége lép fel (É. Kiss–Siptár–Kiefer 1998: 180–1). A többes szám első személyű utalások esetében az inkluzív és az exkluzív forma grammatikai azonossága eleve magában hordja a diszreferencia létrejöttének esélyét.¹ Az ismert nyelvek többségében fennáll a kétértelműség, és más finom nyelvi eszközök segítik a szöveg címzettjét annak eldöntésében, hogy ő maga a csoport tagjának számít-e, akire – mint címzettre – vonatkoznak a szabályok, avagy olyan kívülálló, akire – mivel nem a szöveg címzettje – azok nem alkalmazhatók (Yule 1996: 12). A többértelmű nyelvi struktúrák kedveznek a manipulációs tevékenységeknek, mert a nyelvhasználók nem tudatosítják magukban a nyelvi struktúra többértelműségét (Bańczewski 2006: 98).

A többes szám első személy magyar nyelvi használata igen sokrétű, az inkluzív és exkluzív használat általános megkülönböztetésén belül ezért finomabb megközelítést alkalmazva, az érzelmi viszonyulás és a stiláris árnyalat figyelembevételével próbáltam meg áttekinteni, hogy mely beszédhelyzetekben prototipikus annak használata.

1. Általános alany

A megállapítás általános érvényét fejezi ki. A többes szám első személyrel jelölt alany szűkebb vagy tágabb körű közösséget jelöl, mely az osztályközösségtől a nemzetet át az emberiségig terjed: *A személyneveket nagybetűvel írjuk; Most leírjuk a táblán szereplő mondatokat.* Irodalmi példával élve: *„Mi dolgozunk a világon? Küzdeni / Erőnk szerint a legnemesbékért!”* (Vörösmarty: Gondolatok a könyvtárban).

A többes szám első személy általános alany értelemben vett használata mindenkit magában foglaló elvárásokat és normákat tartalmaz.

2. A személycseré esetei

A *mi* használata kapcsán a hazai és a külföldi szakirodalom is megemlíti, hogy a többes szám első személy gyakran valamely más nyelvtani személy helyébe lép (Fónagy 1963: 117, Péter 1999: 117). Verschueren az inkluzív és az exkluzív

¹ Némely nyelvek a grammatika szintjén is különbséget tesznek az inkluzív és az exkluzív *mi* használata között. A fiji nyelv a kirekesztő többes szám első személy jelölésére a '*keimami*', míg a bennfoglaló többes szám első személy jelölésére a '*keda*' formát használja (Yule 1996 :12).

használatból vezeti le a *mi* személyes névmásnak az *én ~ mi*, *te ~ mi* személycserében játszott szerepét (Verschueren 1999: 20). A következőkben megpróbálom rendszerezni, hogy a személycsere mikor és milyen körülmények között következik be.

a) *Én ~ mi*

- a királyi többesben az autoritás,
- a tudományos közlésben a szerénység kifejezésére.

A személycsere leggyakoribb formája, amikor azonos nyelvtani személy mellett az egyes számú alak helyébe többes számú lép. Mivel a többes szám első személyű névmás ekkor kizárólag az egyes szám első személyt tartalmazza, ezért ez az eset az exkluzív használat legtisztább formája.

b) *Te/ön(ök) ~ mi*

Ritkábban használt, de nem ismeretlen jelenség, amikor a többes szám első személy az egyes vagy többes szám második személy helyett áll. A beszélőnek a beszédpartner helyzetével való érzelmi azonosulását, szolidaritását fejezi ki ilyenkor az inkluzív használat:

- *Hogy érezzük magunkat?* – az ún. doktorbácsi stílusban,
- „*Mozogjunk, kérem!*” – mondja a kalauz a felszálló utasoknak.

c) *Ő ~ mi*

Ritkán előfordul, hogy a többes szám első személy az egyes szám harmadik személy helyébe lép. Az inkluzív forma ekkor a beszélő iróniájának a kifejezője.

„*Rossz hangulatban vagyunk ma*” – mondja a titkárnő az ajtó előtt álló kollégának kilépve a főnök szobájából (Quirk 1985: 350–1, Mora 2004: 35).

3. Retorikai szituáció

A beszélő pararétori szerepkörben, a szűkebb vagy tágabb közösség képviselőjében szól publikumához.

a) Amennyiben a közösség egészének képviselőjében teszi, a használat inkluzív jellegű.

„*A magyarok istenére*

Esküszünk,

Esküszünk, hogy rabok tovább

Nem leszünk!” (Petőfi: Nemzeti dal)

b) Ha a közösség szűkebb körének képviselőjében szól, a használat jellege a szűkebb közösség vonatkozásában inkluzív, kontrasztív tekintetben, vagyis a tágabb környezethez viszonyítva azonban exkluzív tekinthető.

„*Papok, katonák, polgárok után,*

így lettünk végre mi hű

meghallói a törvényeknek.” (József Attila: A város peremén)

A többes szám első személyű névmás prototipikus használatán végigtekintve elmondható, hogy az inkluzív forma a szövegalkotó és a címzett közötti szolidaritás érzését fejezi ki, vagyis a többes szám első személyű *mi* a szolidaritás névmásaként jelenik meg. A szerző ez által emeli általános érvényűvé személyes állásfoglalását, és hívja társul az olvasót gondolatai menetébe.

Az érzelmi közösségvállalás azonban könnyen a befolyásolás eszközévé is válhat, hiszen hajlamosak vagyunk azt feltételezni, hogy aki osztozik érzelmeinkben, hozzánk hasonlóan gondolkodik. Amint Mora megállapítja, az érzelmi közösségvállalás szorosan összefügg a meggyőzés diszkurzív funkciójával (Mora 1994: 44). Zupnik magyarázata szerint a többes szám első személy érvelő funkcióját az a lehetőség alapozza meg, hogy általa különböző beszélői és hallgatói szerepek emelhetők be vele a kommunikáció folyamatába, illetve zárhatók ki onnét: „... a többes szám első személyű névmások érvelő funkciót tölthetnek be, mivel rendelkeznek azzal a képességgel, hogy csoporttagságot, azonosulást jeleznek; a beszélő általa különböző csoportokat a *mi* személyes névmás terébe tartozókként jelölhet meg, kizárva másokat onnan” (Zupnik 1994: 340). A politikai beszédek közönsége választhat tehát, hogy magát is belefoglalja-e a referens csoportok körébe. Ha úgy határoz, hogy igen, döntése legalábbis a beszélő perspektívájának tudomásul vételével vagy túl azon annak átvételével jár. Ez a folyamat beteljesíti a politikai beszéd célját, a hallgató meggyőzését (Zupnik 1994: 340). A politika nyelvhasználatával foglalkozó szerzők ezért tulajdonítanak különös jelentőséget a *mi* személyes névmás használatának. Az elemzés szándéka a többes szám első személyű utalások referenciaterülete és a megnyilatkozó szándéka közötti kapcsolat feltárása, másképpen megfogalmazva: a közösség eszméjének köntösében megjelenő nyelvi manipuláció felfedése (vö. Mora 2004: 27). A névmási rendszer által nyújtott manipulációs lehetőséget figyelembe véve nem meglepő, ha a politikusok – élve a névmási rendszer által felkínált lehetőséggel – ily módon jelzik bizonyos politikai cselekmények elfogadását, vagy éppen ellenkezőleg, a felelősségvállalás hiányát és a távolságtartást. A politikai nyelvhasználatban a névmási rendszer felfedi az ideológiai előítéleteket és részrehajlásokat, erősíti a szolidaritást, megjelöli és azonosítja a támogatókat és az ellenfeleket (Wilson 1990: 76).

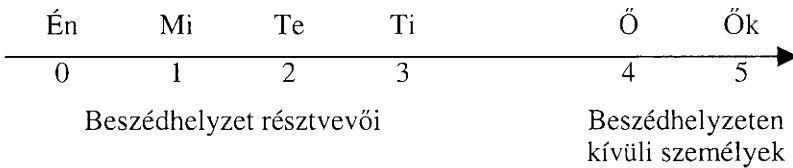
Névmások a hatalom és a szolidaritás szolgálatában

Az elmúlt néhány évtizedben számos elméleti és gyakorlati megközelítés született a hatalom nyilvánosságában zajló kommunikációs „játékok” vizsgálatára. Nyelvészeti szempontból Brown és Gilman 1960-ban megjelent alapvető jelentőségű tanulmánya emelhető ki közülük, amely a második személyre utaló tegező és magázó formák vizsgálata kapcsán jutott arra a következtetésre, hogy a névmás-használat szoros kapcsolatot mutat a távolságtartás és az elfogadás, vagyis a hatalom és a szolidaritás érzületének kifejezésével (Brown–Gilman 1975). Munkájuk megjelenése óta széles körben elfogadottá vált az a nézet, amely a névmási rendszer elemei közötti választást az aktuálisan értelmezett társadalmi, hatalmi szerepekkel hozza összefüggésbe.

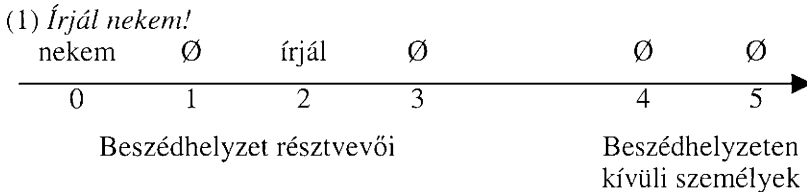
A beszédszituáció második személyére vonatkozó kettősség témájára a magyar szakirodalom is kitér. A szociolingvisztika a társadalmi differenciálódás eredményének tekinti a nyelvi tiszteletadás magázó formáinak létrejöttét (Kiss 2002: 271), a stilisztika a tegező-magázó formák kettősségét a szociolingvisztikai megközelítéssel összhangban a társadalom belső hierarchiájának és értékrendjének nyelvi

vetületeiként értékeli (Péter 1991: 112). A kognitív nyelvészeti megközelítés a tér elméleti reprezentációjával hozza kapcsolatba a második személy megszólításának lehetőségeit: „a magázó formák külön esetet képeznek a magyarban, mivel egyszerre mutatnak közelre és távolra jelezvén a beszélő és a megszólított közötti távolságot” (Tolcsvai 1999: 157). A továbbiakban a szociolingvisztikai és stilisztikai magyarázatot kognitív elméleti keretben elhelyezve kíséreltem meg az attitudinalitás értelmezését.

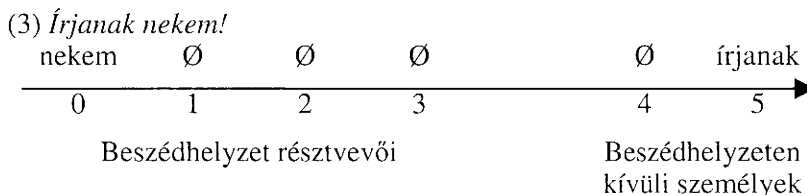
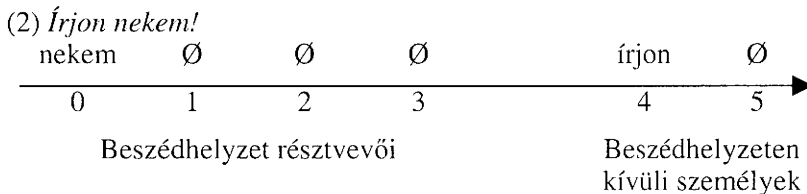
A 3. személyű alakból eredő 2. személyű magázó formákkal kapcsolatban Tolcsvai a távolra mutató térjelölésre hívja fel a figyelmet (Tolcsvai 1999: 165). Megállapításához csatlakozva a dolgozat elején bemutatott Rees-féle modell segítségével kíséreltem meg a tegező és magázó formák ábrázolását:

Amint az *Írjál nekem* (1) mondat alábbi ábrázolása mutatja, a tegező forma az általános kommunikációelméleti modellt követi:

Magázó forma esetén ugyanakkor az E/2. helyébe az E/3., a T/2. személy helyébe a T/3. személyű formák lépnek. Az *Írjon nekem* (2) és az *Írjanak nekem* (3) mondatok ennek megfelelően a következőképpen modellezhetők:

Az ábrából látható, hogy a magázó formát érvényesítő beszédhelyzet forogatókönyve mintegy felszámolja a közvetlen és személyes beszédhelyzetet, ezzel is kiemelve a beszélő felek távolságát. A közvetlen és személyes beszédhelyzet dacára az életkori, a nemi és/vagy szociális különbségből fakadó távolságtartás elve érvényesül, ez pedig a beszédhelyzetből kimutató harmadik személyű formákban grammatikalizálódik. A tegező és magázó formák kettősségében eszerint a távolságtartás szabályozásának igénye grammatikalizálódik.

A pronominalizációs vizsgálat lehetőségei a politikai szövegek értelmezésében

A személyes névmásnak a politikai diskurzusban betöltött szerepét az jellemzi, hogy mindig politikai töltésű abban az értelemben, hogy magában foglalja a hatalomhoz való viszonyt, és meghatározó szerepet játszik a nyilvános megjelenésben (Pennycook 1994: 175). A Brown és Gilman által kidolgozott teórián alapuló tanulmányok (Maitland–Wilson 1987; Zupnik 1994; Mora 2004) olyan elméleti keretet képeznek, amelyből kiindulva lehetővé válik a hatalom dimenzióinak nyelvi felfejtése. Maitland és Wilson vizsgálatukban a brit konzervatív és munkáspárt 1984-es sajtókonferenciájának előre megírt beszédeit elemezték, vagyis olyan szövegtípust választottak, amely lexikai és szintaktikai értelemben tudatosan szerkesztett és jól felépített. A Mora-féle tanulmány elemzését a brit parlamentben elhangzott beszédeken végezte. A Zupnik-féle tanulmány a közel-keleti konfliktus, azon belül az arab–izraeli párbeszéd nyomán született szövegekre, elsősorban egy palesztin szóvivő beszédeire támaszkodott. A névmáshasználat vizsgálatának jelentőségét Zupnik abban látja, hogy kvalitatív elemzési módot kínál a médiaüzenetek értékelésében korábban megszokott tartalomelemzéssel szemben (Zupnik 1994: 340). Az elemzések a politikai csoportosulásokra, a pártokra és azok képviselőire utaló névmási elemek közötti választást és azok szövegbeli megoszlását vizsgálják. A névmásszerveződés elemzésének témakörében megjelent tanulmányok három fő területre fókuszálnak (Maitland–Wilson 1987: 498):

- az önmagukra való utalás, az önmegjelenítés: ahogyan a beszélő/beszélők önnön portréjukat a téma és a címzettek függvényében megrajzolják;
- a politikai ellenfél elhelyezése a beszélőhöz viszonyítva, figyelembe véve a távolságtartáshoz kapcsolódó pozitív-negatív értékkálát;
- a beszélő, illetve a címzett szerepkörén kívül eső személyek és csoportok elhelyezése.

A politikai szövegek névmásrendszerének és névmási megoszlásának elemzése a vizsgált területnek megfelelően főként az egyes és többes szám első, valamint a többes szám első és a többes szám harmadik személy használatának kontrasztív összevetésére koncentrál (Maitland–Wilson 1987: 495–512; Zupnik 1994: 339–83). Míg az egyes és többes szám első személyű utalások összehasonlítása a politikus személyes nézeteiről és az általa képviselt politikai párt vagy intézmény hivatalos

álláspontjának nyilvános megjelenítéséről informál, addig a többes szám első és harmadik személy megoszlásában a pártok közötti konfliktus jelenik meg.

A névmáshasználat kutatásának másik kiemelt területét a többes szám első személy referenciaviszonyainak kutatása adja (Maitland–Wilson 1987; Zupnik 1994, Mora 2004). Pragmatikai értelemben az inkluzív használat a szolidaritás és közösségvállalás attitűdjét érvényesíti, amelyet a politikusok a meghatározott ideológiai paradigmán belüli szolidaritás kifejezésére használnak. Az exkluzív használat révén ugyanakkor az elhatárolódás dimenziója érvényesül (Mora 2004: 46). A többes szám első személyű utalások diszkurzív funkciói így két tengely mentén vizsgálhatók: az exkluzív formával kapcsolatban a hatalom és a távolság viszonylata mentén, az inkluzív forma esetében pedig az identitás és a közösségvállalás viszonyában.

Az exkluzív formát Brown és Levinson a dominancia igényével magyarázza, amelyet a királyi többes 'én + a hatalom' értelmet indikáló használatára vezetnek vissza: „A királyi többestől eltekintve, amelyet legtöbbször nem tapasztal meg, ott van a kormányzati 'mi' és az üzleti 'mi'. Ennek két különböző eredője lehet. Az egyik az, hogy a 'mi' a kizárólagos testület, a magas hivatal kísérőjelenségét fejezi ki – 'mi' a hivatalban lévők és az elődök. Ugyanakkor ott van a csoportot jelentő 'mi' is, melynek gyökerei a fentebb tárgyalt 'ti' analógiájához hasonlóan arra emlékeztetnek, hogy nem állok egyedül. Az üzleti 'mi' talán mindkét forrásból megkísérelti, hogy hasznot húzzon” (Brown–Levinson 1994: 202). A megállapítás a gazdasági élet mellett különösen érvényes a politikai kommunikáció terén, amelynek szereplői szintén igyekeznek javukra fordítani a névmási rendszer által felkínált lehetőséget.

Az elemzés tárgya

Elemzés céljára 1946 tavaszáról származó, történeti értékű szövegeket választottam. A Magyar Kommunista Párt orgánumában, a Szabad Népben megjelent vezércikkek fontos szerepet töltek be a korabeli politikai diskurzusban.² Keletkezésüket meghatározta, hogy társadalmi-politikai döntéshelyzetben láttak napvilágot, amikor a tét Magyarország második világháború utáni berendezkedése volt. Megjelenésüket a Magyar Kommunista Pártnak az 1945 novemberében bekövetkezett választási veresége előzte meg. Azt követően támadást indítottak politikai riválisuk, egyben koalíciós partnerük, a választásokat megnyert Független Kisgazdapárt ellen. A támadás egyik fontos fóruma a tömegtájékoztató korabeli szerkesztetét uraló sajtó volt. Az ellenfél lejáratása mellett a szövegek közzétételének intenciója a táborépítést, a minél szélesebb támogatás megnyerését is célozta. Mintavétel céljára a *Felelőtlen beszéd* (1946. február 9.), a *Döntést!* (1946. március 10.), a *Kötelet!* (1946. május 4.) és a *Vonjuk le a tanulságot* (1946. május 5.)

² A francia és a német szakirodalom alapján a diskurzus fogalmát társadalmilag kodifikált beszédmódként értelmezem, abból kiindulva, hogy a korszakot jellemző szövegek a politikai diskurzus részei, ezért a szövegösszefüggés és a szövegvilág elsősorban ebben a keretben értelmezhető.

című vezércikkeket jelöltem ki. A négy vezércikk mindegyike a Független Kisgazdapárt ellen 1946 tavaszán indított sajtókampány része volt, így keletkezési körülményeiket és publicisztikai műfajukat illetően a választott szövegek homogénnek tekinthetők.

Jelen vizsgálat egyik előzménye Dániel Ágnes *Én vagyok én, te vagy te – de ki az a „mi”?* címmel 1979-ben, a *Nyelvőr* hasábjain megjelent dolgozata (Dániel 1979: 19–27). Szerzője egy 1976. évi közművelődési törvényről elhangzott beszéd többes szám első személyű birtokos személyjeles főneveit vette górcső alá. A tanulmány igen nagy erénye, hogy a szöveget elemezve rámutat: a többes szám első személyre utaló elemek egyazon szövegvilág különböző alanyaira utalnak, amit azzal magyaráz, hogy a különböző közlés helyzetek kifejezésére szolgáló többes szám első személyű alak hol az egyik, hol pedig a másik beszédpartner kódjába épül bele. A beszédhelyzet résztvevői szempontjából modellezve:

a) a feladó szempontjából: ÉN (a feladó) + MÉG VALAKI(K)

b) a címzett szemszögéből:

→ + ÉN (a címzett) + MÉG VALAKI(K)

(a feladó) → + ÉN (a címzett)

→ + MÉG VALAKI(K)

(Dániel 1979: 22)

A pragmatikai paradigmaváltás eredményeinek tükrében úgy véltem, tanulságos lehet a korszak nyelvhasználatára vonatkozó hasonló tárgyú vizsgálat lefolytatása. Az elemzés során annyiban tértem el Dániel Ágnes módszerétől, hogy míg ő az elemzését egyetlen szófajra, a birtokos személyjeles főnevekre korlátozta, addig magam minden többes szám első személyre utaló elemet, így az igéket, valamint a névmási rendszer ragozott és inflexiós elemeit is figyelembe vettem,³ összhangban Tátrai azon megállapításával, amely szerint a beszédesemény résztvevőire való rámutatás, a személydeixis a birtokos személyjeles főnevek mellett a személyes névmásokban, illetve azok ragozott alakjaiban, valamint az igealakokban morfológiailag is kifejeződhet (Tátrai 2000: 231).

A vizsgálat menete

A politikai üzenetként szolgáló vezércikkiszövegek elemzésének tárgyát a többes szám első személyű anaforikus, ritkán kataforikus utalások referenciaterületének feltárása képezi. A vizsgálat menetét megnehezítette, hogy az antecedens és az anafora, valamint a posztcedens és a katafora általában nem ugyanazon mondategységben helyezkedik el (vö. Laczkó 2005: 78). Mivel a referens azonosításához a vezércikkek szerzője nem mindig nyújt elegendő információt, az anaforikus és kataforikus szerkezetek egymásba fonódása olykor a referenciális értelmezés több lehetőségét

³ A személyjeles számnevet azért nem említem, mert a vizsgált vezércikkben többes szám első személyű formában nem szerepelt.

is megengedi. Ilyenkor a szövegértelem alapján azonosítottam a koreferens főnévi csoportot.

Az előzetes feltételezésnek megfelelően a szövegalkotók a többes szám első személyt több, egymástól markánsan elkülönülő kategória jelölésére használják. Amint a *Felelőtlen beszéd* című vezércikk alábbi mondatából kitűnik, a többes szám első személy referenciájának területe nemritkán egyazon mondaton belül is változik: *Megvédjük a demokratikus kormányzás és népünk érdekeit az ország határain belül – s amennyiben tőlünk függ – azon kívül is.* Az ország védelemre szoruló népe mellett a kiválasztott mondatban megjelenik egy szűkebb körű, ám aktív csoport, amely kész arra, hogy ezt a feladatot ellássa. Míg az utóbbi a cselekvő ágens szerepében mutatkozik meg, addig az ország és a demokratikus kormányzás passzív szerepkörbe szorul. A kiválasztott példával azt kívántam érzékeltetni, hogy az 1946-os vezércikkek és a harminc esztendővel későbbi szöveg Dániel-féle vizsgálata hasonló eredményre vezet: a többes szám első személyű utalások mindkét esetben több, egymástól karakteresen elkülönülő társadalmi és politikai csoportra mutatnak. Ennek nyomán kezdtem meg a referenciaviszonyok feltárását. Abból a célból, hogy a referált entitások túlzott szóródását elkerüljem, a teljes vagy közel teljes konceptuális azonosságot mutató főnévi csoportokat összevontam, ennek eredményeként négy markáns csoport körvonalazódott. Ezek a következők: 1) Magyarország / a magyar nép, 2) a demokrácia vagy koalíció, 3) a baloldal / bal szárny és 4) a Magyar Kommunista Párt. Ez a munkamódszer tette lehetővé a továbbiakban, hogy számszerű adatok birtokában tudjam értékelni a szövegalkotói szándék és a többes szám első személy referenciaterülete közötti összefüggést.

A négy szövegben összesen 56 többes szám első személyű utalást találtam. A *mi* kategóriájának teljes kifejtése – a személyes névmás + ragozott igealak / birtokos személyjellel ellátott főnév – nem jelenik meg. Ez megegyezik a magyar nyelv azon sajátosságával, hogy a teljes formát csak a személydeixis nyomatékosítására használja, a kettős jelölést egyéb esetekben redundáns elemnek érzi. A vezércikkek döntően igei személyraggal, ritkábban birtokos személyjellel, olykor személyes névmással jelölik a beszélő személyét. A többes szám első személy jelöltsége ily módon a Ø + INFL, illetve a PRO formákkal jellemezhető. A négy vezércikk szövege 34 esetben igei személyraggal, 14 alkalommal birtokos személyjellel, 8 ízben pedig személyes névmási formával jelöli a többes szám első személyt. A könnyebb áttekintés céljából táblázat formájában foglaltam össze a referált entitások és grammatikai jelölők számszerű adatait:

	Összesen	Igei személyrag	Birtokos személyjel	Személyes névmás
Magyarország/magyar nép	23	8	11	4
Magyar demokrácia/koalíció	5	3	2	0
Baloldal/magyar munkáspártok	25	21	0	4
Magyar Kommunista Párt	3	2	1	0
Összesen	56	34	14	8

A szövegből hiányzik az alanyesetben álló elsődleges személyes névmás, noha a többes szám első személyű névmási utalásnak az volna az olvasó számára legkönnyebben hozzáférhető, prototipikus módja (Tolcsvai 2001: 200–1). Helyette négy ízben tárgy esetben, két-két alkalommal pedig határozóragos, illetve névutós formában jelenik meg. Túlsúlyban (86%) van az igei személyraggal, illetve a birtokos személyjellel való morfológiai jelölés: Ø + INFL, azaz a felszínen inflexiók toldalékformája jelzi a törölt névmási elemet (Laczkó 2005: 78). Ez a forma azonban a referenciaviszonyok kijelöléséhez kevés támponttal szolgál (Tolcsvai 2001: 200–1), ami az újságolvasó szempontjából problémamentes értelmezést ígér.

A referált valóság elemek viszonyát a bennfoglalás (inklúzió) jellemzi, vagyis a szövegalkotók a hiponimikus-hiperonimikus helyettesítés stílusesszközével éltek. Balázs megállapítása szerint a vissza utalásnak ez a módja a hírlapírásban különösen gyakori, amelynek célja az ismétlés elkerülése (Balázs 1985: 151). Szikszainé hasonló értelemben a szövegkoherencia kötőelemei között említi a bennfoglalást (Szikszainé 1999: 200). Joggal merül fel a kérdés, hogy mennyiben tekinthető mégis egyedinek, a Szabad Népre, tágabban értelmezve a korszak politikai nyelvhasználatára jellemzőnek az itt alkalmazott nyelvi eljárás. Laczkó megállapítása szerint a pronominalizáció sajátos esete a koreferenciának, amely megköveteli az elemek azonosságát (Laczkó 2005: 79). Mivel a többes szám első személyű utalásoknak a szövegvilágban több, egymástól különböző megnevezettje van, a diszreferencia jelensége lép fel. Ezt a diszreferenciát a korszak politikai nyelvhasználatát jellemző sajátosságként kezelhetjük. A kategóriaváltás a többes szám első személyű deixis jelentésszerkezetében rejlő additív elem referenciájában következik be, ezért az átlagos újságolvasó számára észrevétlen marad. Az olvasás során lezajló kognitív feldolgozás folyamata az alábbi módon szemléltethető:

*Előtér/ Céltartomány	Háttér / Forrástartomány			
<i>Mi</i>	Magyarország/ a magyar nép			
<i>Mi</i>		Demokrácia		
<i>Mi</i>			Baloldal	
<i>Mi</i>				MKP

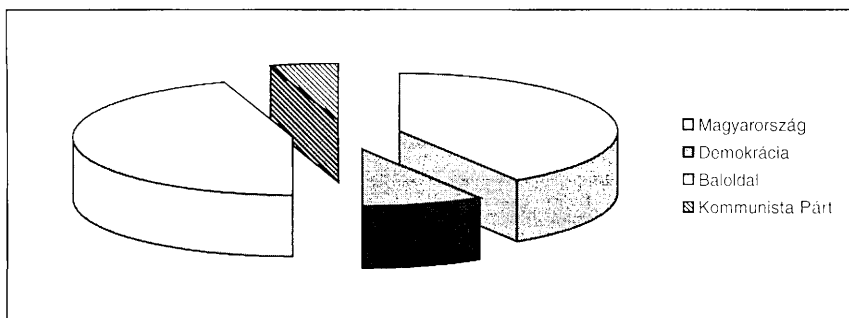
* A szinechdoché kognitív feldolgozásának bemutatásában Kocsány Piroskának a metonímia kognitív feldolgozásáról a Stiliztikai Kutatócsoport konferenciáján 2005. november 26-n tartott előadására támaszkodtam.

A koreferencia fogalmának értelmezésében Yule az úgynevezett szociális aspektus szerepét hangsúlyozza: „A referencia eszerint nem pusztán a szó vagy szókapcsolat jelentése és a világ egy tárgya vagy személye közötti kapcsolat, hanem olyan szociális tevékenység, melynek során a beszélő azt feltételezi, hogy a tárgy vagy személy azonosítására kiválasztott szót vagy szókapcsolatot a beszélő szándékának megfelelően értelmezik” (Yule 1996 : 24). Ugyanez viszont is érvényes,

vagyis a szöveget befogadó fél joggal feltételezi, hogy diszreferencia esetén a szövegalkotó arra valamilyen módon felhívja a figyelmét (Yule 1996: 24). Clark „Adott – Új” szerződése szintén megfogalmazza a szövegalkotó ilyen irányú kötelezettségét: „A beszélő belegyezik, hogy megpróbálja megkonstruálni az egyes megnyilatkozások Adott és Új információját az adott kontextusban úgy, hogy (a) a hallgató képes legyen memóriájából kiszámítani azt az egyetlen Antecedent, amelyet az Adott információ gyanánt szántak, és (b) úgy, hogy a hallgatónak még nincs birtokában az Antecedenshez kapcsolódó Új információ.” (vö. Clark 1998: 382–3) A vezércikkek szövegvilága nem tesz eleget a szövegszerkesztés ezen kritériumának. Az öszinteség hiánya miatt a minőség, a kétértelműség következtében a modor maximája sérül (Grice 1997: 217). A manipuláció lényegét a fogalom egyik meghatározása a közvéleménynek a tömegtájékoztatási eszközök felhasználásával történő, valamely politikai cél érdekében folytatott burkolt befolyásolásában definiálja (Magyar Nyelv Értelmező Szótára 2003: 862). A Szabad Nép szerzői (szándékosan) elmulasztják, hogy elegendő információt nyújtsanak közlésük értelmezéséhez, és ez félreértésekhez vezető implikaturát indít el (Szili 2004: 60). Az újságolvasó nincsen tudatában a többes szám első személyű utalások diszreferens alkalmazásának, így politikai manipuláció áldozatává válik.

A deiktikus centrum áthelyezése

A dolgozat korábbi részében szó esett már a deiktikus középpont áthelyezhetőségéről (Lyons 1977: 579, Fillmore 1975, Levinson 1983: 64). A deiktikus középpont áthelyezésének gyakorlati jelentősége a szövegvilágba beépített nézőponttal kapcsolatban mutatkozik meg. A referált entitások számarányának összevetése azt mutatja, hogy a *mi* kategóriája mindössze 5%-os arányban utal a lap mögött álló Magyar Kommunista Pártra. Ezzel szemben 45%-ban a baloldal, 41%-ban az ország tölti fel értelemmel. Az alábbi grafikon a referenciaterek hivatkozásának arányát mutatja be:

Zupnik megállapítása szerint a politika küzdőtere a résztvevők mentális terébe beemelődve pszichikai térre konvertálódik, s a szereplők távolsága e mentális térben nyelvi kódolást kap, ezért vezet eredményre a politikai dikurzus nyelvészeti módszerekkel való vizsgálata (Zupnik 1994: 346–347). Jelen vizsgálat célja egyet-

len névmás, a *mi* kategóriájának értelmezése, ezért a referált entitások számarányát alapul véve kíséreltem meg a vezércikkszövegekben érvényesülő személyviszonyok Rees-féle ábrázolását. Az elemzés során mérhető arányokból próbálok következtetéseket levonni, csatlakozva Zupnik azon megállapításhoz, amely szerint a névmáshasználat kvalitatív elemzési módja azt adatok értékelésében a kvantitatív eszközök használatát is megköveteli (Zupnik 1994: 340).

A vizsgálat során a szövegalkotó által használt többes szám első személy kategóriáját a referenciacsoportok számának megfelelően négy részre bontottam, és az a–d betűjelekkel láttam el. A Magyar Kommunista Párt mint a vezércikkek intézményi közvétevéje közvetlenül az origó mellé került. A három másik csoportot, a baloldalt, a koalíciót és az országot hivatkozásuk számarányában helyeztem el. A névmásszerveződés teljes megjelenítése céljából az ábrán a szövegvilág másik legfontosabb elemét, a T/3. névmási formában megjelenített Független Kisgazdapártot is feltüntettem.

E/1.		T/1.			E/2.	T/2.	E/3.	T/3.
0	1a	1b	1c	1d	2	3	4	5
∅	MKP	baloldal	Mo.	koalíció	∅	∅	∅	FgKP

Az ábra azt mutatja, hogy a referált entitások hivatkozásának frekvenciája a beszélői centrumtól való távolságukkal arányos. A baloldali pártok természetes szövetségesként kerülnek a kommunista párthoz legközelebb eső pozícióba. Az ország érdekére való gyakori hivatkozás ugyanakkor a tömegek megnyerésének, a táborépítésnek a célját szolgálja. A koalícióként azonosított referenciacsoport megjelenésének alacsony aránya a legkisebb mértékű azonosulást jelzi, dacára a koalíció és a demokrácia védelméről hangoztatott jelszavaknak. Alátámasztja ezt a megállapítást, hogy a Független Kisgazdapárt, noha koalíciós partner, mégis többes szám harmadik személyben jelenik meg a szövegekben. A névmások pragmatikai szerepkörével foglalkozó szakirodalom a harmadik személyű névmásnak a térbeli távolság mellett egyben a pszichikai távolságtartás kifejezését tulajdonítja, amihez nem ritkán vádolás és hibáztatás társul (vö. Yule 1996: 11). A személyes névmások érzelmek kifejező szerepével kapcsolatban Péter a 2. és 3. személyt kifejező birtokviszonyt szintén a negatív érzelmek kifejező grammatikai kategóriák közé sorolja (Péter 1991: 104–5).

Mindezen vizsgálati eredményt alapul véve elmondható, hogy a deiktikus centrum áthelyeződik a baloldalra és az országra. Az áthelyezés révén a politikai diskurzus más, a beszélőtől különböző szereplőinek nézőpontja érvényesül a szövegekben. Az eljárást a Goffman-féle arculatépítés teóriája magyarázza. A Goffman terminológiájával szerepjátéknak nevezett társas interakcióban nagy hangsúlyt kap a homlokzat (face) megmunkálása (Goffman 1981: 109–11). A hétköznapi érintkezés gyakorlatának analógiájára a politika színpadán is megfigyelhető, hogy a politikai pártok és csoportosulások olyan képet igyekeznek kialakítani magukról, amely megfelel a társadalom nagy csoportjai által támasztott elvárásoknak. A nyelvi eljárás taktikai hozadéka, hogy használója ez által saját politikai ellenfelét könnyűszerrel

a tágabb közösség, adott történeti helyzetben a demokratikus kormányzás és az ország ellenségeként tudja bemutatni (vö. Maitland–Wilson 1987: 518). A *Döntést* című vezércikk példájával illusztrálva: *A Kiszgazdapárt jobbszárnya paralizálja, megbénítja magát a Kiszgazdapártot és rajta keresztül a kormányzást, az egész demokráciát.*

A többes szám első személy eltérő referenciaterületén alapuló nyelvi eljárás a szociálpszichológiából jól ismert benyomáskeltés stratégiájának körébe utalható. A társas érintkezés szociálpszichológiájában taktikának nevezett énmegjelenítési eljárások közül a nyilvánosság előtti közösségvállalás eljárása érhető itt tetten (Leary 1995: 16–38, Nemesi 2000: 420), amelyet a diszreferens utalások háttérét adó híperonima stílus eszköze valósít meg. A szövegalkotó szándéka, hogy saját pártjának célját nemzeti érdek gyanánt tüntesse fel. Mivel feltételezhető, hogy a lap olvasója magáénak érzi az ország és a nép érdekét, ezért az olvasó hazafias érzületére építve a magyar társadalomban kevésbé ismert párt az országépítő politikai erő szerepkörében mutatkozik be. A többes szám első személy diszkurzív funkciója ennek következtében a párt, a baloldal, a koalíció és az ország érdekének az összemosásában határozható meg.

Összegzés

A pragmatikai kutatások eredményei, így a szemantikai és a referenciális jelentés elkülönítése, a deiktikus jelenségek és a névmási referencia működésének vizsgálata valamint a kommunikáció folyamatát irányító általános kommunikációs elvek kidolgozása olyan elméleti alapot teremtettek, amelyek lehetővé teszik vitatható értelmezésű szövegek nyelvtudományi módszert alkalmazó tárgyilagos elemzését. Mivel a pronominalizáció az exoforikus és endoforikus utalások kitüntetett eleme, amely a megnyilatkozás körülményeinek kijelölésében, nemkülönben a szövegértelem megszervezésében fontos szereppel bír, így annak vizsgálata termékeny megközelítési módot kínál különféle politikailag motivált szövegtípusok értelmezésében. A névmások referenciaterületének feltárása a diskurzusban részt vevő politikai csoportok meghatározásában, a névmásszerveződés vizsgálata a diskurzusban részt vevő felek relatív távolságának megállapításában nyújt segítséget. A névmások funkcionális keretben történő vizsgálatában a magyar szakirodalom eddig elsősorban az egyes szám harmadik személy anaforikus szövegformáló szerepére koncentrált. Jelen dolgozat a többes szám első személyű névmás anaforikus használatának pragmatikai indíttatású vizsgálatával próbált adalékkal szolgálni a névmási deixis kérdésköréhez, összefüggésben a többes szám első személynek a politikai nyelvhasználatban játszott arculatformáló szerepével.

IRODALOMJEGYZÉK

- Balázs János 1985. *A szöveg*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bañcerowski Janusz 2006. A nyelv mint a manipuláció eszköze. In: Tóth Szergej (szerk.): *Hatalom interdiszciplináris megközelítésben*. Szegedi Egyetemi Kiadó–Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 89–110.

- Brown, Roger–Levinson, S. C. 1987. *Politeness. Some Universals in Language Usage*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Brown, Roger–Gilman, Albert. 1975. A hatalom és a szolidaritás névmásai. In: *Társadalom és nyelv*. Szociolingvisztikai írások. Gondolat, Budapest, 359–88.
- Bühler, Karl 1934. *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena, Fischer.
- Clark, Herbert H. 1997. Áthidalás. In: Pléh Csaba–Siklaci István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 380–94.
- Dániel Ágnes 1979. Én vagyok én, te vagy te, de ki az a „mi”? *Magyar Nyelvőr* 103: 19–23.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Fónagy Iván 1999. *A költői nyelvről*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Fillmore, Charles J. 1975. *Santa Cruz lectures on deixis: 1971*. Bloomington, Indiana University Club.
- Goffman, Erving 1981. *A hétköznapi érintkezés szociálpszichológiája*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Grice, H. Paul 1997. A társalgás logikája. In: Pléh Csaba–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 213–27.
- Habermas, Jürgen 1997. Mi az egyetemes pragmatika? In: Pléh Csaba–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 228–59.
- Halliday, M. A. K.–Hasan, Ruqaya 1976. *Cohesion in English*. London, Longman.
- Kamio, Akio 1995. Territory of information in English and Japanese and psychological utterances. *Journal of Pragmatics* 24: 235–64.
- Katz, J. J. 1977. *Propositional structure and illocutionary force*. New York, Crowell.
- Kiss Jenő 2002. *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Klemperer, Viktor 1984. *A Harmadik Birodalom nyelve*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.
- Kocsány Piroska 1995. Műhelytanulmány az „ő” névmásról. *Magyar Nyelvőr* 115: 285–93.
- Kugler Nóra–Laczkó Krisztina 2003. A névmások. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 152–69.
- Laczkó Krisztina 2000. A névmási referenciáról. *Magyar Nyelvjárások XXXVIII*: 277–83.
- Laczkó Krisztina 2001. Névmás és referencia. *Magyar Nyelvőr* 125: 103–7.
- Laczkó Krisztina 2005. A névmási rendszer funkcionális keretben II. *Magyar Nyelvőr* 128: 78–88.
- Lakoff, R. T. 1990. *Talking Power. The Politics of Language in Our Lives*. New York, Basic Books.
- Leary, M. R. 1995. *Self-Presentation. Impression Management and Interpersonal Behavior*. Brown–Benchmark–Madison. Idézi: Nemesi 2000: 420.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Lyons, John 1977. *Semantics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Maitland, Karen–Wilson, John 1987. Pronominal selection and ideological conflict. *Journal of Pragmatics* 11: 495–512.
- Mey, Jacob L. 1993. *Pragmatics. An Introduction*. Oxford, Cambridge USA, Blackwell.
- Mey, Jacob L. 1998. Pragmatics. In: Mey, J. L. (ed.): *The Concise Encyclopedia of Pragmatics*. Amsterdam, Elsevier Science Ltd.
- Mora, Isabel–Ínigo 2004. On the use of the personal pronoun we in communities. *Journal of Language and Politics* 31: 27–52.
- Morris, C. W. 1975. A jelemélet alapfogalmai. In: Horányi Özséb–Szépe György. *A jel tudománya*. Gondolat Kiadó, Budapest, 93–117.
- Nemesi Attila László 2000. Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban. *Magyar Nyelvőr* 124: 408–36.
- Pennycook, A. 1994. The politics of pronouns. *ELTJ* 48 (2): 173–178. Idézi: Mora 1994: 339–83.
- Ouirk, R.–Greenbaum, S.–Leech, G.–Svartvik, J. 1985. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London, Longman. Idézi: Mora 1994: 33.

- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelmek kifejezési eszközei és módja*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rees, A. 1983. *Pronouns of Person and Power. A Study of Personal Pronouns in Public Discourse*. The University of Scheffield, Department of Linguistics. Unpublished Master's thesis. Idézi: Maitland–Wilson 1987: 495–512; Mora 2004: 27–52.
- Szikszainé Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2000. Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége. *Magyar Nyelvőr* 124: 226–38.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1999. Térjelölés a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 99: 154–65.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tóth Szergej 2006. Egy totális diktatúra nyelve. In: Tóth Szergej (szerk.): *Hatalom interdiszciplináris megközelítésben*. Szegedi Egyetemi Kiadó–Juhász Gyula Feldöktatási Kiadó, Szeged, 159–82.
- Verschueren, Jef 1995. Pragmatics. In: Östman, Jan Ola–Blommaert (eds.): *Handbook of Pragmatics: Manual*. Amsterdam, Benjamins.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding Pragmatics*. London–New York–Sydney–Auckland, Arnold.
- Wilson, John 1990. *Politically Speaking*. Oxford, Blackwells. Idézi: Mora 2004: 25–52.
- Yule, George 1996. *Pragmatics*. Oxford, Oxford University Press.
- Zupnik, Yael–Janette 1994. A pragmatic analysis of the use of person deixis in political discourse. *Journal of Pragmatics* 21: 339–83.

Jobst Ágnes

SUMMARY

Jobst, Ágnes

Mi ‘we’ as a pronoun of power and solidarity

Results of pragmatic research, including the distinction between semantic and referential meaning, the exploration of deictic phenomena and pronominal reference, as well as the elaboration of general communicative principles governing the process of communication, have created a theoretical basis for an objective linguistic analysis of texts the interpretation of which is debatable. Given that pronominalization is a prominent method of exophoric and endophoric reference, playing an important role in staking out the circumstances of an utterance and in organising the sense of a text, its study offers a fertile approach for the interpretation of various politically motivated types of text. Exploring the reference fields of pronouns helps us define the political groups participating in the discourse, whereas studying the organization of pronouns facilitates the determination of the relative distance of discourse participants. In functionalist examinations of pronominalization, the Hungarian literature has been concentrating on the anaphoric text-forming role of third person singular pronouns. The present paper tries to contribute to the issue of pronominal deixis by a pragmatically-based study of the anaphoric use of first person plural pronouns, in harmony with the face-forming role of those pronouns in political discourse.

Az sms-folklór – a minimálfolklór nyelvi képe II.*

6. Médium, műfaj, szövegtípus. Az sms természetesen egy kommunikációs technológia, médium, azaz kommunikációs közvetítő eszköz. Többször hallani azt a téves meghatározást, hogy az sms műfaj. Az sms közvetítőközege lehet különféle információknak, köztük konatív, fatikus, esztétikai stb. jellegű üzeneteknek, amelyek között folklórtermékeket is találunk. Az sms-ben küldött folklórtermékek azonban számos hagyományos és új műfajba, szövegtípusba besorolhatók.

Mind az internetes adatbázis, mind az sms bizonyos esetekben **műfajképző** is lehet, amennyiben csak az interneten és sms-ben létező, érvényesülő műfajokról, szövegtípusokról beszélünk. De ilyen igazából alig van, leginkább csak az úgynevezett **meta-sms**-ek sorolhatók ide.

Az sms által hordozott hagyományos és új műfajok nagyon sokféle, egymással kereszteződő, egymásba átcsapó szövegtípust jelenthetnek. Mivel az sms-t (pontosabban az **sms-falat**) korábban mint „elektronikus graffitit” is meghatároztuk, érvényesnek és helyesnek látszik Pethő Zoltán (2003: 202, 206) megállapítása a **graffitik** műfaji jegyeiről: „rendkívül rugalmas, eleven, nagyfokú adaptációs képességgel rendelkezik és rengeteg változó függvénye”. Majd később: „Hatalmas méretű *holdudvarról* van szó. Majdnem észrevétlenül lépi át a láthatatlan határokat (rendszerint az intertextualitás útján) és köt szövetséget a *szomszédműfajokkal*, vagy éppen saját magából termeli ki azokat.” Végül pedig így foglalja össze a különféle graffitimegnyilvánulásokat: „rengeteg átmeneti formával találkozunk, sőt olyannal is, amely képes egyedül ’műfajosztályt’ alkotni. Célszerű lenne egy műfajhálónak az elképzelése, mely a kispikái műfajokra legyen alkalmazva(,) és amely lefedné a kultúra minden szintjét. A csomópontok képeznék az ideális-elméleti/standard műfajhelyzetet (állapotot). A csomópont kisugárzása, a műfaj-holdudvar jelölné a változók aktuális értékét...” És ezekből következhetne az egyedi textus, amely képet, rajzot is tartalmazhat.

Mindebből nyilvánvalóan látszik, hogy az olyan „mellékes”, „lenézet” társadalmi, kulturális jelenségek, mint például a graffiti vagy az éppen most tárgyalt sms nemcsak a kultúra sokféle információinak, szövegeinek a hordozói, hanem a kultúra egészéről tájékoztatnak, vizsgálatuk elősegítheti az egyéb típusú kulturális megnyilvánulások, szövegek megértését.

7. Bővülő sms-funkciók. Úgy tűnik, hogy az alig tízéves technikai lehetőség, az sms egyre újabb és újabb funkciókat von magához. Korábbi felsorolásomban (Balázs 2003) az sms-ek alábbi funkcionális típusait adtam meg:

- a) személyes (magán-) sms
- b) hivatalos, szolgáltatási információ (pl. határátlépéskor)
- c) mms (mobiltelefonon küldött kép, hang, szöveg)
- d) letölthető, „ajándék” sms (pl. háttérkép, operátor logó)
- e) kör-sms (viccek, ünnepi jókívánságok)

* Az I. részt l. Nyr. 130 [2006]: 439–56.

- f) sms-hírszolgáltatás (előfizetés alapján)
- g) nyilvános chat-sms a teletexten vagy sms-falon
- h) akció-sms (politikai töltetű, buzdító sms-ek)
- i) emlék-sms (a telefon memóriájában hosszú ideig őrzött sms)

A funkciók folyamatosan bővülnek. Felbukkant az sms-szexcheteles, amelynek az a lényege, hogy újsághirdetésben bemutatott csinos hölgyeknek lehet (emelt díjas) üzeneteket küldeni.¹ Rácz Johanna (2004) a következő új típusokra hívja fel a figyelmet: **voksoló sms** (elsősorban tévéműsorokba küldhető, szavazási részvételt biztosító sms), **kommentáló sms** (elsősorban politikai-közéleti tévéműsorok „mellékleteként” a képernyő alján futó sms-csikra küldhető, rendszerint moderált vélemény²), **marketing sms** (kéretlen reklámanyag). Magam is fölfigyeltem újabb, előfizethető vagy beállítható sms-szolgáltatásra, a „**védelem-sms**”-re (banki értesítés bankkartyahasználatról, bankiegyenleg-lekérdezés, földhivatali tájékoztató, ha tulajdonukkal kapcsolatban valami bejegyzés történik, lakásriasztó stb. jelzése sms-en). A legfontosabb újdonság azonban az sms-ben megjelenő tömegkommunikációs funkció (pl.: **sms-hír** különféle hírműfajokban: krimi, sport, időjárás, alkalmi esemény), amellyel az sms tömegközlelési eszközzé válik.

Érdekes jelenség, hogy fölbukkant az **sms-vers**, az **sms-novella** és az **sms-regény** „műfaja” is. Ide tartozik például **SMP** („short message poem, azaz sms-vers”):³ *Volt 1x1 ember, cigije volt kender, meggyulladt a kender, beszívott az ember.*

Folyamatosan bővül tehát az sms eredetileg kapcsolattartó, rövid üzenetváltó funkciója. Rácz Johanna (2004) még a következő fontos kommunikációs jellemzőit sorolja föl: út híres emberekhez (telefonjukat nem veszik föl ismeretlen hívás esetén, de sms-re inkább válaszolnak), „kényszer-sms”: „késni fogok”, távolított indulat (sms-ben való szakítás, odamondás – sms-háború), sms-párbeszéd, külföldre/külföldről küldött sms (takarékosság), ünnepi sms (üdvözet), hangzavar (buliban, étteremben stb. való sms-ezés; ugyanis a telefont nem lehet érteni); unaloműző sms (időstrukturáló sms; megfigyelhető, hogy az emberek „üresjáratban”, pl. várakozás közben milyen gyakran sms-eznek).

A különféle sms-használati, kommunikációs lehetőségek, funkciók között több is van, amelyiknek lehet folklórhordozó jellege: letölthető (ajándék) sms, kör-sms, akció-sms, emlék-sms, ünnepi sms, unaloműző sms stb.

8. Mai elektronikus (sms) folklórműfajok. A folklórnak az sms-ben való megjelenésével már több folklorista foglalkozott. Domokos Mariann (2004) gondolatébresztő tanulmányt írt egy írásra reflektálva. Ebben ő is hangsúlyozza, hogy indokolt kutatni a mobilkommunikáció folklorisztikai vonatkozásait. Ez az elektronikus kultúra más minőségű folklórt közvetít, amelyhez más folklorisztikai módszerekkel kell közelíteni. S meg is ad néhány szempontot: a hagyományos műfajok

¹ Egrý V. Attila: Fantomszex SMS-ben. Népszabadság, 2006. július 15. 6. A riportból megtudjuk, hogy csinos lányok nevében egy számítógépről, sablonok segítségével egy férfi válaszol...

² Vö. Temesi László: ...Gyüresány a király... ...Orbán a vezér... Indulatos sms-ek (2006). Az új könyvről: Nyusztay Máté: SMS-ek a képernyőn: virtuális anyázás. Népszabadság, 2006. július 1. 16.

³ <http://160.hu>

változásai az új formában; személytelenség: az e-mail és az sms adott időben csak egy irányban tud működni; tartalomáthelyezhetőség az e-mail és az sms-technológia egymáshoz közeledése kapcsán; mivel a természetes és a technikai kommunikáció egymáshoz közeledését tapasztaljuk, újra kell gondolni a folklór specifikumait; a másodlagos írásbeliség csak egy megnyilvánulása a multimediális gondolkodásnak.

Domokos Mariann fölfedezett három, a kéziratos énekeskönyvekre emlékeztető **kéziratos sms-gyűjteményt**. A három veszprémi diáklány füzete 271, 34, 22 szöveget tartalmaz, legnagyobb számban erotikus verseket, valamint vicceket. Ezek a viccek (31 darab) általában rejtvénytyszerű, beugratós tréfás poénok, amelyek a szóbeliségben nem működnek.

Végül pedig fontos módszertani megjegyzéseket is tesz a szöveggyűjtés kritériumairól, a lejegyzés módjáról.

A kolozsvári Bakk Ágnes Karolina (2005) előadásában az sms-t több kommunikációs funkciót betöltő **folklorizálódó írásos technológiának** tartja. Pontosabban: az sms-t az e-maillal együtt az epikai műnembe, az elektronikus/digitális levelezés alműfajába (misszilis levél) sorolja. Az sms-eket tartalom szerint a következő csoportokba osztja:

- a) kapcsolatápoló és -szervező üzenet („élménycsere”),
- b) pragmatikus (napirend- vagy programszervező) szerepű üzenet,
- c) szubkulturális irodalmi, illetve művészeti alkotás szerepét betöltő üzenet,
- d) sms-chat üzenetek.

Az sms-ben megjelenő műfajokról minden részletre kiterjedő tipológiát még nem készíthetünk. Ennek két oka van: a) az anyag meglehetősen nagy variabilitása, folyamatos születése, újjászületése (a műfaji kritériumok kikristályosodásának lehetetlensége), b) a rendelkezésünkre álló anyag nyilvánvalóan esetleges volta.

Az átnézett, feldogozott anyag forrása jórészt saját megfigyeléseink, gyűjtéseink, a témában már – főként egyetemisták által – írt dolgozatok anyaga, de legfőként az sms-eket gyűjtő (már bemutatott) internetes honlapok. A legnagyobb adatbázisok leginkább ezeken a honlapokon érhetők el. Felhasználásukkor azonban óvatosan, kritikával kell eljárni, mert a) nem biztos, hogy jól reprezentálják a valóságos sms-szövegvilágot, b) sokszor igen csetleget a szövegek besorolása (nem folkloristák rendszerezik az anyagot, hanem jó szándékú honlapszerkesztők, informatikusok), c) az anyag eredetét tekintve igen változatos (egyéni alkotott-beküldött sms-től egészen más területekről származó sms-ekig). Annyiban azonban mégiscsak fölhasználhatók, hogy a beküldők, közlétevők és olvasók mégis sms-szöveggé határozzák meg őket. Emellett az is közös vonásuk, hogy egyik szöveg sem haladja meg egy sms terjedelmét (160 karaktert).⁴

Vegyük ismét példaként a www.lba.hu honlapot, amelyen „sms-üzeneteként” definálva a következőket találjuk: beugratós, idióta, love, vers. Azután van-

⁴ Olvasni folytatásos sms-ről; de saját megfigyeléseimben ilyen nem fordult elő.

nak úgynevezett „egysoros” szövegek (amelyek nem feltétlenül csak sms-szövegek, de mindenképpen keverednek azokkal): a jó, a rossz..., sex, akkora..., ál-arc, autóhátsók, az élet, csúnyabeszéd, graffiti, használati utasítás, hogy is van ez?, mi a mértékessége?, nem mindegy, szidd a másikat, olyan, üzenetrögzítő, utolsó mondatok, vicces táblafeliratok, vicces nevek (*Esemes Emese*), szerintem, mi a különbség, viccek, lányismerkedési módok, szakítás bejelentése, fura emilcímek, poénos versek, betűk+1 (1-es számjegy segítségével írt szavak, pl. mind1), mozaikosdi, palindrom, névnapi köszöntő, locsolóvers, válaszlocsoló-vers, Valentin, télapó, szilveszter, születésnap, újév, kamu szavak stb.

A felsorolásból látható, hogy az anyag meglehetősen heterogén. A jellemzőket lehetséges oppozíciós jegyek szerint mutatom be, hozzátevé, hogy számos esetben találunk ezek között is átmeneteket:

- a) a spontán firkálás (graffiti) – a feliratos irodalom (autófeliratok),
- b) nagyon sokféle környezetben elképzelhető proverbiumok (*akkora..., olyan..., nem mindegy..., csúnyabeszéd*) – technikailag kötött, csak egyetlen környezetben előfordulható szövegek (fura emilcímek),
- c) korábban kialakult szöveg hagyomány (vicc) – nagyon modernnek tűnő, vagyis vadonatúj szövegtípusok (*szerintem* – egy 2004–2005-ben folytatott reklámkampány „szárnyra kelt” szlogenje),
- d) műfajokba jól besorolható szöveg (viccek, locsolóvers) – műfajoktól független nyelvi megoldások (palindrom, betűk+1),
- e) technikai eszközhöz jól köthetők (üzenetrögzítő) – technikai közegtől jórészt független (vicc),
- f) nyelviileg kötött szövegek (betű+számjegy, kamu szavak, mozaikosdi) – nemzetközi (utolsó mondatok) szövegek.

Az efféle **gyűjtő honlapok** egyúttal közlő, **továbbadó honlapok** is. Az említett honlapon például ez a felhívás szerepel: „Az egysorosokra kattintva elküldheted őket ismerőseidnek!” Nézzük meg, hogy mi mindenből lehet választani például a „Magyar anyanyelv” című rovatban: *Dolgozz a kispesti közért; Riport Ervin... Riport Ernő... Riporter nő?; Ojjan jól ragzod a Magyarot, hogy csak úgy hasogassa az fülémet; Egy a kóser: egy akó ser; Felderítő mondja Dobó István-nak: Kapitány úr! Kapitány úr! Jönnek a törökök és annyian vannak, mint az oroszok; Nyelvével él a nemzet, de nyelvével még senki nem nemzett* stb. Vagyis az efféle szövegek között találunk nyelvi bravúrokat, játékokat, a téves vagy stigmatizált nyelvhasználatot gúnyolókat, torzított mondásokat stb.

Ha mégis folklór- vagy folklór közeli műfajokat keresünk az sms világában, akkor jelenlegi adataink szerint a következő **szövegtípológiát** állíthatjuk fel:

- a) az év ünnepeihez kapcsolódó: karácsony, újév, húsvét (locsolóvers, válaszlocsolóvers),
- b) az egyén ünnepeihez kapcsolódó: névnap, születésnap,
- c) udvarláshoz, szerelemhez kapcsolódó: Valentin-napi, szerelmes, szakítás,

- d) lánclevél,
 e) tréfás, vicces, beugratós (sokféle altípussal),
 f) bölcsességek (sokféle altípussal).

8.1. Ünnepi sms-ek. Rácz Johanna (2004) szerint az ünnepi alkalmakhoz kapcsolódó sms-küldés szokása a mobilszolgáltatók adatai szerint nő, de azért a telefonhívás és a személyes találkozás még uralkodik. Természetesen az egyes ünnepek között különbség van ebben a tekintetben is.

Gyűjteményeink alapján az ünnepi sms-ek főbb jellemzőit a következőkben látom:

	karácsony	újév	húsvét	Valentin	névnap	születésnap
közeli ismerősnek	+++	+++	+++	+++	+++	+++
távoli ismerősnek	++	++	++	–	++	+
hagyományos szöveg	+++	+++	++	+	+++	+
új, eredeti szöveg	+	+	++	++	++	++
köszöntés csak sms-ben	++	++	++	–	++	++
sms + egyéb akció	++	++	++	+++	++	+

Jelmagyarázat: Az intenzitást a +++ jelek száma jelzi (egy + a legkisebb, három + a legnagyobb). Ahol nem mutatható ki intenzitás (nem gyakorolják), ott – található.

Veszelszki Ágnes (2006) megfigyelése szerint egy kisvárosi gimnázium 36 tizedik osztályos diákja közül 2005 karácsonyán mindössze négyen írtak hagyományos postai képeslapot, ellenben valamennyien küldtek mobiltelefonon szöveges üdvözetet. Egy német felmérésben a válaszadók közel háromnegyede az sms egyik legfontosabb felhasználási területeként jelölte meg a jókívánságok küldését. (Ha ezt általánosítani lehetne, akkor a tanulmány elején 10%-osra becsült sms-folklór-forgalom jelentősen megnövekedne.⁵) Veszelszki Ágnes a karácsonyi, újévi, húsvéti, születés- és névnap sms-üzenetek két típusát különíti el: a) az egyéb közlendőket is tartalmazó üzenetben elrejtve található a köszöntés; b) az üzenet egyetlen célja a jókívánság. Ez utóbbi lehet egyedi vagy folklórszerű.

Az ünnepi sms-folklórban az alkalom és a felek közötti kapcsolat határozza meg a szövegválasztást. Ezért a szövegrepertoárban egyaránt találunk hagyományos és újszerű formákat, amelyeket leginkább olyan csoportokba sorolhatunk, mint: archaizáló, szentimentális, giccses, tréfás, trágár. A szövegek a formatartó-formabontó (hagyománykövető-újító) ellentétpár szerint is szerveződnek. Az ünnepi sms-folklórban egy fő szövegjegy látszik kötelezőnek: valamiképpen köszöntést/„(j)ókívánságot” kell tartalmaznia a szövegnek. A karácsonyi sms-ekben például ezt látjuk:

⁵ A magyarországi havi sms-forgalmat 300 millióra becsüljük, ennek 10%-át (30 millió sms) vélelmezzük folklórközlésnek. Ha a német adat kiterjeszthető lenne, akkor havi 225 millió folklór-sms-ről beszélhetnénk.

A beírtat told egy kicsit félre, olvasd el az sms-t végre, közben gondold csupán a szépre! Ragyogjon Rád is a szeretet fénye, melegítsen és emeljen fel az égbe!

*Épp most küldtem egy angyalt, hogy vigyázzon Rád,
de visszajött és azt mondta, hogy nem tud,
mert az angyaloknak nem kell vigyázniuk egymásra!
Boldog ünnepet!*

*Karácsony van, Karácsony, aranydió az ágon.
Kezünkben a csengettyű, szép a világ, – gyönyörű!
Áldott ünnepet!*

*A Királyok méltósága, az angyalok tisztasága, a pásztorok egyszerűsége,
ragyogja be karácsonyodat, és adjon erőt az újszszendőhöz!*

...ölelésből és mézből sohasem elég – gondolkozott micimackó. Karácsonykor pedig mindkettőből duplán jár. Boldog Karácsonyt!

Kései szán fut, porzik a porhó, jégrögös úton villog a patkó. Cinke szeméről foszlik az álom, csenget a csengő itt a Karácsony! Boldog ünnepeket!

Az újévi sms-eket Kriston Vízi József (2006) tipologizálta a következők szerint:

a) archaizáló

*Békét, egészséget!
Nem kívánok én mást
Az új esztendőben
Sok pénz üsse a markát!*

b) vallásos képekkel, fohással operáló

*Az új esztendő nagy hűségben folyjon,
Szomorúság házadra ne szálljon.
A jó Isten sok jóval megáldjon,
Égi harmatjával házad virágozza.*

c) emlékvers-jellegű

*Szilveszter éjjelén válassz egy csillagot
Ha bármi bánt, neki elmondhatod.
Meggyógyítja szívedet, lelkedet,
Kívánom, tegye szebbé a következő évedet.*

d) tréfás

*Újévi kismalac farka lógjon a szádba, / hajnali 6 előtt ne kerülj az ágyba! /
Durranjon a pezsgő, szóljon hát az ének, / ilyen boldog újévet kívánok én
néked!*

e) malackodó és trágár

Ma be fogsz rúgni, mint a számár, / holnap olyan leszel, mint a lajhár, / s árokba csak azért fogsz állni, / hogy kapaszkodva tudjál hányni! BÚÉK

f) újkeletű

Tengeraltattjárós, lövöldözős, boldogságos / új évet kívánok! – Szerintem

Ezt a tipológiát egy „sorolónak” nevezett szövegtípussal is kiegészíteném:

Kívánok Nektek 12 hónap egészséget,

52 hét szerencsét,

365 nap nyugalmat,

8760 óra szerelmet,

525600 boldog percet! B.Ú.É.K.!

A húsvéti locsolóversek az egyik leginkább élő, folyamatosan megújuló, aktualizálódó folklórműfajunkat jelentik. Az sms-formák nem mutatnak semmilyen újdonságot a szóban elmondott (általunk már korábban lejegyzett, vö. Balázs 2001) szövegekhez képest, talán csak azt a kérdést vetik fel, hogy a valóságos látogatás – locsolkodás – megkínálás – beszélgetés valóban helyettesíthető-e egy sms-sel. Vagyis: a locsolkodás mondott és cselekedett rítusa virtuális rítussá, folklórrá válhat-e? Úgy vélem, hogy nem, és nem is erről van szó. Az sms-locsolóvers inkább egy hangulat, tréfa kifejezése, amellyel azokat a hölgyeket köszöntik, akiket valamiért (földrajzi távolság) nem locsolnak meg, de sokszor a valódi locsolkodás mellett kiegészítő rítus.

Nyilvánvaló, hogy alaposabb megfigyeléssel és folklorisztikai elemzéssel szétválaszthatók a csak sms-, illetve a szóbeli locsolóversek (és természetesen vannak mindkét módon előfordulók). A következő locsolóverset sms-locsolóversnek jelölték meg:

Hajnalban volt a riadó,

Ébresztett a déli harangszó.

De, ha sms-ben locsolok,

Minden kislány vigyorog :)

Legyen ez a nap vidám,

Mindenkit puszil Krisztián.⁶

A többi locsolóversről nem állapítható meg egyértelműen a médiuma, mi természetesen sms-locsolóversként gyűjtöttük (de a szóbeliségből is ismerjük):

Zöld a moha, zöld a páfrány,

Megöntözlek házisárkány!

⁶ Szapu Magda szíves közlése (2005. március 28-i gyűjtés).

*Húsvét van, odakinn mosolyog az ég is,
Adjanak egy ezrest, mosolygok majd én is!*

*Van nekem egy locsolóm,
Nem kölni van benne.
Ha én azt itt elővinném,
Nagy sikoltás lenne!*

*Szép idő van jó idő van,
Vigyorog az ég is,
Adjanak egy deci rumot,
Hadd vigyorgok én is!*

*Igaz, hogy én Mókás vagyok,
a vágyaim mégis nagyok:
meglocsollak s cserébe
tojást tégy e tenyérbe!
Csak tojással be nem érem,
az ÁFA-val együtt kérem.*

A húsvéti locsolóversek rendkívüli közéleti adaptációs készségükkel, gyorsaságukkal tűnnek ki a többi szövegműfaj közül. A 2006-os országgyűlési választások két fordulója között sajtóesemény lett a médiában elhangzott szöveg: „Zöld-erdőben jártam Ibolyát találtam, nem akart szavazni, le kéne szavazni!!!” Nyomban valószínűsítő locsolóverssé is vált, akárcsak egy másik, ugyanerre a témára rímelő: „Nagy bánata van a tulipánnak szegfű szaga van az Ibolyának. Mszp-nél jártam Ibolyát találtam. Le volt már fizetve szavazz a fideszre!!!”

A tanulmányban elemzett „minimálfolklórt” jól mutatja három locsolószöveg (mindhárom korábbi, nem sms-környezetből is ismert): „Egy tők, két tők, öntök”; „Én kis féreg – hol betérek – tojást kérek / hol nem adnak – mind meghalnak”; „Zöld erdőbe vótam / Adj egy sört, oszt jó van”. A következő minimálszöveget a szóbeliségből nem tudtuk adatolni, locsolóversjellege is kérdéses, inkább alkalmi tréfának vélhetjük: „Zöld erdőbe jártam, Zöld levelet láttam. Elszívtam! Bejött!”

Figyelemre méltó, hogy az sms-gyűjteményekből **válaszlocsolóverseket** is sikerült gyűjteni.

A névnap és a születésnap jókívánságok között egyaránt előfordulnak szentimentális és merészen szokimondó, olykor durva tréfás köszöntések:

Névnapodra mondok száz jó kívánságot, legyen ez a napod szép, boldog és áldott! Kedves képed hű szívemben ragyog, névnapodon veled együtt én is boldog vagyok!!!!

Mielőtt lefekszel tárd ki az ablakod, elküldtem hozzád az én angyalom. Egy pillanatra kérlek figyelj reá, mert a nevemben Boldog Névnapot Kíván!

Leginkább a születésnap sms-ek mutatnak kapcsolatot a szentimentális emlékkönyvlírával (vö. Keszeg 1991: 73–194), de természetesen új, filozofikus for-

mái is vannak (pl. tréfának szánt, de a durvaság határát súroló angol nyelvi travesztia):

A Dunában úszik egy nagy harcsa, a jó Isten a szülinapost sokáig megtartsa :-)

A születésnapodtól nem azt várod, hogy a korodra emlékeztessen, de azt mondják, a születésnapok jót tesznek az egészségnek. Azok élnek legtovább, akiknek a legtöbb van belőlük. Isten Éltesse Sokáig!

Amikor megszülettél, körülötted mindenki mosolygott, csak Te sírtál; igyekezz úgy élni, hogy életed utolsó napján körülötted mindenki sírjon, s csak Te mosolyogjál! Boldog Születésnapot!

*Senki nem kérdezte akarsz-e megszületni, és a távozásról is más fog dönteni. De a közte lévő idő a Te kezében van. Ne hagyd veszendőbe menni. **BOLDOG SZÜLETÉSNAPOT!***

Heppi börzdéj tú júú, az apád egy borjúúú, az anyád egy marhaaa, te meg menj a francbaaa!

8.2. Udvarlás, szerelem. Az sms kommunikációs vonzereje kapcsán sokszor leírták, hogy a kapcsolattartásban azért vált annyira fontossá, mert az sms-üzenet mindkét részről gondolkodási időt, visszalépési, sokféle értelmezési lehetőséget kínál. Felmérések szerint az információs társadalmak polgárai érzelmeiket könnyebben fejezik ki az új kommunikációs technológiák (e-mail, sms) közvetítésével. Föltehetően arról van szó, hogy a másik ember személyes jelenléte már önmagában feszültséget jelent, amelyet tetéz a kapcsolatban bekövetkező feszült hangulat. Ez azonban az írásbeli kifejezésre (talán annak jelzésszerű volta miatt) nincs akkora hatással, mint a szóbelire.⁷ Érdemes lenne alaposabban is megfigyelni egy kapcsolat sms-ben való artikulálódását. Mindenesetre a sms-folklór-szövegek valamit mutatnak ebből a folyamatból.

Mivel a mobilkommunikáció, azon belül az sms elsősorban az ifjúsági kultúra szerves része, egyértelmű, hogy a szerelmes, azonbelül az ismerkedős, a szakító és a Valentin-napi köszöntő, vallomásos sms-ek a legfontosabb folklórtermékek:⁸

Szívem szíveddel együtt dobban, nem szerethet nálam senki jobban, olyan vagy nekem, mint egy édes virág! Többet érsz nekem, mint az egész világ!

Tudod, hosszú álom az élet, valaki rosszat álmodik, valaki szépet. Én azt szeretném, ha mi együtt álmodnánk valami szépet, s álmunk soha nem érne véget.

⁷ Dede Éva szíves közlése.

⁸ Az egyes honlapokon több száz hasonló szöveg található. A szerelmes sms az egyik leggyakoribb műfaj.

Ha a csókok esőcseppek, tengert küldök neked. Ha az ölelések falevelek, erdőt küldök. Ha a szerelem örök, az örökkévalóságot küldöm neked.

Mikor szívünk először összedobbant, mikor szemed rám nézve lángra lobbant, mikor az első csókod az ajkamra égett, Én már akkor úgy éreztem, meghalok Érted.

A sör egészséges, a vörösbor romantikus, a vodka hódító, a pálinka fejbevaló... de csak egy valami tesz igazán részegé... TE!

Szép volt a sorstol, hogy utamba ejtett, hogy minden édes csókot a számon felejtett. csak akkor adna igazán szépet, ha mindörökre nekem adna téged!:)

Szeretlek édes szeretlek téged, szeretni foglak amíg csak élek. Kezem reszket szívem nehéz, szeretlek téged ennyi az egész!

Elvitted tőlem a napot, a holdat és minden csillagot. Többé szívárványt sem láthatok, nem mámorítanak illatok. Nélkülük még elvagyok, de nélküled én meghalok.

Hogyha patak partján szomorúfűz volnék, alkonyatkor szépen rád hajolnék, s füledbe súgnám altató mesémet. Százszor elmondanám, hogy szeretlek Téged.

Ki az? Ó betűvel kezdodik és borzasztóan szeret? Ó, hát az én vagyok.

A szerelmi vallomások között külön megnevezett csoportként szerepelnek a „szakító” sms-ek. A megnevezés a szövegek ismeretében nem tűnik pontosnak. A **szakító sms** az elvárásokkal szemben nem a szakítás tényét jelenti be, hanem szakítás után írt szomorú, panaszkodó, fájdalmas szöveg. Leginkább a „fájdalom kibeszélése vagy eltávolítása” lelki motivációnak felel meg, és az emlékkönyvlíra (vö. Keszeg 1991: 73–194) stilisztikai megoldásaira emlékeztet (sírás, álom, szív, fájdalom stb.):

*Lesz még rossz éjszakád,
sírsz majd egy lány után.
Remegve jössz felém,
hogy mindent megbocsássak én.*

*Álmomban láttalak: jöttél, és vártalak.
Forró csókjaim közt karomba zártalak.
Édes volt az álom, keserű az ébredés
szívem majd megszakad s megöl a szenvedés.*

*Ne sírj ha az élet fáj, ha a bánat szívedre szállt.
Ne sírj ha érnek csalódások, ha elillannak a gyönyörű álmok.
Két szemed most hiába könnyes, sírni kell, de nem érdemes.*

*Egyszer, ha igazán egyedül vagy,
nézz önmagadba mélyen,
és mondd ki azokat a szavakat,
melyeket magadnak bevallasz,
de másnak sohasem.
Egy egészen apró fájdalom
jelenik meg a lelkedben,
melyet nem irthatsz ki már többé soha.*

8.3. Lánclevél-sms. Igen jól példázza az sms működését a korábbi, szinte minden médiumot megjárt lánclevelek vagy Szent Antal-lánc sms-formában való megjelenése (vö. Hoppál 1984). A már bemutatott sajátos „tömegkommunikációs” műfaj e-mailben és sms-ben is felbukkant, sőt műfajbesorolásként is olvasható némely honlapon. Az sms-lánclevelekben a műfajnak rövid és leginkább tréfás formája, pandant-ja jelent meg, szemben a hagyományos formákkal, amelyekben valószínűs fenyegetések nyilvánulnak meg azokkal szemben, akik megszakítják a láncot. A jelenség jól mutatja azt a változási folyamatot, amelynek során egy hiedelemháttérű, „halálosan komolyan” veendő szokásból tréfás, szórakoztató szokás lesz:

*Küldd el 4 embernek ezt a 4 angyalt
és 4 napon belül teljesül 1 régi vágyad
ha nem küldöd tovább 4 szerencsétlen év következik!
Vissza nekem nem ér.*

Ez a rózsza ---(-- szerencsét hoz a szerelemben
Küldd tovább 5 kedves barátodnak
és 5 napon belül megtudod ki szeret
De ha megszakítod, szerencsétlen leszel.*

*Ezek Santa Claus rénszarvasai hátulról: 000000
Gyorsan küldd el őket 6 embernek, mert elkezdenek szarni és elszarják az
egész 2004-es évedet!*

8.4. Tréfás, vicces, beugratós sms (sokféle altípussal). Az sms-ben felbukkanó folklórjelenségek többsége korábban már létező, transzformált, átvett, a technikához igazított szövegforma. Ilyenformán nem sms-műfaji sajátosságról, hanem „csupán” új közlési közeget (médiumot) talált vándorszövegekről van szó. Kimondottan, csak sms-ben elképzelhető műfaj talán nincs is, ám sok műfajnak az sms kiváló megnyilvánulási, megújulási terep. Illetve a korábban már említett hiedelemháttér eltűnése miatt az „ellaposodás” vagy a szórakoztató terméké válás a sorsa.

Diáklapokban, diáklóklórban (xeroxfolklórban) eddig is találkoztunk különféle szándékosan kétértelmű szövegekkel. Itt sms-re alkalmazott folklórjelenségnek tarthatjuk a tréfás, vicces, beugratós formák közé sorolt rejtvénytű, szándékoltan többértelmű, a szöveg végére utaló (**kataforikus, beugrató**) szöveget, amelyet „az a rossz, aki rosszra gondol” motivációval küldenek tovább. A korábban is ismert műfaj azért talált jó technikai közeget az sms-ben, mert a mobiltelefon

„képernyőjén” egyszerre csak néhány sor látható, tehát kötelező folyamatosan végigolvasni a szöveget (míg hagyományos közegben, ha a szöveg „gyanús”, gyorsan megnézzük a végét). Bausinger (1995: 37) írja, hogy „a technikai rekvizitumok és motívumok a népi kultúra minden területére” behatolnak. Ehhez a mai folklórkutatásaink nyomán azt tehetjük hozzá: hogy az új technikáknak köszönhetően a folklór is újjászületik, alakul.

Kívánlak és kellesz nekem, ágyba akarlak húzni, megizzasztani, hatalmamba keríteni, hogy remegjen és égjen az egész tested! SZERET TÉGED A TE INFLUENZÁD!

Vágytam rád, kívántalak, levetkőztem pucérra és izzadni akartam veled. De le kellett mondanom rólad, mert nem voltál bekapcsolva te hülye SZAU-NA!!!

Hiányod mindig megvisel, nélküled lenni szörnyű érzés. Percekig csak ülök és azon gondolkodom, hogy ki vitte el a WC papírt.

Szerettem volna Neked valami szépet, kedveset, érzelmeset, erotikusat, izgatót, szexiset és okosat küldeni, de én nem férek rá a kijelzőre!

A horoszkópod a következő napokra: rengeteg dicséretet kapsz barátaidtól, virágözön áraszt el, de ne lepődj meg ezen. Minden temetés ilyen!

Mivel az sms sok beszédműfaj helyére léphet, nem meglepő, hogy tipikus ugratások, szekálások is megjelennek ebben a közegben. Például a férfiakat és nőket gúnyoló szövegek, amelyek célja az ellentmondás, a lázadás, a nemi szerepek újradefiniálása. Az ilyen szövegek sms-használati szabályáról azonban keveset tudunk. Vagyis nem tudjuk, hogy milyen körülmények között alkalmazzák ezeket a szövegeket.

A férfi olyan mint egy hűtőtáska: töltsd meg sörrel és bárhova elviheted!!

A férfiak nemzete kétféle hormont tartalmaz: gátlót és serkentőt. A gátló gátolja az agyi funkciókat, a serkentő pedig serkenti a gátlókat.

A srácoknak van a legkisebb kertjük: 1 répa, 2 kis krumpli és egy kis petrezselyem.

A nők három osztályba sorolhatók: 1. facér 2. nagyon facér 3. meg aki élhal a facér.

A sokféle tréfás szöveg közül kiemelendők az sms kommunikációs környezetével (mobiltelefon) és sajátosságaival foglalkozó szövegek (sokszor ún. **meta-sms-ek**, vagyis sms-t utánzó szövegek, vö. Veszelszki 2006). A tréfás meta-sms is lehet szekírozós, beugratós, azután mágikus (sms-puszi), számítógépes vírust utánzó.

Ez egy SMS puszi! Nyomd gyengéden az arcodhoz., CUPP!!!” Igény szerint naponta alkalmazható.

Egy amerikai felmérés szerint, azok a férfiak, akik ágyba vizelnek és roszszak a szexben, telefont tartanak a kezükben, és SMS-t olvasnak.

Nagyon gyorsan le fogok merülni, ha hamarosan nem találkozunk.

Ezt az sms-t kifejezetten csak azért írtam, hogy legyen egy ilyen sms-ed.

Figyelem, ez egy SMSbomba. Amennyiben 30 mp-en belül nem küldi tovább, az Ön telefonja halkkonzervvé változik!

Ha elolvasta, kérem tépje össze ezt az smst!

Error! User IQ is too low!!!

WARNING!!! Critical ERROR! This message is a MobilPhone VIR...

„Értelmetlen” meta-sms-ek, amelyek az sms sajátosságait gúnyolják:

Szia! Ne haragudj, hogy ezzel zavarlak, de nem tu#n### egy ###!!! + # \$"~~#, nagyon fontos lenne!Előre is köszi!

?æ?eZ*??EgY#??gSM*#VirüüSæ??FéLOÓrán??\$bElül#%küldDz*?tova bb,ć??külÖNBEn?? s?zSeblámpaA???\$IESZ*?atelEfonodból!??æ a technika öRdÖg e*

UgYeMiLyEnSzArÉrZéSmIkOrOlYaNüZeNeTeTkApSzAmIcSuPKiSéSnAgY bEtÜbÖlÄlLnCsBeNnEsZóKöZéSnInCsSeMmlÉrtElMe?

A tréfák között külön csoportot alkotnak az önmagukat leleplező álfelhívások, álköröztetések – amelyek az sms tömegkommunikációs funkcióján alapulnak. A szövegek között sok a változat, amely ugyancsak fontos folklórjellemző, ezekre is hozunk példákat:

1. változat: *A rendőrség keres valakit aki csinos és hihetetlenül jó az ágyban.Te biztonságban vagy, de én hova bujjak el???*

2. változat: *A rendőrség keres valakit, aki csinos, szexi, aranyos, és hihetetlenül jó az ágyban. Nyugi, te biztonságban vagy, de én hova bujjak?*

1. változat: *A Westel Rt. értesíti önt,hogy megváltoztak percdíjai.Nov.Itől hímtagja hosszának megfelelő Ftot kell fizetnie.Gratulálunk!Mostantól szinte ingyen telefonálhat.*

2. változat: *Tájékoztatjuk Önt, hogy új előfizetői csoportba soroljuk, amelyben a nemiszerve hosszával lesz egyenlő a percdíja!!*

Így Ön akciónkban szinte ingyen telefonálhat.

Örömmel értesítjük, hogy a Magyar Sakkszövetség megválasztotta önt a kabalájának, de nem a fehér királynak, hanem a sötét parasztnak.

Egyéb tréfás üzenetek:

1. változat: *Az öngyilkosság egyetlen elfogadható formája, ha halálra szeretkezed magad. Ha meg akarsz halni, HÍVJ!!!*

2. változat: *Az öngyilkosság egyetlen elfogadott formája, ha halálra szeretkezed magad. Ezért ha meg akarsz halni, hívj fel.*

Hi, elég nagy a problémám, a helyzet kényes. Mindenki haraxik rám. Lenne egy nagy kérésem, odaköltözhetnék hozzád pár napra?? Osama bin Laden

Mint kívülálló mi a véleménye az intelligenciáról?

Sms-tréfaként terjednek különféle rejtvényes szövegek is (megoldással vagy anélkül), illetve az sms közvetítő közege lehet szinte bármelyik vicctípusnak is:

1/2X 2X+ke0.5te O1/2iát
(Félix kétszer megkeféltte Oféliát)

Mi az? P betűvel kezdődik és inával végződik? PALESZTINA.

8.5. Bölcsességek. Sms-ben a tréfás szövegek mellett a proverbiumok közé sorolható bölcsességek, szállóigék, egyéb idézetek is küldhetők. A hagyományos folklórban is tízezer-százezer számra gyűjthetők a szólások, közmondások, szállóigék, egyéb frazeológiai egységek. Ezek sms-beli funkciójáról, használati köréről azonban ugyancsak nincs sok tudomásunk, a gyűjtemények azonban példátlanul nagy számú adatot sorolnak fel (leggyakoribb besorolásuk: egysoros). Korábban már közreadtunk egy ezzel kapcsolatos gyűjteményt, amelyben használtuk az internet-folklór terminust is (Balázs 2001).

Leginkább ez a műfaj jellemezheti azt a bizonyos minimálfolklórt, amelyet tanulmányunkban megközelíteni, leírni szerettünk volna. Néhány példa a bölcselkedő „egysorosokra”: *Egy hely van ahol a romantika megelőzi a szexet: a szótár!; Bárminek ellen tudok állni, kivéve a kísértésnek!; Hinni mindenkinek kell. Én azt hiszem iszom még egy pohárral; Olyan vagy, mint a fehér elefánt: Ritka nagy állat...; A kocogás azoknak való akik nem elég intelligensek a tévézéshez; A négyütemű sms: Küld, vár, csörren, megkapod!*

9. Befejezés. Ezek szerint az sms folklórfunkciója kimerül abban, hogy korábban már másutt létező szövegek új közlési közegre (médiumra) találtak benne? Nem egészen. Az sms mint társadalmi kommunikációs lehetőség az emberi kapcsolatoknak, azon belül a folklórközlések által formált emberi kapcsolatoknak nemcsak új közeget, hanem új minőséget kínál. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a hagyományos karácsonyi, húsvéti képeslapok médiumot váltanak, s mostantól sms formájában is küldhetők. Nem csupán arról van szó, hogy a születés- és név-

napi gratuláció most már sms-ben is érkezhethet. Vagy egy-egy humoros, beugratós szöveget nem körmölünk, írógépelünk, hanem sms-ben küldünk.

Ez az új minőség meglátásom szerint három jellemvonást takar: a) agyunk, (folklór) memóriánk kiterjesztése: az **sms-tárak** (internetes adattárak) óriási lehetőséget adnak az emberi agy kiterjesztésére, vagyis arra, hogy mások „termékeihez” hozzájussunk, azokban keressünk, azokból merítsünk, b) a **kapcsolattartás automatizálása**: a mobiltelefon és az sms technikai lehetősége, újszerűsége folytán igen egyszerűvé, könnyűvé, ha akarjuk: elfelejthetetlenné (automatikussá), meglepetésszerűvé teszi a kapcsolattartást, c) a **kapcsolattartás pszichológiája**: az sms pszichikailag sokféle gátlást old, másképpen: szinte gátlástalanul lehet az sms segítségével üzeneteket továbbítani.

Mindamelletts hangsúlyozni kell, hogy bár az sms-folklór sokban mutat antropológiai, örök emberi jellemzőket, ez a folklór a megváltozott körülmények miatt már nem „az” a folklór. Bausinger (1995: 51) szerint: ez a folklór- és tárgyi világ „a technikai világ terméke, a technika közvetett következménye, amely nemcsak egy új tárgyi világot teremt, hanem új társadalmi és szellemi realitásokat is előhív, eltörölve azt a régi horizontot, amelyen belül a népi kultúra hagyományos javai érvényességgel bírtak. [Új bek.] Ha követjük e meghatározott, valaha érvényes horizontok szétesését, akkor – úgy tűnik – közelebb jutunk a mai népi kultúrához. Ezt az utat három különböző kiindulópontból járjuk be: rákérdezzünk a térbeli, az időbeli és a társadalmi horizont elmozdulására”.

Ezzel próbálkoztam meg én is az sms-folklór kapcsán.

A szakirodalmat és az összefoglalót l. Nyr. 130 [2006]: 455–6.

Balázs Géza

Állandóság és változás Krúdy utolsó alkotói korszakának stílusáról¹

1. A Krúdy-életmű rendszeres stílusleírásának lehetőségeiről

Különbféle megfogalmazásokban nemcsak a Krúdyra vonatkozó nyelvészeti-stilisztikai, hanem az irodalomtörténeti szakirodalomnak is az egyik leggyakrabban előforduló alaptétele az a megállapítás, hogy az író életművének sarokpontja a stílus. Az egyik „ősforrásként” hadd idézzem itt Schöpflin Aladárt, aki már 1912-ben ezt írta: „amit elbeszél, az nem is fontos [...], a fődolog a hang, ahogy elbeszéli”. Különösen figyelemre méltó tény az is, hogy a közelmúlt kanonikus irodalomtörténeti szintéziseiben is a stílus alapján történik az író alkotói korszakainak megállapítása, nem úgy, mint – hogy csak egy szemléletes ellenpéldát idézzek – Móricz esetében, akinek életművét hagyományosan lényegében tematikai szempontok szerint szokás korszakokra bontani. Ugyanakkor nemhogy az egész életmű, de még a regények vagy a novellisztika rendszeres stílusleírása sem valósult meg. De mit is értek „rendszeres” stílusleírásról? Olyan stílusleírást, amely a Krúdy-életmű egészét tekintve vizsgálati tárgyának egységes elméleti keretben, azonos módszertani eljárások alapján jellemzi az író szépirodalmi műveiben a stílus jelentésképző szerepét. Két fő lehetőséget látom ennek:

- A „rendszeres stílusleírás” lehet kronologikus alapelvű, abban az értelemben, hogy időrendben haladva feltérképezi a Krúdy-stílus változásait: ez lényegében tehát az egyéni stílus történeti leírása.
- A „rendszeres stílusleírás” második lehetőségének is van történeti vonatkozása, ez azonban nem az egyéni stílus kronologikus változásait követné, hanem az egyes stílusirányzatoknak az életműben megjelenő jegyeit helyezné a középpontba, azaz a korszak domináns stílusirányzataihoz – szecesszió, impresszionizmus, szimbolizmus, sőt különböző avantgárd irányzatok, mindenekelőtt szürrealizmus – kötné a Krúdy-prózáját.

Az életmű rendkívüli gazdagsága miatt mindkét módszer igen hosszú és nehéz munkát feltételez, ráadásul az utóbbi eredményessége meglehetősen kérdéses – ezzel azonban nem azt akarom mondani, hogy a stílusirányzatokhoz kötés haszon nélküli lenne: csupán azt, hogy az önmagában távolról sem elegendő. Hadd

¹ A VI. nemzetközi hungarológiai kongresszuson (2006. aug. 23-án) megtartott előadás bővített, átdolgozott változata.

idézzek itt egy erre vonatkozó, közel négy évtizeddel ezelőtti, de ma is megfontolandó gondolatot, amely a stílustörténeti kategóriák „mögé bújásnak” a természetlenségére hívja fel a figyelmet: „A vita akörül, hogy elkésett romantikus-e, realista-e vagy inkább szürrealista, nyugodtan lezárható, vagy inkább félretelhető: nem menekülhetünk többé e kényelmes fogalmak mögé, melyek agyonhasználtak [...], melyek mindegyike áll Krúdy művészetére, és egyike sem meríti ki igazán. A bort előbb ízlelni, aztán analizálni kell, végül kerül rá az üvegre a címke: az irodalomtörténészek és kritikusok egy része a címkeragasztással kezdi, s mielőtt igazán megismerte és analizálta volna a bort, már a címke szavain összepöröl. Ilyen módszerekkel ma már nem jutunk előbbre. Ahogy azzal sem nagyon, ha Krúdyt E. T. A. Hoffmannhoz és Dickenshez, Gogolhoz és Turgenyevhez, Prousthoz és Joyce-hoz, Kafkához és a szürrealistákhoz hasonlítgatjuk. E hasznos összehasonlítások a technikai-stiláris jelenségek analógiáján túl végül is mindig Krúdy eredetiségét bizonyítják, nem másként, mint a világirodalom bármelyik nagy alkotójának életművében, ahol a kompozitív elemek szintúgy hasonlítanak másféle művekéihez, miközben az eredetiség, a feloldhatatlan jelleg, minden abban az egészben, abban a struktúrában marad meg, mely nem vezethető vissza elemeinek, részeinek összegére” (Szauder 1948/1980: 201).

Magam tehát úgy gondolom, hogy a többet ígérő út a jelen esetben a Krúdy-művek kronologikus stílusvizsgálata. E feladat nehézségének hangsúlyozása mellett arról is szólni kell, hogy ehhez számos eddigi rész kutatás jó alapul szolgál, mindenekelőtt Kemény Gábor munkásságát (összegzően l. Kemény 1991, 1993, 2002) kell itt említeni.

E rendszeres stílusfeldolgozás egyik részeként tűztem ki magam elé azt a célt, hogy a következő években monografikus jelleggel feldolgozzam Krúdy novellisztikájának legfőbb stílusváltozatait, azaz a Krúdy-novelláknak egy történeti-tipológiai jellegű stílusfeldolgozását adjam. Az alábbiakban az utolsó alkotói korszak legfontosabb stílusjellegzetességeit igyekszem megközelíteni, „feltérképezni”, mégpedig úgy, hogy ezeket összevetem az előző korszakok domináns jellemzőivel. Dolgozatom két nagyobb részből áll:

I. A Krúdy-életmű korszakolásának problémái. (Erről azért szükséges itt szólni, mert csak az előző pályaszakaszokhoz való viszonyban mérhető fel az utolsó korszak valódi jellege, csak így értelmezhető az utolsó korszak stílusának a szövegértelem kialakításában betöltött szerepe.)

II. Néhány karakterisztikus stílusjellemző alapján az utolsó korszak stílusának vázlatos bemutatása.

2. A Krúdy-életmű korszakolásának problémái

2.1. Alkotói korszakok

A fent említettekől, tudniillik a rendszeres stílusleírás hiányából is következik, hogy a Krúdy-életmű stilisztikai (és egyúttal irodalomtörténeti) korszakolásának a kérdése távolról sem tekinthető lezártnak. Most azonban nem akarok,

nincs is módom itt kitérni a különböző korszakolási rendszerek részletes ismertetésére, szembeállítására, a különbségekből fakadó problémák tárgyalására, csupán röviden ismertetni szeretném azt a nagyjából „konszenzusosnak” tekinthető kronológiát, amely kirajzolódik a szakirodalomból, ezután pedig az utolsó alkotói korszak problematikáját kívánom érinteni.

A szakirodalom szerint (vö. pl. Szabó 1970, Czére 1987, Kemény 1991) Krúdynak négy nagyobb alkotói korszakáról beszélhetünk:

a) Az első korszakot, amelyet a készülődés időszakának tekintenek, nagyjából 1910-ig lehet számítani. Mint szinte minden írói pálya kezdetén, itt is a hatások sokasága, azaz sokszínűség figyelhető meg. Nehéz lenne pontosan felsorolni, hogy kiknek a stílushatását említi ebben az időszokban a szakirodalom, hogy csak a legjelentősebbeket említsük: Jókai, Mikszáth, Turgenyev.

b) Az első érett írói korszakot általában 1911 és 1917 közé teszi a szakirodalom. Ebben a korszakban születnek az első Szindbád-novellák, de jelentős regényeket is említhetünk e korszakból, így például a Vörös postakocsit. Feltétlenül szólni kell arról is, hogy ekkor alakulnak ki, vagy talán pontosabban válnak dominánssá azok a stílusjellemzők, amelyeket az igazi Krúdy-stílus legfontosabb összetevőinek tartunk: a sajátos halmozásokkal és mellérendelésekkel épülő mondat szerkezet, a nyelvi képek, ezen belül is talán leginkább a hasonlatok meghatározó szerepe.

c) A harmadik, 1918-tól 1921-ig tartó korszakot Czére Béla „látomásos-lírai”-nak nevezi, Kemény Gábor pedig a későgótika lángoló stílusához hasonlítja, mások egyenesen preszürrealista alkotásokat látnak az ekkor írt művekben, legalábbis azok egy részében.

d) Az utolsó korszakot általában 1922-től 1933-ig számítja a Krúdy-szakirodalom. A jellemzések azt emelik ki, hogy a korábbiakkal ellentétben higgadtabb, tárgyiasabb stílusirány ez, Bori Imre sommás megfogalmazása szerint: „Krúdy Gyula munkásságának utolsó tíz esztendeje a tárgyiaság jegyében alakult” (Bori 1978: 251).

A fenti korszakolás lehetséges problematikájából itt csak egy, e dolgozat témáját, azaz az utolsó alkotói korszakot érintő elemre szeretnék kitérni. Az útkeresést nem számítva, az „igazi Krúdy” életművében – mint látjuk – három korszakot tart számon a szakirodalom, ezek közül az utolsó (1922–1933) mondhatni meglepően hosszú: tizenkét év, míg a megelőző kettő együtt véve is rövidebb időt fog át: mindössze tizenegyet (az első hét, míg a második alkotói korszak csupán négy év). Nehezen elképzelhető, hogy a korábban sűrűn stílust váltó Krúdy élete végén több mint egy évtizeden át homogén prózát hozott volna létre. És valóban: maguk a novellák nem is igazolják ezt a homogenitást. Akik meglátták ezt az ellentmondást (tudniillik a kanonikus korszakolás és a tények, azaz az ekkori írások stílusa között), többnyire úgy próbálták azt feloldani, hogy „alkorszakokra” osztották az utolsó alkotói korszakot. Az óvatoskodó pontosítás azonban néha olyan felemás, önellentmondásos leírásokhoz vezetett, mint a Krúdy-novellák egyik legjobb ismerőjének, Szauder Józsefnek (1965/1980: 148) a következő megállapítása: 1930-ban Krúdy „egy sajátos szemléletű és stílusú, másféle világú elbeszé-

léstípusra tér át... [ezeket a] nagy írásait, amelyekben az író időszemlélete s **nyelvi kifejezése is megváltozott**, az eddigi szakirodalom belevette az 1926 és 1929 közt kialakult időszak termésébe, pedig attól – ha külön korszakot nem képez is – erősen különbözik” (a kiemelés tőlem: P. J.). Szembeötlő az ellentmondás: megváltozik „az író időszemlélete s nyelvi kifejezése”, az előző időszak írásaitól az újak nemcsak hogy különböznek, hanem „erősen különböznek” – és mégis ugyanarról a korszakról kellene beszélünk?

Kemény Krúdy képalakítását bemutató 1974-es munkájában szintén külön tartja számon „az »öregkori« remekes periódusát (1926–29)”, illetve az 1929 utáni műveket. Ez utóbbi időszakból az írások két csoportját emeli ki, az egyiket csak a téma, a másikat azonban már a stílus szempontjából is jellemezve: „Az 1929 utáni termés két, merőben ellentétes részre oszlik: az 1929/30-ban keletkezett művek (Zöld Ász, Egy régi fogadó és vendége, »Szegény lánynak nem szabad hazudni«, Purgatórium) a delírium rémképeivel viaskodnak, a legutolsó évek prózáját viszont a búcsú derűje önti el: mintegy az első Szindbád-novellák hangvétele tér vissza ezekben az írásokban” (Kemény 1974: 4–5).

2.2. Az „utolsó korszak” jellemzésének és meghatározásának problematikája

Részen már a fent felvetettek is előrejelezhetik, hogy az utolsó évek műveit jellemző szakirodalom meglehetősen eltérő leírásokat ad: megmutatkozik ez egyfelől az értékelésben, másfelől a stílusjellemezésben. Az eltérő, sőt ellentétes vélemények bemutatására csak néhány példát van módom itt idézni. Katona Béla (1959: 105) Krúdynak a Magyar Klasszikusok című sorozatban kiadott novellakötetéről azt írja, hogy az e kötetben megjelent válogatott novellák két régi irodalomtörténeti legenda elosztatására is alkalmat adnak. Az egyik az egyházúság, a másik – a minket most még inkább érintő – legenda pedig „az öregedő Krúdy művészi hanyatlásáról” szól. Arról, hogy írói pályája vége felé tehetsége állítólag kimerült, már csak **önmagát másolta**, régi hírnevéből élt. [...] Ezek a művek nem tehetsége hanyatlását mutatják, hanem éppen ellenkezőleg” (a kiemelés tőlem: P. J.). Szauder ugyan (1965/1980: 159, 166) egyfelől az „elbeszélő véna kifáradását” érzi e korszakban, a legutolsó Szindbád-elbeszélésekben mégis „tárgyias és egyben lírai remekes”-et lát. Feltűnő az is, hogy egy-egy szerzőnek a korszakot „címkéző” minősítéseiben is az oximoronokat idéző ellentétek feszülnek egymásnak. Czére Krúdy-monográfiájában (1987) az utolsó korszakot bemutató fejezet címébe emeli a „lírai realizmus” minősítést. De hát lehet-e a realizmus lírai? Szauder (i. m. 169) hasonló oximoronnal „mágikus realizmus”-ról beszél.

Ha összegezni akarjuk az életmű korszakolására és különösképp az 1922 és 1933 közötti időszak Krúdy-prózájára vonatkozó szakirodalom tanulságait, akkor e tanulságok között valószínűleg az egyik legfontosabb az lehet, hogy mindenképp figyelembe kell vennünk a szakirodalom által az „utolsó korszak”-ba sorolt műcsoport belső tagolását, sőt stílusbeli heterogenitását: ez azonban akár annak

elfogadhatóságát is megkérdőjelezheti, hogy itt valóban egy korszakról van szó. Magam ezért a fentiek alapján az „utolsó alkotói korszak”-on itt az 1930 utáni időszakot értem.²

3. Állandóság és változás az utolsó korszak domináns stílusjellemzőiben

Ha a Krúdy-próza karakterét, történeti újszerűségét – most az egyes korszakoktól függetlenül – a stílus szempontjából legfontosabb pontokon akarjuk megragadni, összegzően minden bizonnyal két fő jellemzőt kell kiemelnünk:

- a nyelvi képek kitüntetett szerepét
- és a halmazást mint meghatározó mondatépítő alakzatot (vö. pl. Kemény 1991: passim, Tolcsvai Nagy 2004: 94).

3.1. A nyelvi képek kitüntetett szerepe:

hasonlatok, metaforák, visszatérő képek, tárgykörök korrelációja

Mint azt a Krúdy stílusát elemző szakirodalom, elsősorban Kemény több munkája (pl. Kemény 1974, 1991, 1993, 2002) is bizonyítja, a képanyag Krúdy prózájában meghatározóan fontos tényezőként szervezi, alakítja a művek stílus- és így jelentésszerkezetét.

A **hasonlatok**nak Krúdy stílusában betöltött szerepét tudományos igénnyel elsőként Herczeg Gyula (1959) vizsgálta, és azt az írói pálya korábbi szakaszaira vonatkozóan így jellemezte: „Első novelláitól kezdve vannak hasonlatai, de a hagyományos kereteket szétfeszítő ötletek csak pályája középső szakaszától, a tízes évek kezdetétől fogva sokasodnak meg műveiben, és a tízes évek végén, a húszas évek elején érik el legnagyobb bőségüket, legötletesebb változataikat. A nyitány nagyjából összeesik az 1913-ban a Hét hasábjain folytatásokban megjelent A vörös postakocsi című regényével. [...] A bűvös hasonlatok áradása innen tart húsz évig”, azaz 1933-ig (Herczeg 1959: 42). Fábri Anna (1976: 376) viszont ezzel az „áradás”-sal szemben úgy látja, hogy Krúdy „élete utolsó szakaszában [...] pontos mondatokban fejezi ki magát, a hasonlatok sodró zuhatagát szinte száműzte írásaiból”.

Az igazság ezúttal valószínűleg valahol középen található meg, azaz állandóság és változás itt is egyszerre van jelen: a hasonlatok száma csökken, szerepük azonban továbbra is igen jelentős. Hivatkozhatunk itt Keményre (1974: 79) is, aki amellett, hogy szintén igazolja a hasonlatok számának a 20-as évek elejétől megfigyelhető csökkenését, arra is felhívja a figyelmet, hogy „talán a kései Krúdy-

² A Krúdy-életmű első monográfiusa, Perkátai (Kelemen) László (1938: 34) – ugyan más megfontolások alapján, de – szintén 1929-ben jelöli meg Krúdy harmadik alkotói korszakának végét, és innen számítja az utolsó, a negyedik korszakot (az újabb szakirodalomból vö. még pl. Szilasi 2002: 314).

novellákban vannak a legszebb – egyszerű, dísztelen és mégis elementárisan dimenziótágító – hasonlatok” (1974: 81).

Most nincs mód arra, hogy az utolsó korszak hasonlatait részletesen tárgyaljam, ezért csak néhány példával szeretném bemutatni, hogy az ekkori novellák szemantikai szerkezetében is fontos jelentésképző szerepet töltenek be a hasonlatok. Konkrétabban: a Krúdy-elbeszélések jelentős részének meghatározó sajátossága az, hogy az események elmondását metaforikus összefüggések kialakításával párosítja (vö. Szegedy-Maszák 1995: 14). Az alábbi példák arra hivatottak, hogy bemutassák: a szöveg értelmezését irányító, azaz a betű szerintitől a metaforikus jelentéshez átkötő elemekként az utolsó évek elbeszéléseiben is kulcsszerepük van a nyelvi képek e típusának. Az utolsó Szindbád-ciklus egyik legjelentősebb novellájában, *A vadevezős megtérése* címűben találkozunk a következő hasonlattal:

„A napsütésben a tavalyi fehérműiek, alsószoknyák és alsónadrágok között az udvaron valami része volt Szindbádnak is, mert váratlanul búcsút mondott a ruhaszárítókötélnek, amellyel néha véget vetni akart életének, és *előlengedezett, mint egy vasalt ing*, amelyet az ünnepi nap jól kiféhe-
rített, a gazdasszony keze kivasalt, régi, tisztességes gombokat kapott kölesönbe, hogy inggombjai révén maga is tisztességes polgárnak számítsen, ne pedig csak afféle vadevezősnek, akit a szelek játéka sodort az óbudai partokra” (VH. 478–9).

Az értelmezéshez annyit kell felidézni, hogy az elbeszélés középpontjában az a gesztus áll, amellyel Szindbád ingét egy cigánygyereknek ajándékozza. A templomban lévő Szindbádot – mivel nem érkezik meg a keresztelőre a keresztapának kiszemelt vajda – egy cigánygyerek keresztapjául kéri fel a cigányasszonyok, akik a keresztelő után megkérdezik: „Mit mondjunk neki komámuramról, ha majd Fábián felnő, és keresztapja felől kérdezősködik?” „Mondják meg neki, hogy az első inget én ajándékozom neki – felelt Szindbád, miután Fábián tetőtől talpig anyaszült meztelen volt. Levette büszkeségét, a maga fehér, magavasalt ingét, és keresztfiának adományozta. Ez a vadevezős megtérése története.”

A fenti hasonlat Szindbádot magát köti össze az „új életre kelt” inggel:

Szindbád humán	Ing tárgyi
„a tavalyi fehérműiek, alsószoknyák és alsónadrágok között az udvaron valami része volt Szindbádnak is” (Szindbád) „váratlanul búcsút mondott a ruhaszárítókötélnek” (Szindbád) „előlengedezett”	(az ing) „inggombjai révén maga is tisztességes polgárnak számítsen, ne pedig csak afféle vadevezősnek”

A nem szépirodalmi nyelvhasználatban és nem képi síkon megvalósuló kategorizálásban, azaz a hétköznapi nyelvhasználatban „természetes módon” az ing-

hez tartozó szemantikai elemek Szindbád személyéhez kerülnek a fenti citátumban: Szindbád rész a ruhaneműk között, a szárítókötélhez tartozik, mozgása lengedezés, másfelől a humánszférához (Szindbádhoz) tartozó kategóriák – tisztességes polgár, vadevezős – az inghez kapcsolódnak. Az így létrejövő szemantikai összefüggések a két (Szindbádra mint személyre és az ingre vonatkozó) tudáskeret egybecsúsztatásával olyan hálózatot képeznek, amely a szemantikai jegyek egybemosásával bizonyos értelemben feloldja a határvonalat a szóban forgó két entitás között. Ennek alapján értelmezhető csak a maga teljességében az odaajándékozás gesztusa: amikor az újszülöttnek, az életét éppen megkezdő gyermeknek adja Szindbád az inget, önmagáról, saját reményeiről, talán életéről mond le.³

A képi és a tárgyi sík elemei az alábbi hasonlatokban szintén a metaforikus jelentés kibomlását segítik: A *Szindbád elmegy deszkát árulni* című elbeszélésből idézett hasonlatokban egyértelművé válik, hogy a betű szerint olvasatban a tűzifa megvásárlását, felvágását és végül elégetését elbeszélő történetben valójában az emberi élet megállíthatatlan elmúlásáról, a halálról van szó. (Ezt az értelmezést a maga ironikus, szójátékos módján a cím is alátámasztja.)

„*Senki se tud úgy duruzsolni, mint a vén akácfa, amely már megérett a kivágásra!*” (VH. 530).

Figyelmet érdemel a mondatban a személyre utaló *senki* névmás, amely a *duruzsol* első, az emberi beszéd egy sajátos formájához kötődő jelentéséhez köti és ezáltal a megszemélyesítéshez is közelíti az akácfa *duruzsolását*. Ha a *vén* kollokációs jelentését vesszük figyelembe, akkor szintén az emberire vonatkozó metaforikus jelentés kerül az előtérbe: tipikusabb a *vén* előfordulása az élőlényeket, személyeket megnevező főnevek jelzőjeként, mint az élettelen entitásokat megnevező főnevek mellett, a szövegben szereplő *fa* pedig a már élettelen, tűzön égő, *duruzsoló* fa (vö. *vén ember*, de **vén tűzifa*).

„*Sapkaalakja van minden boglyának, mint valami embernek, akinek a fejét, a haját kezdi ki először a téli fehérség*” (VH. 531).

„S ekkor egy pillanat alatt meginog a boglya, mintha a föld indult volna meg alatta. *Nagyot rotyyant, mint egy összedülő élet*” (VH. 532).

A *hónapos retek kalandjai* című novella hasonlatai is a szövegértelem karakterisztikus összetevői, hiszen a betű szerinti jelentést, azaz a hónapos retek élvezetere vonatkozó olvasatot az első szerelem vágyának, örömeinek jelentésrétegeivel fűzik egybe.

„*Ugyanis a korai, tavaszi termények azok, amelyek leginkább elárulják érzelmeiket, mint akár a tapasztalatlan, fiatal nők elárulják magukat a szerelmi vallomásra.*”

³ Részben ehhez hasonló, de nem a fent idézett hasonlatra épített elemzést ad az ing odaajándékozásának gesztusáról Szauder (1965/1980: 167): „Az ing, amit Szindbád levet és odaajándékoz a testéről, különös darab: egyetlen, hófehér, maga vasalta. A halálra készülődő, aki úgy élvezte utolsó fehér ingét, mint a siralomházi ember a végső kívánságaként teljesült lakomát. S azt az inget is odaadta. Boldog ember, akiről minden esetleges, járulékos lefoszlott, meseien boldog ember ez a Szindbád...”

Szindbád láthatatlan asztaltársa ekkor így szól:

– Miután már megfelelő táplálékot szedett magába uraságod gyomra; levesek és húsok raktára lett: illendő, hogy a tavasz regényességeinek is áldozzunk, amely regényességek között (mint valamely évenként megújuló »első szerelem«,) a különböző ételszerelmek között; nagy szerepe van a »hónapos reteknek«.

– Annak a felejthetetlen piros bőrű »hónapos reteknek«, amely a koratavaszi kerti veteményeink társaságában az ő gyönyörűséges színével, ízével, friss, szűzies ropogásával úgy jön eléink, mint valóban az »első szerelem« – kérdezte Szindbád láthatatlan asztaltársát” (VH. 551–2).

A Krúdy-stílusban alapvető fontosságú – ám az eddigi stílusleírásokban kellő hangsúlyt még nem kapott – **irónia** eszköze a hasonlat az alábbi példában.

„És most is, amikor a komornyik körülhordozta Szabó Szindbád névjegyét a szalonban, mint valami zászlót, amelyet az ellenségtől vettek el, mint valami skalpot a vad néptörzseknel, mint valami ritka természeti tüneményt, amely a jelenlevő hölgyvilág tiszteletére mutatkozik – az elcsodálkozott, szinte áhítatossá vált hölgyek között csak Cilinderiné tartotta meg hidegvérét” (A féktelen szenvedély történetéből, VH. 518).

A korábbi korszakokban jellegzetes **visszatérő képek** szintén jelen vannak ebben az időszakban. Az utolsó Szindbád-ciklusban például a Kemény (1993: 62–4, 166–7) által vizsgált három motívumból kettő, a kagyló és a lepke motívuma lényegében a Kemény által leírt jelentésekkel korreláló ’nőiség, női vonzerő’, ’szerelem’ jelentéselemeket idézve fordul elő.

„A drótkötélen könnyedén siklott, mint csónak a tavon. Bokáját pergette a zene taktusaira, és lepke módjára hintázott fél lábán a magasban. Meg lehetett bolondulni láttára, amikor napernyőjét vállán forgatva, a kötelet alig érintve repült át az orfeum nézőterén”⁴ (Kötéltáncosnőt szeretni, VH. 483).

„Tátraszéplakon legyünk tán, kedves kis álmatlanságom, aki mézeskalácsbarna arccoskájával, szívalakú állával, rövidre nyírt fűhajával, Kleopátra-szemöldökével, cigarettafüsthöz hasonló tekintettel, komoly, meggondolt arcvonásaival, a végtelenség jeléhez, a ∞-hoz hasonló homlokával, makrapipa kihívóságú orrcimpájával, tengerikagyló bűgású hangjával, rózsaszínű csigához hasonló fülével, akasztófahumorával és harisnyakötőjének vaníliaszínével előbb-utóbb rávesz, hogy hátat fordítsak eddigi példás, apostoli tisztaságú életmódomnak, és felcsapjak kalóznak, tengeri rablónak, nőstényoroszlán idomítónak itt Óbudán?” (Az óramutató vigyáz az óbudai kisasszonyokra, VH. 560).

A képek rendszerszerűségét elemezve hívja fel a figyelmet Kemény (1993: 166 és kk.) az erotika és a gasztronómia fogalmi szférájába tartozó képzetek összefüggéseire. A következő, az 1921-ben megjelent *Nagy kópéból* származó hasonlat az ő egyik szemléletes példája: „Eh, csak egy szőke volt, mint a vaníliafagylalt, amelyet Valériával, Krisztinával és más osztrák főhercegnőkkel a várbeli cukrásznál fogyasztottam”. Kemény szerint „a hasonlítás alapja minden bizonnyal a ’szín’ mozzanat. A közös szemantikai jegy meglétén kívül azonban az író tudatában (tudatalattijában) felmerülhetett a vanília mint »álom-metafora« is, ez utóbbi ugyanis az Álmoskönyv szerint ’szerelmeskedés’-t jelent” (Kemény 1993: 172). Az alábbi,

⁴ A lepke módjára határozót Kemény (2002: 95) nyomán hasonlatnak tekintem.

az utolsó Szindbád-ciklusból származó példában is ez a két jelentés-összetevő (a szín és a szerelmeskedés) a metafora alapja.

„Kisütött a nap Óbuda felett, és a pünkösdi ünnepekre való ruhákat mind megszártotta az udvarokban kifeszített köteleken: világoszöld falombokká, rétek sárga virágaivá, mennybeli angyalokká. sőt *cukrászdák vaníliafagylaltjaivá lettek a nők a május ünnepi öltözetek révén...*” (A vadevezős megtérése, VH. 478).

„Szindbád a jó barátság örve alatt megsókolta Bettina húsos nyakát, megtapogatta izmos karját, és kijelentette, hogy Bettina valóban megérett arra, hogy férjhez adassék. *Szindbád szavaitól vaníliaillatú lett Bettina*, a férfit és szerelmet csak tüzes álmokból ismerő vénkisasszony gerjedelmével tette vállát Szindbád vállához” (Születésnap i kalandok, VH. 521–2).

3.2. A halmozás mint meghatározó mondatépítő alakzat

Az állandóság egyik lényeges eleme, hogy ebben az időszakban is gyakoriak maradnak a halmozásokkal felépülő hosszú mondatok (vö. Pethő 2004). Ugyanakkor jellemző változások is megfigyelhetők e mondatok szemantikai-szintaktikai szerkezetében: Szauder (1965/1980: 153) szerint „a mondatburjánzás már nem olyan itt [ti. az utolsó években – P. J.], mint valamikor, a *Tótágas* novelláiban, a *Napraforgó*-ban, a *Mit látott Vak Bélá*-ban volt a hasonlatok bonyolult szövöttese, elragadtatott asszociatív, hangulatilag túlfűtött és zenén lebegő szárnyalása. Most csak felsorolásban rohannak egymás után az azonosságot kifejező és valami végtelen egyidejűségge kiterjedő, mert hosszú-hosszú mondatok”.

„Mállott rókagallérok, kísértetiesen elrongyosodott köpönyegek, madárijesztő vékony lábszáraihoz idomult nadrágok, fakult, csurgó, régi zsúptető ereszéhez hasonló bajuszok, lelkiismeret-furdalásos, ritkult szakállak, pókhálósan pislogó szemek, őszi széllel és köddel csimbókozott üstökök, gombjavesztett mellények, hervadt falevélek, összezsugorodott nyakkendők és ércetlenül kongó pincehangok hazája, molyette Tabán! – itt történt meg az a csoda, hogy Kuvik dalfűzérarus fogadalmat tett, hogy többé egyetlen korty bort sem enged le gégégjén önszántából” (USZ. 569).

Idézhetnénk a *Zöld ász*nak akár az egész első fejezetét, a harmadik bekezdés például több mint egylapnyi, halmozásokkal zsúfolt mondat. Számos, halmozásos mondatot találunk az utolsó Szindbád-ciklusban is:

„Mintha elakadt volna valami a szokásos menetben, némely hang mélyebb, másik élénkebb lett, az alsószoknyák zsinórjain levő göresök érezhetőbbekké váltak, a cipők kikandikáltak a fodrok alól, rejtett pillantások röppentek a tükör felé, bizonyos ellenségeskedés történt a beszéd rendjében a legjobb barátnék között, Magdaléna szívből elpirult, mint valami szigorú vaskályha, amelybe hirtelen begyújtottak, a füle is kivörösödött, amelyen eddig az elhalványodott koráll-fülbevaló lelki és testi betegségéről beszélt a hozzáértőknek, a nyaka kiemelkedett a diszkrétén kivágott ruhából, hogy lélegzethez jusson, míg a jelenlevő »grófné«, aki máskor mindig büszke volt a szabadságharcban vértanúságot szenvedett, hegyes szakállú és III. Napóleon-bajszú tábornokára, akinek arcképét a nyakán függő fekete csontmedalionban viselte, mintha elrejtette volna az érzelmeit nyilván eláruló medáliát a bőven alkalmazott ruhafodrok közé; nincs szükség a tábornok örökös jelenlétére, amikor Szabó Szindbád küldi be névjegyét az ünnepélyes komornyikkal: Grabovszkyné, egy Felvidékről származott asszonyosság, aki egész életében a késmárki kránzchenekről, a diákmajálisokról, a Méze-

kertről, a szepesi vászonról, Szi gnáro vics podolini vászonvégeiről és a felvidéki lekvárokról szeretett beszélni, az új látogató hírére elővette kassai emlékeit az ottani apácákról, akiknek zárdájában növekedett, mielőtt Grabovszky, »ez a fékezhetetlen tanfelügyelőségi segéd« szinte »erőszakkal« meg nem szöktette, mert Szindbád, akibe titkon szerelmes volt, nem érkezett meg a kellő időben: vajon, hol járt ez idő tájt ez a csélcsap, megbízhatatlan, lengén lengedező, árvalányhajhoz hasonló, pödrött, hevült ifjú, akit a kassai zárdában mindig úgy képzeltek el a kisasszonyok, hogy olyan sarkantyúi vannak, mint az orosz táncosoknak? (A féktelen szenvedély történetéből, VH. 516).

A fent tárgyalt két alapvető fontosságú stílusjegy mellett még két szignifikáns – és szintén inkább az „állandóság”-hoz sorolható – jellemzőre térek ki: az első a Krúdy-művekben megjelenő időszemlélettel összefüggő stílusjegy a jelen és a múlt idő egy-egy szövegrészen belüli összefűzése, a másik pedig az ironia.

3.3. A jelen és a múlt idő egy szövegrészen belüli összefűzése

Szándékosan használok a talán természetesebben adódó *váltogatás* helyett az *összefűzés* szót, hiszen azt is jelezni kívánom, hogy a különböző idejű igealakok összekapcsolása a Krúdy-prózában nem véletlenszerű, nem rendszertelen váltogatás: egy koherens jelentésképző rendszer alakul ki ezáltal. Kemény (1991: 32) *A hídon* című novella ilyen szempontú elemzésében egyenesen az igeidők „rendkívül tudatos használatára” hívja fel a figyelmet.

Példaként vizsgáljuk meg most a *Százesztendős emberek búcsúja* (1931) című novellát. Ebben a különböző időrétegeket már a bevezetésben egymásba csúsztató elbeszélésben talán a legérdekesebb stílusvonás az, hogy a százesztendős öregek búcsúmenetét leíró részek következetesen jelen idejű igealakokat tartalmaznak: ezáltal az aggastyánok örökös vonulása, örök jelene nemcsak az elmúlást, hanem magát az időt győzi le így.

„A százesztendős emberek búcsúnapján mindig szép májusi hajnal *van*, és az óbudai házak felnyíló kapuin a fecskékkel együtt *repülnek* ki az öregemberek.

[...]

S anélkül, hogy a sekrestyésnek, ennek a borpiros arcú, öreg sündisznó hajzatú férfiúnak különösebben intézkedni *kellene*: szinte magától, ősi hagyományokból *alakul* ki a búcsújárás rendje.

A zászlóvivő tán százesztendők óta *viszi* a zászlót, hogy *tudja* nyomban, melyik lobogót *kell* kiválasztani erre a napra a templom számos lobogói közül. [...] És a százesztendős férfiak, a plébánia híveinek legöregebbjei, akik hajadon fejükön fehér hóval, halavány arcukon a tekintéllyel, másvilági hittel, vallási áhitattal és fehér bajusszal vagy kísértet-szakállal karban *énekelnek*. Honnan *tudják* a búcsújárás dallamát ugyanabban a hangnemben, ahogyan ötszáz esztendő előtt ugyancsak az óbudai utcákon fújták ilyen májusi napon, amikor II. Lajos és Mária királynő a budai várból mulatni mentek erre Visegrádra?” (VH. 473–475).

A végtelen élet lehetőségének illúziójával szembeni kontrasztként azonban már az idő realitására figyelmeztet a zárdanövendék lányokak vonulásának leírásában a múlt idő:

„A fejedelemasszony jelt *adott* kezével, mint egy fölemelt virággal, mire a zárdanövendékek nagyobbacska leánykái *értették* meg legelőször a főnöknő intését, és mint előcsapat, *helyezkedtek* el

a búcsújárásban. De hát ugyan kiknek is *lett volna* helyük közelebb a plébániatemplom tömjénillatú zászlóihoz, e magasztos selyemlombokhoz, amelyek régi budai királynék ruháiból *készültek*, amit nekik *adtak*, a jövendőbeli apácáknak? *Dalolhattak* az elmúlt éjszaka a tánciskolában, *gajdolhattak* a holdvilág zenészei, *izzadhattak* rímeiket a költők bármennyit a földi szerelemről, a májusi varázslókról: – az mit sem *jelentett* e tavaszi reggelen az Ég udvarhölgyei előtt, még csak annyit se, mint az eső, amely a zárda falain kívül *zuhogott* az óbudai háztetők felett. A zárda hölgyei úgy *léptek* a rövid templomi lobogók mögé, mintha ezért a reggelért, ezért a felejthetetlen, szinte élettörténeti reggelért *éltek volna* mindedig, tizenöt, tizenhat évig, a leányságuk kikeletjéig, mikor a fejedelem-asszony virágkezének intézésére *felsorakoztak* a lobogóombok mögé, amint azok a plébániatemplom ódon falától *elváltak*, és életrekelésük első percétől kezdve az áhítatot szolgálnák a maguk tárgyiségében is” (VH. 475–476).

3.4. Irónia

A Krúdy-stílust elemző munkákban gyakran találunk utalást az iróniára is (sajnos azonban e stílusjellemző módszeres bemutatásával ez idáig adós maradt a szakirodalom). Ez a pragmatikus alakzat kétségtelenül az utolsó időszaknak is fontos jegye, sőt van, aki szerint „ez az irónia a kiábrándult Krúdy végső mondanivalója” (Kelemen 1938: 120).

A fent már más összefüggésben szóba kerülteken (a hasonlatra hozott példák egyike, illetve a *Szindbád elmegy deszkát árulni* című novella címadása) kívül az utolsó Szindbád-ciklusból idézek még két jellemző példát. Az elsőben a hasonlat az irónia legfőbb kifejezője:

„*Andalogniné, ez a vagyonos dáma, aki férje kétüléssel batárján beteges arckifejezéssel, mint egy »meg nem értett nő«, mint egy epedéstől hervadó szfinx robogott Pest utcáin: Andalogniné két piros rózsát kent arcára hirtelen elölvont kezítükrében, cseppet sem titkolva, hogy muladozó életére való hivatkozással az előszobában várakozó Szabó Szindbád⁵ révén akar megismerkedni a gyönyörteljes szerelem üdvével!*” (A féktelen szenvedély történetéből, VH. 516).

A cselekmény szintjén megjelenő iróniára az egyik legszemléletesebb példaként a *Születésnap* kalandok befejezését idézhetjük. Az öt születésnapján köszönteni jövő ifjú zárdanövendék elcsábításáról ábrándozó Szindbádot az ajándékba kapott szentkép és a „*bácsi*”-zás zökkenti vissza a valóságba; a korábbi szerelmes, patetikus hangon megjelenő ábrándok után éles, ironikus kontrasztban jelenik meg a kérés: Szindbád a lángoló szerelem helyett már köszvényes háta nyomogatásával is megelégszik:

„De mondd, ó mondd nekem, hogyan volna az elérhető, hogy ez az apácánövendék valóban szívből megöleljen egy szürke főt, amelynek baloldalán már hálósodnak az erek, meszesednek a vér-edények, durvulnak a nemes arcvonások, a ráncok hosszú vonalakban mendegélnek, mint végtelen útjai a könnyeknek, amelyeket majd akkor sírunk, midőn rövid idő múlva meg kell halni?... Mondd, te álomtalan, tüztelen, játékok felett érzékenykedő ifjúság, megértenéd-e, ha vágyaimat feltárnám előtted, mint a pokol kapuját? [...]

⁵ A novella erőteljesen ironikus nyelvi formái közé tartozik a *Szabó Szindbád* név is – köszönöm Kemény Gábornak, hogy erre felhívta a figyelmemet.

Ezeket gondolta Szindbád, míg a zárda virágát (és növendékét) nézegette, amíg a születésnapra jött leánya egy szentképecskét nyújtott át a révült öreg gavallérnak. A szentképecskére gyermekes betűkkel e szavak voltak írva: »Szindbád bácsinak emlékül a jó kis Orsolyától.«

Szindbád átvette a szentképecskét, külön helyre állította az asztalkán, és így szólt:

– Ez mind nagyon szép és helyes, amit felőled hallottunk és láttunk, Orsolya, de vajon tudnád-e megnyomogatni a hátamat, mint a fejedelemasszonyét szoktad, ha az köszvényétől szenved? Ezt a tudományodat mutasd be, aztán elmehetsz Isten hírével.

A jó kis Orsolya erre vállalkozott, Szindbád születésnapjára kalandjai ezzel véget értek.” (VH. 523–524).

4. Összegzés

A fentiek tanúsága szerint az utolsó korszak stílusjegyeit az előző korszakokhoz viszonyítottan két rovatba rendezhetjük. Vannak olyanok, amelyek fölé az „állandóság” címszó kerülhetne, ezek olyan stílusvonások, amelyek évtizedeken át jelen vannak, és így egyfajta stílusbeli folyamatosságot mutatnak, a másik rovat fölé értelemszerűen a „változás” írható: azokról a stílusösszetevőkről van szó, amelyek az utolsó alkotói korszak differencia specificái. A megkülönböztető jegyek a stílus szempontjából talán leginkább mennyiségi jellemzők: a mennyiségi változással szemben azonban a jelenlét és a szövegértelem kialakulásában betöltött funkció megmaradása általában itt is az „állandóság”-ra figyelmeztet. A dolgozat címében megjelölt szintetizáló jellemzés szerint: **állandóság és változás** tehát egyaránt tetten érhető az utolsó korszakban.

Ezzel tulajdonképpen a Krúdy-stílus leírásának egyik fontos kérdésénél vagyunk: mennyire tekinthető homogénnek a stílus szempontjából az életmű? (Tekintsünk el most természetesen az útkeresés időszakától.) Mivel bizonyos állandó jegyek megléte még nem jelent homogén stílust, úgy tűnik, nem beszélhetünk a Krúdy-próza homogenitásáról sem. Sőt nemcsak az életmű egészére vonatkozóan kell nyomatékosan tagadnunk a homogenitást, igaz ez az egyes korszakokra is. Talán éppen a sokszínűség, összetettség lenne a Krúdy-stílus egyik legfőbb karakterjegye? Ha viszont ez így van, akkor azt is ki kell mondanunk, hogy a Krúdy-életmű igazán pontos stílusjellemezése nem jelentheti korszakok leírását, csak egyes alkotások stíluselemzését. Mire valók akkor az általános jellegű megállapítások? Mire valók a korszakolások? Van-e egyáltalán hasznuk? Úgy vélem, a szkeptikusan tagadónak tűnő kérdésekre mégis nyugodtan *igennel* lehet felelni. Az általánosító jellegű megállapítások – vonatkozzanak azok egy-egy stílusirányzatba való besorolásra, egy-egy korszak általánosító jellemzésére – hasznosan szolgálhatják azt a célt, hogy például az életmű legfontosabb karakterjegyeinek, stílustörténeti helyének meghatározásában és nem utolsósorban egy-egy mű stíluselemzésében eligazító erejű támpontul szolgáljanak.

SZAKIRODALOM

Bori Imre 1978. *Krúdy Gyula*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.

Czére Béla 1987. *Krúdy Gyula*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Fábrí Anna 1976. Utószó. In: Krúdy Gyula: *Kossuth fia*. Magvető, Budapest, 371–83.

- Herczeg Gyula 1959. Krúdy hasonlatai. *Nyr.* 41–58.
- Katona Béla 1959. A klasszikus Krúdy. Krúdy Gyula válogatott novellái a Magyar Klasszikusok sorozatban. *Borsodi Szemle* 3: 103–5.
- Kemény Gábor 1974. *Krúdy képalkotása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kemény Gábor 1991. *Szindbád nyomában*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Kemény Gábor 1993. *Képekbe menekülő élet. Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Kemény Gábor 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Perkátai László 1938. *Krúdy Gyula*. Délmagyarország, Szeged.
- Pethő József 2004. *A halmozás alakzata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Schöpflin Aladár 1912. Szindbád utazásai. *Vasárnapi Újság* 9: 175.
- Szabó Ede 1970. *Krúdy Gyula*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Szauder József 1948/1980. Utak Krúdyhoz. In: Szauder József: *Tavaszi és őszi utazások*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 192–204.
- Szauder József 1964/1980. Szindbád feltámadásától Szindbád megtéréséig. In: Szauder József: *Tavaszi és őszi utazások*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 95–123.
- Szauder József 1965/1980. Szindbád megtérésétől a Purgatóriumig. In: Szauder József: *Tavaszi és őszi utazások*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 124–69.
- Szegedy-Maszák Mihály 1995. „*Minta a szőnyegen*”. Balassi Kiadó, Budapest.
- Szilasi László 2002. Maggi. Étel által történő helyettesítés és evés által történő emlékezés Krúdy Gyula Isten veletek, ti boldog Vendelinek! című novellájában. *Literatura* 313–21.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. A képzelet jelentéstana Krúdy műveiben. In: Jenei Teréz–Pethő József (szerk.): *Stílus és jelentés*. Tanulmányok Krúdy stílusáról. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 93–105.

A Krúdy-idézetek forrásai

- USZ. = Utolsó szivar az Arabs Szürkénél I–II. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1965.
- VH. = Váci utcai hölgytisztület. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982.

Pethő József

SUMMARY

Pethő, József

Permanence and change. On the style of Krúdy's last creative period

This paper consists of two parts: the first discusses problems of periodisation in Krúdy's oeuvre, whereas the second part attempts to present a sketch of the style of his last period on the basis of its characteristic stylistic properties. As the author points out, the main features of that period are as follows: (a) a distinguished role of figurative language: similes, metaphors, a correlation of recurring images and topics; (b) cumulation (the use of coordinated constituents) as a decisive strategy of sentence construction; (c) combination of present and past within the same stretch of text; and (d) irony.

Nemzeti sztereotípiák a magyar és a lengyel közmondásokban és frazeológiai kapcsolatokban*

Mint ismeretes a *sztereotípiá* megnevezés (görög *sztereós* 'kemény') a nyomdászok nyelvéből való, ahol a dombornyomáshoz használt eredeti nyomdai formának a másolatát jelentette. Lippmann a sztereotípiát a valamilyen jelenségről, emberről, tárgyról az emberi fejben kialakult sematikus és egyoldalú képnek és az adott objektumról, még a valódi megismerése előtt másoktól átvett véleménynek értelmezte (Lippmann 1922). Putnamnak (1975) köszönhetően viszont ennek a fogalomnak a terjedelme jelentősen kibővült, és manapság nemcsak az emberi csoportokra, tárgyakra, hanem a különféle társadalmi szituációkra, magatartásokra, az emberi kéz termékeire, az emberi környezet legközelebbi elemeire, az állatokra és növényekre, a természet objektumaira stb. is vonatkoztatják. Tehát a sztereotipizáció magában foglalja mindazt, amit az ember megismer és elsa-játít, és ezen az alapon létrehoz egy világmodellt, valamint vele együtt azt a forgatókönyvet is, amely meghatározza ebben a kreált világban való saját helyét és viselkedését. A sztereotípiá jelenségének társadalmi jelentősége világvízióink, magatartásunk és viselkedésünk kialakításában játszott nyelvi szerepéből következik. A sztereotípiá szervesen kapcsolódik a nyelvhez és a szóhoz, ez azonban nem jelenti azt, hogy nem verbális módon például képkarikatúra formájában nem közölhető. A sztereotípiá releváns tulajdonsága a szubjektív, nem precíz általánosításban rejlik, amelynek során az adott név által jelölt objektumosztályhoz tartozó minden elemhez logikailag helytelenül valamilyen tulajdonságot rendelünk hozzá. Az olyan mondatok, mint például *Az anya neveli a gyermekét* vagy *A skótok fösvények* általános ítéletek, amelyekben az alany a 'minden' tartalmú kvantort tartalmazza, az állítmány pedig omnitemporális, azaz az időtől függetlenül a 'mindig' jelentést hordozza annak ellenére, hogy a szöveg felszínén ez az általánosítási művelet nem jelenítődik meg egy konkrét nyelvi jel formájában.

A sztereotípiákban rögzült világkép az adott nyelv- és kultúrközösséget jellemzi, és lehetővé teszi, hogy olyan kategóriákat is előhívhassunk, amelyek elősegítik az igen bonyolult objektív valóságban történő tájékozódásunkat azzal, hogy az adott közösség vagy társadalmi csoport akceptálásának vagy elvetésének az igazolásán keresztül hozzájárulnak saját pozícióink meghatározásához, megcrősítéséhez és védelméhez (Wenzel 1978: 20–2).

A sztereotípiák keletkezésének többféle magyarázata van. Ezek közül a legnagyobb figyelmet talán a kognitív és a pszichológiai-társadalmi interpretációk érdemlik. A kognitív értelmezés szerint a sztereotípiák olyan általánosítások, amelyek az objektív valóság ember általi kategorizálása során jönnek létre, tehát a megszerzett információk rendezésének, osztályozásának eredményeként értelmezhetők. A kognitív felfogásban a sztereotípiák olyan mentális programok, amelyek nemcsak rendezik és kategorizálják a megszerzett információkat, hanem konceptualizálják, azaz értelmezik is ezeket az adott kommunikatív közösségekben elfogadott kultúrminták szerint.

A pszichológiai-társadalmi megközelítésben viszont a sztereotípiák olyan képződmények, amelyek lehetővé teszik az identitás megtartását, és egyidejűleg az identitásnak az alkotórészét is képezik. A szocializáció folyamatában létrejön a MI és az ŐK megkülönböztetés. A MI- és az ŐK-

* OTKA (TO46732 NYE) támogatásával készült.

féle osztályozás egy bizonyos gondolati önvédelmi folyamatot tükröz. A pszichológiai-társadalmi értelmezésben a sztereotípiák mögött gyakran az a félelem rejlik, hogy elveszíthetjük önazonosságunkat, amelyet a MI-csoporthoz való tartozás biztosít, és ennek hatására olyan magatartás kialakulásához vezet, amely mások, az idegenek ellen irányul. Tehát, a sztereotípiák által teremtett kultúrsorompónak az a célja, hogy saját kultúránkat elkülönítsük az idegentől, hogy megtarthassuk és megvédehessük saját értékeinket, és ebben az értelemben az adott közösségben integráló szerepet játszik. Így a sztereotípiák a világ nyelvi és kultúrképének integráns részét alkotják. Ez nem más, mint sajátos világlátás a saját nyelvi és kultúrszűrőn keresztül. A SAJÁT – IDEGEN kategória mélyen gyökerezik az emberi tudatban. A sztereotípiák kutatói arra hívják fel a figyelmet, hogy a pozitív sztereotípiák majdnem mindig a negatív sztereotípiákat is implikálnak (Zawadzka 1996: 41–7).

Közismert tény, hogy a sztereotípiák keletkezésére nagy hatással van a család, amely közvetlen módon befolyásolja a szocializációs folyamatot, közvetíti a saját kultúrmintákat, ítéleteket, valamint az elő- és utóítéleteket is, és ez nemzedékről nemzedékre megy végbe. A sztereotípiákat nem ritkán erősíti az iskola is, mivel az adott ország kultúrájáról, történetéről, népéről, néprajzáról stb. szóló tudásátadás a rendelkezésre álló korlátozott idő vagy más (néha szubjektív) okok miatt csak egyszerűsített, szelektív formában történhet, és a megfelelő magyarázatok hiányában valójában a sztereotípiák erősítését szolgálja. Ehhez hozzájárulhat, sokszor szándékosan is a média, amely gyakran a szenzációs információkat, általánosításokat és összehasonlításokat közvetíti a megfelelő filmek, reklámok, egyéni szubjektív visszaemlékezések, meggyőződések, rafinált manipulációs trükkök segítségével a már közismert formula értelmében: „azokat, akiket nem szeretünk, csak negatív fényben mutatjuk be, vagy nem mondunk (írunk) róluk semmit”. Érdemes megjegyezni, hogy az adott országgal, néppel vagy kisebbséggel kapcsolatos sztereotípiák olyan erősen rögzülnek az emlékezetünkben, hogy ezt a saját pozitív tapasztalatok sem mindig képesek gyökeresen megváltoztatni. Egy adott országról, illetve népről kialakult kép gyakran nem tudatos, hanem emocionálisan táplált sémák halmaza. Ez bizonyos beállítódásként is értelmezhető, amely a társadalmi-politikai, kulturális, történeti, illetve saját tapasztalatok stb. alapján alakult ki, és úgy működik, mint egy szűrő, amely nem engedi át azokat az információkat, amelyek eltérnek az általánosan elfogadott interpretációs mintáktól.

A nyelvhasználat az emberi önazonosság bizonyos formáját is jelenti. A nyelvi és a nyelven kívüli kulturálisan motivált viselkedésnek bizonyos módjai is a sztereotípiák kialakításához vezethetnek. A nyelvi kommunikációs folyamat többféle aspektusnak a függvénye: a nyelvnek, meta-nyelvnek, kultúr- és szociopragmatikainak, para- és extralingvisztikainak stb. is. Bármelyiknek a nem ismerése könnyen félreértésekhez, illetve helytelen és téves általánosításokhoz vezethet, amelyek a sztereotípiák keletkezésének egyik forrásává válhatnak. Például a kínaiak a beszélgetés elkezdésének a szándékát az *Őn már evett?* formulával jelzik (Ehnert 1988; idézem Zawadzka után: 1996: 45), és ez az európaiakban érthetően csodálkozást válthat ki, vagy helytelen elvárásokat eredményezhet. Franciaországban az üzletről legkorábban a desszertnél, Németországban viszont legkésőbb az előételnél lehet beszélni (Ehnert 1988; idézem Zawadzka után: 1996: 45). Ezen konvenciók nem ismerése olyan kép kialakításához vezethet, hogy a franciák tartózkodóak, negatívan viszonyulnak a mások által felvetett kérdésekhez stb. Viszont, ha például Németországban az előételt túl gyorsan szolgálják fel, akkor ez akár lehetetlenné is teheti a tárgyalások folytatását, ez pedig félreértést válthat ki, és ezért negatív vélemény kialakításához vezethet. A németeknél nem szokás például köszönetet mondani az étkezés után, viszont Dániában ebben a situációban a megfelelő formula elmulasztása sértésnek minősül (Lüger 1993: 23). A szokást nem ismerő lengyelek olyan véleményt alkothatnak a németekről, hogy azok udvariatlanok, modortalanok, elégedetlenek stb. Hasonló veszélyeket rejt magában a nem verbális kommunikáció is (Bańcerowski 2000: 101–8), mivel a nem verbális kódrendszerek sokasága és kulturálisan determinált használati különbözőségének a nem ismerete könnyen helytelen általánosításokhoz és minősítésekhez vezethet.

Mint ismeretes, a világ nyelvi képének legfontosabb eleme az antropocentrikus megközelítés. Az embernek a világ legfontosabb, legtokéletesebb, legjobb elemeként való értelmezése, tehát a nyelvi antropocentrizmus valószínűleg nagyon sok nyelvre jellemző, bár nem vonatkozik például az észak-amerikai indián nyelvekre. Az egyes népeknek azt a meggyőződését, hogy országuk, amelyben élnek kivételes, fejlettebb, kulturáltabb, civilizáltabb másoké, különleges, a világon legjobb és a világ közepe több elméletben is megtalálhatjuk. Ahogy Bystron írja: „Minden ausztrál törzs – beleértve a legalacsonyabb kulturális szinten lévőket is – a saját országát a világ közepének látja. Haiti lakosai azt hiszik, hogy minden teremtmény a szigetükön vette kezdetét, és hogy a sziget barlangjaiból először a nap jött ki és utána a hold. A japánok szerint elsőként a világon a Nippon sziget lett megteremtve; Kínának hivatalos neve »a közép országa«, Czung-kwo, Kína közepe pedig Loyang város, ma Honanfu, amely ennek megfelelően az egész világ közepe. Perzsiában az uralkodó »a világ közepe« címét viselte, és ez természetesen az egész perzsa társadalomra is vonatkozott, amely a világ legértékesebb társadalmának tekintette magát. A zsidó vallásban a »világ közepe« régóta nagy szerepet játszott; ez volt a Jeruzsálem. [...] A keresztény felfogás szerint a világ közepe csak a Szent Föld lehet” (Bystron 1935: 12–4).

Ez a kérdés szoros összefüggésben áll az adott nyelvi közösségben elfogadott kultúrparaméterekkel is. Egy adott kultúrkörhöz, esetünkben az európai kultúrához való tartozás, egyben azt is jelenti, hogy egy adott nyelv által akceptált civilizációs határok kijelölése oly módon történik, hogy elvetésre kerül mindaz, ami nem fér bele a *civilizált* szó által jelzett jelentéskörbe, például az olyan negatív minősítésű emberi tulajdonságok, mint a hazugság, csalás, agresszivitás, durvaság, vad szokások, műveletlenség, neveltlenség, tudatlanság, erkölcstelenség, zsarolás, becsapás stb. Az európai kultúrkörhöz való tartozás nyelviileg nem jelenti azonban azt, hogy mindent elfogadunk, ami az európaisággal, illetve a nyugati civilizációval társul. A nyelvi elemzés azt sugallja, hogy a rossz csak idegen eredetű lehet, például *angolkór, franciakór, dánkór, spanyolnátha, svábbogár, cigányút (cigány útra ment), porosz merevség, porosz gög, skót (alak), török átok, germán lélek, tatárdúlás, sárga veszedelem, balkáni állapotok, német has* stb. Természetesen ezek a jelenségek nem azt mutatják, hogy a magyar nyelvhasználó nem preferálja a nyugati, európai civilizációt, viszont azt bizonyítják, hogy emellett igyekszik kiemelni a magyarság értékeit, szokásait, világnézetét, mentalitását, kulturális különbözőségét, nemzeti identitását is. Többek között azzal is, hogy más nemzeteket xenofób tükrében lát. Ebben a kérdésben fontos az, hogy pontosan megismerjük a világ kultúrképének és a kultúrrendszereknek a funkcionálását, többek között a sztereotípiák, valamint az elő- és utóítéletek létrejöttét és a társadalmi tudatban történő rögzítését, hogy ezt a jelenséget megfelelő módon kezelni tudjuk. A negatív és a másokat lealacsonyító rosszindulatú, hamis általánosítások, amelyek egyes esetekben legendák és mítoszok formáját öltve, más népek lenézésének, megvetésének a veszélyét hordozzák magukban, sértik a méltóságukat és nemzeti büszkeségüket, és ezzel utat nyitnak a sovinizmus, a gyűlölet és a konfliktusok megjelenésének.

A mai világot jellemző integrációs és globalizációs folyamatok időszakában a kulturális pluralizmus fogalma nem lehet más, mint a szélesen értelmezett kultúrák közötti dialógus, a másság tolerálása, a közös civilizációs értékek kölcsönös elismerése és tisztelősen tartása. A kulturális pluralizmus implikálja a kulturális határok átjárását is azzal, hogy egyidejűleg kötelezően elismeri minden kultúrának az egyenjogúságát származási forrástól függetlenül. Ebben a kontextusban érdemes előhívni Ryszard Kapuściński mai lengyel író szavait: „Gondoljuk meg, hogy amikor különböző kultúrákban, civilizációkban és vallásokban élünk vajon a más kultúrákban csak a legrosszabbat akarjuk-e keresni, hogy így erősíthessünk meg saját sztereotípiánkat, vagy inkább arra kell törekednünk, hogy megtaláljuk az érintkezési pontokat. [...] a világ keresztúton van. Bizonyos tendencia azonban elkerülhetetlen – olyan világban fogunk élni, amelyet a kulturális sokszínűség fog jellemezni” (Idézem: Mozejko után 2004: 161).

A fenti megjegyzések tükrében érdemes hozzátenni, hogy a sztereotípiák, ebben a nemzeti (etnonimikus) sztereotípiák is, az adott nyelv- és kultúrközösség specifikus képződményei, ame-

lyeknek a terjedelmét a rájuk jellemző minősítési (axiológikus) rendszer jelöli ki. Ezt teljes mértékben erősítik a magyar és a lengyel nyelv frazeológiai kapcsolataiban és közmondásaiban rögzült etnonimák mint sztereotípiák.

A németek a magyar világgép szóban forgó fragmentumában olyanok, akiknek nem futja jobb ételre; nincsenek jó lovaik, bár jól etetik azokat; senki sem érti őket; nem hallgatnak senkire; aljasok, nem tartják be a szavukat; az eszük csak 40 éves korukban jön meg, tehát buták; megbízhatatlanok, mohók, kapzsiak, mindenre képesek; nagyon sokan vannak; vékony a lábuk; sok gyermekük van; nem hordanak alsónadrágot; alaposak. Például: *A német is szokásból eszi a levest; A német mindig hájjal eteti a lovát, mégis rossz a lova; Német asszony napján meglesz* (= soha nem lesz); *Akár a részeg németnek beszélj* (= Hiába beszélsz, nem hallgat rá); *Annyi, mint a német (török, tatár)* (= nagyon sok); *Beszélhetsz német...* (= Senki nem ért meg téged); *Állsz, mint ágas, míg egy bolond német hozzád nem köti a lovát* (= Lusta, nem csinál semmit); *Eb a német, kutya nélkül / Fele német, fele tót* (= aljas, hitvány, galád); *Félre német, jön a magyar; Németre bort ne bízz* (= mindent elvesz, elront); *Hajlik, mint a német imádság* (= hajlamos, hajlandó); *Kopasz, mint a német ajak; Németnek 40 éves korában jön meg az esze* (= buta); *Nem félti a német a gatyáját* (= nem kell foglalkozni azzal, ami nincs); *Annyit ér, mint (a) német szóban a niész* (nichts = semmi); *Belépett, mint a német a saruba* (= Könnyen jutott hozzá vmihez); *Hajtja, mint német a trallalát* (= állandóan ugyanazt mondogatja); *(Már megint az) a keskeny gatyás német állt a likra* (= Nagy szél fúj); *Megjárta, mint német a borjával* (= Megjárta vmivel, mert egészen más lett belőle, mint amit várt); *Nem félti német a gatyáját / Nem fél a német, hogy gatyáját ellopják* (= Amije nincs az embernek, azt nem is félti); *Sovány, mint a sváb lábszár* (= nagyon sovány); *Annyi, mint a sváb gyerek* (= nagyon sok); *Nekiszokott, mint sváb a fött krumplinak* (= hozzászokott valamihez); *német alaposság*.

A lengyel nyelvi példákban a tartalma a németekre vonatkozóan némileg eltér a magyartól azzal, hogy általában a német jellemnek a negatív tulajdonságait emelik ki, de előfordulnak bennük más jellegű minősítések is. Például: dacosság, ravaszság, fősვნყség, igénytelenség, takarékoság, alacsony szellemi szint, lengyelelenség, nyelvi és vallási másság, szokatlan öltözék, kereskedés, sikeresség, alaposság. Példák: *Glupi jak Niemiec* (= Buta, mint a német); *Już to sęk twardy, że Niemiec hardy* (= Dacos, kevély, mint a német); *Niemiec jak wierzba: gędzie go posadzisz, tam roşnie* (= A német olyan mint egy fűzfa, ahol elültetik ott nő [marad]); *Niemiec w radzie, koza w sadzie, wilk w oborze, za diabła to wszystko będzie* (= Német a tanácsadásban, kecske a kertben, farkas az istállóban ördögöt ér); *Siedzięć jak na niemieckim kazaniu* (= Úgy ül, mint a német a prédikáción = értetlenül, hallgatva ül; Úgy ül mint a faszent); *Co Niemiec to generał* (= Minden német tábornok); *Co Niemiec to heretyk* (= Minden német eretnek); *Co Niemiec to kupiec* (= Minden német kereskedő); *Gadaj mu tam, kiedy to Niemiec* (= Beszélhetsz neki, amikor ő német = nem érti meg); *Przy Polaku i Niemiec się pożywi, a przy Niemcu ani pies* (= A lengyelnél a német is jóllakik, a németnél pedig a kutya sem = német takarékoskodás, fősვნყség); *U Niemcól ani mucha się nie pożywi* (= A németeknél a légy sem lakik jól = német takarékoskodás, fősვნყség); *„Przyszli Niemcy do kraju Podług swego zwyczajn, Z cięlcem i torbami, A teraz są panami ...”* (= [egy régi dalszövegrészlet] Jöttek a németek az országunkba, szokásuk szerint borjúborból készült tarisznyával, és most urak lettek = Semmiből gazdagok lettek); *Zakochał się jak diabeł w niemieckim stroju* (= Elvette az eszt a szerelem = Olyan, mint az ördög német ruhában [öltözékben] = A németekre jellemző rövid, szokatlan öltözékről van szó); *Póki świat światem, nie będzie Niemiec Polakowi bratem* (= A német soha nem lesz testvére a lengyelnek); *Kto Niemcowi służy, temu diabeł płaci* (= Aki a németet szolgálja, annak az ördög fizet); *U Niemca ucz się rozumu, a Polaka cnoty* (= A németől az eszt, a lengyeltől pedig az erényt tanul meg); *niemiecka solidność* (= német alaposság).

A szlovákokról (tótokról) szóló példákban a következő kép rajzolódik ki: szeretik a pogácsát, nem szeretik az aludttejet, finnyások, sírószak, kötekedők, hálátlanok, piszkosak, meggondolatlanok, a férfiak erőtlenek, aljasok, hitványak, embertelenek, nem mosakodnak, semmit sem érnek,

sikertelenek, buták, csak délelőtt normálisak, mert délután már részegesek. Például: *Örül neki, mint tót a pogácsának* (= Nagyon örül neki); *Szereti, mint tót az aludtتهت* (= Azaz nem szereti); *Válogat, mint tót a vadalmában/vadkörteben* (= Finnyás, kényes, válogatós, fintorgó); *Tótul nevet* (= Sír); *Tótul szól* (= Valami eltörik, összetör); *A tót is megnyugszik, amikor a lóról leesik* (= bujtogató, lázító, verekedő, kötekedő, garázda ember); *Adj a tótnak szállást, kiver a házból*; *Egye meg a tót fene* (= Nem baj); *Erőtlen, mint a tót kaszás* (= Erőtlen, nem ér semmit); *Kása nem étel, tót nem ember* (= Aljas, hitvány, galád); *Mindenéből kifosztották, mint tót az emberségből*; *Nekimegy, mint tót ökör a ködnek* (= Meggondolatlan, megfontolatlan); *Pénzébe van, mint tótnak a szappan* (= Piszkos, mocskos, koszos); *Semmi sem lett belőle, mint tótnak a fiából* (= Semmi sem sikerült); *Tótnak délig esze* (= Mert délután részeg); *Tótnak 40 éves korában jön meg az esze, de rögtön el is megy* (= Buta); *Egy kaszás tót jóllakna a fél szemével* (= Mondták a kidülledt szemű emberről); *Hullatja (elvesztette v. piszkálja), mint (a) tót a miatyánkot* (= Elhullat, ill. elvesztett, ill. piszkál valamit); *Járja az országot, mint a csipkés tót* (= Nagy területet bejár); *Se kint, se bent, mint Tót Jankó a lakodalomban* (= Bizonytalan v. válságos a helyzete).

A szlovákokról nagyon kevés közmondás, illetve frazeologizmus rögzült a lengyel nyelvben. Két archaikus kifejezésen kívül (*Hóczy jak Słowak do godzin* és *Już mu Słowiak kurzy w ocy* (= A szlovák már port fúj a szemébe) valószínűleg nehéz lenne több példát találni. Hasonló a helyzet a csehek esetében is: *Co za Czech słowo trzymać* (e közmondás a csehek lelkiismeretéről és pontosságáról szól); *Czech ma na dupie plech, a na plechu napisane, że na Śląsku nie zostanie* (ezt mondják a lengyel gyerekek a cseh gyerekekről = A csehnek a seggén pléh van, amelyre az van rá írva, hogy Sziléziában nem marad); *Czy nie ściał ty na ten czas Czecha?*; *Umknij, Czechu, siłaś stawil* (ez a közmondás kineveti azt a játékos, aki csak kis tétre vállalkozik); *Za każdym Czechem stoi czar* (= Minden cseh mögött ördög áll.); *Znać się na czeskich kamieniach* (= Ismerni kell a cseh köveket = Ne hagyj magad becsapni). A csehekről a magyar nyelvben, úgy tűnik, szintén csak néhány etnonimikus kifejezés van: *csehül vagyunk / csehül áll* (= a dolgok rosszul állnak); *Ha a cseh köre legszebb pecsétet metszenek is, mégsem válik gyémánt belőle*.

A morvákról mind a két nyelvben csak egy-egy közmondást találtunk: *Ősszemegye (összecsöpörödik), mint a morva posztó* (itt az öreg emberekről van szó); *Adiye, Morawa, pojedymy do Czech* (tréfás búcsú kifejezés = Adieu, Morvaország, elmegyünk Csehországba).

A xenofób jellemzés a franciákat sem kerülte el. A franciák: lusták, rövid hajat és parókát viselnek, sovány testűek, csúnya az orruk, szeretik a sötét színű szövetet, szeretnek énekelni, vérbajuk van. Például: *Lusta, mint a francia haj*; *Kurta mint a francia haj*; *Ritka francia dallás nélkül*; *Ragadós, mint a francia fene*; *Franciakór* (= Bujakór, szifilisz); *Rút, mint a francia orr*; *Sovány, mint a francia*; *Sötét, mint a francia posztó* (= Buta); *Beszélhetnek neki, akár a beteg franciának* (= Nem ért meg semmit, nem hallgat); *Franciának hajpor, a magyarnak jó bor* (= Csak viseljenek a franciák rizsporozott hajat, a magyar emberek pedig tartsák meg régi viseletüket, férfias szokásaikat).

A lengyel példák némileg más képet tükröznek a franciákról, tekintettel a sajátos francia öltözékre, életstílusra, viselkedési módra, nyelvi másságra, kiemelve Franciaország fontos szerepét Európában: *Ustrojony jak Francuz* (= Díszesen, ékesen öltözött, felcicomázott); *Po francusku trzymaj język na łańcuszku* (= Tartsd láncon a nyelvedet francia módra!); *Żyje jak Pan Bóg we Francji* (= Úgy él mint az Úristen Franciaországban = örömtelien, élvezettel él); *Pamięta pierwsze Francuzy* (= Emlékszik az első franciákra = Emlékszik a régi időkre); *Siedzieć jak na francuskim kazanii* (= Értelmetlenül, hallgatva ül, mint a faszent); *Gdy Francja ma katar cała Europa kicha* (szó szerint = Amikor Franciaország náthás, egész Európa prüszköl = Ami Franciaországban történik, kihat egész Európára); *Przeciw Francuzom i widły staję w szeregu* (= A franciák ellen a vasvillák is felsorakoznak = Ez a kifejezés az 1812. évi háborúnak a visszhangja, amely nagy kedvtelenséget, idegenkedést jelent); *Francuski piesek* (= Francia kutyuska, azaz finnyás, kényes).

A török etnoníma a következő képet takarja a törökökről: szenvedélyes dohányzók, éles kést hordanak, nyelvüket senki sem érti meg, átkokat szórnak másokra, félnek a haláltól, szeretnek di-

csekedni, pipáznak, üldözők, brutálisan bánnak az alattvalókkal, rabokkal, ravaszak, agyafúrtak, buták, nagy kárt okoztak a leigázott országban. Példák: *Dohányzik, mint a török* (= Sokat dohányzik); *Éles, mint a török kés* (= Nagyon éles); *Fejére szállt a török átka / Rossz szomszédság – török átok*; *Meglesz a török Húsvétján* (= Soha nem lesz); *Nem értem, törökiül beszél-e, vagy tatáru!* (= Részeg); *Húzza, halasztja, mint török a halálát* (= Elodáz, halogat, elhalaszt); *Töröknek 40 éves korában jön meg az esze* (= Buta); *Eldicséri, mint török a lova farkát* (= Sokáig dicséri valamely dicséretre nem méltó holmiját); *Keresztülvereti a török fúráson* (= [fenyegetés] Ellátja a baját); *Megszokta, mint török a pipát* (= Nagyon hozzászokott valamihez); *Nem hajt (nem kerget) a török*; *Nincs török a hátunkon* (= Nem kell annyira sietni); *Úgy bánik vele, mint török a rabjával* (= Durván bánik valakivel); *Inkább vesszen a törökre* (= Nem törődöm vele, ha tönkre megy v. elpusztul is); *Törököt fogott / Törököt fogtam, de nem ereszt*; *Török torok sok kárt tett az országban*.

A törökökről szóló lengyel nyelvi anyag a magyaréhoz viszonyítva soványabb és eltérő, ami érthető is, mivel a lengyelek a történelem során kevesebbet érintkeztek a törökökkel, mint a magyarok. E vonatkozású tipikus lengyel kifejezés *Być (siedzieć, słuchać) jak na tureckim kazanii*, ami azt jelenti, hogy értelmetlenül, hallgatva üldögél, mint a faszent. Más példák: *A niech cię Turek zje!* (= Egyen meg téged a török!); *Czerwony jak Turek* (= Piros mint a török = ez a kifejezés az öltözék piros színére utal); *Stąd Turcy, stamtąd wilcy* (= Innen a törökök, onnan a farkasok = kilátástalan, reménytelen helyzet); *Zazdrosny jak Turek* (= Írigy, mint a török); *Milczący jak Turek* (= Hallgatag, szótlán, mint a török); *Leży na żołądku jak Turcy pod Wiedniem* (= Úgy fekszik a gyomorban, mint a törökök Bécs alatt = ez a kifejezés a lengyeleknek a törökök fölött Bécs alatt aratott győzelmére utal); *Ubogi jak turecki święty / Goły jak derwisz / Naguteński jak święty turecki* (= Szegény, mint a török szent / Meztelen, mint a dervis / Meztelen, mint a török szent (= ezeknek a közmondásoknak a forrásai azok a félig meztelen dervisek, akik a Jeruzsálembé tartó zarándokokat bámulatba ejtették); *Ciesz się jakby ściał Turczynna* (= Úgy örül, mintha lefejezne egy törököt = elégedettség a nagy tett után); *Rozparty jak basza turecki* (= Elterpeszkedett, mint a török basa); *Nad Turki i Tatary nie ma gorszej wiary* (= Nincs semmi rosszabb a töröknél és a tatárnál); *Wolalbym pod Turczynem być* (= Legyek inkább török elnyomás alatt! = ez a kifejezés a közéletben megnyilvánuló sérelmek elleni tiltakozást fejezi ki).

A magyar anyagban némi meglepetést okozhat a székelyek negatív sztereotípiája. Olyan tulajdonságokról esik szó, mint például: támadó, agresszív, a pénzért mindenre képes, ravasz, agyafúrt, buta, neveletlen, tolvaj. Például: *Székely támad, székely bánja* (= Kezdj ki velem, majd megbánod); *A székely a pokolba is elmegy, csak megfizessék* (= Pénzért mindenre képes); *Jó dolga van, mint a székely kutyájának* (= Rosszul megy a dolga); *Két lelke van, mint a székelynek* (= Ravasz, agyafúrt ember); *Ostoba, mint a székely*; *Lopós, mint a székely*; *Újság, mint a székely pogácsa* (= A székelyek nem ismerik ezt a süteményfajtaát). Székelyekről szóló lengyel anyag nincs.

A magyar nyelv számos példában rögzítette az oláhok (románok) képét is: *Oláh csak silve jó, akkor is a fene egye meg*; *Bíztatja, mint oláh az ökrit*; *Erős az oláh ecet, még a halálos átkot is előli*; *Nyikorog, mint az oláh szekér*; *Ott hagyta, mint szent Pál az oláhokat*; *Nyöszörög, mint az oláh duda*; *Zöld lovat, okos oláhot látni ritkaság*; *Oláh után szökik a disznó*; *Szuszog, mint az oláh disznó a búzában*; *Az oláh nép római salak*; *Megtanítlak oláhu! nevetni* (= azaz sírni); *Eb az oláh disznó nélkül*; *Roszsabb az oláh cigánynál* stb.

Íme a lengyel példák: *Czekaj Wołoszynie, dam ci po czuprynie* (= Várj meg oláh, a fejedre csapok!); *Hospodarstwo wołoskie jak przepiórcze pole* (= Az oláh gazdaság olyan, mint a fűrmező = csak rövid ideig tart); *Kto kocha ojczyznę, śpiesz na Wołoszczyznę* (= Aki szereti a hazát, siessen Oláhországba = ez a kifejezés a lengyel történelemre utal); *Wołoskie zalory* (= Oláh udvarlás = goromba viselkedés); *Wołoszyn patrzy, skąd wieje wiatr* (= Az oláh azt nézi, hogy honnan fúj a szél).

A magyar nyelvben csak néhány olyan etnonimikus kifejezés található, amely az olaszokra vonatkozik. Például: *Ritka az olasz macska nélkül* (= Az olaszok szeretik a macskákat); *Ravasz, mint az olasz*; *Olasz fogadás* (= Második lóra fogadni a lóversenyen).

A lengyel nyelvben viszont az olasz etnonímával olyan tulajdonságok társulnak, mint például: ravaszak, néha buták is, csálnak, gyenge banketteket rendeznek, keveset keresnek, országuk közönséges ország, olyan mint a többi: *Chytry jak Włoch* (= Ravasz, mint az olasz); *Czasem i u Włocha bywa głowa płocha* (= Néha előfordul buta olasz is); *Dobra dla Włocha żaba, a do niej sałata* (= Az olasznak jó a béka, a békához pedig a saláta); *I pod włoskim niebem pożegnaj się z chlebem* (= Az olasz ég alatt is búcsút vehetsz a kenyértől = Olaszországban sem lehet elmenekülni a haláltól); *Włoska sztuczka* (= Olasz trükk = csalás); *Zarobić jak Teljan* (= Annyit keresni, mint egy olasz = keveset keresni).

A magyar és a lengyel nyelvben vannak olyan etnonimikus kifejezések is, amelyekben több etnoníma is szerepel, például *Magyar ökör, német kutya, oláh disznó; Magyarinak korsó, németnek borsó, tótnak koporsó; 3 görög, 3 török, 3 zsidó – 9 pogány; Németnek, olasznak [az éhes németnek] kecskébéka: csibe* (= A külföldiek más ételeket szeretnek, mint a magyarok); *Zsidó jobbágy tár kincs, tót jobbágy zsíros konyha, magyar jobbágy pörölt társ*. Lengyel példák: *Polski most, niemiecki post, włoskie nabożeństwo – blazeństwo* (= Lengyel híd, német bört, olasz istentisztelet – bohócság, bolondság); *Na to Pan Bóg stworzył Włochów, żeby Austriacy mieli kogo bić* (= Az Isten azért teremtette meg az olaszokat, hogy az osztrákoknak legyen kit verni); *Co Francuz wymyśli, Niemiec robi a Polak kupi* (= Amit a francia kitalál, német megcsinálja, a lengyel pedig megveszi); *Hiszpańska prostota, włoska hojność, polski rząd, pruskie dworstwo, duńskie państwo, angielska wolność, francuski wstyd, niemiecka pokora, szkocki czas, tureckie małżeństwo, żydowskie nabożeństwo – to wszystko podejrzane rzeczy* (= Spanyol egyszerűség, olasz bőkezűség, lengyel kormány, porosz uradalom, francia szegény, német alázatosság, skót idő, török házasság, zsidó istentisztelet – ezek mind gyanús dolgok); *W Hiszpanii praktyk, we Włoszech doktor, we Francji fryzjer, w Niemczech rzemieślnik, w Anglii kupiec, w Turcji żołnierz, w Polsce prokurator, w Moskwie łgarz pożyczają się* (= Spanyolországban a gyakorlatias ember, Olaszországban az orvos, Franciaországban a borbély, Németországban a kézműves, Angliában a kereskedő, Törökországban a katona, Lengyelországban az ügyész, Moszkvában a hazug [hazudozó] ember eltartja magát); *We Włoszech się uczyć, w Niemczech się obłóczyć, we Francji dyskutować, w Polsce bankietować* (= Olaszországban tanulni, Németországban öltözködni, Franciaországban vitatkozni, Lengyelországban mulatni); *Włoskie trele, francuskie fortele, niemieckie serdele kosztują wiele* (= Olasz trilla, francia fortély, német szafaladé sokba kerül); *Szczerłość Litwina, starość kobiety, poczciwość Żyda, na nic się nie przyda* (= A litván őszintesége, a nő öregsége, a zsidó tisztessége nem ér semmit); *Niemiec cały świat okpił, Żmudzina nie potrafił* (= A német becsapta az egész világot, de a litvánt nem tudta); *Gdzie Węgier, tam gniew, gdzie Słowak, tam śpiew* (= Ahol magyar van, harag is van, és ahol szlovák van, ének is van).

Számos lengyel közmondás szól a litván ravaszságáról, gyávaságáról, tisztátlanságáról, hanyagságról, kicsapongásról, valamint a litván nyelvről és a szegénységéről, például: *Litwin głupi jak świnia, a chytry jak wąż* (= A litván buta, mint a disznó, de ravasz, mint a kígyó); *Jeszcze się ten nie narodził, coby zbadał Litwina* (= Még nem született olyan ember, aki kiismerné a litvánt); *Litwin z każdym pięknie, z nikim szczyrze* (= A litván mindenkivel kedves, de senkivel sem őszinte); *Skryty jak Litwin* (= Titokzatos, mint egy litván); *Mocne, jak litewska wiara* (= Erős, mint a litván hit, azaz gyenge); *Napaść z Litwy* (= Támadás Litvánia felől, azaz váratlan, ravasz támadás); *U Litwina zrodziła się boćwina, cóż kiedy chleba nie ma* (= A litvánoknál megtermett a cékla, de kenyér nincs [ez azzal függ össze, hogy annak idején a céklával főként a jószágot etették]); „*Jako jeden napisał. Idź tylko do Litwy, A przykładów aż nazbyt znajdziesz w takich razach. Przyjdiesz do cudzej żony, jeszcze podziękuje Mąż, czasem udaruje ...*” (= [Opaliński, Satyry]; Ahogy valaki írta, menj csak Litvániába, sok példát találsz. Ha más feleségéhez mész, még megköszöni neked a férje, néha meg is ajándékozik...). A litvánokról szóló magyar példák nincsenek.

Az oroszokról rögzült magyar etnonimikus kifejezések is pejoratív tartalmúak, amelyekben olyan tulajdonságok szerepelnek, mint például: alacsony szellemi szint, hangos viselkedés, iszákos-

ság: *Okos orosz ritkaság; Ordít, mint az orosz az ólban; Zöld lovat, okos orosz, kálvinista molnárt, döglött szamarat látni ritkaság; Orosznak csak délig van esze* (= mert délután már részeg); *Annyian vannak, mint az oroszok; orosz medve* (= megvetően használják ezt a kifejezést).

A lengyel nyelvi anyagban a magyaréhoz viszonyítva más tulajdonságok rögzültek az oroszokról, például: *Ruski miesiąc popamiętać* (= Orosz hónapra emlékezni = nagyon hosszú idő); *Jak w ruskim banku* (= Olyan, mint az orosz bankban = olyan bank, amelyből nem lehet pénzt kivenni); *I na Rusi robić musi* (= Oroszországban is kell dolgozni); *Musi to na Rusi, a w Polsce to jak kto chce* (= Oroszországban muszáj, de a lengyel honban minden szabad); *Bywszy w Rusi, do domu musi* (= Voltunk Oroszországban, most haza kell menni = jólétet élvezve Oroszországban, most vissza kell térni az otthoni homokra); *Chytry jak Rusin* (= Ravasz, mint az orosz); *Cztery rzeczy nie do rzeczy: noga w szczudle, a mysz w pudle, koza w sadzie, Rusin w radzie* (= Négy dolog nem egyeztethető össze: láb a gólyalábban, egér a dobozban, kecske a kertben, orosz a tanácsban); *I Pan Bóg za Rusinami* (= Az Úristen is az oroszokkal tart = e kifejezés tréfásan szól a legnagyobb igazságtalanságról); *Rusina kto oszuka będzie mądr* (= Az, aki képes becsapni az orosz, okos lesz = az oroszok ravaszak); *Ruski dar: dzisiaj dał, jutro odebrał* (= Orosz adomány: ma odaadta, holnap elvette); *Uparty jak Rusin* (= Makacs, mint az orosz); *Z Rusinem gadaj, a w zanadrzu kamień trzymaj* (= Amikor oroszszal beszélés, tarts követ a zsebedben); *Jak Lach, tak Rusin po szkodzie mądrzeje, niechaj się jeden z drugiego nie śmieje* (= Mind a lengyel, mind az orosz csak a saját kárán tanul, tehát ne nevéssen az egyik a másikon).

Most nézzük meg, mit mondanak a magyarok a lengyelekről és a lengyelek a magyarokról: *lesi a lengyelt* (= soká várakozik); *Búsul, mint a lengyel* (= Szomorú); *lengyel lopó* (= jó tolvaj); *Kérdőd, mint a lengyel* (= Dicsekvő); *lengyel posta* (= mindent elfelejt); *Adjon Isten minden jót, bort, pecsenyét, olcsó sót, a lengyelnek sok borsót, ellenségnek koporsót; I na Wegrach nie potóżą chleba na węglach* (= Magyarországon sincs ingyen kenyér, dolgozni kell); *Kto węgierskie wino pije, po śmierci nie gnije* (= Aki magyar bort iszik, a halála után nem rothad el); *Stary Węgrzyn dobry, ale stary kochanek diabła wart* (= Az öreg magyar jó, de az öreg szerető semmit sem ér); *Węgrzynowi wierzyć nie trzeba, ażeby miał trzy oka* (= A magyarnak soha nem szabad hinni, akkor sem, ha három szeme van); *Polak Węgier dwa bratanki i do szabli i do szklanki* (= Lengyel magyar két jó barát, együtt harcol, issza borát).

A magyar és a lengyel nyelvben találhatók azonos tartalmú etnonimikus kifejezések is, például *angol humor – angielska flegma; angolosan távozni – wyjść po angielsku; bábeli zűrzavar – istma wieża Babel; cigányéletet él – prowadzić cygański żywot; német alaposág – akuratny, jak Niemiec; ravasz, mint az olasz – chytry, jak Włoch; Ahol a tatár (német) jár, ott fű nem terem – Gdzie Tatar (Niemiec) przejdzie (stoi), tam trawa nie rośnie; kopasz, mint a török – goły, jak święty Turecki.*

A fentiek tükrében vessünk egy pillantást arra, hogy hogyan látják saját magukat a magyarok és a lengyelek. A magyar példák arról tanúskodnak, hogy a magyarok saját magukat olyannak tartják, akik: nemesek, erősek, bátrak, megtartják a szavukat, jötevők, törődnek az étellel, itallal, nem szolidárisak egymással, jószívűek, nagyzási háborúban szenvednek: *magyar anya szülte / magyar vér folyik/folyt ereiben* (= nemes); *magyar volt az apja* (= erős); *Magyar ember megtartja a szavát; magyar kenyér* (= jó kenyér); *magyarnak helyén a szíve / ingét is odaadja a magyar* (= mindig segít); *Nehezen feleli a bosszút a magyar / Rettegni, félni nem tud a magyar; Szemérmes, mint a magyar asszony; Bort megissza magyar ember, jól teszi, okkal, móddal az meg nem árthat öneki; Ha két magyar együtt van, háromfelé húz; Sírva vígad a magyar* (= Az öröm mindig a bánattal párosul); *Magyarország nem volt, hanem lesz; Vakulj magyar!* (= Tégy zálogba, de tégy ki magadért); *Háromszor iszik a magyar; Magyar ember hallgat, mikor eszik; stb.*

A lengyel példák szerint a lengyelek bátrak, tehetségesek, igazmondók, jötevők, vendégszeretők, nagyzási háborúban szenvednek, törődnek az étellel, itallal, el vannak ragadtatva a nyugati szomszédok eredményeitől, részben önkritikusak és nagyon kritikusak a szomszédokkal és más népekkel

szemben: *Dobra Francja, chwalebna Hiszpania, bogate Niemcy, ale najlepsza Polska* (= Jó Franciaország, dicséretes Spanyolország, gazdag Németország, de a legjobb Lengyelország); *Francuz skacze, Niemiec płacze, Polak stoi, wąsy stroi i żadnego kpa się nie boi* (= A francia ugrál, a német sír, a lengyel áll, igazgatja a bajuszát, és senkitől sem fél); *Polak do korda, Włoch do akorda* (= Lengyel a kardhoz illik, az olasz pedig a zenéhez); *Polaka Niemiec, Niemca Włoch, Włocha Hiszpan, Hiszpana Żyd, Żyda tylko diabeł oszuka* (= A lengyelt a német, a németet az olasz, az olaszt a spanyol, a spanyolt a zsidó, a zsidót pedig csak az ördög csaphatja be); *Co Polak to pan, co Czech to hetman* (= Minden lengyel úr, minden cseh hetman [hadvezér]); *Co Polak to szlachcic* (= Minden lengyel nemes); *Co Polak wypije na dzień Niemca majątek stanowi* (= Az, amit a lengyel naponta megiszik, a német számára vagyont jelent); *Czego inny uczyć się musi, z tym się Polak rodzi* (= Amit másnak tanulni kell, a lengyel azzal születik); *Gdzie dwóch Polaków, tam trzy strony* (= két lengyel – három vélemény); *Jak Pan Bóg na Polaka wzniewał, Niemca stworzył* (= Amikor az Isten megharagudott a lengyelekre, megteremtette a németet); *Mądry Polak po szkodzie* (= Saját kárán tanul a lengyel); *Nigdy w Polsce nie zabraknie żelaza do broni, rycerstwa do koni, żyta, pszenicy, pełnej wina piwnicy* (= Lengyelországban mindig lesz elég vas a fegyverekhez, lovag a lóhoz, rozs, búza és bor a pincében); *Polacy nie gęsi, a swój język mają* (= A lengyelek nem libák, van saját nyelvük); *Polacy zawsze wiare dźierzą* (= A lengyelek mindig állják a szavukat); *Aby Polska nie zginęła* (= Hogy Lengyelország ne vesszen el!); *Co Polak to rycerz* (= Minden lengyel lovag); *Ej, Polacy, Polacy, abyście wiedzieli: czarci sejmu nie chcieli* (= Ej, lengyelek, lengyelek tudjátok meg: az ördögök nem akartak nemzetgyűlést = ez a kifejezés a lengyel nemzetgyűlés képtelen működésére utal); *Polak jak małpa: co ujrzy, to chce mieć* (= A lengyel olyan, mint egy majom: amit meglát, kell neki); *Polak swoją dobrotą często został gołotą* (= A lengyel sokszor azért szegény, mert jóságos); *Polak such, kiedy ma pełny brzuch* (= A lengyel legény a talpán, ha tele a hasa); *Polska cnota: każdemu otworzyć wrota* (= Lengyel erény: mindenki előtt nyitva tartja a kaput); *Polskie serce każdemu otwarte* (= A lengyel szív mindenki előtt nyitva van); *U Polaka: co w sercu, to i na języku* (= A lengyelnél: ami a szívében, a nyelvén is); stb.

Tény az, hogy Európa nemzeti nyelveiben (és minden bizonnyal nem csak az európai nyelvekben) évszázadokon keresztül jöttek létre, kumulálódtak és rögzültek az elsősorban a szomszédos népekről szóló sztereotíp minősítések. A fenti fejtegetésekből az következik, hogy ezek a minősítések és képek messzemenően egyszerűsítettek, sokszor emocionálisan töltöttek, amelyek bizonyos kulturális, társadalmi tapasztalatokat, néha elő- és utófeleleteket, beállítottságokat tükröznek, és amelyek az idők szellemétől, az ideológiai és vallási meggyőződésektől, az adott országban domináló feltételektől és tendenciáktól függenek. Ezek a minősítések rögzültek a társadalmi és nemzeti tudatban, és a nemzedékről nemzedékre történő átadás következtében állandó elemmé váltak a nemzeti közösségek és etnikai csoportok nyelvi és kultúrképeiben. Az idegenekről festett képek általában negatívak, néha tréfásak, igazságtalanok, rosszindulatúak, sértőek.

A fent felsorolt egyes nemzeti sztereotípiák a mai napig megmaradtak, egyesek közülük viszont teljesen eltűntek, de az eltűntek helyén sajnos újabbak keletkeznek, ami azt jelenti, hogy a sztereotípiák teljes kiküszöbölése, úgy tűnik, lehetetlen. Valószínűleg azért, mert a sztereotípiák az emberi általánosításnak bizonyos természetes kognitív formáját tükrözik.

A sztereotípiák mint az emberi megismerés és a megismerést szabályozó mechanizmusok funkcionálásának az eredményei, bizonyos külső és belső tényezők hatására relativizálódhatnak, változhatnak. A külső, objektív motivációjú változások a történelmi átalakulások hatására mennek végbe. A belső változások pedig annak a nézőpontnak a megváltoztatását érintik, amelyből másokat látunk és minősítünk. Ez esetben szükség van arra, hogy tudatosuljanak bennünk a feljebb említett szabályszerűségek, valamint az, hogy az emberi megismerés és a megszerzett tudás, figyelembe véve a szubjektív és az objektív tényezőket, természetesen korlátozott, fragmentarikus, pontatlan, szelektált, tehát soha sem lehet teljes és mindig hiteles. A tudatos összehasonlítás, a konfrontáció, a magyarázás, a megfelelő érzékenység a téma iránt, valamint a megfelelő tematika megválasztása

az oktatásban (különösen az idegennyelv-oktatásban) nagymértékben hozzájárulhatnak a negatív ítéletek relativizálásához. Ennek a fő feltétele azonban az, hogy megismerjük azokat a pszichológiai és kultúrtársadalmi mechanizmusokat, amelyek szűrőként működve befolyásolják az emberi percepciót. Ezen kívül szükségeltetik bizonyos jóakarát, érzékenység, nyitottság, percepciók készség, a saját kultúrreáliák ismerete, magas fokú objektivitás, mások iránti tisztelet, valamint az a tudás is, amely más nyelv- és kultúrközösségek, társadalmi csoportok stb. nyelvi és nyelven kívüli viselkedésére vonatkozik. A sztereotípiák nemcsak azokról szólnak, akikre vonatkoznak, hanem bizonyos mértékben azokról is, akik létrehozták azokat.

A feljebb tárgyalt sztereotípiákban szembevetendő a strukturális és szemantikai hasonlóság. A bennük rejlő xenofób és megalomániás tartalom összehasonlítható.

A fenti példák azt mutatják, hogy a sztereotípiáknak egy másik nyelvre történő lefordítása problémát jelenthet. Ezzel kapcsolatban feltehetjük a kérdést, hogy vajon létezik-e olyan megnyugtató átkódolási mód, amely garantálná a szóban forgó metainformációk (konnotációk) átadását az egyik nyelvből és kultúrából a másikba? Úgy tűnik, hogy ilyen lehetőség, bizonyos metainformációk elvesztése nélkül, nem létezik. Mit tehet tehát egy ilyen helyzetben a fordító? Általában, vállalva a konnotált információk elvesztését, az eredeti kifejezést igyekszik behelyettesíteni a célnyelvből vett szemantikailag ekvivalens kifejezéssel, vagy esetleg behelyettesíti azt egy másik sztereotípiával. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az adott nyelvben rögzült bármilyen sztereotípiának egy másik nyelvre történő ekvivalens lefordítása azt feltételezi, hogy a célnyelvben és kultúrában is létezik ugyanolyan sztereotípia.

A társadalmi antropológia ágát alkotó nemzeti sztereotípiáknak a kutatása hozzájárulhat ahhoz, hogy jobban megismerjük a nemzeti jellemet, mentalitást, az emberi percepciók, kategorizációs és konceptualizációs mechanizmusokat, valamint az adott nyelvekre és kultúrákra jellemző axiológiai rendszereket.

SZAKIRODALOM

- A magyar nyelv értelmező szótára* (= ÉrtSz.) 1984. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Anusiewicz, Janusz–Bartmiński, Jerzy 1998. Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. In: *Język a kultura* 12: Wrocław.
- Bañcerowski, Janusz 2000. A nem-verbális kommunikáció egyes kérdései. In: Bañcerowski, Janusz: *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Bartmiński, Jerzy (szerk.) 1990. *Językowy obraz świata*. Lublin.
- Bystroń, Jan St. 1935. *Megalomanja narodowa*. Towarzystwo Wydawnicze „Rój”, Warszawa.
- Ehnert, R. 1988. Komm doch mal vorbei – Überlegungen zu einer „kulturkontrastiven Grammatik”. *Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache* 14: 310.
- Flesh, Ármin 1908. *A zsidó a magyar közmondásban*. Budapest.
- Forgács Tamás 2004. *Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemlélve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Grucza, Franciszek 1992. O komunikacji międzyludzkiej – jej podstawach, źródłach, rodzajach, płaszczyznach, składnikach i zewnętrznych uwarunkowaniach. In: *Modele komunikacji międzyludzkiej*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Kempf, Zdzisław 1985. Wyrazy „gorsze” dotyczące zwierząt. *Język Polski* 2/3: 125–44.
- Kępiński, Andrzej 1990. *Lach i Moskale: z dziejów stereotypu*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Kraków.
- Kolakowski Leszek 2000. O stereotypach narodowych. In: *Mini wykłady o maxi-sprawach*. Seria druga, Kraków.
- Lakoff, George–Johnson, Mark 1981. Conceptual Metaphor in Everyday Language, *Philosophical Perspectives on Metaphor*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Lippmann, Walter 1922. *Public opinion*. New York.
- Lüger, H., H. 1993. *Routinen und Rituale in der Alltagskommunikation*. Langenscheidt, München.

- Magyar szólástár. Rokonejtelmű szavak, szólások és ellentétek szótára.* 1998. Tintakönyvkiadó, Budapest.
- Margalits Ede 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások.* Kiadja Kókai Lajos a Millenium Évében, Budapest.
- Maslowsky, Danuta i Włodzimierz 2000. *Księga przysłów polskich.* Wydawnictwo Antyk, Kęty.
- Mosiolek-Kłosińska, Katarzyna 1996. Profilowanie stereotypów językowych (na materiale frazeologii polskiej i francuskiej). In: Lewicki, M. Andrzej (szerk.): *Problemy frazeologii europejskiej.* I. Energeia, Warszawa. 99–107.
- Możejko Edward 2004. Wielka szansa czy iluzja: wielokulturowość w dobie ponowoczesności. In: Wojciech Kalaga (szerk.) *Dylematy wielokulturowości.* Kraków. 147–61.
- M. Quasthoff Uta 1998. Etnocentryczne przetwarzanie informacji. Ambiwalencja funkcji stereotypów w komunikacji międzykulturowej. *Język a kultura.* 12: 11–31. Wrocław.
- Nowa Księga Przysłów i Wyrażeń Przysłowiowych Polskich 1969–1978.* Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Nycz, Magda 2002. Etonimia – stereotyp – przekład. In: Elżbieta, Skibińska, Marcin, Cieński (szerk.): *Język. Stereotyp. Przekład.* Dolnośląskie Wydawnictwo Edukacyjne, Wrocław. 169–77.
- Nyomárkay István 2000. Kultúra és identitás. In: Jáger Ilona–Manova Nagyezsda–Szögi Istvánné–Vidowenyec Adrienn–Györke Zoltán (szerk.) *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Krékits József 70. születésnapjára.* Szeged. 257–63.
- Nyomárkay István 2001. Szomszédaink – rólunk. Sava Babić Mađarska civilizacija című könyve alapján. In: *Lengyelek és magyarok Európában. Tanulmányok D. Molnár István professzor tiszteletére.* Debrecen, 288–92.
- Nyomárkay István 2002. Nyelvi helyzetkép déli szomszédainkról. *MNy.* 98: 1–11.
- O. Nagy, Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- O. Nagy, Gábor 1988. *Mi fán terem?* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Pisarkowa, Krystyna 1976. Konotacje semantyczne nazw narodowości. *Zeszyty Prasoznawcze* XVII/1: 5–26.
- Putnam, Hilary 1975. *Mind. Language and Reality.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Skorupka, Stanisław 1974. *Słownik frazeologiczny języka polskiego.* Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Szymczak, Mieczysław (szerk.) 1988. *Słownik języka polskiego.* Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- T. Litovkina Anna 2005. *Magyar közmondástár. Közmondások értelmező szótára példákkal szemlélítve.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Ujváry Zoltán 2001. *Szólásgyűjtemény.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Urlińska, Maria, Marta (szerk.) 1995. *Edukacja a tożsamość etniczna. Studia Kulturowe i Edukacyjne.* Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Walas, Teresa (szerk.) 1995. *Narody i stereotypy.* Kraków.
- Wenzel, A. 1978. *Stereotype in gesprochener Sprache.* Huber Verlag, München.
- Zawadzka, Elżbieta 1996. Stereotypy i uprzedzenia a nauczanie języków obcych. In: Grucza, Franciszek–Chomicz-Jung, Krystyna (szerk.): *Problemy komunikacji interkulturowej. Jedna Europa – wiele języków i wiele kultur.* Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

Bañcerowski Janusz

SUMMARY

Bañcerowski, Janusz

National stereotypes in Hungarian and Polish proverbs and phraseologisms

Due to the integration and globalization processes currently taking place in the world, the problem of intercultural communication commands interest to an increasing extent today. The perspective of a united Europe and the related requirement of a possibly conflict-free establishment of tolerance-based relationships among people make it necessary for us to learn more about the complex issues of the functioning of cultural systems, including the reasons of the emergence and spread of stereotypes, pre- and postjudices. The author gives a brief survey of cognitive and psychologi-

cal/social functions of stereotypes and points out that they are in a close relationship with the categorization and conceptualization of extralinguistic pieces of information. Those two processes are based on a natural ambition of cultural communities, as well as social and ethnic groups, the aim of which is to keep and assert their own values, habits, world view, mentality, cultural specificity, and national identity. Among other ways, these aims tend to be achieved by seeing other nations in a xenophobic perspective. This issue is discussed by the author through the material of Hungarian and Polish proverbs and phraseological units. Stereotypes are an integral part of one's linguistic world view, a special way of seeing the world through a linguistic and cultural prism.

A kihagyás és a megszakítás jelölésének alakulástörténete

(A kihagyásjel, a gondolatjel és a három pont használata a 17. század közepétől a 19. század elejéig a magyar nyelvű nyomtatványokban)

1. Bevezetés

A szövegfelszín¹ folytonosságának hiányát a szövegből elhagyott részek, illetve a folyamatoság valamilyen okból (gondolatváltás, megnyilatkozóváltás, szünet, váratlan fordulat, emocionális okok, közbevetés stb.) történő megakadása, megszakítása eredményezheti. A szó, illetve szónál nagyobb terjedelmű szövegek elhagyása miatt létrejövő kihagyást, illetve megszakítást a 17. század közepétől elsősorban kihagyásjellel, gondolatjellel és három vagy több ponttal jelölték a nyomtatványokban.²

A kihagyásjel a 17. század közepén jelent meg, első adatot használatára 1653-ból találtam. Funkciója ekkor a szövegből elhagyott nem releváns részek jelölése. A jel a későbbiekben a szövegből elhagyott releváns részeket is jelölni kezdi. A 18. század végén a szöveg megszakítását is jelölték ezzel a jellel. A kihagyott rész terjedelmét tekintve lehet szó, illetve nagyobb terjedelmű szövegrészlet is. A kihagyásjel formája három vagy több vonás a sor közepén (- - -).³ A vonások száma esetleges, nem annyi vonást alkalmaznak, ahány szó elmarad. A gondolatjel a 18. század második harmadában jelenik meg. Funkciója kezdetben a szöveg szempontjából releváns részek elhagyásának a jelölése. Később a szöveg megszakítását jelölik ezzel a jellel. Formája egy – a hosszabb szünet jelölésének funkciójában több – hosszú vonás a sor közepén (–). A jel angol eredetű (Höchlitől [1981: 216–8] idézi Keszler 1995: 73). A három- vagy többpontos jelölési mód a 18. század közepén jelenik meg. Ugyanakkor Keszler Borbála említést tesz e jelölésnek egy igen korai példájára: „a Vatikánnak a kunok megkeresztelése ügyében az esztergomi érsekhez, valamint Béla herceghez írott levelében 3 pontot találunk az utolsó sorban: Datum ut supra...” (Keszler 2004: 139). A három pont funkciója kezdetben a releváns részek kihagyásának, majd a megszakításnak a jelölése. Formája három vagy több pont a sor közepén (...). A kihagyást és a megszakítást „jelző pontok

¹ A *szövegfelszín* nem csupán a látható betűk és írásjelek „nyersanyagát” (a kifejezésre I. Beaugrandé-Dressler 2000: 24) jelenti, hanem feltételezi a nyelvi kifejezések létrehozását és azonosítását.

² A szónál kisebb terjedelmű részek kihagyása, illetve ezeknek írásjellel történő jelölésének kérdése egy következő tanulmányom témáját képezi.

³ Kéziratok művekben e formai megjelenítésen kívül két, illetve három macskaköröm a sor alján vagy tetején is jelölheti a kihagyást.

feltehetőleg a kihagyott nevek helyett álló és a megszólítások rövidítésére használt két pontból (.k., k.) fejlődtek ki” (Keszler 2004: 139).

A megszakítás, ezen belül a közbevetés jelölésére – már a 17. század közepe előtti szövegekben is – zárójel is használtak. Formája igen változatos, kerek () vagy szögletes [] zárójel, néha kettősponttal kombinálódva (:), illetve két vonás //.

A kihagyást és a megszakítást jelölő írásjelek közül a kihagyásjel, a gondolatjel és a három vagy több pont között funkcionális és formai kapcsolat mutatható ki. A fentebb elmondottakból látható, hogy bizonyos funkciókban a három jel megegyezik, formailag pedig feltételezhető, hogy a kihagyásjel összeolvadása eredményezte a gondolatjel formáját, illetve a kihagyásjel és a három pont jelölési formái között is összefüggés van, első esetben három vagy több vonás, utóbbi esetben három vagy több pont jelölheti a kihagyás vagy a megszakítás funkcióját. Keszler Borbála véleménye szerint, a kihagyásjelből fejlődhetet ki a mondat középi, illetve végi három pont, valamint a gondolatjel (Keszler 2004).

A kihagyás és megszakítás jelöléséről, valamint a kihagyásjel, a gondolatjel és a három vagy több pont kapcsolatáról – az írásjelhasználatra vonatkozó szabálypontok híján – nem írnak a felvilágosodás kora előtt keletkezett grammatikáinkban. A szó vagy annál nagyobb terjedelmű kihagyást, illetve a szöveg valamilyen okból történő megszakítását jelölő kihagyás- és gondolatjelről a DebrGr. (1795) tesz említést először: *Szolgál ezen (–) Lineátka a mai írásokban és Könyvekben Nyugtató Jel (Pausa) gyanánt is; de akkor tevődni szokott a Pont utánn; vagy pedig annak jelentésére, hogy a következő befűzédnek, nintszen szoros egygyessége az élébbienekkel. Mikor pedig ezen Lineátkák sokasítódnak ilyen formánn: – – – –, ez azt jelenti, hogy a befűzéd valami híjjával vagyon, és magára bízódik az Olvasóra, hogy azt pótolja-ki* (15). A későbbi grammatikákban és ortográfiaikban csak a gondolatjel alkalmazásának kérdéskörében említik meg a szónál nagyobb terjedelmű részek kihagyásának jelölését (vö. Fábíán 1967: 235). Egy művet találtam a korban született grammatikákban – Ismeretlen szerző, *Magyar Grammatika* 1808 –, amelyben a kihagyás- és a gondolatjel alkalmazásának kérdése külön pontban szerepel.

A külföldi, korabeli grammatikákban összefügg ez a három jel. Több szerző, például Bödmer *Grundsätze des deutschen Sprache* (1768) című művében, nem tesz különbséget a gondolatjel és a megszakítást jelző pont között (l. Keszler 2004: 139). A francia írásjelhasználatba pedig – a magyar gyakorlathoz hasonlóan – későn, a 18. század végén kerül be a három pont, a gondolatjel, valamint a szögletes zárójel. Ugyanakkor a kihagyásjelet nem használják (vö. Grevisse 1975: 1228). Ezek az írásjeleken kívül a megszakítások jelölésére még egy jelölési módot említ Grevisse. A jelölés P. Claudel nevéhez fűződik, aki egy nyomdászati eljárással kívánta jelölni a megszakításokat. Az úgynevezett *pause* ’szünet’ lényege, hogy a szövegfolytonosságot a szövegben alkalmazott két szó közötti üres helyeknél nagyobb üres hellyel (szünettel) jelöli. A szünet – Claudel szerint – akkor alkalmazható, ha a diskurzusban valaki szünetet tart, illetve megáll (vö. Grevisse 1975: 1228.).

Kutatásomban a kihagyás és a megszakítás funkcióját és jelölésének azokat az eseteit vizsgálom, amikor szó, illetve szónál nagyobb terjedelmű szövegrészek elhagyásáról lehet beszélni. E vizsgálattal mutatom be a kihagyásjel, a gondolatjel és a három- vagy többpontos jelölési mód megjelenését és funkcióinak alakulását. A vizsgálat során e három jel kapcsolatát is igazolom. A korpusz időbeli kijelölését – a zárójellel történő jelölés 17. század előtt is megfigyelhető használata miatt – a három, újonnan megjelenő írásjel, valamint használatuknak elterjedése határozza meg. Mint már említettem a kihagyásjel a 17. század közepén jelent meg a magyar nyelvű nyomtatványokban és kéziratokban. A gondolatjel megjelenése a 18. század második harmadára tehető, de funkciójának alakulásához a 19. század első felében keletkezett magyar nyelvű nyomtatványok vizsgálata is elengedhetetlen. A három vagy több ponttal történő jelölési mód a fentebb említett korai megjelenés után a 18. század közepén jelenik meg újra. Ezért a korpusz a 17. század közepétől a 19. század elejéig keletkezett, magyar nyelvű nyomtatványokból áll. A kihagyás és a megszakítás jelölésének alakulását pragmatikai és szövegtipológiai szempontok érvényesítésével kísérlem meg, ezért vallá-

sos és világi témájú diegetikus és mimetikus narratívákat,¹ valamint argumentatív szövegeket egyaránt vizsgáltam. Továbbá olyan lírai beszédmódú szövegeket, amelyekben sem a narrativitás, sem az érvelés nem tölt be meghatározó szerepet.

2. A kihagyás jelölése

A fentiek értelmében kihagyásnak azt tekintem, amikor „a szövegfelcsín megmunkálása során észrevehető folytonossági hiány” (Beugrande–Dressler 2000: 100) egy szövegrész, illetve egy kisebb szövegegység elhagyása miatt lép fel. Jelen tanulmányomban a szónál kisebb részek elhagyása miatt létrejövő kihagyást – az aposztróf, valamint a rövidítések jelölését – most nem érintem.

A szó, illetve annál nagyobb terjedelmű szövegrész egyaránt lehet a szövegegész szempontjából nem relevánsnak vagy relevánsnak tartott részek elhagyása.²

2.1. A 17. század közepétől a szó, illetve annál nagyobb terjedelmű részek kihagyását az úgynevezett kihagyásjellel jelölték. Az első kihagyásjelet 1653-ban találtam, ez látható az (1) példában. Funkciója a szövegegész szempontjából nem releváns részek, címek, rangok stb. elhagyásának a jelölése:

- (1) *néhai Nagy Rákoci Györgynek - - - 1649-ben - - - es az után tsak hamar - - kedves Fiának - - - néhai Rakoci Sigmondnak* (Medgyesi 1653: 1).

A 17. század közepén ismert szövegek idézésekor a szöveg egyes részeinek elhagyását jelölték továbbá ezzel a jellel. Elsősorban bibliai idézetek beágyazódásánál figyelhető meg a jel használata, ezt szemlélteti a (2) példa:

- (2) *Hald-meg e' felől az Isten szavát Elfaías által: Ime az Isten a' Seregnek Ura, el-vefzi Izraelből és Judából a' támaft és az iftápot - - - a' hatalmaft, hadakozót - - - a' vén ember - - - a' becűlleteft, a' tanácsoft, tudós mester embert. Mi követe ezt: meg=jelenti a 6. versben* (Medgyesi 1657: 34).

¹ A diegetikus narratívákban nyelviileg explicit az elbeszélői eljárás, amely a történetet közvetíti a befogadó számára, a mimetikus narratívákban viszont ez nem válik explicitté, a történet csak a szereplői dialógusokból (esetleg monológból) bontakozik ki (vö. Tátrai 2002: 26; továbbá Maár 1995: 34).

² A retorikai hagyomány az ellipsis és az aposiopesis alakzatáról szólva szintén a szövegből kihagyott részek releváns, illetve irreleváns voltát, valamint a terjedelem szempontját veszi figyelembe. Az eltérő álláspontokat e témát illetően éppen az magyarázza, hogy e két szempont közül melyiket veszik a kihagyás értelmezéséhez az egyes szerzők alapul. Fónagy szerint akkor beszélhetünk ellipsisről, ha a szövegegész szempontjából nem releváns részt hagyunk el. Ekkor a releváns rész elhagyására az aposziopézis terminust használjuk, melyben „az író, a költő a mondat lényegét hallgatja el, szemben a lényegtelen elemet elhagyó ellipszissel” (Fónagy 1974: 393). Szörényi–Szabó szerint csak akkor beszélhetünk ellipsisről, amikor a szöveg szempontjából releváns rész marad el. Ekkor megkülönböztethetünk szó- és gondolatalkazatot: „Az ellipsis ('elhallgatás') [...] a teljes szintaktikai szerkezetben nélkülözhetetlen szó elhagyása. Az aposiopesisről (közbeszakadás) abban különbözik, hogy az ellipsis szóalkazat, az elhagyott mondatrészt egy szó, az aposiopesis pedig gondolatalkazat, egy gondolat (tagmondat, mondat) elhagyása” (Szörényi–Szabó 1997: 122; az aposiopesis meghatározására és magyar elnevezésére l. még 161). Péter Mihálynál a kihagyáson alapuló alakzatok meghatározása ugyanez (l. Péter 1991: 204), viszont a két alakzat elnevezése, Szörényi–Szabó elnevezéseihez képest, más. Péter Mihály ellipsisről és elhallgatásról beszél. Tehát míg Szörényi–Szabó az ellipszist nevezi elhallgatásnak, addig Péter éppen az aposiopesisre használja ezt a kifejezést (vö. Péter 1991: 199–205).

A narratológia más szempontból is foglalkozik a kihagyással. Genette például akkor beszél ellipsisről, amikor az elbeszélő elbeszéléséből több hetet vagy több évet kihagy úgy, hogy erre nyelviileg tesz (*explicit ellipsis*), illetve nyelviileg nem tesz utalást (*implicit és hipotetikus ellipsis*) (vö. Genette 1996: 91–6).

A (2) példában a szerző saját gondolatmenete határozza meg, hogy mit idéz a bibliai szövegből. A kihagyásjel használata így nemcsak az elhagyott részeket jelöli, hanem egyúttal az idézett rész lényegének kiemelését is segíti, hiszen az elhagyott részek az adott szöveg szempontjából nem fontosak. Az idézett szövegrészletet összehasonlítva a Biblia szövegével elmondható, hogy a kihagyásjelben használt vonások száma esetleges. A második kihagyásjel három vonása ugyan épp három kihagyott embertípust jelöl, de az idézett szövegrészlet többi kihagyásjele nem annyi vonásból tevődik össze, mint amennyi szót elhagyott a szerző.

Az egyenesen idézett szövegrészletek végére is kerülhet kihagyásjel. Ebben az esetben funkciója megegyezik azzal, amit a *stb.* rövidítés is kifejez:

- (3) Fel-völt Leczke: Luk. 2: 21.

- - Mikor el-töltek volna a' nyólcz napok, hogy a' kis Gyermeke körülmetéltetnék, nevezék az ő nevét JÉZUSnak; 'sa't. - - (Szathmárnémethi 1699: 12).

Egyenes idézet beágyazódásánál – mint az a (3) példában látható – a második kihagyásjel azt jelzi, hogy az eredeti szöveg még folytatódik tovább, de a szöveg teljes idézése a befogadó szöveg szempontjából nem fontos. (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a [3] példa első kihagyásjele a szövegbe ágyazódó egyenes idézetet jelöli, tehát nem szövegből kihagyott részt. E funkcióról a későbbiekben [3.5.] szövegek.) Még a 18. század végén is használták a kihagyásjelet ebben a funkcióban:

- (4) „Bár csak hihetősebben ámitnál bennünket. A' Múza szájába adni azt az erőtlen következtetést, „mellyre tehetetlenség' érzése juttatott! Másként ez egy igen is közönséges hazugság” - (Aszalay 1793: 2).

A (3) és (4) példában bemutatott kihagyásokat kihagyásjel nélkül, csak *stb.* vagy *etc.* (&c.) szavakkal is jelölhették.

Az (1)–(4) példában bemutatott kihagyások tehát a szövegész szempontjából nem relevánsak. Ezekben az esetekben a kihagyásjelet alkalmazó szövegek és az eredeti szöveg között intertextuális kapcsolat teszi lehetővé az elhagyott részek esetleges ellenőrzését. A szöveg közben lévő lényegtelenné tartott részek kihagyását minden esetben kihagyásjel jelöli, a szöveg végét kihagyásjel, illetve a *stb.* változatai.

2.2. A 18. század közepétől a releváns részek kihagyását is jelölni kezdik. Ennek az lehet az oka, hogy olyan művek kezdenek egyre nagyobb számban megjelenni, amelyben a kihagyásnak szövegtani szempontból többletjelentése lesz. Az írásjellel explicitté tett elhagyott részek a befogadás szempontjából lényegesek, hiszen a hiányt az olvasónak pótolnia kell. „A mondatok szándékos félbeszakítása, a mondanivaló egy részének elhallgatása hatásos stiláris eszköz. Vagy azt érzékelteti, hogy nem akarjuk folytatni mondanivalónkat, mert az elhallgatott rész úgyis világos a hallgató, az olvasó előtt, esetleg éppen rájuk bízva a gondolat folytatását” – ezt szemlélteti az (5a) példa –, „vagy pedig azt, hogy valaminek az elmondása kellemetlen, nem illik” (Szathmári 2004: 32) – ez látható az (5b) példában. Utóbbi esetben eufemizmusról beszélhetünk.

A kihagyott részek terjedelmüket tekintve tehát lehetnek szó, illetve tagmondat hosszúságúak:

- (5a) Ma, úgy tefzik, minden efzetem elő kell vennem, hogy végbe menjen, a' mit – – – De íme Bafilíus! Bafilí! tudhatod, hogy mindenkor tanácsos emberem voltál! (Faludi 1787b: 103);

- (5b) Erre képeft, ha az egézf világnak kintsét tornyofan tetézve előmbé rakná az Úr, és minden boldogfágával meg környékezne, még sem bírná arra fzivemet, a' mit tőlem kíván, gyomromból útalom azt a' Vén - - - (Faludi 1787e: 13).

A (5a) példában a releváns részek kihagyását több gondolatjel, a (5b) példában pedig kihagyásjel jelöli. A két példában a megnyilatkozásból elhagyott részek jelölése hordozza a megnyilatkozás

értelmezéséhez, valamint a megnyilatkozó tudati és lelki állapotának kifejezéséhez és megértéséhez elengedhetetlen információkat. Amíg tehát az (1)–(4) példák esetében az elhagyott részek esetleges ellenőrzését az intertextuális kapcsolat teszi lehetővé, addig az (5a) és (5b) példákban a kihagyás kitöltése egyrészt a kotextusnak, vagyis a megnyilatkozásból kihagyott rész nyelvi környezetének, másrészt a kontextusnak, tehát a megnyilatkozás kommunikációs környezetének, ezen belül is elsősorban a tematikus háttérismereteknek a segítségével (l. Tátrai 2004: 479–82) tehető meg.

A 18. század közepén – elsősorban a szónál hosszabb terjedelmű, nem eufemizmus miatt létrejövő – releváns részek kihagyását már három pont is jelölheti.

- (6) *Neander*. Valóban kívánatos dolog volna a' moftani zürzavarban leg inkább', de tudhatfáz Eufébi, hogy igen hiteten, és ízófogadatlan katonákat teremtet ez a' 17dik faeculum! a' régi együgyűség, és jámborság akkor volt, moft... (Faludi 1748a: 172).

A (6) példában látható három pontos jelölés e században még egymás mellett él a gondolatjellel történő jelöléssel. A három pontos jelölési forma ugyanakkor a rövidebb, szóterjedelmű, eufemizmus miatt létrejövő elhallgatásnak kihagyásjellel történő jelölését veszi át majd a 19. század közepétől:

- (7) Erre képest, ha az egész világnak kincset tornyosan tetézve előmbe rakná az úr, és minden boldogságával megkönyékezne, mégsem bírná arra szívemet, amit tőlem kíván, gyomromból útálom azt a vén... (Faludi 1978: 285).

A (7), amely a (5b)-ben látható szövegrészlet 1978-as kiadásából származik, ezt a jelváltást szemlélteti.

2.3. Általánosságban tehát elmondható, hogy a szó, illetve annál nagyobb terjedelmű szövegrészek kihagyása főleg az egyenesen idézett beágyazott megnyilatkozásokra, illetve megnyilatkozásláncok egyes fordulóra jellemző. Az argumentatív művekre az jellemző elsősorban, hogy a megnyilatkozó az idézett szöveg bizonyos részeit szándékosan elhagyja azért, mert mondanivalója szempontjából ezek nem relevánsak. A szöveg befogadója a kihagyott részek kitöltése nélkül is értelmezheti a szöveget. Ezeket a kihagyott szövegrészleteket kihagyásjel jelöli a 17. század közepétől a 19. század elejéig.

A diegetikus közlésmódot alkalmazó epikus, valamint a mimetikus közlésmódot használó drámai szövegekben található beágyazott megnyilatkozásokban, illetve megnyilatkozásláncokban használt kihagyás általában egy releváns rész elhagyásaként értelmezhető, hiszen a befogadó a kotextus felhasználásával és a kontextuális ismeretek mozgósításával az elhagyásnak implicit nyelvi jelentést tud tulajdonítani (vö. Grice 1975/1997; Verschueren 1999). A rövidebb, szóterjedelmű – gyakran eufemizmus miatt történő – releváns részek kihagyását kihagyásjel, a hosszabbakét – amelyeket a megnyilatkozó szándékosan hallgat el, mert a befogadóra bízta a kitöltését – több gondolatjel jelöli. Néhány esetben megjelenik a három ponttal történő jelölési mód is. A 19. század folyamán az utóbbi jelölés kezd majd elterjedtebbé válni.

3. A megszakítás jelölése

Megszakításon jelen tanulmányomban azt értem, mikor a szövegfelszín folytonossága (l. Beu-grande–Dressler 2000: 100) nem kihagyott szövegrészek, hanem gondolatváltás, megnyilatkozóváltás, szünet, váratlan fordulat, emocionális okok, közbevetés stb. miatt sérül.³ E folytonossági

³ Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy jelen tanulmányomban próbáltam prototipikus példákkal szemléltetni a kiváltó okokat, de sok esetben ezek nem válnak el ilyen élesen egymástól, illetve átmenetet képezhetnek.

hiányt – a zárójel mellett – ugyancsak a fentebb tárgyalt írásjelek teszik egyértelműen felismerhetővé. A megszakítás többletjelentést hordoz, amely – akárcsak a lényeges részek elhagyása esetében – szintén a kotextus és a kontextus felhasználásával válik értelmezhetővé.

A szövegfelszín megszakításáról az is elmondható, hogy e jelenség a 18. század második felétől válik egyre elterjedtebbé, talán épp az élőbeszédet valamilyen formában visszaadni kívánó diegetikus és mimetikus narratív és argumentatív szövegek, valamint a mind témájában, mind formájában megújuló lírai művek egyre nagyobb számú megjelenése miatt. A megszakítás különböző típusainak kihagyásjellel, gondolatjellel, illetve három ponttal történő jelölése között – a közbevetés és a megnyilatkozóváltás jelölésének kivételével – nem mutatható ki különbség. Több szövegnek több kiadását vizsgálva kijelenthető, hogy valószínűleg a nyomda beavatkozó szerepének köszönhető az egyik vagy a másik jel használata. Ugyanakkor a három jel használati gyakorisága között különbség van: a kihagyásjelet a 18. század végén már egyre ritkábban használják a funkció jelölésére. Ez azzal magyarázható, hogy amikor a megszakítás jelenségének egyre nagyobb számban teret adó szövegtípusok jönnek létre, akkor már a kihagyásjelet kezdi a gondolatjel, illetve a három pont felváltani. Ezt támasztja alá az is, hogy az ekkor keletkező nyelvtanainkban, illetve nyelvtanfelírásokban csupán a gondolatjellel írják már. A kihagyásjel visszaszorulásával a gondolatjel használata elterjedtebbé válik. A három vagy több ponttal történő jelölés a 19. század elejéig ritka.

3.1. A nyelv interaktív funkciójának előtérbe kerülése, vagyis a címzett közvetlen megszólítása is eredményezhet megszakítást. A címzethez fordulás gyakran felkiáltást, felszólítást, óhajtást és kérdést tartalmazó mondatokban jelenik meg, amelyek jellegüknél fogva erős érzelmi felindultságot is kifejeznek. Péter Mihály az ilyenfajta megszakításokat⁴ egyértelműen a megnyilatkozó erős felindultságával, zavarával magyarázza (Péter 1991: 205). A megszólított nem mindig a valós címzettet jelenti, hanem értelmezhető apostrophéként is, tehát amikor a megnyilatkozó máshoz – élő, holt vagy transzcendentális lényhez, elvont fogalomhoz, természeti jelenséghez stb. – fordul, és ezt a máshoz fordulást megszólítással jelzi.

- (8a) Rajta tehát! - - - Refzkéfsen minden ellenség a' mi *Hazai* fzeretetünk, a' mi vítezi bátorságunk előtt! - - Rettegjen, futásnak induljon, - - - fémivvő légyen karjaink által minden vakmerő, a' ki bennünket *Királyunktól*, *Nemesi fjabadságunktól*, és idegen ígát foha esmérni nem akaró törvényes függetlenségüinktől, egy fzóval: *Magyar ditsőségüinktől* Iftentelen méréfszéggel meg-akar foftzani! - - - Rajta Édes Hazám! - - - Rajta édes Nemzetem! - - - Úgy légyen! - - - Úgy légyen! - - - (Beszéd 1809: 52).

A (8a) példában a közönséghez fordulás célja, hogy cselekvésre ösztönözzön. E buzdítással jár együtt az érzelmi felindultság, amelyet a kihagyásjel tesz hangsúlyossá.⁵ A szövegrészlet végén található *Rajta Édes Hazám!*, *Rajta édes Nemzetem* apostrophéval patetikus hatásúvá válik a szöveg.

A megszólítás, az apostrophé érvelő szövegeken kívül lírai szövegekben is megjelenik:

- (8b) Én is fel-kelvén, haragomba fejem' fel-emelvén,
Tépem fzőf hajamat 's így adom a' fzavamat:
Rettetes e' morgás! – nagy jelt tehet ennyi tsi-
korgás!
Ég 's föld nemde homol? nemde ropogva
romol? –

⁴ Péter Mihály erre az elhallgatás terminust használja. Az elhallgatás értelmezése nála olyan szöveghiány, amely nem hoz létre teljes értékű, önálló nyilatkozatot, és a kontextuális ismeretek által válik értelmezhetővé (vö. Péter 1991: 204).

⁵ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a téma is befolyásolja ennek az írásjelnek e funkcióban történő használatát. Egy 1808-ban, Ferenc császár tiszteletére előadott beszédben például egyetlenség kihagyásjel sem található.

Kérlek eme' tókra 's a' minden ezekbe lakókra,
Béka! – jelentsd-ki mi baj? 's mit jegyez ennyi
zsibaj? (Édes 1793: 3);

- (8c) Árva vagy Múzsám! – de mutasd-meg (ámbár
Téged itt hagyván nyögöd árva forsod')
Hogy Te füzntelen ha tsak a' Nevét-is
Áldod örökké... (Édes 1793: 1).

A (8b) és (8c) lírai szövegekben gondolatjel teszi hangsúlyossá az apostrophét. Lírai művekben egyébként a 18. század végétől egyre több gondolatjel található, ennek oka, hogy a lírában „jellemzően az aposztrofikus erő diadalmaskodik” (Culler 1981/2000: 383, vö. még Tátrai 2005: 125–8), és ennek a stiláris eszköznek a domináns volta a gondolatjel használatával nyomatékosítható.

Szintén apostrophé található az alábbi, drámai szövegben is:

- (8d) *Zab.* Meg-botsáfs Felséges Uram! én Országunkban míg egyéb' Királyt nem-ismérek, a' Magyar népet eskütt pártofom: ő füzjátul függ az egézf Orfzág - - - Moftoha szerentse! Így? így jádza!f Salamon Magyar Királllyal? (Illei 1767: 4).

A (8d) szövegben a kihagyásjel azt teszi hangsúlyossá, hogy a megnyilatkozó elfordult attól, akihez addig a szavait intézte. A máshoz fordulást megszólitással és kihagyásjellel is jelzi.

Az elbeszélő szövegek beágyazott megnyilatkozásaiban is gyakori, hogy a beszélő közvetlenül a címzetthez fordul.

- (8e) Édes Szülém! Ne rettegtesd lelkemet ezen irtóztató képeddel. – Tekints vígabb orczával édes Magzatodra. – Íme! előtted vagyon Etelkád, ha egyébbal nem-is; de előtted áll bizonyos ártatlanságával. – Tudgya a' Magyarok' Iftene: hogy méltatlanul fzenvedünk. – Bízunk benne – El-nem hágy; ha fanyargat-is. – Ébredgy-fel édes Atyám! – Előtted áll néha kedves Etelkád – (Iftenem! hová legyek! Segítsd erőtlenségemet). – Édes Atyám! – Gyula (Dugonics 1788: 323).

A (8e) szövegrészletben a többszöri közvetlen odafordulás, felszólitás a gondolatmenet szaggatottságának, erős érzelmi felindultságnak érzetét is kelti. Ezt adja vissza a gondolatjel használata.

A (8a–e) példákban a megszakítást eltérően, vagy kihagyásjellel (a, d), vagy gondolatjellel (b, c, e) jelölik. Ez minden bizonynyal a nyomda beavatkozó szerepével magyarázható (vö. 3. 2.).

3.2. A gondolatváltás, illetve váratlan fordulat szintén megszakítást eredményezhet.

- (9) „Ezt én ugyan alig hihetem, felele a Szomfzéd; ” azt mondgyák Kigyelmedről többnyire, hogy „a' fzmofzéd vásrásban lakó Hóhérnak titkos mesterségeit vásárlotta-meg légyen. Látyta Kigyel-med, monda néki az okos *Patikai*, ” így van ám Kigyelmeteknek a' dolga, kik minden állapotok-„ban titkokat és tsudákat keresni fzohtak. Soha nem látyyák Kentek az igazat; tsak a' termélfzet „fzerfnt valókat el-múlattyúk. Azt az egygyügyü mesterséget, mellyel marháímmal bánok, bofzor-„kányságnak tartjátok; és ha marhájtok meg betegfzenek, egy balgatag *füstbe* „télzitek bizodal-„matokat, és a' legtermélfzetesebb emberi *Segedelmeket* meg-vetitek. ” – A'fzmofzéd Hóhérnak titkos mesterségeit! monda tovább mosolyogva *Patikai* (Patikai 1792: 4–5).

A (9) példában a gondolatváltást gondolatjel jelöli. Ugyanakkor ezt a funkciót a korban három vagy több ponttal is jelölhették. Ezt a váltakozást szemlélteti az alábbi négy szövegrészlet, melyek ugyanakkor a műnek (Faludi Ferenc, *Nemes ember*) több kiadásából valók.

- (10a) Nagyszombat, 1748:

A' gonofzság mikor egyfzer el-fzánta magát nem aggódik a' kis-bíróval, ha nints kiűl félflyen... emlékezzél-meg róla, hogy az értekből ki-foztott 's forgatott Nemeflség tellyes gyalázat a' moftani

Világ előtt, és nem álhat lábán, ha ezűltre 's aranyra nem támafzkodhatik. Jól fzámba vesd a' jövedelmet a' költséggel, és juttasd efzedben hogy földeket birfz, nem Kőrmőtzti Selmetzi bányákat. . . . Ha efzed vagon *Interesbűl* ély, ne nyúly a fő pénzhez (Faludi 1748b: 40–1);

(10b) Buda, 1749, Veronika Nottenstein nyomdájából:

A' gonofzság mikor egyfzer al-fzánta magát nem agg a' kis-biróval, ha nints kitűl máftűl féllyen. . . . Emlékezzél-meg róla, hogy az értékbűl ki-fofztott 's forgatott Nemeftség tellyes gyalázat a' moftani Világ előtt, és nem álhat lábán, ha ezűltre 's aranyra nem támafzkodhatik. Jól fzámba-vedd a' jövedelmet a' költséggel, és juttasd efzedben hogy földeket birfz, nem Kőrmőtzti Selmetzi bányákat. . . . Ha efzed vagon *Interesbűl* ély, ne nyúly a fő pénzhez (Faludi 1749: 37);

(10c) Pozsony, 1787, Patzkó Ágost nyomdájából:

A' gonofzság mikor egyfzer el-fzánta magát nem agg a' kis-biróval, ha nints kitűl máftűl féljen. – Emlékezzél-meg róla, hogy az értékbűl ki-fofztott 's forgatott Nemeftség tellyes gyalázat a' moftani Világ előtt, és nem álhat lábán, ha ezűltre 's aranyra nem támafzkodhatik. Jól fzámba-vedd a' jövedelmet a' költséggel, és juttasd efzedben hogy földeket birfz, nem Kőrmőtzti Selmetzi bányákat. – Ha efzed vagon *Interesbűl* ély, ne nyúlj a' fő-pénzhez (Faludi 1787d: 43–4);

(10d) Pozsony és Kassa, 1787, Fűskúti Landerer Mihály nyomdájából:

A' gonofzság mikor egyfzer el-fzánta magát, nem agg a' kis-biróval, ha nints kitűl máftűl féljen. – Emlékezzél-meg róla, hogy az értékbűl kifofztott s' forgatott Nemeftség tellyes gyalázat a' moftani Világ előtt, és nem állhat lábán, ha ezűltre 's aranyra nem támafzkodhatik. Jól fzámba vesd a' jövedelmet a' költséget, és juttasd efzedbe, hogy földeket birfz, nem Kőrmőtzti, Selmetzi bányákat. – Ha efzed vagon *Interesbűl* ély, ne nyúlj a fő-pénzhez (Faludi 1787c: 47).

A fenti négy szövegrészletet alapján látható, hogy gondolatváltás jelölésére a 18. század közepétől egyaránt használhatnak három vagy több pontot, illetve gondolatjelet. Ha figyelembe vesszük a kiadások dátumát, illetve Patzkó Ágost nyomdásznak (l. 10c példa) *A' Kegyes olvasónak* írt, a mű elé illesztett levelének egy részletét, miszerint „meg változtattam azonban a' formát”, akkor feltételezhető, hogy a gondolatváltás funkciójának jelölésére a 18. század végén inkább a gondolatjelet használták. A később született kiadásokban ugyanis ez a jel szerepel, és Patzkó Ágost is – ismeretlen ugyan az előtte nyomtatott kiadásokat⁶ – gondolatjelre változtatta a három pontot.

A (10a–c) példát tartalmazó szöveg teljes vizsgálata után továbbá elmondható, hogy a szövegben a megszakítások jelölésére minden esetben ugyanazt a jelet (három pont vagy gondolatjel) használták. A (10d) példát is tartalmazó, Fűskúti Landerer Mihály nyomdájában előállított szövegben egy hárompontos jelölési mód is található, amely szünetet jelöl. Ennél a szövegkiadásnál tehát már feltételezhető a két írásjel – a gondolatjel és a három pont – funkciómegoszlása.

Az alábbi két szövegrészlet az írásjelhasználatot illetően szintén a nyomda beavatkozó szerepét szemlélteti:

(11a) ROMÁNUS

Nyilván nem mert a' titokkal fietni, tudván ijedelmes gyengeségedet, és Artémushozz való barátságodat - - - Leonziuffal közelget Básiilius: értekezzél magad. Bafilii! légy telylyes tudósítója a' Hertzegnek mindenekről (Faludi 1787a: 43);

(11b) ROMANUS

Nyilván nem mert a' titokkal sietni, tudván ijedelmes gyengeségedet, és Artemiushozz való barátságodat. - - - Leontziussal közelget Básiilius: értekezzél magad. Basisli! légy telylyes tudósítója a' Hertzegnek mindenekről (Faludi 1787b: 137).

⁶ „Meg ritkúlván Boldogúlt Faludi Ferentz Úrnak leg elsőfzör ki adatott Munkái, úgy mint, a' *Nemes Ember*, a' *Nemes Afzfony*, és a' *Nemes Úrfi*, mellyek réfzint Budán, réfzint Nagy Szombatban, mind négy rétü nagyobb formában még életében közre botsátódtak” (Patzkó 1787: 1).

Ugyanannak a szövegnek győri (11a) és pozsonyi (11b) kiadásából vett szövegrészletek nemcsak azt szemléltetik, hogy a nyomda beavatkozó szerepével is számolni kell az írásjelhasználat tekintetében, hanem azt is igazolják, hogy a gondolatjel valóban a kihagyásjel rövid vonalainak összeolvadásából jött létre.

3.3. A megszakítást a gondolatok közötti eltelt idő érzékeltetésének igénye is magyarázhatja. Ezt a funkciót a 18. század végén egyaránt jelölheti gondolatjel és három pont:

(12a) SCHELMAJER: Én ugyan soha meg-nem-foghatom: mi okra nézve, épen máí nap' nem kereked nek többen eme' tágas Piaczra – Talán ennek-clotte hír-kapóbbak voltanak az úcsorgó emberek? – Mint-ha öfzve-esküdek volna (Dugonics 1790: 3);

(12b) Akkor az Úrfi meg-vidúla, és az öreg le-sütvén fejet bömből valamit magában, egyik átkozni kezdé a' vakot, a' máfik áldáít monda a' hatra, és többre hizlalja vala reménységét... Azután jára kele még egy darabig köztök (Faludi 1787c: 54).

A hosszabb szünet jelölésére több gondolatjelet használnak:

(12c) De ime! Midon reá-nyitotta az ajtót; midon ofztályaába bé-lépett:nem annyira édes Attyát; mint annak letét árnyékát fzemléte a' fzéken. – Már ekkor tapafztalta: nagyobbbnak lenni a' házi kefervet; fém-mint hogy magától meg-orvofoltathallón. – Körul-nézte Etelét – Nem találhatta. – – Nem-is vólt távul a' kétségbeeséftől (Dugonics 1788: 323).

A (12a) szövegrészletben az egyenesen idézett beágyazott megnyilatkozások megszakítását jelöli a gondolatjel. A (12b) és a (12c) példában viszont az elbeszélői szöveg megszakításainak jelölésére használják a három pontot, illetve a gondolatjelet. Amint azt már írtam, a releváns részek kihagyásának jelensége az egyenesen idézett részekben figyelhető meg. A megszakítás jelensége és annak jelölése – a korban egyre inkább elterjedő narratív szövegtípus, a regény műfaji sajátosságának köszönhetően – a beágyazott szövegeken és szövegrészleteken kívül a narrációban is megjelenhet, főként akkor, ha ezzel valamilyen, az elbeszélésmódot jellemző többletinformációt tudnak kifejezni.

3.4. A 18. század végén az érzelmi állapot, a szünet és a gondolatváltás, illetve váratlan fordulat jelölésén kívül a felsorolás tagjainak elválasztását (13) is jelölni kezdik.

(13) Íme ezek a' munkák, mellyeket a' nyelvi tökéletesítéfe végett íra: – 1.) *Nemes Ember*. – 2.) *Nemes Afzfony*. – 3.) *Nemes Úrfi*. (Füskúti 1787).

A (13) példában látható funkciók jelölésére használt gondolatjel nem váltakozik a három- vagy többpontos jelölési móddal.

3.5. A 19. század elejétől az egyenes idézéshez kötődő megnyilatkozóváltást is gondolatjellel kezdik megjeleníteni. Az ebben a funkcióban használatos gondolatjel nem váltakozik a három pontos jelölési móddal:

(14a) Nincs itthon Uram! azt mondja a' kapus. – Nincs itthon? – Nincs, Uram, kiment falura (Báróczy 1814);

(14b) „Legszebb, legbóldogabb Istenné, te a' rózsalepelben! te az örök ifjúságban! Megújulva kelsz te „fel minden-nap' a' kedvetöltt Gyönyörűség' 's frissítő Virágzat' ferdejébből!” – Ez vala dalok, 's a' magasztaltt Istenné, midőn a' Nap előjőve, felele (Kazinczy 1793: 11).

A gondolatjel eddig bemutatott funkciója alapján a megnyilatkozóváltás e jellel történő jelölése azzal magyarázható, hogy a nézőpontváltással együtt járó megnyilatkozóváltást is olyan megszakításnak érzékelhették, amely során egy szereplő megnyilatkozása megszakad azért, hogy

– a párbeszédetek esetében – az egyik szereplő, mint a (14a)-ban, vagy az elbeszélő, mint a (14b)-ben, kapjon szót. Emellett feltételezhető egy másik megfontolás is. Az akkori nyelvészeti munkákban – mint azt már említettem – a gondolatjel funkciói között tartották számon a kihagyás jelölését is. A gondolatjellel jelölt, megnyilatkozóváltást tartalmazó mondatokra jellemző, hogy elmarad az idéző mondat. Feltételezhető tehát az is, hogy az idéző mondat kihagyását jelölték a már ekkor a kihagyásjel helyett is használatos, illetve az ekkorra már a kihagyásjelből összeolvadt gondolatjellel. E magyarázatot támasztja alá a (3) példában látható kihagyásjel használata. Ott ugyanis a kihagyásjel – a Biblia eredeti szövegével összevetve – a szövegbe ágyazódó egyenes idézetet jelöli, tehát szintén megnyilatkozóváltást. A (3) példában látható kihagyásjel-használat ugyanakkor ebben a funkcióban meglehetősen ritka még a szöveg keletkezésének korában, a 17. század második felében is. Ekkor ugyanis már dőlt betűvel kezdték megkülönböztetni az egyenes idézeteket (az idézetjelölés történetét vö. Csontos 2004).

3.6. A megszakitásjelenség jelölésének teljes körű bemutatásához utalnom kell a közbevetés jelölésére. Lírai (8c), epikus (8e) és drámai (16) szövegekben a 19. század elejéig ezt elsősorban a zárójel több formái változatával (), (: :), / / jelenítették meg. Drámai szövegekben nemcsak a megnyilatkozó nézőpontváltásával együtt járó közbevetést, hanem az úgynevezett rendezői utasításokat is zárójel jelöli:

(16) Gábris

Eredgy, hord el magad!

Latróci

Hova?

Gábris

Akár hova, pokolba! (*submisse*:) (Az Atyám van itt) csak szalady, vakarodgy innen, ifjak vesztése termett nemzetség! (RMDE XVIII. század: 137).

A 19. század elejétől a közbevetést – elsősorban az argumentatív szövegekben és diegetikus narratívákban – kezdi gondolatjellel is megjeleníteni:

(15) csak ezen indulat adott arra ösztönt, 's bátorított, hogy minden valódi Tudóstól magasztalt Hazánk Hőssének Werbőczy Istvánnak, János Király néhai Cancellariussának, már széjjel szórt Hamvait csekély voltomra nézve is a' Történeti Igazság fényével – noha már háromszázadig, tartó Eclypsisse után – kiderítem: gondolván, hogy a' csekély erő mennyivel nagyobb tehetségre felemelkedhetik, bizonyára annyival érdemesebb legyen (Szalay Ágoston 1829: 3).

A (15) példában a közbevetést egy-egy gondolatjel fogja közre. Ugyanakkor a zárójellel történő jelölési mód továbbra is megfigyelhető.

4. Összegzés

A szövegfelszín észrevehető folytonossági hiányát eredményezheti kihagyás és megszakitás. Tanulmányomban a 17. század közepétől a 19. század elejéig e két jelenség alakulásának és jelölésének azokat az eseteit vizsgáltam, amikor szó, illetve szónál nagyobb szövegegységek elhagyása figyelhető meg. Ebben a korszakban az alábbiak mondhatók el a két jelenségről eredeti, magyar nyelvű nyomtatványok vizsgálata után.

A kihagyás elsősorban az egyenesen idézett beágyazott megnyilatkozásokra, illetve beágyazott megnyilatkozásláncok fordulóra jellemző a megjelölt korszakban. Kihagyni lehet lényegtelen és lényeges szövegrészeket. Ezek terjedelme lehet szó, illetve tagmondat terjedelmű. A nem releváns részek kihagyása elsősorban az érvelő szövegekre jellemző. Ekkor az idézetből a megnyilatkozó szándékosan hagy el részeket azért, mert mondanivalója szempontjából az idézett rész bizonyos

részei nem relevánsak. A szöveg befogadója a kihagyott részek kitöltése nélkül is értelmezheti a szöveget. A releváns szövegrészletet kihagyó, elsősorban diegetikus közlés módot alkalmazó epikus, illetve mimetikus közlés módot alkalmazó drámai szövegeknél a beágyazott megnyilatkozó a kihagyott rész elhallgatásával impliciten akar közölni valamit, éppen ezért válik az elhagyott rész lényegessé. A nem releváns részek kihagyását a 17. század közepén megjelenő úgynevezett kihagyásjellel jelölték. A releváns részek kihagyását a 18. század közepétől jelölhette kihagyásjel, több gondolatjel, illetve három vagy több pont.

A megszakítás jelensége gondolatváltás és ezzel összefüggésbe hozható szünet, váratlan fordulat, emocionális okok, illetve beágyazott megnyilatkozóváltás miatt jöhet létre. E folytonossági hiány éppen a jelöltség segítségével válik értelmezhetővé. A megszakítást kezdetben kihagyásjellel, majd a 18. század közepén három vagy több ponttal, a 18. század második felétől gondolatjellel jelölték. A három jel egy ideig egymás mellett él, leghamarabb a kihagyásjel nem jelöli ezt a funkciót. A megszakítás jelenségének gondolatjellel történő jelöléséből alakul ki a 19. század elejére a párbeszéd fordulójának, tehát a megnyilatkozóváltásnak gondolatjellel történő jelölése. A 19. század folyamán a közbevetést is – a zárójel mellett – e jellel kezdik jelölni.

A kihagyásjel, a gondolatjel és a három vagy több pontos jelölési mód mind funkcióikban, mind formájukban összefüggnek egymással. A kihagyásjel összeforrásából alakulhatott ki a gondolatjel. A kihagyásjel és a három pontos jelölési mód a kihagyott szövegrészek jelölésére már a 17. század közepe előtt is megfigyelhető volt. A három jel kialakulásában és elterjedésében magyar nyelvű nyomtatványokban a nyomdák beavatkozó és írásjel-használati egységesítő szerepe is feltételezhető. A gondolatjel funkcionálisan váltakozhat a három pontos jelölési móddal a 18. század közepén, ugyanakkor a 19. század folyamán a három pont a kihagyásjel funkciójának jelölését veszi át.

Az idézett művek jegyzéke

1. Aszalay János 1793. *Lessingnek meséi három könyvben*. Bécs.
2. Báróczynek Minden Munkáji. 1814. Újra kiadta Kazinczy Ferenc. Nyolczadik kötet. Pest.
3. Dugonics András 1788. *Etelka*. Pozsony, Kassa.
4. Dugonics András 1790. *Arany perezcek*. Pozsony és Pest.
5. Édes Gergely' Enyelgései. 1793. Pozsony.
6. Faludi Ferenc 1748a. *Nemes Asszony*. Nagyszombat.
7. Faludi Ferenc 1748b. *Nemes Ember*. Nagyszombat.
8. Faludi Ferenc 1749. *Istenes Jóságra és szerentsés boldog életre oktatótt Nemes Ember*. Buda.
9. Faludi Ferenc 1787a. *Konstantinus porfirogyenitusa*. Győr.
10. Faludi Ferenc 1787b. *Konstantinus porfirogyenitusa*. Pozsony.
11. Faludi Ferenc 1787c. *Nemes ember*. Pozsony és Kassa.
12. Faludi Ferenc 1787d. *Nemes ember*. Pozsony.
13. Faludi Ferenc 1787e. *Téli éjtszakák*. Pozsony.
14. Faludi Ferenc 1978. *Téli éjtszakák. Válogatás Faludi Ferenc prózai műveiből*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
15. Illei János 1767. *Salamon, Ptolemaus, és Titus*. Kassa.
16. Kaziczy Ferenc 1793. *Herdernek Paramythionjai*. Széphalom.
17. Medgyesi Pál 1653. *Harmas Jajja*. Várad.
18. Medgyesi Pál 1657. *Őtödik jaj*. Sárospatak.
19. *Patikai Lukátsnak Oktatásai*. Pest, 1792.
20. Patzkó Ágost 1787. *A' Kegyes Olvasónak minden jókat kíván a' könyv nyomtató*. Pozsony.
21. Szalay Ágoston 1829. *Werbőczy Istvánt igazságának fényében helyhez teti*. Pest.
22. Szathmárnémeti Mihály 1699. *Mennyei Tárház kutsa*. Kolozsvár.

SZAKIRODALOM

- Beugrande, Robert de–Dressler, Wolfgang 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe* (ford. Siptár Péter). Corvina, Budapest.
- Culler, Jonathan 1981/2000. Aposztrophé. *Helikon* 371–85.
- Csontos Nóra 2004. Az idézetek jelölésének módja a magyar nyelvű nyomtatványokban (a XVII. század közepétől az idézőjel megjelenéséig). *Magyar Nyelvőr* 128: 242–56.
- Magyar Grammatika, melyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság.* 1795.
- Fábián Pál 1967. *Az akadémiai helyesírás előzményei.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fónagy Iván 1974. Ellipszis. In: Király István (főszerk.): *Világtörténelmi lexikon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, ???.
- Genette, Gérard 1972. Az elbeszélő diszkurzus (ford. Sepeghy Boldizsár). In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei* I. Jelenkor Kiadó, Pécs. 61–98.
- Grevisse, Maurice 1975. *Le bon usage.* Duculot, Paris–Gembloux.
- Grice, Paul 1975/1997. A társalgás logikája (ford. Pléh Csaba). In: Pléh Csaba–Siklaci István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv–kommunikáció–cselekvés.* Osiris Kiadó, Budapest. 213–28.
- Ismeretlen szerző 1808. *Magyar Grammatika, mely főképpenn a' deák nyelv tanulására készülő magyar gyermekek számára íródott.* Debrecen.
- Keszler Borbála 1995. *A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 2004. *Írásjeltan. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelmek kifejezés eszközei és módjai.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István 2004. *Stilisztikai lexikon.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szőrényi László–Szabó Zoltán 1997. *Kis magyar retorika.* Helikon Kiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2002. Az 'ÉN' az elbeszélésben. *A perszonális narráció szövegtani megközelítése.* Argumentum Kiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Nyr.* 128: 479–94.
- Tátrai Szilárd 2005. Problémavázlat a lírai diskurzus résztvevői szerepeinek stilisztikai vizsgálatához. In: Szikszainé Nagy Irma (szerk.): *József Attila, a stílus művészete.* Debrecen, 2005. 124–35.
- V. Ecsedy Judit 1999. *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziasjtó korában 1473–1800.* Balassi Kiadó, Budapest.
- Verschueren, Jef (1999). *Understanding Pragmatics.* London–New York–Sydney–Auckland, Arnold.

Csontos Nóra

SUMMARY

Csontos, Nóra

The history of representing ellipsis and interruption

This paper presents a history of the function of ellipsis and interruption, and of the way they are represented by punctuation marks, between the mid-seventeenth and the late nineteenth centuries, with special regard to pragmatic and text typological aspects of the issue. From the middle of the seventeenth century onwards, the omission of words or larger chunks of text, as well as the interruption of sentences, were represented in Hungarian printed documents by an ellipsis mark, a dash, or three or more dots. This paper discusses the functional and formal relationship of those three punctuation marks, and touches upon the interfering role of printing houses in their use.

Az alany és az állítmány egyeztetése a középmagyar korban*

Az alany és az állítmány egyeztetése szempontjából a középmagyar kor nem különbözik nagymértékben sem az ómagyar kortól, sem a 20. századi nyelvsvokástól – a szintagmák jelentős részében ilyesmi nem is lenne várható. Az alábbi dolgozatban emiatt azokon az alany-állítmányi kapcsolatokon lesz a tárgyalás hangsúlya, ahol két vagy több egyeztetéstípus közül választhat a nyelvhasználó; ez leggyakrabban akkor fordul elő, amikor valamilyen oknál fogva megjelenik a pluralitás a pusztá vagy szerkezetes alany jelentésében. A választási lehetőség a különféle egyeztetési lehetőségek között hol a vizsgált korszak sajátossága, hol teljesen általános, a mai nyelvállapotban is adott, hol – esetleg – nyelvjárási jellegzetesség, bár ez utóbbit nehezebb tetten érni. Mivel az összes alany-állítmányi kapcsolatnak csak kis százaléka olyan, amelyben variánsok közötti arányok vizsgálhatók, a dolgozatban előforduló statisztikák a készülő középmagyar történeti nyelvtan korpuszának egy bővített változata alapján készültek, amely századonként 500000 n-nyi szöveget tartalmaz.

A középmagyar kor jellegzetessége, hogy állítmányi szerepben nemcsak ige, névszó és melléknévi igenév jelenhet meg, hanem határozói igenév is. Az utóbbi eset a kongruencia szempontjából is külön tárgyalást kíván, mivel itt a határozói igenév alakja szabja meg, hogy egyezik-e számban az alany és az állítmány. Igei, valamint névszói-igei állítmány esetén szám- és személybeli egyeztetés vizsgálható. A személybeli egyeztetés szabályai a vizsgált korban általában meg-egyeznek mind a korábbi, mind a későbbi korszakokban tapasztaltakkal, a számbeli egyeztetés területén már vannak aránybeli eltérések. Azokban az esetekben, amikor a nyelvhasználó számbeli egyeztetéstípusok között választ, általában két lehetőség áll szemben egymással:

- a) alaki egyeztetés, azaz az állítmány egyes számú: *Megzördüle Mikes, Teleki* (Bethl. 546);
- b) értelmi egyeztetés, azaz az állítmány többes számú: „*Teleki pedig és a páter halálban siettek*” (Bethl. 272).

Harmadik egyeztetéstípusként – gyűjtőnévi alany, valamint mennyiségjelzős alany esetén – megjelenhet az alaki egyeztetés redundáns módja is, amikor mind az alany, mind az állítmány többes számba kerül:

- c) „de kgdnek *sok dolgai voltak*” (TLev. 154).

A három típus közül a középmagyar korban is a nem redundáns alaki egyeztetés fordul elő az alany-állítmányi kapcsolatok döntő többségében, ugyanakkor bizonyos esetekben kedvelt a redundáns alaki egyeztetés is (ez a későbbiekben szinte teljesen eltűnt). Az értelmi egyeztetés egyes, az ómagyar korban adatolt típusai a vizsgált korszakban már nem jelennek meg, más szerkezetekben azonban viszonylag gyakran fordulnak elő.

Az alábbiakban elsőként az igei, illetve a névszói-igei állítmányokkal kapcsolatos egyeztetési kérdéseket tekintem át. A számbeli egyeztetést vizsgálva két fő csoport különül el: egyfelől azok az esetek, melyekben a mondatban egy alany szerepel, de ennek a jelentése vagy valamely más mondatrész kiválthat többes számú egyeztetést (pl. gyűjtőnévi alany, mennyiségnévi alany, illetve jelzős alany, társhatározó, birtokos személyjeles alany); másfelől azok az esetek, melyekben halmozott alanyok miatt jelentkezik választási lehetőség alaki és értelmi egyeztetés között. A számbeli egyeztetést követően a személybeli egyeztetés vizsgálata következik, majd pedig a határozói igenévi állítmányoké.

* A tanulmány az OTKA (T 48867) támogatásával készült.

I. Az állítmány igei vagy névszói-igei

A számbeli egyeztetés

1. Egy alany esetén

A) Egyes számú alany mellett általában az állítmány is egyes számú: „Kezdetben *vala* az *ige*” (Káldi 984). Ettől eltérő egyeztetési módok általában az alábbi esetekben fordulnak elő:

a) Egyeztetés gyűjtőnévi alannal

Gyűjtőnévi alany esetén az állítmány leggyakrabban egyes számú: „*A beka neep, [...] kew-nyerewg wala* Iupiternek” (PFab. 16b); „Azért mikor az *Tanach kéz volna* megh hodolni” (Szam. 83); „Ezert *gyötör* vegre a pokol béli *raj*” (Bök. 393). Szórványosan (s a vizsgált korszakon belül a 18. században a legkevesebbszer) előfordul értelmi egyeztetés is: „es az eghez fallw *nepe* maghok gondolattýabol *rea menthennek*” (1588: Úsz. 97); „Az fokafágu *fereg* peniglen, *teritik vala* ruházattýokat az útra” (Alv. 1); „De mindazonáltal próbára engemet Bossányi urammal a *commissio* pro ultimaria sententia exaudentia oda küldvén, annyira *stringáltak* ratiokkal” (1706: Rádr. 1: 601). A gyűjtőnevek esetében felmerülő harmadik egyeztetéstípus, a redundáns alaki egyeztetés azonosítása azért ütközik nehézségbe, mert az esetek többségében nem ítéltető meg egyértelműen, hogy a gyűjtőnév többes száma valóban redundáns-e, vagy csoportok többségét jelöli. Így például a következő esetek is kétféleképp értelmezhetők: „Mert az lido *népec* Iftenőket *el hattac*” (Sztárai P1b); „Hol rendben *állnak* túl kozák *seregek*, / nem készületlen, nem esze veszett népek” (Rep. 54); „Mely helyben az *hadak*, mint egy fene vadak, *vóltak* serénséggel-is” (List. 300).

A három egyeztetéstípus közötti általános mennyiségi összehasonlítás a fenti elemzési probléma miatt aligha lehetséges, csak szűkebb érvényű megállapítások tehetők. A Máté-evangélium párhuzamos helyeit összevetve például az tapasztalható, hogy míg Pesti és Káldi egyaránt kedveli a redundáns és a nem redundáns alaki egyeztetést, addig Sylvester és Károli szinte kizárólag az utóbbit használja: „Ees mýkoron ezt az *feregek hallotak volna*” (PÚT. 30a ~ Káldi 914), de: „es az *feregnip* mikoroñ *meghallotta volna*” (SÚT. 22b ~ KárÚT. 14b). Azt, hogy a gyűjtőnév melletti értelmi egyeztetés nem jellemző a korszakra, az is alátámaszthatja, hogy olyan szerkezetekben sem fordul elő mellette többes számú állítmány, amikor egyéb tényezők is növelnék annak esélyét, tehát például ha gyűjtőnevek halmozott alanyok: „*udvari ifjuság; nemes- és főrend sorba álljon* a három palotán” (Bethl. 552; de: „mellyet meg látván *Nagy Sándor, és az ő Táborá, igen meg réműlénék*” HB. 231); illetve ha a mondatban társhatározó is van: „Io reggel az egéz *tanach, az záz Emberrel eggywt, az varos hazához be giwle*” (Szam. 82: 55).

b) Egyeztetés mennyiségjelzős alannal

Mennyiségjelzős alany mellett az állítmány általában egyes számú: „Az *ket Porkolab* mind tuttokra *ada*” (TKr. 165); „es Körmendhöz az meli *három falu* legközelieb *uagion*” (1641: ZLev. 75); „mivel *kétt Convictor el ment*” (1722: KSLev. 431). Viszonylag gyakrabban fordul elő a redundáns alaki egyeztetés is: „Mind az *ket fel peressek vduarhelizekiek*” (1590: SzOkl. 1: 114); „es az *keth* kisseb *hugaid* is ha az hídegh leles miatt *betegek nem uolnanak*” (1629: LPLev. 106); „ki maga meg-halván, *két Fiai maradtanak*” (BKata 7). Ez a két típus sok esetben egyetlen szerző szövegén belül is szabadon váltakozik; verses szövegekben a váltogatása jó lehetőség a szótagszámtöltésre, de prózában ugyanígy előfordul valószínűleg mindenféle funkció nélkül. A bibliafordítók nyelvhasználatát összevetve az tapasztalható, hogy Károli a redundáns alaki egyeztetést részesíti előnyben, Pesti és Káldi, úgy tűnik, szabadon váltogat a két típus között, Sylvesternél pedig a gazdaságosabb típus fordul elő többször, és a redundáns főként a *sok* mennyiségjelző után jelenik meg: „Mýkoron *kegyg fok hamýstanwk iewttenek volna*, wegre *iarwlanak keet hamýstanwk*” (PÚT. 60b) ~ „mikoroñ *fok hamifs tanuk iúttének volna* [...] Ef vigre *két hamifs tanu ióue elő*” (SÚT. 43b). A mennyiségjelzős alany melletti harmadik egyeztetéstípus, az értelmi egyeztetés a másik két típushoz képest

igen ritka, s az adatok zöme a 16. századból való: „Nekemis *harom* Iambor *zolgám veztenek* alata” (Mart. 6); „Mint erős Bainakságh, e’ két *Olah-ország, vadnak* jó segítségül” (List. 300); „hogy az aszszony mellett az *az két becsületes személy, el ropnák* az aszszonyokét is” (1719: TörLev. 35).

c) Egyeztetés mennyiségnévi alannyal

Mivel a mennyiségnévi alany (főnévi használatú tőszámnév, valamint mennyiséget jelentő főnévi névmás, vö. Rácz 1991: 68) maga is ritka, az alaki egyeztetés (pl. *Fridjesem e’ kettő*, Prod. 298) mellett szórványosan megjelenő értelmi egyeztetést csak regisztrálni lehet, viszonyítani nem: „Mind az a *harom* nem *mentenek*” (1582: Úsz. 70–1); „Egybe-híván pedig a’ *tizenkettő* a’ tanítványoknak fokaságát, *mondának*” (Káldi 1015). Egyeztetési szempontból kivételes a *többi*, amely mellett általában többes számú az állítmány: „az *többi* penig nem *adnak* tizedet” (1568: NLev. 239); „Az *tewbbý* kegýg *mondnak wala*” (PÚT. 64a ~ KárÚT. 30a ~ Káldi 930); „a *többi* magok semmiségekben *maradgyanak!*” (Stol. 639). Egyes számú használatra is található azonban példa: „az *többi* is mind kezemhez *került*” (1722: KSLev. 426); „Hát mégh az *többi*, az is alkalmasint *fel vett* anyira” (1722: KSLev. 427). Az egyeztetés változása itt a *többi* jelentés- és funkcióváltozásával van összefüggésben, amely a középmagyarban kezdődik: az eredetileg a mondatban alanyi szerepet betöltő, ’többiek’ jelentésű főnév mellett a 18. században megjelenik a jelzői használat is, s a korábbi funkció fokozatosan a háttérbe szorul, a morfológiai felépítés (*több* + *-i* E/3. birtokos személyjel, tkp. ’többje’) elhomályosul (Imre 1953). Érdekességgépp megemlíthető, hogy a mennyiségnévi alanyok csoportjában is felbukkan a redundánsabb alaki egyeztetés típusa: *Mind kettők híressek, régiek s jelessek* (List. 331).

d) Egyeztetés társhatározós alannyal

Befolyásolhatja az alany-állítmány egyeztetést az is, ha a mondatban olyan társhatározó van, amely jelentését tekintve az alanyhoz kapcsolódik szorosabban (azok, amelyek a tárgyhoz kapcsolódnak, nem idéznek elő értelmi egyeztetést). Az alábbiakban csak a számbeli egyeztetés szempontjából releváns alany-társhatározós kapcsolatok vizsgálata következik, tehát azoké az eseteké, amelyekben az alany egyes szám harmadik személyű, a társhatározó pedig harmadik személyű (az eltérő szám-személyű alanyok, illetve társhatározók vizsgálatát l. a személybeli egyeztetést vizsgáló részben). Az uralkodó egyeztetéstípus ebben az esetben is az alaki egyeztetés: „*Battyáni uram elmene* tennap *ű fölségével*” (1550: NLev. 3); „*kegyelmed* Körmendre *gyüliön* minden *nepeuel*” (1641: ZLev. 19); „azért hogy *Leányo* nem *feküt* le anyna Hampo Eörse házánál *uj hütvös társával*” (1737: Bosz. 1: 538). Az értelmi egyeztetés ritka, az összes adat 8,6%-ában jelenik meg (150 előfordulásból): „de *Orozý Mathe felessegeuel* *megh nē Adak*” (Mart. 3); „ez így léuén az gyermeket ezen *fatens feleségestöl vitték* Bácsára Czopor Pálnéhoz fürösztenny” (1677: Bosz. 1: 377); „de *Gillányiné Apafi Annával*, ki egy volt a fejedelemmel, azt *mondták* veszekedve” (Bethl. 547). Meg kell azonban jegyezni, hogy még e közül a kis számú előfordulás közül sem minden esetben a társhatározó hatására többes számú az igei állítmány, a következő esetben például a számallapot-határozó befolyásolhatja a kongruenciát: „*Samarý Ztoýsith Bartol* az *eóchýuel* *laktak ketten* félbēn” (1599: Úsz. 260).

e) Egyeztetés birtokos személyjeles alannyal

Főként bibliafordításokból kerültek elő olyan alany-állítmány kapcsolatok, amelyekben a birtokos személyjeles alany egyes számú, az állítmány mégis többes számba kerül: „A *tý zemetek* kegýg *bodogok*” (PÚT. 26b); „(Mert imé niluán *vadnac*) azoknak *könyhüllatáfoe*” (KárÓT. 1: 625a); „mert az *ő chelekedetek gonofzszak valának*” (Káldi 986). Az ilyen előfordulások talán azzal magyarázhatók, hogy a bibliafordítások nyelvhasználata bizonyos tekintetben archaikusabb, erősebben kötődik az ómagyar előzményekhez. Az *-i* birtoktöbbsítő jel használata pedig a többes számú birtokosra utaló személyjelek mellett az ómagyar kor kései szakaszában még csak terjedőben volt

(leg hamarabb T/1., leg később T/3. birtokos mellett terjed el), de az alakok homonímiájából (egy birtok, ill. több birtok) származó kétértelműséget egyéb eszközökkel, többek között az állítmány többes számával is kiküszöbölhették; a fentiekhez hasonló példák az ómagyarból is adathatók (Korompay 1992: 339–45; erre az egyeztetéstípusra eltérő magyarázatot ad Farkas 1995: 237). Ezek az esetek tehát ismét az értelmi egyeztetés egy altípusát testesítik meg.

B) Többes számú alany mellett az állítmány is többes számú: „Járom alá *hajtyák* az *ökrök nyakokot*” (Gyöngy. 152). Az alaki egyeztetéstől eltérő alany-állítmányi szerkezetek a középmagyar korpuszban két jellegzetes környezetben fordulnak elő, de a példák száma alacsony.

a) Többes számú alany mellett is egyes számú lehet a névszói-igei állítmány névszói része, ha az állítmány névszói része elvont főnév: „*hogy az haborusagnak tŵ voltatok oka*” (1590: SzOkI. 1: 116); „*S keserves kinnyaid Anyád epéssége*” (Juh. 248); „*Ti vattok a föld favá*” (Káldi 904); de: „*Ti vattoc ez földnek sauai*” (KárÚT. 5a).

b) Előfordul, hogy *-i* birtoktöbbsesítő jeles alany mellett egyes számú az állítmány: „*Drágáb az Ezüstnél Kapcsai Ezeknek*” (AmA. 85); „és mindenik *lába-hegyei* két-két kőrömmel *erős*” (Méh. 31); „de ifjonyú *tagjai* [...] Oriálok temérdekségéhez *vala* mérve és alkalmaztatva” (Ép. 578). Mivel palatális hangrendű szavak mellett az *-i* nemcsak birtoktöbbsesítő jelként értelmezhető, hanem az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel allomorfiaként is, nem minden esetben dönthető el, hogy az egyes számú állítmány kongruens vagy inkongruens szerkesztésmód eredménye: „Az előnec *czepe* ha hamar *fel bárad* Bél nélkül” (Csizió G2a). Ha azonban az alany veláris hangrendű, akkor valószínűleg inkongruens a szerkesztésmód: „Hadi *tanácsi* pedig nem *szűnik* Brassóban” (Rep. 58).

2. Két vagy több alany esetén

A) Az állítmány egyeztetése egyes számú halmozott alanyokkal

Az alábbi táblázat az egyes számú halmozott alanyok utáni alaki és értelmi egyeztetés megoszlását tartalmazza:

	egyes számú állítmány, db	%	többes számú állítmány, db	%	összesen
16. sz.	107	87,0	16	13,0	123
17. sz.	140	90,9	14	9,1	154
18. sz.	114	82,6	24	17,4	138
Összesen	361	87,0	54	13,0	415

Az értelmi és alaki egyeztetés közötti választást befolyásoló tényezők közül a **halmozott alanyok közötti viszony** a legfontosabb, hiszen bizonyos mellérendelési típusok kizárják az értelmi egyeztetést, ugyanis az állítmány nem fogható fel a két alany által közösen végrehajtott cselekvésként. A gyakrabban előforduló mellérendelés-típusok közül ilyen a választó, illetve a kizáró ellentétes viszony; ezek között csak alaki egyeztetésre találunk példát: a) választó viszony: „*hogý Erdeodj Peter vram eo Naga awagj ban vram eo Naga adoth volna*” (1594: Úsz. 234); „vagy az órra vére folyáfa, vagy pedig *hányás következik* utánna” (PaxC. 2); „*Andrássi, Jasztrabszki vagy Bartha fogja tudni*” (1722: KSLev. 439); b) kizáró ellentétes: „es mikoron nem ualamily vagy háznál való *fido király*, hanem *Romai chafzar paranchol uala* az *fidocnac*” (TEV. 67); „mert bizony nem az Nagod joszaganak *kivanasa*, hanem az *kárvallás viszen rea*” (1675: BLev. 275); „Nem *Toroczkej kovác*, hanem *Károlyi Sándor állítja* azt kézben” (1722: KSLev. 439). Az értelmi egyeztetést azok a mel-

lérendelés-típusok válthatják ki, amelyeknél az alanyok viszonya nem zárja ki a pluralitást; a középmagyar korpuszban egyszerű kapcsolatos, hozzátoldó, összefoglaló-megosztó, valamint enyhén szembeállító viszonyú alanyok mellett fordul elő.

További fontos tényező **az alanyok és az állítmány sorrendje**. A lehetséges variációk közül az a legkritikább, hogy az állítmány beékelődik az alanyok közé (az összes halmozott viszonyunk mindössze 5,8%-a ilyen sorrendű), de ezek között egyáltalán nincs példa arra, hogy az állítmány értelmi egyeztetéssel többes számba kerülne, azaz az alaki egyeztetés kizárólagos: „*efő léßen és bél*” (Csfizio G1a); „Hogy az *nap* ö hevségében Néked ne *ártson* éyjel Az *hóld* az ö fényével” (SzMA. 291); „az nagyjánál az embereknek ezüst *mosdókorsó* volt s ezüst *medencze*” (Ap. 324). Abban az esetben, ha az állítmány megelőzi az alanyokat (az összes adat 31,2%-a), vannak ugyan példák értelmi egyeztetésre, de részesedésük mindössze 4,7%: „*Felperesek* főlei *Fozto Imreh* es olaztelki *Andras Kouachj* es *Bartha Mihali* azon olaztelekij” (1590: SzOkl. 1: 114); „és *sógorai valának Kamarási Pál és László*” (Herm. 145); „*Törvénykeztek Varga, Szabo, Timar, Fazakas?*” (Stol. 621). A döntő többség ebben az esetben is alaki egyeztetéses: „Kit nem *indithama* ifjú szé-*orcája*, vitézi *állapotja*” (Eur. 408); „*Meg öve Frank Georgy es Mezaros Andras* Moysesstwl” (Szam. 82); „*megbeszélé Zágoni György és Berekszászi* a dolgot” (Herm. 133). Végül abban az esetben, amikor az állítmány követi az alanyokat (az összes adat 63%-a), az értelmi egyeztetés előfordulása 18%-nyi: „*hogy Pap Istwan es Pap Mýhalý* oth az faluban keoztók ez dologerth ne *lakhassanak*” (1594: Úsz. 233); „*Frank Georgy es Mezaros Andras* *megh módak* az Tanach es az zaz ember eleöt” (Szam. 82–83); „Hogy mind a’ *torony*, mind a’ *Király*, maga első álláfok helyén *légyenek*” (Sách B1a). Ez meglehetősen magas részesedésnek tekinthető az alaki egyeztetéssel szemben: „De viszontag *hitem és én nemzetésem* nagy kisebbségben *esnék*” (Eur. 408); „*hogy a jó nyelv* alat *méz és téj vagon*” (Pázm. 218); „*tehát, mind étel, mind ital léfzen* ott” (Csúzy 13).

A szórend vizsgálatokor azonban keresztező szempont **az állítmány szófaja**, amely szintén befolyásolhatja az egyeztetést. Az a megállapítás, hogy akkor a legnagyobb az értelmi egyeztetés aránya, amikor az állítmány követi az alanyokat, csak azokra az esetekre vonatkozatható egyértelműen, amikor az állítmány ige – igaz, ez az összes halmozott alanyos szerkezetnek több, mint negyötöde. Ha az állítmány névszói, akkor az értelmi egyeztetés azonos arányban fordul elő az alanyokat megelőző és az alanyokat követő állítmány esetében. Tekintettel azonban arra, hogy az összes halmozott alanyos szerkezetnek kevesebb, mint az ötöde névszói állítmányú, s ezeknek ismét csak kevesebb, mint 10%-a értelmi egyeztetéses, igen kevés adat van a halmozott alanyokat megelőző, illetve a halmozott alanyokat követő többes számú névszói-igei állítmányra. Az tehát, hogy névszói-igei állítmány esetén mely szórendi variáció kedvez az értelmi egyeztetésnek, valójában – legalábbis ekkora korpusz alapján – nem mérhető fel. Az ugyanakkor megjegyezhető, hogy igei állítmány esetén egyértelműen a hátul álló állítmány jelenik meg gyakrabban többes számba (az összes értelmi egyeztetéses igei állítmány 93,6%-a követi az alanyokat).

A vizsgált századokban az értelmi egyeztetés esetében lényeges tényezőnek tűnik az is, hogy **az alany személyt jelöl-e** – az értelmi egyeztetés melletti alanyok kétharmada ilyen: „*hog’ minapiban Groff wram* es *Lichtenstain wram* Nagod ellen tanachoth *tartottanak*” (1591: DMíssz. 18); „*Fiam* s *leányom* Kdnek *ajanjak* szolgálatjokat” (1692: LevT. 2: 394); „*Az vöm, fiam, unokám* ne *járjanak* veszedelmes helyeken” (1710: LevT. 2: 383). Ha pedig csak azokat a halmozott alanyokat tekintjük, amelyek esetében a mellérendelés típusa nem zárja ki eleve az értelmi egyeztetést, akkor ennek az egyeztetéstípusnak itt még jelentősebb a részesedése, például az egyszerű kapcsolatos viszonyú alanyoknál az esetek negyötödében akkor többes számú az állítmány, ha az alany személyt jelöl. A szempontokat megfordítva hasonló eredményekre lehet jutni: az egyszerű kapcsolatos viszonyban lévő, személyt jelölő halmozott alanyok az esetek felében többes számú állítmánnyal jelennek meg.

B) Az állítmány egyeztetése többes számú halmozott alanyokkal

Többes számú alanyok mellett az állítmány is többes számú: „Az *aßbonioc* *Beþ leyanyoc* nagy gyengen *elnec*” (TR. 267); „Szívbeli *sebeim, szerenczétlenségim / Óránkint nevedeknek*” (RMKT. XVII/16: 387); „Törött *tagjai, maradék düledéki* nem különben [...] ifzonyú kőfizikálkkal megterhelt üregeket *vetettek a' fzem elejbe*” (Ép. 579).

C) Az állítmány egyeztetése különböző számú halmozott alanyokkal

Különböző számú halmozott alanyok mellett a leggyakrabban előforduló egyeztetéstípus az, amelyben az alaki (közelségi) és az értelmi egyeztetés egybeesik, azaz a többes számú állítmányhoz a többes számú alany(ok) áll(nak) közelebb: „*férjed és leányid szüntelen veled vannak*” (Eur. 410); „de mivel mind Kegyelmed(ne)k *utra indulása, s mind Uramnak Eö K(e)g(e)lmének derekas foglatatossági meg gátoltak*” (1671: RLev. 54); „Horti István *püspök és az enyedi professorok predikáltak*” (Bethl. 556). Azokban az esetekben, ahol „megmérkőzhet” egymással az alaki és az értelmi egyeztetés, az alaki egyeztetés van többségben, szemben az értelmi egyeztetéssel: „Eleget *menté magát a' szegény ember 's mind a' több Papok is*” (Herm. 186); „*étel és csemege, confectumok és az időkhöz képest gyümölcs is úgy volt*” (Bethl. 278); „Mivel pedig azon *bor, szalonnák és gabona [...]* Horváth Pálnál *marad*” (1709: LevT. 2: 376); illetve: „Grof Melit *Vramek Karolj Vram jutanak hozza*” (1592: TLev. 37); „Mert minden *proféták, és a' törvény is János-ig profétáltak*” (Káldi 896); „Ketek mellett lévő *unocskáim s kedves leányom és menyemasszony* hogy s mint *vannak*” (1709: LevT. 2: 370). Ezekben az esetekben azonban az alanyok és az állítmány sorrendje is fontos: hasonlóképp az egyes számú halmozott alanyokhoz, itt is gyakrabban fordul elő értelmi egyeztetés, ha az állítmány követi az alanyokat (ezekben az esetekben az adatoknak több mint fele ilyen), mint amikor az állítmány a szerkezet élén áll. A sorrend abban az esetben is meghatározza az egyeztetést, amikor az állítmány az alanyok között áll, mert ezekben az esetekben az állítmány csak az előtte álló alannal egyezik: „*az oczjem le tege* elozor, *uagj maradijkj*, [az utan] felesigemnek *giermekjmmek [...]* *kiz pinzul*” (TVég. 127), „*Plátó az[t] állatta 's még némelly efzelős 'Sidók-is*” (Hil. 30). Végezetül megemlíthető, hogy – meglepő módon – található példa arra is, amikor az egyeztetés sem nem alaki, sem nem értelmi: „Ezen való *keferüségem és firalmas gyötrödéfim [...]* annyira *el-erötlenitet*” (BKata 17).

A személybeli egyeztetés

Egy alany esetén

Egy alany esetén az állítmány személyben mindig egyezik az alannal. Szabályszerű eltérés (hasonlóan az ómagyar korhoz és a mai nyelvállapothoz) tapasztalható a vonatkozó mellékmondatok esetében, amelyekben a 3. személyű *ki, kik* alanyba átsugárzik a főmondatbeli explicit vagy implicit első vagy második nyelvtani személy, s a mellékmondati állítmány ennek hatására szintén első vagy második személybe kerül: „*en* úagyok az, *ký* bator *ßiuell merek* azal *kirkedni*” (BKom. 74); „*ah átkozott lennék, Méltó, ki* mindgyárást *menykö ütést vennék*” (Flor. 266). Ugyanez előfordulhat az egyes vagy többes számú megszólításra vonatkozó mellékmondatokban is: „*Menybeli Iftenem ki* *vagy en vramnac, az nagy Abrahamnac io akaro Iftene*” (BatI. L3a).

Több alany esetén

Mivel a korpusz erre a szerkezetre csak csekély számú adatot tartalmaz, a középmagyar nyelvhasználatnak erről a területről csak nagyon óvatos feltételezésekkel lehet élni. Több alany esetén az a gyakrabban előforduló egyeztetési megoldás, hogy az állítmány többes számú, és a legkisebb számú nyelvtani személyhez igazodik, azaz ha az alanyok között van első személyű, akkor az állítmány többes szám első személyű: „*Hißem sem en, se pedig az en Vram* semmit *tehechigünk*”

Berint nem *uitettünk* Ngod ellen semmit” (1589: TLev. 29); „hogy többé sem én, sem ő ezen ne *törődjünk*” (1709: LevT. 2: 378); „*Pápai Ferencz* medicinae doctor, jó predikator és én *voltunk mellette*” (Bethl. 553). Ugyanakkor található példa arra is, hogy az állítmány egyes számú, a közelebb álló alannal egyezik számban és személyben: „de az ludfiba sem én, sem te nem *eszel*” (1554: NLev. 11); „mjnd *en magham*, s-mjnd pediglen az kis *Baberlj* az vérhas bélj betegségből könnyebben *uagyon*” (1632: LPLev. 134); „mint *mások* 's még *magam-is véltem*” (Ments. A2b).

Egyeztetés társhatározóval

Az alábbiakban azoknak az eseteknek a vizsgálata következik, amelyekben a társhatározó nemcsak a számbeli, hanem a személybeli egyeztetést is befolyásolhatja. Ez akkor fordulhat elő, amikor az alany első vagy második személyű, illetve ha a harmadik személyű alany mellett a társhatározó első vagy második személyű. Az egyeztetésnél ezekben az esetekben fontos szempont, hogy az alany explicit-e vagy implicit.

A) Explicit alany esetén

a) Egyes szám első vagy második személyű explicit alany és harmadik személyű társhatározó esetén általában csak az alannal egyezik az állítmány: „*Én* is mind *urammal egyetembe* egészségbe *vag yok*” (1544: NLev. 1); „*Eösméretlen* *vag yok én* pedig *azzal-is*” (Gyöngy. 159); „*The*, Fozto Imre, az töb *tarsaidal* *megh körniekezel*” (1590: SzOkI. 1: 116); „*Te* is azért, Musám, *serkenj-fel ezeckell*” (Gyöngy. 152). Volt példa azonban arra is, hogy az állítmány a társhatározó hatására többes számba kerül: „mert *én Tamás uramméval* az Förtön *halászkunk*” (1543: NLev. 225).

b) Egyes szám harmadik személyű explicit alany és első vagy második személyű társhatározó esetén az állítmány szintén csak az alannal egyezik az esetek túlnyomó többségében: „Misére menet eggyenyihán rendbe *szóla az atyjok velem*” (1552: NLev. 6); „Rabbi, *a'ki veled* a' Jordánon túl *vala*” (Káldi 987); „Idvezült *Édes Anyám-is velem együtt ki-ment* Rétenbe” (BKata 11–2). Itt is előfordult azonban olyan adat, melyben értelmi egyeztetés található: „Azoniomnak eo kedmenek az *Atamfia velem eoßue* zolgalatunkat *Atianliwk*” (1591: TLev. 113).

B) Implicit alany esetén

Ha az alany implicit, az értelmi és az alaki egyeztetés előfordulási arányait azért nehéz összehasonlítani, mert a példák csak akkor elemezhetők egyértelműen, ha az állítmány egyes számú – ezekben biztosan alaki az egyeztetés: a) E/1. alany, 3. személyű társhatározó „*azért* [...] *vele haza megyek*” (1544: NLev. 1); „*hogi szerelemben estem volna* *vala meli kisaszonial*” (1630: LPLev. 115); b) E/1. alany, 2. személyű társhatározó: „*soha azért* az Malomért *öszueö nem veszek ueled*” (1634: LPLev. 164); „*Es* a mint *veled beszéllék*” (1695: BLev. 323); c) E/2. alany, 3. személyű társhatározó: „*jobbagiddal, zolgaiddal* halalomra *gjiekeztel*” (1590: SzOkI. 1: 115); „*Hanem holnap ebédre* mind *Menyem Aszonnjal edgyüt, jüý* által hozzám” (1633: LPLev. 148); d) E/2. alany, 1. személyű társhatározó: „*Ha velem közéffülni akarjz*” (HKr. 81a); „*Hogy velem oda jöi* mennél előbb” (Flor. 262); e) E/3. alany, 1. vagy 2. személyű társhatározó: „*uelem egyetembe fogmeuetni*” (TEv. 67); „*hogi életöm bezelhesen* *uagi ket szot ueled*” (BKom. 70). Ha azonban az állítmány többes számú, a kontextus alapján sem dönthető el minden esetben, hogy pusztán az implicit egyes számú alany és a társhatározó váltják-e ki a többes számot, vagy az alany ténylegesen többes számú (s emellett ez a kérdéskör már átvezet a tagmondatokon átfelölő egyeztetés témájához, amely a szöveggrammatika tárgya, nem a jelen dolgozaté). A következő esetben például a szövegelözményben E/1. alany szerepel, tehát feltételezhető, hogy az állítmány csupán a korábbi E/1. alanyra és mondatban szereplő társhatározóra vonatkozik, de sok példánál nem azonosítható hasonló módon a rejtett alany száma: „*hogj* az *mý kewesseth talalthwnk wolth* az *zegeny öchemel*” (1587: Úsz. 88). Ezért

csak annak megállapítására lehet szorítkozni, hogy bár elviekben itt gyakran előfordulhatna többes számú állítmány, a fordított esetre (implicit alany és társhatározó mellett egyes számú állítmány) lényegesen több példa van.

II. Határozói igenévi állítmány

A vizsgált korban mindkét határozói igenév, azaz a *-ván/-vén* képzős és a *-va/-ve* képzős is funkcionálhat állítmányként. Az igenév alanya lehet koreferens a szövegkörnyezetével, vagy lehet attól eltérő is, valamint lehet explicit és implicit. A *-ván/-vén* képzős igenév nem egyezik alanyával se számban, se személyben (a példák explicit saját alanyokat tartalmaznak): „Gondolkodóba *esvén* azért én, méltán, ha eszem volt, ha ugyan oda hagyjam-é olyan firos állapotomat” (Ments. A2b); „*ki meghöröztüén* ezen Fatenst, ugy allott el az gjötrelem rola” (1677: Bosz. 1: 377); „hogy tellyességel nincs modgyok, hogy Erdély részérül a plenipotentián kívül is statust agnoscallyonak, mellybüil észre *vévén mi* is, hogy a bécsieknek oda járjon elméjék” (1706: RádIr. 1: 601).

A *-va/-ve* képzős határozói igenév lényegesen ritkábban fordul elő állítmányként, mint a *-ván/-vén* képzős, s alanyával számban egyezik; úgy tűnik, leggyakrabban a *rak* ige szerepel ragozott határozói igenévként a szövegekben: „kinec a partiā meeg moftis fzip almae, es fzőlő gerezdec terömmek, de belül hammuual *rakuac*” (SzKr. 11b); „*kyk kyüyl zepnek teeczenek, belewl kegýk rakwak* halottaknak tetemýwel, Ees mýnden rwtfaggal” (PÚT. 51a); „úgy, a' világi vendégségek *rakwak* vefzedelmekkel” (Csúzy 10).

FORRÁSJEGYZÉK

<http://www.nytud.hu/oszt/nyelvtort/abcrendeskkforras.pdf>

SZAKIRODALOM

- Farkas Vilmos 1995. A hozzárendelő szerkezet. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 210–46.
- Imre Samu 1953. Többi, többiek. *Nyr.* 77: 212–8.
- Korompay Klára 1992. A névszójelezés. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* III/1. Akadémiai Kiadó, Budapest, 321–54.
- Rác Endre 1991. *Az egyeztetés a magyar nyelvben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Gugán Katalin

SUMMARY

Gugán, Katalin

Subject–predicate agreement in Middle Hungarian

This paper discusses person/number agreement between subject and predicate in the Middle Hungarian period. In view of the fact that in most of these constructions formal agreement is the only possibility, the author gives detailed consideration only to cases in which the speaker can choose between two – or in some cases, from three – different types of agreement (formal and semantic agreement, as well as redundant formal agreement). The possibility of choice among these

types of agreement is peculiar to the period under investigation in some cases, but in others it is a quite general feature that is present in today's Hungarian, too; the regularities of person agreement are in general identical with those of earlier as well as later periods, whereas number agreement exhibits certain differences of proportion. With respect to the latter topic, two main groups of cases can be distinguished: first, cases in which the sentence has a single subject but its meaning or that of some other part of the sentence may elicit plural agreement (e.g., a collective noun, a noun of quantity, a quantified noun, or a noun with a possessive suffix in the role of subject, or else a subject accompanied by an adverbial of companion); and second, cases in which coordinated subjects open the possibility of choice between formal and semantic agreement. It is a special feature of Middle Hungarian that the predicate can be an adverbial participle; in these cases, the form of the participle exhibits number agreement or lack of agreement between the subject and the predicate.

Tekintettel egy határozóra – élőnyelvi szempontból*

Bevezetés

Mi is a tekintethatározó? A kérdésre látszólag gyakorlati példával a legegyszerűbb válaszolni: *Anyagilag megéri*. Van egy állításom, hogy valami *megéri*, és ezt bizonyos szempontok közé szorítom azzal, hogy hozzáteszem: *anyagilag*. Ugyanígy: *bal lábára sántít*. Kijelentésem érvényét, hogy *sántít*, a *bal lábára* pontosítja. A szemfülesebbek joggal kérdezhetnek vissza: a *sántít*-hoz képest a *lábára* mennyiben konkretizálja a jelentést, ha sántítani mindenki a lábára szokott? A magyarázó helyzete tovább bonyolódik, ha szemináriumokon kerül elő a mai köznyelvben kedvelt névutók sora, mint *tekintetében*, *dolgában*, *vonatkozólag*, *kapcsolatban*, *terén*, *nézve*, *képest* és így tovább.

A tekintethatározó lehetséges meghatározásait és példaanyagait számba véve mind leíró, mind történeti nyelvtanainkban kérdéses jelenségekre bukkanhatunk. Szakdolgozatomban az igeneves töisméltések (*látni láttam*, *várva vár*) grammatikai vizsgálata kapcsán, a nekik tulajdonított mondatrészszerop miatt tértem ki az önálló főnévi igeneves tekintethatározók (*Mesélni*, *danolászni nem volt párja*; Szemere 1970: 139) és a határozóragos alakok (*anyagilag megéri*) szintaktikai és szemantikai különbségeire, ám arra nem nyílt lehetőségem, hogy magával a mondatrészszel is foglalkozzam (Nádas 2004: 63–5). Ezt a hiányosságomat jelen frásban igyekszem pótolni oly módon, hogy a maguk jelentéstani és grammatikai sokféleségében veszem sorra a nyelvtanok által tekintethatározóként számon tartott mondatrészeket. Egyes, hagyományos nem vitatott példákat is kénytelen leszek a módosítószók, bevezetőszók vagy partikulák csoportjába sorolni, feltételezván szófajváltásukat. Ezt követően különféle műfajú (előadás, értekezlet, híradószöveg) beszélt nyelvi példákon mérem össze előfordulási arányait; ezt azért tartom fontosnak, mert az önálló főnévi igeneves tekintethatározóval (*Harapni friss a levegő*; *Mesélni*, *danolászni nem volt párja*) ellentétben, amelynek létre csupán néhány, több száz éves szövegelőfordulás szolgál bizonyítékkal, mai beszélt nyelvünkben számos példája él a névutóval vagy ragos névszóval kifejezett tekintethatározónak (*A kérdés tekintetében még nem sikerült dűllőre jutniuk*). Noha vizsgálatom elsődleges célpontja az egyszerű mondat határozója, amennyiben ez elengedhetetlennek bizonyul, kitérek a tekintethatározói mellékmondatokra is.

* Ezúton mondok köszönetet Lengyel Klárának és Keszler Borbálának a cikkhez nyújtott segítségükért és türelmükért. Készült az OTKA T-46179 számú pályázat támogatásával.

Kérdések és válaszok a tekintethatározóra

A mondatrész vizsgálata elején kézenfekvő, hogy számba vegyük a tekintethatározó meghatározásait, amelyeknek a latin nyelvtanokig visszanyúló hagyományuk van (vö. ablativus limitationis: *mente captus* 'szellemileg korlátozt'; *Agésilaos altero pede claudus fuit* 'Agészilaosz féllábra sánta volt'; Nagy–Kováts–Péter é. n. 119). Minderre szakdolgozatomban is sort kerítettem,¹ és arra a következtetésre jutottam, hogy nyelvtanaink alapján „...a tekintethatározói bővítmény az alaptagban foglalt állítás, értékelés igazságtartalmát helyezi bizonyos feltételek, korlátok közé, azaz szűkíti annak érvényességi, felhasználhatósági körét. Például: *Kati rendes lány* – ez egy általános kijelentés, amelyet tekintethatározóval megtoldva konkretizálhatunk: *Kati külsejére nézve rendes lány*” (Nádas 2004: 56–7). Mégsem világítottam rá eléggé, hogy a korlátozás szempontja önmagában nem elég, hiszen egy tipikus alárendelő szintagma bővítménye természetéből fakadóan korlátozza, megszorítja az alptag jelentését (a *kütnő szakács* a *szakácsénál* szűkebb körű; vö. Keszler 2000a: 352). Az egyes határozófajták alptagjuk különféle körülményeire (idő, hely, mód, állapot stb.) utalnak, így rengeteg példában érhető tetten a korlátozás bizonyos foka: *elbírom – nehezen bírom el; ott leszek – hétkor ott leszek*. Amennyiben kizárólag az állításon végzett megszorítás lenne a szempont, a tekintethatározósnak tartott szerkezetek pusztán egy képzeletbeli piramis csúcán helyezkednének el, amelyek alján az alárendelő szintagma, közepén pedig a határozós alárendelő szintagma található.

A kérdés tovább árnyalódik, ha a határozóknak régebbi, mód- és állapotféle csoportra osztó besorolását nézzük, hiszen az egyes nyelvtanok kategóriái a fogalomdefiníció teljes azonosságára ellenére térnek el egymástól (kiemelések tőlem):

I. MMNyR. (1962):

Az állapotféle határozók

Az állapotthatározó

a) Valóságos állapotthatározók:	1. <i>Hogyan? Milyen állapotban?</i>
	2. <i>Miként? Miül? Minek?</i>
	3. <i>Számállapot-határozó</i>
b) A körülményhatározó	
c) A tekintethatározó	

II. MMNy. (1968):

A módféle határozók

1. A módhatározó
2. Az eszközhatározó
3. A fok- és mértékhatározó
- 4. A tekintethatározó**
5. Az okhatározó
6. A célhatározó

¹ Emlékeztetőül álljon itt néhány meghatározás, amelyek alapján következtetésemet annak idején levontam (Nádas i. h.): Berrár 1967: 448 – „A mód-, de még inkább a fokhatározóval rokon tekintethatározót akkor használjuk, amikor a mondat állítmánya (nagyon gyakran melléknév) csak bizonyos megszorítással, részben, valamire nézve, valamilyen tekintetben érvényes.” Rácz 1968: 324 – „A tekintethatározó azt fejezi ki, hogy – a cselekvés-, történés-, minőség- vagy mennyiségfogalmat jelölő – alptagban foglalt megállapítás milyen szempontból, milyen megszorítással érvényes.” Szemere 1970: 69 – „A tekintethatározó azt fejezi ki, hogy az alptagban foglalt cselekvés, történés, minőség milyen szempontból, milyen megszorítással érvényes.” Keszler 2000b: 440–1 – „A tekintethatározó azt fejezi ki, hogy a cselekvés-, történés-, minőség- vagy mennyiségfogalmat jelölő alptagban foglalt megállapítás milyen szempontból, milyen megszorítással érvényes.”

Hogy miként kerülhetett a kérdéses határozó hol az egyik, hol a másik csoportba, arra részben választ ad a szerzők indoklása: B. Lőrinczy Éva a megengedő szerkezetek kapcsán azt emeli ki, hogy egyes határozók, például a *dacára, ellenére, mellett* névutósok leginkább az állapothatározókkal mutatnak rokonságot, mivel lényegük a megengedés, pontosabban valamilyen megengedett körülmény, állapot kifejezése; az állapothatározók közé sorolásukat pedig leginkább jelentésük kívánja meg. (B. Lőrinczy 1956a: 279). A határozói mellékmondatok rendszerét ismertette is azt vallja, hogy „a valóságos állapothatározóknak a körülmény- és tekintethatározókkal való szoros kapcsolata nyilvánvaló” (B. Lőrinczy 1956b: 451). Rácz Endre a határozók osztályzásának kapcsán azonban megjegyzi: az állapothatározók épp abban térnek el a módhatározóktól, hogy szerkezetileg az igei állítmánnyal, értelmileg azonban az alannal, tárggyal vagy határozóval vannak kapcsolatban; a módhatározók viszont mindkét szempontból az állítmányhoz köthetők (Rácz 1957: 229).

A Magyar grammatika határozórendszere már nem a hely-, idő-, állapot- és módféle, valamint az állandó és egyéb határozócsoportokon, hanem azon a megkülönböztetésen alapul, hogy a kérdéses mondatrész szabad vagy kötött bővítvény, tehát vonzat-e. Az előző rendszerezéssel szembehe-lyezkedve, ahol mind jelentéstani, mind szintaktikai alapon képződtek halmazok, egységesen kívánja alkalmazni a vonzat – szabad határozó szempontot, mivel azonban az aszemantikus (nem pontosan körülhatárolható jelentésű) és a hasonlító határozón kívül mindegyikük előfordulhat szabadként, a rendszerezésben a régi elnevezések (köztük a tekintethatározó is) immár két oszlopba kerülnek. Így kötött határozó a *bővelkedik valamiben* (a korábbi nyelvtanokban – vonzat lévén – nem is mindenhol minősült tekintethatározónak, leginkább állandó határozó volt a neve), szabad határozó a *látszatra gyenge fiú* (vö. Keszler 2000b: 425, 426).

Történeti nyelvtanaink a tekintethatározót a hely- (*vastag volt derekában*), eszköz- (*zammal hetuenen*) és módhatározóragokból (*-int*) eredeztetik, leginkább a mód- és mértékhatározóval való rokonságát ismerve el (Berrár 1957: 112, 113; S. Hámosi 1995: 465; Horváth 2003: 455).

E felosztásokhoz – a teljesség kedvéért – talán nem haszontalan további érdekességet említeni a szakirodalomból. Kalmár Elek határozórendszer-kísérletében a társhatározóból vezeti le a tekintethatározót, arra hivatkozva, hogy a *bűnös/hasonlít valamiben* szerkezet határozói akár ki is hagyhatók a mondatból, csupán korlátozzák állításunkat: „mintha csak kisérné az alanyt, véletlenül megvolnának mellette” (Kalmár 1902: 343–60). A szempontok tehát az állapothatározóakkal függnek össze, az eredmény mégis eltér attól.

Mint látható, a fenti szakirodalmak egyazon szerkezet tulajdonságából kiindulva nemegyszer más következtetéseket vonnak le, nagyrészt aszerint, hogy határozórendszerük milyen szempontokra épül. A korlátozás, bizonyos keretek közé szorítás mint jelentéstani fogódzó a kezdetektől fogva a tekintethatározó fontos ismérve, ezért következetesnek tartom, hogy a legújabb leíró nyelvtanban vonzatok is szerepelnek tekintethatározóként. Vonzat és szabad bővítvény vizsgálatakor azonban magára a korlátozásra is új aspektusból kell tekintenünk, hiszen kötelező vonzat esetén szükségképpen jelen kell lennie a bővítvénynek (Keszler 2000a: 355–8). Ilyenkor tehát nem vehető össze az állítás és a hozzá képest korlátozó értelmű határozó (kötelező vonzat nélkül ugyanis agrammatikus alakot kapunk, vö. szabad határozó: *megéri – anyagilag megéri*, de vonzatként: **Péter jártas – Péter jártas a matematikában*), amelyet – mint láttuk – e határozófajtánk definíciójában és magyarázatában egyaránt használ a szakirodalom.

Az eddig tárgyaltaktól eltérő felfogást képvisel Károly Sándor, aki – tudomásom szerint a magyar szakirodalomban először – részletesen kitér arra, hogy a tekintethatározó terminus alá több, egymástól eltérő esetet rangsorolunk, amelyek egyébként igen hatékonyan megkülönböztethetők egymástól (Károly 1969: 194–202). Transzformációs módszerével két típust különít el: az egyiket *szempontból*-viszonynak hívja, jelentését pedig a következőképpen írja le: „valaki vagy valami, ha valakinek vagy valaminek az elvei, helyzete szerint (elveihez, helyzetéhez, törvényeihez, szabályaihoz mérve) ítéljük meg, vagy ha valakihez vagy valaminek való viszonyát, kapcsolatát nézzük, vagy valamilyen eljárás szerint nézzük, akkor ilyen és ilyen” (Károly i. m. 195). Első látásra körülmé-

nyesnek hat, ám ha módszeresen a végére járunk, a hagyományos nyelvtanokkal való párhuzama sem tűnik lehetetlennek. A példamondatok alapján ugyanis azok az esetek tartoznak ide, amelyeknél egy állításon – amely önmagában is megáll – bizonyos műveleteket végzünk, ezáltal árnyalva annak eredeti jelentését: *Ez homályos a számomra – Ez homályos a számomra történeti szempontból; A film sikeres – A film művésziileg sikeres.* A szerző szerint közös tulajdonságuk az is, hogy feltételes kötőszóval bevezetett mellékmondatba emelhetők. (A módszer korántsem ismeretlen, hiszen a *látni láttam* szerkezetet is ez alapján sorolják a tekintethatározók közé: *Ha a látást nézzük / Ha a látást kérdezed, bizony láttam.*)

Vegyünk sorra néhány transzformációt (kiemelések tőlem):

1. *A parasztság jogilag szabad.*
A parasztság, ha a joghoz való viszonyát nézzük, szabad.
2. *A mondat nyelvtanilag hibás.*
A mondat, ha a nyelvtan szabályai szerint ítéljük meg, hibás.
3. *Móricz látszólag egyszerű.*
Móricz, ha a látszat szerint ítéljük meg, egyszerű.

A harmadik mondatot elnézve fontos megjegyeznünk, hogy bár a jelentés körülírásában játszott szerepük elvitathatatlan, az efféle átalakítások tévútra vezethetnek. A *látszólag* ugyanis egyes esetekben nem tekintethatározó, hanem módosítószó; kiegészítendő kérdésre nem, ám eldöntendő kérdésre felelhetünk vele: *Egyszerű? – Látszólag.* (A további szempontokhoz vö. Kugler 2000b: 300; Uő 2001: 233.)² A korlátozás, bizonyos feltételek közé szorítás vagy akár ennél halványabb jelentéstartalom nyomán elindulva könnyen határozói minőséget tulajdoníthatunk olyan szavaknak, amelyek mondatrészszerop betöltésére is alkalmatlanok. (Ugyanezt tapasztaltam a morfológiailag állandósult főnévi igeneves töisméltéleknél is, ahol a tő és referencia azonossága miatt nem beszélhetünk alaptag-bővítmenyi viszonyról, tehát alárendelésről sem, hiszen az eredmény sokkal inkább partikulával egyenértékű: *látni láttam* 'tulajdonképpen láttam, [de...]'.)

Térjünk most vissza Károly Sándor rendszerezésére. A tekintethatározók másik csoportját *-ban*-viszonynak hívja, amelynek tagjai abban egyeznek meg, hogy átalakíthatóak alanná, és részegész, dolog-tulajdonsága relációban állnak állítmányukkal.

² Néhány további támpont, amelyek alapján az alak szófajisága megkérdőjelezhető (a Kugler i. m. 233–5 által említettek próbája a *látszólag*on): 1) Kérdéspróba: *Hogyan/Milyen szempontból egyszerű Móricz? – *Látszólag.* 2) Mondatpróba: *Egyszerű Móricz? – Látszólag.* 3) Fókuszpróba (a mondat forrása: google.hu): *Látszólag feltörték a DVD-lemezek másolásvédelmét – *Látszólag törték fel a DVD-lemezek másolásvédelmét* (és nem valójában). Károly példamondata – tekintve, hogy nem igekötős ígével operál – grammatikusabb mondatot eredményez, ám igekötővel ellátva ugyanolyan szokatlan, mint az előbbi: **Látszólag mondható el, hogy Móricz egyszerű.* 4) Főmondattá alakítás: *Móricz látszólag egyszerű. *Látszólag elmondható, hogy Móricz egyszerű,* ugyanakkor: *Látszik/Látható (az), hogy Móricz egyszerű.* 5) Hozzáátoldás: **Móricz egyszerű, mégpedig látszólag.* 6) Tagadás: **Móricz nem látszólag egyszerű.* 7) Premisszapróba (*ha...*, *akkor...* szerkezet feltétele): *?Ha látszólag keresi a társaságodat, akkor kedvesebbnek kellene lenned vele; ?Ha látszólag egyszerű, akkor még meggyűlhet vele a bajunk.* 8) Mondatfajtapróba (kérdő mondat kivételes esete): *Látszólag egyszerű?* 9) Név-másítás: *Móricz látszólag egyszerű – *Úgy egyszerű Móricz, hogy azúgy látszik.* 10) Közbe- és hátravetés: *Móricz egyszerű – látszólag. Feltörték a DVD-lemezek másolásvédelmét – látszólag; Feltörték – látszólag – a DVD-lemezek másolásvédelmét.* Végül vö. Kugler i. m. 233: „A valószerűleg szót és a hozzá hasonló viselkedésű szavakat (pl. *alighanem, állítólag, biztosan, bizonyára, feltehetőleg, kétségtelenül, kétségtelenül, látszólag, talán, természetesen*) én is módosítószónak neveztem...” (kiemelés tőlem).

*Ez a regény szerkezetében/szerkezetét tekintve/szerkezetére nézve egyszerű.
Ennek a regénynek a szerkezete egyszerű.*

A két csoport elhatárolása kapcsán meg kell jegyezni, hogy a *szempontból*-viszonyhoz hasonlóan a *-ban*-viszony mondatai is átalakíthatóak feltételes kötőszóval bevezetett mellékmondattá (*Ez a regény, ha a szerkezetét nézzük, egyszerű*), ily módon ez nem tekinthető perdöntőnek. Habár az alannya transzformálhatóság csábítóan tűnik,³ vegyük észre, hogy a *szempontból*-viszony második példamondata is átalakítható alannya (*Ez a mondat nyelvtanilag hibás – Ennek a mondatnak a nyelvtana hibás*), így azonos az öt megelőző *Ez a regény szerkezetében egyszerű* esettel. Kétségtelen azonban, hogy a latin nyelvtanok által is említett *fél lábára sánta, bal szemére vak, mindkét fülére süket* szószerkezetek tagjai ebbe a kategóriába tartoznak (hiszen alannya alakíthatóak: *fél lába sánta, bal szeme vak, mindkét füle süket*), a másiktól pedig egyértelműen kiszorulnak (**ha a bal szemét nézzük, vak; *a bal szeme szempontjából vak*), ily módon mégiscsak csoportképző tulajdonságról beszélhetünk.

Mindent összevetve, Károly Sándor felosztása úttörő kísérletnek tekinthető akkor is, ha egyes alakok mindkét kategóriába beleillenek, hiszen a bizonytalanságokra okot adó jelentéstani szempont mellé – noha alapvető létjogosultságát nem tagadta, sőt elengedhetetlennek tartotta – beemelte a transzformációt is. Szerencsétlennek és kevésbé informatív tartalom ugyanakkor a nyelvészeti terminológiának szokatlan *-ban*-viszony terminust, amelyet talán üdvösebb lett volna tulajdonságviszonynak nevezni. Leginkább afelé hajlanék, hogy a károlyi felosztás e két csoportjára a latin grammatika által ismert *respectivust* és *limitationist* alkalmazsam, különösen, mivel az utóbbit teljességgel lefedi az alannya alakíthatóság kritériuma.

A tekintethatározó lehetséges kifejezőeszközei – határesetek

A rendelkezésünkre álló szakirodalmak közül a tekintethatározó kifejezőeszközeinek legkiemertőbb példatáraként a Rácz–Szemere-féle Mondattani elemzések (a táblázatban ME) és az erre támaszkodó egyetemi tankönyv (MGr)⁴ szolgálhat, ezért választottam őket összefoglaló táblázatomban alapjául, amelyet saját gyűjtéssel is kiegészítettem (S). A *figura* etymologicás alakokat (*jónak jó, látni láttam*) nem tartom tekintethatározónak, így nem is szerepeltetem felsorolásomban. A Magyar grammatika által említett határozószói példákat (*lényegében, általában*) szándékosan hagytam ki, mivel szófajtságuk erősen megkérdőjelezhető. Az *Általában meg vagyok vele elégedve* mondat eleme a módosítószókkal mutat rokonságot, és az előfordulások tanúsága szerint többféle szófaji értékben használatos: *A ház alapjában erős szerkezetű* ('alapját tekintve', itt határozószó-szerű: *Milyen téren erős szerkezetű a ház? – Alapjában*); de: *Alapjában sem értek vele egyet* ('alapjában véve'; 'alapvetően'; módosítószó- vagy partikula-szerű; vö. kérdéspróba: *Milyen szempontból nem értek vele egyet? – *Alapjában*). A *lényegében jó* példa ugyanilyen kérdéseket vet fel: mondatfűstől függően felfogható partikulának (*Lényegében jó volt az előadás, azaz* 'tulajdonképpen jó volt az előadás') vagy tartalmas mondatrésznek ('Lényegét tekintve, azaz mondanivalóját, velejét illetően jó volt az előadás', de hosszát tekintve már nem). A károlyi módszert segítségül hívva az

³ Különösen az önálló főnévi igeneves tekintethatározók esetében, ahol sokszor csak a szövegkörnyezetből derül ki a voltaképpeni mondatrészszerop: *harapni friss* 'a harapás friss' – alany, de: *harapni friss [a levegő]* 'a levegő a harapást tekintve friss' – tekintethatározó; ezt transzformálva a kiinduló mondat alanya birtokos jelző, a főnévi igeneves tekintethatározó pedig alany lesz: *a levegő harapása friss*.

⁴ Így értelemszerűen csak azt a példát jelölöm MGr.-val, amelyik a Mondattani elemzésekben nem található meg (Keszler 2000b: 441).

alábbi transzformációk végezhetőek el, persze csak akkor, ha valóban fennáll az előadás: lényege viszony, azaz tekintethatározóval van dolgunk:

Lényegében jó volt az előadás.

Az előadás jó volt lényegében.

Az előadás lényegét tekintve jó volt.

Az előadás, ha a lényegét nézzük, jó volt.

Az előadás lényegét tekintve / lényegében jó volt, de hosszát tekintve már nem.

Az árnyaló partikulái értékben már nem működik a transzformáció, illetve minden lehetséges grammatikus eredmény az első mondat struktúrájához vezet el, abból adódik:

Lényegében jó volt az előadás 'Tulajdonképpen jó volt az előadás'.

Az előadás, ha a lényegét nézzük, jó volt ≠ Tulajdonképpen jó volt az előadás.

?Az előadás lényegében ('tulajdonképpen') jó volt, de hosszában már nem.

Hogy e kétféle viszony egyes esetekben összefonódik, azt egy beszélt nyelvi példa jelzi leginkább, amelyben az első tagmondat *látszólag*ja mellett felbukkan egy *úgy tűnik* is (indokoltnak látom tehát, hogy e példában mindkét feloldás megállja a helyét):

*Noha látszólag minden a régi, és minden látnivaló megtekinthető lenne, a bizalom úgy tűnik, hosszú időre megcsappant Palesztina iránt.*⁵

Figyelembe véve, hogy a fentiekhez hasonló eldöntetlenséget nem tapasztaltam vele kapcsolatban, táblázatomban a *külsőleg* lett a határozószói kifejezőeszköz reprezentánsa. Fontosnak tartom ugyanakkor megjegyezni, hogy e szavunk módhatározóként is előfordul (vö. *külsőleg alkalmazandó gyógyszer*: módhatározó – *külsőleg semmi érdekeset nem láttunk a borítékon*: tekintethatározó).

A példákat elnézve, illetőleg az előzőek nyomán egyre világosabbá válik, hogy a tekintethatározó nem tartozik az egyértelműen meghatározható mondatrészek közé. Óvatlanul közé sorolhatunk olyan határozókat is, amelyek valamilyen szinten korlátoznak (nagyon gyakran merül fel aszemantikus vonzatok kapcsán a tekintethatározói jelleg), de mint láthattuk, előfordulhat, hogy a tekintethatározóként elemzett szavak megszorító, korlátozó jelentése mögött valójában árnyaló partikulái, módosítószói tulajdonság bújjik meg (*mindent összevéve; alapjában, lényegében*). A táblázat fő mondanivalója véleményem szerint leginkább a (ragos) névszók melletti elemek névutóvá válásának eldönt(het)etlensége,⁶ hiszen a mondatelemzés számos művelete ettől függ; erősen névutószerűek (inkább viszonyjelölők, mint tartalmas szavak), ezért a táblázatba kívánkoznak az *ügyében, kérdésében* alakok, noha a világosan megfigyelhető morfológiai tagoltság ragos főnévi mivoltukat sugallja (*Nem jutottunk dűlőre az utazás kérdésében/ügyében*). Legfigyelemreméltóbb jele ennek a *való* segédszóval alkotott szerkezet, amelyet a kiinduló ragos névszói érték hívhatott életre (*a hidegre való tekintettel – tekintettel a hidegre*):

*„Hogy kimelegedjék, ugrándozott, s jó nagyokat lépett,
A hidegre való tekintettel énekelni kezdett.”*

⁵ Forrás: Magyar Televízió, Esti híradó.

⁶ Vö. Balogh 2000a: 260; ugyanakkor érdekes összevetni a határozói igenevekből alakult névutókkal (*nézve, tekintve*), amelyek szintén átestek egyfajta „értécsökkenésen” (Lengyel Klára kifejezése), szervetlenné váltak (ide tartozik az *alapjában véve* is), így pedig a módosító szerkezetekkel mutatnak rokonságot. (Vö. Lengyel 1986:181–217).

A tekintethatározó lehetséges kifejezőeszközei

jellemző szófaj	kifejezőeszköz	példa
ragos névszó	-ra/-re (ME)	termetre hasonló, fél lábára sánta
	-ban/-ben (ME)	Arcban feltűnően hasonlítanak egymáshoz.
	-lag/-leg (ME)	A festő művészileg kitűnően oldotta meg feladatát.
névtutos névszó	dolgában ('illetően') (MGr)	A fizetés dolgában nem sikerült megegyezniük
	esetében (S)	A tarifák esetében nagyobb az áremelkedés.
	illetően, illetőleg (ME)	A részleteket illetően később állapotunk meg.
	felől ('szempontjából') (S)	A józan ész felől akár egyet is érthetünk.
	fokig (S)	Bizonyos fokig meg tudom érteni a döntését (komplex fok- és tekintethatározó).
	kapcsolatban, kapcsán (ME)	Az építkezéssel kapcsolatban / Az építkezés kapcsán nehézségek támadtak.
	képest (ME)	Az öregúr korához képest fürge (komplex fok- és tekintethatározó).
	kérdésében (S)	Az átalakítás kérdésében sikerült megállapodni.
	mérten, mérve (ME)	Az igényeket csak a lehetőségekhez mérten elégíthetjük ki (komplex fok- és tekintethatározó).
	nézve (ME)	Foglalkozására nézve gyorsító volt az országházában.
	szempont(já)ból (ME)	A durab a jó ízlés szempontjából kifogásolható.
	oldaláról (S)	Az ésszerűség oldaláról (nézve) igazat kell adnom neked.
	szerint (ME)	Az édesanyám kora szerint lánya lehetett volna a tanár úrnak.
	tekintetében, tekintve (ME)	A szállás tekintetében / A szállást tekintve nincsenek különös igényeink.
	terén (ME)	A termelékenység fokozása terén számottevő eredményt értünk el.
	ügyében 'illetően' (S)	Az éhező kutyák ügyében még nincs megoldás.
	vonatkozásában (S)	A felek megegyeztek a javak elosztásának vonatkozásában.
	viszonylatában (S)	Elrendelte a hírzárlatot az osztály viszonylatában.
	véve (S) ⁷	A körülményeket tekintetbe / figyelembe véve semmilyen panasa nem lehet.
vonatkozólag, vonatkozóan (ME)	A továbbiakra vonatkozólag később intézkednek.	
főnévi igenév	-ni (ME)	Mesélni, danolászni nem volt párja.
határozószó	pl. külsőleg (MGr)	Külsőleg megfelelő.
névszó vonzata	pl. tapasztalt, jártas, ügyes, szerencsétlen <u>valamiben</u> (ME)	Magdi igencsak tapasztalt / ügyes / jártas / szerencsétlen a vizsgázásban.
	vki / vmi káros, hasznos, allergiás <u>valamire</u> (S)	A dohányzás káros az egészségre; Mari allergiás a macskaszőrre.

⁷ Ám ezt meg kell különböztetnünk a bevezető szói értékű *alapjában véve, egészében véve* szókapcsolatoktól.

A látszólagos egyezés ellenére a *tekintettel* nem minősül valódi bővítménynek (így ragos névszónak sem), hiszen míg a hátravetett (jelzői értékű) határozóknál átalakítható a szerkezet alany-állítmányi viszonyra (*a tömegtől való félelem: félelem a tömegtől – fél a tömegtől*),⁸ a *tekintettel* már kiürült annyira, hogy elsődleges jelentése ('valaki tekint valakire') ne térhessen vissza egy transzformáció során (*a hidegre való tekintettel – tekintettel a hidegre – *tekint a hidegre*). Ez az egyik kapaszködő lehet a névutó és a ragos főnév elkülönítésében.

A nyelvhelyességi problémák (l. „A *kockázatok és mellékhatások tekintetében...*” és hasonló terpeszkező kifejezések) különös figyelmet követelnek; ki-ki saját tapasztalatából tengernyi példát hozhat a hivatali-jogi szaknyelvből (a Google kereső alapján: *ÁSZF jogszerűségi vizsgálat a minőségi mutatók vonatkozásában*). Felteszem, hogy a *hidegre* való *tekintettel* és a *szempontokat tekintetbe véve* alakokat is a közkedvelt terjengősség tartja életben, és ugyanezen okból válhattak közhelyszerűvé, esetenként az irónia hordozójává (*az érdeklődés hiányára való tekintettel az előadás elmarad; a sikerre való tekintettel a zenészek megismételték koncertjüket; sőt az éhségre való tekintettel a menzán dupla adagot mértek; nemre és fajra való tekintet nélkül bárki bejöhét a moziba*).

Élőnyelvi vizsgálat és statisztika a tekintethatározóról

Írásom további részében saját gyűjtésem eredményeit, illetve az egyes szövegtípusok szám-arányait ismertetem. Munkamódszerem a következő volt: kiválasztottam egy nyelvészeti témájú, egy hivatalos stílusú és egy „semleges” szövegtörzset, ezekben vizsgáltam a kérdéses határozók mennyiségét és eszközeit, ügyelve arra, hogy az egyes tételek közelítőleg egyformák legyenek (5000 szövegszó +/- 1%). Mindhárom esetben hanghordozóról történt a lejegyzés, ám egyikük nyilvánossága lényegesen nagyobb a fennmaradó kettőnél (egyetemi előadások és értekezletek): tévécsatornák 2001-es újjévi híradóját tartalmazza. A szövegfajták megválasztásánál a fő szempont az volt, hogy legalább kettőnek kisebb-nagyobb kapcsolata legyen a hivatali nyelvvél, amelyben elvárásaink szerint túlsúlyban vannak a terpeszkező kifejezések.

1. szöveg: műfaja esti tévéhíradó (Duna TV és RTL Klub, 2001. január 1.)

Tehtethatározó: összesen 11, ebből 5 névutós névszó, amelyből 1 alárendelő összetett mondat főmondatának utalószavával alkot szerkezetet (*arra vonatkozóan, hogy...*); 6 ragos névszó.

<u>Névutók:</u>		<u>Határozóragok:</u>	
<i>szertint:</i>	2	<i>-lag/-leg:</i>	2
<i>tekintve:</i>	2	<i>-ban/-ben:</i>	3
<i>vonatkozóan:</i>	1	<i>-ra/-re:</i>	1
Összesen:	5	Összesen:	6

2. szöveg: Műfaja bizottsági ülés (Magyar Nyelvi Bizottság).*

Tehtethatározó: összesen 12, ebből 9 névutós névszó, amelyből 1 összetett mondat utalószavával alkot szerkezetet (*arra vonatkozólag, hogy...*), 3 ragos névszó.

⁸ Balogh 2000b: 447–8.

* A 2. és a 3. szöveg a Mai Magyar Nyelvi Tanszék Beszélt nyelvi gyűjteményéből való.

<u>Névutók:</u>		<u>Határozóragok:</u>	
<i>dolgában:</i>	2	<i>-lag/-leg:</i>	1
<i>tekintetben:</i>	1	<i>-ban/-ben:</i>	2
<i>mérve:</i>	1	Összesen:	3
<i>illetőleg</i>	1		
<i>szempontjából</i>	1		
<i>szempontból</i>	2		
<i>vonatkozólag</i>	1		
Összesen:	9		

3. szöveg: műfaja egyetemi előadás (30 év körüli férfi, témája az orosz irodalom). Tekintet-határozó: összesen 16, ebből 11 névutós névszó, amelyből 1 alárendelő összetett mondat főmondatának utalószavával alkot szerkezetet (*arra vonatkozóan, hogy...*); 5 ragos névszó. Szerkezeti különlegességek: 2 egyszerű kapcsolatos mellérendelés, egy ízben névutó nélkül: *a mi szempontunkból és az író szempontjából; kérdések és ellentmondások dolgában*. További 1 hiányzó, de odaértendő névutó: *Tehát nemcsak ezzel kapcsolatban, szóval, valami mással [kapcsolatban], az eddigiek során valami más felmerült, ami nem elég világos még... lehet rákérdezni*.

<u>Névutók:</u>		<u>Határozóragok:</u>	
<i>kapcsolatban:</i>	3	<i>-lag/-leg:</i>	3
<i>szerint:</i>	1	<i>-ban/-ben:</i>	2
<i>szempontjából</i>	3	Összesen:	5
<i>kapcsán</i>	1		
<i>dolgában</i>	1		
<i>értelmében</i>	1		
<i>viszonylatában</i>	1		
Összesen:	11		

A három szövegrész összevetéséből kiderül, hogy a beszélők a tekintethatározók megannyi példájával élnek mondanivalójuk megformálása során: az utolsó mind számban, mind választékos-ságban kiemelkedik a többi közül. Az irodalmi témájú előadás mellett a nyelvészeti ülésen felszólalók névutós szerkezeteinek használata is figyelmet érdemel. Az eredmény egészét tekintve is meglepő *a viszonylatában, értelmében* megjelenése, amelyeket leginkább írott hivatali szövegekben van alkalmunk megfigyelni.

Az általam vizsgált szövegrészek megegyeznek abban, hogy előadás formájában hangzottak el, így grammatikai szerkesztettségüket tekintve is közelebb állnak az írásbeliséghez, mint a spontán beszéd. Későbbi kutatásomban ezért néhány jellegzetességet (*valamire való tekintettel; valamit tekintetbe véve*) részletezni kívánok kötetlen élőnyelvi anyagban és jogi szövegben egyaránt. Utóbbiban a körülírás olyan nyakatekert szintagmaláncolatokat hívhat életre, mint a *faji vagy etnikai származásra való tekintet nélküli egyenlő bánásmód elvének alkalmazásáról szóló 2000. június 29-i 2000/43/EK tanácsi irányelv*. További érdekesség, hogy nemcsak az egyes viszonyzó (névutók, segédzők, névutómellékevek), hanem maga a tekintethatározó is túlsúlyba kerülhet a mondatokban, például egymást követő eltérő kifejezőeszközök formájában: *„Az Európai Egészségbiztosítási Kártyával rendelkező, ellátásra jelentkező személyek a tervezett tartózkodásukra való tekintettel orvosiilag szükségessé váló szolgáltatásokban részesülhetnek az adott tagországi biztosítottaknak megfelelő feltételekkel”* (Forrás: euvonal.hu). Élőszóban – különösen spontán beszédben, ahol memóriánk erős határt szab a szintaktikai bonyolultságnak – ez szinte kivitelezhetetlen még akkor is, ha a körülményeskedés tudatos vagy tudattalan igénye fennáll. Mégis hiba volna azt hinni, hogy mindez a tekintethatározó sokféleségének vagy különlegességének köszönhető; legalább ilyen gyakoriak a *bizonyos okokból kifolyólag és valamilyen okból adódóan* formák.

Összegzés

Írásom célja nem pusztán az volt, hogy körképet adjak a tekintethatározó szakirodalmi megítéléséről, hanem az is, hogy rávilágítsak néhány szó szófaji besorolásának bizonytalanságára, eldöntetlenségre (határozószó – módosítószó; ragos névszó – névutó). Egyik határozórendszer mellett vagy ellen sem foglaltam állást – mindegyiknek megvan a maga többlete a másikhoz képest, éppen ezért számolnunk kell velük –, ám kérdéses határozónk is példa rá: az eltérő perspektíva eltérő besorolást eredményez, miközben a mondatrész definíciója évtizedek óta vesszőre pontosan meg egyezik. A tekintethatározó lehetséges kifejezőeszközei közül leginkább a névutósok terjednek oly módon, hogy más (elsődlegesen például módhatározói) minőségben használtakat tekintethatározóként alkalmazunk, ám e közkedveltség folyományaként azt is elképzelhetőnek tartom, hogy a ragos alakok lesznek terheltebbek (elsősorban a *-lag/-leg*, *-ban/-ben* határozóragok jöhetnek szóba). A körülményesség, terpeszkedés azonban nem egy helyen aggasztó: gyakoriak a többszörös névutós szerkezetek (*a minőség szempontjából nézve; az áremelkedés viszonylatában nézve*) és az egyéb segédszókkal párosuló megoldások (*a hidegre való tekintettel*). Mindezzel együtt – Károly Sándor egyik transzfórumációját kölcsönözve – remélem, hogy ha a hasznosságot nézzük, vizsgálódásom és gyűjteményem nem volt hiábavaló, és néhány gondolatébresztő adalékkal tudott szolgálni a nyelvészet számára.

SZAKIRODALOM

- Balogh Judit 2000a. A névutó. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 259–63.
- Balogh Judit 2000b. A jelző. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 444–51.
- B. Lőrinczy Éva 1956a. Megengedő szerkezeteink helye a határozók és a határozói mellékmondatok rendszerében. *NyK.*: 269–81.
- B. Lőrinczy Éva 1956b. A határozók és határozói mellékmondatok rendszere. *Nyr.*: 446–53.
- B. Lőrinczy Éva 1970. A határozó. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. Tankönyvkiadó, Budapest, 162–259.
- Berrár Jolán 1957. A határozós szerkezetek. In: *Magyar történeti mondattan*. Tankönyvkiadó, Budapest, 92–116.
- Berrár Jolán 1967. A módhatározós és a vele rokon szerkezetek. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv története*, Tankönyvkiadó, Budapest, 446–8.
- Horváth László 2003. A tekintethatározós szerkezetek. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv-történet*. Osiris, Budapest, 455.
- Kalmár Elek 1902. A határozókról. Harmadik közlemény. *NyK.*: 343–60.
- Károly Sándor 1969. A melléknévi csoport. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok VI*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 159–227.
- Keszler Borbála 2000a. A szintagmák. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 349–66.
- Keszler Borbála 2000b. A határozók. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 423–51.
- Kugler Nóra 2000a. A módosítószó. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 298–302.
- Kugler Nóra 2000b. A partikula. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 275–81.
- Kugler Nóra 2001. Próbák és szempontok a módosítószók elhatárolásához. *Nyr.*: 233–41.
- Lengyel Klára 1986. Határozói igeneveink szófajváltásáról. In: Rác Endre (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 181–217.
- Nádas Tímea 2004. *Két fejezet az igenevek szófaji-szintaktikai sajátosságaiból*. Szakdolgozat.

- Nagy Ferenc–Kováts Gyula–Péter Gyula é. n. *Latin nyelvtan a gimnáziumok számára*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rácz Endre 1957. A határozók osztályzásának kérdéséhez. *Nyr.*: 227–32.
- Rácz Endre 1968. A határozók. In: Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- S. Hámori Antónia 1995. A határozói és határozószói szerkezetek. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. 462–73.
- Szemere Gyula 1970. Rácz Endre–Szemere Gyula: *Mondattani elemzések*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Internetes keresők, adatbázisok:

<http://www.google.hu>

http://www.tit.oszk.hu/figyelo_www/ad_felszin.php

Nádas Tímea

SUMMARY

Nádas, Tímea

With regard to an adverbial – in present-day Hungarian

The aim of this paper is not simply to review the literature on the syntactic category traditionally called “adverbial of regard” but also to point out certain vagueness or indecision in the part-of-speech assignment of some of its exponents (adverb vs. modifier; case-marked nominal vs. postposition). The author refrains from taking sides with any of the existing classifications of adverbials, given that each has its own assets over the others, hence all have to be taken into consideration. Rather, she points out that the type of adverbial at hand is an example of the general fact that a different perspective yields a different classification, even though the definition of that syntactic category has remained unchanged for the past few decades. Of the possible exponents of adverbials of regard, those involving postpositions have recently been on the spread, especially by way of a process whereby other types of adverbials (e.g., ones that are primarily those of manner) come to be used as adverbials of regard. As a consequence of that popularity, it is also conceivable that suffixed forms will soon become more loaded in that role (the suffixes *-lag/-leg* ‘as’, *-ban/-ben* ‘in’ are among the prime candidates). On the other hand, speakers’ circumstantiality or prolixity may become annoying: for instance, in the case of multiple postpositional constructions (e.g., *a minőség szempontjából nézve* ‘seen from the point of view of quality’, *az áremelkedés viszonylatában nézve* ‘seen in relation to price rise’).

„Ezöknek meg irafára, hogy ki lenne vég emlékezet fenkit nem halhatéc”

Vég-előtagú összetett főneveink történetéhez – Tinódi ürügyén

Kovács Sándor Iván érdeklődését keltette fel a méltóságteljes, szép dallamú *végemlékezet* szó, amely kétszer is előfordul Tinódi Krónikájának előszavában. Szótári élete nincs, lehet Tinódi alkotása, családja viszont népes, ha ezek életkora, használati köre erősen különböző is.

A szavak gyűjtését „fejből” kezdtem, majd szótáraink (értelmezők, történetiek, íróiak, egyes szakszótárak) átnézésével folytattam. 64 ilyen szót szedtem össze, felsorolásukat mellőzném, és nem is ejtenék szót mindről. A szavak mintegy egyharmadát a nyelvújító, magyarosító kísérletek közé sorolnám, ezek nem váltak nyelvünknek virulens elemeivé. A legtöbbet Ballagi 1873-as szótára őrizte meg számunkra. Sok benne van már 1857-es Német és magyar szótárának Magyar–Német részében is.

A Tihanyi Alapítólevéltől kezdve adatolt *vég* szavunknak az összetételek egyik csoportjában elsődleges ’valaminek (térben, időben) befejező része / széle, határa, vége’, illetőleg ’utolsó’ jelentése jelentkezik, a másikban az 1425 körüli Sermones Dominicalestől előforduló ’az élet befejeződése, halál, pusztulás’ értelem (TESz.) Így a Tinódi által használt *végemlékezet* jelentése: ’utolsó megemlékezés’.

Alakilag két típusúak a *vég*-előtagú összetételek: 1. főnév + (eredeti) főnév kapcsolódik össze bennük (*végbúcsú*, *végóra*, *végyszó*), 2. főnév + igéből képzett *-at/-et* és *-ás/-és* képzős főnév kompozitumai (*végkifejlet*, *végeladás*). Kivétel a *végtétel* szó, ez Heltai Bibliájában (1551) fordul elő (,mikor tekeletes *végtétel* leszen, akkor iő nagy bőséggel az igazság...”) (IV, 26) – a későbbi *végítélet* ’utolsó ítélet’ előzményeként.

Az első csoportba tartozó szavak tűnnek fel korábban. Ezek 16. századi kódexeinkben már megtalálhatók, például 1512–13: „A *veg valorat* meg töttem... en tanitvanimmal...” (NagyszK. 15). *Végvacsora* szavunknak egyébként szép hosszú élete van: katolikus templomainkban máig énekelik, igaz, nem mai nyelvi, hanem 19. századi szöveggel: „Itt van, mit a *végvacsorán* Jézus értünk szerzettél.”

A második csoport szavai a nyelvújítás korában, a 19. század elején szaporodnak el. Szily Kálmán (NyÚSz. I, 368) szerint *-at/-et* és *-ás/-és* képzős főneveket a régi nyelv nem kapcsolt össze a *vég* szóval. Ő nem is idéz 19. századinál korábbi adatokat ilyenekre. Első adatai Márton József 1803-as szótárából és Sándor István Toldalékából (1808) valók. Mártonéi a *végrendelés* és *végítélet-hozás*, Sándor Istváné a *végvonaglás* szó. Tinódi adatai (1554) ennek ellentmondanak, de nemcsak az övéi. Calepinus szótárában (1585) előfordul a *végvetés* szó (,decisio – Leszállítás, *veg vetés*”), Listi László Magyar Marsában (1653, NySz.) a *végpályafutás*.

A 16. századtól a 20.-ig természetes lelőhelye a *véggel* kezdődő összetett szavaknak a szépirodalmi nyelv. A *végbúcsú* szó szerepel az 1676-os Kájoni-féle Cancionale catholicumban, de használta Faludi, Csokonai, Vörösmarty és Jókai is, Petőfi pedig a *végbúcsúzás*: „...vérem, a *végbúcsúzásra* tán, Elhagyván arcomat, szivembe gyűl” (ÖM. Ak. 1951. II, 158). Érdekes, hogy Zrínyi a *végház* (*végházbeli*, *végházi*) szavakat használta, noha már korábban megvolt a sokkal általáno-

sabban használt és tovább élő *végvár* szó. (Például egy 1557-es követjelentésben „adott épülfih az *wegh waragban...*” [RMNy. II, 131] és Heltai Cronicájában [1575]: „az *vég várakat...* meg erőfite...”).

Az irodalmi nyelvi szócsoport jelentése, hangulata természetes magyarázata annak, hogy előszeretettel használta a romantika, bár sokuk messze túlélte a *vég-* előtagú szavaknak ezt a legvirágzóbb korszakát.

Petőfinél megtaláljuk a *végcsapás*, *végcél* szavakat (ezt Katona, Arany és később Krúdy is használta), a *végelszántságot* és a *végdalt* – utóbbit később a *hatyúdal* váltotta fel az irodalmi műnyelvben – és a ma is köznyelvi *végeredményt* (amely szava Gyulai Pálnak, Móricznak és Nagy Lajosnak is.) Jókai alkalmazta a *végerő*, *végfal*, *vég hagyomány*, *végkatasztrófa*, *végpusztulás* szavakat. Juhász Gyula alkotott *végalkony* szót: „Enyém a diadal! Bár minden vágyam semmiségre hulljon S minden örömré *végalkony* boruljon” [ÖM. I, 63]). Kosztolányi használta az eredendően kereskedelmi nyelvi *végeladást*, amelyet mára az ugyanilyen típusú *végkiárusítás* váltott fel.

Az irodalmi nyelv területét elhagyva láthatjuk, hogy *vég-* előtagú szavainknak igen jelentékeny része jött létre vagy vált javallottá a szaknyelvek magyarosításának áramában. Legmarkánsabban két körben: az orvosi, illetőleg a jogi műnyelvben. Sok keletkezett közülük *Ende-* előtagú német szavak fordításaként.

Miskolczi Gáspár Egy jeles vad kertjében (1702) fordul elő először a *végbél* szó, tulajdonképpen még birtokos jelzős szókapcsolatként: („A geleszták az állatoknak alfelekben teremnek, azaz a *vég béliben...*” [681], Pápai Páriz Pax corporisában (1767, 185) a *vég-hurka* szerepel, hogy aztán a nagy reformkori szakszó alkotó-gyűjtő Bugát Pál Természettudományi szóhalmazában (1842, 465) diadalmasan 25 tagú családtként tűnjön fel – további szöösszetételek alapját képezve, amelyek közül sok máig szava az orvosi nyelvnek, néhányuk a köznyelvnek is. A Brencsán-féle Új orvosi szótárban (1983) a *végbél* szó származékaival 32 tagú szóbokor (az alcímszókat nem számítva), bizonyítva a szó nagyon is élő voltát és termékenységét.

A közkeletű *végtag* Márton József 1803-as szótárában szerepel először, utána Sándor Istvánnál (Toldalék, 1808, 436) és Fogarasi Múvelt magyar nyelvtanában (1836). Bugát mindkét munkájába felvette (1833: Orvosi szókönyv, 1836: ld. fent). A mai orvosi szótárban 8 képződménnyel szerepel.

A szókör jelentéséből következő evidencia, hogy sokuk kapcsolódik az élet befejezéséhez és ezek legtöbbje a jogi műnyelvből elindulva jutott el a mindennapi nyelvig. Ezek a *végakarata*, *vég hagyás*, *végintézkedés*, *végrendelet* (előzménye a *végrendelés* volt), *végrendelkezés*, *végelgyengülés*. Ezeket is használta és népszerűsítette az irodalmi nyelv is. Így Jókai és – nem véletlenül – Eötvös Károly a *végakarata* (utóbbitól: „Igen beteg ügyészhez hívtak el, kit *végakarata* elkészítésére mindeddig senki nem bírhatott”). A szót elsőként az 1807-es Tiszti szótár vette fel.

A munkahelyi élet befejezéséhez, illetve bizonyos tevékenység megszűnéséhez kapcsolódik a *végelbánás*, *végkielégítés*, *végelszámolás* szó.

Természetszerűleg szavai a *vég-* előtagú szavak a végek katonai életének, egyáltalán a katonai nyelvnek: *végőr*, *végőrs*, *végőrség*, *végőrezred*, *végiany* (a régebbieken kívül). Ezek zömmel 19. századiak, és Horváth Mihály A magyarok története című munkájában fordulnak elő (1847).

Egyesek a nyelvészeti szakterminológia magyarítását segítették. Elavultak, de mai szaknyelvi kifejezések fontos előzményei: *végbetű*, *véghang*, *vég rövidítés*, *vég súlyos*, *vég szótag*, *végtoldás* (Balagi 1873).

Sokáig használatos volt a verstanban a *végrím* kifejezés.

Érdekes csoportot képeznek régi és kihalt naptári, illetőleg időszámítási elnevezések: *vég-előhó*, *vég hó*, *vég nap*, *végtized*.

A csoportozaton belül egyes szók váltották egymást, másokat nem *vég-* előtagú új szó váltott fel, például a *végbeszédet* a *búcsúbeszéd* vagy a *zárszó*, a *végcsókot* a *búcsúcsók*; a jelenségre korábban is utaltam.

Az 1962-ben megjelenő nagy Értelmező szótárban 13 vég- előtagú szó szerepel, legtöbbjük szaknyelvi használatra utalással.

Eléggé új használatú a *vég*szó és *vég*szavaz származéka a színházi nyelvben. Az új értelmező kéziszótár mai politikai nyelvi használatát is jelzi. (A *vég*szót használta már Arany is, csak más jelentésben.)

„*Végállomáskén*”: ma is élő *vég*- előtagú főneveink – a szaknyelveket nem számítva – a következők: *vég*bizonyítvány, *vég*cél, *vég*elgyengülés, *vég*elszámolás, *vég*eredmény, *vég*kiárusítás, *vég*kielégítés, *vég*kimerültség, *vég*pont, *vég*rendelet, *vég*rendelkezés, *vég*tisztesség, *vég*veszély (természetesen a *végállomással* együtt). Nem tagadhatom, hogy egyiknek-másiknak ódon íze van.

Kiss Gabriella

Zergefű és társai

A zerge a legmagasabb hegységekben honos, igazi hazája az Alpok. Rövid nyárban, hideg, zord körülmények között, csapatban él az erdőhatár közelében. Az ebben a régióban élő növények összetett neveinek gyakori előtagja a *zerge* név, amely növénynevekben a hágók, havasi rétek füveire, virágaira utal.

zergeboglár J. Trollius (P. 275). R. 1897: *zergeboglár* 'Trollius gesn.' (Pallas 16: 1143), 1911: ua. (Nsz. 338), 1926: ua. (Révai: 19: 669), 1930: ua. (Natter-Nád 473), 1925: *zergeboglár* 'ua.' (MF. 351), 1985: *zergeboglárka* 'Trollius europaeus' (Surányi 267), 1991: ua. (EV. 104). Európa középhegységeiben, alhavasában sokszor még a hó fölött hozza virágait, nedves hegyi és hegyaljai rétek díszje; a havasi réten a hegymászők szívesen gyűjtik. A Magyar Fűvész Könyvben (1807) *havasi fű* elnevezése is szerepel. Nyilván azért, mert a szerzők – mint annyi más esetben – kerülni igyekeztek az állatneves terminusokat. Az összetett növénynév *boglár*, *boglárka* utótagja az 1505 k. már adathozható, 'fémveretes, ékköves, gyöngyös gomb alakú ékítmény' jelentésű *boglár* szó növénynévként való alkalmazása. A fehéren vagy aransárgán ragyogó virágra való átvitel. A *boglárka* szótörténetéhez: 1708: 'sárga virágú növény' (PP.), 1833: ua. (Kassai 1: 335), 1862: *békaboglár* (CzF. 1: 520).

A szaknyelvi *Trollius* nemi név Natter-Nád szerint (473) Linnétől való, és tulajdonképpen 'fürt' jelentésű. Már a Linné előtti időkben is használatos volt azonban, talán a svéd *troll* 'ua.' (Bauhin 3, 30: 419) elnevezésből való. Összefügghet a felnémet *trollen* 'nagy gyümölcs' (Grimm 22: 800) szóval a növény golyóformájú termésére utalva; vagy Hegi (3: 459) szerint a lat. *trulleus*, *trulleum* 'kerek edény, kád' jelentésű kifejezéssel. A növény német neve is *Trollblume* (Boerner 388).

zergefű J. Coriandrum sativum (MNöv. 108). R. 1807: *zergefű* 'Doronicum pardalianches' (MFüvK. 479), 1813: ua. (OrvF. 394), 1843: *zergefű* 'ua.' (Bugát 482), 1845: ua. (Műsz. 268), 1865: ua. (CzF. 3: 456), 1873: *zerge-fű* 'a tarkörök közé tartozó növény' (Ballagi 2: 765), 1897: *zergefű* 'Doronicum turn. / Aronicum Neck.' (Pallas 16: 1144), 1900: ua. 'Doronicum pardalianches' (uo. 18: 826). A Pallas említi a Doronicum és az Aronicum egy társnevét is: *hegyhágók füve*. A 18. században a népnyelvben *hegyremenők füve* vagy *szédülés elleni fű* volt a Doronicum neve (Nyr. 85: 211). Ezek szintén – mint a *zergefű* is – a növény magashegységi termőhelyére utalnak. Jó fagyűrő képességével a havasokban, mostoha körülmények között él. (Csak újabban jelöli a *zergefű* elnevezés a koriandrumot, amely fűszernövény; jó gyomoreresztő szer, és húsfélék pácolására is kiválóan alkalmas.)

A *zergefű* németből való tükörfordítás eredménye; vö. ném. *Gemsgras* 'Dactylis glom., Juncus' és a *Gemskraut* 'Ligusticum mut., Saxifraga sedoides, Senecio abrotanif., Silene acaulis' (M. 155). Hasonneve a *kecskefű*, *vadkecskefű*, amely a havasok köszáli kecskéjének nevével alkotott növénynév. Szintén a Doronicum pardalianches neve. Ebben a latin szaknyelvi elnevezésben a *pardalianches* faji név a legabszurdabb névmagyarázatokra ragadott szakírókat. Így például Franz Boerner (Boerner 299) értelmezése 'Panther würgend', azaz 'párducfojtó'. Mintha ez a Délnyugat- és Közép-Európában, valamint az Alpokban honos növényke valaha is párducot tudott volna ölni. Az angolban is megvan a *leopard's bane* 'zergegyökér' (Genaust 459) neve. Linné előtt viszont a nö-

vénynek *Doronicum radice Scorpii* (uo.) neve volt, amely a lat. *scorpion* 'egy mérgező növény' (Plinius 25: 122) elnevezéssel függ össze. A Bauhinnál szereplő mérgező növény, amely a lat. *pardalianches* 'mérgező növényfajta' (Plinius 8: 99) kifejezésen keresztül a görög *pardalíaghes* 'ua.' (Dioszkuridész) növénynévre vezethető vissza, azonban nem a zergefünek a neve. Nála ez az *Aconitum pardalianches*, amelynek a mérgével – mérgezett nyilak segítségével – valóban képesek voltak a vadászatokon párdücsököt megsebezni, és a mérge természetéből következően megfojtani. Az aconitin egyike a legerősebb növényi mérgeknek.

A zergefü tehát semmiképpen sem ilyen veszélyes növény, tudományos elnevezése tévedésen, félreértésen, régi nevek összecserélésén alapul. A következő szócikkben az *Aronicum* nemi név is nyomdahiiba és annak későbbi szolgálai másolása lehet, hiszen csak *Aconitum* (< lat. *aconitum*, *aconiton* [Genaust 36], mely a gör. *akóniton* [Dioszkuridész] átvétele) szaknyelvi név létezik. Mint láttuk, egy rendkívül erősen mérgező növény nevéként. A zergegyök azonban nem ilyen.

zergegyök J. *Aronicum doronicum* (Nsz. 338). R. 1872: ua. 'Aronicum' (FKézK. 290), 1897: ua. (Pallas 16: 1143), 1926: ua. (Révai 19: 669). Az *Aronicum* nemi névre vö. az előző szócikkben foglaltakat. Sárga virágú fű a zergék tanyájának régiójából. Szintén németből való tükörfordítás eredménye; vö. ném. *Gemswurz* 'Arnica mont.' (M. 155), ua. 'Doronicum' (PbF. 157), *Gemsenwurz* (NclB. 417), azaz 'zergegyökér'.

Doronicum nevét Linnétől kapta, amely a gör. *doron* 'ajándék' és *niké* 'győzelem' szavakkal függ össze, és 'a tavasz győzelmének ajándéka' jelentésű lehet. Tényleg korai, mostoha körülmények között is nyíló növényke a zergegyök, a tavasz első melengető napsugarára már hajtani kezd. A *doronicum* alapja ugyanakkor a PbF. (157) szerint egy régi arab növénynev.

zergeszakáll J. *Juncus trifidus* (P. 241). A *sziklai szittyó* társneve. A *Juncus trifidus* szittyófajt a serteszzerű ecsetvirágzata alatt fejlődő, két-három meglehetősen hosszú lombvelészerű fellelél miatt nevezik *zergeszakáll*nak.

zergeszarv J. *Proboscidea lousianica* (P. 275). R. 1911: ua. 'Martynia' (Nsz. 338), 1966: ua. 'Proboscidea / Martynia p. p. + Ibicella / Martynia p. p.' (MNöv. 144). Az ördögzarv egyik társneve az elefántfű mellett (uo.). A név magyarázata az, hogy termésének hajlított, a végén keskenyedő alakja hasonlatos a zerge szarvához. A szarv két ága erősen kifelé hajlik. Az érett, elfásodott termésekről leszedve a külső, zöldes színű burkot, előtűnik a koromfekete, szúrós, jellegzetes, dekoratív szarvképződmény.

A magyarban minden bizonnyal a németből – tükörfordítással – átvett elnevezés; vö. ném. *Gemshorn* 'ua.' (Genaust 507). A tudományos név *Proboscidea* előtagja a latin *proboscis*, genitív *proboscidis* 'ormány' (< görög *proboszkisz* 'elefántormány') szóból képzett.

zergetakör R. 18. sz.: N. *zerge tarkör* 'Doronicum, Gensenswurzel' (Nyr. 85: 211), 1807 előtt: *tarkör* 'Doronicum' (Toldalék. Julow 406), 1807: *zerge tarkör* 'Doronicum pardalianches' (MFüvK. 479), 1864: ua. (Gönczy 104), 1873: *zerge-tarkör* 'a tarkörök közé tartozó növény' (Ballagi 2: 765), 1874: ua. 'Doronicum pardalianches' (CzF. 6: 1213), 1925: *tarkör* 'Doronicum' (MF. 1135). Az összetett szó előtagjának talán egy régi német növénynev az alapja, amely átkerült ugyan a magyarba, de nem honosodott meg; vö. ném. R. *Sergenkraut* 'csombor' (TESz. 3: 1193). Ezt „értelmesítették” a *zerge* állatnévre esetleg. A *tarkör* az Orvosi Fűvészkönyvben az „új nemi nevek” között is szerepel (356). A „növények Régi és Népközt forgó Magyar vezeteti” sorában szerepeltetett *zergefü* helyett a „megállított Nevek” közé javasolta a szerző a *Doronicum pardalianches* jelölésére a *zerge tarkör* (394) elnevezést. A furcsa hangzású nyelvújításkori növénynev magyarázata az, hogy a sugárvirágok termése nem bóbítás. A magház tar, azaz kopasz, vagyis a karimán lévő magvagnak nincs bóbítójuk.

zergevirág J. *Doronicum* (P. 275). R. 1897: *zergevirág* 'Doronicum' (Pallas 16: 1144), 1903: ua. (MVN. 176, 177), 1911: ua. (Nsz. 338), 1925: ua. (MF. 1135), 1966: ua. (MNöv. 209). N. Nyárády 107: *zergevirág* (Marosvásárhely). A zergevirágok is a magashegységek díszzei; a havasok szikláin élnek, mint a zergék, amelyek a *Doronicum* nagy fészekvirágzatát – a zord szirtéken

egyébként nem túlságosan gazdagon terített asztalukon – szívesen legelik. A növénynek sok alfaja van, például a Clusius-féle *havasi zergevirág* 'Doronicum clusii', amelynek tudományos neve Carolus Clusius (1526–1609) németalföldi híres botanikus emlékét őrzi, aki elsőként írt könyvet a pannóniai növényvilágról. Továbbiak a *kárpáti*, *kaukázusi*, *magyar*, *osztrák* és *szíveslevelű zergevirág* (Nsz. 338). A sziklás helyeken, ösközeteken termő *bozontos zergevirág* 'Doronicum styriacum' (Növhat. 235) elnevezés névadási szemlélete az, hogy a növény bozontos szőrrel borított.

A *zergevirág* megfelelője a németben a *Gemsblume* 'Doronicum és Arnica mont.', *Gemsblümlein* 'Primula auricula, Saxifraga mutata' (M. 155), a románban a *cujdă căprioarei* 'Doronicum hungaricum', azaz 'magyar zergevirág'.

A NEM KÖZISMERT RÖVIDÍTÉSEK

Bauhin	=	Caspar Bauhin: <i>Theatri botanici index in Theophrasti Dioscoridis Plinii et...</i> Basiliae, 1671.
Boerner	=	F. Boerner: <i>Taschenwörterbuch der botanischen Pflanzennamen</i> . Berlin, 1966.
EV.	=	Zdenka Podhajská: <i>Európa vadvirágai</i> . Budapest, 1991.
FKézK.	=	Hazslinszky Frigyes: <i>Magyarhon edényes növényeinek fűvészi kézikönyve</i> . Pest, 1872.
Genaut	=	H. Genaut: <i>Etimologisches Wörterbuch</i> . Basel–Boston–Berlin, 1966.
Gönczy	=	Gönczy Pál: <i>Pestmegye és tájéka viránya</i> . Pest, 1864.
Hegi	=	G. Hegi: <i>Illustrierte Flora von Mitteleuropa I–VII</i> . München, 1906–1931.
Julow	=	Julow Viktor: <i>Bepillantás a Magyar Fűvészkönyv műhelyébe</i> . Debrecen, 1965.
M.	=	H. Marzell: <i>Alphabetisches Verzeichnis der deutschen Pflanzennamen</i> . Leipzig, 1957.
MF.	=	Jávorka Sándor: <i>Magyar flóra</i> . Budapest, 1924–1925.
MFüvK.	=	Diószegi S.–Fazekas M.: <i>Magyar Fűvészkönyv</i> . Debrecen, 1807.
MNöv.	=	Csapody V.–Priszter Sz.: <i>Magyar növénynevek szótára</i> . Budapest, 1966.
MVN.	=	Hoffman K.–Wagner J.: <i>Magyarország virágos növényei</i> . Budapest, 1903.
Natter-Nád	=	Natter-Nád Miksa: <i>Virágos könyv</i> . Budapest, 1939.
NcIB.	=	Benkő József: <i>Nomenclatura botanica</i> . (In: Magyar Könyvház I.) Pozsony, 1783.
Növhat.	=	Pázmány Dénes: <i>Növényhatározó</i> . Kolozsvár, 1983.
NövTan.	=	Barra I.: <i>Növénytan</i> . Pest, 1841.
Nsz.	=	Cserey Adolf: <i>Növényiszótár</i> . Budapest, 1911.
Nyárádi	=	Nyárádi E. Gyula: <i>Marosvásárhely és környékén élő tavaszi és nyárelei növények</i> . Marosvásárhely, 1914.
OrvF.	=	Diószegi Sámuel: <i>Orvosi Fűvészkönyv</i> . Debrecen, 1813.
P.	=	Priszter Szaniszló: <i>Növényneveink</i> . Budapest, 1998.
PbF.	=	R. Schubert–G. Wagner: <i>Pflanzennamen und botanische Fachwörter</i> . Leipzig, 1988.
Surányi	=	Surányi Dezső: <i>Kerti növények regénye</i> . Bp., 1985.

RÁCZ JÁNOS

Mózes Huba három verstani munkája

Míves munka a vers – A szonett kötöttsége és kötetlensége. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2004. 62 l.
Illik néki a minét – A refrén mint versszerkezeti alakzat. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2005. 69 l.
Itt flóta, okarína – A rím mint versszerkezeti alakzat. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2005. 50 l.

1. A három idézett mű Mózes Huba újabb verstani munkája. A szerzőt már régtől verstannal foglalkozó szakembernek ismerjük. Korai közleményei közé tartozik az *Égi csikón – Kötött formájú költemények antológiája* (1985). A továbbiak közül ugyancsak tájékoztatásul a következő kettőt emelem ki: *Verstörténeti kérdések* (2001), *Aranymetszés és sorisméltés Bartók Béla A kilenc csodaszarvas című költeményében* (2006).

A több mint három évtizedes kutatási múltra visszatekintő Mózes Huba szakterületén jól ismert, és – ahogy munkáinak ismertségéből is kiderül (l. pl. Szerdahelyi István értékelését *Ezredvég* 1998, 5) – elismert szerző.

Egy nyelvészeti folyóiratban megjelenő ismertetésben azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a szerző a verstan és a nyelvtudomány, többek között a verstan és a szövegtan kapcsolatára is sokat ad (l. pl. *Szövegszervező arányok* Enyedi György *Széphistóriájában* 2003).

2. Az egyes kötetek tartalmára ötletesen a címükben szereplő, egy-egy költeményből idézett verssorral (is) utal: *Míves munka a vers* (Fábrí Péter: *Ars poetica doloris*), *Illik néki a minét* (Babits Mihály: *Galáns ünnepség*), *Itt flóta, okarína* (Tóth Árpád: *Rímes, furcsa játék*).

Mindháromnak közös vonása a több szempontú osztályozás, rendszerezés és egyáltalán a jól eligazító tárgyalásrend, ami kétségkívül a szerző egyik nagy érdeme már csak azért is, mert mind ebben sok újat ad. Éppen ezért a három könyv tartalmát és szerkezetét, tagolását ennek a megvilágításában ismertetem.

3. Az első a *Míves munka a vers – A szonett kötöttsége és kötetlensége*. Két nagy fejezetre tagolódik.

Az első fejezet címe: *A szonett formaváltozatai*. Itt a szerző a következő szempontok alapján tekinti át a szóba jöhető formaváltozatokat: strófatagolás, rímképlet, a sorok szótagszáma, ritmus, a szerkezet belső arányai (szimmetria, aranymetszés), a tizennégy sorosnál hosszabb és rövidebb szerkezetek (farkos, toldott, megfejtelt, csonka), a szerkezet álarcoassága (l. erről azt, amit ismertetésben a harmadik kötet *Függelékéből* idézek), továbbá sorisméltéses szerkezetek, valamint szerkezetisméltő sorisméltéses komplex szerkezetek (tükörszonett, kettős szonett, szonettkoszorú, szonettkoszorúk koszorúja).

A második fejezet: *A szonettel egyező sorszámú versszerkezetek*, amelyben azt hangsúlyozza, hogy a formaváltozatok elkülönítésében természetszerűen számolnunk kell „a csoportok közti átfedések, a különböző szempontok szerinti társítás lehetőségeivel is” (59).

És ez a második fejezet átvezet a rövid, de sokat mondó *Összegzésbe*, amelyben a szerző a kérdéskör lényegére utal, arra, hogy „a szonettformának éppen a változások iránti nyitottsága és ebből fakadó sokfélesége biztosítja a szerkezet hatékonyságát s így végső soron állandóságát is” (61).

4. A második az *Illik néki a minét – A refrén mint versszerkezeti alakzat*. Tartalmáról jól tájékozottak a fejezetcímek: *Sorképző visszatérések, Strófaépítő visszatérések*. A harmadik, a legerjedelmesebb fejezet, a *Versépítő visszatérések*, lényegében változatok, különbségek számbavétele, sok ide tartozó lehetőségről tájékoztató részletezés, amelyből megtudhatjuk, hogy a versépítő visszatérések lehetnek alkalmiak (pl. strófanyitó vagy strófazáró visszatérések) vagy állandóak (l. pl. a visszatérések szerepét többek között a ballada, a triolett vagy a rondó formájának rögzítésében, más szóval például azt, hogy a sorok a balladaforma refrénszabályának és refrénigényének megfelelően ismétlődnek).

Zárszóként a szerző más természetű osztályozási lehetőségekre is utal, például arra, hogy „a visszatérő szövegrész terjedelme a benne előforduló szavak számán is mérhető” (63), vagy arra is, hogy a refrének „ritmikájukat illetően is különböznek/különbözhetnek egymástól” (64).

5. A harmadik az *Itt flóta, okarína – A rím mint versszerkezeti alakzat*. Bevezető fejezetében a szerző a rímet adjekciós (hozzáadásos) versszerkezeti alakzatként értelmezi, amely kiemelő, figyelemébresztő funkciója mellett tagoló szerepet is játszhat (9).

Ezt a bevezető részt követi a mindhárom kötetben általános csoportosításnak megfelelő vizsgálat: a rímek osztályozása. Ennek különböző alfejezetekben tárgyalt szempontjai a következők: a hangzás minősége, a hangegyezés terjedelme, a rímhívás és a rímválasz közötti távolság, a sorbeli elhelyezkedés, a sorvégi összecsengés és a lejtés iránya.

A két utolsó rövid, de tartalmas fejezetben (*Kitekintés, Függelék*) a szerző több érdekes kérdést is tárgyal.

Az egyik a rímnek más alakzatokkal való kapcsolata. Így kerül szóba az, hogy az állandó sorismétléses versszerkezetek egyik csoportjában az önrímként összecsengő refrének arany metszéses arányokat alakítanak: 3 + 5, 8 + 5, 9 + 6 (33), azaz „valamely egész kisebbik része úgy viszonylik a nagyobbikhoz, mint a nagyobbik rész az egészhez” (36). Erről szólva megemlíti, hogy az arany metszéses tagolás is adjekciós (hozzáadásos) versszerkezeti alakzat (37).

Egy másik kapcsolatában a rím (úgynevezett) *álarco*ság kialakításának az eszköze (33), és mint ilyen immutáció (helyettesítő) versszerkezeti alakzat, elnevezése szerint pedig verstani metafora (35), hisz lényege az, hogy eltakarja, álcázza a ritmusszerkezeteket.

6. A szerző három munkája tartalmával, tárgyalásrendjével és nem egy esetben formaalakításával (például címekkel, a pontos, könnyen áttekinthető osztályozásaival) felkelti és le is köti az olvasó figyelmét. Ugyanakkor a sok jó példával való szemléltetés, megvilágítás megkönnyíti a megértést, és a tájékozódás jó alapjául szolgál. Példaanyagának forrása a magyar mellett a világirodalom is.

Persze vannak más érdemei is. Az egyik az, hogy rámutat a vizsgált verstani kategória elhanyagoltságára, és így jelzi a megoldásra, tisztázásra váró feladatokat. A másik pedig az, hogy figyelemmel van a társtudományokban uralkodó textológiai irányultságra. Így például a rímről szólva hangsúlyozza, hogy „árnyaltabb megítélését csakis a szövegösszefüggésben történő vizsgálat teszi/teheti lehetővé” (33). Ugyanakkor a diakronia lehetőségeivel is számol, benne van ugyanis a vers-történet témakörében, sőt ezen át az irányzattörténeti szempont alkalmazásáig is eljut.

Három munkája jó helyet foglal el a verstannal való foglalkozás egyre erősödő intenzitású tendenciáiban, és ez biztató távlatot jelent. És ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a tárgyalt kérdésekről még sok mindent el lehetne mondani.

Mózes Huba munkáit felfoghatjuk úgy is, mint ami kiindulópont lehet egy saját verselmélet felé. Ennek kidolgozásához, más szóval eddigi vizsgálatainak folytatásához produktív lehetne egy nyelvkarakterológiához (is) kötődő verstipológia kifejlesztése (mint amilyen például a Lotz Jánosé¹), valamint összehasonlító eljárások alkalmazása egy nyelven (irodalmon) belül és nyelvek (irodal-

¹ John Lotz: *Metric Typology*. Th. A. Sebeok (Ed.), *Style in Language*. The M. I. T. Press, Cambridge (Massachusetts), 1960. 135–48.

mak) között, tehát egy összehasonlító verstan kifejlesztése, és aztán ilyen alapon lehet majd eljutni minél több verstani univerzálé felfedéséhez.

Óhatatlan továbbá a történetiségnek és az interdiszciplinaritásnak a fentebb említettél nagyobb mérvű bevonása verstani vizsgálatainak szférájába.

Mindennek megvalósításához kezeség lehet a szerző egész eddigi figyelmet érdemlő, sokat ígérő verstani munkássága.

Szabó Zoltán

Fercsik Erzsébet–Raátz Judit: Kommunikáció és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó 2006. 204 oldal

1. Fercsik Erzsébet és Raátz Judit könyve, mely a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában jelent meg, a kommunikáció elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozik. Manapság ez igen kedvelt téma, hiszen egyre nagyobb a társadalmi igény a hatékony emberi kommunikáció megvalósításának lehetőségére. Ennek megfelelően a könyv igen hasznos, mivel az elméleti keretek bemutatása után a nyelv kommunikációs szerepét is vizsgálja, elsősorban gyakorlati szempontból. Így az anyanyelvi ismeretterjesztés terén is fontos feladatot lát el. Hiszen az emberi nyelv a kapcsolattartás és az ismeretközlés legfontosabb és legkifinomultabb eszköze, amely a gondolatközlésen túl a gondolatok alakulásában, alakításában is jelentős szerepet játszik. Ennélfogva az anyanyelv, a nyelvhasználat törvényeinek ismerete a leggyakorlatibb ismeretek közé tartozik. A társadalmi együttélés, az emberi kapcsolatok elképzelhetetlenek a nyelvi eszközök használata és tudatos alkalmazása nélkül. A beszéd, az írás, a szövegértés feltételezi a megfelelő eligazodást a nyelvi kifejezőeszközök gazdagságában, azok tudatosítását és alkalmazási képességét, egyszóval az anyanyelvi műveltséget.

2. A könyv első néhány fejezete a kommunikáció általános kérdéseivel foglalkozik. Vizsgálja a kommunikációs folyamat tényezőit, eszközeit, szól a különböző kommunikációs modellekről, jellemzi a hatékony kommunikációt. Tárgyalja a nyelv, a beszéd és az írás jellemzőit, valamint a nem nyelvi kommunikációs eszközöket, így például az arckifejezés (tekintet, mimika), a testtartás, a gesztusok szerepét. Sok érdekes ismeretet közöl (többek között a kommunikációs eszközök fejlődéséről, a női és a férfikommunikáció sajátosságairól), ezek közül jó néhány nemcsak nyelvészeti jellegű, hanem mint maga a kommunikáció, a kommunikációs folyamat, más területeket (így például pszichológiai kérdéseket) is érint.

Ezt követően külön fejezet foglalkozik a nyelvhasználat, a stílus jellemzőivel, ezenbelül a stílusrétegek sajátosságaival, a stílusminősítések értelmezésével. A szerzők felhívják a figyelmet a helyes beszéd és a helyes írás, vagyis a helyesírás fontosságára. Röviden bemutatják a helyes légzéstechnikát, érintőlegesen szólnak a hangképzésről, tárgyalják a mondat- és szövegfonetikai eszközöket. Megismertetik az olvasót a magyar helyesírás történetével, az érvényben lévő helyesírási szabállyal, felsorolnak néhány helyesírási szótárt. Foglalkoznak a legfontosabb helyesírási szabályok logikájával, segítenek tudatosítani a helyesírás értelemtükröző szerepét. Bemutatnak kivételes helyesírási, hagyománytisztelő szóalakokat, valamint megcáfolnak jópár, a köztudatban élő helyesírási babonát.

A kommunikáció a gyakorlatban c. fejezet a tudományos dolgozat, az előadás és az érvelés kérdéseit taglalja, ismerteti az ilyen típusú munkák elkészítésének alapvető fogásait. Bemutatja a témaválasztás, az anyaggyűjtés módozatait, ütemezését, a dolgozat szerkezetének kialakítását, a hivatkozások, az idézés módjait. Az érvelés fejezetében megismerhetjük a hatásos érvelés lehetőségeit, az érvek típusait.

3. Az egyes témakörök áttekintését ábrák, rajzok és táblázatok segítik. Minden fejezet elején vázlat, a fejezet célkitűzései és a legfontosabb kulcsfogalmak könnyítik meg a témában való eligazo-

dást. Emellett rövid, a kérdésekhez kapcsolódó idézetek, cikk- és könyvrészletek szolgálják az érdeklődés fenntartását. A fejezetek végén ajánló bibliográfia teszi lehetővé a további ismeretszerzést.

Ötletes, a kor igényeinek megfelelő, gondolkodtató feladatok követik a fejezeteket. Ezek jól szolgálják az elméleti ismeretek alkalmazását, a készségek fejlesztését. Alkalmat adnak egyéni vagy közösen végezhető munkára, közös gondolkodásra, egymás tapasztalatainak a megismerésére.

4. A könyvet a szerzők elsősorban a nem magyar szakos bölcsészhallgatók oktatásához ajánlják. Használata elősegíti azonban minden érdeklődő számára a kommunikáció alapjainak elsajátítását, így számot tarthat a nagyközönség érdeklődésére is. Hiszen stílusa, nyelvezete közérthető, világos, az olvasó számára jól követhető. A kiadvány így hasznos tanácsokat nyújthat mindazoknak, akik a nyilvános megszólalás területén vagy az írásos közéletben tevékenykednek, vagy egyszerűen csak érdeklődést mutatnak a téma iránt.

Balogh Judit

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alap és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
támogatásával jelent meg.

Nemzeti Kulturális Alap

Oktatási
Minisztérium

2001 APR 28.

Kisebb közlemények

<i>Kiss Gabriella</i> : „Ezöknec meg irasára, hogy ki lenne vég emlékezés, senkit nem halhatéc” (Vég- előtagú összetett főneveink történetéhez – Tinódi úrtügyén)	118

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Rácz János</i> : Zergefü és társai	121

Szemle

Mózes Huba három verstani munkája (Ismereti: <i>Szabó Zoltán</i>)	124
Fercsik Erzsébet–Raátz Judit: Kommunikáció és nyelvhasználat (Ismereti: <i>Balogh Judit</i>)	126

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.)
Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon:
303-3440. További információ: 06-80-444-444.

Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.,
tel./fax: 201-8891).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban
(Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási
Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar
utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~nyelvor/>.
Email-címünk: nyelvor@c3.hu.

Ára: 300,- Ft

Előfizetés egy évre: 1200,- Ft

Nyomtatott: ISSN 0025-0236

Webváltozat: ISSN 1585-4515

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.
152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.
216. Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. XIV. anyanyelv-oktatási napok. Szerk. **Raisz Rózsa és Zimányi Árpád.** 2002. 2000 Ft.
217. **Benkő Loránd:** Nyárárdmente földrajzinevei. 2001. 700 Ft.
219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában. 2003. 1000 Ft.
221. Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. Szerk. **Kiss Jenő.** 2004. 1500 Ft.
222. **Szenczi Molnár Albert:** Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám könyvárusi forgalomban nem kapható!)
224. Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2005. 1500 Ft.
225. Vallanak a neveink múltról és jelenről. Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Névtani konferencia Nyitrán 2005. jún. 2–4. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2006. 1500 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhú átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Gósy Mária: A beszédészlelés és a beszédmegértés összefüggései kisgyermekkorban

Elekfi László: Költészet, helyesírás, gyorsírás

Bősze Péter: Tartozékbetűk, tartozékszámok és tartozékmagyarázók az orvosi-biológiai irodalomban

Szathmári István: Mennyiben szolgálták Szenczi Molnár Albert szótárai a magyar irodalmi nyelv (sztenderd) létrejöttét?

Laczkó Mária: Napjaink tizenéveseinek beszéde szóhasználati jellemzők alapján

Nyomárkay István: Nyelvújítások Közép-Európában a 19. században. Kísérlet az anyanyelvi terminológiák kialakítására a közép-európai nyelvekben

Imrényi András: A magyar szórend kísérleti modelljei I. – Optimalitáselmélet

Kugler Nóra: A *talán* lexéma episztemikus funkcióinak vizsgálata beszéltnyelvi korpuszon

Bañcerowski Janusz: A család fogalma a világ magyar nyelvi képében (egy kérdőíves anyag tükrében)

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Gósy Mária</i> : A beszédészlelés és a beszédmegértés összefüggései kisgyermekkorban	129
<i>Elekfi László</i> : Költészet, helyesírás, gyorsírás	143
<i>Bősze Péter</i> : Tartozékbetűk, tartozékszámok és tartozékmagyarázók az orvosi-biológiai irodalomban	151

Nyelv és stílus

<i>Szathmári István</i> : Mennyiben szolgálták Szenczi Molnár Albert szótárai a magyar irodalmi nyelv (sztenderd) létrejöttét?	163

Nyelv és iskola

<i>Laczkó Mária</i> : Napjaink tizenéveseinek beszéde szóhasználati jellemzők alapján	173

MAGYAR NYELVŐR

131. ÉVF.

*

2007. ÁPRILIS–JÚNIUS

*

2. SZÁM

A beszédészlelés és a beszédmegértés összefüggései kisgyermekkorban^{*}

Bevezetés

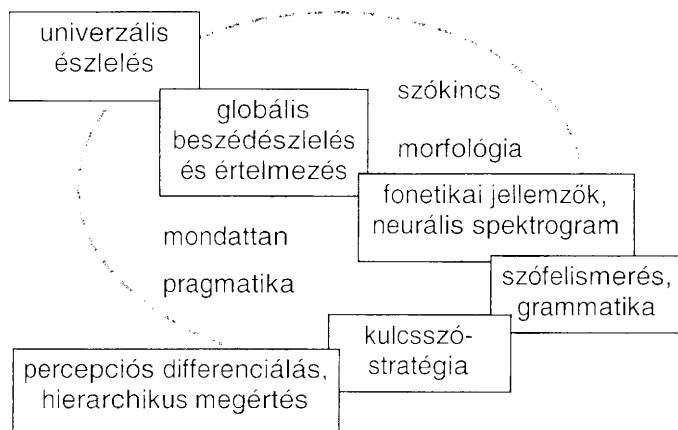
A generatív nyelvészet hatására számos új elmélet keletkezett a gyermek nyelvvelsajátításának magyarázatára. Minőségileg új folyamatnak tekintették, és már nem azonosították az általános tanulásemeléttel (Menyuk 1981). Az ezt követő elméleti megközelítésekben a nyelvvelsajátítás alapkategóriája már a mondat volt (és nem a szó). Azt feltételezték, hogy az anyanyelv-elsajátítás során a gyermek szabályokat sajátít el, mégpedig úgy, hogy ennek az alapja nem az utánzás, hanem az adatokból kiinduló szabályalkotás. Az anyanyelv-elsajátítás problémája a konnekcionista és modularista elméletek ütközőpontja lett. Egymástól radikálisan eltérő elméletek, nyelvvelsajátítási modellek ismeretesek a folyamattal kapcsolatban (Berko Gleason–Bernstein Ratner 1998). A múlt század nyolcvanas éveiben a konnekcionizmus a gyermek neurális hálózatát tanulási kulcsként fogta fel az egyszerű szabályok helyett. A kilencvenes években újabb elgondolások merültek fel, mint a dinamikus rendszer elmélete, az optimalitáselmélet vagy a neurális plaszticitás biológiai modellje. MacWhinney emergentizmus modelljében (2002) az általánosítás nem szabályok alapján történik, hanem a mechanizmus belső interakciójában, illetve annak eredményeként.

A nyelvvelsajátítási elméletek általában a beszédprodukciós mechanizmust hangsúlyozzák, jóval kevésbé foglalkoznak a beszédfeldolgozási működésekkel. Ennek legfőbb oka az, hogy a percepciós folyamatok nem tanulmányozhatók közvetlenül, lényegében a produkció közvetítésével követhetők nyomon. A beszédészlelési és beszédmegértési folyamatokat fejlettebbnek gondoljuk egy adott életkorban, mint a beszédprodukciót. Az újszülött például kéthetes korában már képes az emberi hangot más hangoktól megkülönböztetni. A csecsemő figyel a dallamváltozásra, a hangsúlykülönbségekre, a tempóváltásokra, a hangerősségre, reagál a beszédhangok és hangkapcsolatok különféleségeire; anélkül, hogy mindezeket artikulációsan meg tudná valósítani. Ezek az észlelési folyamatok azonban nagy valószínűséggel a nyelvi tapasztalattól független neurális rendszer működési eredményei. A percepciós bázis fokozatos kialakulása teszi lehetővé, hogy az anyanyelvét elsajátító gyer-

^{*} A kutatás a 049426 sz. OTKA-pályázat keretében folyt.

mek képes legyen a mások által kiejtett beszédhangok, hangsorok felismerésére, a szavak és a mondatok megértésére. A gőgicsélés, avagy a holofrázisok háttérben relatíve jól funkcionáló percepciós mechanizmust kell feltételeznünk. A fejlődés az automatikus működésektől indul, és tudatos stratégiákon át jut el a kognitív folyamatokig. A beszédfeldolgozási mechanizmus biztos elemezhetősége a beszélés és egy meghatározott szintjéhez kötött.

Mi a gyermek feladata a beszédfeldolgozás elsajátítása során? Képesse kell válnia az időben változó frekvencia- és intenzitás szerkezet felismerésére, a hangsorok azonosítására, majd a szavak felismerésére. A szósorokban azonosítania kell a morfológiai, szintaktikai és prozódiai szerkezeteket. Erre fog ráépülni a jelentés, a tartalom megértése, majd pedig az összefüggő szöveg értelmezése. Tipikus fejlődésű gyermek esetén ezek a folyamatok a holofrázisok megjelenését követő két éven belül kialakulnak és működnek. Az 1. ábra a beszédfeldolgozási folyamatok fejlődésének főbb szakaszait szemlélteti a háttérben a párhuzamosan elsajátítandó nyelvi tényezőkkel.

1. ábra. A beszédfeldolgozási folyamatok fejlődésének főbb szakaszai

A beszédfeldolgozás elsajátításában először a fogalom rögzülése történik meg, majd a hallási forma birtokba vétele, végül a forma és a funkció közötti összefüggés felismerése (Keenan és MacWhinney 1987). A távirati stílusú beszéd időszakájában a korábbi globális percepció tovább finomodik; a dekódolás egyre jobban a nyelvi tartalom alapján megy végbe. Finomodik a szegmentálási készség az észlelés különböző folyamataiban, valamint az összefüggések felismerése az elhangzó közlésekben. A gyermek dekódolási folyamata egyszerre két úton zajlik, először akusztikai-fonetikai, majd morfológiai-szintaktikai szinten elemzi a hallott hangsorokat. Mindebben a mentális lexikon aktiválásának már óriási szerepe van. A két év körüli gyermek beszédmegértésére jellemző a kulcsszóstratégia. Ekkor a hallott közlés felismerése az egy vagy néhány azonosított szemantikai egységtől függ. A gyermek mentális lexikonára a kettős tárolás a jellemző (Gósy 2005); amelynek lényege a kétféle hangsorforma és a nekik megfelelő kétféle neurális spektrogram,

amelyek ugyanazon szemantikai reprezentációhoz kötöttek (pl. a *sócsi* és a *zokni* egyaránt a 'zokni' jelentésnek felel meg). A következő fejlődési szintre akkor jut el a gyermek, ha egyre pontosabbá váló beszédprodukcójával összhangban mind jobban szűkül a kettős tárolás a saját ejtésváltozatok háttérbe szorítása, megszűnése révén. Mindebben már a gondolkodásnak, illetőleg az asszociációs mezők működésének is jelentős a szerepe (Beke 1996).

A kisgyermek beszédfeldolgozási mechanizmusa általában két és fél éves koruk körül már a felnőttekre jellemző hierarchikus modellben írható le; az aktuális működéssorozat azonban még jelentős eltéréseket mutathatnak. Ebben az életkorban már megbízható kísérletek adatai alapján ítéltető meg a gyermek beszédpercepciója, ugyanakkor magyar nyelven empirikus adatok alapján még nem történt meg az e korúak beszédfeldolgozásának leírása. Kísérletünk célja annak bemutatása, hogy miként működik a 2 és 3 év közötti gyermekek anyanyelv-elsajátításának beszédészlelési és beszédmegértési mechanizmusa, illetőleg hogy milyen összefüggés van a két folyamatrendszer között. Hipotézisünk szerint a fejlődés fokozatos, de a kisgyermek teljesítménye még jelentősen elmarad a négyévesekétől. Nem feltételeztünk nagy különbséget a beszédészlelési és a beszédmegértési folyamatok között.

Kísérleti személyek, anyag, módszer

A kutatásban 52 gyermek vett részt 2;6* éves kortól 3;10 éves korig, vagyis 16 hónapnyi fejlődést tekintettünk át (nem longitudinális vizsgálat keretében). A gyermekek nagyobbik része kislány volt, összesen 32-en, a kisfiúk száma 20; első- és másodszülettek, valamennyien óvodába jártak (Budapesten és Budapest környékén). Mindegyik gyermek egyéves kora körül kezdett beszélni (holofrázisok), nyelvelsajátításuk a tesztfelvétel idejéig zökkenőmentes volt, ép hallásúak. A gyermekek mintegy fele (főként a fiatalabbak) a fiziológiás pöszeség jeleit mutatta (a pergőhang és egyes réshangok hiánya), de a beszédük ezt leszámítva alakilag jó volt. A gyermekeket életkoruk szerint négy csoportba osztottuk (mindegyik csoportban 12 gyermek); az elsőben voltak a legfiatalabbak, átlagéletkoruk 2;7 hónap (2;6–2;8), a második csoport átlagéletkora 3;1 (3;0–3;3), a harmadiké 3;6 (3;5–3;7); a legidősebbek átlaga pedig 3;10 volt (3;9–3;11). A legfiatalabbak között nyolc kislány, a következő életkori csoportban 7, a harmadikban 9, a legidősebbek között pedig 8 kislány volt.

A beszédészlelés és a beszédmegértés vizsgálatát a GMP-diagnosztika 7 tesztjével végeztük (Gósy 1995/2006). Ezek a tesztek észlelési és megértési folyamatokat vizsgálnak: GMP2, GMP3, GMP4, GMP5, GMP10, GMP12, GMP16. A mondatazonosítás zajban (GMP2) elnevezésű teszt a beszédészlelés akusztikai szintjének vizsgálatára alkalmas. A hanganyag zajjal elfedett 10 mondatot tartalmaz. A szóazonosítás zajban (GMP3) teszt ugyancsak az akusztikai szint vizsgálatára alkalmas, a nyelvi anyag azonban itt izolált szavakat tartalmaz. Frekvenciaszűréssel torzított

* A gyermeknyelvi szakirodalomban szokásos jelölésnek megfelelően a pontosvessző előtti szám a betöltött éveket, a pontosvessző utáni pedig a betöltött hónapokat mutatja.

tíz mondat azonosítása (GMP4) jelzi a fonetikai észlelés szintjét, az akusztikai kulcsok megfelelő működését, integrálódását a fonetikai feldolgozásba. A mondatok frekvenciatartománya mintegy 1000 Hz-es sáv (2200–2700 Hz között, 36 dB/oktáv meredekségű szűrővel szűrve). A morfofonológiai észlelés vizsgálatát sajátos szerkezetű, szókincsű, morfofonológiai szerkezetű, elhangzásában meggyorsított mondatok (GMP5) ismételtetésével végezzük. A mondatok részben szón belül, részben szóhatáron érvényesülő fonológiai koartikulációs folyamatok eredményeit tartalmazzák (pl. hasonulások, hiátustöltés). A természetes ejtésű, férfihanggal rögzített mondatokat az eredeti bemondás tempójához képest mintegy 25%-osan műszerrel felgyorsítottuk. Az átlagos tempó így 14 hang/s, azaz valamivel gyorsabb lett, mint a köznyelvi magyar beszédtempó. A mondatok jelentéstartalma és grammatikai szerkesztettsége szándékosan meghaladja az óvodáskorúak nyelvi ismereteit. Az eredmények arra adnak választ, hogy a jelentés és az asszociációk szintjeinek bizonyos mértékű kizárásával, de a morfofonológiai szint működtetésével képes-e a gyermek az életkorának megfelelő beszédészlelési teljesítményt nyújtani. A szeriális észlelés vizsgálata (GMP10) az elhangzás sorrendiségének pontos visszaadásán alapszik; a nyelvi anyag tíz értelmetlen hangsor. Valamennyi logotom megfelel a magyar hangsorépítési szabályoknak. A gyermek számára a teszhelyzet ahhoz hasonló, mint amikor új szavakat hall, és első ízben megpróbálja azokat megismételni. A gyermek feladata valamennyi fentebb ismertetett tesztben a szavak, hangsorok és mondatok azonnali hangos ismétlése.

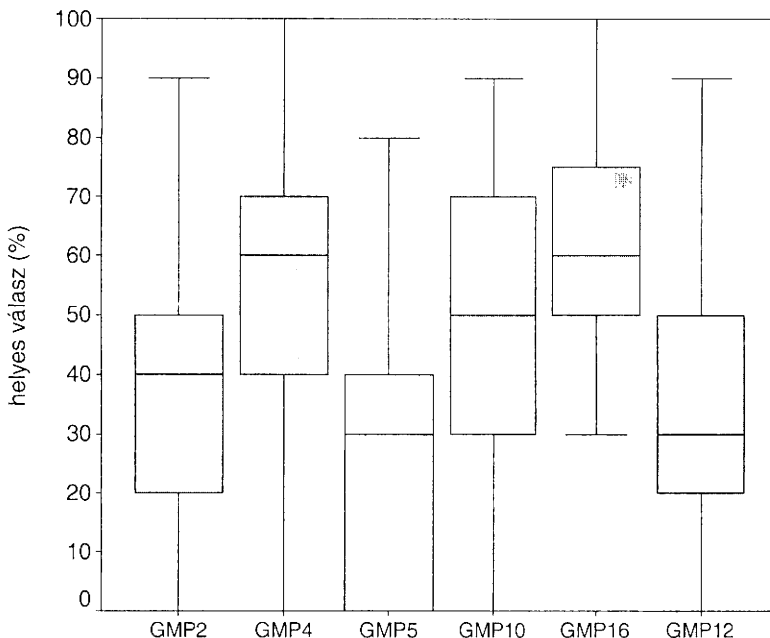
A szövegértést (GMP12) egy mese meghallgatását követő megértést ellenőrző kérdésekkel teszteljük. Az életkornak megfelelő szövegértéshez az adott nyelvi jelek helyes feldolgozásán túl szükség van az ismeretek beépítésének és alkalmazásának képességére, valamint az ok-okozati összefüggések, az időviszonyok helyes felismerésére és jó logikára. Szükséges továbbá a nyelvi jelek szemantikájának pontos ismerete, jól működő mentális lexikon, gyors feldolgozás, biztos döntéssorozat. A szövegértés feldolgozását, a szemantikai, szintaktikai struktúrák értelmezését, az ok-okozati viszony felismerését, illetőleg az asszociációs szint működését vizsgáljuk ebben a tesztben. Rövid, másfél perc hosszúságban, férfihanggal, közepes tempóban magnetofonszalagra rögzített mese a vizsgálat anyaga. A tíz, megértést ellenőrző kérdés a szöveg részleteire és összefüggésére vonatkozik. A mondatértési teszt (GMP16) az adott életkorban szükséges szemantikai sajátosságok és a szintaktikai/grammatikai struktúrák feldolgozásáról nyújt felvilágosítást. A teszt-sorozat anyaga az anyanyelv-elsajátítási szakaszokat figyelembe vevő 10 mondat, illetőleg ezek és változatuk tartalmáról készült 20 színes kép. A képek páronként megfelelnek egymásnak oly módon, hogy közöttük minimális az eltérés (pl. az egyik képen a kislány adja a könyvet a kisfiúnak, a másik képen pedig fordítva). A mondat elhangzását követően kell a gyermeknek a rajzpárok közül a megfelelőt kiválasztania.

A teszteket a gyermekekkel egyénileg vettük fel, csendes szobában, délelőtt. A tesztfelvétel időtartama átlagosan 20 perc volt. Egy gyermek esetében 70 adatot kaptunk, összesen 3360 adatot. A tesztlapokon a részletes minőségi elemzéseket is rögzítettük (pl. hibátípusok, téves észleletek). A statisztikai vizsgálatokat az SPSS 8.0 szoftverrel végeztük (ANOVA, párosított *t*-próba, korrelációelemzés).

Eredmények

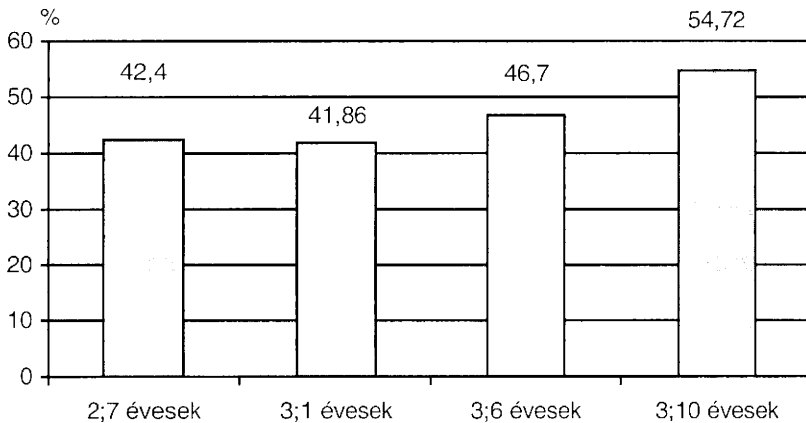
Az összes gyermek adata alapján és életkori csoportonként is meghatároztuk az átlagos percepciós mutatót. Ez a mutató a valamennyi tesztelt folyamatban elért helyes adatok átlagértéke, tehát egyfajta átlagteljesítményt mutat, amely a vizsgált 2–3 év közöttiek esetében 46,42% volt. Összehasonlításképpen: a négyévesek mutatója 65,1% (Gósy–Horváth 2006). A 2. ábra az összes vizsgált gyermek átlagos helyes teljesítményét és a szórásstartományt mutatja az észlelési és megértési folyamatokban.

Az ábráról leolvasható az is, hogy az egyes folyamatokban tapasztalt teljesítmény jelentősen eltér egymástól, például a zajos mondatok és a frekvenciaszűrt mondatok helyes észlelése (GMP2 és GMP4), avagy a gyorsított mondatoké és a logatomoké (GMP5 és GMP10). Elemeztük, hogy a vizsgált percepciós folyamatok közötti különbség matematikailag igazolható-e. Az egytényezős ANOVA szignifikáns különbséget mutat ($F(6, 363) = 20,051, p < 0,000$). A Tukey post hoc teszt néhány folyamatban nem mutatott szignifikáns eltérést, például a zajos szavak és a logatomok, a logatomok és a frekvenciaszűrt mondatok, avagy a gyorsított mondatok és a szövegértés között. Összességében megállapítható, hogy a vizsgált életkorban az egyes percepciós folyamatok sajátosan fejlődnek, közöttük jellegzetesek a különbségek, amelyek – tekintettel arra, hogy nem valamilyen szempont szerint kiválogatott gyerekeket teszteltünk – a percepciós mechanizmus átlagos és tipikusnak mondható fejlődését szemléltetik.

2. ábra. A 2–3 évesek átlagos percepciós teljesítménye és a szórásstartomány

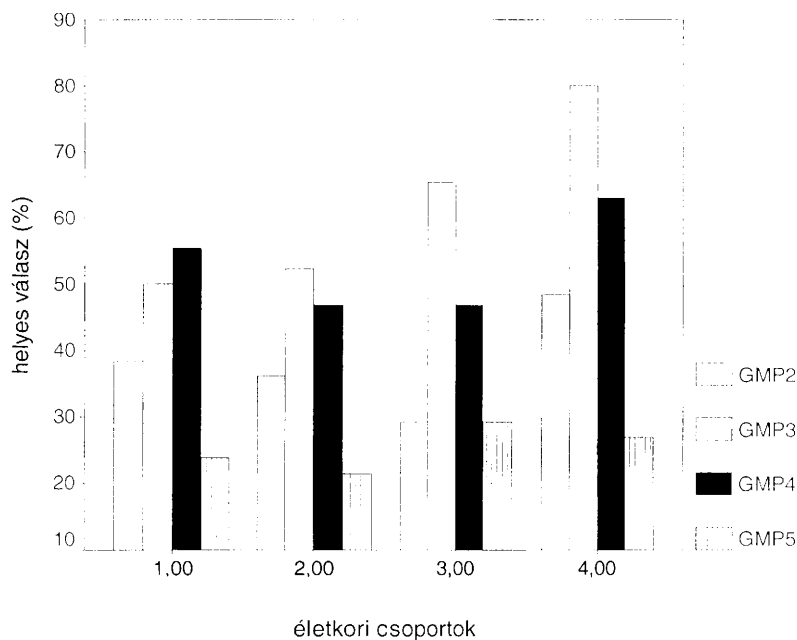
A statisztikai elemzések a „kor” változó esetén csak a zajos szavak felismerésében igazoltak szignifikáns különbséget (egytényezős ANOVA: $F(3, 51) = 7,87$, $p < 0,000$). Ez azt jelenti, hogy matematikailag igazolható eltérések a vizsgált 16 hónap alatt nincsenek. Noha az átlagértékek jelentős változásokat mutatnak egyes folyamatokban és egyes tesztekben, a szórásstartomány olyan nagymértékű, hogy statisztikailag nem tekinthető relevánsnak a fejlődés. A 3. ábra a percepciós mutatókat életkori bontásban szemlélteti. Nem feltételeztük, hogy az átlagosan 2;7 évesek jobb teljesítményt fognak mutatni, mint a néhány hónappal idősebbek, bár az eltérés közöttük minimális. Még három és fél éves kor körül sem jelentkezik kiugró változás a percepcióban, ez majd csak a negyedik életévhez közeledve következik be.

3. ábra. A vizsgált gyermekek átlagos percepciós mutatója életkoronként

Az akusztikai, fonetikai és fonológiai észlelési folyamatok működését a 4. ábra grafikonja szemlélteti. Várhatóan a zajjal elfedett szavak felismerésében kaptuk a legjobb eredményeket, míg a fonológiai észlelést szemléltető, a fonológiai folyamatok érvényesülését tartalmazó, gyorsított mondatokra a leggyengébbeket. A szavak azonosítása végig fokozatos, bár a harmadik életévtől szembevetően a helyes válaszok növekedésének fokozott emelkedése. A fonológiai észlelési folyamatot illetően nincs nagy változás a vizsgált időszakban; bár a harmadik életévben valamivel jobb az eredmények, mint korábban. A zajos mondatok észlelésében sem fokozatos a fejlődés, kifejezetten csökkenést látunk 3 és fél éves korig, majd erőteljesen megnő a helyes válaszok aránya. Ugyanez a tendencia figyelhető meg a frekvenciaszűrt mondatok visszamondásában is, csak jóval magasabb szinten.

Az egyes életkori csoportokban a folyamatok többsége szignifikáns különbséget mutat. Matematikailag azonban nincs igazolható teljesítményeltérés a legkisebbeknél a zajos szavak és a zajos mondatok esetében, ekkor tehát a zajhatás – a nyelvi tartalomtól függetlenül – minden esetben korlátozza a jó beszédészlelést. Ugyanígy nincs különbség a gyorsított mondatok és a logatomok azonosításában, valamint a zajos mondatok és a logatomok között. Ez utóbbi végigvonul minden korcsoportban.

4. ábra. A beszédészlelési folyamatok jó működésének arányai az egyes korcsoportokban (1 = 2;7 évesek, 2 = 3;1 évesek, 3 = 3;6 évesek, 4 = 3;10 évesek)

Az e korúakra jellemző, hogy a nagyfokú bizonytalanság, illetve a tökéletlenül működő beszédészlelési folyamatok miatt a gyermek sokszor egyáltalán nem ismételi. A valószínűsíthetően ismeretlen szavak azonosítása egyszeri hallás alapján általában nehézséget jelent, noha hangsúlyozandó, hogy itt csak az észlelésük ellenőrzése volt a cél, nem a megértésüké. Az ismeretlen hangsor visszamondása az új szavak tanulásának mindennapos stratégiája 2–3 éves korban. Az ismert szavak felismerését is nehezíthette a tesztanyag torzítása, amire jó példa az *ablak* szó, amely relatíve sok és nem várt hibát eredményezett, például *abba*, *arra*, *azaz*, *abra*. A *száj* szó azonosításai: *szál*, *zsák*, *szág*, *szám*, *káj*, *záj* stb. Az *étterem* szó a gyermekek jó részénél nyilvánvalóan mint értelmetlen hangsor jelent meg; a sok jó felismerés mellett azonban a következő szavakként, illetve hangsorokként ismételték: *étterek*, *érete*, *ételek*, *élete*, *ételem*, *késztelen* stb.

Részletesen elemeztük azokat a hibákat, amelyek a 2–3 évesek beszédészlelési bizonytalanságáról árulkodnak. Viszonylag ritkán fordult elő, hogy a gyermek nem is próbált ismételni; rendszerint legalább egy szót mindenképpen visszamondott. Némely gyermek kifejezetten mint stratégiát követte az egy kiválasztott szó ismétlését. Ezek a szavak döntően az elhangzott mondatok utolsó szavai voltak, avagy a mondat végfelé hangzottak el. Ez egyértelműen a munkamemória sajátos működését tükrözi. Megállapítható volt, hogy a gyermekek többségénél a megértés vezérelte észlelés működött, nemegyszer a kulcsszóstratégia érvényesülése. Ez azt jelenti, hogy a bizonytalan, kialakulóban lévő észlelési működések helyett a gyermek ösztönösen érteni próbál, azaz a szemantikai, illetőleg grammatikai

jellemzőket igyekeznek feldolgozni a pontos azonosítások, differenciálások stb. rováására. Úgy tűnik tehát, hogy dominálnak ekkor a felülről lefelé irányuló dekódoló működések.

Jellegzetes volt egy-egy szó elhagyása, illetve a téves szóátalálás a visszamon-dásokban. Utóbbiaknál a gyermek a számára feltehetően ismeretlen jelentésű szót egy ismerttel helyettesítette. Minél pontosabb volt a grammatikai feldolgozás, annál értelmesebb mondat jött létre. Az abszolút hibás észlelésre példa *A vonat nyolc órákor indul* mondat visszaadása mint *malackó malackó*. Ha fonetikailag eleme-zük a hangsort, akkor az mint egy torz tükör vetíti vissza az eredeti közlés egyes hangjait és hangkapcsolatait. Az előző példánál jóval pontosabb beszédészlelési működést mutat, amikor a *Kapcsold be a televíziót!* mondatot így ismétli a gyer-mek: *Kapcsold be a tememiziót* (nincs beszédhiba az ejtés háttérében). A nem megfelelően azonosított szót helyettesítő hangsor szótagszámban és a magánhang-zókban teljesen azonos az elhangzottal. Lényegesen jobb *A vonat nyolc órákor indul* mondatnak *A vonat most már indul* ismételt változata, amelyben nincsen ér-telmetlen hangsor, vagyis értelmes szavakat aktivált a gyermek az azonosítatlanok helyett mégpedig úgy, hogy értelmezte az elhangzott közlést. Ugyancsak az értel-mezésre törekvés figyelhető meg, amikor a *Megint leszakadt a gombod?* monda-tot a gyermek *Megnyomja azt a gombot?* formában ismétli; avagy amikor az *Őt is beidéztek a tárgyalásra?* helyett *Ő is ment a tárgyalásra?* hangzik el. A nem meg-felelő beszédészlelésen alapuló téves szóaktiválás tipikus esete, amikor a *Rakjátok össze a játékokat!* mondatot *Lopjátok össze a játékokat!* közlésként ismétlik.

A szeriális percepció, azaz az elhangzott beszédhangok sorrendiségének ész-lelése ebben az életkorban indul fejlődésnek, és ekkor kezd stabilizálódni az időbeli elhangzás felismerése a percepcióban. Az ebben a tesztben kapott adatok lénye-gesen jobb teljesítményt mutatnak, mint a fonológiai észlelés esetében (vö. 1. tábl-lázat); a tapasztalatok szerint ez a két percepció folyamat még 6–7 éves korban is komoly nehézséget jelent a gyermekek számára (vö. Gósy–Horváth 2006).

1. táblázat. A szeriális észlelés adatai a négy korcsoportban

Korcsoportok (átlagéletkor)	Szeriális észlelési teljesítmény (%)	
	átlag	átlagos eltérés
2;7	33,84	29,87
3;1	49,23	24,98
3;6	56,15	28,44
3;10	55,38	21,06
Összes	48,65	27,08

Nagyobb mértékű fejlődés következik be a harmadik év elején, ugyanakkor még a négyéves korhoz közeledve sem tapasztalható lényeges változás. Ahogyan az átlagos eltérés értékei mutatják, igen nagyok az individuális különbségek (0% és 90% között szórnak az adatok). Ugrásszerű fejlődés következik be azonban a ne-

gyedik életévben; a helyes szeriális észlelés átlagértéke ekkor 64,7%, a szórás azonban még mindig igen nagy, 21%-os (Gósy–Horváth 2006). Ha csak a legkisebbek és a legidősebbek adatait elemezzük, akkor a szeriális észlelés szignifikáns eltérést, pozitív változást mutat ($F(1, 25) = 4,514, p < 0,044$).

A szeriális észlelés típushibái a hangkihagyások (pl. *trankün* helyett *tank* vagy *menelékej* helyett *menelék* vagy *siszidami* helyett *iszidami*) és a hangtévesztések (pl. *siszidami* helyett *siszidari*, *galalajka* helyett *galalalka*, *feréndekek* helyett *fedérdekek* vagy *bakógy* helyett *bakók*, ill. *bekőd*). Ritkábbak a metatézisek, mint *kriszposztyüivan* helyett *krisztyüiposz* vagy *menelékej* helyett *lemenékek*. A magánhangzók észlelése stabil, alig fordul elő az azonosításukban tévesztés. Jellegetes, hogy a korábban elhangzott beszédhangok megőrződhetnek, és egy későbbi időpillanatban ejti őket a gyermek, hasonlóan a felnőtt nyelv perszeveráció típusú megakadásjelenségeihez (pl. *siszidami* helyett *siszidadi*, *vucsityó* helyett *vucsicsó* vagy *menelékej* helyett *menelékem*). A legnagyobb individuális eltéréseket éppen itt, a szeriális észlelésben tapasztaltuk. Akadt nem egy majdnem hibátlan működés (ebben a tesztben hatéves korban várunk tökéletes teljesítményt), de relatíve sok gyermeknél teljesen hibás válaszokat regisztráltunk. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a gyermek szeriális észlelése az életkorban elvárható teljesítménytől elmarad, ami a szókinés növekedésének is gátjává válhat.

A fonológiai észlelést tesztelő mondatokat a gyermekek leggyakrabban nem ismételték, avagy csupán egy-két szót az elhangzottakból. Jellegetes volt itt is az értelmezésre törekvés, például *A galamb a szabadság jelképe* mondatot *A galambnak szép a képe* formában ismételte meg egy gyermek. *Az átkokat szórt a másik fejére* mondat módosított változata a visszamondásban: *Átkokat szórtak a másikra*. Nem egy esetben azonban nem zavarta a gyermeket, ha az általa ismételt közlésnek nem volt semmi értelme. Így lett *A katonák felesküdték a zászlóra* mondatból például *A katonák felsülnek (vagy felesülnek) a zászlóra*; avagy a *Ki akart számot adni a munkájáról?* mondatból *Ki akar számolgatni a munkáról?* kérdés.

A beszédészlelési folyamatokban a legtöbb teljesen hibás tesztet a fonológiai észlelésben láttuk, összesen 14-et (a gyermekek 27%-a), vagyis ezek a gyermekek gyakorlatilag képtelenek voltak az elhangzottak megfelelő ismétlésére. A szeriális és az akusztikai észlelésben a gyermekeknek csupán 11,5%-ánál volt zéró teljesítmény, a fonetikai észlelésben pedig egyetlenegy gyermeknél.

Feltételeztük, hogy nem lesz nagy különbség a gyermekek beszédészlelési és beszédmegértési teljesítményében. Noha ez az elvárásunk voltaképpen igazolódott, azonban fordítva, mint ahogyan azt valószínűsítettük. Meglepő volt, hogy a beszédmegértési folyamatok bizonyultak jobbnak, és nem a beszédészlelésiek (vö. 2. táblázat). A harmadik életévhez közeledve már nem tapasztaltunk különbséget a kétféle működés között, vagyis a beszédészlelés egyre pontosabbá válik. Magasabb teljesítményszinten ugyanez az összefüggés tapasztalható a négyéveseknél is, vagyis nincs jelentős eltérés a kétféle mechanizmus között. A beszédészlelésnek a beszédmegértésnél jobb működése csak öt éves korban látható; ez összhangban van a szókinés fejlődésével az adott életkorban (Lőrík et al. 1995). A statisztikai elemzések, ha az összes adatot tekintjük, csupán két esetben nem igazoltak szignifikáns különbséget az észlelés és a megértés között, a zajos szavak felismerése

és a mondatértés, valamint a zajos mondatok azonosítása és a szövegértés között, a többi esetben igen.*

2. táblázat. A beszédészlelés és a beszédmegértés kísérleti adatai (átlagok)

Percepció folyamat	Helyes működések (%)					
	életkori csoportok (átlagéletkor)					
	2;7	3;1	3;6	3;10	4;3	5;5
észlelés	40,3	41,22	45,38	54,75	66,2	77,6
megértés	49,23	43,45	49,99	54,61	66,3	71,2

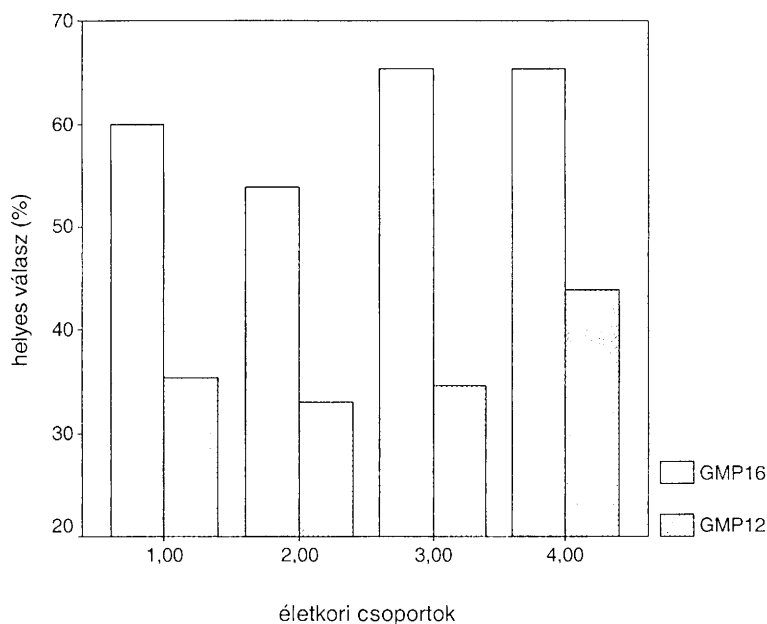
Négyéves korban tehát csaknem azonos a kétféle percepció teljesítmény, azt követően ennek éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk (Gósy–Horváth 2006). Már öt éves korban mintegy „megfordul” a jobb teljesítmény, a beszédészlelés magasabb szintű lesz, mint a beszédértés. Az ok kettős. Egyfelől a globális beszédmegértés sikeres működésére, másfelől a finom beszédészlelési műveletek korlátozottan sikeres megvalósulására vezethető vissza. **Két- és hároméves kor között tehát mintegy értésvézérelt észlelési működéseket látunk, míg a valóságos beszédészlelési folyamatok meglehetősen korlátozottan működnek.** Nagyon gyenge a fonológiai és a szeriális észlelés, továbbá erősen bizonytalan az akusztikai kulcsok felismerése a különböző fonetikai kontextusokban.

A mondatértési feladatot könnyebbnek, a szövegértést nehezebbnek feltételeztük korábbi tapasztalataink alapján (5. ábra). Adataink ezt egyértelműen igazolták is. Mindkét megértési folyamatra jellemző, hogy kismértékben gyengébbek az eredmények három és fél éves korban, és tendenciaszerűen javul a gyermekek teljesítménye a négyéves korhoz közeledve. A hierarchikus beszédfeldolgozó mechanizmus számos folyamata ebben az életkorban éppen kiépülőben van, a gyermek igyekszik, hogy a megfelelő működéseket elsajátítsa.

A mondatértés eredményei jól jelzik a morfológiai, szintaktikai elsajátítás nyelvspecifikus irányait, továbbá a kapcsolódó kognitív fejlődés jellemzőit. Az egyes életkori csoportokban ugyanazok a mondatok jelentettek megértési nehézséget a gyermekek számára, kisebb-nagyobb eltérés csupán az arányokban volt tapasztalható. A legnehezebbnek a birtokviszony helyes azonosítása (a tesztmondat: *A majom elkéri a kutya biciklijét*) bizonyult (az átlagérték nem éri el a 30%-ot), ami valószínűsíti, hogy a gyermekek tippeltek. A történések időbeli viszonyainak felismerése hasonlóan meghaladja az e korúak többségének megértési teljesítményét. *A maci evett, és aztán vizet ivott* mondatot átlagosan 44,6%-ban értették meg, ehhez nyilván a balról jobbra irány vizuális azonosításának a nehezítettsége is hozzájárult. Ugyanilyen, illetve hasonló mértékben értették jól (illetve nem túl jól)

* A párosított *t*-próba statisztikai adatai az észlelési és megértési folyamatok között: GMP3 és GMP12 $t(51) = 8,932$, $p < 0,000$; GMP10 és GMP12 $t(51) = 3,236$, $p < 0,002$; GMP10 és GMP16 $t(51) = -3,423$, $p < 0,001$; GMP2 és GMP16 $t(51) = -7,470$, $p < 0,000$; GMP4 és GMP12 $t(51) = 6,918$, $p < 0,000$; GMP4 és GMP16 $t(51) = -2,620$, $p < 0,012$; GMP5 és GMP12 $t(51) = -5,333$, $p < 0,000$; GMP5 és GMP16 $t(51) = -12,024$, $p < 0,000$.

A medve szalad, pedig nem kergetik a méhecskék és A kislány szánkózni akart, de nem engedték ki a hóba mondatokat, amelyekben a nyelvtani összetétel, illetőleg a tagadás helyes értése a gyermekek nagyobb részének megoldhatatlan volt (előbbi átlaga 44,6%, utóbbi 55,3%). Feltehetően az irányfelismerés és a névutó (*alatt, fölött*) jelentése miatt volt bizonytalan a mondatértés *A felhő alatt száll egy madár* mondat esetében (helyes átlag 51%). Csaknem tökéletes volt a *Sok alma van a fán* megértése (mindössze egy gyermek tévesztett ebben). A tagadást és az ok-okozati összefüggéseket tartalmazó mondatok felismerése várakozáson felül jó volt, meghaladta a 70%-os helyes válaszarányt. Meglepő eredmény, hogy azt az összetett mondatot, amelynek az első tagmondatában jelen idejű feltételes mód szerepelt (*Az egérke megenné a sajtot, de nem éri el*) átlagosan 70%-ban jól értették. A kísérleti adatok fokozatosan növekvő helyes válaszokat mutatnak az életkor előrehaladtával (53,8%, 70,5%, 80% és 85,7%). Nem minden esetben tapasztaltuk azonban a lineáris fejlődést az életkor függvényében; ezt nyilván számos egyéb tényező (pl. irányfelismerés) működése magyarázza.

5. ábra. A mondatértés (GMP16) és a szövegértés (GMP12) viszonya a vizsgált korcsoportokban (1 = 2;7 évesek, 2 = 3;1 évesek, 3 = 3;6 évesek, 4 = 3;10 évesek)

A dekódolási mechanizmus legbonyolultabban működő szintje, az értelmezés, a szövegen belüli összefüggések azonosítása nyilvánvalóan komoly nehézségeket okoz a két-három éves gyermekeknek. Szakirodalmi érdekesség, hogy évtizedekkel ezelőtt azt gondolták, hogy az értelmezés szintje csak hatéves kor körül épül ki, ugyanis azt feltételezték, hogy ez a működés egy bizonyos értelmi szint függvénye (vö. Carroll 1961). Mára már egyértelműen bizonyított, hogy az elhangzott közlés

alapján a következtetések levonására, asszociációs működésekre, illetőleg az összefüggések felismerésére a gyermek sokkal korábban, akár már másfél éves kora körül is képes, természetesen az adott kognitív, illetőleg értelmi szintjének megfelelően. Az összefüggések felismerésére kapott adatok megfeleltek az elvárásainknak, tudniillik, hogy az életkorral együtt növekszik az összefüggések helyes felismerése (és nemegyszer csökken a részletek pontos azonosítása). Az összefüggések felismerésében számos más folyamat érése is meghatározó (pl. memóriarendszerek). A helyes válaszok aránya az összes adat alapján 21,2%, ez az átlagos beszédmegértési teljesítményhez képest 14–16%-kal gyengébb. A mondatértésben nem volt zéró teljesítmény, a szövegértésben csupán egyetlenegy.

A mondat- és a szövegértés között szignifikáns különbség van (párosított *t*-próba: $t(51) = -10,174$, $p < 0,000$); a rövidebb közlések megértése előre jelezhetően könnyebb (továbbá a mondatértés tesztelésére a jelen kutatásban alkalmazott módszer is egyszerűbb volt a gyermek számára). Kimondhatjuk, hogy a beszédfeldolgozás fejlődésében a rövidebb közlések grammatikai és szemantikai dekódolása magasabb szintű; az anyanyelvi morfológiai és szintaktikai sajátosságok egyre pontosabb birtokba vételének, valamint az elsajátított szókincsnek a következtében.

Eleméztük a percepciók közötti összefüggések alakulását. Feltevéseink szerint ebben az életkorban csak a folyamatok szoros összeköttetése révén tudják a gyermekek a beszédfeldolgozási mechanizmusukat működtetni. A Pearson-féle korrelációelemzés – a fonetikai és a szeriális észlelés közötti összefüggés kivételével – mindentűt közepes és erős korrelációt igazolt ($r = 407, 433, 440, 467, 597, 608, 660, 689, 705, 732$, valamennyi $p < 0,01$, 99%-os szignifikanciaszinten). A feltevéseink tehát helyesnek bizonyult.

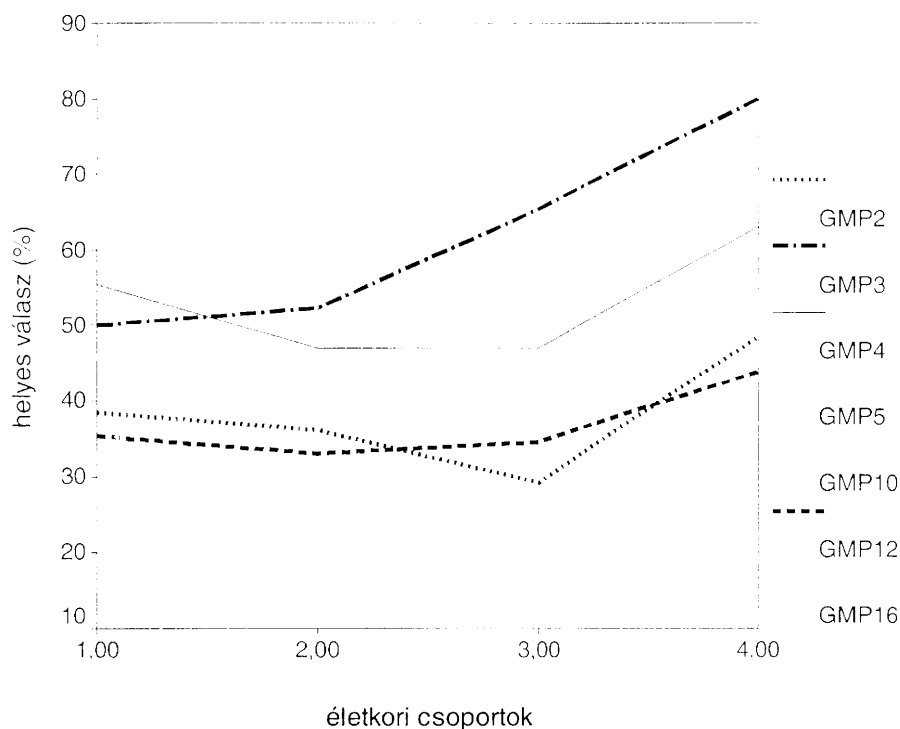
Láttuk, hogy nagyok a gyermekek között az individuális különbségek mind a négy kialakított korcsoportban. Az egyéni percepciók mutatója a gyermek elért teljesítményét szemlélteti. A legjobbak mutatói 78,5 és 85,7 között szórnak, míg a leggyengébbeké 14,28 és 22,85 között. Az egyéni beszédfeldolgozásra továbbá az is jellemző, hogy akad olyan gyermek, akinek a jól működő percepciók folyamatai között igen gyengén működőt is látunk, illetve olyan, akinek az általánosan gyenge teljesítményében egy vagy két folyamat kiemelkedően jó működése is megtalálható. Akadt például olyan gyermek, akinek a 0 és 20%-ban helyesen működő folyamatai között egy 80%-ban helyes mondatértést regisztráltunk (percepciók mutatója: 22,85). Egy átlagos beszédfeldolgozást mutató gyermeknek – percepciók mutatója 61,42 – az egyes folyamatokban elért 70% és 100% közötti teljesítménye mellett 0%-os volt a fonológiai észlelése. Mindez arra utal, hogy a beszédpercepciók folyamatok még a tipikus fejlődésüeknél is különböző szintűek lehetnek ugyanazon időben.

Megnéztük, hogy nemek szerint van-e különbség a beszédészlelésben, avagy a beszédmegértésben. A kislányok és a kisfiúk egyformán teljesítettek mindkét típusú feladatsorban, a teljesítményüket tekintve egyetlen folyamatban sem találtunk szignifikáns különbséget. Tekintettel arra, hogy néhány év elteltével már jelentkezik eltérés a beszédfeldolgozási folyamatokban a lányok és a fiúk között (Horváth 2007), két kérdés merül fel. Valóban nincsen a nemek között eltérés a beszédfeldolgozásban 2–3 éves korban, avagy más tényezők befolyásolják a jelen

vizsgálatban kapott eredményeket? Nem kizárható, hogy az anyanyelv-elsajátítás kezdetén a percepció működése igen hasonló a lányok és a fiúk között, akár azonosak is lehetnek nemtől függetlenül. Két-három éves kor között több kislány és kevesebb kisfiú anyanyelv-elsajátítása tette lehetővé azt, hogy a jelen kutatásban részt vegyenek; vagyis a kissé későbbben beszélni kezdő, nehezebben kooperáló, már ekkor egyértelmű beszédhibát mutató fiúk nem kerültek be a jelen kísérletbe. Ezért azt valószínűsítjük inkább, hogy kell lennie eltérésnek a beszédfeldolgozásban a nemek szerint már a kezdetektől; kivéve, ha az anyanyelv-elsajátítás bizonyos tényezőit érvényesítjük a kísérleti személyek kiválasztásában. Ebben az esetben természetesen nincs semmiféle különbség.

Következtetések

Kutatásunk célja az volt, hogy első ízben megkíséreljük leírni a 2 és 3 év közötti gyermekek beszédfeldolgozási mechanizmusának sajátosságait. Hipotézisünknek megfelelően a fejlődés összességében fokozatosnak mondható ugyan, nem egy esetben azonban stagnálást, átmeneti teljesítménycsökkenést is tapasztaltunk (6. ábra).

6. ábra. Észlelési és megértési folyamatok változása két- és hároméves korban
(1 = 2;7 évesek, 2 = 3;1 évesek, 3 = 3;6 évesek, 4 = 3;10 évesek)

A vizsgált beszédpercepció folyamatok – az összes adatot figyelembe véve – statisztikailag szignifikánsan különböznek. A minőségi elemzések egyfelől a beszédhangok és hangsorok felismerési sajátosságaira, másfelől a morfológiai és szintaktikai jellemzők alakulására mutattak rá. A mondatértés sikeres működését a nyelvi feldolgozáson kívüli tényezők is befolyásolják. Nem feltételeztünk nagy különbségeket a beszédészlelési és a beszédmegértési folyamatok között, ezt az adatok alá is támasztották. Új eredménynek tekinthető az a tény, hogy igazoltuk, a gyermekeknél a kezdetekben a beszédértés dominál, még akkor is, ha a kulcsszóstratégia alapján működik. A beszédfeldolgozás ekkor tehát beszédértés-vezérelt, a beszédészlelés némiképpen háttérbe szorul, illetőleg a beszédértésnek alárendelten funkcionál. Ez azt jelenti, hogy a kiépülő beszédfeldolgozási folyamat hangsúlyozottabban felülről lefelé működik, és csak kisebb mértékben alulról felfelé. Ez a fajta „top-down” működés azonban még minőségileg különbözik a felnőttekre jellemző hasonló folyamattól. Itt ugyanis a korlátozott beszédészlelési feldolgozás miatt nélkülözhetetlen a lexikális előhívás működtetése, a tárolt ismeretek elsődleges aktiválása. A felnőtteknél a kétféle irányú feldolgozás akár egyidejűleg is működhet.

A harmadik életév vége felé az észlelési folyamatok nagyobb mértékű fejlődését láttuk. Matematikailag igazolható a mondatértés és a szövegértés különbsége, az előbbi javára. A vizsgált életkorban nem volt statisztikai különbség az egyes percepció folyamatok között (kivéve a zajjal fedett szavak helyes ismétlését), és ez egyértelműen a relatíve nagy szórással magyarázható. A gyermek számára az elhangzottak dekódolását az egyes percepció folyamatok közötti (statisztikailag kimutatható) szoros összefüggések biztosítják. Ebben az életkorban a tipikus fejlődésű gyermekek között is nagyok az egyéni különbségek, továbbá sajátosan eltérő az individuális beszédfeldolgozási mechanizmus folyamatainak a fejlettsége is.

SZAKIRODALOM

- Beke Anna 1996. A beszédpercepció fejlődésének neurológiai háttere. In: Gósy Mária (szerk.): *Gyermekkorai beszédészlelési és beszédmegértési zavarok*. Budapest, Nikol, 32–54.
- Berko Gleason, J.–Bernstein Ratner, N. (eds.) 1998. *Psycholinguistics*. Orlando, Harcourt Brace College Publishers.
- Carroll, J. B. 1961. Language development in children. In: Ed. Saporta, S. Holt, Rinehart and Winston. *Psycholinguistics*. New York, 331–346.
- Gósy Mária 1995/2006. *GMP-diagnosztika*. Nikol, Budapest.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris, Budapest.
- Gósy Mária–Horváth Viktória 2006. Beszédfeldolgozási folyamatok összefüggései gyermekkorban. *Magyar Nyelvőr* 130: 470–81.
- * Horváth Viktória 2007. Vannak-e „női” és „férfi” megakadásjelenségek a spontán beszédben? *Nyr.* 131. (A következő számban jelenik meg.)
- Keenan, Janice B.–MacWhinney, Brian 1987. Understanding the relationship between comprehension and production. In: Dechert, Hans W.–Raupach, Manfred. *Psycholinguistic models of production*. Norwood, N. J., Ablex Publishing Corporation, 149–53.
- Lőrík József–Ajtony Péter–Palotás Gábor–Pléh Csaba 1995. *Az aktív szókincs vizsgálata (LAPP 3–8)*. Budapest.

- MacWhinney, Brian 2002. Language Emergence. In: Burmeister, P.–Piske, T.–Rohde, A. (eds.): *An integrated view of language development. Papers in honor of Henning Wode*. Trier, Wissenschaftliche Verlag, 17–42.
- Menyuk, P. 1981. *Language and maturation*. Cambridge, Massachusetts–London, MIT Press.

Gósy Mária

SUMMARY

Gósy, Mária

The interrelations of speech perception and speech comprehension in young children

Children's first-language perception base and the operative strategies of their perceptual processes take shape gradually from age one onwards. A large amount of research deals with the analysis of children's speech processing; however, this is the first comprehensive study of the speech perception processes of Hungarian two- and three-year-olds (based on 3360 data of 52 children, using seven subtests of the GMP diagnostic procedure). The goal of the present study was to characterize the organization of speech decoding processes, the interrelations of speech perception and comprehension, as well as the strategies children use in them. The analysis proved the existence of a strong top-down decoding process that is entirely different from adults' processes. There were no significant differences across age groups but significant differences were found depending on the individual decoding processes. Children's speech perception shows enormous individual variation. The results are important also in the practice of speech therapy.

Költészet, helyesírás, gyorsírás

1. Az utóbbi tíz évben versesköteteket kaptam olyan hölgyektől, akiknek hivatásszerűen is közük van a nyelvészethez. A legkorábbi talán K. Réczei Margité volt (Zsiráfzsoltár. Uránusz Kiadó, Bp., 1996), aki a nyomtatéktalan mondatok optimális szórendjének beható vizsgálatával és részletező statisztikai módszerével írta be nevét a magyar nyelvstudomány történetébe, valamint a nyelvoktatásába, amikor évtizedekig tanított idegen anyanyelvűeket magyarra. Meglepő párhuzamokkal és allegóriákkal képzetek viszonyát tömörítő versekbe véste a valláshoz és a magyarsághoz fűződő élményeit (pl. az Isten kullansa 1960; Üzenet a mellénk állt szovjet katonákhoz 1956; A Palota téri honvédszoborhoz 1960; Metamorphosis Hungaricus 1991). – Szennay Ilona (Harmatalagút. Alterra, Bp., 1997) nyelvészeti munkásságát Spannraft Marcellina néven ismerjük, sok részletkérdés fejtegetésével hozzájárult magyar nyelvtani viszonyok tisztázásához. Verselésére a rövid mondatok jellemzők, máskor alig használ mondatokat: versütemek, ütempárok alkotnak egy-egy rövid sort; főleg nominális képzettársításai keltenek költői élményt, de valós élményeknek, olykor pár vonással karakterizált tollrajzoknak érezzük ezeket. – Kelemen Erzsébet évszám nélküli kötete (Sarutlanul, 1998. JEL Kiadó) szabadabban formált verseiben sokféle élmény és sokféle forma áll össze egy nagy vallomássá. Mint pedagógus, gondosan tanulmányozza, tanítás

és írás közben jól alkalmazza a magyar nyelvtant és a helyesírás szabályait. Versekén kívül ifjúsági regényt, elbeszéléssorozatot (Hexameron), majd egy drámát is írt (Teleki Pál tragédiáját utolsó napjának eseményeibe sűrítve). – Borbás Gabriella Dóra (Őszinteversek. Bp., 1999) ismert művelője és oktatója a leíró nyelvtudománynak az ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészet tanszékén. Küszködő, öröme vágyó indulatait tömören, többnyire rövid sorokban tudja kifejezni. Olykor nem csupán a mondanivalója, hanem helyesírása is meghökkentő, mint a jelzős főnév egybeírása mindjárt könyvének címében. Ez is lázadó egyéniségét tükrözi; de fölvetjük a kérdést: van-e külön költői helyesírás? (Vö. Tompa József: A külön szépírói helyesírás néhány kérdéséről. Nyr. 1955, 69–80.)

2. Részletesebben most mégis a legújabb kötettel és szerzőjével szeretnék foglalkozni (Zámbori Mária: Kései virágok. Bp., 2004). Ennek a könyvnek a szerzője ugyanis nemcsak kitűnő költő, hanem kiváló ismerője és boncolgatója a magyar helyesírásnak és problémáinak. Olyan érdekesen és szellemesen fejtegeti helyesírásunk egy-egy részletkérdését, elsősorban gyorsírók és gépírók számára, hogy a száraznak látszó szabályokat és kivételeket játékos humorral fűszerezi. Szaklapjában (SzóVilág) ezenkívül a gyorsírási rövidítések enyhébb és erősebb fokozatait is olyan készséges rátermettséggel ajánlgatja, hogy a nyelvtudomány részére is bőséges anyagot nyújt, különösen a kommunikációelméletet illetően: bemutatja, hogy a nyelv jelkészletéből mi az a minimum, amely a legszükségesebb a morfémák, szavak, szókapcsolatok azonosításához és egyértelmű felismeréséhez. Ugyanaz a személy mutatkozik meg az érzelmek, élmények áradatából összeálló versekben, mint a pedagógiai célú nyelvi fejtegetésekben. A *Mindened lennék* című négysorosban például tökéletes harmóniába tömörül a négy évszakhhoz kötődő odaadásélmény, amely ragrímei ellenére sem egyhangú, mert az első két sor szorosabb párhuzama után variálódik a sorok ritmikus felépítése:

Tavaszdod lennék bimbózó hajnalon
éltető forrásod lombozó nyaradon
lelenő napsugár bíbor-alkonyodon
meleg kályha tüze hideg téli napon

Egy másik verse a *Csillag-árván* című szerelmi ciklusból a *Szenvedély* című; elfogadhatóvá teszi tárgyatlan igék tárgyiasítását, amelyet értekező prózában nem tűrnénk meg:

Borzongtad-e lázas virágok
érintését a válladon ...
fájhattad-e izzó csillagok önkívületét testeden

A központosítás elmaradása nem zavar, ha a sorokra osztás vagy a sorpárokra tagolás valamiképpen egybeesik a mondat tagolásával.

Egy másik példa arra, hogy a ragrímek is elevenné tudnak válni, ha őszinte élmény fűti a gondolatot: *Édesanyám születésnapjára* (a *Metamorfózis* ciklusból):

Lombos fákon friss hajtások
új életek, új virágok.

A négy soros (8–8–7–7 szótagú) versszakokat olykor alliterációk színezik:

Lelkem riadt rezzenés:
szólni szavam mily kevés!

A *Barangolás a hegyekben* című ciklusnak talán legszebb darabja az *Őszi erdő*. Csupa zene, hang- és színélmény:

Bús színek, barna szendergécek
zizzenő léptű sejtelmes ének

Szívetek szólítja sziszegő szél
belétek karol, nektek zenél

lelkünk harangja sír a sárban

A világos tagolású hagyományos formába beleszótt számos eredeti szókapcsolás és gondolattársítás mégis újszerű esztétikumot eredményez. A természeti tárgyak megelevenednek, de az ember – maga a költő is – ott van köztük, sőt otthon érzi magát.

Érdemes még idézni a ciklus záróversét is (*Téltemető*), ahol a virág neve eleven képpé válik, helyet ad a tavaszvárásnak:

csipkecsillagból ezüstös gyöngyű
nyakéket formál a pirkadat ...
Pajkos esőcsepp orrára koppint
a kíváncsi sárga téltemetőnek
üdezőld kabátjában dacos
szirmai titokban nagyra nőnek.

Kortyolja vígan az égi áldást
s fittyet hány a cudar időre
mosolyog két hóvirág csendben
s boldogan néz a téltemetőre.

Ilyen szép sorokat nyugodtan állíthatunk Áprily Lajos gyönyörű természeti versei mellé. Még az Áprilyra (és olykor Tóth Árpádra) jellemző finom humor is megcsillan bennük.

Mielőtt rátérnék Zámbori Máriának, a nyelvtant jól ismerő pedagógusnak a bemutatására, búcsúzzunk el a költőnőtől saját soraival (*Búcsúzás*):

Mondókák, nyelvtörők
 botladozva jönnek
 helyet adnak mától
 a sosem-volt jövőnek
 de a lelkekből nőtt
 forrása a szépnek
 bennünk él majd tovább
 mint a zengő ének.

3. A SzóVilág (korábban: Gyorsírók és Gépírók Lapja) helyesírási cikkeiről írt ismertetésemben (Nyr. 2004, 363) már céloztam arra, hogy Graf Rezső szakszerű fejtegetései után Zámbori Mária kezébe került a lap helyesírási rovata.

A tanárnő finom humorára jellemző például a cikkek címe. Így: *Beccapós turpisságok* (SzóVilág 10. évf. 2. 2006. október). A bevezetőben megemlíti, hogy közelharcot vívott a lányával, akinek tanító nénije nem engedte sem a szótagolást, sem a szavak elemekre bontását. Pedig – mint írja tovább – a szótagolás az alapja az elválasztásnak, a szó elemekre bontásával pedig lehetővé válik, hogy „a toldalékos szavakban a szótó és a toldalék, összetett szavakban pedig minden tag világosan felismerhető legyen” (s hivatkozik az idézett 49. szabálypontra). E bevezetés után sorolja azokat a felszólító módú igéket, amelyeknek hangzása beccap, ha csak a fülünkre hallgatunk: *haggyátok, faggyon; küld át – küldd át; hozd haza; edzétek – eddzétek* stb. E szakasz alcíme: *Minek higgyünk?* A következő: *Ne hagyják, hogy kifogyjunk az ötletekből!* És megmagyarázza a szótóban rejlő különbséget: *hisz, de hagy, fagy, fogy*. Rámutat, hogy a *küldd, hozd* alakokban eltűnik a felszólító mód jele, és a *d*-re végződő igékhez még egy *d*-t írunk. Ezek a *d*-k így (az alcím szerint) „szótószomszédok”. A következő alcímek: *Ne lödd le a poént!*; *Peddzük már?*; *Ne ódkodjunk a kétjegyűektől!*

Egy másik tárgykört ilyen címen fejteget: *Harmónia mindenek felett*. A magánhangzó-illeszkedés ügye folytatásos cikké bővül, és a II. rész bevezetőjében (Szóvilág 10. 4. 2006. december) így ír a szerző: „most ismét leültem a *fotelomba* (*fotelembé*), hogy folytassam elmélkedésemet. Meglátják, a grammatika erdejének *Tündérkapuja* egyszer csak megnyílik Önök előtt, lágyan belépnek rajta.” A mély hangrendű, de *é*-re végződő szavakat hamar elintézi (*Tádé, ne légy málé!*), a *bólé, kávé, csokoládé* néhány toldalékos alakját szemléltetve. Magyar tulajdonnevek után még hozzátesszi: „*Halléban* (város). *Holle* anyóról, vagyis *Hollérol* megfeledekztek szótáraink”. – Kissé más a helyzet, ha az utolsó szótagbeli *é* után még mássalhangzó is következik: *Szókratésszel, Szókratésszal; afférral, afférral*. „Mi lóg a levegőben?” – teszi fel a következő kérdést. Kilóg a sorból az *oxigén*, szótáraink kizárólag a magas hangrendű ragokat tartják helyesnek. Ez a tréfás célzatú szólás azonban itt kissé mellétalál, mert nem jelzi a szerző azt a tényt, hogy itt az utolsó előtti szótagban is magas hang (*i*) van. De így egy kis tréfát tud kanyarítani a bekezdés végére: „Szerencsére sem a vízből, sem a levegőből nem lóg ki egyetlen

oxigén sem, mert mi lenne akkor velünk! Ebből is látszik, hogy a nyelvészet mennyivel több lehetőséget eltűr minden különlegesebb veszély nélkül. – És hasonlóan mókás alcímmel folytatja: „Rövidít, aki rövid *i*-t ír?” Itt mégsem az *i* írásának eltévesztéséről szól, hanem azokról a vegyes hangrendű szavakról, amelyeknek utolsó szótagjában „részint rövid *i*, részint hosszú *í* található”. A rövid *i* nem változtatja meg a mély hangrendet: *kocsija*, Salvador *Dalival*. De megjegyzi: *Bonfinivel* már kivételeztek nyelvészeink. (Ámbár „két szótár tanúsága szerint nyugodtan foglalkozhatunk *Bonfinival* is.”) Itt, sajnos, megint figyelmen kívül hagyta, hogy két *i* hangú szótag is követi a mély hangú szótagot, tehát nem egyedi kivételről van szó, hanem más vokalizmusú típusról. A következő alcím megint szó-játékos: „Hogyan *szív* a *passzív*?” És a következőkben sincs tekintettel arra, hogy az *i* vagy *í* hangú utolsó szótag előtt milyen hangrendű szótag van. Akár *í*, akár *i* van az utolsó szótagban, az utolsó előtti szótag *e* hangja már megbontja a mély hangrendet. Egy ilyen példát szellemesen mutat be: „Az *abesszinok* panaszt emelhetnek, mert az 1959-es, 1983-as és 1989-es szabályzat csak a magas hangrendet fogadja el, a 2000-ben megjelent szabályzat és még két kötet a mélyet, az Osiris-kiadvány viszont mind a kettőt.” – Végül „*Áthidaló* megoldások” címen, Deme Lászlóra is hivatkozva említi azokat az *í* hangú egytagú töveket, amelyek „csak mély hangú toldalékkal állják meg a helyüket”.

A toldalékok illeszkedése nem helyesírási kérdés ugyan, a gyorsírónak mégis döntenie kell, mert az egységes magyar gyorsírás a mély hangrendet a szónak csak az elején jelöli (vastagítással). Ismert szavakban nem kell jelölni, ha egy további szótagban megtörik a hangrend. Nagyon ritka, különösen idegen szavakban, de magyar szavakban, egybeírt szókapcsolatokban is, ha félreérthető volna, a szótag fölé írt pont jelölheti a magas hangrendre váltást, de ez két külön kézmozdulatba kerül.

4. Zámbori Mária mint gyorsíró és gyorsírástanár is a humor pedagógiáját választja, amikor a gyorsíróknak célszerű rövidítésformákat ajánl. Például egy korszerű témának hasábnyi nyomtatott szövegét (A patikák piacliberalizációja. Szó-Világ 2006. október) gyorsírásban is közli. (A gyorsírásos változat másfél hasábnyi ugyan, de a mai nyomdatechnika mellett ez érthető, hiszen a nyomtatott betűk erősen lekicsinyítve is olvashatók, míg a gyorsírás széles, sokszor akár nagyított vonalaihoz nagyobb, körülbelül háromszoros sortávolságok kellenek.) A rovat címe: „Haladjunk gyorsan”. Mottója: „Csemegék és csúfságok”. A cikk címe: „Patika – a mérlegen”. És mindjárt egy nyelvi problémával kezd: hogy a gyorsírónak „talán egyik legnehezebb feladata az idegen szavak, olykor szószörnyek sztenografálása”. Aztán elmélkedik a *piacliberalizáció* és a *liberalizálás* sztenografálásáról. A *piac*-nak már régóta van magyar gyorsírási jele. (Ez voltaképpen szabálytalan, mert a háromsorosra nagyított *c* betű a megelőző *i* hangot is, vastagítása pedig a mély hangrendet jelöli, tehát pontosan olvasva *ica* volna a hangértéke; viszont könnyen írható, és mással nem téveszthető össze.) A hosszadalmas latin szó első előfordulásakor alig rövidíti (*ibizáció*), többszöri ismétlődése után egyre több hangot hagy el belőle. Amikor megjelenik az összetett szó, már csak *icaizóját* látunk. A szövegkezdő *patikák* szó *i* hangját egy másik elfogadott gyorsírási módon: átmetszéssel jelöli, így az első főnév hangértéke: *paiák*. Ez már elég arra, hogy át-

tételkor a gyorsíró ne felejtse el, miről szól a szöveg. Mert – mint a következő szakasz („Gyorsíráscesmegék”) kezdi – a „gyorsíró folyamatos versenyben van az idővel”, s ez alapos agymunkára kényszeríti.” Ismétléskor a *patikák* *i* hangja már elsikkadhat, a *paák* olvasatú íráskép (vastag *p*, vastag *k*, köztük az *á* hangot szimbolizáló hosszú összekötő vonal) kevesebb kézmozdulatot igényel.

Ebben a gyorsírási rovatban adja meg a tanárnő néhány idegen szónak a magyarátat (*etika, kartell, kódex, kompenzál, konkurencia, liberalizál, marketing, monopolhelyzet, sztrájk*) ilyen alcímmel „MAGYARKodjunk vagy IDEGENkedjünk?”, és ilyen bevezetéssel: „Nemcsak a sztenografált szöveg megfejtésekor, hanem gondolataink megfogalmazásakor is sokszor használunk egy-egy idegen szót, anélkül, hogy a pontos meghatározását ismernénk.”

Egy másik gyorsírási szöveg az Akadémia reformtervéről szól (SzóVilág 2006. dec.) ilyen címmel: „Akadémiai berkekben”. A diktátumnak szánt szöveg nyelvi és gyorsírási elemzését azzal vezeti be, hogy bemutatja a *Magyar Tudományos Akadémia* tárgyragos alakjának első előfordulásakor ajánlott, három szóba írt rövidítését, amelynek hangértéke (*aar uányos akadémiaát*) már egy kezdő gyorsírónak is jól olvasható. A folytatás alcíme: „Tudományos szóképek”. Többszöri előfordulás esetén a háromelemű szókapcsolatot egyre jobban tudja rövidíteni: *akadéit* → *aaranyakát* → *aukát*. (Ez utóbbi az egységes magyar gyorsírásban négy kézmozdulattal írható.) De megemlíti a szerző a betűszószerű rövidítés gyorsírt formáját is: *mta*. (Ez öt kézmozdulat.) – „Megtapasztalt mélységek” címen egyetlen gyorsírási jelölésmódot ismertet: egy (mássalhangzót jelölő) betű felsornyi süllyesztését, amely mássalhangzó-torlódást jelöl, vagyis azt, hogy két mássalhangzó közt nincs magánhangzó. A *tapasztal* ige rövidítése *tap*, ebből a *tapasztalt* kifejezés igenévképzőjét süllyesztés jelöli: *tapt*. – „Sorsüldözött kiválóságok” címen a *tudós* és a *kutató* rövidítéseit mutatja be, persze csak lehetőségként, mert bizonyos állandó rövidítéseken túl a gyorsírónak szabad keze van a különféle rövidítésmódokra. Így lehet a *kuatokból* *uatok*, esetleg *utok*, majd akár *uok* vagy *uk*. (Az *ó, ő* hosszúságát – akárcsak az *ú, ű, í* hangokét – a gyorsírás nem jelöli.) – Az „Öblös hangok” cím nem a fonetikára utal, hanem az írásképre: gyorsírásunk az ívelt kampós betűk kampóívének széthúzásával, öblösítésével jelöli a kettős *tt* hangot. A „Rámenős jelek” című rész szintén egy grafikai eszköz használatáról szól (nem pedig agresszív, tovakodó jelekről!): arról, hogy a kis, felsoros betűk utáni *i* hangot átmetszés helyett fölírással jelölhetjük.

5. A gyorsíró, tanár, költő személyiségének bemutatásán kívül (aki egyébként Fábíán Pál tanítványa is volt az egyetemen) szándékom volt újra felhívni a figyelmet, hogy milyen jelentős dolog a magyar gyorsírás. A magnetofon csak segíteni tudja a parlamenti gyorsírók munkáját, de nem helyettesítheti, mert közbeszólások és hangzavar esetén csak a közvetlen jelenlevő személyek tudják azonosítani, ki és honnan szól. „A magnónak füle van, szeme nincs. Nekünk van” – mondta az egyik beszédgyorsíró az m2 műsorában (2007. január 30.). A nyelvbontások, fölösleges ismétlődések kiigazítása is a gyorsíróra vár, aki tudja, mit akart a szónok mondani, és „megfésüli” a fésületlen szöveget.

Nemzetközi versenyeken magyar gyorsírók kiváló eredményeket érnek el, és nem csak a legmagasabb fokokon (ahol főleg országgyűlési gyorsírók indulnak). Az utóbbi évtizedekben inkább hölgyek érik el a legjobb teljesítményeket. A beszédírás pedig – mint immár ötven éve Szépe György is megállapította – olyan megfeszített figyelmet és sokoldalú tudást igényel, mint a szinkrontolmácsolás.

6. A gyorsírás jelentőségéről és a gyorsírói szakképzés fontosságáról szoltam már idézett írásomban (Nyr. 2004, 362). Ezt kiegészíteném még néhány időszzerű gondolattal.

A beszédgyorsírásnak és a szinkrontolmács munkájának a párhuzama nem jelenti azt, hogy szakfordítók felválthatnák az országgyűlés gyorsíroit. Különbözik is: más munka a fordítás, más a tolmácsolás. Ezt a két tevékenységet már Cicero megkülönböztette (l. Hell György: A fordításról – Cicero nyomán. Modern Filológiai Közlemények 12, 2004, 2, 28–36.) A fordítónak van ideje gondolkodni és javítani, a tolmácsnak azonnal meg kell szólaltatnia a kapásból fordított szöveget. Nem kell okvetlenül arra számítani, hogy ez a szöveg írott formában olvasható lesz. (Hangbeli megörökítésére ma már sokféle mód van, és talán elnézőbbek vagyunk egy spontán megnyilatkozás esetlenségei iránt, mint egy végleges, csiszolt formájú szöveggel szemben.) A gyorsíró – ha nem csupán a maga számára írja le a hangzottakat – szöveget rögzít, és abban nem csak tárgyi hibának nem szabad lenni, hanem fogalmazásában is elfogadható stílust kívánunk meg.

Márpedig volt az Országgyűlési Gyorsiroda történetében egy olyan rövidebb időszak (1996. május–december), amikor egy, a munkát olcsóbban vállaló intézményre, az Országos Fordító és Fordításhitelesítő Irodára bízta – pályázat útján – az országgyűlési napló készítését (l. Gyorsírók és Gépírók Lapja, 1996. szeptember). Nem egészen hat hónap alatt annyi hiba, félreértés, félrecsúszás került a szövegbe, amennyi korábban ötven év alatt sem jött össze. Hiszen nem mindegy, hogy valaki félrevezetést *alkalmaz* vagy félrevezetést *tartalmaz*, hogy folytatják a *blokáddal* való tiltakozást vagy a *gokarttal* való tiltakozást, hogy a büntetési tétel három *hét* vagy három *év*. Más a PHARE-támogatás és a FÁK támogatása. Az Országgyűlési Napló 176. számában *védett ágyak* helyett *védett tárgyak* szerepel, a *gyermek- és házi orvosok* helyett *gyermekházi orvosok*. A vitát nem *datálják*, hanem *dotálják*. 1996. május 20.: *jogrendszer* szerepel *jobb rendszer* helyett; *társadalmi tulajdonba vétel* a *tárgysorozatba vétel* helyett; stb. (Gyorsírók és Gépírók Lapja, 1996. november: Parlamenti gyorsírás II.) – A hibák nagyrészt félrehallásból erednek, olyan emberek tollából, akik nincsenek otthon a parlamenti életben, és politikailag sem eléggé tájékozottak.

Lugosi Viktória összeállításában akkor a TV1 foglalkozott a parlamenti gyorsírással; közölte, hogy néhány képviselő megkérdőjelezte a parlamenti jegyzőkönyvek hitelességét, és a Ház elnökétől azt kérték, mondja fel a szerződést a pályázat nyertesének. Ez a felmondás decemberben történt meg. Azóta újra hivatásos gyorsírók jegyzik az Országgházban elhangzottakat.

Kalotay Kálmán, a Magyar Gyorsírók és Gépírók Országos Szövetségének elnöke, a nyíregyházi főiskola volt tanszékvezetője, jubileumi ülésen foglalta össze a gyorsírás- és gépírás tanárok felsőfokú képzésének történetét 1951 óta (SzóVilág

2001. febr.), valamint ennek előzményeit Eötvös József 1870. évi rendelkezésétől kezdve. Az 1960-as években ismerték fel újra a gyorsírás jelentőségét. 60 közgazdasági szakiskolában indultak gyors- és gépíró tagozatos osztályok. Végre 1975-ben a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskolán Margócsy József főigazgató vállalta új szakok indítása közt a gyors- és gépírás szakos tanárok képzését, a magyar szakkal párosítva. Erről a főiskoláról került ki a gyorsírás többszörös világbajnoka, Lestár Éva is (azóta országgyűlési gyorsíró).

Jelentős előadás hangzott el Hannoverben, az Intersteno nemzetközi versenye kapcsán: Gyorsírás és alkalmazott nyelvészet. (Rövidítve megjelent: SzóVilág 2002. 8. 6–7.) Az előadó Hajdicsné Varga Katalin Gósy Mária beszédpercepciósi kutatásaira támaszkodva vizsgálta, mennyi idő áll a gyorsíró rendelkezésére, hogy a keresett szóra kész rövidítést alkosson.

A magyar gyorsírás történetének rövid összefoglalása szintén a szaklapban olvasható, Kalotay Kálmán előadása nyomán (SzóVilág LV. 1. 2004. 3–4).

Váratlanul érte a gyorsíró-társadalmat az az intézkedés, amelyről a lap idei első száma tudósít (Szó Világ 2007. jan.–febr.), hogy a Hajnik Károlyról (Kossuth Lajos és a reformkor gyorsírójáról) elnevezett közgazdasági szakközépiskolát a bolognai folyamat során – amelyet e szám kétoldalmi cikke ismertet – meg kívánják szüntetni. Kis létszámú, de teljes kihasználtságú iskoláról van szó. Azért is érthetetlen ez az intézkedés, mert közéletünknek két fontos területét érinti, amelyeken a gyorsírás nélkülözhetetlen: középszinten az ügyviteli szakot (amely a bolognai folyamatban a magyar alapszak egyik szakiránya), felsőfokon pedig az országgyűlési gyorsírást (ahol jelenleg 31 gyorsíró működik egymást váltó turnusokban, de az utánpótlás most igen csekély). Hajnik Károly születésének bicentenáriuma alkalmából decemberben ünnepséget, nemzetközi emlékülést, kétnapos rendezvény-sorozatot szerveztek a Petőfi Irodalmi Múzeumban, az Országgyűlési Hivatal főtitkárhelyettesének, székelyudvarhelyi és temesvári diákoknak a részvételével. Az újabb hírre most a diákönkormányzat tiltakozó levelet küldött több illetékes személynek az iskola fennmaradása érdekében.

Ugyanennek a számnak egy másik cikke (Soós László parlamenti gyorsírótól) a rövidítési szabályrendszer értékeléséről szól ugyan, de címe áthallással a bolognai folyamatra is érthető: „Iránytű, de nem szentírás”.

Elekfi László

SUMMARY

Elekfi, László

Poetry, orthography, stenography

Since the year 2000, the section on orthography of “SzóVilág” [The world of words], a journal for shorthand writers, typists and typographers, has been headed by Mária Zámori, a volume of whose exquisite poems has recently been published. Both her pedagogical essays on the difficulties of orthography and her scholarly papers discussing the abbreviatory conventions of Hungarian stenography are characterised by a delicate humour and playfulness that also feature in

her poems. Even though stenography is being supplanted by sound recording devices in many parts of the world and in most areas of life, it is nevertheless indispensable in Parliament, for instance. The Minutes of Parliament had not been marred by so many errors in fifty years as in the six months during which, for the sake of economy, professional stenographers were replaced by employees of the National Bureau of Translators to take shorthand of the speeches delivered in parliament. The activity of a stenographer putting down public speeches is not at all similar to that of a translator; if anything, it is closer to the work of a simultaneous interpreter.

Tartozékbetűk, tartozékszámok és tartozékmagyarázók az orvosi-biológiai irodalomban

A szaktudományokban, így az orvostudomány és a biológia területén is, egyre-másra találkozunk szakszavakhoz csatolt, kiegészítő betűkkel, „betűjelzésekkel”, de ilyenek a köznyelvben is előfordulnak. Máskor a kiegészítő betűk – latin és görög betűk is – a kiegészítő számok, sőt a járulékos magyarázatok is a mozaikszókhöz és elvéve a rövidítésekhez kapcsolódnak.

A kiegészítő betűknek, betűjeleknek „afféle pontos meghatározásuk nincsen, mert a nyelvtanok ezekkel a betűjelekkel nem foglalkoznak, és eddig a helyesírási munkák sem szenteltek ezeknek akkora figyelmet, hogy pontos meghatározás szülessen. A betűjel olyan megkülönböztető jelzés, amely mögött nincsen semmilyen nyelvi szerkezet, pusztán az ábécé betűjeként egy entitás megkülönböztetésére, kategorizálására szolgál” (Laczkó Krisztina személyes közlése). A betűjel tehát – nevéből is adódóan – egyetlen betű.

A kiegészítő betűk, számok, magyarázók írása az orvosi-biológiai irodalomban szinte teljesen szabályozatlan; javarészt a nemzetközi irodalomban használt formák használatosak. Ezzel azonban az a probléma, hogy a nemzetközi irodalomban is meglehetősen nagy az összevisszaság. Nemcsak hogy a rangos angol nyelvű folyóiratok írásgyakorlatában van különbség, de még ugyanazon folyóirat egy-egy számában is találkozhatunk egyazon kiegészítővel ellátott forma eltérő írásával. Sőt az is előfordulhat – ha a nyelvi ellenőr nem elég szemfüles –, hogy azokat egy dolgozaton belül sem írják egyformán. Példák az irodalomban előforduló kiegészítő betűk, számok eltérő írásmódjára:

Ig-M, IgM, Ig M, Ig-G, IgG, Ig G stb. Ig-alfa, Ig- α , Ig α

TNF-béta, TNF- β , TNF β , TNF β , β TNF, β -TNF

Gamma-INF, γ -INF, INF γ , INF- γ

Il-2, IL-2, IL2, Il2

Fc-epsilon, Fc ϵ , Fc- ϵ ,

MHC-II, MHC II, MHCII, MHC-2

CD4+-MHC II, CD4+MHC II

CD5+ T-sejt, CD5+T-sejt

HPV 16, HPV16, HPV-16

hepatitisz A, hepatitisz-A, hepatitis A, hepatitis-A

hepatitis A vírus, hepatitis A-vírus, hepatitis-A vírus, hepatitis-A-vírus

Az összevissza írásmód oka tehát minden bizonnyal az, hogy a kiegészítő számok, betűk, magyarázók fogalma, nyelvtani jellemzői nincs meghatározva, így nehezen értelmezhetők.

Meghatározások

1. Kiegészítő betűk

A kiegészítő betűk értelmezésük szerint háromfélék lehetnek: betűjelek, tartozékbetűk és betűszók. Következésképpen, nyelvtanilag is háromfélék, a magyar helyesírási szabályzatban azonban ezzel a felosztással, meghatározással nem találkozunk.

A **betűjelek** a magyar nyelvben jelzőszerűek (*C épület*, *B lépcsőház* stb.), és nem tévesztendő össze a szakirodalomban előforduló szóösszetételi elő/utótagként álló kiegészítő betűkkel. A jelzőszerű betűjel egyet jelöl a sok azonos/hasonló fajta közül, semmilyen formában nem utal a jelzett főnév milyenségére, tulajdonságára. Például: A *C épület* egyike a sok épületnek – amelyet *C-vel* jelölünk, hogy megtalálható legyen –, és nem külön épületfajta. Példánkban a *C* semmilyen formában nem utal a jelzett főnév milyenségére, azaz az épület fajtájára, formájára: nagyon sok *C* épület lehet még egy városban is, és ezek teljesen különbözőek lehetnek. A *C* semmiféle hasonlóságot, azonosságot nem jelez.

A *C-vitamin* viszont vitaminfélelenség, a vitaminok egyik külön fajtája, és nem egy a sok egyforma vitamin közül; ugyanígy a *G-immunglobulin* egyfajta immunglobulin vagy az *influenzavírus-C* az influenzavírusok egyik meghatározott fajtája. Az utóbbi esetben a kiegészítő tehát egy önálló „valami” – *C-vitamin* – nevének része, tartozéka. Ezért nevezhetjük **tartozékbetűnek**. Bármelyik formáról is legyen szó – betűjel, tartozékbetű –, a kiegészítő betűnek csak ki- vagy megjelölő értelme van, önálló fogalmi jelentése nincs.

A betűjel, tartozékbetű nem tévesztendő össze az egybetűs **betűszóval**. Az utóbbinak önálló fogalmi jelentése van, ugyanis egy szónak, szószerkezetnek rövidített formája. Az egybetűs betűszók nem valami egyedire, hanem csoportra utalnak. Az a csoport, amelyiket jelölik, önálló, külön fajta, csak több alfajtája létezik. Az alfajtákat általában tartozékbetűkkel és/vagy tartozékszámokkal azonosítjuk (l. lejjebb is). Például: A *T-sejt* külön sejtcsoport, a csecsemőmirigyből (*thymusból*; innen a *T*) származó nyiroksejtek csoportja, amelynek több formája ismert (*TH1-sejtek*, *TH2-sejtek* stb.). Az *E-fehérje* valamelyik vírus korán kifejeződő génje (*early gene*; innen az *E*) által kódolt fehérje, amelynek hat vagy több eltérő változata lehet (*E1-*, *E6-fehérje* stb.).

Összefoglalva a kiegészítő betűket az alábbiak szerint határozhatjuk meg:

A **betűjel** az ábécé jelzőszerű betűje, valaminek a jelölésére használjuk (*B csarnok*).

A **tartozékbetű** a magyar vagy a görög ábécé tartozékszerepű betűje; valami nevének része, tartozéka (*B-vitamin*).

Az **egybetűs betűszó** az ábécé önálló jelentésű betűje; egy szakszónak, kifejezésnek egyetlen betűvel helyettesített rövid formája (*E* = early).

Ezek a fogalmak a helyesírási szabályzatban nem szerepelnek, nem hivatalosak, a szerző meghatározásai, javaslatai.

2. Kiegészítő számok

A betűkhöz hasonlóan a kiegészítő számok is lehetnek ki- vagy megjelölő szerepűek – ezek alapján véve a sorszámok, a betűjeleket kiegészítő számok (jelölő számok) – és lehetnek valami nevének részei, tartozékai (tartozékszámok). Például: Jelölő szerepű számok: *C1 épület*, *B2 lépcsőház* stb. Tartozékszámok: *G2-szakasz* (a sejtműködés G-szakaszának egyike, a sejtműködés egyik pontosan meghatározott szakasza), *E2-gén* (az E-gének egyike, egy génnek a neve) stb.

Így tehát a következő meghatározás adható ezekre a formákra:

Jelölő számok: a betűjeleket kiegészítő számok (*B1 lépcsőház*), sorszámok.

Tartozékszámok: valami nevének részét képező arab vagy római számok (*B6-vitamin*).

3. Kiegészítő magyarázók

A kiegészítő magyarázók valamilyen szakkifejezés körülményeit magyarázó, értelmező tartozékok, a szakkifejezés részét képezik. Ezért nevezhetjük ezeket **tartozékmagyarázóknak**, amelyek lehetnek betűk, számok, írásjelek, rövidítések, sőt betűszók is. Például: *M1(PUL)* – tüdőáttét. (Az *M* egybetűs betűszó, áttétet [*M* = metastasis] jelent. Az *1* a példákban az *M* tartozékszám, és azt fejezi ki, hogy áttét [*M*] van [*MO* = áttét nincs]. A *PUL* [pulmonalis, tüdő] tartozékmagyarázó, az áttét helyére utaló rövidítés). Ezek együtt képezik a szakkifejezést: *tüdőáttét*.

pN0(i+) – a nyirokcsomókban izolált daganatsejtek. Az *N* a nyirokcsomó (nodus lymphaticus) egybetűs betűszava; a *p* (patológia) a szövettani vizsgálatot jelenti, az *N* tartozékbetűje; a *0* az *N* tartozékszám, és azt mutatja, hogy a nyirokcsomóban mikroszkóppal kimutatható áttét nem látható. Az *i+* tartozékmagyarázó, amely egy rövidítésből [*i*] és a hozzá csatolt jelből [*+*] áll. Ez egybetűs betűszó a tartozékbetűvel, -számmal és -magyarázóval együtt képezi a szakkifejezést, amely azt jelenti, hogy a nyirokcsomóban szokásos szövettani vizsgálattal kimutatható áttét nincs, de különleges – például a mikroszkóppal nem látható elváltozások kimutatására alkalmas – módszerekkel elszórta, izoláltan [*i*] néhány ráksejt a nyirokcsomóban előfordul [*i+*].

A tartozékmagyarázók gyakorlatilag mindig a tartozékbetűkhöz, -számokhoz kapcsolódnak.

Az írásmód elvi szempontjai

1. A görög és a latin tartozékbetűk jelölési értelmezése azonos; jelölésérték szempontjából mindegy, hogy melyiket választjuk. A tartozékbetűket kis- és nagybetűvel is írhatjuk; olvasatuk így is, úgy is ugyanaz. Ha az adott szakkifejezés

különböző csoportokat is magába foglal, a főcsoportok jelölésére rendszerint a nagybetűket, az alcsoportokéra pedig a kisbetűt választjuk. A latin és görög, illetve a kis- és nagybetűk alkalmazása szokás, hagyomány szerinti, vajmi kevéssé szabályozott. Példák: *TGF* (tumor growth factor), *TGF α* , *TGF β* , *TGF β 1 stb.*, a hagyomány szerint az alformák jelölésére a görög betűt alkalmazzuk; *HbA* (hemoglobin-A), *HbA1*, *HbA1c stb.*, itt az alformák jelölésére az ábécé betűit használjuk: a *HbA1* egyik alformája a *c*-vel jelölt *HbA1c*; hasonlóképpen: *β -thalassaemia*, *α -thalassaemia* vagy *hepatitis-A*, *C-vitamin stb.*

2. A római és az arab tartozékszámok értelmezése között sincs különbség – vagyis mindegy, hogy melyiket írjuk. A római számok használatát csak a hagyomány őrzi, a betűszavakkal egybeírva azonban zavaróak. Példák: *CIN* (cervicalis intraepithelialis neoplasia) *CIN 1* vagy *CIN I* (így is, úgy is írják, egyaránt érthető); egybeírva: *CINI*, illetve *CINI* (az utóbbi már zavaró; a nem hozzáértő [cini]-nek is olvashatja); *MHC* (major histocompatibility complex), *MHC I*, *MHC II*. (az egybeírt változat: *MHCI* megtévesztő, mert a nem szakember például [emhácéi]-nek nézheti, nem beszélve az *MHCII*-ről, amelyet [emhácéii]-nek mondhat).

3. Az indexbe tett tartozékbetűk, -számok értelmezése sem különbözik, legfeljebb az írásmódot teszik változatosabbá, alkalmanként a megértést könnyítik. Nem biztos azonban, hogy ez szerencsés, az egységes írásmód következetesebb, könnyebben követhető, és a nemzetközi keresőrendszereken is csak így dolgozhatunk. Példák: *G1-szakasz* (a sejtműködés egyik szakasza); *G₁-szakaszként* is írjuk. Mindkettő elterjedt, egyformán érthető. – *B12-vitamin*, *B₁₂-vitamin*; mindkettő érthető és szokásos, az alsó kitevőbe tett forma azonban jobban tagol. – *TH1* vagy *T_H1* (a T-sejtek segítő [helper] formájának 1-es fajtája); mindkettő jól értelmezhető. – *p21^{waf1}* (WAF/waf = wild-type activated fragment), *p21WAF1*, *p21^{waf1}*, *p21^{WAF1}* stb.; *p21^{Cip1}* (CIP/cip = Cdk interacting protein), *p21cip1*, *p21^{Cip1}*, *p21^{Cip1}* stb.; *p21WAF1/Cip1*, *p21^{WAF1/Cip1}* stb.; *p16^{INK4A}* (inhibit CDK), *p16ink4A*, *p16^{INK4A}* stb. Ezek a kifejezések is mindegyik írásformában értelmezhetők, megérthetők. A felső kitevőbe tett változat esetleg jobban tagol, de a különbség nem meggyőző, ezért talán jobb, ha nem alkalmazzuk.

4. A tartozékmagyarozókat írhatjuk zárójelbe, de anélkül is; a jelölés mindkét formája érthető. A zárójel használatát általában a hagyomány indokolja, máskor a megértést segíti. Példák: *NO(mol+)(sn)*. A két tartozékmagyarozó arra utal, hogy a nyirokcsomóban szövettani vizsgálattal nem mutatható ki áttét (*NO*), de molekuláris biológiai módszerekkel (*mol*) már felfedezhetők a daganatsejtek (*mol+*). Az (*sn*) pedig az őrszemnyirokcsomót (sentinel node) jelöli. – *CDw90*. A 90-es CD-antigén, amelynek azonosítása még nem teljes; a *w* (work shop) tartozékmagyarozó azt jelenti, hogy még dolgoznak a végső meghatározáson.

Az írásmód nemzetközi egységesítési törekvései

A angol nyelvű irodalomban uralkodó írásmód zűrzavarának rendezésére erőfeszítéseket tettek: például az emberi gének neveinek írásmódjáról szabályokat, előírásokat már 1979-ben megfogalmazott a Human Gene Nomenclature Committee (HGNC, Emberi Génnevezéktani Bizottság). A szabályok az évek folyamán módosultak, bővültek azzal a céllal, hogy az összes emberi gén nevét, írását meghatározzák. Az International Human Genome Sequencing Consortium szerint 26000–40000 emberi gén van, amelyekből sokat még nem teljesen ismerünk; következképpen nevük sincs meghatározva.

A HGNC a gének elnevezésének, a nevek írásának alapelveit átfogóan, részletekbe menően körvonalazta:

1. A nemzetközi elnevezés főbb szempontjai

- A gének elnevezése az újabb és újabb vizsgálómódszerek, tanulmányok eredményei szerint módosulhat, amennyiben az újonnan szerzett ismeretek alapján célszerűnek látszik. Ne ragaszkodjunk a korábbi, történelmi névhez.
- Mindegyik tudományosan meghatározott és elfogadott génnek külön, egyedi neve (symbol) legyen.
- A név az adott gén leíró nevének rövid írásmódja – mozaikszava vagy rövidítése –, hat leütésnél lehetőleg ne legyen hosszabb.
- A *G* betű – mint a gén jele – a névben ne szerepeljen.
- A jelölés ne utaljon valamilyen fajra, például *H/h* az emberre utal (*emberi*, *humán*).
- A nevek ne hasonlítsanak már elfogadott rövidítésekhez, betűszókhoz (például *DNS*), és nem szükséges, hogy a génre jellemzőket mind kifejezzék.
 - A névben lehetőleg ne utaljunk a gén szöveti fajlagosságára, molekulatömegére, illetve hogy melyik kromoszómán helyezkedik el. Ez azonban csak javaslat.

2. A génnevek nemzetközi írásmódjának irányelvei, a „HGNC-elvek”

- A génnevek csak latin nagybetűket és arab számokat tartalmazhatnak – ha a jelölésben korábban római számok vagy görög betűk voltak, váltsuk fel arab számokkal, illetve latin betűkkel.
- A gének nevében a görög előtagokat latin nagybetűkre kell cserélni, és a jelölés végére tenni: például *GLA* (*α GL* helyett, *α -galactosidase*). Ez lehetővé teszi, hogy a hasonló tulajdonságú gének az ábécé sorrendjében egymás mellett legyenek, és nem távol, például *GLA*, *GLB* az *α GL*, *β GL* formában – ezek távol kerülnének egymástól.

- A névben minden betűt, számot egy sorba írunk; alsó és/vagy felső indexet nem használunk, kivételt csupán a C# vagy f# szimbólumok (# = gén család) jelentenek.
- Az első írásjel mindig nagybetű – nem szám –, a továbbiak már lehetnek betűk és/vagy számok.
- A névben pontot ne tegyünk. Kivételt a HLA, immunglobulinok és a T-sejt-receptornak megfelelő gének jelentenek, ezek írásmódját ugyanis korábban, más rendszerek (WHO Nomenclature Committee for Factors of the HLA System, IMGT/HLA database, IMGT Nomenclature Committee) elfogadott, elterjedt nevezéktárában határozták meg. Az azoktól eltérő írásmód keveredést, zavart okozna.

A fenti elvek nemzetközileg elfogadottak, egy-egy kiemelkedő szaklap – például a Lancet – a gének neveinek írását már ezek szerint igényli.

A HGNC-elvek és a magyar írásmód

A HGNC-elvek a magyar írásmódban lényegében alkalmazhatók, némi fenn-tartással:

- A bizottság a római számok és a görög betűk kerülését azért javasolja, mert ezek az Egyesült Államokban nem terjedtek el; sokan azokat nem is ismerik. Nekünk sem könnyű az adattárakban keresni a római számmal kezdődő szavakat. Mivel az arab és a római számok jelölésértelmezése azonos, és azok egymással minden további nélkül felcserélhetők, a római számok megőrzése legfeljebb hagyománytiszteletből jön szóba.
- A görög betűk már nehezebben cserélhetők fel a latinokkal, jóllehet jelentéstartalmuk egyforma. Például a *GLA* (α -galaktozidáz) az *α GL* helyett első látásra a szakember számára szörnyűnek tűnhet; az *A* betűvel az α vajmi nehezen jelölhető. A javaslatnak az a része, hogy a görög betű a név elejéről a végére kerüljön, ésszerű (példánkban az *α GL* helyett *GL α* , galaktozidáz- α), elsősorban a nevezéktár ábécé-besorolása miatt. Ha a görög betűk megtartása mellett döntünk, és a szakirodalmi keresőrendszereken a görög betűt tartalmazó szóval keresni nem tudunk, a görög betű helyett írjunk arabot. Egyértelműen visszas és kerülendő a szokásjog alapján a gén leíró nevében az α , β stb. görög betűket kiírt formában (*alfa*, *béta* stb.) jelölni.
- A génnevek betűit és számait egy sorba, pont és szóköz nélkül írni – ez nemcsak a magyar orvosi-biológiai irodalomban lévő zűrzavart oldhatja meg, hanem a mozaikszók és rövidítések toldalékolásának, összetételi utótagok kapcsolásának nehézségeit is.
- A kitevőbe (indexekbe) a betűket, számokat többnyire hagyomány szerint írjuk, jóllehet nem egységesen (*p21^{WAF1/Cip1}*, *p21^{WAF1/Cip1}*). A betűk/számok alsó vagy felső kitevőbe írása azonban tulajdonképpen szükségtelen.

Minden fenntartás ellenére – elsősorban, mert nemzetközi rendszerekben és szövegszerkesztőkkel dolgozunk, valamint a világhálón szavak, rövidítések segítségével keresünk – az ésszerűség azt kívánja, hogy nemzetközi irányelveket kövessük, ha nem ütköznek a magyar írásmóddal.

A tartozékbetűk, -számok és -magyarázók írása: javaslatok

A nemzetközi egységesítési törekvések és a jelzett fogalmak javasolt meghatározásai a tartozékbetűk, -számok és -magyarázatok írásának, kapcsolásának rendszerezését is segítik. Ezek írására, toldalékolására és kapcsolására más szavakhoz, betűszókhöz stb. a magyar helyesírási szabályokból eligazítást nemigen kapunk. Az alábbiak csak törekvések; az írásforma végső kialakításához az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának állásfoglalása szükséges.

1. A tartozékbetűk, tartozékszámok és tartozékmagyarázók kapcsolása egymással

Ezeket egymással mindig egybeírjuk, azaz szóköz és kötőjel nélkül, egy sorba. A tartozékbetűk, -számok és -magyarázók egymás közti kötőjelezése indokolatlan, nagyon zavaró, jóllehet efféle írást ma még gyakorta látunk. Példák: *waf1* (WAF/waf = wild-type activated fragment); a *p21-WAF1* szakkifejezésben a *p21* tartozékbetűi (ebben a példában egy betűszó) és tartozékszám (WAF1) helyesen: *p21-WAF1*; *MI-(PUL)* (tüdőáttét, vö. tartozékmagyarázók), helyesen: *MI(PUL)*; stb.

A toldalékot, utótagot a tartozékbetűkhöz, -számokhoz és -magyarázókhoz – együtt és külön-külön írva is – kötőjellel kapcsoljuk. Kivételt nagy néha a hagyomány hoz létre, vagy ha az írásforma megkívánja (példák a következő részekben).

2. A tartozékbetűk és a tartozékszámok kapcsolása a szakszavakhoz, szak kifejezésekhez

A tartozékbetűket és tartozékszámokat – külön-külön és együtt is – a szakszavakhoz kötőjellel kapcsoljuk. Ha a tartozékbetű szóösszetételi előtag, a kötőjeles kapcsolat javarészt megvalósul; talán, mert a betűszókhöz – egybetűs betűszó – hasonló szóösszetétel keletkezik (*B-vitamin*). Nem így, amikor utótag. Ezekben a kötőjeles forma és a különírás is előfordul, meglehetősen szabályozatlanul (*hepatitis-A*, *hepatitis A*). Nehezen indokolható, hogy amikor az előtagi tartozékbetűt kötőjellel kapcsoljuk, miért ne társítanánk az utótagi tartozékbetűt is kötőjellel. Hasonló megfontolások érvényesek a tartozékszámokra is (*5-fluor-uracil*, de *polimeráz-I*, amelyet *polimeráz I* formában is írnak). A tartozékbetűket és -számokat a szavakkal soha nem írjuk egybe (**Avírus*, **hepatitisA* stb. nem írható). Egyéb példák: *MI-csoport*, *NO-állapot*, *ciklin-A2*, *C5-konvertáz* stb.

A szakszavakhoz kapcsolt tartozékbetűk és/vagy számok tehát kötőjeles szerkezetek, úgynevezett szerkezeti kötőjel csatolja egybe őket. Ezekhez a további

szóösszetételi utótago(ka)t is kötőjellel csatoljuk, függetlenül attól, hogy a nevet magyaros vagy idegenes formában írjuk. Példák: *β -thalassaemia-járvány*, *hepatitisz-A-vírus*, *hepatitisz-A-vírus-fertőzés*, *B-antigén-vizsgálat*, *májgyulladás-A-kezelés*, *A-vitamin-hiány*, *X-kromoszóma-rendellenesség*, *5-fluoruracil-kezelés*, *polimeráz-I-meghatározás*, *ciklin-A2-szint*, *C5-konvertáz-meghatározás* stb. Megjegyzendő azonban, hogy több szóösszetételi utótag kapcsolódásakor ijesztő írásformák keletkezhetnek, amelyeket szerkezetes megoldásokkal célszerű elkerülni. Például: *májgyulladás-A-vírus-fertőzés* helyett *a májgyulladás-A vírusának fertőzése*; *T-sejt-receptor- $\alpha\beta$ -antigén* helyett *a T-sejt receptorának $\alpha\beta$ -antigénje*; stb.

A toldalékot a tartozékszámhoz kötőjellel csatoljuk, a szakszóhoz közvetlenül, a szokványos írásmód szabályai szerint. Példák: *hepatitisz-A-ban* betegedett meg; *5-fluoruracil-kezelést* kapott; *a polimeráz-I-et* határozták meg; *ciklin-A2-t*; *C5-konvertáz*t; stb.

3. A tartozékbetűk, -számok, -magyarázók és a betűszók kapcsolatának írásmódja

A tartozékbetűket, -számokat és -magyarázókat – külön-külön és együtt is – a betűszóhoz közvetlenül kapcsoljuk, függetlenül attól, hogy előtte vagy utána állnak. Ez az írásmód ma még messzemenően nem valósul meg: kötőjeles, sőt különírt formákkal is találkozunk meglehetősen rendszerezetlenül; ugyanazokat a betűszavas szerkezeteket egyszer így, máskor úgy írják. Az alábbi javaslat összhangban áll a nemzetközi ajánlással. A szabályozatlanság okozza a betűszavas szerkezetek írásának legtöbb nehézségét.

A tartozékokkal ellátott betűszavakhoz – ugyanúgy, mint az önálló betűszavakhoz – a toldalékot, elő- és utótagot kötőjellel kapcsoljuk, és a további szóösszetételi tagokat is újabb kötőjellel társítjuk. Példák:

- *mRNS* (messenger, hírvivő RNS), *mRNS-t*, *mRNS-vizsgálat*, *vírus-mRNS*, *vírus-mRNS-vizsgálat* stb.
- *pTNM* (patológiai, vagyis szövettani vizsgálattal meghatározott TNM- [Tumor Node Metastasis] besorolás, amely a daganatok stádiumainak rendszere), *TNM2* (második TNM szerinti stádium). A *TNM* betűszónak egyes összetevőit külön-külön is alkalmazzuk (a több-betűs betűszóból egybetűs betűszavak keletkeznek): *pN*, *pTx* (az *x* azt jelenti, hogy nem határozható meg), *pT2*, *M1*, *T2*, *N0*, *N3a*, *T2-t*, *pT2-t*, *N3a-stádium*, *pTx-állapot* st. A *pNI(mi)* példában tartozékmagyarázat is fűződik a tartozékoltt betűszóhoz, amelynek jelentése: mikroszkopikus, vagyis a nyirokcsomóáttét szabad szemmel nem, csak mikroszkóppal fedezhető fel. A *pNI(mol+)* azt jelzi, hogy a nyirokcsomókban csak molekuláris vizsgáló módszerekkel mutathatók ki daganatsejtek, a *pNI(mol-)* pedig arról tájékoztat, hogy a daganatsejt-áttéteket a nyirokcsomókban molekuláris módszerekkel is vizsgálták, de ráksejtet nem találtak. Továbbá: *pNI(mol+)-csoport* stb.

- *IgA* (immunglobulin-A) – az *IgA* tulajdonképpen az *immunglobulin-A* betűszava, és nem egy betűszó (*Ig*) kiegészítése egy betűvel, ámbr így is felfogható. Azaz: *IgA-t*, *IgA-vizsgálat* stb.
- *TGF* (tumor growth factor), *TGF α* , *TGF β* stb. Elterjedt a *TGF- α* , *TGF- β* írásmód is; a különírt változattal (*TGF α* , *TGF β*) csak ritkán találkozunk. Helyettük az egybeírás, a toldalékolás és az utótagok kapcsolása miatt is jobb így: *TGF β -val*, *TGF α -meghatározás*, de: *TGF- α -val*, *TGF α -t*, *TGF- α -meghatározás*, *TGF α meghatározás* stb.
- *HPV16* (humán papillomavírus 16); háromféle formában is megtalálható az irodalomban: egybeírva (*HPV16*), szóközzel (*HPV 16*) vagy kötőjelezve (*HPV-16*). Az utóbbi a legkevésbé szerencsés, mert megnehezíti a toldalékolások, szóösszetételek olvasását (*HPV-16-ot*, *HPV-16-fertőzés*). A szóközzel való írás is zavaró lehet (*HPV 16-ot*, *HPV 16 fertőzés* – a szóösszetételi kapcsolatban az egybeírás látszik a legjobb megoldásnak, mert a *HPV 16-fertőzés* írásmóda kicsit feje tetejére állítottak tűnik). Egybeírásnál minden egyszerűsödik: *HPV16-ot*, *HPV16-fertőzés*.
- *CSF* (colony stimulating factor), *CSF-1*; *M-CSF* (macrophage colony stimulating factor; makrofág kolónia-stimuláló faktor), *M-CSF-1*. Nehéz értelmezni a kötőjelek használatát, mert a *CSF1* és az *M-CSF1* is egyértelmű. Megjegyzésként: az *M-CSF*, *M-CSF1* betűszóiban már jogosult a kötőjel használata, mert egy egybetűs betűszót másik betűszóval kapcsolunk össze.
- *α CD3* – *CD* (clusters of differentiation, sejtfelszíni fehérjék ellenanyagok szerinti osztályozása), a 3 a 3-as fajtájú *CD*-t jelenti, az *α* pedig *anti* értelmű; példánkban a *CD3* elleni antitestet jelenti.
- *β DNS-polimeráz*, ezt írják *β -DNS-polimeráz* formában is, ám ez csak növeli a kötőjelek számát – a kettős kötőjelezés nem segíti a megértést, olvasást. Megjegyzésként: A HGNC javaslata alapján szerencsésebb lenne a *DNS β -polimeráz* – ezt könnyebb értelmezni is –, mert a *β* nem a *DNS*-re, hanem a polimerázra vonatkozik. Igaz, hogy a HGNC a *β* helyett a *B-t* javasolja, ez azonban kevésbé fogadható el. Továbbá: *β DNS-polimeráz-vizsgálat* – a *β -DNS-polimeráz-vizsgálat* formában már három kötőjel szerepel. Ezeket a hosszú formákat célszerűbb elkerülni: *a β DNS-polimeráz vizsgálata*.
- *HBeAg* – az *eAg* (e-antigén) a *HB* (hepatitis-B) betűszó tartozékszava; *anti-HBeAg* (a hepatitis-B e-antigénjének antitestje, ellenanyaga).
- *p53-faktor*, de: *p53 átíróadási faktor* (jelzős betűszó-összetétel); *L1-fehérje*, de: *L1 szerkezeti fehérje*; stb.

A tartozékszámokkal párosított betűszó + szakszó összetételek betűszó/tartozékszám tagját, ha a szövegekörnyezet alapján értelmezhető, önállóan, a szóösszetételi tag nélkül is írhatjuk. Például: „A *HPV16* sok *E6-fehérjét* képez, amelynek jelentősége van a sejtek rákos átalakulásában. Ezzel ellentétben a nem rákkeltő *HPV-k* sokkal kevesebb *E6-ot* termelnek.” Másképpen fogalmazva: *E6-fehérjét*. A mondat azonban a *fehérje* szó kiírása nélkül is teljesen érthető, és nyelvtanilag sem kifogásolható. Az önálló használat tulajdonképpen további egyszerűsítés.

Ha egy betűszó – tartozékszámmal és/vagy tartozékbetűvel van is kiegészítve – kapcsolódik egy – tartozékolt vagy anélküli – betűszó + szakszó összetétellel, a kötőjelezés javasolható. Egy-egy kivétel előfordul. Példák: *HPV-E6-fehérje*, *HPV16-E6-fehérje* stb., de: *CD8+ T-sejtek* (a CD8-as felszíni fehérjét hordozó T-sejtek), *CD4–T-sejt* (olyan T-sejt, amelynek nincs CD4 sejtfelszíni fehérjéje). Ezekben a példákban a két jelzett betűszó összekapcsolása kötőjellel zavaró lenne (*CD8+–T-sejtek* vagy *CD4–T-sejt*).

Ha két betűszóval alkotott különböző szóösszetételnek az utótagja egyforma, a harmadik mozgószabály érvényesülhet akkor is, ha a betűszókhöz tartozékbetűk/-számok, -magyarázók kapcsolódnak. Példák: *BRCA1-gén*, *BRCA2-gén* = *BRCA1-BRCA2 gén*. Írhatjuk a mozgószabály nélkül is: *BRCA1- és BRCA2-gén*, *BRCA1-, BRCA2-gén* vagy *a BRCA1 és a BRCA2 gének*. *E6-fehérje*, *E7-fehérje* = *E6-E7 fehérje*. Írhatjuk a mozgószabály nélkül is: *E6- és E7-fehérje*, *E6- vagy E7-fehérje*, *E6-, E7-fehérje* vagy *az E6 és az E7 fehérjék*.

4. A tartozékbetűk, -számok, -magyarázók és a szóösszevonások kapcsolatának írásmódja

A szóösszevonások az orvosi irodalomban ritkán fordulnak elő. Azokat – hasonlóan a betűszókhöz – legtöbbször nagybetűvel írjuk. A tartozékbetűket, -számokat, -magyarázókat a szóösszevonásokhoz a betűszóknál ismertetteknek megfelelően csatoljuk. Példák: *INK* (inhibit CDK), *p16INK4A* (CDK4A-t gátló p16-os fehérje); ebben a példában a tartozékbetű szóösszevonás (*INK4A*), amely felső indexben talán átláthatóbb: *p16^{INK4A}*, *INFα* (interferon-α), írják fordítva is: *βINF* (β-interferon); *COX2* (ciklooxygenáz-2), gyakran *cox-2* vagy *COX-2* formában is megtalálható; az *anti-COX-2-ellenanyag* formánál az *anti-COX2-ellenanyag* tetszősebb: kevesebb a kötőjel.

5. A tartozékbetűk, -számok, -magyarázók és a rövidítések kapcsolatának írásmódja

A tartozékbetűk, -számok, -magyarázók és a rövidítések társítása nagyon ritka, s írásgyakorlatuk a hazai és a nemzetközi irodalomban is meglehetősen szerteágazó. A szabályosan írt, azaz ponttal lezárt, alkalmi (valódi) rövidítésekkel tartozékbetűket, -számokat, -magyarázókat gyakorlatilag nem társítunk. Kapcsolásuk a jelszerű rövidítésekkel teljesen szabályozatlan, minden bizonnyal, mert az effélék is csak nagy ritkán fordulnak elő. Talán a *stádium* szó rövidítéseit alkalmazzák leginkább, írásgyakorlata ennek ellenére a legkevésbé sem egységes. Elfogadott rövidítése az *st*, amelyet írnak *st.*, *St.*, *st* és *St* formában is, de nagyritkán az *ST* írásmód is előfordul. Ha rövidítésnek fogjuk fel, akkor az *st*. a szabályos forma, mert egy önálló közszó (jövevényyszó) rövidítéséről van szó. Az *st* azonban a *stádium* szakszó nemzetközileg, általánosan – nem alkalmilag – használt rövidítése, egyfajta jelszerű rövidítésnek tekinthető, ezért utána pontot nem teszünk. Kisbetűvel írjuk, mert nem tulajdonnév; tudományos közszó. Nincs olyan nyelv-

tani szabály, amely szerint a tudományos közszói rövidítéseket – a betűszókhöz hasonlóan – nagybetűvel kellene írni.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a daganatok stádiumainak fokozatai vannak, amelyeket római számokkal jelölünk, rendszerint I-től IV-ig: *I. stádium* stb. Ennek írásgyakorlata ugyancsak változatos: *stI*, *st I*, *st. I*, *St I*, *St.I* stb. A stádiumoknak alcsoportjaik is vannak: *Ia*, *IA*, *IA1*, *Ia1*, *IIB*, *IIB*, *IIB2*, *IIB2*, *st Ib2* stb. Eltérő az írásmód akkor is, amikor a *stádium* szót kiírjuk: *I. stádium*, *Ia stádium*, *IIB2 stádiumban* stb. A betűző írásmódot (**esté*) nem alkalmazzuk.

Semmi nem indokolja, hogy a jelszerű rövidítésekhez a tartozékbetűket, -számokat, -magyarázókat – ugyanúgy, mint a betűszóknál – ne közvetlenül, egybeírva kapcsoljuk. A tartozékok a rövidítésekénél is a rövidített szó részét alkotják, és nem toldalékok – tartozékok. Például: *stI*, *stIA*, *stIA1* stb.

A tartozékokkal ellátott rövidítésekhez – ugyanúgy, mint az önálló rövidítésekhez – a toldalékot, elő- és utótago(ka)t kötőjellel kapcsoljuk. Például: *stI-ben*, *stIA1-t* állapítottak meg; *I-stádium*, *IA-stádium*, *stIA2-méhnyakrák* stb. Ha a rövidítendő szakszóban kötőjel van, azt a rövidítésben is célszerű megtartani. Példul: *Con-A (convalen-A)* stb. Ha a rövidített szószerkezetbe jelző ékelődik, a szerkezetet különírjuk. Például: *stIB2-csoport*, *stIB2 méhnyakrák csoport*, *stIV-petefészekrák*, *stIV csirasejtes petefészekrák* stb.

Összegezés

A tartozékbetűk, -számok és -magyarázók nem ragok, nem jelek, vagyis nem toldalékok. Következésképpen rájuk a toldalékolás írásszabályai nem vonatkoznak. A szakszavaknak, szakkifejezéseknek részét, elemét képezik, azok tartozékai, nélkülük az adott szakszavak, kifejezések nem ugyanazt fejezik ki. Ebből ésszerűen adódik, hogy a tartozékokat az alapszóval egybeírjuk, illetve – ha az egybeírás nem lehetséges – kötőjellel kapcsoljuk. Ugyancsak az ésszerűség kívánja, hogy a tartozékok elemeit (betűk, számok, magyarázók) egymással mindig egybeírjuk, hiszen együvé tartoznak, együtt képezik a szakszavak, szakkifejezések részét. Ez a törekvés megegyezik a nemzetközi eljárásokkal.

A tartozékbetűk, -számok, -magyarázók és a szakszavak, mozaikszók, rövidítések kapcsolásának írásmódja meglehetősen szabályozatlan a jelentős nemzetközi egységesítési erőfeszítések ellenére. A fentiek, jóllehet csak iránymutatók, és együttgondolkodásra sarkallnak, nyelvészek, orvosok sokéves töprengésének, vitatkozásának eredményei. Ebben a vonatkozásban számos cikket is közreadtunk – elsősorban a Magyar Orvosi Nyelv című folyóiratban –, amelyekben a szerzők a különböző, a fentiektől eltérő írásformák mellett is érveket sorakoztattak fel. Sőt, ahogy a gondolatok csiszolódtak, néha az érvek és a javasolt írásmódok is változtak. Nézetkülönbségek legfőképp a rövidítések és tartozékaik kapcsolásánál vannak. Az ebben a dolgozatban javasolt írásmódszabályok sem tekinthetők előírásnak, csak ha az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága jóváhagyja őket.

Javaslatok:

1. A tartozékbetűk, tartozékszámok és tartozékmagyarázók fogalmának elfogadása.
2. A tartozékbetűket, -számokat és -magyarázókat egymással mindig egybeírjuk, és közvetlenül kapcsoljuk a betűszóhoz, rövidítéshez vagy a szóösszevonáshoz, de a szavakhoz kötőjellel csatoljuk, függetlenül, hogy azok a vonatkozó szerkezet előtt vagy után állnak.
3. Az ilyen szerkezetekhez az utótagokat kötőjellel kapcsoljuk.

Köszönetnyilvánítás

A szerző hálás köszönetét fejezi ki Berényi Mihálynak, Grétsy Zsombornak, Laczkó Krisztinának, Szathmári Istvánnak és Vincze Juditnak a kézirat átnézéséért, bírálatáért és javaslataikért.

SZAKIRODALOM

A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás.* Osiris Kiadó, Budapest.

Bősze Péter 2004. Tudományos közlemények írása, szerkesztése: útmutató szerzők és olvasók számára. *Magyar Orvosi Nyelv* 4: 29–52.

Bősze Péter

SUMMARY

Bősze, Péter

Incidental letters, numbers, and extensions in medical-biological texts

This paper gives a definition of, and summarizes orthographical issues related to, incidental letters/numbers/extensions. These are letters, numbers, and extensions appended to technical terms and forming an integral part of those. The given concepts, therefore, are not independently signalled without them, hence the name 'incidental'. Their coherence with the basic terms has to be indicated in writing, too, thus they are spelt solid (or hyphenated) with the basic term or acronym, etc. They significantly differ from attributive letters, numbers, and extensions, respectively; the latter are not part of the concepts referred to but merely convey additional information on some of their properties.

Mennyiben szolgálták Szenczi Molnár Albert szótárai a magyar irodalmi nyelv (sztenderd) létrejöttét?*

1. Szenczi Molnár Albert munkásságával, nyelvi hatásával többször, tíz-egynéhány tanulmányban foglalkoztam, legrészletesebben 1610-es latin nyelvű magyar nyelvtanával Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk című munkában (Szathmári 1968). Mintegy összegezőként idézem a következőt. Elsőként méri fel és elsőként rendszerezi nyelvünket a maga egészében: szó- és kifejezőképességét szótáraiban; hang-, alak- és mondattani, valamint helyesírási jelenségeit grammatikájában. Ezenkívül megjelenteti költői ihletettséggű zsolttároskönyvét; „megjobbítja” a Károli-bibliát; új filozófiai-teológiai szaknyelvet hoz létre Kálvin Intitutiójának magyar nyelvű kiadásával, továbbá számos vallási tárgyú munkát fordít és ír. Fontos még kiemelnünk: minden bizonnyal művei színvonalának vagy annak is köszönhetően hatni tudott: szótárai életében háromszor, halála után kétszer hagyták el a sajtót; nyelvтана még a katolikus Pázmánynak a tetszését is megnyerte, s a későbbi enémű munkák hivatkoznak rá (Pereszlényi Pál 1682-es grammatikájában – a korban nem szokatlan módon – egyenesen „plagizál” tőle). Szenczi Molnár nyelve, nyelvhasználata, nem mindennapi stílusa pedig mindenekelőtt a napjainkig számtalan kiadásban megjelent zsolttárai és az általa emendált, szintén sok kiadásban napvilágot látott Károli-biblia révén fejtette ki nyelvi és egyéb hatását.

És mit mondhatunk – szintén összefoglalóan – mostani célunkat előtérbe helyezve a szótáraitól? Szenczi Molnár 1604-es szótára az első ily nemű betűrendes munka, így lexikográfiai tekintetben különbözik mai utódaitól. Tudniillik nemcsak a megfelelő magyar szavakat, kifejezéseket közli, hanem fogalmi magyarázatokat, sőt – művelődési, nevelési célkitűzéseiből eredően – új ismereteket is nyújt. Gyakoriatk benne például a személy- és földrajzi nevek, az irodalmi, képzőművészeti, politikai, társadalomtörténeti stb. műszavak, s nemegyszer utal a szerző magyarországi vonatkozásokra és személyes élményeire. Meg kell említenünk azt is, hogy – mint az 1611-es latin–magyar–görög szótára előszavában megjegyzi –: „E szótár második részének gyarapításához minden magyar könyvet átfutottam, ahányat csak barátaimtól és honfitársaimtól meg tudtam szerezni; minden olyan szót, amelyet eddig nem vettem figyelembe, leírtam és latinra fordítva e kiadványba iktattam. Beledolgoztam ezenkívül a használatosabb magyar közmondásokat is, a megfelelő latin adagiumokkal egyetemben” (idézi Zalabai 1993: 73). (A szótárak

* A tanulmány előadásként hangzott el azon a konferencián, amelyet a Károli Gáspár Református Egyetem és az Országos Széchényi Könyvtár rendezett Szenci Molnár Albert szótára megjelenésének 400. évfordulója alkalmából, 2004. október 29-én.

céljával, forrásaival, feldolgozásmódjával, szó- és kifejezésanyagával, hatásaival kapcsolatban l.: Melich 1907: 119–48; Szathmári 1968: 169–74 és passim.)

Azt is be kell vallanom, hogy a mostanihoz hasonló témáról már írtam Irodalmi nyelvünk Szenczi Molnár Albert szótárainak tükrében címmel, a Szenczi Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz című 1978-as szegedi kötetben (Csanda–Keserű 1978: 75–81). Az ottani – elsősorban hangtani és hangtani-alaktani, tehát formai – összehasonlító vizsgálat eredményeként azt állapíthattam meg, hogy Szenczi Molnár – mint nyelvtanában és egyéb munkáiban – az *í-ző* helyett *é-ző*, *ö*-vel szemben lényegében *e-ző* beszédmódot választva egy kiegyenlítettebb, egysültni és normalizálódni képes nyelvhasználati típust teremtett. Szótáraiban viszonylag kevés azoknak a jelenségeknek a száma, amelyek eltérést mutatnak. Még hozzá ezek is csökkennek időben előre haladva (l. Szathmári 1968: 209–10).

Természetesen felmerül a kérdés, miért választottam másodszor is a jelzett témát. Egyszerűen azért, mert meg akarom vizsgálni, milyen mértékben és hogyan jelentkezik Szenczi Molnár szótáraiban a Prágai Iskola irodalmi nyelvre vonatkozó két fontos megállapítása:

a) a nyelvi eszközök sokrétűsége (polifunkcionalizmusa) s ennek megfelelő nagyobb differenciáltsága, továbbá

b) az intellektualizáltság, vagyis olyan – főként lexikai és szintaktikai – eszközök kimunkálása, amelyek a nyelvet alkalmassá teszik magasabb absztrakciós szintek jelölésére, valamint a gondolkodás logikai folyamatának, komplexitásának minél pontosabb kifejezésére.

2. Először lássuk, mi is ez a két sajátság közelebről.

A 20. század húszas éveinek második felében alakult meg a Prágai Nyelvész-kör. Megalapítói főleg cseh nyelvészek (Mathesius, Trnka, Havránek, Mukařovský stb.) és orosz nyelvtudósok (Trubeckoj, Jakobson, Karcevskij) voltak. Tagjai 1929-ben jelentették meg alapvető téziseiket. Mint Péter Mihály kiemeli (Péter 1972: 157 és kk.), az irányzat két igen fontos jellemzője a következő volt: „1. a nyelvi tények rendszerszerűségének elismerése és 2. e tények funkcionális szemlélete, ami a nyelvi eszközök és folyamatok bizonyos feladatra, célra irányultságát jelenti”. Ez a funkcionális nyelv szemlélet tette lehetővé – mint Péter Mihály egy másik tanulmányában kifejti (Péter 1976: 410, l. még 409–16) – az irodalmi nyelv lényegének, kialakulásának újraértelmezését. Korábban a kutatók – nálunk is, én magam is – elsősorban az irodalmi nyelv kialakulásának külső (gazdasági, társadalmi, politikai, művelődésbeli, vallási stb.) tényezőit vizsgálták, továbbá azt, hogy az illető irodalmi nyelv mikor, milyen nyelvjárás vagy nyelvjárások alapján, továbbá milyen ütemben és módon jött létre. Az ilyen vizsgálat azonban nem ad közvetlen választ arra a kérdésre, hogy az irodalmi nyelv miért és mikben különbözik az azt megelőző és az irodalmi nyelv létrejötte után is tovább élő népnyelvtől.

Havránek a következőt írja ez utóbbival kapcsolatban. Az irodalmi nyelvet a népnyelvtől elsősorban feladatainak polifunkcionalizmusa s ennek megfelelően kifejező eszközeinek nagyobb differenciáltsága különbözteti meg. A népnyelv ugyanis – folytatja Péter Mihály ismertetésében – „ha eltekintünk a népköltészet sajátos szférájától, alapjában véve a mindennapi nyelvi érintkezés, a szűkebb érte-

lemben vett kommunikáció célját szolgálja, és a népnyelv kifejező eszközeit gyakorlatilag az adott nyelvközösség valamennyi tagja használja. Az irodalmi nyelv viszont a mindennapi kommunikáción kívül más feladatokat is ellát, s kifejező eszközei között jócskán vannak nem közhasználatúak. Az irodalmi nyelv funkciói a kultúra és civilizáció valamennyi területére (termelés, közigazgatás, törvénykezés, társadalmi és politikai élet, tudomány, művészetek stb.) kiterjednek” (Péter 1976: 410).

A polifunkcionalizmusból az irodalmi nyelvnek a prágaiak által intellektualizációnak, intellektualizáltságnak nevezett másik fontos sajátossága következik. Az intellektualizáltság „főleg a szókincsben és a szintaxisban jelentkezik, és azon eszközök kimunkálását kell rajta értenünk, amelyek a nyelvet alkalmassá teszik a mindennapi nyelvhasználaténál magasabb absztrakciós szint jelölésére, valamint a gondolkodás logikai folyamatának, komplexitásának minél pontosabb kifejezésére. Az intellektualizáció hozzá létre valójában a műszavakat, az egyes gyűjtőfogalmakat jelölő szavakat, a szóalkotás új formáit, továbbá a gondolkodási folyamatok összefüggéseit kifejező mondatkapcsolási eszközöket és modelleket stb.” (Péter 1976: 410).

3. A tulajdonképpeni mondanivalómat a jelzett két fogalom köré csoportosítom. Vizsgáljuk meg először, hogyan, milyen módon járult hozzá Szenczi Molnár nyelvi-stilisztikai eszközeink sokrétűvé, több műfaj számára alkalmassá tételéhez, s ennek megfelelő nagyobb differenciáltságához, a prágaiak szavával: a polifunkcionalizmusához.

a) A polifunkcionalizmus felé vitte Szenczi Molnárt az a tény, hogy mindig a „teljes élet” érdekelte. Gyerekfejjel megismeri Magyarország jelentős részét, majd – ahogy már jeleztem – felkeresi Európa több országát, azok szellemi műhelyeit, Naplója tanúsága szerint is mindig halmozva az ismereteket és természetesen gyűjtve a könyveket. De érdekelték a tudományok, a művészetek csakúgy, mint a mindennapi élet (benne a család, a termelés, a növény- és állattartás, a közigazgatás stb.), valamint a múlt, a történelem. Minderről szótárainak anyaga, enciklopedikus jellege és a sok felvett tulajdonnév tanúskodik. (Csak zárójelben utalok rá, hogy Balázs János találó megállapítása szerint ezek a szótárak bizonyos értelemben a kibontakozni kezdő „mentális Európának” képviselői is. L. Balázs 1978: 71–2, l. még 67–74.)

b) A nyelvi sokrétűséget kívánta meg továbbá Szenczi Molnár életcéljának a megvalósítása, tudniillik anyanyelvünk leírása és egyben – későbbi szóval – kiművelése, valamint az, hogy szótáraival, nyelvtanával, zsolnároskönyvével, a megjobbított bibliával, fordításaival állandóan tanítani akart. Ahogy az 1607-es *Psalterium Ungaricum* előjáróbeszédében írja, nem a „gazdagító tudományokon kaptott”, hanem az olyanokon, amelyekkel „leg többeknek használt az mi nyomorgó hazánkban”.

c) Mindezek elvezettek ahhoz, hogy Szenczi Molnár nem kismértékben hozzájárult a magasabb absztrakciós szintet képviselő magyar költői stílus gazdagításához (a zsolnár műfaját irodalmunkban ő alapozta meg), és – mint Téglásy Imre rámutat – „az ő reneszánsz retorikára épülő műfordítói prózastílus a XVII. század

zadi prózastílus legfontosabb tényezőjévé válik” (Téglásy 1978: 66; l. az egész tanulmányt is: 59–66).

A stílusrétegek közül előbbre vitte aztán Szenczi Molnár az úgynevezett tudományos stílust. Ezen belül a jogi nyelvet. Az 1604-es magyar–latin szótárhoz csatolva mintegy öt lapon (két oszlopban) közli a régi magyar jogi emlékekben és Werbőczynél előforduló szokatlanabb latin szavak jegyzékét, az elején latin és magyar, aztán csak latin értelmezésekkel, megfelelőekkel. Szótáraiban is számos jogi műszót magyarít, illetve ír körül. – Bethlen Gábor megbízásából elkészíti és megjelenteti aztán Kálvin hatalmas terjedelmű Institutiójának a magyar fordítását, a magyar teológiai-filozófiai szaknyelv megalapozása szempontjából Pázmány Kalauzának méltó társát. – Különösen sok latin irodalomelméleti, retorikai, poétikai és – hozzátehetjük – stilisztikai szakszót, kifejezést felvesz továbbá szótáraiba magyar elnevezéssel vagy ilyen értelmezéssel. (Téglásy szerint az 1621-i kiadás latin–magyar részében mintegy háromszáz ilyen megnevezés található; Téglásy 1978: 59.) De példát ad a későbbi tudományos stílusra is a Zsoltároskönyv ajánlásában. Vannak – mint írja – szép énekeink (pl. Bornemisza Péteré, Huszár Gálé, Böythe Istváné), de egyrészt az összes zsoltárt még senki sem formálta meg magyar versekben, másrészt „némeljec igen paraßt verfekben vadnac foglalván”. Felpanaszolja a rím hiányát és a *vala, vala*-féle egyhangú rímeket. Viszont örömmel állapítja meg, hogy az utóbbi években nagyot fejlődött a magyar verselés, és erre éppen Balassi Bálintnak egy strófáját idézi példaként. Beszél továbbá a versek „sok féle nemei”-ről, s igen érdekes megjegyzést tesz a „hosszú” magyar igéknek „az Franciái apro igékből álló verfek”-ben való alkalmazásáról. – A szótárakban találkozunk még – mint már utaltam rá – nem kevés orvostudományi műszóval, kifejezéssel. Ezzel Szenczi Molnár valójában az orvosi nyelvújítást is elindította.

d) A nyelvi-stilisztikai eszközök differenciáltságához, gazdagításához Szenczi Molnár a legnagyobb mértékben talán azzal járult hozzá, hogy szótáraiban szinte halmozza a szinonimákat. Az 1604-es magyar–latin szótárnak már a címe sokat elárul az összeállító közvetlen céljáról, eljárás módjáról, és ott szerepel a szinonimák fontossága is, továbbá – nyilván nem véletlenül – a szerző a szótárt találó metaforával mint a szavaknak valóságos erdejét említi: „Dictionarivm Vngarico – Latinvm. In vsvm et gratiam Vngaricae pvbis [...] summa diligentia concinnatum: in qvo praeter dictionvm singlarvm interpretationem propriam, adiecta sunt iis vocibus, quarum usus in oratione § styli exercitio frequentior est; Synonyma quam plurima quae inventuti Vngaricae hactenus ista commoditate destitutae, quasi sylvam quendam vocabulorum suppeditabunt...” – Néhány példa a szótár latin–magyar részéből: Ablevo: ElkuIdom, utra boczatom; Abominatio: Vtalat, Ißonyodas; Allocutio: Hozzaßolas, beßelgetés; Arbitror: Velöm, itelem, alétom; Opilio: Iuhaß, Iuh paßtor, Ihaß; Orca: Fa edeny, rocZka, defa, Czobany, Atalag. Egyébként nyelvtanára is az a jellemző, hogy az egyes szavak alakváltozatait felsorakoztatja, például: „... pro *Schola* dicant indifferenter *Eskola, Iskola, Oskola*” (CorpGr. 122). Mindamellett egyszer-egyszer – mint az idézett esetben is – jelzi a stilisztikai különbségeket *eleganter, rectius, expresse* stb. szavakkal. Joggal utal Téglásy Imre arra, hogy Szenczi Molnár fordítás közben például egyre több népi kifejezéssel élt (l. Téglásy 1978: 60). Idevonhatjuk továbbá az 1604-es magyar–latin szótárból

a szótári rész és a régi jogi kifejezéseket értelmező – már említett – fejezet után álló Epitheta, Antitheta et Adiuncta ex M. T. Ciceronis Collecta című, mintegy harminclapnyi felsorolást is. A humanisták kedvelte „loci communes”-ról van itt szó tulajdonképpen, ahogy maga Szenczi Molnár is megmondja a továbbiakban: „Loci illustres scriptorum nobilium de natura et usu epithetorum...” Utal a világos beszéd kellékeire: „Illuftris autem oratio est, si et verba gravitate delecta ponuntur, ac translata et superlata et ad nomen adjuncta (id est Epitheta) et quae sequuntur...” Ezután ábécérendben felsorolja azokat a jelzőket, amelyek Cicero műveiben állandó kísérői egy-egy szónak, és amelyek emelik a stílus szépségét (pl. *Aër*: Frigidus, minimè expers caloris, fufus, extenuatus, concretus in nubem, effluens stb.; a *vox* szóra csaknem negyvenet közöl!). A jelzőket követik az ellentétes szavak (pl. *Excellens*, *Eximius*, *Egregius*: *Vulgaris*; *Nego*: *Aio*, *affirmo* stb.), s végül: Ciceroniana adiuncta címen azokra a leggyakoribb adverbiumokra kerül sor, amelyek egy-egy igéhez kapcsolódnak Cicerónál (pl. *Accipere*: Libenter, sua sponte, cito, publicè, feverè, gravius, durius, patienter, amicè stb.)

A felsorolt három jelenség a szabatos, világos és kifejező stílus legfőbb kelléke. Bár Szenczi Molnár ezúttal a humanista latinságból tanultak alapján – Cicero műveiből véve – latin példákat mutat be, de ezzel neveli az anyanyelvi stílusérzékét is, ennek tudatában figyelmezteti az ifjúságot: „...quae dictionis Ciceronianae studiosis grata et utilia fore spero...”

e) Éppen a polifunkcionalizmus szemszögéből külön is kell szólnunk Szenczi Molnár fordítói munkásságáról. A fordítás – amely valójában mindig egyúttal a kontrasztív nyelvtan és stilisztika szabályainak alkalmazása – felelős kezekben fontos eszköze a nyelv gazdagításának, a nyelvi-stilisztikai jelenségek differenciáltabbá tételének. Szenczi Molnár sokat és nagy terjedelmű műveket fordított magyarra. Ezek közül már többre utaltam. Mindenesetre elfogadhatjuk Téglásy Imre idevágó összefoglaló véleményét az előbbieik igazolására: „...bátran állíthatjuk Szenczi Molnár Albert fordítói stílusáról, hogy magas szellemi színvonalon álló, feladatát filológusi pontossággal, de ugyanakkor humanista nagyvonalúsággal teljesítő íróra vall, aki megnyugtató magabiztossággal képes egyszerre több stílusréteget, szókincs- és kifejezésgazdagságot egyesíteni művészetében. A humanista iskolázottságra utaló szó- és mondatalakzatok sikeresen ötvöződnek a népi kifejezésformák változatosságával, a költői szemlélet képszerűségével” (Téglásy 1978: 65).

4. Azt, hogy Szenczi Molnár mennyiben járult hozzá az irodalmi nyelv intellektualizációjának, vagyis a magasabb szintű gondolkodás kifejezőeszközeinek a gyarapításához, két részletben mutatom be. Az elsőben a magasabb absztrakciós szintet képviselő jelenségeket, részint a forma felől, inkább a formára téve a hangsúlyt (szóképzés, szóösszetétel, igekötős igék, szólások és közmondások), részint pedig inkább a jelentést állítjuk a középpontba (műszavak, gyűjtőfogalmak nevei, elvont főnevek és átvitt értelmű szóhasználat). A második részben mutatom be a gondolatok logikai folyamatára, a gondolkodás igen összetett voltára utaló nyelvi jelenségeket (kötőszók, jelzős szerkezetek, tipológiai utalás).

Egy előzetes megjegyzés. Tolnai Vilmos találóan utal arra, hogy Szenczi Molnár „minden bizonnyal még több új szót vitt bele a köztudatba, mint Baróti

Szabó Dávid, de ezt nagy összehasonlítással lehetne biztosra mondani” (Tolnai 1929: 21). Ez a nagy összehasonlítás azonban – tegyük hozzá – máig várat magára. (Csak zárójelben: már Csokonai megjegyezte: „Molnár Albert sok gyökérszót megtartott számunkra, a’ mellyeknek vesztesége pedig mindenkor a leggazdagabb forrásait dugja bé a nyelvbővítésnek.” Idézi Tolnai, 1929: 97.)

A következő szótáraknak a jelzett betűkkel kezdődő szavait néztem át az itt tárgyalandókhöz: az 1604-es latin–magyar szótár latin részében az *a*, *b* és az *o* kezdetűeket, továbbá az 1621-es kiadás magyar–latin részének a *b* és *o* betűvel kezdődő szavait.

I. A) A forma felől tekintett jelenségek.

1. A szóképzés. – Szenczi Molnár – erre tanú a nyelvtana is – kedvelte a képzett szavakat. Észlelte tudniillik nyelvünk ebbeli gazdagságát és a képzők árnyaltságot kifejező, valamint tömörítő erejét. Érzekelte és érvényesítette szinte minden lehetséges esetben az olyan képzők funkcióját, mint a *-ság*, *-ség*; *-ás*, *-és*; *-mány*, *-mény*; *-vány*, *-vény*; *-alom*, *-elem*; *-s* stb., illetve *-gat*, *-get*; *-ít* (*-it* és *-ét* alakban is); *-kodik*, *-kedik*, *-ködik* stb. Szinte teljességre, az összes lehetőség felhasználására törekszik egy-egy szó esetében, például: *Bimbo*, *Bimboczka*, *Bimbós*, *Bimbózás*, *Bimbozom*, *Bimbóhozó*, illetve *Oczmány*, *Oczmanyito*, *Oczmányon* vagy *Oczmanyul*, *Oczmányság*, *Oczmanyítás*, *Oczmanyitom*, *Oczmanyitatott*. Gyakori nála a többszörös képzés (*Megbaratkoztatom*, *Orvofolhatatlan*, *Torodelmefeffessen*), továbbá a ma furcsának ható *-dogal*, *-degel*, *-dögel* gyakorító képző (pl. *Elhozdogalom*, *Megfeddegelem*, *Iodogelek*), illetve a kicsinyítő képző, talán a latin hatására is (pl. *Opella: Mivecske*). Nem ritka a kettősség sem: *Segetfeg* és *Sege-delem*. Tehát megállapíthatjuk, hogy Szenczi Molnár kiterjesztette a magasabb absztrakciós szint felé mutató képzőrendszer használatát.

2. Szóösszetételek. – A szóösszetételekre szintén a jelentéssűrítés, így a tömörítés a jellemző, de rejthetnek magukban képet is. Természetesen Szenczi Molnár él velük, első látásra megfelelő arányban, mindazonáltal nehéz megállapítani egy-egy szerkezet összetétel voltát, mivel a helyesírás ekkor még nem állapodott meg egybe-, illetve különírásukban.

Egybeírt, ennél fogva minden bizonnyal összetételek például a következők: *Baromlopas*, *Díßnovalu*, *Penzvalto*, *Oldalfájás* stb.

Különírt, de összetételként ható szerkezetek: *Pohár béc*, *Farkas alma*, *Oroßlan kolyoc*, *Szamßer gyarto* stb.

A bonyolult, többszörös összetételek rendszerint különírva jelennek meg, például: *Vörös vagy vadökor nyelv fu*, *Moslec öntöhely*.

A szóismétlések, ikerszók hol egybe-, hol különírva szerepelnek, például: *Hebehóba*, *Hivton hivom*.

3. Igekötős igék. – Szenczi Molnár mintha felismerte volna az igekötők sokféle funkciót kifejező erejét. Mint ismeretes: az igekötők nyelvünknek igen nagy nyereségei, jelölhetik a cselekvés folytonosságát, befejezettségét, megkezdődését, intenzitását, elaprózását, egyszerűségét és így tovább. Mindezt érvényesítette szótáraiban is. A *be- ~ bé-* igekötős igék közül néhány az 1621-es magyar–latin szótárból: *Be-Adam*, *Beajánlom*, *Beárkolom*, *Beárul*, *Beásom*, *Beavatom*, *Beboczatom*, *Béburitom*, *Beégetom*, *Beérni véle*, *Beétetni véle*, *Beflastromozom*, *Béfogom*, *Béfonom* stb.

Aztán – úgy látom – igyekezett legalábbis elvben meghatározni a latin prae-fixumok szerepét, és azok meghatározott jelentését is vissza akarta adni a magyarban. Egyébként nyelvtanában, a mondattanban – mint már utaltam rá – azt is felfedezi, hogy bizonyos igekötős igék esetében az igekötő megszabja a vonzat ragját.

4. Szólások, közmondások. – Találóaan nevezte O. Nagy Gábor a szólásokat, közmondásokat nyelvünk virágainak. Ezek ugyanis rendszerint régiek, a közösség látásmódját tükrözik, szemléletesek, hisz általában – ha elmosódottan is – a konkrét szemléletben gyökerező kép van mögöttük. Ilyenformán igen kifejezőek, magasabb absztrakciós szintet képviselnek. Érthető, hogy Szenczi Molnár kedvelte őket, sokat ismerhetett gyermekkorából is (vö. Balázs 1978: 71). Különösen gazdag az 1621-es magyar–latin kiadás, erre már a címében utal: „Dictionarium ungarico-latinum... nunc tertium locupletatum: cui inspersa sunt usitatioa proverbialia ungarica aequipollentibus adagiis latinis...”

Néhány példa: Az foc Bába kozott az gyermekis elvéß. Bagolyis biro barlangjában. Boczkor bor az ortzája. Bokorból ugrott (homo novus). Egy bordában ßott. Az ki mint orol, ugy fut.

B) Most pedig lássunk bizonyos lexikai elemeket inkább a jelentés felől, vagyis azt vizsgálva, hogy mennyiben képviselnek magasabb absztrakciós szintet.

I. Műszavak. – Az értelmező szótárak szerint a *műszó* valamely tudomány(ág), szakma, tevékenységi kör nyelvhasználatában valamely pontosan meghatározott fogalomnak egyértelmű megnevezése. Mintha Szenczi Molnár ezek fontosságát megsejtette volna. Keszler Borbála a magyar orvosi nyelv történetével foglalkozó előadásában, a 2004. augusztus végén megrendezett VII. nyelvészkongresszuson elmondta, hogy Szenczi Molnárnak több idevágó (műszószerű) elnevezése máig fennmaradt. Természetesen a Szenczi Molnár megnevezései között még sok a jelzős főnév vagy más szerkezet, illetve az enciklopedikus – nemegyszer részletező – körülírás. Már említettem, hogy Szenczi Molnár szótáraiban mintegy háromszáz az irodalomelméleti, retorikai, stilisztikai, nyelvészeti szakkifejezések, megnevezések száma, de nagy a számuk az orvostudomány körébe tartozóknak, illetve a hivatali étellel kapcsolatosoknak is (vö. Balázs 1978: 69–71; Téglásy 1978). Lássunk néhány jellegzetes példát.

a) Irodalomelméleti, retorikai, stilisztikai, nyelvészeti szakkifejezések, műszó- (félél): *Oppositio: Ellenetétel, Ellenvetes; Orator: Ekeffen beßello, Ekesßolafratanéto; Oratoria: Ekeffen ßollasi tudomány; Orthographia: Igazan iras; Adverbium: Az Deacßo nyoltz reßeinek egyyike; Apofiopeßis: Szolaßba meg ßunes, el halgatas.*

b) Orvostudományiak: *Acertabulum: Czipo czont vápátskája; Anatomia: Teft-nec folmeteléfe; Angina: Torocgyec; Apoplexia: Gutta utes; Medicina: Orvositudomány.*

c) A hivatali étellel kapcsolatosak: *Actuarius: Notarius, Foljedzo, iro deác; Advocatus: Az porben valaki mellet allo, Torvenyi tanatsado, Szofolo.*

d) Egyéb: *Academia: Egy kijes hely Athenas varos mellet. Melyben Plato tanétot. Fo Eßcola; Onix: Drágako; Almarium: Almárium; Origanum: Fekete gyopar.*

2. Gyűjtőfogalmak neve. – Az ÉKSz² szerint a *gyűjtőfogalom* azonos jellegű egyedeket egységbe foglaló fogalom. Például: *Balamitis: Geßtenyenec neme*, vagyis

a gesztenyének bizonyos fajtája, tehát a *gesztenye* ezúttal 'genus'-ként viselkedik. Hasonlók: *Oporice: Orvoffag neme; Otis: Bagoly neme*.

3. Elvont főnevek. – Ezek a tárgyi világtól való elvonatkoztatást, közvetlenül nem érzékelhető, elvont dolgot jelentenek, vagyis az absztrakciónak mintegy az első fokát képviselik. Az elvont főnevek nagy számban megjelennek Szenczi Molnár szótáraiban, a latin megfelelők hatására is. Példák: *Abrázolás* (Formatio, Formatura, Figuratio, Imaginatio), *Aczolás* (Fabricatio), *Adakozás* (Liberalitas, Largitas), sőt *Adakozóság* (Libelaritas, Largitas). A *bolond* melléknév után pedig ilyen elvont formák állnak: *Bolondoskodás, Bolondozás, Bolondság*.

4. Átvitt értelmű szóhasználat, szóképek. – Absztrakciós szint az átvitt értelmű szóhasználat is, azaz a szónak jelentésváltozással kialakult értelme (ÉKSz²). Ilyenekkel is jócskán találkozunk Szenczi Molnár szótáraiban. Sajnos, nem ismerjük Szenczi Molnár újításait, de akárhonnan is vette a következő szavakat, azok átvittellel jöttek létre, valójában szóképek (hogy kedvelte ezeket, l. Téglásy 1978: 61–3): *Accumulate: Bu/wegel, Raka//al; Adae/tuo: Buzgoc, egoc, hevolok; Agonia: Belso retentetes hartz; Oculati/simus: Igen βemes; Opprobro: Szidom, pironгатom*.

II. A gondolkodás logikai folyamatának, komplexitásának jelölői.

Induljunk ki abból, hogy Szenczi Molnár jó érzékkel látta a gondolkodásnak és a mondatok megszerkesztésének (ez már a szöveg!) az összefüggéseit. Ramust követve, a beszéd megalkotásának, egybeszerkesztésének az elvére, illetve módjára megtanító mondattant az egyes mondatrészek közötti egyezés (convenientia) és a szavak vonzata (rectio) köré építi ki. Ezzel egyrészt a szavak szintagmákba való szerkesztésének a lehetőségeire, valamint alaki és funkcionális jellemzőire világít rá. Másrészt – megsejtve, hogy a vonzatok mintegy irányítják a mondat felépítését – számos megállapítása az utóbbi időben fellendülő vonzatkutatásnak válik az előzményévé (pl. a tárgyat, valamint a létezést kifejező igék melletti alanyt is vonzatnak tekintti; a többvonzatú igékkel a Tesnière-féle valenciaelméletre emlékeztet; észreveszi továbbá – mint már utaltam rá –, hogy bizonyos igekötős igék esetében az igekötő megszabja a vonzat ragját; stb.). Téglásy Imre meg arra utal dolgozatában, hogy Szenczi Molnár „[a] rövid, tömör hatást keltő latin mondatokat gyakran úgy olvasztja össze, hogy felismervén a bennük rejlő logikai összefüggéseket, ezek közé megfelelő kötőszavakat iktat be, s így hosszú mondatfűzért állít elő. A több tagmondatból álló gondolat egységességét, folyamatosságát azonban még így is sikerül megőriznie, mert a visszautaló megjegyzések, betoldások, értelmezések minden esetben biztosítják a szöveg érthetőségét, áttekinthetőségét” (Téglásy 1978: 63).

Külön kiemelhetjük még mondattani szempontból a következőket:

a) Érthetően sokat ad Szenczi Molnár a kötőszókra. Nyelvtanában a mainak sok tekintetben megfelelően hat, funkció szerinti csoportban tárgyalja őket (pl. *Adversativae: de, hát, tehát, maga, demaga, lám, noha, mindazáltal, kedig, pedig, penig. Disjunctivae: vagy, avagy, akar, akarhogy, akarmint, vagyimigy, vagyamigy.* CorpGr. 252). A mondattani részben pedig nemcsak felsorolja az azonos funkciójúakat mint szinonimákat, hanem utal egyfelől a mondatbeli helyükre, másfelől arra, hogy melyek szoktak együtt szerepelni a mellé- vagy alárendelés tagmondataiban (pl. *noha – azért; jóllehet – mindazáltal; ha – hát, tehát* stb.). Megállapítja

azt is, hogy a következő és magyarázó kötőszók az ige előtt és után is állhatnak „közömbösen”. A kötőszók természetesen ott szerepelnek a szótáraiban is.

b) Hogy mennyire fontosaknak tartotta Szenczi Molnár a jelzőket, illetve a jelzős szerkezeteket, azt jól mutatja, hogy – mint már szóltam róla – tanulságképpen közli Cicero legfontosabb jelzőit, pontosabban jelzős szerkezeit. Téglásy pedig azt figyelte meg, hogy Szenczi Molnár prózájában „az elvont főneveket csaknem kivétel nélkül jelzősített alakban találjuk. A főnevek jelzői többnyire maguk is elvont fogalmat jelölnek” (Téglásy 1978: 62).

c) Végül itt említtem meg, hogy Szenczi Molnár grammatikájában feltárva anyanyelvünk fonológiai, helyesírási, nyelvtani és szintaktikai szerkezetét, néhány oldalon *Observationes* és *Canones* címen előadja nézeteit a magyar nyelv sajátos vonásairól, és ezeket nyelvünk első tipológiai jellemzésének tekinthetjük.

5. Végezetül feltehetjük a kérdést: a Prágai Iskola polifunkcionalizmusra és intellektualizáltságra vonatkozó vizsgálata változtat-e a Szenczi Molnár által képviselt magyar irodalmi nyelvi képen? Nyugodt lélekkel azt válaszolhatjuk, hogy – bár Szenczi Molnár nyelvújító szerepének pontos felmérése még a jövő feladata – az elvégzett vizsgálat is megerősíti: Szenczi Molnár munkásságával a jelzett irányban is igen sokat tett a magyar irodalmi nyelv kialakítása érdekében.

SZAKIRODALOM

- Balázs János 1978. Szenczi Molnár Albert és az európai nyelvtudomány. In: Csanda–Keserű 67–74.
- Csanda Sándor–Keserű Bálint (szerk.) 1978. *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*. Szeged.
- Melich János 1907. *A magyar szótárirodalom*. Budapest.
- Péter Mihály 1972. A nyelv hangalakja. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Péter Mihály 1976. Az irodalmi nyelv és stilisztika kérdései a Prágai Nyelvész kör tanításában. *Nyelvtudományi Közlemények* 78: 409–16.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Téglásy Imre 1978. Adalékok Szenci Molnár Albert fordítás-stílusához. In: Csanda–Keserű 59–66.
- Tolnai Vilmos 1929. *A nyelvújítás*. Budapest.
- Zalabai Zsigmond 1993. Szenczi Molnár Albert „Szorgos adósa vagyok hazámnak” avagy „Élettemnek leírása”. Dunaszerdahely.

Szathmári István

SUMMARY

Szathmári, István

Albert Szenczi Molnár's dictionaries and their role in the emergence of Standard Literary Hungarian

1. Szenczi Molnár's various activities advancing the emergence of SLH (his grammar, his hymn book, his emendation of Gáspár Károli's translation of the Bible, and his own translation of Calvin's *Institutio*).

2. A brief and practical review of his dictionaries.

3. The signs of linguistic unification in formal linguistic characteristics of his dictionaries, with respect to the various editions and the occasional alterations therein.

4. The issue whether, in what can be called the linguistic content elements, two important features of literary language as defined by the Linguistics Circle of Prague are observable:

a) the versatility (plurifunctionalism) of linguistic devices and their concomitant wider differentiation, as well as

b) intellectualization, that is, the elaboration of – mainly lexical and syntactic – devices that make the given language fit for representing higher levels of abstraction, and a more exact expression of the logical process and complexity of thinking.

5. Summary.

Napjaink tizenéveseinek beszéde szóhasználati jellemzők alapján

Bevezetés

Felgyorsuló társadalmunkban megnőtt a beszéd, a beszélés iránti igény. Meggyőző bizonyítéka ennek például az informatika (az Internet, az internetes kommunikációs szolgáltatások stb.) térhódítása, az új kommunikációs adatátvitel (a mobiltelefonok, a telekommunikátor) megjelenése és rohamos elterjedése vagy a határozottságot, magabiztos fellépést, jó meggyőzőképességet és beszéd-készséget kívánó munkakörök népszerűsége. Az élőszó, a hangzó beszéd terjedését támasztják alá azok a megfigyelések vagy tudományos írások, előadások is, amelyek társadalmunkban az értékek válságáról és ennek következményeként a kommunikáció (köztük a szóbeli kommunikáció) általános zavarairól, a kifejezőképesség nem éppen pozitív irányú változásáról vagy a beszéd romlásáról adnak számot (vö. Balázs 2001, Érsok 2004, 2006, Szende 1987, Wacha 1996).

A pedagógiai gyakorlat oldaláról közelítve a kérdést, az is elmondható, hogy „negatív jelenségek” tapasztalhatók a felnövekvő generáció beszédprodukciónak. Gyakran például a szegényes szókincs, a helytelen, pontatlan szóhasználat, pongyola, pontatlan stílus, kifejezésbeli nehézségek, a helyes szó megtalálásának bizonytalanságai, a szavak jelentésének hiányos ismerete stb. figyelhetők meg a fiatalok (tizenévesek) mindennapi beszédében, egy-egy témáról alkotott véleményeik megformálásában, de szóbeli feleleteik és az írásbeli számonkérések alkalmával is. Meggyőzően illusztrálja ezt Bence Lóránt, aki monográfiájában említi azt a gépészmérnök tanárt, aki már az 1980-as években jövődiagnózist készített a diákokról és fizikából, hanem magyarból és történelemből akarta felvételiztetni, mondván: „A matematikára, fizikára majd megtanítom én, feltéve, ha tud beszélni és gondolkodni” (Bence 1996: 12). A megfigyeléseket több empirikus kutatás adata is alátámasztotta. Egy, az akkor még létező szakmunkástanulók szóhasználatára vonatkozó kutatás megállapítja, hogy a 80-as, 90-es évek között a gyerekek nyelvi állapota semmit sem változott, a diákok a többalakú szavak választásakor alkotott ítéleteikben az ösztönösségre támaszkodnak, a tudatosság alig jelentkezik (Szabó 1994: 62). S bár – állapítja meg egy másik tanulmány írója – a diákok szóalkotása fantáziadús, a szóhasználatukat mégis a durva stílus uralja, gyakran használnak agresszív, esetleg trágár kifejezéseket, máskor az egyhangúság mutatható ki beszédükben (Dóra 1994: 57). Egy 15 és 17 éves középiskolásokkal végzett kérdőíves felmérésben arra kerestek választ, hogy miért utasítják el a diákok a szóbeli feleletet az írásbeli számonkéréshez képest. Indoklásaikban maga a helyzet, tehát az,

hogy a szóbeli számonkérés azonnali fogalmazást és gyors szövegezést kíván, elsődleges tényező volt. A megkérdezettek úgy vélték, „hogy nehézségeik vannak a megfelelő szó, kifejezés megtalálásával, noha azt, hogy kicsi a szókincsük, nem jelölték” (Laczkó 2000: 33). Vagyis a diákok saját meglátása szerint is úgy tűnik, hogy nem a szókincsük nagysága jelenti a legfőbb problémát (bár személyes tapasztalatunk alapján az is hagy maga után kívánnivalót), hanem sokkal inkább szókincsük aktivizálhatóságának gyengesége (a fogalomra vö. Gósy 1993: 14; 1999: 122), a mentális lexikonban való tájékozódási bizonytalanságok, keresési nehézségek. A szókincsbeli hiányosságokra mutat rá az a vizsgálat, amelynek eredményei szerint a 15 éves gimnazisták élőbeszédében a felnőttekéhez viszonyítva kb. 40%-kal kevesebb jelző fordult elő (Bicskeiné 1985: 60). A mentális lexikon működésének zavarát, a szókincs aktivizálhatóságának nehézségét igazolták abban a kísérletben, amelyben 5. osztályosok, 9. és 12. évfolyamosok, valamint felnőttek szóaktiválásait vizsgálták (Szilassy 2002: 31). A 2002-ben végzett diákok magyar nyelvi és irodalmi érettségi dolgozatainak újravizsgálata alapján született tanulmány eredményei szerint az írásbeli vizsga követelményeinek a tanulók nehezen tudnak megfelelni, nemcsak a helyesírás (sőt legkevésbé az) okoz gondot, de a szövegalkotás technikájának elsajátítása sem problémamentes, s rendkívül magas a tartalmi szótesztések aránya és a köznyelvi szóhasználattól való eltérés eseteinek száma. Az utóbbi hibatípuson belül a szólások és közmondások vegyülése mellett tapasztalhatóak voltak képzavarok, az idegen szavak tévesztései, gyakran téves etimológián alapuló szótesztések, máskor a téma kidolgozásához a diákok a témához illő szóhasználati környezettől eltérő diáknyelvi vagy az argóból vett kifejezéseket használták (OKÉV, 2002).

Középiskolások (15 évesek és 18 évesek) irányított spontán beszédének több szempontú elemzése kapcsán az is megállapítható volt, hogy a szóhasználat, illetve különböző típusú szerkezetek – közöttük az igen ritka előfordulást mutató szólások – előhívása és az adott szituációhoz igazítása valamelyest az életkornak is függvénye (Laczkó 2007). Egy bizonyos témáról való beszélgetésben a minősítés (tehát elvont tulajdonságok, állapotok, cselekvésmódok) kifejezésére használt úgynevezett fajtajelölő és minősítő melléknevek (a fogalomra lásd Lengyel 2000: 142) aránya és „funkciója” is lineáris összefüggést mutatott az életkorról (Laczkó 2005: 30). A minősítés kifejezésére használt szerkezetek (alá- és mellérendelő szintagmák típusai, állandósult szókapcsolatok) alkalmazásában megfigyelhető volt továbbá, hogy az idősebb tanulók a fiatalabbakhoz képest többféle szerkezettel tudták kifejezni ugyanazon gondolatokat, s az előhívott szerkezetekkel többféle szemantikai tartalmat is tudtak megjeleníteni. Vagyis ők valamelyest jobb produkciót nyújtottak, de korántsem jó nyelvi produkciót. Ugyanakkor a fiatalabbak köztött témáról folytatott beszédében sokkal több alacsonyabb szemantikai tartalmat hordozó kifejezés, szlenghöz közeli alakváltozat volt megtalálható, mint az idősebbeknél. A 15 éveseknél fordult elő az, hogy egy-egy szerkezettel bíráltak, ám az alkalmazott szerkezet nyelvi formája miatt szintén „bírálandó”, az argó hatását mutatta (Laczkó 2007). Azt is láttuk, hogy az idegen szavak gyakoriságáért „felelős” területeknek (tévé, film, reklámpar, szórakoztatóipar) főleg a fiatalabb középiskolások nyelvi fejlődésére gyakorolt hatása igen jelentős (Laczkó 2006b: 17).

Jogosnak tűnik tehát a kérdés, hogy **napjainkban hogyan beszélnek** a tízenévesek, ha nem kötött témáról fejtik ki gondolataikat, hanem hétköznapi szituációkban, mindennapi kommunikációs helyzetekben. Pedagógusként naponta tapasztalom a tízenévesek kifejezési nehézségeit, szókincsbeli hiányosságait, részben írásos megnyilatkozásaik, részben szóbeli megnyilvánulásaik folyamán, de a velük folytatott kötetlen beszélgetésekben is. **Kommunikációs nehézségként** a szituációhoz illő adekvát szóhasználat mind gyakrabban figyelhető meg az **argóból** átvett kifejezéseikben, s úgy tűnik egyre erőteljesebb az **internetes kommunikáció „teremtette nyelv”** is szóbeli megnyilatkozásaikban és írásos munkáikban egyaránt. (Utóbbira többféle elnevezés is használatos a szakirodalomban, például: chat kommunikáció, virtuális kommunikáció, internetes csevegőszobák nyelve, illetve a német és az angol szakirodalomban összefoglaló néven elektronikus kommunikációként nevezett nyelv [Bódi 2004, Érsok 2006, Wenz 1998, Herring 2001].)

A dolgozatban a középiskolások beszédét elsősorban szótani szempontból elemezzük, egyúttal korábbi benyomásainkat empirikus módon „ellenőrizzük”. Azt vizsgáljuk tehát, hogy a **mai diáknyelv** milyen **jellegzetességeket** mutat, vagyis a diákok kötetlen spontán megnyilatkozásaikban milyen szavakat milyen funkcióban használnak, milyen jellegzetes szóalkotási módokat alkalmaznak. Érintjük az internetes kommunikáció során használt szavak jellegzetességeit és azoknak a tízenévesek beszédére, esetleg írására ható következményeit. Választ kerestünk arra is, hogy a középiskolás diákok mindennapi kommunikációjában használt szavak milyen eltérést mutatnak az irányított spontán beszédben tapasztaltakhoz képest. A **vizsgálat célja** egyrészt az, hogy mind több és pontosabb ismeretet kapjunk napjaink fiataljainak beszédprodukciónak folyamatáról, másrészt rámutassunk olyan jellemzőkre, amelyek anyanyelvünk „állapotáról” is képet adnak.

Anyag és módszer

Az elemzéshez nagyobb részben a középiskolások kötetlen társalgásából gyűjtött és jegyzetelt szólistát használtuk fel, kisebb részben a korábbi kutatásainkhoz magnetofonra rögzített irányított spontán beszédből (vö. Laczkó 2006a: 14, a fogalomra vö. Fábri 1988) válogatott szólistát. A mindennapi kommunikációjukból merített szólistát főképpen saját megfigyelésünk és lejegyzésünk (óraközi megnyilvánulásaik, utcai beszélgetéseik) alapján állítottuk össze. Az irányított spontán beszédből gyűjtött szavak 9. és 12. osztályos középiskolai tanulóktól származnak, a kötetlen spontán beszéd szavai zömében 10., 11. és 12. osztályos középiskolai tanulóktól, elvéve általános iskola 7., 8. osztályos diákjaitól. (Utóbbiak családi körben, illetve ismerősöktől jegyzett szavak, szerkezetek.) A középiskolások jórészt egyetlen budapesti peremkerületi szakközépiskola (XVIII. kerület) tanulói, nem kizárólag budapestiek azonban, hanem a környező agglomerációs települések (Vecsés, Gyál, Ócsa, Felsőpakony, Inárcs, Kakucs, Csömör, Dömsöd stb.) bejáró diákjai is. A vizsgált tanulók csoportja szociológiai szempontból heterogénnek mondható, a gyűjtött szavak nagyjából fele-fele arányban származnak lányoktól és fiúktól.

Az elemzés eredményei

A folyamatosan bővülő szólistából a jelen dolgozatban összesen 600 szót (beleértve a szókapcsolatokat is) dolgoztunk fel (a mindennapi beszédből 464, az internetes kommunikációból 136 szót/szókapcsolatot). A feldolgozásban a gyűjtött anyagot tematikai egységekre bontottuk, így 33 tematikus egységet különítettünk el. A gyűjtött szólista azt mutatja, hogy a diákok által használt „speciális” szavak igen „tág” fogalomkörre vonatkoztathatók. Így például leképezik a család, a barátok, az állatok témakörét, különböző cselekvéseket és a cselekvések módját, a mindennapi kommunikációt, a köszönésformákat, az ítéletalkotással, egyetértéssel, egyet nem értéssel kapcsolatos kifejezéseket, a minősítés megjelenítéseit, a hét napjait, a betegség, a baj kifejezéseit, a szórakozás témakörét, a ruházat, az öltözködés, az élelem megnevezéseit, a testalkatra, az emberekre utaló fogalmakat. Jelentős részt adnak az iskolával (a tanárokkal, osztályzatokkal, tantárgyakkal, iskolai rendezvényekkel) kapcsolatos kifejezések, s különösen népszerűnek tűnnek az internetes kommunikáció szavai, amelyek az említett témakörökből jelennek meg a diákok beszédében.

A gyűjtött szólista szerint jól megfigyelhető volt az irányított spontán beszédben – főleg a fiatalabbaknál – megfigyelt, de az írásos megnyilatkozásokban (vö. 2002 érettségi dolgozatok újravizsgálásával kapott eredményekkel) az idősebbeknél is tapasztalható tendencia, tehát **a szlenghez közeli alakváltozatok** és az **argóból** átvett szavak **dominanciája**. Vagyis a kötetlen társalgásokban a diákok előszeretettel használják a stilisztikailag közömbös, elcsépelet kifejezéseket, sőt, ha lehet, akkor az **alacsony stílusértéket** hordozó tolvajnyelvi elemeket **preferálják**. Ezek előszeretettel jelennek meg a szórakozással, hobbival, élvezeti cikkekkel, pénzzel kapcsolatos spontán megnyilatkozásaikban, de nyomon követhetők szinte valamennyi témát érintő társalgásaikban is. Például: *bagó*, *blasz*, *dekk* 'cigaretta', *betép* 'bedrogoz', *cucc* 'drog', *gyom* 'marihuana', *pang* 'cigizni kell', *sluk* 'szívás'; a pénz megnevezései: *della*, *kanyi*, *lóvé*, *lovetta*, *suska*, *zseton*, *zs* [zsé], *zsozso*. Az iskola, a mindennapi tevékenység, a köszönésformák, a barátok megnevezéseit illusztrálja az alábbi néhány példa: *haver* 'span', *bratyizik*, *kokovázik*, *pampog* 'beszél', *bekajál* 'elhisz', *bemajrézik* 'megijed', *célszemély* 'tanár', *görcsöl* 'fél', *lejmol* 'kér', *vetít* 'oktat', *kínzás* 'lecke', *kommandós* 'stréber', *penge* 'kiváló', *csá*, *csumma*, *szotyí*, 'szia'; *ducka* 'te' stb. Az argóból átvett szavaknak a diáknyelvi feltételezhető gyakoriságát annak a 12. osztályos tanulónak a – megítélésem szerint – árulkodó megjegyzése is alátámasztja, aki elmondta, hogy beszédében olyan gyakori a szleng, hogy otthon a szülei gyakran figyelmeztetik „a rendes beszédre”. Azt hiszem, ezt igazolja a felmérésben részt vevő diákok iskolájában annak a pedagógusnak a megjegyzése is, aki elmondása szerint a saját osztályában a köznyelvi kifejezések használatával képtelen volt megértetni bizonyos viselkedési normákat, mondanivalójának a diákok által használt közönséges, tolvajnyelvi elemeket tartalmazó ismétlésével azonban el tudta érni célját. (Az idézett példa nyilván rámutat a szóhasználat és a viselkedés összefüggésére is [vö. Wacha 1996].) Az argó használatának elterjedtségét jól mutatja továbbá az, hogy **egy-egy köznyelvi kifejezés több tolvajnyelvi változatban** él a diákok hétköznapi társalgá-

saiban. Például a lány megnevezésére 6, a fiú (férfi) megnevezésére 8, az ember megnevezésére 9 szóalakot (köztük 4 általában az ember fogalmát, 5 a nem szívelt ember fogalmát jelölte) tudunk elkülöníteni, vagy a jó-rossz kifejezésére 18, illetve 10 tolvajnyelvi alakváltozatot, amelyek **stilisztikai szempontból fokozati különbségeket** mutatnak. Amíg például a gyakori, általános használatú *csaj* csupán közönségesebb stílusértéket hordoz, addig a *bige*, a *bula* vagy a *romnyi* pejoratív árnyalatú, s ezt a szavak negatív hangzása is megerősíti. Hasonlóképpen lefokozó értelmű a *gádzsi* és férfipárja, a *gádzsó*, amelyekben – érzésem szerint – a szóalakok záró hangjai valamiféle képzőszerű formának hatnak. Ugyancsak fokozatbeli különbség érezhető a *beszél* ige általánosan használt szlengbeli alakja, a *dumál*, és a becéző, vidámabb hangulatot tükröző *bratyizik*, illetve a durvaságra utaló *tépi a száját* kifejezés között. A *Na én lépek* mondat is „enyhébb” formában fejezi ki a távozást, mint a durvább hangulati hatásról árulkodó *Na én húzok/tépek* mondatok. Megszokottnak tűnik a *jó* melléknév szinonimájaként használt *csúcs*, *tök jó*, de még a *király* is, vélhetően a gyakoriságuk miatt, hiszen ezek divatszavak, gyakoriságuk az irányított spontán beszédben szintén kiugróan magas volt (vö. Laczkó 2005: 32). Ugyanakkor a negatív töltésű *zsír* szó – ami a vizsgálatban részt vevő diákok egyik leggyakoribb szava volt a *jó* kifejezésére – kissé szokatlan hatást kelt éppen az ellentétes szemantikai tartalom jelölése miatt. Az idegen hangzású *zorall* ('nagyon jó') sem pozitív benyomást kelt, csakúgy, mint az egyértelműen pejoratív tartalmat hordozó *kupleráj* szóra emlékeztető, vele azonos szótagszámú és negatív hangzású *tutkeráj* ('nagyon jó'), az angol *cool* pedig szintén ellenkezőjét jelöli, mint amire a diákok használták. A rossz megnevezésére használatos [*hendi*] – amely vélhetően az angol *happy* ferdített változata – inkább játékos, kedveskedő, becéző árnyalatú, szemben a rosszálló értelmű *ratyival* vagy a lefokozó hangulatú *trével*. Az idézett példák rámutatnak a **divatszavak változására** is. Amíg a korábban gyakori, divatos *tök jó*, *csúcs* kifejezéseket felváltotta a *kajak*, a *király*, addig ma – úgy tűnik – a *zsír* a legnépszerűbb ugyanannak a szemantikai tartalomnak a jelölésére. Hasonlóképpen a korábban divatosnak mondható *szíó(ka)*, *helló* köszönési formák helyett ma nem csupán a *csá* hódít, hanem a *csá csumi csá*, *csumma*, *csákány*, *csőváz*, *csoki* köszönési változatok, sőt a *csöcs*, *csöcsös* kifejezések (utóbinak magam is fültanúja voltam egy villamoson) is hallhatók. Említettük, hogy a diákok gyakran élnek az **ellentétes szemantikai tartalmat** jelölő kifejezésekkel, vagyis a pozitív szemantikai tartalom megjelenítésére az egyébként negatív tartalmúakat használják (vö. *cool* [ami az angolban a hüvös, tehát inkább negatív], *zsír*, *állat* 'jó'). Megfigyelhető továbbá, hogy a tolvajnyelvi elemeket „átalakítják” a diáknyelv „szabályainak” megfelelően, rövidítik, képzik. Jól látható ez a *frankó* → *franyesz*, *kaja* → *kajcsi* változatban vagy a *király* különféle kicsinyítő képzős, továbbképzett vagy éppen ferdített alakjaiban (*kiri*, *kircsi*, *királyság*, *klaró*).

A tolvajnyelvből kölcsönzött elemek mellett megfigyelhető beszédükben egyfajta **gazdaságosságra való törekvés**, amelyet különféle szóalkotási módokkal valósítanak meg. Nagyon gyakoriak a köznyelvi kifejezések **kicsinyítő képzős** származékai. A gyűjtött szóanyagban várhatóan a leggyakoribb a termékenynek mondható **-i** képző (például *ari* 'aranyos', *bocsi* 'bocsánat', *csufi* 'csúfos/csúnya', *csüti* 'csütörtök', *guszt* 'gusztusos', *növi* 'növérem', *nyuli* 'nyúl', *vili* 'világos' stb.).

A diákok ezt a névszóból újabb névszót létrehozó képzőt (denominális nomenképző) különböző szófajú szavakhoz kapcsolják az adott szó rövidítésére. Így főnevekhez (*bizi* 'bizonyítvány', *doli* 'dolgozat', *csapi* 'csapat', *isi* 'iskola', *keri* 'keresztanya', *süti* 'sütemény'), melléknevekhez (*csini* 'csinos', *fogyi* 'fogyatékos', *furi* 'fura', *szomi* 'szomorú'), igéhez (*csörizz meg* 'csörgess meg', *figyi* 'figyelj [ide]', *ne hari* 'ne haragudj'), határozószóhoz (*szívi* 'szívesen'). Az így létrehozott szóalakok a beszélt nyelvben és az internetes kommunikációban egyaránt gyakran megjelennek (utóbbira lásd: *ismi* 'ismerős', *kivi* 'kíváncsi [vagyok]', *szívi* 'szívesen'). Gyakran használják a tanulók a kicsinyítés és rövidítés együttes kifejezésére a **-csi** képzőt is (*ircsi* 'irodalom', *fincsi* 'finom', *köszcsi* 'köszönöm', *uncsi* 'unalmas', *ücsi* 'üdítő'). Gyakran túl hosszú, esetleg több szóval körülírható szerkezeteket rövidítenek ily módon (például: *szimpi* 'szimpatikus', *tali* 'találkozó', *röpi* 'röpdolgozat', *doli* 'dolgozat', *tesi* 'testnevelés', *fogyi* 'fogyatékos', *talcsi* 'találkozó', *tinilányok* 'tinédzser korú lányok', *tinidíszkó* 'tinédzsereknek szervezett diszkó'). A sajátos hangulatot mutató, hasonló témakörbe tartozó szavak (*fülbevaló*, *szemüveg*, *telefon*) **-csi** képzős, becéző formáinak létrejöttében (*fülcsi*, *szemcsi*, *telcsi*) vélhetően az analógia (vö. *pulóver* – *pulcsi*) működik. Az is előfordul, hogy ugyanaz a képző más-más, hasonlóan kezdődő, de jelentésében különböző szavak egyszerűsítésére szolgál. Ilyenek például az *uncsi/uncsités* 'unokatestvér', *uncsi* 'unalmas' vagy a *szívi* 'szívesen', illetve *szívi* 'szívem' szópárok. Mindkét képző használatos a már említett tolvajnyelvi kifejezések kicsinyítésében is (*kajcsi* 'kaja', *kiri* 'király', *dumcsizni* 'dumálni'). Tréfás hangulatú, de ugyanakkor **nyelvi kreativitásra** is utal az elégtelen osztályzat (vélhetően a *karó*) **-csi** képzős változatának keresztnévként (*Karcsi*) való megjelenítése. Ráadásul ez a 7. osztályos diáktól vett példamondat a nyelvi humor forrása is (például: *Rolcsi! Új barátod van, Karcsi?*). A **rövidítés** (nem a képzéssel létrehozott) a szóanyag alapján szintén kedvelt szóteremtő módnak mondható a fiatalok mindennapi társalgásában. A rövidítésnek több **változatát** láttuk. Leggyakrabban a **szavak elejét** „tartják meg” a szóból a beszélt nyelvben (pl.: *bá* 'bácsi', *figyu* 'figyelj', *fizo* 'fizika', *info* 'informatika', *leco* 'lecke', *öko* 'ökonómia', *teso* 'testvér', *teló* 'telefon'), de az SMS-használat, az internetes kommunikáció során is (pl.: *dumm* 'dumálunk', *csin* 'csinál', *kapcs* 'kapcsolj', *pill* 'pillanat', *rem* 'remélem', *szer* 'szerintem'). Az internetes kommunikációban gyakran találtunk példát arra is, amikor a **szó vége / második része** kapott hangsúlyt, az első csonkult (*hnap* 'holnap', *szgép* 'számítógép', *sztem* 'szerintem', *tnap* 'tegnap', *vki* 'valaki', *vmikor* 'valamikor'). A beszélt nyelvi rövidítések között jellemző továbbá – igaz, kisebb arányban –, amikor a **szó eleje és vége** alkotja az újonnan létrehozott szóalakot (*talunk* 'találkozunk', *talaxunk* 'találkozunk', *uccsó* 'utolsó') vagy csak a szó vége (*téka* 'videotéka', *net* 'Internet'), esetleg a szó eleje, közepe és vége is szerepel a rövidítésben (*doga* 'dolgozat'). Helyenként **mozikszóra** emlékeztető rövidítés is előfordul (*egs* 'egészségedre', *üg* 'ügyvitel'). A képzett/rövidített formát gyakran tovább képzik (*nyuszóka* 'nyuszi', *talizni* 'találkozni', *talcsizni* 'találkozni', *telcsizni* 'telefonálni', *tesizni* 'testnevelés órán részt venni'). A **több szóból** álló kifejezések sajátos formában jelennek meg. A diákok **összevonják** őket (*mizu* 'mi újság', *micsi* 'mit csinálsz', *légyszi* 'légy szíves', *Szacsa* 'Szarvascsárda tér', *gazdinfo* 'gazdasági informatikus',

gazdism 'gazdasági ismeretek', *asszem* 'azt hiszem', *jocckát* 'jó éjszakát'), mozaikszót alkotnak belőlük (*gis* 'gazdasági ismeretek', *BB* 'Big Brother nevű valóságshow'), vagy a jelzős szerkezetekben csak a **jelzőt tartják** meg, ami jelentéstapadáshoz hasonló formákat eredményez (*házi* 'házi feladat', *erdei* 'erdei tábor').

Az **internetes kommunikáció** a rövidítések gazdag példatára. Szakirodalmi állásfoglalások szerint a rövidítés az SMS általános nyelvi jellemzője, gyakoriságát mutatja egy kérdőíves felmérés, amelyben az SMS-t használók 57%-a alkalmazta azt (vö. Érsök 2004: 302). Nem véletlen a gyakorisága, hiszen az SMS-ben a karakterek száma véges. Így a karakterekkel való „takarékoskodás” a **nyelvi ökonómia különböző fajtáit** eredményezi. Anyagunkban jellemzőek voltak a **szavak kezdőbetűiből** álló rövidítések, amelyek nemcsak rövid szavakra, például kötőszókra, köszönésekre vonatkoznak (*cs* 'csá', *h* 'hogy', *m* 'mert', *sz* 'szia', *v* 'vagy', *ua* 'ugyanaz'), de két szóból álló szintagmatikus kapcsolatra is (*sb* 'semmi baj', *se* 'semmi gond', *nm* 'nincs mit', *h vagy* 'hogy vagy'). Mindezek következményeként gyakran volt tapasztalható, hogy az SMS-ben alkalmazott **rövidített formák a beszélt nyelvben** is megjelentek, sőt – úgy tűnik – használatuk egyre általánosabbá válik (vö. *ne hari* 'ne haragudj', *nemtom* 'nem tudom', *tom* 'tudom', *pill* 'pillanat', *talunk* 'találkozunk'). A **rövidítésnek a helyesírásra gyakorolt hatása** mutatkozik az írásjel elmaradásában, ami – a magyartanárok szerint – egyre gyakrabban tapasztalható fogalmazásaikban is. Mindez jelentősen összefügg a már korábban említett felmérés adataival, amelyben azt találták, hogy a 15 éves diákoknak csupán 38%-a él a központoszással az SMS-eikben, s általában jellemző, hogy csak a mondatvégi írásjelet teszik ki, valamint a *hogy* kötőszó előtti vesszőt (vö. Érsök 2004). Újításnak tekinthető a **szó szótagjainak** vagy az **összetételi tagoknak kezdőbetűikkel történő rövidítése**. Az előzőre példa a *káv* szó *kv*-nak írt rövidített alakja, az utóbbira a *papírsebke* *pzs*-ként írott és a szókezdő mássalhangzók kiejtett formájának [pézsé] a beszélt nyelvben való elterjedése. Vélhetően itt az **analógia** működik, a *káv* szó mássalhangzóinak köznyelvben ismert formái (mássalhangzó és magánhangzó kapcsolataként ejtett forma), ugyanis éppen a szó két szótagjával egyezik. Ennek mintájára „tehát megalkotható” a *pézsé* alakváltozat is. (Ráadásul az utóbbi mind az internetes kommunikáció, mind a beszélt nyelv eleme.) Vélhetően ezen az elven „hozták létre” az illemhely (WC) megnevezésére a *dupla WC* (ejtett forma: [vé cél]) alakot, az sms megnevezésére a *sömöse* írott formát vagy a *BKV* mozaikszó mássalhangzóinak magánhangzókkal ejtett változatainak összeolvasásával az írott szóalakot (*békáv*). A rövidítések sajátos esetét látjuk a **számok** és a **betűk kombinációjának** megjelenésében. Balázs Géza szerint például az 1-es számjegy segítségével írt szavak az SMS-használat velejárói (Balázs 2007: 51). Kétségtelen ötletesnek tűnnek az anyagunkban is gyakori hasonló formák (például: *lébként* [egyébként], *lértelmű* [egyértelmű], *lik* [egyik], *mindl* [mindegy]), sőt a 7-es szám kombinációjával alkotott szintén gyakori szóalakok is (például: *7fő* [hétfő], *7vége* [hétvége], *7en* [héten]), de sajnos – tapasztalatom szerint – elterjedtségük a diákok írásaiban is egyre gyakoribb. Az analógia és a betű-szám kombináció együttesét láthatjuk az *Lm1* (*elme*) formában. Nem ritka a mobiltelefonokra juttatott üzenetekben a **kétjegyű mássalhangzók kihagyása** (*hü* 'hülye' *mien* 'milyen', *oan* 'olyan', *naon* 'nagyon', *vaok/vok* 'vagyok'),

meek 'megyek'. E formák részben a beszédükben is megjelennek, és a sokszor meglevő ejtési problémáikat, illetve nem ritkán a gyors beszédtempó következményeként fellépő artikulációs problémáikat, továbbá az egyéb szókincsbeli hiányságokat is mutató produkcióik minőségét tovább ront(hat)ja. Ugyanakkor az írásaikban is megjelennek helyesírási hibaként, további feltehetően negatív irányba „befolyásolva” az amúgy sem tökéletes helyesírásukat. Az irányított spontán beszédben és a kötetlen spontán beszédben egyaránt megfigyelt **pongyola kiejtési alakváltozatok** (pl. *szal* 'szóval', *tom* 'tudom', *nemtom* 'nem tudom', *tennap* 'tegnap') előfordultak az internetes kommunikációban, csakúgy, mint az **összeolvadásos formák** is (pl. *eccer* 'egyszer', *teccik* 'tetszik'), amelyeknek ismét a helyesírásra **gyakorolt negatív hatását feltételez(het)/jük**. Speciális **rövidítés egy-egy szónak** vagy toldaléknak **egy-egy jellel** való rögzítése. Ilyen például az összeadás jelének (+) a *meg* kötőszó vagy a *meg-* igekötő helyett való használata, ami sajátos **kombinációt** (matematikai jel és szó) mutathat (pl. *+beszéljük*), de speciálisnak mondható a **matematikai jel és matematikai szám kombinációja** is (pl. *+1 ~ meg egy*, vagy a *-szor, -szer -ször* toldaléknak a szorzásjellel történő rövidítése [*2x ~ kétszer*]).

A gyűjtött szóanyag azt is mutatja, hogy a diákok vélhetően előszeretettel használnak **angol nyelvi szavakat** sok témakörben (pl. *fast food, peace* [elkészüléskor, kibéküléskor], *cool, happy, heavy, flash, feeling, over*), amelyeket a magyar toldalékolás szerint látnak el képzővel, jellel, raggal (*light-os, [gőzzunk], shootin-golj, fullra* [tele van], *shoppingolás*). Az irányított spontán beszédben szintén tapasztaltuk ezt, noha az anglicizmusok ott inkább az idősebbek beszédében voltak megfigyelhetők (vö. Laczkó 2006a, 2006b). Jelen benyomásunk az, hogy a spontán beszédben nemcsak az idősebbeknél, de főképpen az úgynevezett 0. évfolyam tanulóinál gyakoriak (sőt náluk a leggyakoribbak, ők jelenleg 11. osztályosok). Az elangolosodás szintén több formában mutatkozik, részben a szóbeli spontán produkciókban, részben az írott (internetes) kommunikációban. Az *accem/asszem* ('azt hiszem'), a *köcce* 'köszí', *cia/cio* 'szia', *sya* 'szia' formák vagy a *szisza* 'cica' az analógia sajátos variánsát mutatják. A diákok ötletessége ezúttal abban nyilvánul meg, hogy a magyar szót „angolos” helyesírással, részleges **betűátírással** írják le (*köcce, sya, pusy*), vagy a magyar szót alkotó hangsort **részleges angol kiejtéssel** valósítják meg (cica [*szisza*]). (A *szia* köszönésforma írásában például hétféle változat fordult elő.) E szavakat az internetes kommunikációban a magyar szavakhoz hasonló formákban rövidítik (*np* 'no problem', *lol* 'a lot of laugh', *thx* 'thanks', *plse* 'please', illetve [*meki*] 'kaja'). (Megjegyezzük, hogy e rövidítések főképpen a nyelvi előkészítő osztályban jellemzők, de nemcsak az angol „tagozatos” részben, hanem a német nyelvet tanulóknál is. Ugyanakkor a nem rövidített szóbeli alakváltozatok más osztályok tanulóinak spontán beszédében is gyakran megfigyelhetők voltak.) Az angol nyelvi szavak rövidítésében szintén találhatók **betű és számkombinációk**. Itt vélhetően a **kiejtés** adja a nyelvi kreativitás, az ötlet alapját. Így a 8-as szám angol ejtésének magyarra átírt változata jelenik meg a *jó8* (*jó éjt*) vagy a *jó8vágyat* (*jó étvágyat*) írott formákban. Vélhetően hasonló elv alapján alkották meg a *c6* (*chat*) vagy a *4u* (*for you*) angol szavaknak az SMS használatában alkalmazott formáit.

A **diákok** fantáziadús, leleményes **szóalkotási módjait** szintén megfigyelhetjük. Gyakran élnek **szóferdítéssel** (*icke-picke* 'icike-picike', *fantörpikus* 'fantasztikus', *nyominger* 'hányinger', *segtapasz* 'sebtapasz', *Pálesz-tétel* 'Thalesz-tétel', *powerusz* 'erő legyen veled'), ilyenkor törekednek a szótagszám megőrzésére és a szót alkotó hangok nagy részének megtartására. Vagyis fontos a hangzás, de a humor is. A hangok jelentésmegkülönböztető szerepét (a fonémák jelmódosító szerepét) használják ki például a *bankóbunkó* ('újgazdag') **összetételben**, míg a *villanygityó* 'elektromos gitár' variáció mögött az **idegen szó magyarral való helyettesítését** és a játékos **szórövidítést** együttesen sejthetjük. A játékoságra való hajlam tükröződik az olyan szavak létrehozásában, amikor például külső tulajdonság alapján vagy a vezetéknev torzítása, becézése alapján úgynevezett **ragadványnevet** hoznak létre egy-egy tanár megnevezésére (pl. *kapafog*, *csülök*, *Laci néni*). Kölcsönzik a **gyereknyelvi** szavakat (*cuki*, *gagyi*, *pancsizni*, *mamóka*, *papóka*), esetleg annak mintájára **torzítanak** köznyelvi szavakat (*fürdizni* 'fürödni', *tutya* 'kutya'). Ötletességet mutat a köszönésformák (gyakran az argóból átvettek) további módosítása. Például a *csákány* vélhetően az argóban gyakori *csá* tovább toldott formája, s hasonlóan a *csöváz* is a *csöböl* eredhet, csakúgy, mint a kissé humoros, esetleg ironikus hatást is kiváltó *csöcs*, *csöcsös*. Vélhetően összeolvadási forma állhat a *heláj* köszönési forma mögött (vö. az angol *hello* és *hi* ejtéseinek keveredésével), míg a távozáskor használatos *hálózsák* megalkotásában a kreativitás mögött a képszerűsége való törekvés is megmutatkozhat. Leleményességre vallanak a *tüdőgyuszi*, *torokgyuszi*, *vakbélgyuszi* szavak is, ezekben vélhetően a korábban említett rövidítési tendencia érvényesül, amelyben az összetett szó utótagjának keresztnévként való humoros megjelenítése a betegség komolyságának „enyhítését” (eufemizmusát) sugallja.

Összefoglalás

A középiskolások spontán és irányított spontán beszédéből gyűjtött szavak elemzése azt mutatta, hogy beszédükben **igen nagy számban** használatosak az **igénytelenebb stílusra** utaló **elemek**. Minthogy ezek a szavak/kifejezések tematikailag széles körben használatosak náluk, nem csoda, ha írásaikban a köznyelvi szóalakok helyett is ezeket találjuk, s ők maguk a „keveredést” észre sem veszik, hiszen természetesnek tűnik használatuk számukra. Ha mindehhez hozzászámítjuk azt, hogy olvasási kultúrájuk sem kielégítő, s még a középiskolások is gyakran (össze)olvasási és szövegértési nehézségekkel küzdenek, továbbá a média és a szórakoztatóipar ez irányú nyelvi vetületének következményeit (gondolok a különböző show-műsorok, népszerű sorozatok igénytelen nyelvi kifejezéseinek a fiatalok körében történő „visszhangjára”), igen elgondolkodtató a helyzet. Még akkor is, ha tudjuk, hogy jelen megállapításaink csupán egyetlen középiskolában gyűjtött szövegre alapulnak, és ezért elsősorban az ott tanulók beszédére vonatkoztathatók. A korábban említett szociológiai szempont alapján azonban úgy vélem, e tanulók valamelyest korosztályukat is leképezik, így a mondottak nagy valószínűséggel az adott iskola diákjainál valamelyest tágabb környezetre is érvényesek lehetnek.

A szleng használata mellett **változatos szóalkotási módoknak** is tanúi lehetünk, amelyek a diákok humorérzékét és leleményességét egyaránt mutatják, és az erőteljes tolvajnyelvi elemek következtében esetlegesen fellépő agresszív, **durva stílust ellensúlyozzák**. Tulajdonképpen a kreativitásnak örülni kellene, de mint láttuk, ennek oka a fogyasztói társadalomra jellemző gazdaságosság igénye, s az erre való szüntelen törekvés olyan formákat is eredményez, amelyek már nem a nyelvi humor és a nyelvi gazdagság, hanem ellenkezőleg, a **nyelvi szegénység** irányába mutatnak. (Vö. a pongyola kiejtési változatok írásos formáinak terjedésével, az azonos módon rövidített formáknak az internetes kommunikációban és a beszélt nyelvben egyaránt tapasztalható terjedésével vagy a szavak számokkal, matematikai jelekkel való rövidítéséről és a számok, betűk kombinációjáról írtakkal.) Pedagógiai szempontból igen lényeges a vázolt tendenciáknak a tanulók **írás-készségére, helyesírási készségére** gyakorolt (negatív) hatása is. Nézetem szerint az internetes kommunikációra jellemző ékezetek elhagyása is probléma (szemben Érsok álláspontjával, vö. Érsok 2004). Hiszen a tanulók fogalmazásaiban egyrészt ez is gyakori hibatípus, másrészt a diákok gyakran nem is érzékelik, hogy az a bizonyos írásjel mikor jelöl időtartamot, mikor csupán ékezetet (vö. a beszédtempóról korábban írtakat). Említettem, hogy a tanulók fogalmazásaiban egyre gyakoribbak a betűk és számok kombinációi, a rövidítések utáni írásjelek elmaradásai, sőt az egybe- és különírási hibák aránya is meglehetősen magas. (Természetesen nem azt állítom, hogy e hibák mindegyike az internetes kommunikáció következménye [hiszen a háttérben más ok is állhat], de nem zárható ki annak lehetősége, s ez nyilván további vizsgálatot érdemel.) Problémaként mutatkozik az is, hogy a rövidítés sem egységes. Elgondolkodtató annak a kérdőíves felmérésnek az eredménye is, amelyik arra mutat rá, hogy az internetes kommunikációban alkalmazott túl sok rövidítés és a helyesírási hibák gyakorisága – noha azok némelyike szándékos – a megértést is nehezíti. Elgondolni sem merem azt, hogy az elangolosodás – amely egyes tudományok, szakmák nyelvében (vö. Kemény 2002, Kontra 1981), a zenei világban, az üzleti életben (vö. Fodor 2002, Rozgonyiné Molnár 2002, Zaicz 2002, Zimányi 2002, Schirm 2005) vagy az informatika területén, az internetes kommunikációban is jól nyomon követhető – mit eredményez, ha a fiatalok hétköznapi beszédében is egyre gyakoribbak e szavak. Milyen következményekkel jár az, hogy – mint láttuk, s ami talán még rosszabb – e szavakat is sajátos, a magyarhoz hasonló formákban rövidítik, betűátírással írják le, ejtik ki vagy éppen toldalékolják (vö. Laczkó 2006b). Lehetséges következményt látunk például annak az általuk megalkotott „szabálynak” az alkalmazásában, amely szerint „ha a szóban *s* hang található, akkor *x* betűvel írjuk” (vö. *thx~thanks*), illetve „a magyarban a *ksz* hangkapcsolatot is” (*soxor ~ sokszor, lax ~ laksz*). Természetesen nem szeretnék jósolni, mégis úgy érzem, nyelvünk mai állapota – a fiatalok szóhasználatának tükrében – egyáltalán nem megnyugtató. Úgy is fogalmazhatok, hogy **nyelvi változásnak** vagyunk tanúi. De milyennek, ha sokszor úgy érezzük, fiataljaink beszédének értéséhez külön szótár szükséges? Ennek illusztrálására közlök egy mini dialógust. „*Mi van bré? Gozzunk Szacsáig, ott shoppingoljunk. Nincs egy kanyim se, de tejlhatsz. Lightos nap volt ma, de üg-n majrztam.*” Vélhetően

nem pozitív irányúnak, így anyanyelvünk védelme nemcsak a nyelvművelőknek, de a pedagógusoknak (tanítóknak, magyar szakos tanároknak) is új feladatot, kihívást jelent.

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 2001. A társadalmi kommunikáció zavarai. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás '2001*. 114–25.
- Bence Lóránt 1996. *Mikor, miért, kinek, hogyan?* Corvina Kiadó, Budapest.
- Bicskei Dezsőné 1985. Középközlések élőbeszédének mondatszerkezeti jellemzői. *Magyar Nyelvőr* 109: 48–62.
- Dóra Zoltán 1994. Diákjaink nyelvhasználata. *Magyar Nyelvőr* 118: 54–7.
- Érsok Nikoletta Ágnes 2003. Sömös, sumus, írj vissza. *Magyar Nyelvőr* 128: 294–308.
- Érsok Nikoletta Ágnes 2006. Szóbeliség és vagy írásbeliség. *Magyar Nyelvőr* 130: 165–78.
- Fábricz Károly 1988. A beszélt nyelvi szövegalkotás kérdéséhez. In: Kontra Miklós (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 76–90.
- Fodor István 2002. Budapesti cégek és cégjelzések fantáziáenevei. In: Balázs Géza–A. Jászó Anna–Koltói Ádám (szerk.): *Éltető anyanyelvünk*. Budapest, 179–81.
- Gósy Mária 1993. A lexikális hozzáférés. In: Gósy Mária–Siptár Péter (szerk.): *Beszédkutatás '92*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 14–33.
- Gósy Mária 1999. *Pszicholingvisztika*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Herring, Susan C. 2001. Computer-mediated discourse. In: D. Schiffrin–D. Tannen–H. Hamilton (eds): *The Handbook of Discourse Analysis*. Oxford Blackwell Publishers, 612–34.
- Kemény Gábor 2002. Szakszókincs-szaknyelv-tudományos nyelv: Újabb szempontok egy régi vita-kérdéshez. In: Balázs Géza–A. Jászó Anna–Koltói Ádám (szerk.): *Éltető anyanyelvünk*. Budapest, 271–6.
- Kontra Miklós 1981. *A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Laczkó Mária 2006a. A beszédprodukción és a szövegértés összefüggései az anyanyelvben és az idegen nyelvben. *Magyartanítás* 1: 13–24.
- Laczkó Mária 2006b. Idegen szavak tizenévesek spontán beszédében. *Magyartanítás* 5: 14–22.
- Laczkó Mária 2000. Miért nem szeretnek felelni a diákok? (Egy kísérlet tapasztalatai és tanulságai). *Magyartanítás* 2: 28–34.
- Laczkó Mária 2007. A minősítés kifejezésére használt szerkezetek tanulók spontán beszédében. *Magyar Nyelvőr* (Megjelenés alatt.)
- Laczkó Mária 2005. Jó, érdekes vagy elragadó, elbűvölő? Melléknevek gyakorisága és használata középközlések spontán beszédprodukciónban. *Magyartanítás* 5: 28–36.
- Lengyel Klára 2000. A melléknév. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Pála Károly (szerk.) 2002. *A magyar nyelvi oktatás eredményességének országos szakmai vizsgálata*. (Szakmai beszámoló országos adatok alapján.) OM-OKÉV.
- Rozgonyiné Molnár Emma 2002. Nyelvhasználatunk színe és visszája. In: Balázs Géza–Adamikné Jászó Anna–Koltói Ádám (szerk.): *Éltető anyanyelvünk*. Budapest, 419–21.
- Schirm Anita 2005. Jelentés a mai magyar nyelvről. *Magyartanítás* 2: 22–9.
- Szabó Kálmán 1994. A többalakú szavak a szakmunkástanulók szóhasználatában. *Magyar Nyelvőr* 118: 57–64.
- Szende Tamás 1987. *Megérthetjük-e egymást? Korunk kommunikációs zavarai*. Gondolat, Budapest.
- Sziflasy Eszter 2002. Szóaktivizálási tesztek különféle korcsoportokban. *Magyartanítás* 3: 26–31.

- Wacha Imre 1996. Korunk kommunikációs (nyelvhasználati, beszédmagartási) gondjairól – gátlásairól és gátlástalanságairól. *Magyar Nyelvőr* 120: 152–60.
- Wenz, Karin 1998. Formen der Mündlichkeit and Schriftlichkeit in Digitalen Medien. *Linguistik online* 1. <http://viadrina.eu.viadrina.eu/frankfurt-o.del-wjournal/wenz.htm>
- Zaicz Gábor 2002.Nyelvünk ősi és modern, erdei, mezei, városi ázsiai, európai”: A magyar nyelv néhány sajátossága az ezredfordulón. In: Balázs Géza–A. Jászó Anna–Koltói Ádám (szerk.): *Éltető anyanyelvünk*. Budapest, 489–96.
- Zimányi Árpád 2002. Angol hatásra megújuló latinizmusaink. In: Balázs Géza–A. Jászó Anna–Koltói Ádám (szerk.): *Éltető anyanyelvünk*. Budapest.

Laczkó Mária

SUMMARY

Laczkó, Mária

The speech of today's teenagers characterized in terms of their choice of words

The speech of the coming generations can be criticized on a number of counts. Their difficulties of self-expression, their troubles with written communication, their articulation problems, the acceleration of their speech tempo are sadly experienced by teachers, and can be observed in everyday communicative situations.

In this paper, we investigate the usage of words in, and stylistic characteristics of, teenagers' spontaneous conversation. We also try to find out what word formation processes they use preferentially, as well as how the language created by internet communication emerges in their oral and written utterances and what possible consequences all that may have.

Nyelvújítások Közép-Európában a 19. században

Kísérlet az anyanyelvi terminológiák kialakítására a közép-európai nyelvekben¹

A *terminus* szó jelentése a mai nyelvhasználatban 'műszó, szakkifejezés' (ÉKSz). Ebben a jelentésben 1835 óta adatolható (TESz). A németben a 16. század óta van 'inhaltlich abgegrenzter, fest umrissener Begriff' ('tartalmilag körülhatárolt, biztosan körvonalazott fogalom') jelentése (DudEt). A korábbi német értelmező és idegenszó-szótárak hozzáteszik még: 'ein bestimmt begrenzter, genau bezeichnender **Ausdruck, Wort. bes. Kunstausdruck**' ('meghatározottan behatárolt, pontosan megnevező **kifejezés, szó**, különösen **szakkifejezés**' Heyse; az én kiemeléseim, Ny. I.). Terminológiá(ko)n a következőkben a fenti meghatározásnak megfelelően szakszók, illetve szakkifejezések szakterületek szerint csoportosítható kifejezéseit értem. A közép- és egyes dél-európai nyelvekben (cseh, horvát, magyar, szlovák, szlovén) a különböző, legszélesebb társadalmi köröket érintő területek (az oktatás, az állami adminisztrációval kapcsolatos hivatalos ügyek, eljárások, tisztiségek, továbbá a politika, a jog stb.) fogalmainak megnevezésére egészen a 19. századi nyelvújító mozgalmak kibontakozásáig latin vagy az egyes nemzeti nyelvek szabályainak megfelelően latinósított szavak voltak használatban. Az anyanyelvi terminológia megalkotásának folyamata a felvilágosodás eszméinek hatására kezdődött el. Ez a folyamat egybeesett az irodalmi- és köznyelv kodifikálásával. Az anyanyelvi terminusok bevezetése tehát egyfelől a köz- és irodalmi nyelvi szókészlet mennyiségi gyarapítását, a pontos, közérthető kifejezésre való törekvést, másfelől az idegen (latin, latinósított vagy német) kifejezések kiküszöbölését is jelentette. Mindehhez a szállítás és a hírközlés fejlődése, valamint (elsősorban az Osztrák Monarchia területén) a honvédelem szervezeti korszerűsítése folytán a 19. sz. első harmadától hozzájárult a vasúttal, a hírközléssel és a katonasággal kapcsolatos fogalmak (*feladó, címzett, vonat, tehervonat, váltó, távirat, ajánlott levél, örvezető, üteg, tizedes, honvéd* stb.) anyanyelvi kifejezésének igénye is. Nem öncélú anyanyelv-művelésről volt tehát szó, hanem a műveltség, a tudás általánossá, mindenki számára hozzáférhetővé tételéről, a felvilágosodás *liberté, égalité* jelszavainak, illetve célkitűzéseinek megfelelően.

A következőkben az anyanyelvi szakszókincsek megteremtésének első szervezett, intézményes kísérletét mutatom be, elsősorban a horvát nyelv történetében, a korabeli német, cseh és magyar nyelvújítási mozgalmakkal való összehasonlításban, illetve ezeknek a mozgalmaknak szemléletére és módszereire való utalásokkal. A cseh, a magyar és a horvát nyelvújítás mind az eszmei-gondolati alapok, mind pedig a terminusok („műszók”) megalkotásának értelmezésében és gyakorlásában is sok hasonló vonást mutat.

A közép-európai népek történetében az első, a felvilágosodás szellemében tett döntő kultúrpolitikai és egyben nemzeti(ségi) politikai lépés Mária Terézia átfogó oktatási reformja volt. Az alap- és középfokú oktatás új tantervei készültek el, s napvilágot láttak a tanterv szellemében írt tankönyvek is, amelyek természetesen német (osztrák) minta alapján készültek. Az oktatásban kiemelt hangsúlyt kapott a nyelvtan. A horvát, szerb, szlovén, szlovák és a magyar iskolai grammatikák szerkezete és felépítése hasonló volt; a német *Anleitung zur deutschen Sprachlehre* (később: *Ver-*

¹ Az OTKA TO46732NYE sz. pályázat keretében készült.

besserte Anlehung zur deutschen Sprachlehre) olyan erős hatást gyakorolt a korabeli grammatikográfiára, hogy például a szlovén Pohlin vagy a szlavóniai Lanosović korábban írt grammatikáik újabb kiadásait a bécsi nyelvtan szellemében át is dolgozták. A korábbi elszórt kísérletek után összehangolt törekvések bontakoztak ki az anyanyelvi grammatikai terminusok megalkotására. Vegyes lakosságú területeken. Így Szlavóniában, a szerzők tekintettel voltak a könyveket használó többnyelvű beszélőkre; így például Marijan Lanosović szlavón (= Szlavóniában használt horvát) nyelvtanában a példamondatok magyarra is le vannak fordítva. Az első szlovák nyelvtan írója, Anton Bernolák latin nyelvű szláv (= szlovák) nyelvtanában a német és a magyar nyelvre való hivatkozásokat és magyarázatokat is olvashatunk. (Részletesen vö. Nyomárkay 2002).

A nyelvújító és nyelvtiszító törekvések a szó legtágabb értelemben vett politikai és jogi szakszókincsből indultak ki. Ez természetes is, hiszen olyan, a tudatosan szervezett közigazgatáshoz kapcsolódó, részben új, de mindenképpen új tartalommal is rendelkező fogalmakat kellett széles társadalmi rétegek számára érthetővé tenni, tehát lehetőség szerint anyanyelvükön kifejezni, mint *hivatal, hivatalnok, részvénytársaság, ügyvéd, tényállás, jogerő, jogérvény, fellebbezés* stb. A hivatalos művelődéspolitikai, felismerve ezt a tényt, legfőbb feladatát az anyanyelv tudatos fejlesztését és az elvont jogi, közigazgatási stb. fogalmak legszélesebb körökben való érthetővé tételét emelte. Anyanyelven volt szükséges kifejezni, illetve több esetben értelmezni például olyan, eladdig latin szóval kifejezett fogalmakat is, mint *diszciplína, diszpenzáció, effektív, effektuál, ezekúció, legalizál, moratórium* stb., hogy csak néhányat említsünk. Ennek a közép-európai nyelveket érintő folyamatnak három szakaszát különböztethetjük meg. Az első szakaszra a sokszor alkalmi, néha csupán egy-egy szöveghez kötődő egyéni újítások jellemzők. A másodikat a különböző szakterületek terminusainak közös munkán alapuló egybegyűjtése, míg a harmadikat a tudatos használat és terjesztés jellemezte. Az úgynevezett jogi-politikai szótárak a folyamat második, a tankönyvek pedig harmadik szakaszát reprezentálják.

Az említett folyamat második szakaszában a legfontosabb szerepet a szótárak töltötték be. Általánosságban megállapítható, hogy terminológiai újítások és hozzájuk kapcsolódó nyelvtiszító mozgalmak akkor bontakoznak ki, amikor egész társadalmakat átfogó, a szellemi életet, sőt az egész civilizációt érintő változások következnek be. Korunkban, a 20. század második felétől például az informatika, a műszaki tudományok, a technológia és technika fejlődése, de hasonló mértékben a társadalmi és politikai viszonyok átalakulása folytán is rengeteg új fogalom keletkezett, amelyek az egyéni és a tömegkommunikáció formájában és tartalmában is változásokat idéztek elő. Az új fogalmakra, eszközökre, eljárásokra stb. meg kell alkotni lehetőség szerint a legkifejezőbb anyanyelvi megfelelőket elsősorban azért, hogy a társadalom egésze megfelelő tájékoztatásban és eligazításban részesüljön, értse az új fogalmakat, tudjon bánni a technikai eszközökkel, így megfelelő ismeretekkel felvértezze a társadalom teljes jogú tagja lehessen. A közvetlen hatások mindig a fejlettebb civilizációjú nemzetektől, illetve nyelvekből indulnak ki; ehhez a fejlettebb civilizációhoz kívánnak csatlakozni a különböző okok folytán alacsonyabb szinten álló nemzetek (civilizációk) s így természetesen a nyelvek is. Így volt ez a terminusok és az általuk kifejezett fogalmak általánosan érthetővé tételére irányuló első átfogó közép-európai mozgalom, a közép-európai népek körében kibontakozó szervezett és irányított nyelvújítások korában is, a 18. század második felétől a 19. század harmadik harmadáig terjedő időszakban.

Ezekben az évtizedekben került előtérbe, s vált össztársadalmi kérdéssé az anyanyelv művelése és vele párhuzamosan a nyelvhasználat köznyelvre és szakterminológiákra egyaránt kiható szabályozása is. A cseh, horvát, magyar, szlovák és szlovén nyelvújító mozgalmak kibontakozásának közvetlen indítéka az a társadalom szellemi életében bekövetkező változások folytán kialakult helyzet volt, hogy az Osztrák Monarchia nem német anyanyelvű népességének többsége nem volt tisztában a fentebb már említett legalapvetőbb társadalmi, politikai, jogi, közigazgatási stb. fogalmakkal, hiszen anyanyelvén nem is tudta megnevezni őket. Anyanyelven kellett tehát értelmezni és magyarázni ezeket a fogalmakat, amelyek jelentős részét magyarul vagy bármelyik szláv nyelv-

ven saját szóval is ki lehetett fejezni úgy, hogy valamely közhasználatú szó vagy kifejezés jelentéskörét bővítették. Segítségét jelentett ebben a folyamatban a német, hiszen a német nyelvújítás és nyelvtisztítás több évtizeddel megelőzte a közép-európai népek hasonló mozgalmait. A nyelvújítók gyakori módszere volt tehát már meglévő anyanyelvi szavak új jelentéssel való felruházása, például a n. *Abgeordneter*-nek megfelelő h. és sz. *odaslanik*, szln. *poslanec*, *odposlanec* az addigi általános 'küldött' jelentés mellé felvette az új, speciális 'követ' jelentést is. Az *Aussage* jelentésű h. *ispovijedanje*, *povedba* az általános 'kijelentés' mellett az *Aussage von Zeugen* 'tanúvallomás' szókapcsolatban új jelentést kapott: a h-sz. *ispov(ij)edka sv(j)edoka* 'ua.'. tehát jogi szakkifejezéssé vált. A *Forderung* jelentésű h-sz. *iskanje*, szln. *tirjava* jogi értelemben vett 'követelés' jelentést vett fel. Meg kellett alkotni olyan, addig csak nemzetközi terminussal kifejezett fogalmakra is az anyanyelvi szót, mint *Acceptionation* 'akceptálás, elfogadás' – h-sz. *prihvat*, szln. *prejem* stb., amely aztán olyan kifejezésekben is használatos lett, mint *acceptiren einen Wechsel* 'váltót elfogad, akceptál' – h-sz. *prihvatiti m(j)enicu*, szln. *prejeti menico* stb. A különböző, szakértelmet igénylő jogi eljárásokban jelentős volt az ügyvédek szerepe, szükséges volt a nemzetközi (latin *advocatus* (ném. *Advocat*) értelmezésére anyanyelvi szót alkotni: h. *odvjetnik*, sz. *odvjetnik*, *advokat*, szln. *pravdnik*, *odvetnik*, amely alapszóval együtt jelentek meg az *Advocaten-Ordnung*, *Advocaten-Stand*, *Advocatur* anyanyelvi, tehát széles körben érthető megfelelői is (h-sz. *odvjetnički ured*, *odvjetnički stalež*, *odvjetništvo* 'ügyvédi iroda', 'ügyvédi réteg [kör]', 'ügyvédség, ügyvédkedés' stb.) (A példák a következőkben részletesen bemutatandó *Juridisch-politische Terminologie. Deutsch-kroatische, serbische und slovenische Separat-Ausgabe* című szótárból valók.) A terminológiai újítások mellett – elsősorban a horvátoknál, a szerbeknél és a szlovéneknél – nehéz és áldozatok nélkül megoldhatatlan kérdést jelentett az egységes (közös) irodalmi nyelv megeremtése és kodifikálása. Ezt a folyamatot lassították, fékeztek azok az éles viták, amelyek az egyes regionális (kisebb területen használatos, szépirodalmi művekkel és szótárakkal is rendelkező) irodalmi nyelvek képviselői között dúltak. Egyes irodalmi hagyománnyal már rendelkező dialektusok ugyanis a közös irodalmi nyelvvel való deklarálás igényével is felléptek; így például horvát nyelvterületen a gazdag lexikográfiai irodalommal rendelkező kaj nyelvjárás. Cseh nyelvterületen is felmerült ez a kérdés, a szlovák (akkor még) nyelvváltozat tekintetében, ám korántsem olyan élesen, mint a déli szláv nyelvekben.

A nyelvújító mozgalmakat kiváltó okokat a magyar és a cseh nyelvújítás közös vonásait érdekesen taglaló munkájában elsőként Henrik Becker (Becker 1948) mutatta be. Szerinte eredmény tekintetében valójában mindegy, hogy egy nyelvközösséget kulturális cél, politikai becsvágy vagy egyszerűen a civilizáció és kultúra tekintetében előttük járó népekhez való szellemi és nyelvi csatlakozás („Sprachanschluss”; Becker terminusa, Ny. I.) igénye motivál, ha ugyanis egy nyelvközösséget sikerül megnyerni ennek, az írók, nyelvészek és különböző tudományágak művelői által irányított és vezetett mozgalomnak, akkor adottak a nyelv fejlődésébe való külső beavatkozás, a nyelvújítás feltételei, és így lehetővé válik, hogy az érintett nemzetek szellemileg és nyelvileg fejlettebb közösséghez, esetünkben nyugat-európai nemzetekhez csatlakozzanak; így értelmezendő Becker H. művének címe, „Zwei Sprachanschlüsse” (az én kiemelésem, Ny. I.) is. Az irodalmi és a köznyelvet tehát, elsősorban a déli szláv területen, egységesíteni és szabályozni kellett. A szabályozás és kodifikálás fontos részét képezték a „műszavak”, amelyek elvi vitákra is alapot szolgáltattak. A horvát és a szerb nyelvészek és politikusok a szókincsgyarapítás és terminológiaalkotás tekintetében ugyanis eltérő álláspontot képviseltek. A horvátok, főképp eleinte, minden új vagy már meglévő, de idegen szóval jelölt fogalmat anyanyelven kívántak kifejezni, míg a szerbek kevésbé voltak puristák, szívesebben vettek át nemzetközi terminusokat, vagy alkalmaztak orosz minta alapján „szerbesített” műszavakat. Ez a különbség a mai horvát és szerb nyelvhasználatban is tükröződik.

Az irodalmi nyelvek és a(z akkor még) legtágabb értelemben vett szakszókincs kialakításában legjelentősebb szerepük a szótáraknak volt. A Monarchia szláv népei számára anyanyelvük fejlesztése, kifejezőképességének gazdagítása s egyúttal a nyelvhasználat szabályozása és rögzítése tekintetében tett első fontos és hatásában a Monarchiához tartozó valamennyi szláv népet és nyelvet

érintő lépés, a „Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs” című szótár megjelenése volt, amelynek részletes előszót tartalmazó első kötete, a „Deutsch-böhmische Separat-Ausgabe” 1850-ben, a következő, „Deutsch-kroatische, serbische und slovenische Separat-Ausgabe” című pedig 1853-ban jelent meg Bécsben a Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei kiadásában. Mindkét kötetet a Commission für slavische juridisch-politische Terminologie szerkesztette. Az 1849. március 4-i alkotmánytörvény, „Az Osztrák Monarchiában egyesített valamennyi nép egyenjogúságának alaptörvénye” (Grundsatz der Gleichberechtigung aller in der österreichischen Monarchie vereinigten Völker) az egyes tagországokban beszélt nyelvek használatát ki kívánta terjeszteni az állampolgári kötelességek, jogok, államigazgatási eljárások stb. terminusainak pontos rögzítésére, és ez azt jelentette, hogy a törvényeknek és a közigazgatási szabályoknak minden nemzetiség („Nationlilität”) számára anyanyelven kellett hozzáférhetőeknek lenniük. Ez volt az első szervezett tudománypolitikai lépés, a szakterminológiák kérdése expressis verbis ekkor vetődött föl először. A kitűzött cél elérése érdekében az Igazságügyi Minisztérium elrendelte az egyes országokban használatos nyelveken („in allen landesüblichen Sprachen”) egy közös törvénygyűjtemény („Reichs-Gesetz und Regierungsblatt”) kiadását. Minthogy azonban a Monarchiában használt nyelvek nem rendelkeztek megfelelő, a beszélők szélesebb körében is ismert és használt szakkifejezésekkel, az Igazságügyi Minisztérium 1849 júliusában bizottságot hozott létre a szláv nyelvek kipróbált szakértőiből („aus bewährten Kennern der slavischen Sprachen”) azzal a céllal, hogy e testület az érintett nyelvek szellemének megfelelő, a törvényhozás és a közigazgatás szükségleteit kielégítő, részben régebbi jogforrásokból, részben a különböző nyelvjárások („Mundarten”) természetes gazdagságából merítve alkossa meg a jogi-politikai terminológiát, hogy az így a Birodalmi törvénykönyv („Reichs-Gesetzblatt”) szerkesztésében, majd pedig az általános gyakorlatban is színormértékül szolgálhasson.

Először az a gondolat vetődött fel, hogy az Osztrák Monarchiában beszélt szláv „dialektusoknak” közös szótőveiből és szóalakjaiból („Wortstämme und Wortformen”) egységes, „azonos hangzású terminológiát” („gleichlautende Terminologie”) állítsanak össze a csehek, lengyelek, ruszinok, szlovének és illír-szerbek számára, ezt az ötletet azonban hamar elvetették, és megelégedtek azzal, hogy lehetőleg közös szláv gyökerű, azonos vagy hasonló hangzású szóból válasszák ki nyelvenként („dialektusonként”) azokat, amelyek a szóban forgó dialektus beszélői számára leginkább érthetőek. Az eredetileg elgondolt egységes terminológia helyett tehát csupán az egyes nyelvek (dialektusok) szakszókincsének közelítését tűzték ki célul. Az elvetett elképzelés háttérben az a korabeli felfogás állt, amely a szláv nyelveket csupán egy (alapjában egységesnek feltételezett) szláv nyelv dialektusainak tekintette. (Ez az oka a korabeli hivatalos és a tudományos írások ingadozó nyelvhasználatának, amelyek néha „Sprache”, néha „Mundart” megnevezéssel illetik a szláv nyelveket.) Minthogy azonban e dialektusok (= nyelvek) terminológiai szempontú megújításának szándéka egybeesett az önálló, standard nyelvek kialakulási folyamatával, ezt a két szándékot, illetve folyamatot egy általános, minden dialektust érintő terminológiai egységesítés akadályozta volna. A szókincs modernizálását tehát a standardizáció folyamatába igyekeztek illeszteni.

Az említett terminológiai szótár címszavainak összeállítására előkészítő bizottságot („Vorbereitungs-Comité”) hoztak létre, amelynek az volt a feladata, hogy a lefordítandó anyagot (értsd: a címszavakat és a velük alkotott, a németben már jórészt rögzült kifejezéseket) a hatályos törvény- és jogkönyvekből összegyűjtse, és az egyes szekcióknak fordítás céljából rendelkezésre bocsássa. Az előkészítő bizottság tagjai a kor legtekintélyesebb szakemberei voltak. A tagok aztán öt szekciót alkottak: cseh–morva–szlovák, lengyel, ruszin, szlovén és illír-szerb szekciót. Az illír-szerbet „a dolog természeténél fogva” („der Natur der Sache gemäß”) egy dialektusnak (= nyelvnek) tekintették, mégis különválasztották, elsősorban a két különböző ábécé, a latin- és a cirill betűs miatt, valamint „egyéb más körülményeket tekintve” („verschiedener anderer Umstände wegen”). (Az „egyéb körülmények” megjelölés azoknak a fogalmaknak horvát és szerb nyelven való kifejezésére vonatkozott, amelyekre a két nyelvben különböző, de szláv szakszót vezettek be, például:

Pfleger [*Curator*]-*skrbnik*; *staratelj*; *Lauterkeit der Justiz – poštenost pravosudja*; *čistoća pravosudja*; *nachberufen – postaviti koga za kim*; *pozvan po kome*; *nachberufener Erbe – nasljednik postavljen za kim*; *nasljednik po kome*, *zamijenik* stb.) A magyarországi szlovák úzust (bár egységes nyelvszokásról még nem beszélhetünk) a cseh kiadás oly módon rögzítette, hogy néhány, csak a szlovákok által használt szót és kifejezést „szlovák” („slowakisch”) jelzéssel tüntetett fel (például: *Epidemie – obecná nákažlivá nemoc* [slov. *Záraza*] stb.). Míg tehát a horvát, a szerb és a szlovén értelmezések külön voltak feltüntetve, addig a szlovák jelentések és értelmezések a cseh ekvivalensek mellett csupán zárójelben szerepeltek. A horvát (latin betűs) és a szerb (cirill betűs) szavak – néhány kivételtípustól és konkrét esettől eltekintve – legtöbbször megegyeznek egymással, noha számos helyen feltűnnek már a horvát purizmus nyomai is: ha a szerbben idegen (oroszból „szerbesített”, német, illetve a németben is latin vagy visszalatinosított) szó szerepel, a horvátban gyakran neologizmust találunk (például: *Amnestie – ođrješba*; *oprostnica, amnestija* stb.). Figyelmet érdemelnek azonban maguk a német címszavak is: több idegen eredetű (latin, latinosított vagy francia) címszó mellett ugyanis utalás olvasható a német nyelvi ekvivalensre is (pl.: *Argumentation, s. Beweisführung*), vagy a latin vagy francia eredetű címszó mellett zárójelben szerepel a német nyelvi megfelelő, például: *Diligence (Eilpost)*, *Discretion (Bescheidenheit)*, *Disposition (Beschaffenheit)* stb., de néhány, feltehetően a szótárhasználók számára még újszerűnek ható, szokatlan német kifejezés mellett (könnyebb érthetőség végett) a félreérthetetlen jelentésű, hagyományos latin terminus is fel van tüntetve (például: *Anweiser [Assignant]*, *Anweisug [Assignment, Instruction]*, *einziehen jemand's Vermögen [confisciren]*, *Einwendung [exceptio]* stb.). Mindez azt mutatja, hogy a szlávnál sokkal kidolgozottabb német terminológiában is folyamatban volt még egyes anyanyelvi megfelelőik közhasználatává válása, s ez a folyamat érezte hatását a horvát és a cseh purista törekvésekben is. A cseh külön kiadás bevezetője (amely a többi „Separat-Ausgabe” szerkesztésének elvi alapjait is rögzíti) alapelveként kiemeli, hogy a purizmusban mérsékletet kell tanúsítani. Cél szerű megtartani az olyan szavakat és kifejezéseket, amelyek – noha csak a tanult emberek szűkebb körében, de – műveltségsszókká váltak, s így nem csupán meggyökeresedtek a nyelvhasználatban, hanem „európai vagy világpolgári érvényűek” („welche zumeist nur in gebildeten Kreisen, in der Wissenschaft und Literatur, und hier bereits eine gleichsam europäische oder weltbürgerliche Geltung haben), tehát a „Sprachanschluss” céljának elérése érdekében meg kell maradniuk, például: *advokát, auditor, bank, datum, duplikát* stb., szigorúbbnak kell azonban lenni azokkal a szavakkal szemben, amelyeknek mindenki tulajdonává kell válniuk („ein Eigentum Jedermanns im Volke sein sollten”), s amelyekre terminológiai célnak is megfelelő anyanyelvi szavak állnak rendelkezésre (például: *rekrut* helyett *bránc*, *konstituće* helyett *ústava*, *fabrikát* helyett *výrobec* stb.). A „Juridisch-politische Terminologie”-ban érvényesülő egységesítő nyelvújítási elv nem helyezte tehát előtérbe mindenütt és mindenáron az anyanyelvi terminusoknak a nyelvhasználatban való elterjesztését, hanem tekintetbe vette a már kialakult úzust is. Kazinczyt idézve elmondhatjuk, hogy terminológiai szótár szerkesztői „tüzes ortológusok és tüzes neológusok” voltak egy személyben. Ugyanezt az álláspontot követte az 1858-ban megjelent Német-Magyar Tudományos Műszótár a Csász. Kir. Gymnasiumok és Reáliskolák számára, amelynek „vezérfonalául a [...] cs.k. ministerium által hasonló célból és terv szerint dolgoztatott és Prágában 1853-ban megjelent német-cseh tudományos műszótár szolgált, melytől csak ritkán történt eltérés, de mely helyenként pótoltatott” (IV. old.). Ennek a német–magyar szótárnak a címszavai a Pavel Josef Šafařík, cseh nyelvész és történész szerkesztette „Německo-český slovník vědeckého názvosloví pro gymnasia a reálné školy” („Német–magyar tudományos műszótár gimnáziumok és reáliskolák számára”) című 1853-ban Prágában megjelent terminológiai szótárából valók. A címszavak forrására előszavában Toldy Ferenc utal ugyan, de sem a forrásszótár szerkesztőjének nevét, sem a forrásunka címét nem említi. Az előszóban ő is kifejti, hogy „a purismus mérséklettel üzve, jogosultságát el nem vesztheti”, majd hozzáfűzi: „Azokat, kik félnek, nehogy a módjával értett »purismus« elzárjon bennünket a művelt világtól, megnyugtathatja az, hogy a »jelentés« magyar műszóval együtt a mellé vetett köz műszó

nem tanultatik nehezebben, mint külön magára.” Ezt az álláspontot képviselte a Šafarík szerkesztette „tudományos műszótár” is, hangsúlyozva, hogy „mindenekelőtt vigyázni kell arra, hogy mindent a legáltalálóbban és a legpontosabban értelmezzünk, és a purista törekvésekben, valamint a régi és az új szavak kiválasztásában maradjunk meg a középúton, kerülve a végleteket, őrizve a meghonosodott kifejezéseket, ám mindezt semmiképpen sem a pontosság kárára” (idézi Jonke, Ljudevit 1965: 140; az én fordításom, Ny. I.). A fentebb idézett helyen Toldy Ferenc is kompromisszumot ajánl, különbséget téve a „szaktudomány” és „az általánosan képző tudomány és szépelőadás” nyelve között, megállapítva, hogy „a tisztaság igényei amott [ti. a szaktudományokban, Ny. I.] nem oly kiterjedtek, mint ezekben [ti. az általánosan képző tudományban és a szépelőadás nyelvében]”. Nem zárja ki azt a lehetőséget sem, hogy a szaktudományi és az „általánosan képző tudományi” nyelvhasználatban (tehát a művelt szaknyelvben) más szavakat használjunk, hiszen „azért, hogy péld. a vegyaránytani képletekben oxgyénnek ejtjük az O-t, nem következik, hogy a folyó szövegben éppen úgy ne mondjunk *élenyt*, mint a német *Sauerstoffot* mond.” (VII). Az oktatásban ez úgy valósítható meg, hogy „ahol ilyen [ti. magyar „műszó”, Ny. I.] használtatik, a köz műszót is mellé [kell] vetni, s a kettővel váltva élni.” (i. h.). Ez az elgondolás kifejezésre jutott már a tizenegy évvel korábbi Törvénytudományi Műszótárban is (1847²), amint az Toldy (akkor még D. Schedel) Ferenc titoknok előszavából is kitűnik: „...a’ társaság [ti. a Magyar Tudós Társaság, Ny. I.] nem kíván akármely új műszót mindjárt elfogadni, hanem azoknak nagy szótárban csak úgy ad helyet, ha azokat nyelvünk’ belső alkatja szerint lévőeknek, ’s az illető fogalmat értelmesen kifejezőknek találandja” (V). Két szempontot és követendő elvet emel tehát ki: a nyelv szellemének („belső alkatjának”) és a fogalmi pontosságnak való megfelelést. Érdekesen jelenik meg itt a „jelentés műszó” és a „köz műszó” közötti nyelvhasználati különbségtétel gondolata, amely lényegében mai nyelvhasználatunkban is jelen van, főképpen az orvosi szak- és „köz”nyelvben; például a *leukémia* és *angina* „jelentés műszó”, a *fehérvérűség* és *torokgyulladás* „köz műszó”. A magyar orvosi nyelv múltját érdemes e két terminustípus tekintetében megvizsgálni (vö. az elmondottakkal kapcsolatban és általában is: ifj. Kaán–Keszler 2006). Feltételezték, hogy egyes „jelentés műszavak” gyökeret fognak verni a nyelvhasználatban, és „köz műszóvá” válnak, mint például a Juridisch-politische Terminologie szavainak nagy többsége is bejárta ezt az utat. A kiindulópont ezekben az esetekben is a művelt rétegek nyelve. A későbbi évtizedek gyakorlata mutatta meg, hogy mely új szavak, kifejezések és szókapcsolatok honosodtak meg a nyelvhasználatban, annyi azonban bizonyos, hogy a kettős feladat elvégzése (a nemzeti nyelv kiművelése az ismeretek lehető legszélesebb körben való hozzáférhetőségének biztosítására, valamint a „művelt Nyugathoz” való szellemi és nyelvi csatlakozás igénye) a gyakorlatban korántsem volt egyszerű és problémamentes.

A Juridisch-politische Terminologie külön kiadásai több mint nyolcezer címszót tartalmaztak. Ezek a címszavak részben általános jelentésűek, pl.: *felkelés* (*Aufstand*, h-sz. *ustanak*, cs. *ustaja*), *könyvkereskedés* (*Buchhandel*, h-sz. *knjižarstvo*, szln. *kupčija z bukvmi, knjigami* stb.), részben az állammal, államhatalommal, kormányzással kapcsolatosak, pl.: *állam* (*Staat*, h-sz., szln. *država*), a vele kapcsolatos fogalmak, például: *állami tisztviselő* (*Staatsbeamte*, h. *državni urednik*, sz. *državnyj urednik*, *činovnik*, szln. *državni urednik*), *állampolgár* (*Staatsbürger*, h-sz. *državljanin*, szln. *državljan*), *állami törvény* (*Staatsgesetz*, h-sz. *državni zakon*, szln. *državna postava*), *államhatalom* (*Staatsgewalt*, h-sz. *državna vlast*, szln. *državna oblast* stb.) valamint többségükben polgári jogi fogalmak megnevezései, például: *kompetencia*, *illetékesség* (*Zuständigkeit*, h-sz. *nadležnost*, szln. *pristojnost*, cs. *nadležitost*, *příslušnost*), *fellebbezés* (*Appelation*, h-sz. *pozov*, szln. *zazov*, *prošnja za presojo*), *törvényesítés*, *legalizálás* (*Legalisierung*, h. *obzakonitba*, sz. *obzakonjenje*, szln. *po-verjenje*), *törvényszerűség* (*Rechtsmäßigkeit*, h-sz. *zakonitost*, szln. *postavnost*), *tényállás* (*Tatbestand*, h-sz. *stanje učinjenice*, szln. *obstaneč djanja*) stb. Végső cél egy együttes, teljes kiadás („Gesamtausgabe”) lett volna. A külön kiadásokat („Separat-Ausgaben”) illetően vita alakult ki a különböző nyelvek („dialektusok”) képviselői között; a déli szlávok ellenezték, az északi (nyugati) szláv szakemberek viszont szükségesnek tartották előzetesen külön kiadások megjelentetését.

Ennek oka feltehetően az volt, hogy a déli szláv népek körében még élt az egységes déli szláv (déliszláv) nyelv megteremtésének illúziója, tudniillik azé a nyelvé, amelyet – romantikus elképzelések szerint – a Triglavtól (hegycsúcs a mai Szlovénia területén, Ny. I.) a Fekete tengerig („od Triglava do Crnoga mora”) fognak beszélni. Csak később vált szélesebb körben is tudatossá, hogy ez romantikus illúzió. Végül az utóbbi álláspontot fogadták el. Ezek a szótárak voltak tehát a déli szláv nyelvekben (a horvátban, a szerbben és a szlovénban) a standardizációs folyamat első jelentős állomásai, de fontos szerepük volt a cseh terminológiai norma kialakításában is. A terminológizációs folyamatnak, az anyanyelvi szakkifejezések megalkotása módszereinek egybevetésében a magyarral való összehasonlítás kézenfekvő, hiszen a magyar nyelvújítási mozgalom kibontakozása és a mozgalom szellemében született elméleti írások, szótárak, nyelvtanok évtizedekkel megelőzték a déli szláv népek hasonló szervezett törekvéseit, s így a magyar a némettel párhuzamosan, vagy többször tőle függetlenül is, mintával szolgálhatott a horvát, a szerb és a szlovén neologizmusok megalkotásában. A déli szláv népeket az anyanyelvi szókincs fejlesztése tekintetében megelőző magyar és a cseh nyelvújításban sok közös jegy mutatható ki mind a deklarált célok, elvek, mind pedig a konkrét eljárások, szó- és kifejezéskalkulációk tekintetében is. Nem véletlen, hogy a horvát (és kezdetben a szerb) nyelvújítók is sok cseh és/vagy magyar terminust vettek át és igazítottak nyelvükhöz, valamint sokat fordítottak le elemről elemre is. Ez a kor német → szláv és magyar → szláv hatások tekintetében a tükörszavak alkotásának kora. (Ennek a kérdésnek a horvát nyelvészetben, főként újabban, gazdag szakirodalma van, a kutatók azonban kevésbé vették tekintetbe, mint lehetséges, a gyakran szövegek alapján is igazolható mintát, a magyart, hanem automatikusan német mintát kerestek). A nyelvújítások korának időleges és maradandó eredményei azonban természetesen arról is tanúskodnak, hogy igen gyakran nem is lehet teljes bizonyossággal eldönteni, vajon egy-egy horvát (szerb vagy szlovén) szó közvetlen mintáját a németben, a csehben vagy a magyarban kell-e keresnünk. Bizonyító erejük ebben a tekintetben csak a párhuzamos szövegeknek van (vö. Nyomárkay 1989: 151–91.). Ha például a német nyelvű katonai szolgálati szabályzatokban 'katonatiszt' jelentésben *Offizier* szerepel, magyar fordításában *tiszt*, a horvátban pedig az anyanyelvi *čas(t)nik*, akkor biztos, hogy a horvát szó a magyar *tiszt* mintáját követi. A szövegek mellett bizonyító erejük lehetnek az azonos vagy közel azonos időben kiadott szótárak is.

Az elmondottak illusztrálása és bizonyítása céljából is a következőkben néhány, különböző tudományterületről való terminust vizsgálók meg részletesebben, rámutatva a fogalmakra alkotott anyanyelvi szavak szemléleti háttérére, azaz a bennük rögződött nyelvi világrépre. (A terminusok és a világ nyelvi képére vö. Bańcerowski 2000 passim).

Bizonyos fogalmak (tudományágak, illetve tantárgyak) anyanyelven való kifejezése elsőrendű fontosságú volt az oktatásban. Érthető, hogy a tankönyvekben számos idegen (latin, latinostott stb.) tantárgyelnevezést fordítottak le az oktatás nyelvére, a már említett cél, tudniillik az érthetőség és így a kifejezések használatának elősegítése érdekében. Érdekesek és tanulságosak például a *kémia* terminus anyanyelvi kifejezései mind a magyarban, mind a csehben, a horvátban és a szerbben is. A szó közvetlenül a gr. *chēmeía*, *chymēía* ← *chymós* 'Flüssigkeit, Saft v. *chýō*, *chēō* ich gieße, lasse fließen' (Heyse 1910) alakra megy vissza, „weil das erste Geschäft der Chemie darin bestand, Säfte aus den Pflanzen zu ziehen u. diese als Heilmittel zu mischen; die Lehre von den Grundstoffen (Elementen) der Naturkörper, ihren Verbindungen und ihrem gegenseitigen Verhalten, die Scheidekunst" (Heyse 1910). A görög, illetve latin eredetű szó és a belőle kifejlődött szócsalád német közvetítéssel került át a magyarba. Magyar megfelelője első ízben 1786-ból adatható: „Az Értválasztás' tudománya vagy *Chemia*" (TESz). A latin szót már a német puristák is kiküszöbölendőnek tartották, és megalkották a *Scheidekunst* és a *Mischkunst* szavakat, amelyek később a magyar, a cseh és a horvát sőt szerb anyanyelvi terminusok mintái lettek. Egészen a 20. század ötvenes éveig volt használatos tantárgynév a *vegytan*, amely Bugát Pál szóalkotása (Tolnai 1929: 166). Alapszemléletében hasonló, csupán az elemek elkülönítésének másik mozzanatát ragadja meg a csehből átvett horvát műszó: *lučba* a *lučiti* 'elválaszt, szétválaszt' igéből kép-

zett főnév, amelyet első ízben a horvát irodalmi és szaknyelv legjelentősebb munkása és megújítója, Bogoslav Šulek szótározott. A cseh szó a német *Scheidekunst* tükörszava, a horvát szó általánossá válásában azonban szerepe lehetett a magyar *Értzválasztás*nak is (az én kiemelésem, Ny.I.). A *lučba* szó megjelenik a szerbben is (Mihajlović V. II. 611.), sőt a szótárban körülíró magyarázata is olvasható: *rasvoritelna nauka, rasvoritelnica* 'a feloldás (tkp. szétválasztás) tudománya', amely mögött ugyancsak a *Scheidekunst* képzete húzódik meg. A TTMSz.-ben *elemtan, elemtudomány* (n. *Stoffkunde*), az NMTSz.-ben és az NMHivMSz.-ban *vegytan, vegyész* szerepel. Mind a magyar, mind a horvát anyanyelvi szó a köznyelvben és a hivatalos nyelvben is több mint száz évig volt használatban. A szerbben nem terjedt el, mivel Vuk Stefanović Karadžić, a szerb irodalmi nyelv megteremtője ellenezte a tükörszókalkotást mint szókincsgyarapítási módot, s teljes tekintélyével meggátolta a kibontakozó szerb nyelvújítás ilyen irányba való haladását.

A *vegytan*hoz hasonlóan sokáig volt használatos a köz- és a szaknyelvben is a *természetrájk* és a *természettan* terminus is. A megfelelő horvát elnevezések: *pririodopis* és *pririodoslovlje* is Bogoslav Šulek neologizmusai, amelyek 1860-ban kiadott német–horvát szótárában tűnnek fel először mint a n. *Naturkunde* és *Naturlehre* megfelelői. Heysé szótárában: *Physik – Naturkunde, Naturwissenschaft, in engerem Sinne die Wissenschaft von den Gesetzen und Ursachen der Naturerscheinungen, soweit dieselben nicht von organischen od. Chemischen Grundkräften abhängen, die Naturlehre* (az én kiemeléseim, Ny. I.). A *pririodopis* és a *pririodoslovlje* széles körű elterjedését és használatát (pl. magyar és horvát tantervekben és tankönyvekben) a magy. *természetrájk*, illetve *természettan* is segíthette. A TTMSz *physica* címszavának értelmezése *természettan*, az NMTSz a *Naturlehrét természettan*, a *Naturgeschichtét természetrájk* jelentéssel értelmezi. Az 1868-as törvénykönyvekben több adalék található ezekre a terminusokra, például: *počela pririodoslovlja i pririodopisa* (Zak 184) – *természettan és természetrájk elemei* (Törv. 271), a horvát országgyűlési iratokban szintén: *pririodopis za niže realne škole* ('természetrájk az alsóbb reáliskolák számára' Spisi 67–70: 69), *pririodopis is pririodoslovlje s obzirom na potrebe praktičnoga života* ('természetrájk és természettan különös tekintettel a gyakorlati élet szükségleteire' Spisi III. 68).

A tudományszakok, illetve tantárgyak elnevezései közül mindmáig tartja magát a magy. *földrájk* és a horvát *zemljopis*, amelynek közvetlen mintája a cseh *zeměpis*. Mindegyikük mögött a nemzetközi *Geographie, geográfia, geografija* kifejezések helyettesítésére alkotott ném. *Erdbeschreibung; Erd- oder Länderkunde* fedezhető fel (Heysé). A magy. *földrájk* először 'Landkarte' jelentésben bukkan fel 1803-ban, majd 1845-től használatos 'földleírással foglalkozó tudomány' jelentésben, erről azonban a TESz. azt mondja, hogy „a tudományszak nevéként újólag ismét megalkották”. A *geographia* korábbi értelmezései: *földleírása, földírat, földleirat* (TTMSz), 1858-ban már *földírat, földleírás, földrájk* (a német *Erdbeschreibung* mintájára; NMTMSz), 1870-ben: *földrájk, földírat, földleírás* (NMHivMSz.). A horvátban a közvetlen cseh és német minta mellett, főképp a szó elterjedését tekintve, de több párhuzamos magyar–horvát szöveg alapján sem zárható ki a magyar minta hatása. A szerbben 1760-ból, egy Szerbiában használt latin nyelvű ábécés könyvben a *geografija* megfelelőjeként a *zemljeopisanije* jelentés szerepel. Ez orosz szóképzési mintát tükröz. A cseh, horvát és magyar anyanyelvi megfelelőket a nemzetközi szó nem tudta kiszorítani. Érdekes azonban, hogy ha a fogalom nemzetközi kontextusban szerepelt, mint például a 'Pozor' 'Figyelem' című napilapban 1860-ban egy nemzetközi földrajzi kongresszusról szóló rövid tudósításban, akkor a *geografija*-ból képzett *geografski* melléknevet olvashatjuk: *Geografski kongres u Antwerpenu* (Pozor 1860. VI. 20.).

Az állami adminisztráció kiépítése folytán vált szükségessé az egyes jogi eljárások, határozatok, ítéletek hivatalos lejegyzésére külön munkakört létrehozni, jegyzőt alkalmazni. Ez a kezdetben alkalmi feladatkör azután állandó közigazgatási munkakörre is (közjegyző) alakult. (A *jegyző* szó pályafutása egyébként szemléletes példája annak, hogy a konkrét képzet és funkció hogyan váltott síkot [Hadrovics László elnevezése], és szakadt el a konkrét tevékenység, az írás, jegyzés kifejezésétől, hiszen a későbbiekben a községi vagy városi jegyző vagy az alispán után legmagasabb rangú hivatali tisztséget betöltő vármegyei főjegyző munkaköre is elvesztette az írás cselekvésé-

vel, munkájával való közvetlen kapcsolatát). Megnevezésére a németben a lat. *notarius*ból alkotott *Notar* szolgált: „urspr. ein Geschwindschreiber, der mit Abkürzungen od. Zeichen schreibt, dann über(haupt) ein Schreiber; jetzt ein Beglaubiger, der mit landesherrlicher Genehmigung bestellt und vereidet, das Recht hat, gewisse rechtliche Handlungen in Gegenwart von Zeugen zu vollziehen und darüber eine galubwürdige Urkunde anzunehmen” (Heyse 1910). A magy. *jegyző* a *notarius* tükörfordítása. Fogarasinál (1835 és 1842) a *Notarius* címszó nem szerepel. 1847-ben *notarius* – *jegyző* (TTMSz), 1858-ban *Notar* – *jegyző* (NMTMSz), 1870-ben *Notar* – *jegyző*, *közjegyző* (NMHivMSz) megfeleléseket találunk. A horvátban a *bilježnik* az akadémiai szótár (Rječnik JAZU) I. kötetében szerepel, de 1838-ból a szerbből is adatható (Mihajlović I. 6). Mindhárom szó ugyanazt a nyelvi képet, tudniillik a jegyzés, az írás tevékenységét rögzíti. Egymástól függetlenül, csupán hasonló látásmód alapján is keletkezettek. A horvátban az utóbbi két-három évtizedben felbukkant, a ’közjegyző’-nek pontosan megfelelő *javni bilježnik* használatos. Itt is lehetséges a közös látásmód, de a szembeszökő hasonlóság miatt nem zárható ki a közvetlen magyar hatás sem.

Széles körben használatos a jogi eljárásokban, majd később bizonyos konkrét feladatok elvégzésére alakult néhány tagból álló testület, a *bizottság*. A TESz ’bizalom’ jelentésben 1771-ből, ’bizottság’ jelentésben pedig 1831-ből adatható. Mai jelentése a *bízik* ’bizakodik; zuversichtlich sein’, a ’bizalma van valakiben; jemandem trauen’ és az ezekből a jelentésekből alakult ’gondozásra átd, megbíz; anvertrauen’ jelentés (TESz). A ném. *Kommission* a lat. *commissio* ’Vereinigung, Verbindung’ 15. századi átvétele, amelynek a középlelatinban ’Vorladung, Auftrag’ jelentése volt (DudÉt). Fogarasi Műszókönyvében (1835) és Jogtani műszókönyvében (1842), valamint a TTMSz-ben (1847) a *commissio* jelentése ’biztosság’. Az 1868-as magyar és horvát törvénygyűjteményben *bizottság* szerepel, a horvát törvénytöredékben (amely a magyar szöveg fordítása) pedig *povjerenstvo* olvasható: *a bizottság előtt megjelenni kötelesek* (Törv 200) – *dužni su doći pred povjerenstvo* (Zak 123), *felsőzlamlási bizottság* (Törv 204) – *prigovorno povjerenstvo* (Zak 126), *a többi tagokat a vármegyei bizottság választja* (Törv 298) – *ostale članove bira županijsko povjerenstvo* (Zak 236) és még több adat (vö. Nyomárkay 1989: 105–6). A horvát jogi terminológia alapjait bemutató könyvében Mamić ezt a szót német mintára alkotott tükörszónak véli, s azt bizonyítja (sok más kifejezéssel is), hogy a horvát purizmus erősebb volt a szlovénál és a szerbnel is (Mamić 1992). Hozzátehetjük, hogy éppen ennek a terminusnak az esetében a csehnél is, hiszen a Juridisch-politische Terminologie német–cseh kiadásában a cseh megfelelő *komise*. A horvát szó először Šulek német–horvát szótárában bukkan fel ’Commission, Commissariat’ jelentéssel. A magyar minta horvátira gyakorolt hatása vitán felüli. Egyfelől: a csehben a nemzetközi szó volt használatos, és a terminológiai szótár ezt „törvényesítette”, míg a német–horvát–szerb–szlovén kiadásban horvát nyelvi jelentésként már *povjerenstvo* van megadva. Másfelől: szavunk párhuzamos magyar–horvát szövegekben a magy. *bizottság* megfelelőjeként következetesen szerepel, nem utolsósorban pedig a magyar és a horvát szó szerkezete megegyező: part. perf. + *-ság* – part. perf. + *-stvo*. A jelentésen kívül a szövegek, mellettük pedig a szavak morfológiai szerkezete szolgál bizonyítékkal.

A közép-európai nyelvújítások célja az irodalmi és köznyelvek kodifikációja mellett, illetve annak részeként a „Sprachanschluss”, azaz a fejlettebb civilizációkhoz és nyelvekhez való felzárkózás. Ennek a világosan deklarált és sok tekintetben jól megszervezett mozgalomnak szellemi indíttatását a felvilágosodás eszmekörében találhatjuk meg. A nemzeté válás alapja a nyelv. A nyelvújító mozgalmak kifejezetten nemzetiek voltak, ezeknek legeklektantsabb példája a horvát nyelvújítás, amelynek szorgalmazói a kor legjelentősebb politikusai voltak, akik az anyanyelv használatában alapvető nemzeti jogot láttak.

A nyelvújításokat a kezdeti időszakban, legalábbis elvileg, mérsékelt purizmus jellemezte. Követendő példaként már a 18. század végi nyelvtanok is (a korábbi német grammatikák mintájára) az írók nyelvét tekintették. A szópírók szókinése és nyelvhasználati terminológia tekintetében mintát csupán közvetett módon adhatott. Elsősorban a széles jelentéskörű képzők használatában, egyes feledésbe merült, de az új igényeknek megfelelő képzők felelevenítésében, mint például a h-sz.

-ba deverbális nomenképző, amely a horvát nyelvújítók kedvelt képzője lett (pl. *muzika* helyett *glazba* 'tkp. hangzás, hangoztatás', szemléletben a magyar *zenével* rokon; a már említett *lučba* vagy *odriješba* 'amnesztia' stb.). A szóképzésnél fontosabb szerepet játszott azonban az utánzás, azaz a tükörszavak és kifejezések alkotása. Itt a horvátban elsősorban a német és a magyar minták hatottak. (Előfordult az is, hogy mind a kettő: a mai normának megfelelő h. *brzójav* 'gyors híradás, jelentés' előtagjának mintája minden bizonnyal a magy. *sürgöny* szóban meglevő *sürgős* 'gyors; brz', a második tag mintája pedig a n. *Meldung* 'jelentés, híradás' lehetett, ugyanis a korabeli német idegenszó-szótárak a *Telegramm* egyik megfelelőjeként *Drahtmeldung*-ot javasolnak. A *brzójav* tehát, úgy tűnik, tudatos, sőt tudós nyelvújítás terméke, amely azért honosodhatott meg, mert a szóalkotási modell: melléknév + kötőhang + zéró szuffixumos ígét megfelel a hagyománynak. (Talán így értendő a nyelvújítók által többször is emlegetett „a nyelv szelleme” kifejezés.)

A közép- és dél-európai nyelvújítások egybevetése számos tanulsággal szolgál. Már első pillantásra is szembevetendő a szemléletmód, a nyelvi világkép nagyfokú hasonlósága, valamint az utánzásra (tükörszó- és kifejezésalkotására) való hajlam. Természetesen a szóalkotásokban eltérő szemléleti háttér is kifejeződik attól függően, hogy a szóalkotók a szóban forgó cselekvés, történet mely mozzanatát ragadják meg, azaz a fogalom a valóság képének mely mozzanatát tartják leglényegesebbnek (Bańcerowski 2006).

A német purizmus – amint láttuk – három irányban terjedt kelet felé: hatását a cseh, a magyar és a horvát nyelvújításban is érezte. A német minták mellett – főként a cseheknél és a magyaroknál – fontos szerepet játszott a latin is. E három nyelvújítás ugyanabból az alapelvből indult ki, és szókincsgyarapítási és -újítási eljárásai is hasonlóak voltak. A szóképzés mellett legfontosabb szerepet a tükörszóalkotás játszotta, ami érthető is, hiszen az olyan fogalmakat, amelyek fogalomként is legfeljebb csak a legműveltebbek körében léteztek, másképp nem is igen lehetett anyanyelven kifejezni, mint az idegen nyelvi minta utánzásával.

SZAKIRODALOM

- Bańcerowski Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Szerk. Nyomárkay István. ELTE Bölcsészettudományi Kar Szláv és Balti Filológiai Intézet Lengyel Filológiai Tanszék Budapest.
- Bańcerowski Janusz 2006. A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a második valóság komponensei. *Nyr.* 130: 187–97.
- DudEt. = *Der Große Duden. Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache*. Bearbeitet von Günther Drosdowski, Paul Grebe und weiteren Mitarbeitern der Duderadaktion. Bibliographisches Institut. Mannheim. 1963.
- Heyse 1910 = Dr. Joh. Christ. Aug. *Heyses allgemeines verdeutschendes und erklärendes Fremdwörterbuch mit Bezeichnung der Aussprache und Betonung der Wörter nebst genauer Angabe ihrer Abstammung und Bildung*. Neunzehnte Original-Ausgabe, Hannover und Leipzig.
- Jogani Műszökönyv. Két Részben*. Irta Alsó-Viszti Fogarasi János, váltótörvényszéki tanácsjegyző s T.T.B. tag. Harmadik, Átdolgozott, s Különösen Váltó és Kereskedésjogi Műszökkel Bővített Kiadat. Pesten, 1842.
- Jonke, Ljudevit 1965. *Književni jezik u teoriji i praksi*. Znanje. Zagreb.
- Ilj. Kaán–Keszler 2006 = Ilj. Kaán Miklós–Keszler Borbála, Íz. ízvív. *Magyar Orvosi Nyelv* VI/2, 60–62.
- Mamić, Mile 1992. *Temelji hrvatskoga pravnog nazivlja*. Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Mihajlović, Velimir 1982, 1924. *Posrbice od Orfelina do Vuka*. I (B-O), II (II–III) Matica srpska. Novi Sad.
- NMHivMSz = *Német–Magyar Egyetemes Hivatali Műszótár* (Deutsch-ungarische allgemeine ämtliche Terminologie). Tekintettel a hivatali szakok minden ágazatára. Szerkesztette Kollonics László. Pest, 1870.
- MNTMSz. = *Német–Magyar Tudományos Műszótár a csász. Kir. Gymnásiumok és Reáliskolák számára*. A cs. kir. Cultus és közoktatási ministeriumtól e végre kinevezett bizottmány által. Deutsch-ungarische wissenschaftliche Terminologie. Pest, 1858.
- TTMSz = *Törvénytudományi Műszótár*. Közre bocsátja A' Magyar Tudós Társaság. Második, tetemesen bővített, kiadás. Pesten 1847.

- Műszókönyv A' Magyarhoni Törvény És Ország-Tudománybul. Irta Alsó-Viszti Fogarasi D. János, hites ügyvéd. Első Rész Diákmagyar műszókönyv. Második sokkal bővített és jobbított kiadás. Pesten 1835.
- Nyomárkay István 1989. *Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rammelmeyer, Matthias 1975. *Deutsche Lehnübersetzungen im Serbokroatischen*. Wiesbaden.
- Rječnik JAZU = *Rječnik hrvatskoga ili Srpskoga jezika*. Na Svijet izdoje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb I (1880–82) – 23 (1975–76).
- Spisi = *Saborski spisi sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije vel godine 1867–1870*. Zagreb. 1905.
- Tolnai Vilmos 1929. *A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története*. Budapest.
- Törv. = *Az 1865/67. és 1868. évi törvények gyűjteménye* (Sammlung der Gesetze von 1865/67 und 1868.). Herausgegeben von Ung. Königl. Innenministerium. (Redaktion der „Staatlichen Gesetzessammlung“) Budapest, 1908.
- Zak. = *Sbirka zakonah godine 1868*. Izdaje U. Kr. Ministarstvo Pravosudja. U Budimu 1868.

Nyomárkay István

SUMMARY

Nyomárkay, István

Language reforms in Central Europe in the nineteenth century

In Central and Southern Europe, conscious and planned language reform movements started to unfold in the late eighteenth century, culminating in the middle of the nineteenth. The emergence of specialized terminologies of Czech, Hungarian, and Croatian (as well as, to some extent, of Serbian) shows a number of similarities. Their mental roots can be found in the ideas of the enlightenment. Their fundamental aim was to express, in the respective mother tongues, the new terms of civilization in the broadest sense. That aim was served by the language reform movements whose earliest significant results were embodied in German-based terminological dictionaries of the various Slavonic languages published in the mid-nineteenth century. This paper deals with the reasons, antecedents, and results of those movements.

A magyar szórend kísérleti modelljei 1. Optimalitáselmélet

„Midőn én, még nem is tagja a nyelvészeti osztálynak, a magyar mondatról szándékoszom nézeteimet előadni, a t. Akadémia ujjal mutathat azon nyomozásokra és dolgozatokra, melyek e tárgyat – mondhatnám csaknem köz megegyezés szerint – már régóta tisztába hozták. Révainak kaján sírásó által születése óta úgyszólván eltemetett és így ismeretlen munkáját nem említve, ott vannak Fábián és Szilágyi koszorúzott értekezései; ott van Fogarasi „Euréka”-ja, s ott van az akadémia-szerkesztette „Rendszere a magyar nyelvnek!” „Mi kell több?”

Mi kell több? E magasan hangzó kérdés azt a határozott állítást foglalja magában, hogy „nem kell több!” És bizony nem kicsiny bátorságot kellennem, midőn azt merem ellene mondani, hogy: *kell több!* S merészségem még oda is elragad, hogy: *kell jobb!*” (Brassai 1860: 280).

„Az É. Kiss Katalin munkásságával [...] új és időtálló eredményeket hozó magyar szórendi kutatások [...] szinte a végérvényesség erejével rögzítették azokat a szabályokat, amelyeknek a mondat összetevői engedelmeskednek” (Kenesei 2005: 179).

1. Bevezetés

A magyar mondattani kutatások történetében két kánon is kialakult, s ma is egymás mellett él: a kétezres éves alapokon nyugvó akadémiai hagyomány és a harminc év alatt nemzetközi sikereket elérő hazai generatív nyelvészet egyaránt eljutott az önmagához viszonyított, más paradigmával összemérhetetlen végérvényesség bizonyos fokára. Brassai már 1860-ban egy csaknem tökéletesnek tekintett akadémiai leíró nyelvtannal szállt szembe, amikor a magyar mondatról – s különösen annak szórendjéről – előadta nézeteit, majd a 20. század utolsó harmadában a többek között éppen Brassai megfigyeléseit hasznosító generatív kutatások is elérkeztek arra a szintre, ahol – Kenesei István szavaival – „szinte a végérvényesség erejéről” beszélhetünk.

Jelen tanulmány ezzel az új végérvényességgel, a standard generatív elemzéssel szemben mutat be két, hangsúlyozottan **kísérleti** alternatívát. Az első a generatív nyelvészetben **belüli** alternatív irányzatot, az optimalitáselméletet követi: annak a kiszámítására kínál – a Chomskyt követő hagyományától eltérő – algoritmust, hogy egy adott nyelvben mely szósorok számítanak jólformált mondatnak, s melyek nem. A második egészen más kérdésfeltevésből indul ki: nem a tisztán grammatikai értelemben vett jólformáltság és rosszulformáltság között kíván különbséget tenni, hanem – a kognitív-funkcionális irányzat céljainak megfelelően – azt igyekszik modellálni, hogyan szolgál a struktúra különféle kognitív és kommunikatív funkciók leképezésére. Összeköti ugyanakkor a két modellt, hogy szakít a standard elemzés egyik legalapvetőbb eszközével, az összetevős szerkezeti ágrajzzal: a szavak elrendeződését nem a hierarchikusan **följük** építhető elméleti konstrukciókból (X' , XP stb.) vezeti le, hanem a **közöttük** fennálló funkcionális és lineáris viszonyokból.

A tanulmány első részének következő fejezeteiben röviden ismertetem az optimalitáselméleti modellt és annak radikális – X' -elméletet mellőző – szintaktikai alkalmazását (vö. Newson [2000, 2004], Newson és Maunula [2006]), majd bemutatom a magyar mondat egy lehetséges elemzését ebben a keretben, Imrényi (2005, 2006) alapján.

2. Az optimalitáselmélet és radikális szintaktikai alkalmazása

Amikor Kenesei István úgy fogalmaz, hogy „[a]z É. Kiss Katalin munkásságával [...] új és időtálló eredményeket hozó magyar szórendi kutatások [...] szinte a végérvényesség erejével rögzítették azokat a szabályokat, amelyeknek a mondat összetevői engedelmességek” (2005: 179), akkor két lényeges elméleti előfeltevéssel él, amelyeket érdemes explikálni. Az egyik, hogy a mondatot valamilyen **összetevős szerkezet** formájában lehet és kell ábrázolni; a másik, hogy ezt a szerkezetet **szabályok** hozzák létre: olyan **megsérthetetlen** elvek, megszorítások, szimbólummanipuláló műveletek stb., amelyek együttesen gondoskodnak a nyelv összes jólformált mondatának (de csak azoknak) a generálásáról. Mint alább látni fogjuk, egyik előfeltevést sem kell szükségképpen elfogadnunk: ha más elméleti keretből indulunk ki, egészen más – de elvben a korábbival egyenértékű – modellhez juthatunk.

A tanulmány e részében alkalmazott optimalitáselmélet (*Optimality Theory*, a továbbiakban OT) a kilencvenes évek elején indult (Prince és Smolensky 1993). Egyszerre erénye és hibája, hogy nem nyelvelmélet – önmagában véve nem a nyelvről tesz állításokat –, hanem olyan általános kiértékelő-összehasonlító algoritmus, amelyet különféle nyelvi jelenségek (mint ellentmondó követelményekre adott optimális megoldások) modellálására is alkalmazni lehet. Először a fonológiában bizonyult sikeresnek, majd nemsokára megjelentek az első OT-alapú szintaktikai elemzések is (pl. Grimshaw 1997).

A kiértékelésnek, összehasonlításnak csak úgy lehet értelme, ha a kiértékelendő objektumoknak van valamilyen „közös nevezőjük”: a modellben ezt az **Input** komponensben fejezhetjük ki. A szófónia Inputját a szótári elemek szolgáltatják, minél magasabb nyelvi szintet vizsgálunk

azonban, annál kevésbé kézenfekvő, hogy ez a komponens pontosan mit tartalmaz. A szintaxis Inputja feltehetően azoknak a szavaknak a halmaza, amelyekből a mondatot felépítjük, s különféle olyan adatokat is feltüntet, amelyek a szavak közötti funkcionális összefüggésekre (pl. vonzatstruktúra) vagy a mondat információs szerkezetére (topik, fókusz stb.) vonatkoznak. Körülbelül úgy képzelhetjük el tehát az Inputot, mintha a hagyományos grammatika ábrájában is felhasznált információt (amely a grammatikai funkciókra [GF] utal) kombinálnánk a diskurzusfunkciókra (DF) és más, mondattani szempontból fontos jegyekre vonatkozó információval. (Drasztikus leegyszerűsítéssel élve: az Input azt fejezi ki, hogy „mit is akarunk mondani”).

Ha ezen az úton indulunk el, akkor a *János megvárja Marit* mondatot informálisan a következő Inputból vezethetjük le:¹

- (1) Informális példa az Input információjának megjelenítésére:

Figyeljünk fel rá, hogy ez a reprezentáció nem utal az elemek közötti sorrendiségre, pusztán funkcionális összefüggéseket világít meg (mint ahogy a hagyományos grammatika legfőbb hiányossága is az, hogy a szórend nyelvi kódoló szerepéről elfeledkeznek). Az Inputban kifejezett hierarchikus információ lineáris „szétterítése”, a különféle sorrendi változatok létrehozása az Inputot követő második komponens, a **Generátor** (GEN) feladata. A legtöbb kutató feltételezi, hogy a GEN-t különféle, a struktúraépítésre vonatkozó elvek szabályozzák – nevezetesen meg kell felelnie a chomskyánus hagyományban általánosan elfogadott X'-elméletnek (Jackendoff 1977) –, én azonban empirikus és elméleti okokból² az OT olyan radikális szintaktikai alkalmazását követem, amely teljes szabadságot biztosít neki. A fenti Inputból ily módon az összes lehetséges szórendi változat létrejön, ezek alkotják az úgynevezett **jelőlhalmazt** (*candidate set*):

¹ A példát hangsúlyozottan csak informális megjelenítésnek szánom, amely a modellek közötti párhuzamok könnyebb megértését szolgálja. A példamondat megválasztásának is ez a célja, hagyományos ábrázolásához vö. Kugler 2000: 379.

² A tipológia arról tanúskodik, hogy nem minden nyelv engedelmeskedik az X'-elméletnek; az OT-ben pedig rendelkezésre áll egy olyan eszköz – az illesztési megszorítások (*alignment constraints*) –, amely szűkségtelenné teheti a frázisstruktúrát.

- (2) Az (1)-ből mint Inputból generált jelölthalmaz:

János megvárja Marit.
 János várja meg Marit.
 János Marit megvárja.
 János Marit várja meg.
 Marit megvárja János.
 Marit várja meg János.
 Várja meg János Marit.
 Stb.

Az így kapott jelölthalmazon futtatjuk le a tulajdonképpeni kiértékelő algoritmust, ez a **Kiértékelő** komponens (*Evaluator*, EVAL) feladata. A döntési mechanizmus alapja különféle megsérthető, egymással konfliktusban álló megszorítások (*constraints*) nyelvre jellemző hierarchiája.³ Például az iménti jelölthalmaz kiértékelésekor a következő megszorításokkal dolgozhatunk (3), és közöttük az alábbi hierarchiát állapíthatjuk meg (4):

- (3) a) BÖV-JOBB Helyezd az ige bővítményeit az igétől jobbra.
 b) IGEM-BAL Helyezd az igemódosítót az ige bal szélére (a „vmitől balra/jobbra” kifejezés csak irányt jelez, távolságot nem).
 c) TOPIK-1 Helyezd a [topik] elemeket a mondat elejére.
- (4) TOPIK-1 >> IGEM-BAL >> BÖV-JOBB

Míg az Input komponens az elemek közötti funkcionális összefüggéseket tükrözte (pl. vonatstruktúra), a megszorítások – ebben a radikális, Newson (2000, 2004) koncepciójára épülő OT-modellben – az elemek közötti lineáris viszonyokat fejezik ki.

Fontos észrevenni, hogy egyes korlátozások egymással konfliktusban állnak: például ugyanaz az elem – jelen esetben *János* – lehet bővítmény is és topik is, így egyszerre kellene az igétől jobbra és a mondat elején elhelyezkednie; ez természetesen lehetetlen. Szerencsére nem is szükséges, ugyanis az optimalitáselmélet **megsérthető** megszorításokkal dolgozik: az optimális jelölt is kénytelen megsérteni bizonyos – alacsonyabban rangsorolt – megszorításokat, ha ez az ára, hogy fontosabbnak eleget tegyen. (Egy magasabban rangsorolt megszorítás megsértése súlyosabb, mint gyengébb követelmények akárhányszori megsértése.) A (4) alatti rangsorban a >> szimbólum utal arra, hogy az előtte álló megszorítás fontosabb, mint amelyik követi. A TOPIK-1 >> BÖV-JOBB rendezés dönti el a javasolt elemzés szerint, hogy a magyarban a [topik] jeggyel megjelölt bővítmények a mondat elejére kerülnek.⁴

A jelölthalmaz kiértékelését a következő táblázat mutatja be, amelyben a megszorítás megsértéseket *-gal, az optimális (a megszorításoknak legnagyobb mértékben eleget tevő) jelöltet φ szimbólummal jelöltem. A végzetes megsértés jele a felkiáltójel, az ezzel megjelölt cella mögötti terü-

³ Az OT szigorú értelmezése szerint maguk a megszorítások univerzálisak (de vö. Ellison 2000), a nyelvek közötti különbségek ugyanazon megszorítások nyelvspecifikus rendezéséből adódnak. Ennyiben az OT az Univerzális Grammatika sajátos – a standard generatív felfogástól gyökeresen eltérő – elmélete is.

⁴ A standard generatív elemzés ugyanezt többlépcsős derivációval éri el: a deriváció egy korábbi fokán a [topik] jeggyel megjelölt kifejezés az ige mögött található (akárcsak a többi bővítmény), majd egy mozgató művelet (a topikalizáció) révén kerül az őt megillető mondat eleji felszíni pozícióba. A mozgató mint elméleti eszköz a szabályok megsérthetetlenségének következménye: két egymásnak ellentmondó megsérthetetlen megszorításnak csak úgy felelhetünk meg, ha különböző reprezentációs szinteken teszünk nekik eleget.

letet már figyelmen kívül hagyhatjuk. A táblázat csak illusztrációul szolgál, nem tartalmazza az összes lehetséges jelöltet, de könnyen belátható, hogy a táblázatból kimaradt jelöltek mind rosszabbak az optimálisnál.

(5) Az (1) alatti Inputból generált jelöltek kiértékelése:

	TOPIK-1	IGEM-BAL	BŐV-JOBB
János várja meg Marit		*!	*
János megvárja Marit			*
János Marit megvárja			**!
Marit megvárja János	***!		*
Várja meg János Marit	**!	*	

A táblázatot balról jobbra érdemes olvasni. A legmagasabban rangsorolt megszorításnak, TOPIK-1-nek csak az első három jelölt felel meg (amelyekben *János* áll a mondat élén), a többi kiszáll a versenyből. A versenyben maradók közül az első jelölt búcsúzik el leghamarabb, mivel megsérti az igemódosító pozíciójára vonatkozó követelményt. A második és a harmadik jelölt között végül az dönt, hogy előbbi csak egyszer, utóbbi azonban kétszer sérti meg a bővítmények elhelyezkedését szabályozó megszorítást (a második jelöltben csak *János*, a harmadikban *János* és *Marit* is az igétől balra található). Így a második jelölt lesz optimális, ez lesz adott Input mellett az **Output**.

Az OT terminológiájában tehát az „optimális jelölt” fogalma a standard generatív modellekből ismert „jólformált mondat” (*grammatical sentence*) megfelelője. Természetesen az iménti példában a többi jelölt is lehet jólformált mondat, de csak akkor, ha más Inputból indulunk ki: például a *Marit megvárja János* mondat akkor optimális, ha az Inputban a bővítmények közül nem *János*, hanem *Marit* kapott [topik] jegyet – némileg leegyszerűsítve a helyzetet: akkor, ha azt akarjuk, hogy *Marit*ről szóljon a mondat.

E bevezető rész után a magyar mondat további olyan elemtípusaival foglalkozom, amelyek szerepet kapnak a megszorításokban is. Ebben részben eltérek a standard generatív elemzéstől: a harmadik fejezetben amellet érvelek, hogy a fókusz a pragmatikai típusjelölő fogalmára cseréljük, majd a negyedik rész a többszörös kérdésekkel, az ötödik a szintén új kategóriaként bevezetett igazságoperátorokkal, a hatodik pedig a pozitív kvantorokkal foglalkozik.

3. Fókusz vagy pragmatikai típusjelölő?

A magyarra vonatkozó generatív szakirodalomban egyeduralgó a „fókusz” kifejezés használata az igét megelőző, szemantikailag és fonológiailag kiemelkedő, az igemódosítót az ige előtti pozícióból kizorító összetevő megnevezésére (például a *János MARIT várja meg* mondat második eleme a fókusz). A ma standardnak számító fókuszértelmezést Szabolcsi (1980) alapozta meg, majd Kenesei (1986) és É. Kiss (pl. 1998a, 2006a) fejlesztette tovább. E nézet lényegét É. Kiss (1998a) alapján úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a fókusz **kimerítő azonosítást** fejez ki: kimerítően azonosítja azokat a lehetséges személyeket vagy lehetséges dolgokat stb., akikre vagy amelyekre a mondatban kifejezett állítás ténylegesen igaz, kizárva a kiegészítő részhez tartozókat (akikre, illetve amelyekre az állítás elvben szintén igaz lehetne). Például a *János MARIT várja meg* mondattal a beszélő *Marit* azonosítja mint azt az egyedüli releváns személyt, akit *János* megvár, egyúttal kizárja azoknak a további lehetőségeknek a megvalósulását, hogy *Klárát*, *Zsófit* vagy másat várna meg. (É. Kiss [2006a] részben módosít ezen a felfogáson, a fókuszhoz *Higgins* [1973] és *Huber* [2000] nyomán „specifi-

káló predikátum” funkciót tulajdonít, de ezzel éppen az a célja, hogy a fókusz kimerítő olvasatának mélyebb magyarázatát adja.)

A standard fókuszértelmezés legfőbb problémájának az látszik, hogy önmagában, segédhipotézisek nélkül nem képes kezelni olyan további elemtípusok viselkedését, amelyek szintén fókuszpozíciót foglalnak el a magyar mondatban. Ilyen elemek mindenekelőtt a kérdőszók (6b), valamint bizonyos negatív értelmű kifejezések, például a *ritkán* (6c). E kifejezések közül csak egy szerepelhet fókuszban (vö. [6d,e]) – például (6e) csak akkor jólformált mondat, ha *ritkán* kontrasztív topikként értelmezzük.

- (6) a) MARIT várja meg János.
- b) KIT vár meg János?
- c) RITKÁN várja meg János Marit.
- d) *KIT JÁNOS vár meg?
- e) *RITKÁN KIT vár meg János?

A kérdőszóról É. Kiss maga is kimondja, hogy „nem azonosítást végez, hanem azonosítást kér” (2006b: 119), s bár kétségtelen, hogy rokon műveletekről van szó, a kettő között jelentős különbség mutatkozik mind a logikai szerkezet (a kérdő operátor jelenléte vagy hiánya), mind a pragmatikai funkció (vö. beszédaktusok) szempontjából. A negatív kifejezések esetében szintén problematikus volna a kimerítő azonosítás funkciójával magyarázni a fókuszalás követelményét – intuitíve valószínűbbnek látszik, hogy maga a tagadó mozzanat áll a jelenség háttérében (vö. *János RITKÁN várja meg Marit* ↔ *János gyakran megvárja Marit*; korai ismertetéséhez l. Arany 1873).

E problémákat a standard elemzés kétféleképpen orvosolhatja: vagy a „kimerítő azonosítás” téziséstől független további magyarázó elvekhez folyamodik, amelyek a kérdő és a negatív elemek fókuszalását indokolhatják, vagy – mint É. Kiss (2006b: 119) teszi – szótári stipulációval gondoskodhat a megfelelő kifejezések fókuszalásáról. Egyik megoldás sem igazán elegáns, hiszen lemond arról, hogy **azonos magyarázati szinten, egységesen** kezelje mindhárom elemtípus viselkedését. Az alábbiakban ezért egy alternatív megoldást javasolok, amely szakít a „kimerítő azonosítás” magyarázó elvével: nem is az azonosító fókuszról indulok ki, hanem a kérdő fókusz egy lehetséges értelmezését terjesztem ki a további elemtípusokra.

Az új javaslat alapötletét Newson (2004) optimalitáselméleti elemzése adta, aki az angol kérdőszó-előrevitt (*wh-fronting*) a következőképpen indokolja (a szöveget saját fordításban közlöm): „Az egyik lehetséges mód annak jellemzésére, hogy bizonyos nyelvekben a kérdőszó a kérdő mondat bal periferiáján helyezkedik el, a típusjelölés fogalmának bevezetése: a kérdő kifejezés a mondat elejére kerülve nem tesz mást, mint hogy a mondat kérdő mondat voltát jelöli. Ebből a nézőpontból a kérdőszó-’mozgatás’ oka, hogy egy kifejezés így tud eleget tenni a típusjelölés követelményének” (Newson 2004: 140).

Ha elfogadjuk, hogy a kérdőszó azért vesz fel speciális pozíciót a mondatban, hogy ezzel a mondat kérdő típusát jelölje, annak a magyar fókusz értelmezésére nézve fontos következményei lehetnek. Azt tapasztaltuk ugyanis, hogy a magyar kérdőszó fókuszpozícióba kerül: ugyanoda, ahova bizonyos azonosító és negatív elemek is törekednek (vö. [6]). A pozíció és a funkció közötti egy-egy értelmű megfelelés feltételezése esetén az a következtetés adódik, hogy a magyarban nemcsak a kérdő mondatok kérdő típusjelölése, hanem az azonosító mondatok azonosító, valamint a negatív mondatok negatív típusjelölése is a nyelvi repertoár része: ezek a jelölt típusok állnak kontrasztban a típusjelölés nélküli – jellemzően pozitív állítást tartalmazó, semleges – mondatokkal, amelyekben az igemódosító többnyire megelőzi az igét.⁵

⁵ Itt nem foglalkozom a progresszív aspektust kifejező igeikötő-hátravetéssel (pl. *Épp hoztam fel a bort a pincéből, amikor...*), amely lapos prozódiaiú szerkesztésmód (ennyiben a semleges mondatokkal rokon), mégis bizonyos értelemben jelölt (a perfektumhoz képest), vö. Kálmán C. et al. 1989: 75–6.

Bár Newson a típusjelölést inherens szintaktikai követelménynek tekinti, számomra az látszik indokoltnak, ha a jelenség pragmatikai alapozását kísérjük meg: a típusjelölés azzal függhet össze, hogy a mondat milyen kommunikatív funkciót tölt be a diskurzusbán.⁶ Míg egy semleges állítás (pl. *János megvárja Marit*) kimondásával a beszélő egyszerűen új információhoz juttatja a hallgatót, amelyet az problémamentesen integrálhat a korábbi tudásállapotának megfelelő tudáskészletébe, a kérdő, azonosító vagy negatív mondatok nyílt vagy rejtett utasítást tartalmaznak (prototipikus esetben): a kérdő mondat arra kéri a hallgatót, hogy szolgáljon információval a beszélőnek, míg az azonosító és negatív mondatok a hallgatótól korábbi – a beszélő által neki tulajdonított – várakozásai, feltevései egy részének feladását követelik meg. Mivel mindez a beszélő szándékának, vélekedéseinek, a kontextus körülményeinek stb. a függvénye, jogosnak tűnik a mondatok „pragmatikai” tipológiájáról beszélni, amely a magyarra nézve a következő formában adható meg:

(7) A magyar mondatok pragmatikai tipológiája:

	Típus	Példa
Típusjelölt	Típusjelölés nélküli állítás	<i>János megvárja Marit.</i>
	Kérdő	<i>János KIT vár meg?</i>
	Azonosító	<i>János MARIT várja meg.</i>
	Negatív	<i>János RITKÁN várja meg Marit.</i>

Két fontos megjegyzést kell tenni, mielőtt továbbhaladnánk. Egyrészt kiemelendő, hogy a tipológia pragmatikai **alapozása** nem jelenti azt, hogy a rendszerezés **státusza** is pragmatikai, hanem természetesen nyelvi-nyelvtani oppozíciókról van szó. (A kettő közötti kapcsolatot a részben nyelvfüggő grammatikalizációs ösvények jelentik, amelyek révén bizonyos beszédtevények grammatikai jelentőségre tehetnek szert.) Másrészt, a pragmatikai típusjelölés – mint nyelvi eszköz – csak az egyik lehetséges módja annak, hogy a mondat kommunikatív funkcióját kódoljuk: például a magyar eldöntendő kérdésekben az *-e* kérdő partikula vagy egy sajátos emelkedő-eső dallamminta látja el ugyanezt a feladatot, s persze a nyelvi megformáltság és a kommunikatív funkció el is válhat egymástól (pl. a *Kinyitnád az ablakot?* mondat udvarias felszólítást fejez ki).

Lássuk ezek után, milyen érvek szólhatnak a felvázolt új elemzés mellett.

Az első és talán legfontosabb előny a standard fókuszértelmezéshez képest, hogy a „pragmatikai típusjelölés” fogalma természetes magyarázatot ad a fókuszpozícióba kerülő elemek **változottságára** (kérdő, azonosító, negatív). Ugyanezt a „kimerítő azonosítás” magyarázó elvéről nem mondhatjuk el, hiszen az a három közül csak az egyik fókuszált elemtípus viselkedését képes indokolni.

További előny, hogy magyarázatot kapunk arra a tényre – vagy legalábbis erős tendenciára –, hogy csak egyetlen (szerkezeti) fókusz szokott előfordulni mondatonként (**KIT JÁNOS vár meg?*). Könnyen feltételezhetjük ugyanis, hogy azonos típus többszöri jelölése redundáns volna, míg többféle típus jelölése egyazon mondatban típusértelmezési problémát okozna – például kommunikatív szempontból nehezen képzelhető el, hogy valaki azonosítást tegyen és azonosítást kérjen egyazon

⁶ Ehhez nagyon hasonló javaslatot fogalmaz meg Kálmán C. et al. (1989), aki a mondatok „beszédértékek” szerinti osztályozására alapozza elemzését. A semleges és nem semleges mondatok határozott elkülönítését pedig már Kálmán (1985a, b) elvégezte, de ezek a kísérletek akkoriban – a generatív elmélet hazai előretörése idején – az indokoltnál kevesebb figyelmet kaptak.

tagmondatban (**típusunicitás**). A standard fókuszértelmezésből a fókusz unicitása nem következik, és É. Kiss (pl. 1998b) javasolt is olyan elemzéseket, amelyekben egy adott mondat több fókusz tartalmaz (ezek egy kivételével az ige mögött foglalnak helyet az S-struktúrában). E mondatlevezetések azonban inkább elméletfüggő lehetőségeket modellálnak – előfeltételezve a mozgatót mint legitím eszközt –, s empirikus érvelés aligha szolgáltatnak az új elemzéssel szemben.

Harmadszor, azt is a standard elemzésnél jobban tükrözi a típusjelöléssel operáló magyarázat, hogy a kérdő, azonosító vagy negatív elemet tartalmazó mondatok **jelöltebbek** (azaz bonyolultabbak, konceptuálisan összetettebbek), mint a semleges állítások. Mint ismeretes, É. Kiss a semleges mondat igeikötőjét az ige egyik argumentumának tekinti,⁷ és egy ige mögötti bővítménypozícióban generálja (pl. 1992: 119, 2006b: 117); a gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a *megvárja* alak a *várja meg*-ből áll elő transzformáció útján. Mivel ez a mozgató körülbelül ugyanakkora „derivációs költséggel” jár, mint a fókuszképzés, a grammatikai modell elfedi az imént említett jelöltségbeli különbséget. Ezzel szemben a javasolt elemzés számot ad arról az intuícioról, hogy a *János MARIT várja meg* mondat jelöltebb, bonyolultabb, mint a *János megvárja Marit*, hiszen csak az előbbi tartalmaz típusjelölőt. Ami pedig az igeikötőt illeti, ő az új javaslat szerint alapesetben az ige előtt szeretne helyet foglalni (vö. [3b]), s csak akkor adja fel pozícióját, ha ezt magasabban rangsorolt megszorítások indokolják.

Melyek lehetnek ezek a megszorítások? A „típusjelölés” fogalma elkötelezettséget jelent a tekintetben, hogy milyen pozícióhoz kötjük az Inputban ilyen jeggyel megjelölt elemeket. Az egyetlen természetes megoldás ugyanis az, hogy a típusjelölőnek a mondat perifériáján kell helyet foglalnia. Profán hasonlattal élve: ahogyan egy autó márkajelzését sem szokás kizárólag az utastérben feltüntetni, úgy a mondat pragmatikai típusának jelölőjétől is elvárhatjuk, hogy feltűnő, szélső helyzetbe kerüljön. Miatán – a megfigyeléseknek megfelelően – a típusjelölőt a mondat bal perifériájához rendeltük (8a), külön megszorítással kell gondoskodni arról, hogy a ragozott ige szomszédos legyen vele (8b). Ismét kiemelt szerephez jut a követelmények megsérthetőségének tétele: a topik és a típusjelölő egyaránt a bal perifériára szeretne kerülni, de a (9) alatti rendezés miatt a topik(ok) megelőzi(k) a típusjelölőt. A megszorítások minimális megsértésének érdekében a típusjelölő ilyenkor beéri a közvetlenül a topikokat követő hellyel.

(8)	a) TÍPUS-1	Helyezd a [típusjelölő] elemet a mondat elejére.
	b) IGE-JOBB	Helyezd a ragozott igtét a típusjelölő jobb szélére.
(9)	TOPIK-1 >> TÍPUS-1 >> IGE-JOBB >> IGEM-BAL >> BÖV-JOBB	

Az IGE-JOBB >> IGEM-BAL rendezés biztosítja, hogy típusjelölős mondatban az ige szomszédos legyen a típusjelölővel (*János MARIT várja meg* optimális **János MARIT megvárja* helyett). Ugyanezt É. Kiss rendszere is külön kimondja (2006b: 119), a javasolt elemzés előnye azonban, hogy a szomszédossági követelményen kívül más elméleti konstruktumot (frázisstruktúrát, többlépcsős derivációt stb.) nem használ fel a jelenség magyarázatára.

Illusztrációul nézzük annak a jelölthalmaznak a kiértékelését, amelynek Inputja a *meg + várja* igtét, a [topik] diskurzusfunkcióval asszociált *János* alanyi bővítményt és a [típusjelölő] jeggyel ellátott *Marit* tárgyi vonzatot tartalmazta. Az Input értelmezése: 'Ami Jánost illeti, Mari az és nem más, akit ő megvár'.

⁷ Ezzel ellentétes véleményt képvisel a szakirodalomban Kiefer és Ladányi (2000) és Kiefer (2003).

(10) Topikot és típusjelőt tartalmazó inputból generált jelölthalmaz kiértékelése:

	TOPIK-1	TÍPUS-1	IGE-JOBB	IGEM-BAL	BÖV-JOBB
János megvárja MARIT		***!	*		*
János várja meg MARIT		***!	*	*	*
☞ János MARIT várja meg		*		*	**
János MARIT megvárja		*	*!		**
MARIT János várja meg	*!		*	*	**
MARIT várja meg János	***!			*	*

A TOPIK-1 megszorítást csak az első négy jelölt éli túl, majd TÍPUS-1-nek egyik jelölt sem tesz eleget, ám míg az első kettő többször, a harmadik és a negyedik csak egyszer-egyszer sérti meg (ami pedig szükségszerű, mivel topikot is tartalmaz a mondat). Ezek után az dönti el a versenyt, hogy míg a *János MARIT várja meg* mondat eleget tesz IGE-JOBB-nak (azon az áron is, hogy IGEM-BAL-t megsérti), a **János MARIT megvárja* mondat fordítva tesz. Az IGE-JOBB >> IGEM-BAL rendezés kulcsfontosságúnak bizonyul.

Összefoglalva a fejezetben elmondottakat: amellett érveltem, hogy a standard elemzésben használt fókuszú váltást fel a pragmatikai típusjelölő fogalmával, amely jobban számot ad a megfelelő pozícióba kerülő elemek változatosságáról és unicitásáról, valamint arról, hogy a fókuszos (az új értelmezés szerint típusjelölős) mondatok jelöltebbek, bonyolultabbak, mint a fókusz nélküliek. A javasolt elemzés azzal is járt, hogy a típusjelölőt a mondat perifériájához kellett kötni: a topikok és a típusjelölő sorrendjét a (9) alatti rendezés szabályozta. Külön megszorítás írta elő a típusjelölő és az ige szomszédosságát – az IGE-JOBB >> IGEM-BAL rendezés miatt típusjelölős mondatban a ragozott ige megelőzi az igemódosítót.⁸

4. A többszörös kérdések

Látszólag ellentmond az előző fejezetben említett típusunitási követelménynek (tehát hogy mondatonként csak egyetlen típusjelölő szerepelhet) a többszörös kérdések esete. Ezek egyik fajtájában valamennyi kérdőszó a mondat elejére kerül. Az előrevitt kérdőszók többféle sorrendben is megjelenhetnek:

- (11) a) Ki mikor hova megy?
 b) Ki hova mikor megy?
 c) Mikor hova ki megy?
 d) Mikor ki hova megy?
 e) Hova mikor ki megy?
 f) Hova ki mikor megy?

⁸ Az igemódosító hátravetése egyúttal a magasan rangsorolt TÍPUS-1 megszorítás következménye is, amely megakadályozza, hogy az igemódosító a típusjelölő előtt foglaljon helyet, vö. **János meg MARIT várja*. Az igemódosító csak akkor előzheti meg a típusjelölőt, ha topikalizáljuk – erre elsősorban lokatív igemódosítók képesek, különösen kontrasztív szerkezetekben, vö. *Ki JÁNOS ment, be pedig MARI*.

A kérdések hangsúlymintáját, dallamát megvizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a lineárisan legutolsó kérdőszók emelkednek ki. Ezzel együtt jár a jelentéstani szerepük is: az első kérdés a helyekre kérdez rá, míg a személyeket – és bizonyos fokig a szóbajöhető időpontokat is – adottnak veszi: utóbbiak a beszélő és a hallgató által ismert közös univerzum részei, és a kérdő névmások indirekten utalnak rájuk.

A legcélszerűbb megoldásnak az látszik, ha e kérdőszókat topik* + típusjelölő sorozatoknak fogjuk fel (a topik* azt jelenti, hogy tetszőleges számú topikról van szó). Erős bizonyítékként jöhet számításba, hogy a kérdésekre adott válaszok egyértelműen ezt a mintázatot követik:

- (12) a) Ki hova megy? Péter A MECCSRE, János A KONCERTRE megy.
b) Hova ki megy? A meccsre PÉTER, a koncertre JÁNOS megy.

E példák alapján úgy tűnik, a többszörös kérdések e fajtája sem jelent problémát a javasolt elemzésre nézve: több kérdőszó esetén az egyik típusjelölő szerepet kap, a többi (opcionálisan, a szándékolt jelentéstől függően) topikalizálódik (vö. *Ki vesz el kit? ↔ Kit ki vesz el?*). A topikalizált kérdő névmások természetesen nem minden tekintetben viselkednek úgy, mint a közönséges topikok (például nem járulhat hozzájuk kontrasztív értelmezés), de szintaktikai pozíciójuk, a típusjelölőhöz képest kevésbé prominens prozódiai mintájuk, valamint az a tény, hogy adott, ismert szereplőkre vagy körülményekre utalnak, úgy látszik, elegendő okot szolgáltatnak ilyen besorolásukra.

Érdekes módon a javasolt elemzés a magyar generatív szakirodalomban (intuitív egyszerűsége ellenére) távolról sem számít általánosan elfogadottnak. A meghatározó É. Kiss-féle modell szerint az itt topiknak tekintett, lineárisan nem utolsó kérdőszók kvantoroként elemzendők, és egy speciális kvantorpozícióban kapnak helyet. É. Kiss (2006b: 120) azzal érvel emellett, hogy a *Ki KIT vert meg?* mondatban az alanyi kérdőszó univerzális értelmezést kap, és a mondat a következő paranccsal egyenértékű: 'Mondd meg mindenkiről, hogy kit vert meg'. A kérdés a kvantor disztributív olvasatának megfelelően párlistát, mondatstörést vár el válaszként: *János Imrét (verte meg), Péter Bélát (verte meg), István pedig Zoltánt (verte meg).*

Meglátásom szerint a kvantorértelmezés és a topikpozíció nem zárja ki egymást, ezért a többszörös kérdések esetében szükségtelen külön kvantorpozíciót feltételezni a fókusz (típusjelölő) fölött. Valójában nehéz volna a kérdőszók topikalizációjától mást, mint kvantorértelmezést várni, hiszen e kifejezéseknek névmási jelentésük van, így csak indirekten utalnak jeltárgyukra, szemben a közvetlenül referáló *János* tulajdonnévvel a *János KIT vert meg?* kérdésben. Ha egy ilyen indirekten utaló kifejezést topikalizálunk, azzal (a topikfunkcióból következően) egzisztenciális előfeltevést is végrehajtunk rajta, referenciáját adottnak-létezőnek tekintjük, emiatt a *ki* csakis 'valaki' vagy 'mindenki' értelmet vehet föl.

É. Kiss (1987) két érvet hoz fel a lineárisan nem utolsó kérdőszók topikként való kezelése ellen (a szöveget saját fordításban közlöm): „Nem állhatnak T-ben, mivel amíg a T-beli [értsd: topikalizált] összetevők sorrendje szabad, a kérdőszókat nem lehet szabadon cserélni, hanem szomszédosnak kell lenniük az F-ben lévő [értsd: fókuszált] kérdő kifejezéssel:

- [13] a) [_S· Neked mikor ki [_S mit [_S mondott?]]]
b) * [_S· Mikor ki nekem [_S mit [_S mondott?]]]

Ráadásul minden kérdőszó egyes erősségű hangsúlyt kap, míg a topikalizált összetevők hangsúlytalanok” (1987: 59).

É. Kiss tehát a prototipikus topikok tulajdonságaiból kiindulva (felcserélhetőség, hangsúlytalanság) hátrítja el azt a lehetőséget, hogy a lineárisan nem utolsó kérdő kifejezéseket topiknak tekintsük – holott ezek nem a topik *sine qua non* jegyei (ilyen jegyek az számíthat például, hogy létezőnek feltételezett szereplőkre, körülményekre utaljanak a topikalizált kifejezések). Véleményem szerint

a topik heterogén tartományként való felfogásával – amelyben 1. nem feltétlenül hangsúlytalan minden elem, 2. a kifejezések direkten vagy indirekten is utalhatnak jeltárgyukra, 3. az első két szemponttal összefüggésben a sorrend bizonyos kötöttségeket mutathat – összességében egyszerűbb elemzéshez jutunk.

5. Igazságoperátorok

Mint azt a standard generatív elemzés is régen megállapította (pl. Szabolcsi 1980: 75, É. Kiss 1987: 57–61), a kérdőszók közül sajátosan viselkedik a *miért*. A javasolt új modell terminológiája szerint úgy fogalmazhatunk, hogy míg a *ki*, *mikor*, *hol* esetében valamelyik kérdőszó biztosan típusjelölő pozíciót és funkciót vesz fel, azaz kötelezően kérdő típusúvá teszi a mondatot (vö. (11)), a *miért* szerepelhet azonosító típusjelölővel ellátott („fókuszos”⁹) mondatban is, a fókusz előtt:

- (14) a) Miért PÉTER megy a meccsre?
b) Miért A MECCSRE megy Péter?

Ugyanakkor ha több más kérdőszó is szerepel a *miért*tel egy mondatban, mindig neki kell lineárisan utolsóknak lennie:

- (15) a) *Miért KI megy a meccsre?
b) Ki miért megy a meccsre?

Első pillantásra azt hihetnénk, a *miért* paradox módon viselkedik: egyfelől lemond a típusjelölés jogáról fókuszos mondatban, másfelől a többi kérdőszónál is jobban ragaszkodik az igével való szomszédossághoz többszörös kérdést tartalmazó mondatban. A paradoxon egyetlen feloldási módjának az látszik, ha ezt a kérdőszót külön szóosztályba soroljuk. De vajon milyenbe, és mely más elemek tartozhatnak ide?

A probléma megoldásához egy másik probléma felvetésével kerülhetünk közelebb. A negatív típusjelölők közül eddig kizárólag a *ritkán*t említettem meg; felszínes vizsgálódás alapján vele azonos kategóriába kerülhetne a *sohasem* és a *nem* is. Például ige előtti helyzetben éppúgy szomszédosak az igetövel, mint a *ritkán*:

- (16) a) RITKÁN látogattam meg.
b) Sohasem látogattam meg.
c) Nem látogattam meg.

Míg azonban a *sohasem* és a *nem* (akárcsak a *miért*) megjelenhet fókusz előtt, a *ritkán* nem (a releváns nem kontrasztív értelmezés mellett):

- (17) a) *Ritkán ŐT látogattam meg.
b) Sohasem ŐT látogattam meg.
c) Nem ŐT látogattam meg.

Szintén érdekes, de már csak a *nem*re érvényes általánosítás, hogy amennyiben hangsúlytalan, képes beékelődni a típusjelölő és az ige közé, ahova más elem nemigen juthat – ez a típus-

⁹ A következőkben a *fókusz* kifejezést 'azonosító típusjelölő' értelemben használom.

unicitás követelménye miatt arra utal, hogy a hangsúlytalan tagadószt nem tekinthetjük negatív típusjelölőnek:

- (18) a) *KIT ritkán látogattál meg?
 b) *KIT sohasem látogattál meg?
 c) KIT nem látogattál meg?

Tekintsünk most el ez utóbbi esettől (amely valószínűleg hangsúlyszabállyal magyarázható), és fordítsuk figyelmünket arra a tényre, hogy a *sohasem* és a *nem*, akárcsak a *miért*, közvetlenül megelőzheti a fókuszot a mondatban, ugyanakkor az igével is szert szomszédos lenni. Van-e olyan közös tulajdonság a fókusz és az ige között, amellyel a szóban forgó kifejezések viselkedését megindokolhatnánk? Úgy tűnik, van: É. Kiss (2006a) is, mint korábban utaltam rá, a fókusz predikátumként való értelmezését támogatja – az azonosításnak predikatív funkciója van –, az ige pedig kétségtelenül maga a prototipikus állítmány. A *miértet*, a *sohasemet* és a *nemet* az köti tehát össze, hogy a mondat két lehetséges predikátumának valamelyikére vonatkoznak, azt előzik meg: ezt jelentésükből is könnyen levezethetjük, hiszen mindhárman (és természetesen a további *semre* végződő kifejezések is) valaminek az 'igaz'-ságán végeznek el műveleteket: a *miért* rákérdez az okára, a *sohasem* és a *nem* tagadja.

A továbbiakban e kifejezéseket igazságoperátoroknak¹⁰ nevezem, és a következő megszorítást rendelem hozzájuk:

- (20) IGOP-BAL Helyezd az igazságoperátort a predikátum bal szélére.

Az igazságoperátorok közül több is előfordulhat egyazon predikátum előtt, ilyenkor – feltételesen az operátorok relatív hatóköre miatt – a kérdő megelőzi a tagadót: *Miért nem látogattad meg?*, illetve *Miért nem ŐT látogattad meg?* Megengedett az is, hogy mindkét predikátumhoz egy-egy igazságoperátor tartozzék: *Miért ŐT nem látogattad meg?*

IGOP-BAL-1 igen magasra kell helyezni a megszorításhierarchián, például dominálnia kell TÍPUS-1-et is, különben a fókuszot nem előzhetné meg a rá vonatkozó igazságoperátor. Feltételezve, hogy TOPIK-1-gyel azonos erősségű (ezt a rendezésben | jellel fejezhetjük ki), a következő hierarchiát állapíthatjuk meg:

- (20) IGOP-BAL | TOPIK-1 >> TÍPUS-1 >> IGE-JOBB >> IGE-BAL >> BÖV-JOBB

Illusztrációul nézzük annak a jelölthalmaznak a kiértékelését, amelynek Inputja a következőket specifikálta: 1. a *meg* + *vár* ige alanyi (*János*) és tárgyi (*Marit*) bővítményt kapott, 2. ezek közül *János* [(azonosító) típusjelölő] jeggyel lett asszociálva, 3. az Input kérdő igazságoperátort rendelt *János*hoz mint azonosító predikátumhoz és 4. tagadó igazságoperátort az igei állítmányhoz. Az értelmezés: 'Miért Jánosra igaz egyedül az, hogy nem várja meg Marit?'. (A mondathoz a *meg-vár* igéhez prototipikusan kapcsolódó szituáció miatt nehéz elképzelni a megfelelő kontextust: olyan helyzetre gondoljunk, amelyben mindenkinek kötelessége lenne megvárnia Marit, ám ennek János – egyedülként – nem tesz eleget.)

¹⁰ Az elnevezés nem problémamentes, mivel a logikában (például MacColl elméletében, vö. Stelzner 1999) más használata is ismert. Én azért alkalmazom mégis, mert transzparenssé teszi ki, hogy egy predikátum igazságára vonatkozik egy ilyen kifejezés, illetve hogy meghatározott szintaktikai pozícióban van hozzá képest, ahonnan hatókörébe tudja vonni a predikátumot.

(21) Két igazságoperátort tartalmazó Inputból generált jelöltek kiértékelése:

	IGÖP-BAL	TÍPUS-I	IGE-JOBB	IGEM-BAL	BÖV-JOBB
Marit miért JÁNOS nem várja meg?		***!	*	*	**
Marit miért nem JÁNOS várja meg?	*!	***		*	**
Miért nem JÁNOS várja meg Marit?	***!	**		*	*
☞ Miért JÁNOS nem várja meg Marit?		*	*	*	*
Miért JÁNOS nem megvárja Marit?		*	***!		*
JÁNOS miért nem várja meg Marit?	*!		**	*	*

Ismét jól látható, hogy az optimális jelölt is kénytelen számos korlátozást megsérteni, de mivel a legfontosabb megszorításnak, IGÖP-BAL-nak eleget tesz, és TÍPUS-I-et és IGE-JOBB-ot is csak minimálisan sérti meg, a kiértékelés őt hozza ki győztesnek.

A *semre* végződő tagadó igazságoperátorokkal kapcsolatban érdekes jelenség, hogy amennyiben az ige mögött foglalnak helyet, úgy az igét a *nem* tagadószőnnek (tagadó igazságoperátornak) kell megelőznie: *Géza sem jött el* → *Nem jött el Géza sem*; *Sohasem olvasnak* → *Nem olvasnak sohasem* stb. Imrényi (2005: 64)-ben ezt úgy magyaráztam, hogy a *nem* tagadószó (a [tagadó igazságoperátor] jegy nyelvi megfelelője) kiemelődik a *semre* végződő kifejezésekből, hátrahagyva azok lexikális konceptuális szerkezetét,¹¹ például az ige mögötti *sohasem* már egyszerű időhatározóként viselkedik, az igazságoperátor jegyet nem ő, hanem a tagadószó viszi be a mondat szemantikájába. Az igére vonatkozó igazságoperátor „kettéválása” legtöbbször opcionális művelet, de kötelező akkor, ha a mondat típusjelölőt tartalmaz, mivel csak a *nem* lehet hangsúlytalan, ezáltal csak ő ékelődhet be a típusjelölő és az ige közé. Ez a magyarázata tehát annak, hogy **GÉZA sohasem jött el* rossz mondat, de jólformált az, hogy *GÉZA nem jött el sohasem*.

Végül meg kell említeni, hogy a *nemen* és a *semre* végződő kifejezéseken kívül további (komplex) igazságoperátor lehet – többek között – a *nem mindenki*, amelynek disztribúciója a *senki semé*hez hasonlít. É. Kiss (1998c: 65) a *nem mindenki* esetében QP-tagadásról (azaz a kvantorcsoport tagadásáról) beszél, és a *nemet* a QP fölötti NEGP-hez rendeli. Ennek azonban ellentmond, hogy – mint É. Kiss maga is megfigyeli – „míg a VP-t megelőző kvantor nem kényszeríti az igemódosítót az ige mögé – lásd [22a]-t, megváltozik a helyzet, ha az univerzális-kvantor kifejezést tagadjuk – lásd [22b, c]-t:

- [22] a) [_{QP} Mindenki [_{VP} elment]]
 b) * [_{NEGP} Nem [_{QP} mindenki [_{VP} elment]]]
 c) [_{NEGP} Nem [_{QP} mindenki [_{VP} ment el]]]

Vajon mi lehet ennek a jelenségnek az oka?”, teszi fel a kérdést É. Kiss. Vegyük észre, hogy a megadott összetevős szerkezeti elemzésből inkább [22b] jólformáltsága következne, hiszen a tagadószó egy már meglévő, csak a kvantort és az igét tartalmazó struktúrát bővít, amelyben az igemódosító az ige előtt található (vö. [22a]). É. Kiss magyarázata a következő: „Fentebb kifejtett gondolatmenetünk értelmében QP fölél rendelt NEGP esetén az univerzális kvantor hangsúlyának törlése azt fejezi ki, hogy a tagadás magába olvasztotta az univerzális állítást. Ha ez igaz, akkor

¹¹ Hasonló műveletnek látszik az angolban a *do* ragozott alakjának kiemelése az igéből kérdő mondatokban (*Who did you see?* 'Kit láttál?'). Ez esetben is arról van szó, hogy szintaktikai önállóságra tesz szert valamely funkcionális jegy, csak ezúttal nem az „igazságoperátorság”, hanem az ige grammatikai jegyének összességé (szám- és személybeli egyeztetés, igeidő) emelődik ki.

a VP logikai értelemben már nem univerzális állításba, hanem közvetlenül egy negatív állításba ágyazódik, melynek szorosan vett állítmánya a *nem mindenki*. Következésképp működésbe lép [az] a hangsúlytörő szabály, mely szerint a VP igei alaptagjának hangsúlyozási szempontból be kell olvadnia a közvetlenül a VP fölé rendelt NEGP állítmányába. Ez a követelmény, mint megfigyeltük, azzal jár együtt, hogy az igemódosítónak az ige mögött kell maradnia” (1998c: 67).

Véleményem szerint egyszerűbb, kevesebb stipulációt igénylő megoldás, ha kimondjuk, hogy a *nem mindenki* épp olyan komplex tagadó igazságoperátor, mint a *senki sem*. Figyeljünk fel É. Kiss imént idézett gondolatára, miszerint „a VP logikai értelemben [egy olyan] állításba ágyazódik, melynek szorosan vett állítmánya a *nem mindenki*”. A megoldás belső ellentmondás veszélyét rejti magában, mivel É. Kiss ágrajzában a *nem* és a *mindenki* még csak nem is alkot összetevőt, így nehezen érthető, hogyan képviselhetnének együtt állítmányi funkciót. Ha viszont a *nem mindenkit* komplex igazságoperátornak tekintjük, akkor könnyen belátható, miért alkothat logikailag egy egységet a két szó, és viselkedhet teljesen hasonlóan a *senki sem*hez, akár a fókusz, akár az igét előzi meg:

- (23) a) Nem mindenki MARIT csodálja meg.
b) Senki sem MARIT csodálja meg.

- (24) a) Marit nem mindenki csodálja meg.
b) Marit senki sem csodálja meg.

Az elemzésnek az *sem* mond ellent, hogy a fókusz előtt többszörös tagadás is előfordulhat (É. Kiss [1998c: 65] példája: *Nem mindenki nem A FELESEGÉVEL táncolt*), mivel mint korábban említettem, több igazságoperátor is rendelhető ugyanazon predikátum elé (pl. *Miért nem A FELESEGÉVEL táncolt?*; *Soha senki sem A FELESEGÉVEL táncolt*; stb.).¹²

6. Pozitív kvantorok

Az igazságoperátorokkal rokon szóosztály a pozitív kvantorok kategóriája, amelybe például a *mindenki* és a *többször is* kifejezéseket sorolhatjuk.¹³ Ezekre szintén érvényes, hogy a mondat két lehetséges predikátumának valamelyikére – tehát a fókuszra vagy az igére – vonatkoznak, azt

¹² A *nem mindenki*hez teljesen hasonló komplex igazságoperátorok még a *nem mindenhol*, a *nem mindig* stb. Ezenkívül valószínűnek látszik, hogy a „kérdőszó + *nem*” szóсорok is hajlamosak egyetlen komplex igazságoperátort alkotni (pl. *ki nem, mikor nem*), amelyekben a kérdőszó mintegy kijelöli a propozíció tagadásának dimenzióját, és rákérdez a tagadott predikátum terjedelmére. Ez lehet a magyarázata az olyan mondatoknak, amelyekben Kenesei (2005: 188) a kettős fókusz esetét látja, és eszerint jelöli: *MELYIK ÁLDOZATOT nem KOVÁCS ölte meg? KI nem a HAMLETET olvasta?* Ha a magyarban valóban lenne többszörös fókusz, az ellentmondana a 3. fejezetben vázolt elemzésemnek, mely a mondatok típusunicitását követelte meg. A kérdéses mondatokra azonban másfajta megoldás is elképzelhető: a *nem* tagadószó eszerint balról kibővül a kérdő kifejezésekkel, s egyetlen komplex igazságoperátort alkot velük (*melyik áldozatot nem*, illetve *ki nem*). A magyarázat mellett erős érveként hozható fel, hogy tagadószó nélkül az ilyen „többszörös fókusz” nem fordulhat elő: **MELYIK ÁLDOZATOT KOVÁCS ölte meg?*; **KI A HAMLETET olvasta?*

¹³ A generatív hagyomány árnyaltabb osztályozást követ, a *mindenkit* univerzális kvantornak tekinti, míg a *többször is* nem az – jelen tanulmány azonban más előfeltevésekből indul ki (többek között nem számol Logikai Formával s összetevős szerkezettel sem), így több érv szól az egységes kategória mellett, mint ellene. Például az a tény, hogy a *mindenki* és a *többször is* kétféle sorrendben is megelőzheti a predikátumot (*Mindenki többször is JÁNOST hívta fel*, illetve *Többször is mindenki JÁNOST hívta fel*), arra utalhat, hogy azonos szóosztályba tartoznak, s a különbségek önálló elvekből (pl. hatókör-értelmezés) következnek.

előzik meg (vö. [25, 26]), ám fontos különbség az igazságoperátorokhoz képest, hogy ha az igével állnak viszonyban, akkor beengedik önmaguk és az ige közé az igemódosítót (26a, b).

- (25) a) Többször is JÁNOST hívták fel.
b) Mindenki JÁNOST hívta fel.

- (26) a) Jánost többször is felhívták.
b) Jánost mindenki felhívta.

A kvantorok disztribúciójának magyarázatára korábban ahhoz hasonló korlátozást feltételeztem, mint amelyet az igazságoperátorok esetében:

- (27) KV-BAL Helyezd a pozitív kvantort a predikátum bal szélére. (előzetes)

Ez a megoldás azonban rendezési paradoxonhoz vezet. Mivel az igemódosító beékelődhet a pozitív kvantor és az ige közé (vö. [26a, b]), azt a következtetést kell levonnunk, hogy IGEM-BAL dominálja KV-BAL-t a hierarchiában. Csakhogy ha a pozitív kvantorokra vonatkozó korlátozásnak ilyen gyenge a státusza a rendszerben, akkor nehezen érthető, miként előzhetik meg ezek az elemek az azonosító típusjelölőket (vö. [25a, b]), amelyek feltételezésünk szerint a mondat legelejére törekednek a meglehetősen magasán rangsorolt TÍPUS-1 értelmében.

A (27) alatti megszorítás csak akkor lenne fenntartható, ha a fókuszról balra eső pozitív kvantorokat topikoknak tekintenénk; ez azonban a topikfunkció követelményei miatt csak akkor lehetséges, ha adott, ismert szereplőkre vagy körülményekre utalnak. (25a, b)-t valóban elemezhetjük így is (amennyiben *mindenki*, illetve *többször is* hangsúlytalan, és a fókuszra esik a mondat első főhangsúlyja), ugyanakkor a pozitív kvantorok a mondat predikatív szakaszát is bevezethetik (ez esetben hangsúlyosak).

A megoldás új javaslatom szerint az lehet, ha két különálló megszorítással szabályozzuk a kvantor viselkedését: az egyik csak azt írja elő, hogy a kvantor előzze meg a predikátumot – de a köztük lévő távolságra nem utal –, a másik pedig azt, hogy szomszédos legyen vele.¹⁴ Ha előbbi megszorítást magasán, utóbbit alacsonyán rangsoroljuk a hierarchiában, a (27)-ből származó rendezési paradoxon megoldódik: mind (25)-ben, mind (26)-ban a kvantornak meg kell előznie a predikátumot, az azonban gyengébb, könnyebben megsérthető követelmény, hogy közvetlenül mellette foglaljon helyet.

- (28) KV-BAL A pozitív kvantor előzze meg a predikátumot.
KV-PRED A pozitív kvantor legyen szomszédos a predikátummal.

- (29) IGOP-BAL | TOPIK-1 >> KV-BAL >> TÍPUS-1 >> IGE-JOBB >> IGEM-BAL >> KV-PRED >> BÖV-JOBB

Illusztrációul nézzük (25b), illetve (26b) kiértékelését, néhány további jelölttel összevetve.¹⁵

¹⁴ A megelőzési és a szomszédossági követelmények elkülönítésének elméleti előnyeit Newson és Maunula (2006) tárgyalják részletesen. Az egyszerűség kedvéért ebben a tanulmányban többnyire egyesítettem a kétféle követelményt (például az igazságoperátorokra vonatkozó megszorítás egyszerre kódolja a megelőzést és a szomszédosságot); egy kidolgozottabb formális elemzésben ezek a következtetések felszámolhatók.

¹⁵ Itt nem foglalkozom azzal a ténnyel, hogy a pozitív kvantor akár az ige mögött is helyet foglalhat (pl. *JÁNOST hívta fel mindenki*). Ez a lehetőség valószínűleg azzal függ össze, hogy a kvantor hatókörének nem mindig vannak szintaktikai következményei, a kérdéses elem egyszerű bővítményként is viselkedhet (mint ahogy az angol *everybody* 'mindenki' kifejezés disztribúciója is a közönséges alanyi, tárgyi stb. bővítményekéhez hasonló: *John loves Mary / Everybody loves Mary* 'János szereti Marit / Mindenki szereti Marit', illetve *John loves Mary / John loves everybody* 'János szereti Marit / János szeret mindenkit').

(30) Az Input értelmezése: 'Minden x személyre, x Jánost hívta fel és nem más':

	KV-BAL	TÍPUS-1	IGE-JOBB	IGEM-BAL	KV-PRED
☞ Mindenki JÁNOST hívta fel		*		*	
Mindenki JÁNOST felhívta		*	*!		
JÁNOST mindenki hívta fel	*!		*	*	
JÁNOST mindenki felhívta	*!		**		

(31) Az Input értelmezése: 'Ami Jánost illeti, minden x személyre igaz, hogy x felhívta őt':

	TOPIK-1	KV-BAL	IGEM-BAL	KV-PRED
☞ Jánost mindenki felhívta				*
Jánost mindenki hívta fel			*!	
Mindenki Jánost felhívta	*!			**
Mindenki Jánost hívta fel	*!		*	*

(30)-ban a kvantor és a fókuszpredikátum szomszédossága nem forog veszélyben, hiszen egyedül a kvantor előzi meg a fókusz (a TÍPUS-1-et domináló KV-BAL megszorítás értelmében). (31)-ben viszont már szerepet kap a szomszédossági követelmény: az első és a második jelölt között az dönt, hogy IGEM-BAL és KV-PRED közül melyiknek felelnek meg. Mivel fontosabb, hogy az igemódosító az ige bal szélén legyen, mint hogy a kvantor kerüljön ugyanoda, az első jelölt az optimális.

7. Összefoglalás

A bemutatott modellel – amelyet természetesen nem tudtam minden részletében kifejteni¹⁶ – a magyar mondat optimalitáselméleti elemzésére tettem kísérletet. Az Input komponens a mondatalkotó szavakat és a közöttük fennálló grammatikai és diszkurzív viszonyokat tartalmazta; a Generátor vakon létrehozta az Inputból az összes lehetséges szórendi változatot (a jelölthalmazt); a Kiértékelő komponens pedig a magyar nyelvre jellemzőnek feltételezett megszorításhierarchia alapján kiértékelte a jelölteket, és kiválasztotta közülük az optimálisat, amely a modell szerint az Inputnak megfelelő jólformált mondat.

Az elemzés a megfigyelés, kategorizálás szintjén több új általánosítással szolgált: a fókusz a pragmatikai típusjelölő fogalmára cserélte, bevezette az igazságoperátorok osztályát az olyan kifejezések jellemzésére, mint a *miért*, a *nem* és a *sohasem*, a topikot pedig heterogén tartományként mutatta be, amelyben így a lineárisan nem utolsó kérdőszók is helyet kaphattak, akárcsak az adott, ismert információra utaló pozitív kvantorok.

¹⁶ Az egyik legfőbb hiányosság, hogy nem szóltam az egyes szintagmákon (a generatív hagyomány szerint főnévi, melléknévi stb. csoporton) belüli elemsorrendről. Összetevős szerkezet híján ezt a jelenségkört is megsértendő megszorítások szabályozhatják, amelyeket feltehetően igen magasra kell helyezni a hierarchiában, hogy az egyszerű mondat makrostruktúrájának követelményei (topikalizáció, típusjelölés stb.) ne borítsák föl a lokális kapcsolatokat (pl. névelő és főnév lineáris viszonyát).

A tanulmány következő részében egy újabb kísérleti modellt ismertetek, amely már nem a generatív nyelvészet kérdésére keresi a választ (jólformált és rosszulformált mondatok elkülönítése), hanem a kognitív-funkcionális irányzat céljainak megfelelően arról kíván számot adni, hogyan tükröződnek a struktúrában a nyelv – mint (részben) heteronóm jelenség – általános funkciói.

SZAKIRODALOM

- Arany János 1873. A szórend. *Magyar Nyelvőr* 2: 7–11.
- Brassai Sámuel 1860. A magyar mondat I. *Akadémiai Értesítő* 1: 279–399.
- É. Kiss Katalin 1987. *Configurationality in Hungarian*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális Magyar Nyelvtan, 1. kötet, Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 79–177.
- É. Kiss Katalin 1998a. Identification Focus versus Information Focus. *Language* 74, 245–73.
- É. Kiss Katalin 1998b. Multiple topic, one focus? *Acta Linguistica Hungarica* 45, 3–29.
- É. Kiss Katalin 1998c. Mondattan. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Budapest, 17–184.
- É. Kiss, Katalin 2006a. Focussing as predication. In: Valéria Molnar–Susanne Winkler (eds.): *The Architecture of Focus*. Mouton de Gruyter, Berlin, 169–96.
- É. Kiss Katalin 2006b. Mondattan. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 110–48.
- Ellison, T. Mark 2000. The Universal Constraint Set: Convention, not Fact. In: Dekkers, Joost–van der Leeuw, Frank–van de Weijer, Jeroen (eds.): *Optimality Theory. Phonology, Syntax and Acquisition*. OUP, Oxford, 524–53.
- Grimshaw, Jane 1997. Projection, Heads and Optimality. *Linguistic Inquiry*, 373–422.
- Higgins, F. Roger 1973. *The Pseudo-Cleft construction in English*. Ph.D. dissertation. MIT, Cambridge MA.
- Huber, Stefan 2000. *Es-Clefts und det-Clefts. Zur Syntax, Semantik und Informationsstruktur von Spaltsätzen im Deutschen und Schwedischen*. Almquist and Wiksell International, Stockholm.
- Imrényi András 2005. *Interrogative and Negative Inversion in English and Hungarian, from the Perspective of Optimality Theory*. MA-szakdolgozat, ELTE Angol Nyelvészeti Tanszék.
- Imrényi András 2006. *Topik, fókusz, kérdés, tagadás. A magyar szórend két új modellje*. MA-szakdolgozat, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék.
- Jackendoff, Ray. 1977. *X-bar syntax*. MIT Press, Cambridge MA.
- Kálmán C. György–Kálmán László–Nádasdy Ádám–Prószyk Gábor 1989. A magyar segédigék rendszere. *Általános nyelvészeti tanulmányok* XVII: 49–103.
- Kálmán László 1985a. Word order in neutral sentences. In: Kenesei István (ed.): *Approaches to Hungarian 1*. JATE, Szeged, 13–23.
- Kálmán László 1985b. Word order in non-neutral sentences. In: Kenesei István (ed.): *Approaches to Hungarian 1*. JATE, Szeged, 25–37.
- Kenesei István 1986. On the logic of word order in Hungarian. In: Abraham, M.–S. de Meij (eds.): *Topic, focus and configurationality*. Benjamins, Amsterdam.
- Kenesei István 2005. Kettős fókusz és kettős tagadás a magyarban. *Magyar Nyelv* 178–96.
- Kiefer Ferenc és Ladányi Mária 2000. Az igekötők. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan, 3., Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 453–518.
- Kiefer Ferenc 2003. A kétféle igemódosítóról. *Nyelvtudományi Közlemények* 100, 177–86.
- Kugler Nóra 2000. A mondattan általános kérdései. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 369–93.
- Newson, Mark 2000. The war of the left periphery. In: *The Even Yearbook 4*. ELTE Angol Nyelvészeti Tanszék, Budapest, 83–106.
- Newson, Mark 2004. Deforestation in Syntax: *The Even Yearbook 6*. ELTE Angol Nyelvészeti Tanszék, Budapest, 135–48.
- Newson, Mark–Vili Maunula 2006. Word order in Finnish: whose side is the focus on? *The Even Yearbook 7*. ELTE Angol Nyelvészeti Tanszék, Budapest. <http://www.scas3.elte.hu/delg/publications/even>

- Prince, Alan–Paul Smolensky 1993. *Optimality Theory: Constraint interaction in generative grammar*. Rutgers University.
- Stelzner, Werner 1999. *Context-Sensitivity and the Truth-Operator in Hugh MacColl's Modal Distinctions*.
 Forrás: www.hf.uio.no/ifikk/filosofi/njpl/vol3no1/contruth/
- Szabolcsi Anna 1980. Az aktuális mondattagolás szemantikájához. *Nyelvtudományi Közlemények* 82: 59–82.

Imrényi András

SUMMARY

Imrényi, András

Experimental models of Hungarian word order

1. Optimality Theory

The first part of a two-part series, this study outlines an experimental model of Hungarian word order in the framework of Optimality Theory (OT). While Hungarian syntax has been widely and thoroughly studied by representatives of mainstream generative theory, little effort has been made to challenge successive models of this influential paradigm. Applying a radical version of syntactic OT proposed by Newson (2000, 2004), the present work abandons phrase structure representations to rely solely on a purely optimality theoretic device, a set of violable alignment constraints governing linear relations between individual words.

A talán lexéma episztemikus funkcióinak vizsgálata beszélnyelvi korpuszon*

1.0. A vizsgálat beszélnyelvi korpuszát az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszékének Beszélnyelvi Gyűjteménye, annak VI. és VII. kötete adja. Az írott korpusz, amelyet a beszélnyelvi adatok írottakkal való összevetésében felhasználok, az MTA Nyelvtudományi Intézetének adatbázisából, a Magyar Nemzeti Szövegtárból származik.

1.1. A Beszélnyelvi Gyűjtemény VI. kötete 11 spontán beszélgetés lejegyzett hangfelvételét tartalmazza (ezek egy részében az adatközlők tudtak a felvételtől, nagyobbik részében vagy egy résztvevő, vagy egy sem tudott arról, hogy felvétel készült) (Keszler 1983: 167kk.).¹ A VII. kötetben szabadon elmondott (nem felolvasott) előadások lejegyzett szövege található. A felvételek 1976-ban készültek. A vizsgált szövegszó (az adatközlőkre vonatkozó információt tartalmazó szövegek szövegszámának levonása után) a következőképpen alakult (1. és 2. táblázat).

* Készült az OTKA T-46179 számú pályázat támogatásával.

¹ Keszler Borbála a VI. kötet két szövegét egy harmadik szöveggel kiegészítve komplex szempontrendszerrel és statisztikai módszerrel vizsgálta, az eredményeket Keszler 1983 mutatja be.

1. táblázat

kötet, jelzet	adatközlők	műfaj	szöveg- szó	talán- adat
VI. 1.	1. (szül. 1950. Leninváros) dokumentátor; 2. (szül. 1951. Pápa) tanár; 3. (szül. 1953. Veszprémvarsány) egyetemi hallgató. A felvételt a 2. adatközlő készítette. A többiek a felvételtől nem tudtak.	beszélgetés	5073	3
VI. 2.	A: (szül. 1945. Lovasberény) általános iskolai tanárnő; B: (szül. 1951. Pápa) általános iskolai tanárnő; C: (szül. 1950. Leninváros) dokumentátor; D: (szül. 1953. Kaposvár) egyetemi hallgató. Csak D tudott a felvételtől.	beszélgetés	3503	1
VI. 3.	A: (szül. 1953. Somogy m.) bölcsészhallgató; B: (szül. 1951. Pápa) tanárnő; C: (szül. 1951. Makó) építészmérnök-hallgató; D: (szül. 1953. Kaposvár) bölcsészhallgató, férfi. Csak D tudott a felvételtől.	beszélgetés	3828	1
VI. 4.	3 bölcsészhallgató; tudtak a felvételtől.	beszélgetés	3397	4
VI. 5.	A, B, C: bölcsészhallgatók; D: (szül. 1954. Dunaújváros) filozófia-történelem szakos egyetemi hallgató; csak D nem tudott a felvételtől.	beszélgetés	1749	0
VI. 6.	1., 3., 4., 5. építészmérnök-hallgató; 2. bölcsészhallgató. A felvételtől nem tudtak.	beszélgetés	345	0
VI. 7.	A: (szül. 1953. Miskolc) bölcsészhallgató. B, C: ?. A felvételtől csak A nem tudott.	beszélgetés	2030	5
VI. 8.	1., 2., 3., 4.: 20 év k. egyetemi hallgató; 5. 45 év k. háztartásbeli; 6. 50 éves községi takarítónő. A betűvel jelzett adatközlők (?) tudtak a felvételtől.	beszélgetés	6919	1
VI. 9.	Egyetemisták (két lány és egy fiú), tudtak a felvételtől.	beszélgetés	1994	2
VI. 10.	Egyetemisták (két lány és egy fiú), tudtak a felvételtől.	beszélgetés (nyári tervekről)	3599	9
VI. 11.	A: 36 éves férfi, technikus; B: 8 éves kisfiú; H: 78 éves nő, ipariskolát végzett. Tudtak a felvételtől.	beszélgetés	8311	0
Összesen:			40748	26
<i>talán/1000 szövegszó</i>				0,638

2. táblázat

kötet, jelzet	adatközlők, adatok	műfaj	szöveg- szó	talán- adat
VII. 1.	Elhangzott: 1976. III. 30. kb. 45–50 éves férfi	bibliakritikai előadás	6683	10
VII. 2.	férfi, 30–35 éves, soproni születésű	kommunikáció-elméleti előadás	9757	0
VII. 3.	férfi, 30 év k.	speciális szemináriumi óra (előadás) Doszto- jevskijről	6526	2
VII. 4.	50 év k. esztéta-filozófus, nő. A felvételtől nem tudott.	esztétika-előadás	6161	1
VII. 5.	40 év k. férfi	világirodalmi előadás	6226	46
Összesen:			35353	59
talán/1000 szövegszó				1,668

A Beszélnyelvi Gyűjtemény VI. és VII. kötetének dialogikus és monologikus szövegei közötti gyakorisági különbség szignifikáns, mégsem a szövegtípussal, hanem inkább az adatközlők idiolektusának sajátosságaival magyarázható, mivel a VII. 5. adatközlője egymagában többször használta a *talán* szót, mint a többi adatközlő együttvéve. A vizsgálat – jelenlegi terjedelmében és a kiemelt szempont alapján – nem vállalkozhat különbségek kimutatására a következő szövegtipológiai jegyekkel való összefüggésben: +/- dialogikus, +/- spontán, +/- hagyományos (Tolcsvai Nagy 2001: 332). A *talán* lexéma jelen vizsgálata csak a +/- beszélt, valamint a nézőpont/szubjektívizáció szövegtipológiai szempontját fogja érvényesíteni (Tolcsvai Nagy 2001: 336–8), és pragmatikai szempontokat is csak nagyon korlátozottan vesz figyelembe.

Összesítve a beszélnyelvi adatokat: a 76101 szövegszónyi korpuszban a *talán* lexémára 85 adat volt, az előfordulási gyakoriság mutatója 1,117 (db/ezer szó).

1.2. A Magyar Nemzeti Szövegtár korpuszát több vizsgálatban is felhasználtam, ezek eredményeit közli a következő két tanulmány: Kugler 1998, 2003: 62–4. Részben a *talán* és más módosítószók korpuszalapú vizsgálata vezetett a módosítószóknak egyik újabb leírasi kísérletéhez (Kugler 2002, 2003). Az összevetéshez vételeztem egy újabb, 100 véletlenszerűen kiválasztott előfordulást tartalmazó mintát (mondatnyi kontextusban) abban az állapotban, amikor a lekérdezett korpusz 129241070 szövegszónyi szöveget tartalmazott. Csak a magyarországi nyelvváltozatból, de – a szépirodalmi kivételével – minden alkorpuszból kértem adatot.

A teljes korpuszban a *talán* lexémának 40855 előfordulása van, ez 0,316 db/ezer szó gyakoriságot jelent. Az adatok alkorpuszonként a következőképpen oszlanak meg (3. táblázat).

3. táblázat

sajtó	20578 db	0,244 db/ezer szó
tudományos	5975 db	0,234 db/ezer szó
hivatalos	6033 db	0,289 db/ezer szó
személyes	8269 db	0,444 db/ezer szó

Feltűnő, hogy a gyakoriság kiugróan nagy értéket mutat a személyes alkorpuszban, amely internetes fórumok szövegeit tartalmazza, és – bár egyértelműen írott – sok közös jegyet mutat a spontán beszéd jellemzőivel (vö. Bódi 2004: 24–5, 44–56).

1.3. A két korpusz gyakorisági és megoszlási adatai alapján jól látható, hogy a beszélt nyelvi szövegekben (műfajtól függetlenül is) jellemzően gyakrabban fordul elő a *talán*, mint az írott szövegekben. Még a kiugró gyakorisági mutatóval rendelkező írott, személyes alkorpuszbéli gyakoriság (0,444 db/ezer szó) is elmarad a beszélt nyelvi általános gyakoriságtól (1,117 db/ezer szó), sőt a legalacsonyabb értéktől is (0,638 db/ezer szó). Az írott nyelvi átlagnak több mint kétszerese a legalacsonyabb beszélt nyelvi érték is, az általános beszélt nyelvi gyakoriság pedig több mint 3,5-szerese az írott korpuszbéli átlagos gyakoriságnak.

Tehát: a *talán* lexéma a korpuszok adatainak összevetése alapján átlagosan kb. 3,5-szer gyakrabban fordul elő a 'beszélt' jegyű szövegtípusban, mint a 'nem beszélt' jegyűben.

2. A talán lexéma funkciói

A *talán* a mai magyar nyelvben elsődlegesen a szubjektifikáció eszköze, episztemikus modalitást és inferenciális evidenciát jelölő módosítószó (Kugler 2002, 2003: 69–71, a lexikalizáció folyamatára lásd Kugler 1998). Az egyéb funkciók ezen a modális (illetve modalizált evidenciális) bázison épültek ki, részben a modális tartományon belül maradván, részben abból kilépve (pragmatikai funkciók) (vö. Plungian 2001).

A *talán* episztemikus módosítószóként a szubjektifikáció ('subjectification') műveletét kódolja, ugyanis az episztemikus lehetőségességet mindig a beszélő vélekedéseként jelöli. Sanders és Spooren szerint az episztemikus modalitás ilyen (*talán* típusú) jelölése a primer mód, ezt tekintik defaultnak, és a propozicionált jelölést (pl. *lehetőség az, hogy p*) tartják másodlagosnak (Sanders–Spooren 1997: 102). Amikor a beszélő a *talán* típusú eszközökkel kifejtetté teszi, hogy a propozíció érvényességét ő ítéli meg, rá korlátozódik, akkor a szubjektifikálás teljes ('full subjectification' Sanders–Spooren 1997: 107).

A beszélő bizonytalansága valamely *p* propozicionális tartalom igazságában, megbízhatóságában az episztemikus modalitás szemantikai szférájába tartozik. A *talán* jelöli a megnyilatkozásban ábrázolt, kifejezett világ és a referenciavilág különbségét (Frawley 1992: 387). Az utalás a referenciavilágra egyfajta episztemikus (tudásalapú) deixis (lényegében így jellemezte ezt a jelenséget korábban Langacker is 1991: 277). A két világ (a tények világa és a megnyilatkozás lehetséges világa), mint két pont közötti távolság egy mentális skálát hoz létre, köztük bizonyosfajta távolság van. A *talán* ezt a divergenciát érzékelteti, és jelöli meg, mint a lehetőségesség és az elkötelezettség valamekkora fokát² (Frawley 1992: 388). A beszélő nézőpontja az episztemikus középpont (a tudás forrása, az alapvető deiktikus pont). Más terminológiában ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a beszélő episztemikus beszédhátter alapján mutatja be *p*-t, ennek a modális bázisa a beszélő tudása, ismeretei, vélekedése, hiedelmei, tehát az ezek alapján elérhető világokra vonatkoztatja a mondat *p* propozícióját (Lyons 1977: 793, 823, Kiefer 1986: 7–8, 1987, 1990: 14, 1997, 2000 alapján).

A szükségszerű és a lehetséges fogalmaira építő modális rendszerben, Van der Auwera és Plungian (van der Auwera–Plungian 1998: 82. alapján) mátrixában a *talán* az 'episztemikus', 'lehetőségességet/szükségességet jelölő' kategóriákba tartozik, továbbá beszélőorientált modalitást jelöl (Bybee–Fleischmann 1995: 6).

Az episztemikus bizonytalanság hátterében a beszélő hiányos tudása, a hiányzó vagy nem megbízható bizonyíték (evidencia, 'evidence'³) áll. A bizonyíték fajtájának jelölése az evidenciális szemantikai kategóriarendszerébe tartozik. Az evidencialitás jelölői megadják a beszélő tudá-

² Eddigi vizsgálataim szerint a *talán* többféle modális erősséget is jelölhet (vö. Kugler 2000: 173–6), tipikusan közepes valószínűséget fejez ki ('legalább annyira lehetséges *p*, mint nem *p*') (Kratzer 1991: 644–5).

³ Az angol terminust Szöllösy-Sebestyén András javaslatára *bizonyíték*-nak fordítom.

sának, bizonyítékának forrását, típusát;⁴ tágabb értelemben az evidencialitás a beszélőnek a közölt tartalomhoz való viszonyulását fejezi ki, elkötelezettségét a mondat igazsága iránt⁵ (Bybee 1985: 184–5, Palmer 1986: 20–1, 51, 66kk., Trask 1993: 227, van der Auwera–Plungian 1998: 85, Kiefer 2000: 328–31). Nyilvánvaló, hogy amire vonatkozóan a beszélőnek hiányos, nem teljesen megbízható bizonyítéka van, az csak episztemikus bizonytalansággal (kétellyel) állítható, s a beszélő így nem is vállal teljes elkötelezettséget a mondat igazsága iránt.

A bizonyítékok típusainak rendszerében (vö. Willett 1988: 57) a *talán* közvetett bizonyítékot jelöl (indirect evidence), amely vagy értesülés (report; kvotatív evidencia), vagy dedukció, következtetés valamilyen tapasztalat, érzékelés alapján, illetve spekulatív jellegű, mentális konstruktum (Palmer 1986: 84–5, 95, Willett 1988: 57, Kiefer 2000: 329).

Az episztemikus bizonytalanság kifejezése tehát egyaránt tartozik az episztemikus modalitás és az evidencialitás területére. A szakirodalom általában elhatárolja e két kategóriát valamilyen módon, például a modalitás rendszerén belül elkülönítik az episztemikus modalitást és az evidencialitást, Palmer szerint az evidencialitás az episztemikus modalitás egyik alrendszere (hasonló rendszert dolgozott ki Givón 1982 is).⁶

Az evidencialitás és az episztemikus bizonyosság, illetve bizonytalanság kifejezésének egy-egy kezelését sugallja az első evidencialitással foglalkozó szimpózium (1981) több, később megjelent előadása is. Ezek szerint a bizonyíték forrásának, típusának jelölése és az episztemikus modalitás jelölése egyaránt a „természetes episztemológia” nyelvi megnyilvánulása (Chafe–Nichols 1986: vii).

Egy már említett szűkebb modalitásfelfogásban, Van der Auwera és Plungian munkájában (van der Auwera–Plungian 1998: 82. alapján) az evidencialitás és az episztemikus modalitás viszonyát úgy mutatják be, hogy e két halmaznak közös területe, metszete van (van der Auwera–Plungian 1998: 86). Vagyis az episztemikus szükségszerűség ('valószínűség'), a beszélőnek azt a viszonyát fejezi ki, hogy ismeretei, vélekedése alapján a proposíciót valószínűnek (de nem biztosnak, nem ténynek) ítéli, tehát kétellyel állítja. Az evidencialitás szempontjából: a következtetési ('inferential') evidencialitás a proposíciót úgy ábrázolja, mint a beszélőnek a bizonyítékból levont következtetését. (Nem része azonban a metszetnek az episztemikus lehetőségesség, ami azért lehet, mert a szerzők a hipotézist nem jelölik a bizonyítékfajták között.)

4. táblázat Az episztemikus modalitás és az evidencialitás érintkezése (van der Auwera–Plungian 1998: 82.)

...	deontikus szükségszerűség	episztemikus szükségszerűség = következtetési bizonyíték	kvotatív	...
EVIDENCIALITÁS				

⁴ „Evidentials may be generally defined as markers that indicate something about the source of the information in the proposition” (Bybee 1985: 184).

⁵ „...the speaker may indicate the strength of his commitment to what he is saying, not in terms of possibility and necessity but in terms of what kind of evidence he has” (Palmer 1986: 20).

⁶ Chumb és Timberlake az episztemikus modalitáson belül két csoportot különböztet meg: azt, amelyben a beszélő „episztemikus módot” használ, s ezzel azt jelöli, hogy a szituációt az aktuális és a lehetséges világokra vonatkoztatva mutatja be; a másik csoport az, amelyben „episztemológikus módot” használ, s ezzel a szituáció fennállását az információ forrása szempontjából értékeli (id. Willett 1988: 53).

Az evidencialitás jelölésénél az episztemikus középpont lehet a beszélő, ugyanúgy, mint az episztemikus modalitásnál, de nem feltétlenül a beszélő a bizonyíték forrása. Például az *állítólag* módosítószó esetén a tudás forrása a hallomás (s ennek következtében, tekintettel a bizonyítékfajták hierarchiájára, nem teljesen megbízható) (Frawley 1992: 412), a beszélőtől különböző forrás és elkötelezettség jelölését perspektivizációnak nevezi Sanders és Sporeen (Sanders–Sporeen 1997: 88kk.). Ilyen funkcióban a *talán* is megjelenhet, erre példa lehet az alábbi előfordulás a beszéltlyelvi korpuszból (32):

- (i) De ha a kezükbe veszik a Pálról szóló hatalmas irodalom bármelyik termékét, magyar nyelven is sok minden szól erről, akkor itt oldalakat, száz oldalakat olvashatnak a különféle elméletekről, hogy, hogy *talán* Pál valamiféle lelki defekt következtében érezte úgy, hogy látomásban volt része, hát, hogy valami baja volt Pál apostolnak, az biztos, [...] (VII. 1.)

Ugyanakkor még a kvotatív bizonyíték is összefügg az episztemikus modalitással, legalábbis a magyarban, ahol a bizonyíték forrásának típusánál fontosabb a rendszerben a forrás megbízhatósága. Ezért én amellet érvelek, hogy a magyarban az episztemikus modalitás – függetlenül a 'szükségszerű' és a 'lehetséges' metaállításoktól – elválaszthatatlan az evidencialitás több típusától (a közvetett bizonyíték jelölésétől). A kifejezőeszközök vizsgálata során ugyanígy jár el Biber és Finegan is. Ez az álláspont a beszédhatteret használó leírásnak sem mond ellent, hiszen az érintkezé kategória jellemezhető olyan episztemikus beszédhátterrel, amelynek modális bázisa a beszélő tudása, vélekedése, modális forrása pedig a bizonyíték típusától függ, de mindig összefügg az információval, például a *talán* modális bázisa a fenti példában episztemikus, forrása az értesülés, a beszélőhöz képest külső bizonyítékforrás (vö. Kratzer 1991: 649).

Givón kommunikációs modellben kezelve az episztemikus bizonyosság, bizonytalanság problematikáját a kommunikációs partnerek között implicit megállapodást feltételez, amely alapján a propozícióknak három típusát mutatja be (Givón 1982: 24).

1. Olyan propozíciók, amelyek igazságát adottnak vesszük, a hallgató szempontjából is megkérdőjelezhetetlenek, így nem szükséges, hogy a beszélő e propozíciók igazságát alátámassza.
2. Olyan propozíciók, amelyek igazságuk szempontjából megbízhatóak, viszonylag magabiztosan állíthatók, a hallgató által azonban megkérdőjelezhetők, s ezért igazolásra szoríthatnak.
3. Olyan propozíciók, amelyek csak kétellyel állíthatók, hipotézisek, ezért kétségbe vonhatók és igazolást, alátámasztást kívánnak.

Givón tehát háromfokozatú skálán ábrázolja a nyelv episztemikus – illetve a bizonyítékra vonatkozó – tartományát, és a tranzakcióval összefüggésben mutatja be (Givón 1982: 42).

Az „irreális állítások” episztemikus terjedelmét értékélő kifejezések, amelyek egyben a beszélő kételyét is jelölik (mint a *talán* is) (Givón 1982: 45) nem zéró evidenciát, csak hiányos evidenciát jelölnek, a beszélő szubjektív bizonyosságának skálájával egészítik ki az irreális „fokozatot”.

A kommunikáció szempontjából valóban lényegi kérdés, hogyan jut el a partner ahhoz a kontextushoz, amelyben a megnyilatkozást megfelelően tudja értelmezni, s ebben segíti a felek közötti implicit szerződés és a relevancia elve (vö. Sperber–Wilson 1986: 12). Mivel a kontextust nem tekinthetjük eleve adottnak, hiszen azt az értelmező folyamatban szelektáljuk (Tarnay 1991: 159), a *talán* előfordulásában nemcsak a beszélő informatív intenciója manifesztálódik, hanem a kifejezésnek interakciós, pragmatikai funkciója is van. Az evidenciális és az episztemológikus jelölők Verschueren szerint e folyamatban részt vevő, metapragmatikai funkciójú (metapragmatic function)

elemek, amelyekkel a pragmatikai funkcióra vonatkozó tudatosság, folyamatos reflexió valósul meg (Verschuere 1999: 195). A társaspragmatikai megközelítésnek megfelelően tehát a *talán* episztemikus és evidenciajelölő szerepben is betölt metapragmatikai funkciót.

A modális-evidenciális bázison azonban egyéb szemantikai és pragmatikai funkciók is kiépülhetnek.

A közepes vagy nagyobb valószínűséggel függ össze a beszélő reménykedését, kívánságát kifejező funkció. A módosítószó ilyenkor az episztemikus modális bázison értelmezhető buletikus modális forrást jelöli. (A példák a Magyar Nemzeti Szövegtárból származnak.)

- (ii) Istenem! Hadd gondolkozzam legalább... *Talán* még nincs későn. (Örkény I. 1970)

A közepes valószínűség kifejezéséhez kapcsolódik az a funkció, amikor a módosítószó alternatívák jelölésében játszik szerepet.

- (iii) *Talán* ornitológusok, *talán* meteorológusok tudnák megállapítani, mi lehet az oka, hogy... (Balla L. 1973)

A közepes valószínűségnél jelentkező episztemikus bizonytalanság az alapja annak, hogy a *talán* a beszélő lehetséges magyarázatát, értelmezését, ötletét vagy ötletszerű felvetését, találgatását jelöli.

- (iv) Már ekkor vonzódtam hozzájuk — nem is tudom, miért. *Talán*, mert valahogy már a nevükből valami költői varázs áradt. Vagy inkább népmesei? (Balla L. 1973)

A bizonyosság, az elkötelezettség (pl. *valóban*) (v), a kiemelés, a nem episztemikus szükségesség (pl. *kell*) (vi) jelölői mellett a *talán* funkciója nem a bizonyosság nagyobb fokának a jelölése, hanem az egyéb jelölők által kifejezett bizonyosságot, szükségességet a beszélő épp a *talán* segítségével bizonytalanítja el, gyengíti.

- (v) Ezúttal *talán valóban* a költemény keletkezése körülményeinek ismerete segíthetne... (Gergely G. 1972)
- (vi) ...s most *talán kell* is ennyi eltérés, hogy valóban egymást lássuk. (Mészöly M. 1971)

A közepes (lehetséges p és nem p) vagy kisebb valószínűség (mint szó volt róla) episztemikus bizonytalanságot jelent, s ez a bizonytalanság nagyon gyakran mutatkozik meg akkor, ha a beszélő p-t valamilyen mentális-emocionális skálán helyezi el, összehasonlítja valamivel. Az episztemikus bizonytalanság forrása a szubjektív vagy nem kellően alátámasztott értékelés, vagy például az emlékezeten alapuló, így nem teljesen megbízható bizonyíték. Ez a bizonytalansági faktor az az összetevő, amely alkalmassá teszi a vizsgált lexémát a beszélő ítéletének elbizonytalanítására (vii), és ennek révén szerénykedés, óvatosság vagy óvatosság kifejezésére.

- (vii) *Talán* ez fejezi ki a legösszefoglalóbban a költő gondolatát; (Gergely G. 1972)

Ha nem a teljes p valószínűségét jelöli, hanem csak egy részletét, akkor még inkább előtérbe kerül a fenti, elbizonytalanító funkció. Ha valamilyen mennyiségi értékelésre vonatkozik a *talán*, akkor a lehetséges helyett a becslés jelölése válik meghatározóvá (viii), ebből alakult tovább a *talán* becslő partikula szerepe (ix).

- (viii) Egy éve *talán*, a régi szerkesztőségemben telefonon kerestek. (Thierry Á. 1974)
 (ix) Nem sok embert mozgat. *Talán* harminc ember vesz részt benne. (H. B. Vigilia 1972)

A kis valószínűség jelölésével függhet össze a 'legfeljebb' jelentés. Ebben gyakori a kollokáció a *csak* partikulával vagy más exkluzív kiemelés jelölő szóval (pl. *kivételesen, egyedül*). Az exkluzív kiemelés vagy korlátozás abszorbeálásaként, illetve annak gyengítéseként is kialakulhatott ez a jelentés.

- (x) *Talán csak* az a híres régi vadság maradt oda a múltunkkal. (László-Bencsik S. 1973)

A megnyilatkozásokban a bizonytalanság kifejezése csökkenti az arculatvesztés (vö. Goffman 1981: homlokzat, homlokzatvesztés) kockázatát különösen javaslatokban, indítványokban. Ez ritkábban zéró módjeles (xi), vagy hortatívisi funkciójú feltételes módban lévő (a -hAt morfémával esetenként kiegészülő) (xii), gyakrabban felszólító mód-jeles ige melletti használatot jelent (xiii).

- (xi) Kételmentes, magabiztos válasz helyett *talán* célravezetőbb a művészetfilozófia önkritikájával kezdeni a dolgot (Zoltai D. 1970)
 (xii) *Talán* gégemetszést kellene alkalmazni – vettem közbe. – Az orvos merev hangon azt mondta... (Munkácsi M. 1974)
 (xiii) – *Talán* beszéljen majd a takarítónővel... (Balla L. 1973)

A (xi–xiii) mondatokban a *talán* episztemikus funkciója háttérbe szorul, és előtérbe kerül a közvettség (már konvencionalizálódott) kifejezése (Levinson 1983: 263kk., vö. a kérésre vonatkozóan Szili 2004: 117kk.).

A *talán* szerepe a felszólításban (parancsban), a javaslatban, indítványban rejlő erő fékezése, óvatos elgyengítése. Haviland ugyanezt a szerepet a *tzotzil nan* ('talán') példáján is megfigyelte (Haviland 1989: 40). A bizonyosságot kifejező módosítószók az erősítés, a kételyt, bizonytalanságot kifejezők (amilyen a *talán*) a gyengítés illokúciós értékének jelölőivé válhatnak. A *talán* a fenti mondatokban kontextuális implikációt jelöl (Sperber-Wilson 1986: 107).

Az új pragmatikai funkció a szintaktikai környezet megváltozásával jár együtt (az episztemikus alapfunkcióhoz képest). Míg a modális-evidenciális *talán* tipikusan kijelentő (tag)mondatban fordul elő, addig a fenti pragmatikai funkciók egyéb mondatfajtákkal (azok sajátos funkcióival, a kérés és a javaslat bizonyos fajtáinak esetében a tipikustól eltérő illokúciós értékkel) járnak együtt.

A pragmatikai funkciók közé tartozik a kontextuális implikáció jelölése. A bizonyosság nagyobb fokának kifejezésével függ össze az a funkció, amely kifejezi, hogy a beszélő p fennállását elvárja, implikálja.

- (xiv) *Talán* csak van valami számomra az asztalán?! – Van. (Bernáth A. 1970)

Ez a funkció bővül tovább, amikor a beszélő felháborodik nem p feltevésén, kikéri magának, a társalgásban például így reagál a partner kikövetkeztetett vagy explicit 'nem p' állásfoglalására.

- (xv) Ennél *talán* mégis fontosabb: mifajta gondok ülnek egy közösség homlokráncában. (Sütő A. 1972)

A *talán* jelölheti azt is, hogy a beszélő 'nem p'-t várja el, 'nem p'-t implikálja (esetleg bizonytalanságát, többnyire felháborodását fejezi ki) (Kiefer 1988: 120, 1992: 104–5). Ebben a szerpben mindig kérdő mondatban fordul elő.

(xvi) Mi *talán* háztulajdonosok vagyunk? (Csuka Z. 1970) ('nem vagyunk azok')

A beszélő jelölheti a *talán* lexémával csalódottságát, megdöbbenését, meglepődését azon, 'hogy p' (meglepő feltételezés, ötlet jelölése), szintén csak kérdő mondatokban.

(xvii) Mi az, *talán* nincs pénzed? – Nincs, Kalmi, minden megtakarított pénzem elfogyott! (Duba Gy. 1971)

Jelölheti a beszélő reflexióját a partner feltételezett, kikövetkeztetett attitűdjére. Ebben a funkcióban elsődlegesen metapragmatikai (metakognitív) funkciójú (amennyiben a partner kognitív folyamataira utal).

(xviii) Ahogy beszélek, *talán* úgy tűnik, megvetem az olyan embereket, akik a családnak élnek. Annyira nem vetem meg, hogy... (Csörsz I. 1971)

Nemcsak feltételezett attitűdre, hanem fizikai-pszichikai állapotra is vonatkozhat (például a viselkedésből levont következtetést, inferenciális evidenciát is jelölhet).

(xix) Beront, liheg, máris szót kér. „Baj van *talán*? – kérdik a patkányok. – Beszélj!” – „Baj van bizony... (Képes G. 1973)

Szintén metapragmatikai (és metakommunikatív) funkciójú elem a *talán*, amikor a közös tudásra utal, illetve annak kialakításában játszik szerepet. Ez a funkció szorosan összefügg az emlékezet korlátoltsága okozta bizonytalan, kétes értékű bizonyíték jelölésének funkciójával.

(xx) *Talán* még emlékszik rá diákkoromban olyan fiúnak tartott, akiben nincs semmi tartás, aki... (Szerb A. 1972)

Egyéb szövegszervező szerepben szintén metapragmatikai funkciójú a *talán*, például az egyes lépések óvatoskodó, udvarias jelölésében, indoklásában.

(xxi) Még *talán* arról sem kell bővebben szólni, hogy a szerző... (Tarnai A. 1972)

A metapragmatikai tudatosságot jelöli a társalgás lezárását, a helyzetből való kilépést megvalósító aktus illokúciós erejének gyengítésekor (a tapintat megnyilvánulásaként, a helyzetből való kilépéskor várható feszültség csökkentésére) (vö. Leech 1983).

(xxii) *Mányoki dadogva*: Talán majd máskor... *Szenicei*: Maradj! (Galgóczi E. 1974)

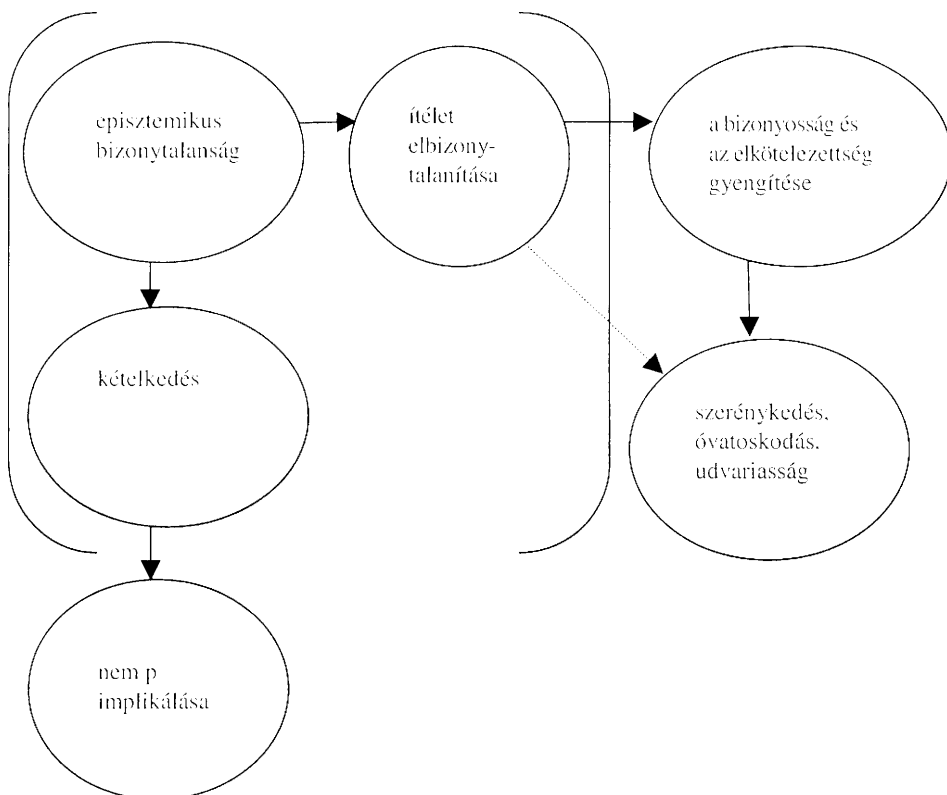
Pragmatikai funkciójú a *talán* ironia jelölésében is.

(xxiii) Könyvekkel ügynökölni – ez titkos, bizalmas és ünnepélyes. *Talán* már nem is földi hatalom adta a megbizatást. (Egri Cs. 1972)

Egy korábbi, a Magyar Nemzeti Szövegtár korpuszán alapuló vizsgálatom szerint a fenti főfunkciók a következőképpen oszlottak meg.

5. táblázat

Fő funkció	A funkció pontosabb jellemzése	Az összes megnyilatkozás % -ában	
Modális, episztemikus beszédhátter jelölése	lehetséges p (kicsi, közepes vagy nagyobb valószínűség)	50,4	73,7
	irreális állítás + <i>ha...</i> , <i>akkor</i> szerkezetű mondat	4,7	
	ötlet felvetése	10,3	
	kívánság, reménykedés kifejezése, bületikus modális forrás jelölése	8,3	
Becslo vagy hasonló szerepű partikula	'legfeljebb; leginkább; körülbelül'	10,6	10,6
Diskurzuspartikula (vagy pragmatikai partikula)	az illokúciós erő gyengítése; p vagy nem p implikálása (kérdő mondatban); egyéb társalgás-szervező szerep	14,7	15,7
Egyéb pragmatikai		1,0	

A jelentések/funkciók kialakulásának főbb ösvényeit az 'episztemikus bizonytalanság' jelentésből kiindulva az alábbi ábra mutatja be. A keret a modális tartományt jelöli, a kereten kívüliek a pragmatikai funkciók. Természetesen a modális jelölők is rendelkeznek metapragmatikai funkcióval, így a két tartomány között nem képzelhető el éles határ. Az ábra nem tartalmazza a 'közepesnél nagyobb bizonyosság' jelentésből továbbvezető ösvényeket, sem a nem modális és nem is pragmatikai funkciókat (pl. a becslő partikula szemantikai tartományát).

3. A *talán* lexéma előfordulásainak leírása a beszélnyelvi korpusz adatai alapján

Az előfordulások 62,4%-a episztemikus vagy episztemikus bázisú, 11,8%-a az episztemikus háttéren buletikus modális forrást is jelöl. Így metapragmatikai operátorként is elsődlegesen a beszéző episztemikus folyamatait jelöli, tehát hozzáférhetővé teszi a partner számára megkönnyítve ezzel az értelmezési folyamatot, a megfelelő kontextusnak a megnyilatkozáshoz rendelését.

Az evidencia típusa szempontjából tipikusan inferenciális (ill. csak okfejtésen alapuló) bizonyítékot jelöl. Néhány példa van kvotatív bizonyíték jelölésére is a (27), (29) és (32) mondatokban.

Az episztemikus és evidencijelölő *talán* kijelentő mondatban fordul elő. Felszólító mondatbeli előfordulással csak az indítványok egyik típusában találkozunk (kijelentő mód és a deontikus vagy „teleologikus” *kell* ige⁷ esetén is lehetséges ennek megvalósulása) (8 db, 9,4%). A javaslatok másik típusa (11,8%) zéró vagy -NA módjélet tartalmaz.

A *talán* elsődlegesen bizonytalankodást, óvatoskodást fejez ki, a bizonyosságot, az ítélet érvényét gyengítve közvetettséget (indirektséget, közvetett beszédaktust) jelöl 29 mondatban (34,1%).

Feltűnő a *talán* kombinálódási képessége más módosítószóval. A korpuszban a *talán* és az *esetleg* kombinációjára volt adat mindkét szórendi változatban:

(14) ahol *esetleg talán* jól is érzi magát

(17) és akkor *talán, esetleg*, némi remény van rá

A (36) mondatban a halmozott episztemikus operátorok között szerepel mindkét módosítószó. Gyakori a nem episztemikus (ált. nem modális), hanem elsődlegesen pragmatikai, tisztán udvariassági funkció.

A szórend szempontjából a módosítószó mindhárom helyzetben, de jellemzően tagmondat belsőjében fordul elő (44 mondatban, 51,8%-ban). Jelentős mennyiségben (34 előfordulás, 40%) található tagmondatkezdő pozícióban, és 8,2% a hátravetett helyzetű példányok aránya.

A táblázatos áttekintésben, a funkcionális jellemzést adó oszlopokban található jelek azt a téves benyomást kelthetik, hogy a határok élesek – ez azonban nem igaz. Például az ítélet elbizonytalanítása (mint fent bemutatam) episztemikus bázison valósul meg, így az alábbi (6.) táblázat 4. oszlopában jelölt funkció sem értelmezhető szubjektív episztemikus modális háttér nélkül; csupán azt kívántam a 2. oszlopban ('episztemikus') ugyanakkor a jelek hiányával érzékeltetni, hogy a modális funkció háttérbe szorul, és a pragmatikai szerep válik meghatározóvá. Az arányok kimutatását az adatokon és a határok elmosódottságát tehát nem tudtam a táblázatos feldolgozásban egyszerre megjeleníteni.

Ez egyben annak elismerését is jelenti, hogy a százalékos adatok csak viszonyítási alapként szolgálnak, az egyes funkciók arányait csak hozzávetőlegesen teszik érzékelhetővé, és azzal a fenntartással kezelem őket, hogy (akár ugyanezeknek a mondatoknak az elemzése során) módosulhatnak is egy újabb vizsgálatban.

⁷ A *kell* modális segédige jelentéseivel (korpusz felhasználásával) részletesen foglalkozik Kiefer Ferenc (2005), tőle származik a teleologikus funkció leírása is (Kiefer 2005: 70–1).

Az adatok leírásának táblázatos összefoglalása:

6. táblázat

adat	episztemikus	buletikus jellegű	pragmatikai funkció			helyzet	
			ítélet elbizonytalanítása, látzólagos bizonytalanság, óvatoskodás, szerénykedés	(udvarias) kérdés, felszólítás (felt. m.), pusztá udvariasági aktus, engedélykérés-szerűen is	szerény javaslat, indítvány (felsz. m., <i>kell</i>)	tagmondat élén ⁸	tagmondat végén
1	+					-	-
2	+					-	+
3	+					-	-
4	+					-	+
5	+	+				-	+
6	+					-	-
7	+					+	-
8			+			+	-
9					+	-	-
10			+			-	-
11				+		-	-
12	+					-	-
13	+					-	+
14	+					-	-
15	+					-	-
16	+					-	+
17	+					-	-
18	+					-	-
19	+	+				+	-
20	+					-	-
21	+	+				-	-
22				+		+	-
23	+					+	-
24			+			+	-
25					+	+	-
					(függő)		
26			+			-	-
Σ VI.	18	3	4	2	2	7	5
27	+					-	-
	(kvo-tatív)						
28					+	-	-
					(függő)		
29	+					+	-
	(kvo-tatív)						
30	+		(+)			-	-

⁸ Tagmondat éli helyzetnek tekintem azt is, ha a módosítószó tagmondatkapcsolatban, közvetlenül a tagmondatkapcsolatot jelölő kötőszó után áll.

adat	episz-temikus	buleti-kus jellegű	pragmatikai funkció			helyzet	
			ítélet elbizonytalanítása, lát-szólagos bi-zonytalanság, óvatoskodás, szerénykedés	(udvarias) ké-rés, felszólítás (felt. m.), pusztá udvarias-sági aktus, en-gedélykérés-szerűen is	szerény javas-lat, indítvány (felsz. m., <i>kell</i>)	tagmondat élén ⁸	tagmondat végén
31	+					-	-
32	+					+	-
	(kvo-tatív)						
33	+					+	-
34	+					+	-
35	+		(+) (<i>talán... lehe-tett</i>)			-	-
36	+					+	-
37	(+)		+			-	-
38					+	-	-
39	(+)		+			-	-
			(utólag korigál, nem bizonyta-lan)			(beágyazott p)	
40	(+)		+			(+) ⁹	-
41						-	-
42						-	-
43						-	-
44						+	-
45			+			-	-
46				+		+	-
47			+			+	-
48	(+)		+			+	-
49	+		(+)			-	-
50	+		(+)			+	-
51	+	+		(+)		+	-
52	(+)	(+)	+			+	-
53	+	+ ¹⁰				-	-
54	(+)		+			-	-
			(ígéret elbi-zonytalanítása)				
55					+	-	-
56					+	-	-
57	(+)					+	-
58			+			-	+
59				(+) (udvariasság)		(+) <i>de</i> ksz után	-
60	+	+ ¹¹				+	-

⁹ Bár a tagmondat folytatódik (értelmezős szerkezeti előzmény, közbeéklődéssel), az egyeztetés is mutatja, hogy mégis mintha új szerkezeti egység kezdődne a kötőszó után.

¹⁰ Elvárászerűen.

adat	episztemikus	buletikus jellegű	pragmatikai funkció			helyzet	
			ítélet elbizonytalanítása, látszólagos bizonytalanság, óvatoskodás, szerénykedés	(udvariás) kérés, felszólítás (felt. m.), pusztá udvariassági aktus, engedélykérés-szerűen is	szerény javaslat, indítvány (felsz. m., <i>kell</i>)	tagmondat élén ⁸	tagmondat végén
61					+ ¹²	+	-
62	(+)					-	-
63	(+)		+			+	-
64	(+)		+			+	-
65	(+)		+			-	-
66			+			-	+
67	(+)		+			+	-
68				(+) (udvariasság)		+	-
69	(+)		+			-	-
70					+ (T/I.)	+	-
71	(+)					-	-
72				(+) (udvariasság)		-	-
73				+ ¹³		+	-
74				(+) (udvariasság)		+	-
75	(+)	(+)	+			-	-
76	(+)		+			-	-
77	(+)					-	-
78	+	+				+	-
79	(+)		+			-	-
80	(+)	(+) ¹⁴				-	-
81						-	-
82			+			+	-
83	+		(+)			-	-
84				(+) (udvariasság)		+	-
85			+			-	-
Σ VII	16 (19)	4 (3)	20 (5)	2 (6)	6	25 (2)	2
Σ	34 (19)	7 (3)	24 (5)	4 (6)	8	32 (2)	7
	62,4%	11,8%	34,1%	11,8%	9,4%	40%	8,2%

¹¹ Kissé elvárászerűen.¹² A beszélő tulajdonképpeni öndívtványa, a hallgatóhoz való alkalmazkodás metapragmatikai jelölője.¹³ Elvárászerűen, a partnerre vonatkozóan.¹⁴ Kissé elvárászerűen.

Az előfordulások (általában) mondatnyi kontextusban:

- (1) És a M.-nek van azt hiszem egy elsős osztálya, meg *talán* egy harmadikos vagy egy negyedik osztálya. (VI. 1. 3. ak.)
- (2) Elkezd ordítózni, nem figyelnek rá, akkor elkezd bögni még *talán*. (VI. 1. 1. ak.)
- (3) Hát mondta, hogy kétszer volt. *Talán* egyszer, amikor elintézték, hogy felveszik, egyszer meg... postán küldik ki a fizetést. (VI. 1. 3. ak.)
- (4) Na, a leghülyébbel kezdjük. Én most már a Jolánt teszem annak. A K.-val együtt *talán*, mert... mert... mert, azzal se. Szóval az... az... két értelmes mondatot nem lehet. (VI. 2. A ak.)
- (5) [Tornából hányasa van?] Hát kettes, biztos. Hármast megadja neki *talán*. (VI. 3. B ak.)
- (6) Nem biztos, hogy eredményes, sőt F... De végülis *talán* csökkentheti a lelkiismeret-furdalást., meg az állandó kielégületlenséget, azt az érzést, hogy már megint nem csináltam semmit, meg megint elhagytam magam. (VI. 4. 3. ak.)
- (7) Azért szeretnék vidéken tanítani, mert... mert azt hiszem, hogy... hogy én tudom azt, nem csak én, ezt nem úgy értettem, hogy csak én, hanem... szóval én tudom azt, hogy mit jelent egy vidéki gimnáziumban, vagy akár általános iskolában, mert *talán* ott is tanítanak, mit jelent az, hogy nem tűz közelben lenni. (VI. 4. 1. ak.)
- (8) Csak azt akarom mondani... most a pedagógus életpályával, hogy *talán* az a szép benne, hogy mindennek ellenére... szóval épp ez a... a reménytelenség szintjén megjelenő dolgok adnak az egyéni életnek reményt, tehát ez nem befolyásolja az egyéni választásnak a kérdését. (VI. 4. 2. ak.)
- (9) Hogyha valaki evvel tudatosan szembenézve evvel e lehetetlenséggel, ezt a pályát választják, ezt a tartást *talán* másra kellene fölhasználni. (VI. 4. 3. ak.)
- (10) Nem arról van itt szó, hogy három napos kikapcsolódás, hanem tényleg ez van egész évbe. Amit most láttál, az kicsit *talán* töményebben, mint egyébkor, de általában így van. (VI. 7. C ak.)
- (11) Ezt *talán* bővebben elmondanád. (VI. 7. B ak.) (parafrázis 'Mondd el bővebben!')
- (12) De azt hiszem éppen most a szenvedésről beszélsz, és éppen ennek a szenvedésnek az elkerülése végett *talán* jót tenne. (VI. 7. B ak.)
- (13) Egyébként minden munka szenvedés, ez a másik, és a harmadik az, hogy én nem zárom ki azt, hogy végső fokon ne lenne meg annak a lehetősége *talán*, hogy... hogy mit tudom én, ne egyedül foglalkozz bizonyos dolgokkal, hanem többedmagaddal, ketten, hárman vagy mit tudom én. (VI. 7. A ak.)
- (14) Aztán másik oldala a dolognak az, hogy megpróbál valamiféle, nem akarom azt mondani, hogy partikuláris viszonyt kiépíteni, ahol *esetleg talán* jól is érzi magát, mert itt nem érezheti jól magát. (VI. 7. A ak.)
- (15) De, mondom, az egész évfolyamon *talán* nem volt senki se, aki ne kapott volna. (VI. 8. 2. ak.)
- (16) Amikor legelőször cigarettáztam, az úgy ötödikes koromban volt *talán*, akkoriban az volt a módszer, volt egy őrsi búvóhelyünk, ami ott volt a házba, a légópincébe, és ott az egyik rekeszbe elrejtettünk egy doboz cigarettát, és azon ritka alkalmakkor, amikor részabadtunk, akkor úgy fél... egy dobozzal szívtunk. (VI. 9. B ak.)
- (17) Miután megebédeltem, akkor még nem világos teljesen, hogy mit csinálók, lehet, hogy hazajövök, és akkor *talán*, *esetleg*, némi remény van rá, hogy fordítok némi angol szöveget, u... utána fél ötkor megnézem a *Suttogások és sikolyok* című Bergman-filmet, ami, azt hiszem, a nap kiemelkedő programja lesz, ezek után valószínű, hogy egy angol órára fogok elmenni, bár ez még nem biztos, mert nem sok értelme van tulajdonképpen. (VI. 9. B ak.)
- (18) Marad egy hónap, egy bő egy hónap a nyárból, ezalatt hát... amennyibe Szegeden sikerül maszek dolgokat csinálni ez alatt a bizonyos nyolc óra alatt naponta, akkor utána *talán* kimennék az NDK-ba dolgozni pár hetet, és utána körbejárni az országot, hogyha megkívnának tőlünk valami látszatomunkát, akkor ez alatt az egy hónap alatt kell tanulni. (VI. 10. B ak.)
- (19) Az más kérdés, hogy, hogy sikerülni fog-e, de most pillanatnyilag így április végén úgy látom, hogy *talán* lesz energiám németet tanulni augusztus és szeptember eleje folyamán. (VI. 10. B ak.)
- (20) És mégis mért gondolatok pont Olaszországra, illetve Jugoszláviára? Mert ahogy kivettem, akkor te *talán* örül... jobban örülnél egy lengyel útnak. (VI. 10. B ak.)
- (21) Szeretnék bejárni a legnevezetesebb helyeket, legalábbis, ha másra nem futja az idő, és közben, már amennyire lehet – gondolom – a hemzsegő turistáktól meglátni valamit Olaszországból, illetve az

- olaszokból, meg ami jellemző úgy a déliekre, akkor *talán* azt is észre tudjuk venni, vagy meglátjuk, de... de elsősorban azok a nevezetességek, amiért a turisták általában odautaznak. (VI. 10. C ak.)
- (22) Hát szóhoz sem tudnék jutni az örömben, hát legelőször is ez, a másik pedig az, hogy... hogy Amerika... szóval Amerikában nem élnék, Amerikát megnézni nagyon jó lenne, *talán* a legjobb lenne, ugyanis... (VI. 10. A ak.)
- (23) Persze azt... azt nem veszed észre, hogy... szóval túlságosan elrugaskodtál, ugyanis az volt a kiindulópont, hogy mi lenne, ha sok pénzünk lenne, ha satöbbi, ha satöbbi, ha satöbbi, úgyhogy nem kultúrköröknél és egyebeknél tartunk, hanem arról, hogy mit csinálnánk nyáron, ami viszonylag... viszonylag, teljesen meghatározott, azt hiszem, mert... mert az nem választás, hogy most ide vagy oda megyek, hanem... hanem nem, nekem például nyárról az az elképzelésem, hogy... hogy úgy... úgy nyáron mindig úgy... úgy föltámad bennem a munka iránti vágy, *talán* éppen azért, mert úgy... úgy nem kell, tehát nem itt a konkrét fizikai munkára, hanem egyáltalán a tevékeny életéről, meg arról, hogy... hogy csináljon valamit az ember, és tényleg csináljon, tehát úgy... úgy tárgyi módon, úgy... úgy lehessen látni az eredményét, vagy... (VI. 10. A ak.)
- (24) Ez a kapcsolat nagyon fontos volt nekem. *Talán* az egyetlen, ami ebbe az időszakba egyáltalán említésre méltó, és akkor sem volt annyi energiám, hogy ezt az elhatározást ezt véghez is vigyem, mikor rájött a környezetem arra, hogy én most a fejembe vettem valamit, akkor hátulról próbált irányítani, tehát negatív módon hatott rám, tudomásul vették ezt az elhatározásomat, ... (VI. 10. B ak.)
- (25) ... tudomásul vették ezt az elhatározásomat, de ugyanakkor javasolták, hogy *talán* mégis érettségizzem le, és menjek le felvételizni, meglátom legalább, hogy milyen az, hogyha mégis úgy döntök egyszer, a távoli jövőben, akkor... akkor könnyebb lesz a dolog. (VI. 10. B ak.)
- (26) Na az a... itt személyi problémák vannak, tehát az, hogy... hogy én mindent eléggé nem érzelmi szinten gondolok át, hanem racionálisan, tehát a konfliktusnak a léte vagy... vagy a nemléte mindig utólag nyilvánul meg, tehát most tulajdonképpen nincs... éppen ezért, mert a konfliktusnak a lényege, azt hiszem, abban van, hogy... hogy az adott pillanatban átéli az ember... és... éppen *talán* ez határozza meg az egész cselekvésemet, vagy legalábbis eddig az határozta meg, hogy... hogy... hogy konfliktus nélkül, tehát min... minden probléma szóval, ami... ami más számára konfliktusként jelent meg, azt... azt én úgy tudatosítottam, hogy... hogy... hogy valamit rosszul csináltam, és hát mivel ha rosszul csináltam, ak... akkor mondjuk ezt ki lehet javítani, na most aztán... úgyhogy azt hiszem... konfliktusokról így, problémákról így ilyen élvezetes formában nemigen tudok számot adni [...] (VI. 10. A ak.)
- (27) [...] tényleg a prédikációkból, az iratokból az derült ki, hogy a világ végét, a Messiás második, vagy *talán* első eljövetelét a nagyon közeli időre várják, az ajtóban áll és kopogtat, íme itt a Krisztus, íme ott a Krisztus, tehát néhány nap, vagy nagyon rövid időre, mindenesetre nagyon belátható idő az, ami hátra van a világ végének a bekövetkezéséig. (VII. 1.)
- (28) [...] kezdődik a tanakodás, hogy milyen tanácsot is adjanak, a szüzességre intsek a... az embereket, lányokat és fiúkat egyaránt, vagy pedig *talán* mégiscsak tartósabban be kellene rendezkedni ebből a szempontból is erre a világra. (VII. 1.)
- (29) Megint fölvetődött a kérdés, mit kell tenni tehát, dolgozzunk-e, vagy várjunk, tényleg olyan közeli a világvége, tényleg itt van-e az ajtóban a messiás, vagy *talán* rosszul értelmezzük, és egy kicsit távolabbra kellene helyezni az elérkezését és a vele összekapcsolt világvégét. (VII. 1.)
- (30) [...] a korai páli leveleket az első, az íródhatott Pál által, tehát a korai páli levelek, azok *talán* Pál apostoltól származnak valóban, az úgynevezett középső, tehát később keletkezett páli levelek körül már kételyek merülnek föl sokakban, hogy azokat ugyan a szerző írta-e, [...] (VII. 1.)
- (31) A negyedik csoportba egyetlen levél tartozik, az úgynevezett zsidókhöz írt levél, amelyet ugyan a hagyomány és a kánon is Pál apostolnak tulajdonít, de már a nagyon ősi időkől kezdve, *talán* a második századtól kezdve kételyek merültek föl vele kapcsolatosan, hogy tényleg Pál írta-e, [...] (VII. 1.)
- (32) De ha a kezükbe veszik a Pálról szóló hatalmas irodalom bármelyik termékét, magyar nyelven is sok minden szól erről, akkor itt oldalakat, száz oldalakat olvashatnak a különféle elméletekről, hogy, hogy *talán* Pál valamiféle lelki defekt következtében érezte úgy, hogy látomásban volt része, hát, hogy valami baja volt Pál apostolnak, az biztos, [...] (VII. 1.)
- (33) [...] hogy a sze..., hogy rövidlátó volt, az valószínűnek látszik, mert egyrésztől egyszer azt mondja, hogy nem emlékeztek, amikor ott jártam köztetek, kivájtátok volna a szemeket, hogy ide-

- adjátok nekem, mért kellett volna odaadni a szemüket, *talán* azért, mert, mert rosszul látott, (VII. I. folyt. 34-es adat)
- (34) [33 folyt.] de egy másik példa, még jobban megvilágítja, hogy *talán* rövidlátó lehetett, hogy egyszer egy nagy pofont kapott amiatt, hogy nem ismerte föl, elfogatása után, egy tárgyaláson a főpapot. (VII. I.)
- (35) Valószínűnek látszik az, hogy a többször emlegetett és fölpanaszolt fájdalmas betegség *talán* malária lehetett, de hát persze én hogy merem mondani, hogy valószínű, azért' merem mondani, mert az irodalom legnagyobb része így foglal állást [...] (VII. I.)
- (36) Persze elég... nem szemtanútól származik, de föltételezhetjük esetleg, hogy *talán* a ... szemtanúktól származó hagyományt örzi meg. (VII. I.)
- (37) Hogy ebben nincsen semmi eretnokség, azt... annak *talán* jó példája az is, hogy Dosztojevszkij maga például azt mondja, hogy... – nemcsak Raszkolnyikovról, hanem most furcsa mód Miskinről fogja azt mondani, hogy: ... (VII. 3.)
- (38) Nézzük *talán* először ezt a bizonyos törekvést, amelynél megállapítom, hogy az anticonjuiotizmus eszméje, a komolyság eszméje, s amelyet én azzal hoztam összefüggésbe, hogy a hős nemcsak elköveti a cselekvést szándékának megfelelően, hanem ugyanakkor tudatosítja is azt, hogy az ő cselekvése nem volt pozitív. (VII. 3.)
- (39) Most én csak utalásszerűen említem ezeket a feltételeket, amelyek a munka történelmi folyamatában jönnek létre, és jelentik bázisát a művészetnek. Tudniillik, hogy a *talán* legfontosabbal kezdjem, legfontosabbal kezdjem. (VII. 4.)
- (40) Látni fogják, aztszem, hogy meg fogják ezt érezni, természetesen nyilván sokan ismerik már a költeményt, de mondjuk, azok, akik nem ismerték volna, azok is, hogy ennek a költeménynek, amelyik a forradalom napjai közvetlen közelében születik, tehát ugye tizennyolc októberi forra..., tizenhét októberi forradalom után közvetlen íródik, tizennyolcban jelenik meg, de a megírás napjai, majd még beszélünk róla, közvetlenül az októberi forradalmat követő hetek és hónapok, *talán* kivételes erővel tudja közvetíteni a számunkra azt, hogy mit jelent a forradalom témája az irodalomban. (VII. 5.)
- (41) Mondjuk, hogy milyen a leegyszerűsödésnek a típusa, a menete, azt *talán* Majakovszkijnak a Csudajó című poemája kapcsán érzékeltetném, mert ott még világosan lehet érzékeltetni, mint ha a Tizenkettő kapcsán beszélénk róla. (VII. 5.)
- (42) Ha emlékeznek, ha... *talán* önök közül néhányan a Csudajóra, [folyt. (43)] (VII. 5.)
- (43) [(42) folyt.] emlékezhettek *talán* arra is, hogy szinte fejezetenként változik a képnek mondjuk, a szélessége, vagy a színhelyeknek a típusa, és a Téli Palota ostroma, ugye, [...]
- (44) [...] de mondom, erről majd Majakovszkij kapcsán. *Talán* csak még egy mozzanatot, de mondom Majakovszkij kapcsán könnyebben meg lehet érteni a szűkítések az egyszerűsítések irányát, [...] (VII. 5.)
- (45) Moszkvában van egy csodálatos színház, még többször hivatkozni fogok rá, azt hiszem, hogy a mai modern színházművészetnek, és ezt nem én mondom, hanem nagyon sok színház-szakember mondja a világon, nyilván az egyik, de *talán* legizgalmasabb műhelye, Ljubimovnak a színháza a Tagankán. Ennek a Taganka-színháznak a többi között van egy Majakovszkij műsora, amelyik azt igyekszik megvilágítani, amit itt én is közelítettem más oldalról. (VII. 5.)
- (46) *Talán* előrebocsátásul még valamit, mert megint nem csak Blokra fog vonatkozni, ez a szovjet irodalom, a húszas évek, mondanám, kérdésének egészére. (VII. 5.)
- (47) *Talán* a példám ezúttal a korai próza párhuzam-példái lesznek. (VII. 5.)
- (48) [...] Vszevolod Ivanovnak az ezerkilencszázhusz – huszonegyben íródó híres partizánregényei, a magyar kiadásban az a címük, hogy Színes szelek, utalva arra, hogy a szovjet irodalomban úgy mondják, hogy ornamentalista, *talán* teljes európai szélességű fogalmaink szerint bizonyos értelemben expresszionista ábrázolásra. [folyt. (49)] (VII. 5.)
- (49) [(48) folyt.] Színes szelek, már *talán* érezteti ezt az irányt, egyik kisregény címe a partizánregények közül, amelyeket jellemez (?). (VII. 5.)
- (50) *Talán* retrospektíven, visszanézve, Eisensteinnek sikerült a legjobban ezt megteremteni, nemtom, [folyt. (51)] (VII. 5.)
- (51) [(50) folyt.] Eisenstein Októberét akik látták, *talán* végiggondolják, hogy ez a forradalomtól bizonyos távolságban készült film, mégis úgy tudta a forradalom kavargását felidézni, ahogy csak

- az írónak a korabeli, az egykori műveiben sikerült, és mondom, az írók művei közül ezt már viszonylag kevésben tudjuk nyomon követni, mert a sokszoros átdolgozás folyamán elrendeződött bennük sok minden. (VII. 5.)
- (52) *Talán* legvilágosabb, mondom, a példa Vszevolod Ivanovnak a leghíresebb kisregényén. A tizenégyhatvankilences páncélvonal, minálunk is játszották színpadon, film is készült belőle, híres film, regénykiadására sokszor sor került, a Páncélvonal, így szokták emlegetni. (VII. 5.)
- (53) Gladkovnak a Cement című regénye tulajdonképpen bizonyos értelemben a polgárháború-téma első lezárási kísérlete, hiszen az első mű volt, amely az áttérés a rekonstrukcióra, az újjáépítésre, az iparnak a harcok utáni szerepére érzékeltette a szovjet irodalomban, most *talán* a német drámából Eljött az idő címmel többen látták a Nemzeti Színházban. (VII. 5.)
- (54) A csarnokavató beszéd az eredeti műben körülbelül úgy hangzik, a Kortársban egy párhuzamtanulmányban a két szöveget is közöltem néhány évvel ezelőtt, majd a Gladkov témájánál *talán* elolvasom egy passzusát, mert érdekes lesz egymás mellett látni a kettőt: „Eltársak! (VII. 5.)
- (55) „Ne lankadj, forradalmi menet! Az ádáz ellenség fenyeget!” – Ezért mondom – de fejezzük be *talán* az éneket. (VII. 5.)
- (56) [...] de mondom, ezt abban a korban ahol más a korrespondencia költemény és a kor között, más-képp érzékelték és értékelték, azér’ mondom, az embernek ezt *talán* valamilyen továbbgondolással, belegendolással a fordítás mögött, ha éreznie nem is, de hozzágondolnia kell, vagy illik. (VII. 5.)
- (57) *Talán* eddig nem érződött annyira, a költeménynek egyik sajátossága, hogy énekenként váltja a formáját is, és a kor legkülönbözőbb, költészetben kifejezhető gondolatait igyekszik magába ölelni, tehát az oroszoknál ugye a modernizáló népdalnak általában nagyobb szerepe volt, mint nálunk vagy más országokban. [...] (VII. 5.)
- (58) Tehát a harmadik ének, a legrövidebb *talán*: [versrészlet] (VII. 5.)
- (59) De *talán* addig is rögtön előrebocsájtom, [folyt. (60)] (VII. 5.)
- (60) [(59) folyt.] *talán* sokan tudják, mert szinte közhelynek számít, a költemény megjelenése pillanatában az egész költeményről is hatalmas viharok indultak, kavardultak, de mondanom sem kell, hogy különösen a befejezés körül, hatalmas vihar támadt.
- (61) Ahhoz, hogy már megközelítésben is világosan lássuk azért a befejezés gondolatát, *talán* valamit már most bocsássunk előre. (VII. 5.)
- (62) Blok, akinek majd a naplójegyzeteiből a legközelebbi előadáson *talán* sűrűbben idéznék, mert megdöbbenő erejű a naplója, [folyt. (63)] (VII. 5.)
- (63) [(62) folyt.] *talán* ebben jelentős intellektusú ember belső történetének kevés ilyen megrögzítését ismerjük, mint Bloknak a naplóját, vagy még inkább a jegyzőfüzeteit, Blok maga is nagyon sokszor visszatér erre a befejezésre. (VII. 5.)
- (64) De ugyanakkor természetes, hogy a költő felelni tud erre, hiszen láttunk ívében egy költeményt, és *talán* ebben néha mániákus vagyok de azt hiszem, hogy nagyon sok mindent magyaráznak meg a címek, egy műnek egyáltalán van néhány olyan mozzanata, cím, mottó, indítás, befejezés, [...] amelyek az írói üzenetnek olyan különleges lehetőségeit hordozzák, [folyt. (65)] (VII. 5.)
- (65) [(64) folyt.] hogy nyilván az olvasásnál, az értékelésnél, elemzésnél is *talán* más elemeknél, mozzanatoknál jelentősebben irányítják a figyelmünket, ha egy költeménynek az a címe, hogy Tizenkettő, [folyt. (66)] (VII. 5.)
- (66) [(65) folyt.] ha tizenkét vörösgárdista vonul a hókavargásban, akkor eléggé természetes *talán*, mondanám, hogy eléggé természetes, hogy a tizenkét vörösgárdista élén, a tizenkét apostol élén megjelenjen Jézus. (VII. 5.)
- (67) Ez az egyik mozzanat, tehát ez a, ez az ív, amelyik elindul a Tizenkettő, és *talán* ezért jobb cím a Tizenkettő, fordítására, legyünk őszinték, valószínűleg a későbbi fordítót zavarta, hogy már foglalt volt ez a cím. (VII. 5.)
- (68) *Talán* csak a legjelentősebb példából. Bloknak a legközelebbi barátja, a szimbolizmus másik nagy képviselője, a múltkor említettük a nevét, Andrej Bjelij, Andrej Bjelij, akinek ... (VII. 5.)
- (69) Tulajdonképpen jellegzetes, hogy még olyan költő is, mint Vlagyimir Majakovszkij, a nagy forradalmi művének, a forradalom közvetlen közelségében íródó nagy drámai költeményének, a Buffomisztériumnak, ugye a misztérium szó *talán* már önmagában is mutatja ebben a címben Majakovszkij azzal magyarázza a műfajt, [folyt. (70)] (VII. 5.)

- (70) [(69) folyt.] hogy a forradalom ellenségeinek kíméletlen buffója, ugye szatirikus vígoperája. *Talán* mondjuk így, és a forradalom hőseinek áhítatos misztériuma az, amit írt, mindvégig bibliai mozzanatokkal operál, a hét tiszta és a hét tisztátalan. [...] (VII. 5.)
- (71) Tehát, mondom, abban a korban, és ezt példák egész sorával, de mondom, akkor már számunkra *talán* kevésbé élő költőnevekkel tudnánk bizonyítani, azt a gondolatpárhuzam bizonyos értelemben... (VII. 5.)
- (72) Most *talán* még egy általános mozzanat, amit előrebocsájtanék a költeménnyel kapcsolatban. (VII. 5.)
- (73) *Talán* ha végiggondolják például Petruhának a monológját – „Hej keserves keserű bús szívemben...” , akkor érezhetik, hogy [...] (VII. 5.)
- (74) *Talán*, hogy egészen világos legyen, hogy mért exponálom ezt ennyire, [folyt. (75)] (VII. 5.)
- (75) [(74) folyt.] majd Blok naplójának néhány mozzanata *talán* még közelebb hozza ezt, a forradalom és a Tizenkettő gondolataiban, mondom, és akkor válik világossá [...] (VII. 5.)
- (76) [...] aki az értelmiségnek, mondom, a forradalomra való reagálását *talán* a legmegdöbbentőbb erővel fejezi ki, majd látni fogják, az egész korai szovjet-orosz irodalomnak a legizgalmasabb gondolatvilága, [folyt. (77)] (VII. 5.)
- (77) [(76) folyt.] hát, mondjuk, akik Bulgakovot olvasták, azoknak *talán* erősen ismerős ez, az értelmiség és forradalom kettős témájának, találkozott témájának a végiggondolása, (VII. 5.)
- (78) Csak most előrebocsájtom, később majd más szempontból foglalkozom Gorkij forradalom utáni munkásságával, egy mozzanatot, ami ezt forradalom – forradalom torzfintorai problémát közelebb hozza, *talán* megérteti velünk. (VII. 5.)
- (79) Gorkij a tizenhét utáni, *talán* legizgalmasabb rövid írásában, a huszonegyben befejezett Lenin-esszében, [...] (VII. 5.)
- (80) [...] akik [...] emlékeznek, még hozzá olyan képsorokra, amelyek konkrét, dokumentálható, dokumentumszerű jelenetekre hivatkoznak, a cári borpincék elpusztítása, cári pezsgőpincék elpusztítása, jelenet, és így tovább, azok *talán* érzik azt, hogy természetesen, ez a forradalom torzfintorai sorozat, ez atmoszféra-kialakításában a napok hangulatának a meghatározásában, a pillanat szempontjából, legalább olyan mennyiségű és súlyú, [...] (VII. 5.)
- (81) Ez, hogy volt hivatva kifejezni, ezt szeretném *talán* néhány mozzanattal hangsúlyozni. (VII. 5.)
- (82) *Talán*, az angolosok kedvéért mondom, nagyon érdekes mozzanat, ezt a szót, hogy intelligencia, a régebbi Enciklopédia Britannicák mindig úgy írták körül, hogy az orosz társadalom speciális rétege, amely, s csak a későbbi kiadású Enciklopédia Britannicák tértek rá arra a megfogalmazásra, [...] (VII. 5.)
- (83) Tehát egész sereg mozzanata annak a különvált rétegnek, amelyik a helyét keresi, a gondolkodás útján való lereagálását a problémáknak keresi, sok mozzanatában előbb exponálódik az orosz társadalomban mint másutt, és nem utolsósorban *talán* vezet ahhoz is, hogy Csehov [...] (VII. 5.)
- (84) *Talán* hogy érzékeltessem, Blok naplójából az a kép rajzolódik ki, mint amelyet Csehov Sirályának a színpadán látunk. (VII. 5.)
- (85) Blok szerelme, akit hamarosan feleségül vesz, *talán* még jobban, szinte mondanám, már a furcsaság, az anekdota fokáig hangsúlyozza ezt az értelmiség-kifejező jelleget. (VII. 5.)

4. A *talán* lexéma előfordulásainak leírása az írott korpusz adatai alapján

Az előfordulások 80%-ban episztemikusak vagy episztemikus bázisúak (lásd a 7. táblázatot). Metapragmatikai operátorként elsődlegesen a beszélő episztemikus folyamatait jelölik, teszik könyvebben hozzáférhetővé az értelmező számára (a Givón-féle implicit megállapodásnak megfelelően is) (Givón 1982: 24, Verschueren 1999).

A szórend szempontjából feltűnő, hogy nincs adat mondatvégi helyzetre. Jellemző a tagmondatbelseji előfordulás.

Az episztemikus *talán* csak kijelentő mondatban fordul elő, a korpusz felszólító mondatbéli előfordulásaiban a lexéma az indítvány illokúciós erejét csökkenti, másrészt kontextuális implikációt jelöl, funkciója pragmatikai (Sperber–Wilson 1986: 107). Az egyetlen kérdő mondatban (xxiv) a kon-

textuális implikáció a következőképpen adható meg: a partner azt gondol(hat)ja, hogy p igaz ('tévedek'), a beszélő ezzel szemben a propozíció tagadását implikálja (Kiefer 1988: 121).

(xxiv) *Vagy talán tévedek?*

7. táblázat

adat	episztemikus	buletikus jellegű	pragmatikai funkció			helyzet	
			ítélet elbizonytalanítása, látzólagos bizonytalanság, óvatoskodás, szerénykedés	(udvarias) kérés, felszólítás (felt. m.), pusztá udvariassági aktus, engedélykérés-szerűen	szerény javaslat, indítvány (felsz. m., <i>kell</i>)	tagmondat élén ¹⁵	tagmondat végén
Σ	37 (43)	12 (4)	51 (2)	7	2	23 (3)	0
%	80	16	53	7	2	26	0

5. A két korpusz adatainak összehasonlítása

5.1. Bizonyos sajátos funkciók csak az egyik vagy csak a másik korpuszban bukkantak fel. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nem találhatnánk például beszélt nyelvi adatot is a jelenleg az írott korpusz sajátosságaként kiemelendő jelenségre (vagy fordítva), csak annyi szövegezhető le, hogy a kijelölt korpuszban nem volt ilyen adat.

Csak a beszélt nyelvi korpuszban volt példa módosítószó-halmazra. A *talán* az *esetleg* módosítószóval kombinálódott két mondatban (14, 17), illetve ezek a módosítószók társultak egyéb episztemikus jelölökkel is (episztemikus ige modális főmondatban, -hAt morf): „föltételezhetjük esetleg, hogy talán...” (36), vagyis egy szintaktikailag hierarchikus viszonyú tagmondatkapcsolatban az azonos típusú modális jelölök négyszeresen halmozódtak.

Csak a beszélt nyelvi korpuszban volt példa a *talán* hátravetésére, mondatvégi (csüggő) helyzetére.

Csak a beszélt nyelvi korpuszban jelent meg a *talán* kvotatív szerepben, a bizonyíték e meghatározott típusát jelölve (inferenciális evidenciát természetesen mindkét korpuszban jelölt).

Csak az írott korpuszban volt adat olyan szerkesztésmódra, amelyben több lehetséges feltevés halmozása (ill. választó jellegű viszonya) a mellérendelő szerkezeten és/vagy kötőszón kívül módosítószóval is jelölve volt. A *talán* szerepelt az alternatívák előtt (xxv–xxvii).

- (xxv) *Talán* azért, mert szégyellik, *talán* azért, mert attól félnek: ha panaszuk visszajut az orvosuk fülébe, akkor valamilyen formában ők húzzák a rövidebbet.
- (xxvi) Tudja, rengeteg emberrel találkoztam ezekben az években, akit valami miatt, *talán* azért, mert MIÉP-es vonzalmakat árult el, *talán* egyszerűen azért, mert túlságosan hangsúlyozta magyarságát, kirúgtak...
- (xxvii) ...(*talán* engesztelésül, *talán* amúgy is járó juttatásként) szintén kapott egy ilyen csodakenut.

¹⁵ Tagmondat éli helyzetnek tekintem azt is, ha a módosítószó tagmondatkapcsolatban, közvetlenül a tagmondatkapcsolatot jelölő kötőszó után áll.

Előfordult nem teljesen párhuzamos szerkesztés az *esetleg* és a *talán* módosítószóval (xxviii), illetve kötőszóval és a *talán*-nal (xxix).

- (xxviii) Már eddig is feltételezték, hogy örökletes változás, esetleg egy auto-immun tényező vagy valamiféle környezeti ok, *talán* éppen egy vírus okozza a szklerózis multiplexet.
- (xxix) A Makám együttes Lovász Irénnel és Bognár Szilviával régi moldvai népdalokat dolgozott fel – a SkanZennel válaszolva Kodály kérdésére: „Tudunk-e Európa és Ázsia kultúrája közt nem ide-oda hányódó komp lenni, hanem híd, s *talán* mindkettővel összefüggő szárazföld?”

Ezekben a mondatokban a módosítószó többé-kevésbé megtartotta episztemikus funkcióját: általában csak az *esetleg* módosítószóval helyettesíthető, a *valószínűleg*, *feltehetőleg* episztemikus módosítószóval nem cserélhető fel. A (xxix) *talán* előfordulása inkább fokozó kapcsolatos viszonyban mutatja be a proposíciót, mint a legkedvezőbb lehetőséget, de sem episztemikus, sem buletikus módosítószóval nem helyettesíthető, a szerkezetből nem hagyható ki, törlésével nemcsak a potencialitás (a legkedvezőbb, vágyott lehetőség, a buletikus forrás), hanem a két pozitív lehetőség viszonyának kifejezése is elveszne. A mellérendelő viszonyt a (xxix)-ben kötőszó teszi explicitté, de a módosítószó ott sem kötőszószerű, ahol párhuzamos szerkezetben, valódi kötőszó nélkül valósul meg a halmozás.

5.2. A funkciók és az egyéb (pl. szórendi) jellemzők nagyobb része mindkét korpuszban megfigyelhető volt, de eltérő arányban mutatkozott meg.

A *talán* a beszéltnyelvi korpuszban 44 mondatban (51,8%) a tagmondat belsejében foglalt helyet, ezzel szemben az írott korpuszban 74 mondatban (74%) foglalta el ezt a pozíciót. A tagmondat élén állt a beszéltnyelvi korpuszban 34 mondatban (40%), az írottban 26-szor (26%). Tehát míg mindkét korpuszban a mondat belseji helyzet a leggyakoribb, addig a beszéltnyelvi adatok között az írottnál lényegesen gyakrabban fordul elő a tagmondatkezdő helyzet.

Az írott szövegekben 80%-ot tett ki az episztemikus funkció, illetve az episztemikus alapú egyéb funkció megjelenése, míg ez az arány a beszéltnyelvi korpuszban csak 62,4%. Kisebb az eltérés a buletikus használat arányában (beszélt: 11,8%, írott: 16%). Ez összefügg azzal, hogy az írott szövegekben túlnyomó többségben voltak a vélekedést, feltevést kifejező mondatok, míg a beszéltnyelvi korpuszban előtérbe kerültek az elsődlegesen nem modális, hanem pragmatikai funkciók.

Az episztemikus jelentés alapján épült ki az a funkció, hogy a módosítószó nem elsődlegesen a következtetési folyamatot jelöli, hanem az episztemikus bizonytalanságot mint attitűdöt helyezi előtérbe, és így a módosítószó az ítélet elbizonytalanításának eszköze, egyben alkalmas a beszélő óvatosságának, megfontoltságának vagy épp óvatosságának, precízkedésének a kifejezésére. Az ilyen előfordulások aránya a beszéltnyelvi korpuszban 34,1%, az írottban 53%.

A pusztá udvariassági formulaként való használatra a beszélt nyelvben találunk több tiszta példát. Ennek magyarázata lehet az, hogy ebben az adattárban partnert igénylő, a szövegalkotás és -befogadás szempontjából szinkronicitással jellemezhető szövegek találhatók, míg az írott korpuszban legfeljebb drámai művekből származó adatok, a fórumok aszinkron (vagy látszólagosan szinkron) szövegei és még egy-két szövegfajta lehet ilyen, illetve hasonló (lásd Storren id. Érsok 2006: 49).

Szintén az óvatossággal, szerénykedéssel függ össze a *talán* előfordulása javaslatban, indítványban az illokúciós erő csökkentésére, a közvettség jelölésére, a partnernek cselekvésre való rábírásában a finomításra, udvariaskodásra (vö. Leech: tapintatosság), egyben az arculatvesztés kockázatának csökkentésére.

Az óvatos, szerénykedő javaslatnak az a típusa, amely zéró igei módinflexióval vagy az ún. feltételes móddal (hortatív v. kohortatív funkcióban) jár együtt, a következő arányban van képviselve a két adattárban: beszéltnyelvi 11,8 %, írott 7%.

A másik típusban előfordul nagyobb illokúciós erőt képviselő jelölő (-J módjel hortatív, desideratív, obligatív vagy *kell* ige necesszitív funkcióban). Ennek aránya a beszélt nyelvi korpuszban 9,4%, az írottban 2%. Az eltérés jelentős. Érdemes kiemelni azt az előadásokban felbukkanó altípust, amelyben a személyviszonyok alapján beszélhetnénk ugyan indítványról, a partner befolyásolásáról, valójában azonban az előadó inkluzívan kezeli hallgatóságát:¹⁶ olyan lépéseket indítványoz, amelyeket ő maga meg fog tenni, de jelzi a hallgatósággal való kapcsolatát, mintegy bevonva őket az előadás szövegének szervezésébe, alakításába, így tehát a jelenség az alkalmazkodás, jelölése pedig a metapragmatikai tudatosság megnyilvánulásának tekinthető.

6. Összefoglalás

Jellemző különbségek mutathatók ki a beszélt és az írott szövegek között a módosítószó-gyakoriság szempontjából: a *talán* lexéma átlagosan kb. 3,5-szer gyakrabban fordul elő a 'beszélt' jegű szövegtípusban.

A módosítószók egyes funkciói jellemzőbbnek mutatkoztak az egyik vagy a másik korpuszban: csak a beszélt nyelvi korpuszban volt példa módosítószó-halmozásra, a *talán* hátravetésére, kvotatív bizonyíték jelölésére; csak az írott korpuszban volt adat olyan szerkesztésmódra, amelyben a több lehetséges feltevés halmozását módosítószó is jelölte.

Sikerült kimutatni eltéréseket a közös funkciók arányában is: a beszélt nyelvi adatok között az írottól lényegesen gyakrabban fordul elő a tagmondatkezdő helyzet; itt fordult elő nagyobb arányban a pusztá udvariassági formulaként való használat és az óvatos, szerénykedő javaslatbeli funkció; az írott szövegekre jellemzőbb volt az episztemikus funkció és az ítélet elbizonytalanításának szerepe.

A vizsgálat egyik járulékos megfigyelése, hogy a *talán* episztemikus funkcióban helyettesíthető hasonló modális erősségű másik módosítószóval (pl. *esetleg*, *feltehetőleg*, *valószínűleg*), ez a felcserélhetőség a modális alapú, a modális jelentéstől teljesen még el nem szakadt funkciókra is igaz. A nem modális, pragmatikai funkciók esetén kizárható a *feltehetőleg* és a *valószínűleg* lexémával való helyettesítés, az *esetleg* azonban számos kontextusban megfelelője lehet a *talán*-nak (pl. javaslatban, indítványban, udvariassági és társalgásszervező szerepben, alternatívák felsorolásában). Ez azt jelzi, hogy leginkább az *esetleg* módosítószó járt be a *talán* jelentésváltozásainál feltárthoz hasonló ösvényeket (kivéve a modális tartományból).¹⁷ Ez a megfigyelés segíthet a módosítószók különböző funkcióinak tesztelésében.

HIVATKOZÁSOK

- Biber, Douglas et al. *Longman grammar of spoken and written English*. London: Longman.
 Biber, Douglas–Finegan, Edward 1989. Styles of Stance in English: Lexical and grammatical marking of evidentiality and affect. *Text* 9/1: 93–124.
 Bódi Zoltán 2004. *A világháló nyelve*. Budapest: Gondolat Kiadó.
 Bybee, Joan L. 1985. *Morphology*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins PC.
 Bybee, Joan–Fleischman, Suzanne (eds.) 1995. *Modality in grammar and discourse*. Amsterdam: Benjamins.

¹⁶ Fatikus és egyben udvariassági funkciója van annak, hogy az előadó ebben az altípustban többes szám első személyt használ.

¹⁷ Buletikus szerepben a *remélhetőleg* módosítószó a *talán* legtökéletesebb szinonimája. Természetesen vannak olyan funkciók, amelyekben nincs módosítószói szinonima vagy parafrázis (ilyen például a becsülő partikulai 'körülbelül' és a kedvezőbb vagy valószínűbb választási lehetőséget jelölő szerep 'inkább').

- Chafe, Wallace–Nichols, Johanna (eds.) 1986. *Evidentiality: the linguistic coding of epistemology*. Norwood, NJ: Ablex.
- Érsok Nikoletta Ágnes 2006. Szóbeli és/vagy írásbeli a chat-kommunikáció nyelve? In: Érsok Nikoletta Ágnes–Slíz Mariann–Zsilinszky Éva (szerk.): *Féltúton*. Az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskolájának konferenciája 2005. június 12. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 45–52.
- Frawley, William 1992. *Linguistic Semantics*. Hillsdale–Hove–London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Givón, Talmy 1982. Evidentiality and Epistemic Space. *Studies in Language* 6. 23–49.
- Goffman, Erving 1981. *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest: Gondolat.
- Haviland, John B. 1989. 'Sure, sure': Evidence and Affect. *Text* 9/1: 27–68.
- Keszler Borbála 1983. Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Rác Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó. 164–202.
- Kiefer Ferenc 1986. A modalitás fogalmáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 88: 3–37.
- Kiefer Ferenc 1988. Modal particles as discourse markers in questions. *Acta Linguistica Hungarica* 38: 107–25.
- Kiefer Ferenc 1990. Modalitás. *Linguistica Ser. C, Relationis, 1*. Budapest.
- Kiefer Ferenc 1997. Modality and Pragmatics. *Folia Linguistica* XXXI/3–4: 241–53.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentéselmélet*. Budapest: Corvina.
- Kiefer Ferenc 2005. *Lehetőség és szükségesség*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kratzer, Angelika 1991. Modality. In: Stechow, Arnim von–Wunderlich, Dieter (eds.): *Semantik/Semantics*. Berlin–New York: Walter de Gruyter. 639–50.
- Kugler Nóra 1998. Talán. In: Hajdú Mihály–Keszler Borbála (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. Budapest: ELTE. 113–9.
- Kugler Nóra 2000. Egy attitűdjelölő szócsoporról (A módosítószók a modális rendszerben). In: Geccsó Tamás (szerk.): *Lexikális jelentés, aktuális jelentés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 168–78.
- Kugler Nóra 2002. *A módosítószók a magyar nyelv szófaji rendszerében*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kugler Nóra 2003. A módosítószók funkciói. *Nyelvtudományi Értekezések* 152.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar II*. Stanford: Stanford University Press.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of pragmatics*. London: Longman.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyons, John 1977. *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Palmer, F. R. 1986. *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Plungian, Vladimir A. 2001. The place of evidentiality within the universal grammatical space. *Journal of Pragmatics* 33: 349–57.
- Saeed, John I. 1997. *Semantics*. Oxford: Blackwell.
- Sanders, José–Spooren, Wilbert 1997. Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View. In: Liebert, Wolf–Andreas–Redeker, Gisele–Waugh, Linda (eds.): *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*. Amsterdam: Benjamins. 85–112.
- Sperber, Dan–Wilson, Deirdre 1986. *Relevance*. Oxford: Basil Blackwell.
- Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Trask, R. L. 1993. *A dictionary of grammatical terms in linguistics*. London–New York: Routledge.
- Van der Auwera, Johan–Plungian, Vladimir A. 1998. Modality's semantic map. *Linguistic Typology* 2: 79–124.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding Pragmatics*. London: Arnold.
- Willett, Thomas 1988. A cross-linguistic survey of the grammaticalization of evidentiality. *Studies in Language* 12/1: 51–97.

SUMMARY

Kugler, Nóra

An investigation of the epistemic functions of *talán* ‘perhaps’ on a corpus of spoken language

This paper investigates the functions of the epistemic stance adverb *talán* ‘perhaps’ both on the basis of a corpus of written texts and on that of spoken utterances. The comparison revealed differences between the two text types (1) in the frequency of occurrence of *talán*, (2) in the presence or lack of certain functions, and (3) in the proportions of functions that are present in both corpora.

(1) The lexeme *talán* occurred approximately 3.5 times as often in the ‘spoken’ text type as in the ‘written’ corpus. (2) Accumulation of stance adverbs, postposed *talán*, and overt quotative evidence only occurred in the spoken corpus, whereas it was only in the written corpus that an accumulation of several possible assumptions was indicated by *talán*. (3) Spoken texts were characterized by clause-initial position, the politeness function, and indication of indirect speech acts by *talán* to a higher extent; written texts more often exhibited the epistemic function of *talán* and its role in making statements vaguer.

The testing of the various functions of stance adverbs may be facilitated by the observation that *talán*, in its epistemic function, can be replaced by another stance adverb of a similar modal strength (e.g., *esetleg* ‘maybe’, *feltehetőleg* ‘presumably’, *valószínűleg* ‘probably’); in its non-modal, pragmatic functions, however, it can only be substituted for by *esetleg*.

A család fogalma a világ magyar nyelvi képében^{*} (egy kérdőíves anyag tükrében)

A *család* szó annak a kognitív tartománynak a neve, hívószava, amelyben a belső taxonómia (elrendezés, struktúra) rekonstruálása lehetővé teszi, hogy megismerjük a család fogalmának a magyar nyelvben rögzült képét, konceptualizációjának a módjait, azaz a szemantikáját.

A nyelvi elemzés azt mutatja, hogy ez a szó a mai magyar szókincs alapvető rétegéhez tartozik. A szótári adatok szerint több olyan szókapcsolatban is szerepel, ahol az első, illetve a második elemként jelenik meg, például: *családfő, családalapítás, családfő, családanya, családapa, családfenntartó* stb., illetve *nyelvcsalád, parasztcsalád, szócsalád, nyelvcsalád* stb.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint a *család* szó az ószláv *čeladъ* átvétele, eredeti jelentése „háznép, cselédség”, legkorábbi írásos előfordulása a magyar nyelvben 1113-tól datálódik. A *család* a 16. század közepétől egyre ritkábbá vált, sőt teljesen elavult, s később Vö-

^{*}E tanulmány az ELTE, BTK, Nyelvészeti Doktori Iskola Szláv Nyelvészeti Programjának keretében 2005. évben tartott A világ nyelvi képének az elmélete című tantárgy foglalkozásain született. Társszerzők: Bańcerowski Janusz (kurzusvezető); Császári Éva, Czeglédi Ildikó, Denković Andrea, Farkas Melinda, Jakubowska Anna, Kanizsai Mária, Lehocski Anna, Szabó Orsolya.

A témáról előadás hangzott el 2005. június 23–24-én, a Modern Filológiai Társaság és a Lengyel Filológiai Tanszék által rendezett, az Interkulturális kommunikáció: nyelvi és kulturális sokszínűség Európában című nemzetközi konferencián, amelynek szövege megjelent a konferenciakötet anyagában. Jelen cikk szövege eltér a konferenciakiadványban közreadottól: több vonatkozásban módosult, bővült, és a grafikonok más jellegű formája ez alkalommal pontos és egyértelmű adatokat tükröz. Kiegészült a szakirodalom is.

rösmarty (1831) újította fel a mai köznyelvi jelentésben (TESz). A mai nyelvhasználatban a *család* mellett a majdnem azonos jelentésű, latin eredetű *família* szó is szerepel. Ezen kívül bizonyos helyzetekben a *család* helyett a *ház* szót is használják (pl. *lakodalomba meghívták az egész házat, száz házat is meghívtak a lagziba* stb.). Ha a család nagy létszámú, *nagycsaládnak*, illetve *házcsaládnak* is mondják (MNépl). „A család, familia, házcsalád, ház fogalmába tágabb értelemben beleértik a háznál lakó távolabbi rokonokat, barátokat, szolgálkat, cselédeket is” (MNépl). A *család* szónak, a *família*, a *háznép* és a *ház* szavakon kívül, további rokon értelmű szavai: *dinasztia*, *rokonság*, *atyafiság*, *nemzetség*, *pereputty*. Szóképzési alakjai a mai magyar nyelvben a következők: *családi*, *családiasság*, *családiasság*, *családos*, *családtalan*, *családtalanság*.

Érdeemes megjegyezni, hogy a mai magyar nyelvben a családdal kapcsolatosan csak néhány szólás, illetve közmondás rögzült. Íme a példák: *Megesik (megtörténik vagy előfordul) a legjobb családban is; Ki milyen családdhoz tartozik, olyanhoz igazodik; Családban marad!; Család ellen nincs orvosság.*

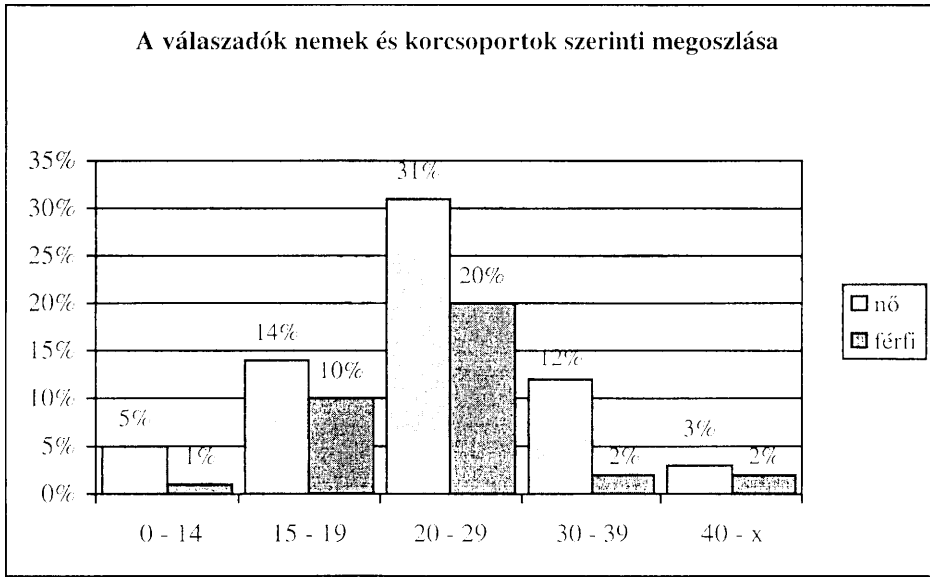
A *család* szó a magyar nyelvben egy összetett, többprofilú kognitív bázist hív elő. A normatív definíciók értelmében (ÉrtSz.; ÉrtKSz.) a *család*:

1. a szülő(k) esetleg nagyszülő(k) és gyermek(ek) rendszerint együtt élő vérségi közössége, tágabb értelemben közeli rokonok összességét is jelenti, például: *népes, kiterjedt család*;
2. valakinek a felesége és gyermekei együtt;
3. a társadalom sejtje, alapja;
4. a vérségi kapcsolat által összetartozó (egyeredetű) nemzedékek sora; nemzetség: *bárái, főúri, grófi, nemesi, fejedelmi, régi; a család alapítója, feje, ősapja, története; a Zrínyi család utolsó sarja; Rákóczi család* stb.;
5. (nép, rég) háznép, cselédség.
6. (nép) valakinek a gyermeke, például: *Hány családotod van? Van két kis családom; Annak az embernek már felesége és kis családjai vannak*;
7. anyaállat ivadékainak összessége, például: *méhcsalád; tíz méhcsaláddal méhészkedik*;
8. valamilyen uralkodóház, például: *Habsburg-ház*;
9. (átv, vál) (Nagy) *család*: (nagy) testvéri közösség, például: *a népek nagy családja*;
10. (áll, növ) a nemnél nagyobb és a rendnél kisebb rendszertani egység, például: *a pintyek családja; a pillangós virágúak családja*;
11. (nyelvt) valamely szó családja: *szócsalád*; például a béke szó családjához tartozik: *a békeharcos, béketábor, világbéke, a megbékél, a kibékül, a békés, békéltet, békesség*;
12. (alsós játékban) az adu színéből az ász, király és felső hazavitele, illetve ennek bemondása: *Család, összes adu!*

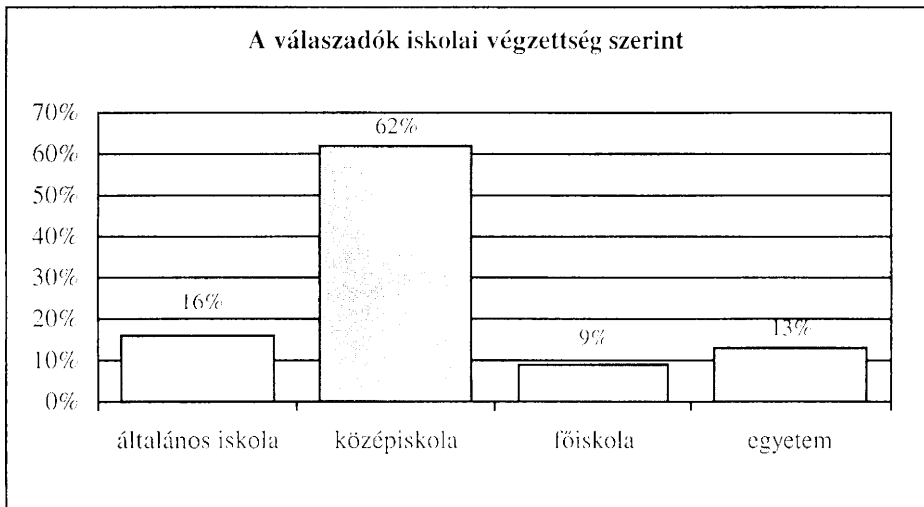
A valóság nyelvi kategorizációját és konceptualizációját tükröző szótári definíciók természetesen nem ölelhetik fel a szóban forgó fogalom teljes terjedelmét (extenzióját). Egyébként a szótárak soha sem tükrözik és nem is tükrözhetik a mai állapotot. Például nem tartalmazzák az ember által létrehozott termékek osztályozására vonatkozó kategóriát (**csoporthatár**), például: *termékcsalád; nyomdafestékes család* (MNSZ); *mosóporcsalád; festékes család; női ruhacsalád*; „A vizes **ACHILLES** *fapáncoldatsalád* tagjai egymással keverhetők” (felirat a termék dobozán); stb., nem is beszélve a nyelvhasználók által a **CSALÁD** fogalmáról megalkotott képről.

A mai nyelvhasználókban rögzült *család* nyelvi képének meghatározásához egy 12 kérdésből álló kérdőívet állítottunk össze, amelynek alapján a következő általános adatokat kaptuk: A kitöltött kérdőívek száma 193, a válaszadók nagyrészt vidéki városokban, illetve falvakban élnek, a budapestiek aránya 22 százalék körül van. Ami a nemek szerinti megoszlást illeti, a nők aránya jóval nagyobb, mint a férfiaké, 65%, ami 125 főt jelent. A nemek és korcsoportok szerinti megoszlást figyelve megállapítható, hogy a legtöbben, 31 százalék, a 20–29 év közötti nők közül kerültek ki,

őket a 20–29 év közötti férfiak követik, arányuk 20%, majd a 15–19 év közötti nők, akik a válaszadók 14 százalékát adták. A 30–40 év közötti nők aránya 12%, a 15–19 év közötti férfiaké pedig 10% volt.

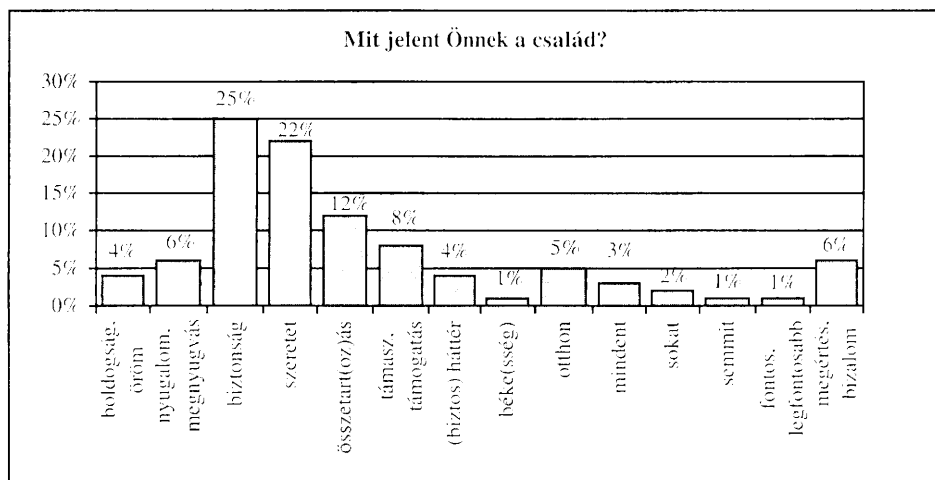

Iskolai végzettségüket tekintve legtöbben középiskolai végzettségűek, 62%, hiszen a válaszadók csaknem fele egy vidéki főiskola hallgatói közül került ki. Általános iskolai végzettsége 16%-nak van, főiskolát 9 százalékuk, egyetemet pedig 13 százalékuk végzett.

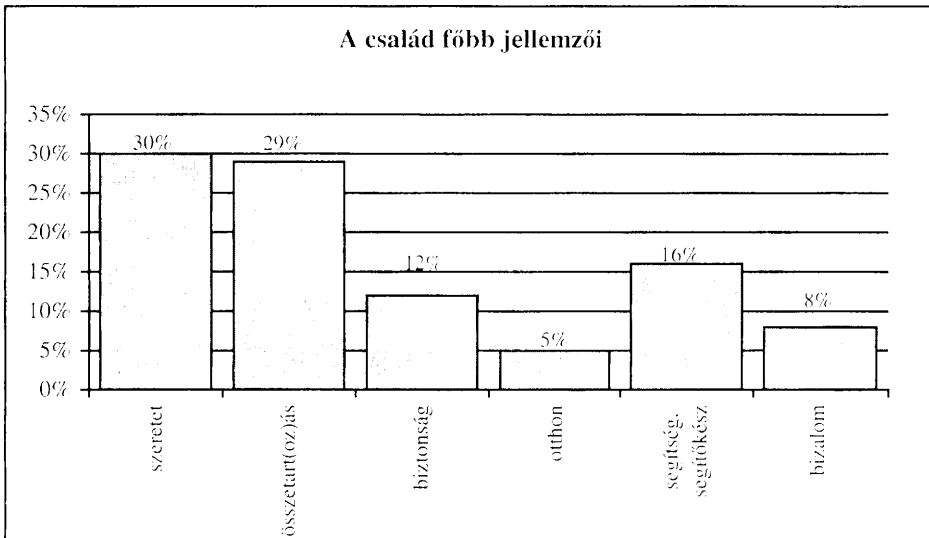

A kérdőívet a válaszadók maguk töltötték ki, a kérdések nyitott kérdések voltak, szabad asszociáción alapultak. Ennek eredményeként legtöbb esetben egyszavas válaszokat kaptunk.

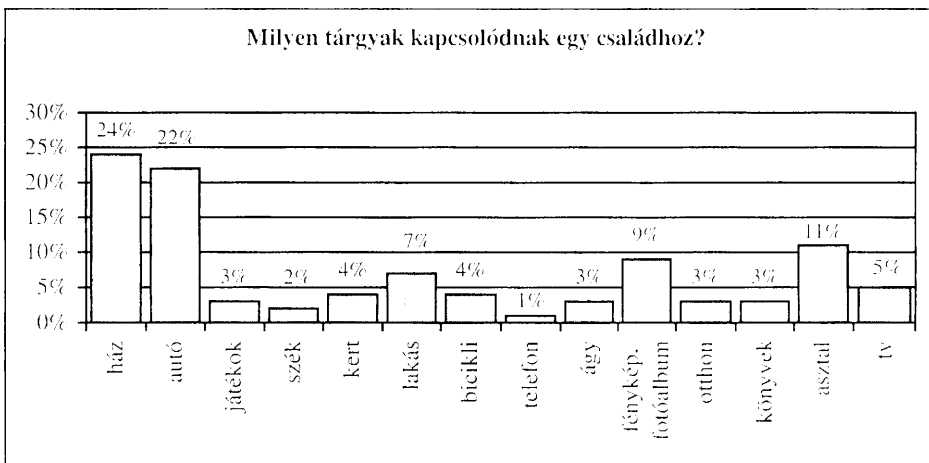
A kérdőív első kérdésére – *Mit jelent Önnek a család?* – 191 fő válaszolt, és nagy többségüknek a *biztonság* fogalma jutott róla eszébe először, ezt választotta 69 fő (25%). A válaszok között szerepelt az *anyagi biztonság, a biztos háttér, biztos alap, biztos pont az életben, akikre számíthatok, számíthatunk egymásra, érzelmi biztonság, biztonságos anyagi háttér, egy biztos helyet, ahová bármikor mehetek, ha baj van*. A *biztonság* mellett igen nagy százalékban szerepelt a *szeretet*, ezt 59 válaszadó (22%) jelölte meg, amely *feltétel nélküli, kölcsönös szeretetként* is megjelenik. A válaszadók 8 százaléka számára a család *támaszt, támogatást, segítséget, védelmet* jelent, mégpedig *kölcsönös segítséget, támaszt, van kire számítani, mindig számíthatok rá, van kihez fordulni, ahová bármikor mehetek, segítenek, illetve a család segítése nélkül az életet nem tudnánk önállóan elkezdeni*. A család sokak számára (12%) az *összetartozást, összetartást* jelenti: *összetartozás, tartozni valahova, ragaszkodás, közös programok, közös nevetések, számíthatunk egymásra, ők ismernek engem a legjobban, összetartozás, nálam növénycsalád – az ehhez kapcsolódó válaszok*. Jellemző válaszok még az *boldogság, öröm* (4%), *nyugalom, megnyugvás* (6%), *megértés, bizalom* (6%), és vannak, akik az *otthonnal* kapcsolták össze (5%); *van hova hazamenni*. Sokan a családtagokkal azonosították: *apa, anya, gyerekek, nagyszülők, párom, gyerekeim, vérségi kapcsolatban lévő hozzátartozóim, édesanyám és bátyám*, illetve közösségként jellemezték: *a család egy közösség, amelyben nevelkedünk, tanulunk; életközösség, amelyben értékeket kaptam és kapok, közösség, ami támogatja, szereti az embert, meghitt környezet*. Van, akinek a család a *mindene* (3%), *sokat jelent* (2%), a *legfontosabb* (1%), *ezért érdemes élni, mentálisan mindent, ami kitölti/betölti az életemet, első az életben*. A pesszimista válasz 1%-ban jelent meg, a *semmit* válasz kérépében.

Arra a kérdésre, hogy *mik a család főbb jellemzői*, legtöbbször a *szeretetet* (30%), *összetartozást, összetartást* (29%), *segítséget* (16%) és *biztonságot* (12%) jelölték meg, de itt is megjelenik, mint az előző kérdésre adott válaszokban, a *bizalom* (8%), az *otthon* (5%) és a *vidámság, harmónia, a gazdasági társulás, kulturális közösség* válasz is. Illetve: *a tagok ismerik egymást, általában szeretik is egymást, egy lakásban laknak, amíg a gyerekek ki nem költöznek, munkamegosztás, házimunka, pénzkeresés, kutyasétáltatás...*; vagy: *összetartás, egyformán szeretni minden családtagot, hagyni, hogy a gyerekeknek korán kifejlődjön az ítélelképessége*. És született ilyen válasz is: *Kis lakás. Rohanás a munkába, azután haza. Este zuhanás ágyba. Szombat vásárlás, takarítás, mosás, főzés, Hét közben elmaradt dolgok bepótlása*.

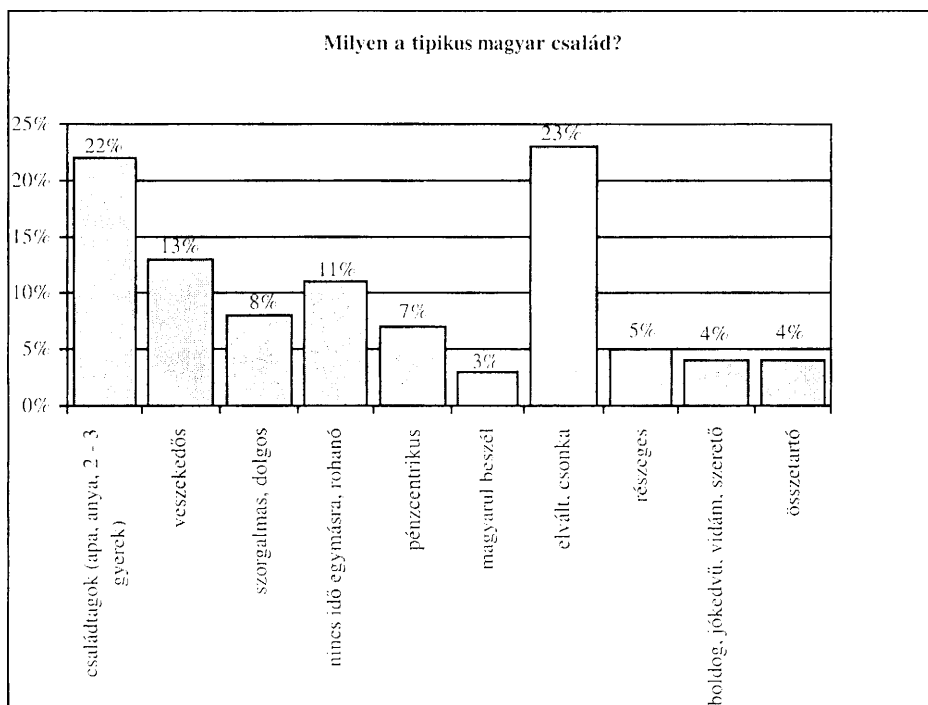

Milyen tárgyak kapcsolódnak a családhoz? Erre a kérdésre a legtöbben a *házat* (24%), *lakást* (7%) jelölték meg, ami úgy is megjelenik, mint *családi fészek*, *otthon* (3%), *kert* (4%). Sokaknak az *autó*, *kocsi* (22%) és a *bicikli* (3%) jutott eszébe, és nagyszámban jelent meg az *asztal* (11%), *szék* (2%), *ágy* (3%), *fotók*, *családi fényképalbum*, *családi fotók* (9%), *játékok* (3%), *könyvek* (3%), a *tv* (5%) és némelyeknél a *telefon* (1%) is. De a válaszok között szerepelt a *lakáskulcs*, a *konyha*, *ebédlő*, *pezsgősphár*, *vasárnapi ebédek*, *fűnyíró* és a *számítógép*, sőt a *Biblia* és az *ásó*, *kapa* és *nagyharang* mindenképpen!

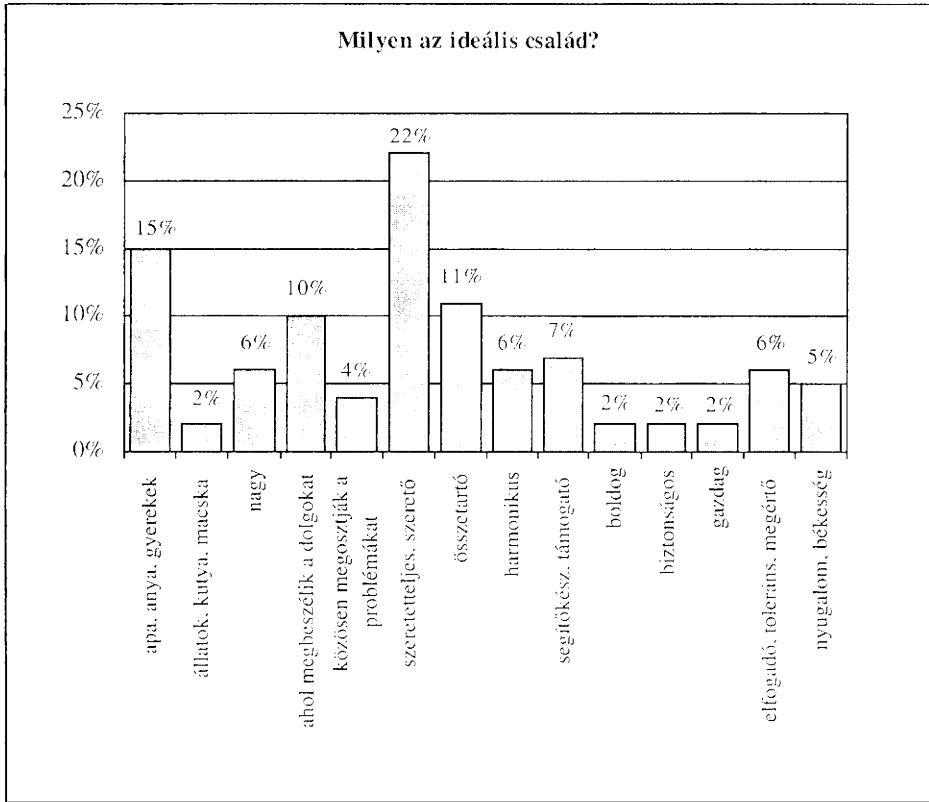

Hogy milyen a tipikus magyar család, arra a legtöbb válasz negatív volt: *elvált*, *csonka* (23%), *veszekedős* (13%), *pénzcentrikus* (7%), *nincs idő egymásra*, *rohanó* (11%), vagy *nem olyan, mint kellene*, *feszült*, *ideges*, *eladósodott*, *szegény*, *panellakó*, *részeges* (5%). A pozitív értékelés között szerepel a *boldog*, *jókedvű*, *vidám*, *szerető* (együtt 4%), *összetartó* (4%), *szorgalmas*, *dolgos*

(8%). Van, aki szerint attól tipikusan magyar, hogy magyarul beszél (3%), és magyar ételeket fogyaszt, magyar tv-t néz; illetve szereti a csípős ételeket, ami nyilvánvalóan a határon túli magyarok köréből származó válasz. Sokan a családtagokkal azonosították, családtagok, apa, anya, 2–3 gyerek (22%); 4–5 tag, együtt ebédelnek, szülők dolgoznak, szeremek inni, falun élnek, nem szorgalmasak, vagy két szülő, 3 gyerek, közepes gazdagok, illetve csak egy családtagnak van rendes munkahelye, sok gyereke van együtt, mint a nyugodt országokban.

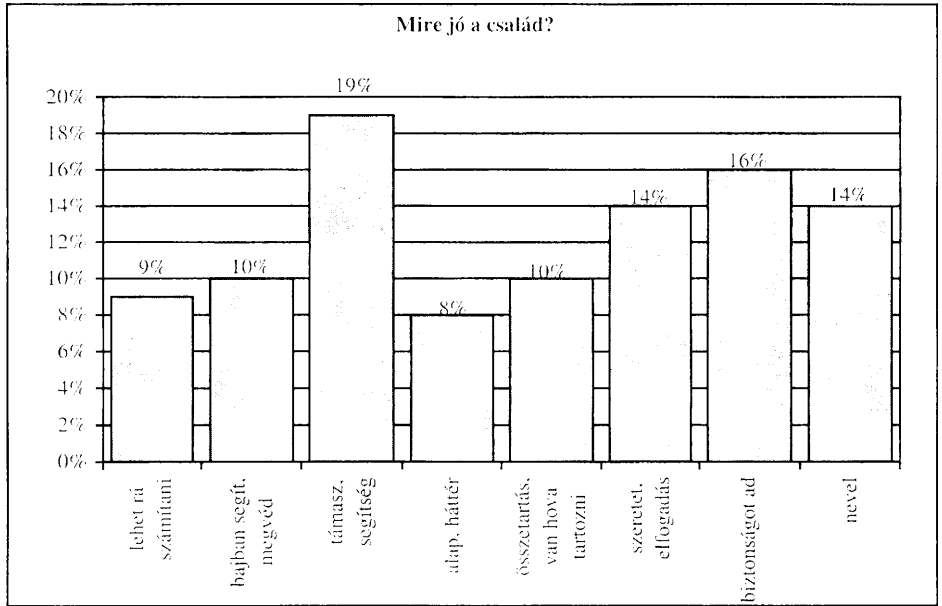

Arra a kérdésre, hogy *milyennek látják az ideális családot*, a legtöbb válaszban szerepelt a szerető, szeretetteljes (22%), harmonikus (6%), boldog (2%), gazdag (2%), összetartó (11%), segítőkész, támogató (7%), elfogadó, toleráns, megértő (6%), biztonságos (2%) jelző, illetve, ahol közösen megbeszélik a dolgokat (10%) és megosztják a problémáikat (4%). A válaszadók 15 százaléka szerint az ideális család: *anya, apa, gyerekek*, néhányuk szerint pedig ide tartozik a *kutya, macska* és egyéb háziállat is. A kérdésre a következő részletes válaszok születtek: *amiben az ember az idő nagy részében jól érzi magát, nagycsalád, sok gyerekekkel, rokonokkal, kutyával, macskával, akik szeretetben élnek együtt, egymás mellett és segítik egymást, nincs, hacsak nem a szeretet jelenlétét folyamatosan produkálni tudó családot nem tekintjük annak, amiben nincs agresszivitás, hanem olyan, amelyben szeretet uralkodik, boldog, nem szegény, megelégszik azzal, amije van, minden tagja magabiztos és boldog, ebből jön a szeretet és minden más, jól érzik magukat együtt a tagjai*; és ilyen megmagyarázhatatlan válasz is, mint: *nagy kertés ház kapu nélkül, 4 fő*.

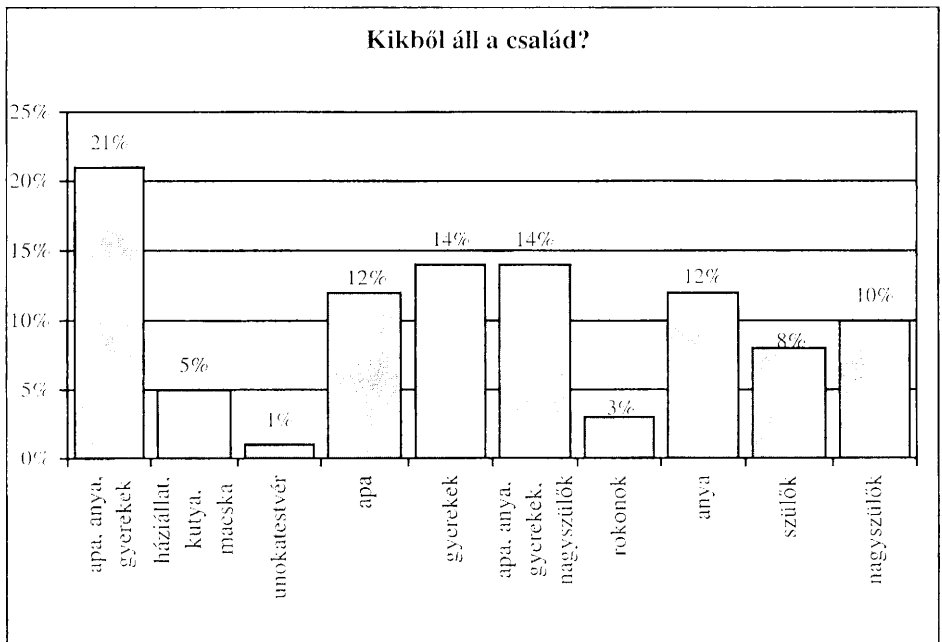

És mire jó a család? A legtöbben a *támasz, segítség* választ adták (19%), ezen kívül *biztonságot ad* (16%), *lehet rá számítani* (9%), *alap, háttér* (8%), *bajban megvéd, segít* (10%), *nevel* (14%), és *összetartás van, van hová tartozni* (10%), ahol *szeretnek és elfogadnak* (14%). Ezen kívül pedig *melegséget áraszt, feltölt egész napra; gazdasági, biológiai, társadalmi-kulturális funkciója van; gyerekek nevelésére/oktatására, szocializációjára, szeretet, biztonságérzet fenntartására alkalmas; anyagi, pénzügyi támogatás, kölcsönös segítségnyújtás a mindennapokra, az ünnepekre; háttérként, szigetként szolgál; ritkán látják egymást, akkor nincs veszekedés; utódok nemzésére és felnevelésre jó, valamint arra, hogy az ember összekösse az életét egy olyan személylyel, akit legalább annyira szeret és becsül mint saját magát; arra, hogy ne legyünk egyedül, fel tudjunk nevelkedni, és hogy utódaink legyenek; család nélkül nehezebb a gyerekeknek, nehéz pillanatokban segítnünk egymásnak.*

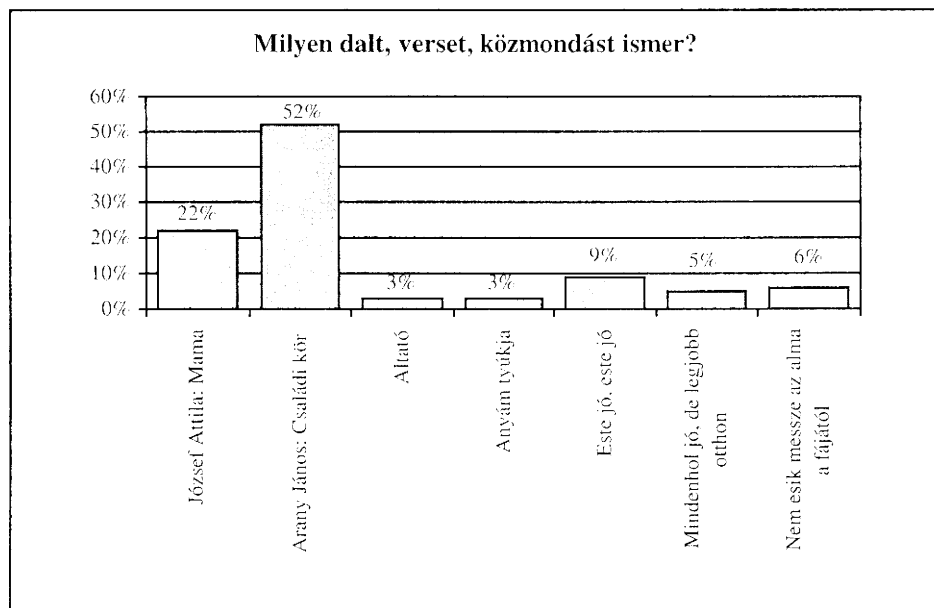
A *kikből áll a család* kérdésre adott válaszokban legtöbbször az *apa* (12%), az *anya* (12%) és a *gyerekek* (14%) szó szerepel, valamint ezek kombinációja, mint *apa, anya, gyerekek, papa, mama, tesók, szülők, gyerekek* (21%), majd következik az *apa, anya, gyerekek, nagyszülők* (14%) kategória, és van aki az egész rokonságot felsorolta: *a szűk családon felül nagyszülők, keresztszülők, nagynéni/nagybácsi + házastársa, gyermekei, unokatestvérek, apa, anya, gyerekek, nagyszülők, testvérek, nagynéni, unokatesók.*

Van, aki a kutyát, macskát, háziállatokat is családtagnak tekinti (5%). A kérdésre adott legfrappánsabb válasz: *családtagokból*. Ezen kívül pedig: *attól függ, minimum kéttagú, akiket rokonsági szál fűz össze (nem feltétlenül vérrokon), aki odatartozónak érzi magát, és akit odatartozónak éreznek, hovatartozás, azonos érdeklődés, ne húzzanak szét, akikkel együtt élsz.*

A kérdőív utolsó kérdéseként arra voltunk kíváncsiak, hogy *milyen dal, vers, közmondás, szólás* jut eszükbe a család szóról. Arany János *Családi kör* című versét válaszolták a megkérdezettek 52 százaléka, és többen választották József Attila *Mama* című versét (22%). A közmondások, szólások közül a *Nem esik messze az alma a fájától* variánsait a válaszadók 6 százaléka, a *Mindenhol jó, de legjobb otthon* szólást pedig 5 százalékkuk választotta. Zelk Zoltán *Este jó, este jó* című versét a megkérdezettek 9 százaléka, József Attila *Altató* című versét pedig 3 százalék érezte ideillőnek. A válaszok között szerepelt még: *Toldi*; Kovács Kati: *Úgy szeretném megháldálni*; Jane Austen: *Büszkeség és balítélet*; Gerald Durrell: *Rokonom, Rosy*; Petőfi Sándor: *Családi kör*; *Nézd meg az anyját, vedd el a lányát!*, *A család (vers)*; *Godfather (film)*; illetve *Mert kellene? Csak kö-zé-piskolai végzettségem van*; Komolyan elsőre ez ugrott be: Arany: *Családi kör*; *Ahol a család, ott a szeretet*.

A kérdőíves anyag azt mutatja, hogy a **CSALÁD**, mint *társadalmi*, illetve *társadalmi-fizikai kategória* **VÉRSGI KAPCSOLATOT**, **ROKONSÁGI** (nem okvetlenül **VÉRROKONI**) **KAPCSOLATOT**, **(KULTURÁLIS) KÖZÖSSÉGET**, **GAZDASÁGI TÁRSULÁST**, **ÖSSZETARTOZÁST**, **ÖSSZETARTÁST**, **ALAPVETŐ TÁRSADALMI SEJTET**, valamint **OTTHON** jelent. Az **OTTHON** a család szimbóluma, amely kis, meleg, biztonságos térben lokalizálódik. Az *otthon az a hely, ahol...* kifejezés az ember számára barátságos, biztonságos, biztos teret konnotál. Az **OTTHON** olyan **TARTÁLYKÉNT** konceptualizálódik, amelynek belső terét a legközelebbi személyek foglalják el. Ez olyan tér, ahova az ember szívesen visszamegy, ahol jól érzi magát, mert benne találja a szeretetet, az örömet, a harmóniát, a vidámságot, a boldogságot, a meleget, a nyugalmat, anyagi biztonságot, támogatást, segítséget stb. Ebben a konceptualizációban a **CSALÁD** úgy értelmeződik mint **OTTHON (HÁZ)**, amelyet a nyelvhasználók a **CSALÁD**hoz hasonlóan antropocentrikus szemszögből látnak. A **CSALÁD – OTTHON (HÁZ)** relációja nem más, mint két ekvivalens létnek a relációja. Az **OTTHON (HÁZ)** fogalom, mint ismeretes, közvetlen kapcsolatban áll a **HAZA** fogalmával, illetve ebből vezethető le. A *ház* lexémát pedig megtaláljuk az olyan szavakban is, mint például a *házasság*, amely tudvalevőleg a családalapításra, a legszoro-

sabb emberi kötelékre vonatkozik (vö. pl. *házasságot köt, házasodik* stb.) (Bańcerowski–Bárdosi 2004: 1–10).

Érdeemes megfigyelni, hogy amikor a konkrét válaszadók konceptualizálják a **CSALÁD**ot, gyakran egyszerre több szemantikai kategóriát is igénybe vesznek, tehát ebben az esetben *polikategorális konceptualizációról* beszélhetünk (pl.: *A család az összetartozás; tartozni valahova; ragaszkodás; közös programok; közös nevetések; számíthatunk egymásra... ; a család a vidámság, harmónia, a gazdasági társulás, kulturális közösség; stb.*)

A **CSALÁD** mint **axiológiai kategória** elsősorban a **LEGFONTOSABB ÉRTÉKKÉNT** (pl.: a család a legfontosabb, ezért érdemes élni, mentálisan mindent jelent, ami kitölti/betölti az életemet, az első az életemben; stb.), a **KÜLÖNBÖZŐ ÉRTÉKEK FORRÁSÁKÉNT ÉS HORDOZÓJAKÉNT** (pl.: szeretet, gondoskodás, biztonságérzés, barátság, bizalom, boldogság, védelem, öröm, támogatás stb.), de **NEGATÍV ÉRTÉKKÉNT** is konceptualizálódik (pl.: elvált, csonka, veszedős, nincs idő egymásra, részeges, feszült, ideges, nem olyan, mint kellene stb.). A szóban forgó axiológizáció feltehetően a válaszadók ilyen jellegű társadalmi és kulturális tapasztalataiból ered.

Érdeemes megjegyezni, hogy a válaszadók családtagnak elsősorban az *apát*, az *anyát* és a *gyerek(ek)et* tekintik, de ideértik a *nagyszülőket*, illetve az egész *rokonságot* is, beleértve a *keresztszülőket* is. Egy részük viszont idesorolja a *kutyát*, a *macskát* és más *háziállatokat* is.

A család funkciói közül a következőkről esik szó:

1. **nevelő-oktató funkció** (pl.: a család olyan közösség, amelyben nevelkedtünk, tanultunk, olyan életközösség, amelyben értékeket kaptam és kapok; stb.);

2. **gondozó funkció** (pl.: a család bajban megvéd, segít; család nélkül nehezebb a gyerekeknek; stb.);

3. **társadalmi-kulturális funkció** (pl.: *közös programok* stb.);

4. **gazdasági funkció** (pl.: a család gazdasági társulás, munkamegosztás [házi munka, pénzkeresés...], a szülők dolgoznak; stb.);

5. **biológiai funkció** (pl.: a család arra jó, hogy fel tudjunk nevelkedni és hogy utódaink legyenek; az utódok nemzésére és nevelésére való; stb.).

A tipikus magyar családról a válaszadók túlnyomó többsége negatív képet festett. Akadtak viszont, talán nem véletlenül, olyan válaszok is, amelyek a magyar identitást hangsúlyozták (pl.: *magyarul beszél, magyar ételeket fogyaszt, magyar tv-t néz, szereti a csipős ételeket*). Az ideális család képe csupán pozitív tulajdonságokat, állapotokat, értékeket és elvárásokat tükröz, amely eléggé messze áll a jelenlegi magyar tipikus családtól.

Érdeemes észrevenni, hogy amikor a válaszadók meg akarják adni a **CSALÁD** fogalmának a definícióját, eljutnak a szótári, illetve az enciklopédikus jegyekhez, de egyidejűleg felfedeznek több új kiegészítő jegyet is, amelyeket „szükségesnek” kell tekintenünk (pl. a **CSALÁD – OTTHON [HÁZ]**), mivel a többiekkel együtt egy egységes kognitív bázist alkotnak. A szóban forgó fogalom ilyen jellegű értelmezése eltér a szótári értelmezéstől, amely általában a „szükséges és elégséges” jegyek megadására korlátozódik.

SZAKIRODALOM

A magyar nyelv értelmező szótára (= ÉrtSz). 1984. Akadémiai Kiadó, Budapest.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (= TESz). 1982. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Bańcerowski Janusz 1996. A valóság nyelvi kategorizálásáról (Adalék a nyelvi szemantika elemzéséhez). *Ny. 120*: 64–70.

Bańcerowski Janusz 2000. A kategorizáció és a jelentés a kognitív nyelvelméletben. *MNy. 96*: 35–47.

Bańcerowski Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Szerk. Nyomárkay István. ELTE. Szláv és Balti Filológiai Intézet. Lengyel Filológiai Tanszék. Budapest.

Bańcerowski Janusz 2002. Kategóriák, kategorizáció és a szavak mögött rejlő világ (világok). *MNy. 98*: 165–73.

- Bañcerowski Janusz–Bárdosi Vilmos 2004. A „haza” fogalma a világ magyar nyelvi képében. *Nyr.* 128.: 1–10.
- Bañcerowski Janusz 2004. A szemantikai kutatások a világ nyelvi képének tükrében. In: *VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszus*. Budapest. Előadások:
<http://www.nytud.hu/NMNyK/eloadas/index.html>
- Bárczi Géza 1994. *Magyar szövejtő szótár*. Második kiadás. Trezor Kiadó, Budapest.
- Bartmiński Jerzy (szerk.) 2004. *Językowy obraz świata*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. 1999. Lieferung I. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hernádi Miklós 1985. *Köz helyszótár*. Második, kibővített kiadás. Gondolat, Budapest.
- Kiss Gábor (főszerk.) 1999. *Magyar szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Lakoff, G 1987. *Women, Fire and Dangerous Things*. Chicago.
- Magyar Értelmező Kézi Szótár (= ÉrtKSz.). 2003. Második átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Magyar Nemzeti Szövegtár (= MNSZ). Magyar Tudományos Akadémia. Nyelvtudományi Intézet. 1998–2003.
- Magyar Néprajzi Lexikon (= MNépl.). 1977. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nyomárkay István 2000. A világ nyelvi képe az idegen szavak tükrében egy horvát drámában és magyar fordításában. *Nyr.* 124: 487–94.
- Nyomárkay István 2000. Kultúra és identitás. In: *Nyelv, stílus, irodalom*. Szeged, 257–63.
- O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Gondolat, Budapest.
- Taylor, R. John 1995. *Linguistic Categorization*. Oxford University Press.

Bañcerowski Janusz

SUMMARY

Bañcerowski, Janusz

The notion of ‘family’ in the linguistic image of the world (as reflected in a questionnaire study on Hungarian)

In this paper, the authors present dictionary definitions of the notion ‘family’ and then they analyse the results of a questionnaire survey consisting of 193 positions. The questionnaire contained twelve questions, four of which concerned the age, gender, educational level, and type of domicile of the subjects. The rest of the questions were as follows: 1. *What does the word ‘family’ mean to you?* 2. *The major characteristics of a family (list as many as you can).* 3. *What objects do you associate with the family?* 4. *What is a typical Hungarian family like?* 5. *What is the ideal family like?* 6. *What is the family good for?* 7. *What persons does a family consist of?* 8. *What songs, proverbs, etc. do you know that refer to the family?* It is worth pointing out that the subjects primarily took family members to include father, mother, and child(ren), but they often also mentioned grandparents or all one’s relatives, including godparents. Some subjects even listed dogs, cats, and other pets, too. Of the functions of the family, the following were mentioned: 1. nurturing function, 2. nursing function, 3. socio-cultural function, 4. economic function, 5. biological function. The typical Hungarian family was given an unfavourable description by most subjects.

It is worth noting furthermore that when subjects intended to give a definition of ‘family’, they covered the usual lexicographic or encyclopaedic features but they additionally pointed out several novel features that are to be taken as ‘necessary’ (e.g., ‘family’ – ‘home’ (‘house’)) as they constitute a unified cognitive domain with the other conventional features. Such interpretation of the concept at hand differs from its dictionary definitions that are normally restricted to ‘necessary and sufficient’ features.

Növénynevek a *zebra* állatnévvel

A sajátosan tarka állat névével olyan összetett, leíró növényneveket alkottak – nem ritkán idegen nyelvi mintára –, amelyek az így jelölt növények valamely részét, többnyire a levelét festik le, azaz hasonlítják a csíkos bőrű zebrához.

zebra-bozótbambusz J. Pleioblastus auricoma (P. 55). A többszörösen összetett mai magyar botanikai terminus az afrikai növény élőhelyét és csíkozottságát jelzi. A tudományos nemi név a görög *pleiosz* 'tele' és a *blászte* 'rügy, ág' szavakon alapul; a bambuszfajta dúsan növe rügyeire utal.

zebrafa J. Omphalobium lambertii, Cocoloba acuminata, Centrolobium robustum (Révai 19: 649). R. 1900: ua. 'Connarus és Omphalobium' (Pallas 18: 820). A fán lévő számos csík – amelyek a szürkétől a rózsaszínűig igen sok változatban díszlenek – volt az elnevezés szemléleti alapja. A szaknyelvi név a magyarban tükörfordítás eredménye, idegen nyelvi megfelelői a francia *bois de zebre* és az angol *zebra wood* (uo.).

zebrafű J. I. Miscanthus sinensis cv. 'Zebrinus'; 2. fácánlevél (MNöv. 208). A zebrafű első jelentésénél egy egzotikus növény latinból származó „műnévével” találkozunk. A *Zebrinus* 'zebra-csíkos' jelentésű (> francia *zebrine*, angol *zebrinous*), akár a német *zebrastreifig* (DBP. Z 4). A második jelentésnél azonban magyar népnyelvi fejleménnyel állunk szemben, a *fácánlevél* 'Sansevieria trifasciata' (MNöv. 56) csíkos leveleit leíró elnevezés. Ugyanígy a levél csíkosságát festik le hasonló nevei, a *tigriske* és a *tigrislevel* 'ua.' (uo.).

zebranád J. Miscanthus sinensis cv. Zebrinus (P. 275). Alakleíró terminus a botanika mai szaknyelvében. A tudományos nemi *Miscanthus* név a görög *miszkosz* 'szár, kocsány' és az *anthosz* 'virág' szavakból tevődik össze. Ennek szó szerinti megfelelője a német *Stielblütengras* 'ua.' (PbF. 296).

zebralevél J. Calathea (P. 275). Szintén a díszes levélre utal a *csodalevél* (uo.) hasonév.

zebrapletyka J. Tradescantia zebrina (P. 209). R. 1939: *zebracsíkos fancsika* 'Tradescantia zebrina' (Natter-Nád 467), 1981: *zebrapletyka* 'Zebrina pendula' (Szobanövényeink. Bp., 137), 1996: ua. (Kedvenc növényeink. Bp., 91). Erre a nevére hosszanti ezüst csíkozású leveleivel szolgált rá ez a mutatós pletykafaj. A *fancsika*, akkori helyesírással *fantsika* névvel Diószegiék ruházták föl a Magyar Fűvész Könyvben (1807). A rendkívül gyorsan növe és szaporán terjedő növény társneve a *pletyka* (mert úgy burjánzik, olyan gyorsan terjed, mint az ármánykodás, szóbeszéd, mendemonda, a pletyka).

zebrasávostű J. Haworthia fasciata (P. 225). A tudományos nemi név A. H. Haworth (1768–1833) angol kertész, botanikus és entomológus nevét őrzi. A *fasciata* (< lat. *fascia* 'szalag, sáv, csík'; *fasciatus* 'sávostű, csíkos') fajnév – akárcsak a magyar elnevezés *zebrasávostű* jelzői előtagja – a növény csíkos leveleire utal.

zebravirág J. Alstroemeria (P. 124). R. 1807: *pompás tzebravirág* 'Alstroemeria' (MFűvK. 234), 1807 után: *zebravirág* (Diószegi; Csécsi Nagy Imre „névlaistroma betűrendben”), 1813: *tzebravirág* (OrvF. 357), 1847: *zebravir* 'ua.' (Tóthfalusi M.: Virágkedvelő), 1900: *zebravirág* 'ua.'

(Pallas 18: 820), 1951: ua. 'Tradescantia; Zebrina pendula' (Soó 910), 1966: ua. 1. inkaliliom; 2. ámpolnavirág (MNöv. 208). Az *inkaliliom* 'Alstroemeria' (uo. 84) (< ném. *Inkalilie* 'ua.' [PbF. 75]) egzotikus növény társneve. Az *ámpolnavirág* 'Zebrina pendula' (pletykakata, tarka pletyka; uo. 21) esetében a latin elnevezésből részfordítással keletkezett a *zebravirág*. A csíkozott kétszínű levelekre vagy a tarka szirmokra utal az elnevezés, amely nyelvújításkori szó; Diószegiék szóalkotása lehet. Ők a debreceni fűvészkönyvben az olyan nevek között is felsorolják, melyek „a' Termetből, Formából, minéműségből vétettek”: *pompás tzebravirág* (357). Tótfalusi Miklós orvostudor 1847-ben megjelent *Virágkedvelő* című könyvében *cezebravir*.

RÖVIDÍTÉSEK

- DBP. = Vaczy, Coloman: *Dictionar botanic poliglot*. Bucuresti, 1980.
 Diószegi = A Magyar Fűvész Könyv Diószegi saját jegyzetelt példányának kézirásos betoldásai, valamint egy későbbi tulajdonos, Csécsi Nagy Imre debreceni főiskolai tanár „névlaistroma betürendben”. (OSzK Kézirattár és Régi Nyomtatványok Tára 1290 oct. Hung. 1–2.)
 MNöv. = Csapody V.–Priszter Sz.: *Magyar növénynevek szótára*. Bp., 1966.
 Natter-Nád = Natter-Nád Miksa: *Virágos könyv*. Bp., 1939.
 OrvF. = Diószegi Sámuel: *Orvosi Fűvész Könyv*. Debrecen, 1813.
 P. = Priszter Szaniszló: *Növényneveink*. Bp., 1998.
 Pallas = *A Pallas nagy lexikona*. 1–18. Bp., 1893–1900.
 PbF. = R. Schubert–G. Wagner: *Pflanzennamen und botanische Fachwörter*. Leipzig, 1988.
 Révai = Révai Nagy Lexikona. Bp., 1914–.
 Soó = Soó Rezső: *A magyar növényvilág kézikönyve*. Bp., 1951.

Rácz János

Gábor Tolcsvai Nagy (2005): *A Cognitive Theory of Style*. *Metalinguistica* 17. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH. 162. lap.

Tolcsvai Nagy Gábor *A Cognitive Theory of Style* című könyvében olyan komplex stílusértelmezési modellt fejt ki, amelynek révén a stílus jelensége összetettségében ragadható meg. A szerző korábbi, elsősorban magyar nyelvű stilisztikai, kognitív nyelvészeti, szövegteni munkái már megelőgezték ezt az összegzést: szemléletének egységes és áttekinthető formába öntését.

Az elsősorban a Langacker és Lakoff nevéhez fűződő kognitív nyelvészet elvein alapuló elmélet a teljes modell megalkotásában érvényesíti a pragmatika, a szövegten, a Halliday-féle funkcionális nyelvészet, a szociolingvisztikai variációelmélet és az irodalmi hermeneutika eredményeit is.

A kognitív szemlélet több szempontból is eredményes lehet a stílus jelenségének értelmezésében: egyrészt azért, mert a stílust meghatározó tényezők közül a cselekvésről, a szituációról, a kontextusról az anyanyelvi beszélőnek a kognitív pszichológia és a kognitív nyelvészet prototípuselvének megfelelően típusismeretei vannak, másrészt pedig a stílus megformálásának a módja, a szöveg struktúrája is kognitív folyamatok eredményeként jön létre, és azok eredményeként értelmeződik.

A kötet átláthatóan tagolódik öt nagy fejezetre, alfejezetekre és egy összegzésre: a fejezetek és alfejezetek címei már önmagukban is megmutatják a teljes stílusmodell összetevőit, azaz a stíluselmélet vázlatát.

Az első fejezet (*Grounding the notion of style*) hat alpontra bontva mutatja be a stílus fogalmának korábbi és mai értelmezési lehetőségeit, kifejtve már azokat az alapelveket is, amelyek ebben a kognitív stíluselméletben szerepet játszanak. A szerző Sandig (1986) nyomán a stílus népi kategorizációjából indul ki, rámutatva arra, hogy a beszélők naiv ítéletei olyan szempontokat jelenítenek meg, amelyek a verbális interakció kognitív modelljében is helyet kapnak. Áttekinti a stílus jelenségére való tudományos reflektálás történetét, a régi görögöktől egészen a későmodern és posztmodern korig, majd felvázolja azt a változást, amely a nyelvészeti stíluselméletekben bekövetkezett a strukturalizmusnak a standarhoz viszonyító, a tartalmat és a formát élesen szétválasztó, a nyelv történetiségét és interakciós jellegét figyelmen kívül hagyó szemléletétől, a pragmatika, a diszkurzuselmélet, a regiszterelmélet, a szociolingvisztika és a szövegten eredményeinek beépítésével a mai komplexebb stílusértelmezésekig. E változás eredményeképpen a stílusról alkotott jelenlegi elméletek a stílust olyan komplex jelenségként határozzák meg, amely függ a nyelvi rendszer „belső” tényezőitől, másrészt pedig olyan „külső” tényezőktől is, mint a cselekvés típusa, a szituáció vagy a kontextus.

A stílusértelmezési lehetőségek bemutatása után a kognitív nyelvészet alapvető sajátosságait vázolja fel a szerző, elsősorban Langacker és Lakoff nyomán összegzi ennek a szemléletmódnak azokat a sajátosságait, amelyeknek a stílus megközelítésében is fontos szerepük lehet. A kognitív nyelvészet eddig főként a kisebb szemantikai struktúrák leírásának apparátusát dolgozta ki, ezért Tolcsvai Nagy úgy látja, hogy a kognitív stíluselméletnek ezeket a szemantikai, illetve a pragmatikai és diszkurzív tényezőket egységes elméleti keretben kell egyesítenie.

Az előző alfejezetek tanulságaira építve az ötödik azt foglalja össze, hogy hogyan értelmezhető kognitív keretben a stílus fogalma. A stílus egyik alapfeltétele a nyelvi variabilitás, a kognitív szemlélet ezt a jelentés felől közelíti meg: a különböző nyelvi kifejezések alkalmasak arra, hogy a világ dolgait különböző módokon, különböző szempontokból konstruálják meg. Langacker elméletében a megkonstruálás csak az ábrázolásra terjedt ki, Tolcsvai Nagy munkájának újdonsága és eredménye, hogy ezt a felfogást kiterjeszti a stílusra is. Az előtér-háttér viszonylat igen fontos szerepet kap a kognitív szemléletben: a dolgokat nem pusztán önmagukban ismerjük meg, hanem más dolgok háttére előtt. A szerző a stílus szempontjából is alkalmazza ezt a felfogást: értelmezése szerint egy nyelvi kifejezésnek más hasonló funkciójú kifejezések háttére előtt lehet stílushatása.

A hatodik alfejezet az előzetesét nyújtja a könyvben kifejtett teljes stílusmodellnek, bemutatva a stílus komplexitásának megközelítésében érvényesített három aspektust: a nyelv stilisztikai lehetőségeit, a szociokulturális tényezőket és a stílusstruktúráját.

A könyv második, legerjedelmesebb fejezete (*The stylistic potential of language*) a nyelvtan néhány alapvető jelenségét mint a nyelv stíluslehetőségeit tárgyalja, elsősorban a névszók, az igék, a tagmondatok, a metaforák és a retorikai alakzatok jelentésszerkezetére összpontosítva. Az egyes jelenségeket bemutatva a szerző először vizsgálja azok alapvető kognitív értelmezését, majd szépirodalmi szövegrészletek, főként Joyce-művek részleteinek elemzése révén világít rá arra, hogy milyen esetekben játszhatnak szerepet ezek a tényezők a szöveg stílusában. A főnevek, igék, mondategységek és mondatok esetében a lehetséges stílushatásokról szólva Tolcsvai Nagy elsősorban a nem prototipikus, nem szokásos előfordulásokat és megvalósulásokat veszi számba. Ezen a ponton némi ellentmondás érzékelhető: hiszen a nem szokásos megvalósulások hangsúlyozódnak, holott a megszokott formáknak épp a begyakorlottság miatt lehet semleges stílushatásuk a stílusszerkezetben.

A metafora elmélete kiemelt jelentőségű a kognitív nyelvészet történetében (vö. Lakoff-Johnson 1980). A metafora ebben a felfogásban két szemantikai szerkezet közötti leképezés, a metaforikusság alapvetően meghatározza a nyelv reprezentáló képességét. Lakoff és Turner (1989) a művészi metaforákat vizsgálva már ennek az általános szemantikai struktúrának a stíluslehetőségeivel is foglalkoztak, elképzelésük szerint az általános érvényű metaforák egyes szemantikai műveletek: kiterjesztés, kidolgozás, rákérdezés és komponálás révén válnak poétikussá. Tolcsvai Nagy továbblépve ezen a szemléleten úgy látja, hogy a metaforák stilisztikai szerepét olyan különböző fokozati jellegű sajátosságok határozzák meg, mint például a forrás- és a céltartalmak konvencionáltságának mértéke vagy a forrás és a cél közötti szemantikai távolság, és mivel a szerző mindig a szövegértelmezés felől közelíti meg a stílus jelenségét, nemcsak a metaforák összekapcsolását, hanem a szövegbe épülésük mértékét is figyelembe veszi.

A blending jelenségét, amelynek során két mentális tér egy generikus tartomány elvei szerint összekapcsolódva, létrehoz egy negyedik tartományt, a blendet, Tolcsvai Nagy érzékletesen, ábrákkal is szemléltetve mutatja be. A szemléltetéshez a *head of department* konvencionális kifejezést választja példaként, majd a stílushatás lehetőségeinek érzékeltetése érdekében egy költőibb kifejezést is (*chaosmos*) is értelmez, kifejtve azt, hogy a blendingben a bemenetek közötti konceptuális távolság, a kivétlések mennyisége, a blend koherenciája és szokatlanságának mértéke is fontos potenciális tényező a stílus számára.

A retorikai alakzatok kognitív értelmezését céljával kitűző alfejezet egy addíció és egy hypallagé elemzése révén mutat rá a hagyományos retorikai felfogás átértelmezésének szükségességére.

A nyelv stílárius lehetőségeiről szólva Tolcsvai Nagy természetesen nemcsak alkalmazza a kognitív nyelvészet eredményeit, hanem a stílus szempontjából tovább is gondolja őket. A szerző elemzései igazolják azt, hogy minden nyelvi jelenség egy összehasonlítás folyamat révén rendelkezhet stílusértékkel.

A stílus összetettségét Tolcsvai Nagy elmélete három komplex mátrix révén közelíti meg, amelyek közül a stílus szociokulturális összetevőivel a kötet harmadik fejezete foglalkozik. A szociolingvisztikai és egyéb értékek már Langacker felfogásában is szerepeltek, hogy bár kevésbé központi

helyzetben, mint a szójelentés, de ezek a tényezők is mindig hozzátartoznak egy-egy kifejezés jelentésmátrixához. Tolcsvai Nagy stílusmodelljének egyik fő eredménye a szociokulturális tényezők dinamikus és a releváns összetevők mindegyikét érvényesítő bemutatása. A nyelvi interakció során érvényesülő szempontok kognitív feldolgozásából eredeztetve a stílus szociokulturális tényezőiként öt kognitív tartományt jellemez: a magatartás, a szituáció, az érték, az idő és a nyelvváltozatok tartományát. Ezek a tartományok kontinuumokat alkotnak, és különböző, nem éles határokkal elválasztott altartományokra oszlanak.

A szerző négy tartományban beszél közömbös altartományról, és úgy véli, hogy a közömbösként megértett nyelvi kifejezések esetében nincs szükség más nyelvi kifejezésekkel való összehasonlításra, vagyis az aktuális megértésben a háttér üres. A kognitív felfogást érvényesítve azonban véleményem szerint egy olyan értelmezési lehetőség is elképzelhető, amely szerint a közömbös nyelvi elem éppen a hasonló funkciójú, nem közömbös nyelvi elemek előterében nyerheti el stilisztikai szerepét.

Az egyes tartományok Tolcsvai Nagy modelljében parallel disztribúciójúak, vagyis egyes altartományaik tipikusan együttesen fordulnak elő: a könyv érzéletes példái és áttekintő táblázatok révén mutatja be ezeket az együttelőfordulásokat, például azt, hogy ha egy nyelvi jelenség a magatartás mentén közömbös, akkor általában a többi tartományban is az, vagy ami a magatartás tartományában familiáris, az a szituáció szempontjából általában informális, az érték tekintetében pedig értékmegvonás jellemzi. Ezek az együttjárások teremtik meg a bizalmas, a közömbös és a választékos protostílusokat.

Tolcsvai Nagy könyvének egyik módszertani értéke az, hogy a szociokulturális tényezők szerepét a stílusulajdonításban tesztek segítségével is megvizsgálja. A magyar stilisztikai kutatásokban úttörőként két napihír szavait és kifejezéseit helyeztette el adatközlőivel a fent említett tartományok altartományaiiban. A kötetnek ez a részlete azért tekinthető lényegesnek, mert a beszélői és hallgatói stílusulajdonításokhoz lehetetlen közvetlenül hozzáférni, és így az azonos szöveghez rendelt különböző stílusulajdonítások és különbségeik problémája csak empirikus kutatások révén oldható föl.

A stílus mindig a szövegértelem összetevője, az egyes nyelvi kifejezések is a szövegegészben nyerik el szerepüket a nyelvi interakció folyamatában, ezért a stílus megközelítésének lényeges része a negyedik fejezetben (*Style and text*) tárgyalt stílusstruktúra. A kognitív nyelvészet nagy jelentőséget tulajdonít a nyelv folyamatjellegének: a stíluszervezet elválaszthatatlan a szövegalkotói és szövegmegértői műveletektől. A szöveg stílusstruktúrája magában foglalja a stilisztikailag előtérbe helyezett elemek közötti viszonyokat, ezen elemek és a koherenciát megteremtő tényezők közötti viszonyokat, valamint ezen elemek és a stílus típus közötti viszonyokat egyaránt.

A stílusstruktúra jelenségének bemutatására Tolcsvai Nagy különböző szövegeket elemez, többek között bemutatja az előző fejezetben vizsgált napihírek stíluszervezetére, heterogenitására, illetve homogenitására vonatkozó befogadói megállapításokat, hangsúlyozva azt, hogy a két szövegben eltérő módon működő szociokulturális tényezők jelentős hatással vannak a teljes szövegek mint komplex struktúrák eltérő értelmezésére is.

A stílusmodell minden összetevőjét érintve utal rá a szerző, hogy a stílus kognitív elmélete nem dolgozható ki a beszélő és a befogadó stílusról való tudásának modellezése nélkül, ezért az ötödik fejezet (*Style in verbal interaction*) a verbális interakció dinamizmusának és a beszélő/befogadó stilisztikai tudásának leírásával egészíti ki az eddigi megközelítéseket. Egyszerű és mégis szemléletes ábrák mutatják be a beszélő és a befogadó különböző stíluszémákhoz való viszonyulását. Az interakcióban részt vevők nyelvi horizontja fedheti egymást annyira, hogy azonos módon ítéljenek meg egy stílusjelenséget, de előfordulhat az is, hogy e horizontok eltérése miatt különbözően értékeljenek egy-egy sajátosságot. Tolcsvai Nagy Gábor a napihírekre vonatkozó tesztek eredményei alapján megkülönbözteti a stílusulajdonítás és a stílus hatás fogalmát: a stílusulajdonítás nyelvi és szociokulturális ismeretek alapján történő kategorizálás, a stílus hatás pedig az ennek hatására létrejövő mentális állapot.

Az irodalmi szöveg kiemelt szerepet tölt be a stílus értelmezésének hagyományában; a kognitív elmélet fényében a szépirodalom stílusának kérdései alapvetően azonosak a mindennapi szövegekével, és csak néhány sajátosságban térnek el attól, ilyen például a befogadás módja, a stílusrendszer összetettebb és kiterjedtebb volta, a nyelv stíluslehetőségeinek intenzívebb érvényesülése és ezáltal a megértéshez szükséges nagyobb mentális erőfeszítés.

Tolcsvai Nagy Gábor munkáját egy új stíluselmélet tömör szintézisének is tekinthetjük, angol nyelvű publikálása pedig azért lehet igen lényeges tényező, mert a kognitív nyelvészet térnyerése ellenére nem született még átfogó kognitív stíluselmélet, ez a szemlélet eddig elsősorban a kognitív elvek elemzésekben való alkalmazásában jelent meg (vö. Semino–Culperer 2002), e kötetnek a Metalinguistika sorozatában való kiadása pedig lehetővé teheti azt is, hogy a munka azonnal részévé váljon a nemzetközi stilisztikai diskurzusnak.

SZAKIRODALOM

- Lakoff, George–Johnson, Mark 1980. *Metaphors We live By*. Chicago, University of Chicago Press.
 Lakoff, George–Turner, Mark 1989. *More than cool reason: A field guide to poetic metaphor*. Chicago, University of Chicago Press.
 Sandig, Barbara 1986. *Stilistik der deutschen Sprache*. Berlin, New York, Walter de Gruyter.
 Semino, Elena–Culperer, Jonathan (eds.) 2002. *Cognitive Stylistics: Language and Cognition in Text Analysis*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins.

Domonkosi Ágnes

Dömötör Adrienne: Régi magyar nyelvemlékek. A kezdetektől a XVI. század végéig.
 Akadémiai Kiadó, Budapest, 188 oldal.

Remélem, és ahogy látom, illetve várom, Dömötör Adrienne könyve nagy kedvet fog csinálni az olvasónak a régi magyar irodalomhoz. Hiszen a régi magyar szövegek nemcsak a nyelvtörténészek számára szolgálnak nyelvi anyagul, hanem a magyar irodalom legkorábbi alkotásai is egyben.

Több olyan munka jelent már meg a könyvpiacra, amely a régi magyar nyelvemlékeket mutatja be. Ilyen például Jakubovich–Pais *Ó-magyar olvasókönyve* (1929), Szabó Dénes *A magyar nyelvemlékek* című könyve (1959), az *A magyar nyelv története* című tankönyvben a Benkő Loránd által írt terjedelmes fejezet (1967), vagy a Molnár–Simon-féle *Magyar nyelvemlékek* (1976).

Dömötör Adrienne könyvének bibliográfiája és a 167 lap alji jegyzet gazdag szakirodalmi háttéranyagra utal. Ebben – különféle szövegkiadások mellett – van könyvtár-, illetve könyvnyomtatás-történeti, olvasásszociológiai, művelődéstörténeti, nyelvtörténeti irodalom és sok egyéb vonatkozású munka is.

A most ismertető könyv, tényanyagát tekintve, nagyjából hasonlít a korábbi ilyen munkákhoz (hiszen például a TA., a HB., a JókK. keletkezésének ideje, körülményei, tartalma nem változik az idők folyamán), ugyanakkor új utakat keresve és találva markánsan el is tér azoktól. Számos „kis színes” információval megfűszerezve, érdekes „mesékkel” átszőve mutatja be a kézíratos, majd a nyomtatott nyelvemlékeket. A legkorábbi szörványemlékekkel kapcsolatban például megismerteti az olvasót azok külső történetével, jellegével, tartalmával, a bennük szereplő adatok mennyiségével, azzal, hol és mire használták őket, aztán példákat is ad a legfontosabbakból.

A kis terjedelmű ómagyar kori szövegekkel kapcsolatban is megadja az olvasatokat és az értelmezéseket. A könnyebben érthető későbbi kódexek korabeli és a további szövegek esetében „értelmezéssel kiegészített olvasatokkal” teszi befogadhatóvá a szélesebb nagyközönség számára is múltunk szép, értékes és érdekes szövegeit.

Az ómagyar kort korai és kései szakaszra tagolva mutat be részleteket az egyes emlékekből. A négy Árpád-kori szöveget teljes terjedelmében közli, a legújabb olvasati variációval. Az újabban felfedezett vagy feldolgozott rövidebb emlékeket is bevonja az ismertetésbe. Így szerepel először – összefoglaló munkában – a Húsvéti népének (42), a Laskai sorok, a Münchener emlék (43). (Ezzel kapcsolatban Hargittay Emil könyvét ajánlom a szerző figyelmébe: *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*. Budapest, 1996.) Az egész könyvre jellemző, hogy a szerző a legfrissebb nyelvtörténeti szakirodalmat is beledolgozza. Az érdeklődés felkeltésére és fenntartására jó érzékkel választja ki a közölt részleteket is. A rövidebb ómagyar kori szövegek közül például nem a Marosvásárhelyi sorokat idézi, hanem egy Hadi szitkozódást 1479 körülről (45). A MvS. megfelelő sorában az első fennmaradt félreértelmezésre nyitja rá az olvasó szemét (43). Az ilyen és ehhez hasonló „csemegekét” tipográfiaiilag is jelzi a szerző, illetve a kiadó: függőleges vonal utal az ilyen jobbebb kezdésekre.

Ahogy haladunk a könyvben előre, egyre többször aknázza ki a szerző a szövegek nyelvtörténeti hasznát. Erre a kódexek párhuzamos szövegrészletei adnak kitűnő lehetőséget. Elég sokat közöl belőlük, a kódexekben szereplő szövegek műfajai szerint is rendezve az anyagot. Hasznos válogatást nyújt a kódexekben található bibliafordításokból, ahol már némi nyelvtörténeti elemzésbe is bocsátkozik (a *bocsájt* [104] helyett a köznyelvi *bocsát* alakot használnám). Aláhúzással jelöli a szövegek összevetett részleteit, és rámutat néhány szóhasználati és mondatszerkesztési eltérésre. A helyesírási kérdések jellemzéséhez jó forrás lett volna Keszler Borbála *Írásjeltana* (Tankönyvkiadó, 2004, illetve ennek előzménye: *NytudÉrt.* 141. szám, 1995). Utal a szerző a kódexek szerzetesrendekhez való tartozására, valamint fordítás mivoltukra is. Ennek kapcsán a fordítókról, illetve a fordításokról, valamint a latin és a magyar nyelv viszonyáról is ír. A kódexirodalommal kapcsolatban érdekes az a betoldás is, amely a kódexek személyes hangú világi tárgyú bejegyzéseiről szól, példákkal fűszerezve (88).

A könyv második fele a nyomtatott nyelvemlékeket mutatja be, egyúttal azt is jelezve, hogy nincs merev időhatár a kéziratos és a nyomtatott munkák között. Szól a változatos műfajokról; a szótárak, grammatikák mellett nem feledkezik meg a régi térképekről, naptárakról stb. sem.

Ez a fejezet szinte életre kelti a korabeli nyomdákat és nyomdászokat, az ott folyó munkát. Érdekes kis könyvnyomtatás-történet kerekedik ki a leírtakból, ezúttal is friss szakirodalom alapján és megfelelő tömörítéssel. Utal a 16. századi társadalom különféle rétegeinek írás-olvasás tudományára, a könyv iránti igény fokozódására.

Dömötör Adrienne beszél a szerző, a nyomdász és a korrektor viszonyáról, pontosabban a szöveghez való viszonyukról, arról, hogy a több felől jövő hatás eredményeképpen hogyan formálódott lassanként a nyelvi norma. Annak érdekében, hogy minél szélesebb olvasóközönség megértse a könyvek szövegét, hogy a kiadott műveket minél több helyen lehessen értékesíteni, tehát „üzleti célból” is törekedtek a nyomdászok a legkürvösebb nyelvjárási jelenségek kerülésére. Ennek az egységesülési folyamatnak a 16. században még csak a kezdetei figyelhetők meg. A szerző ezúttal is megragadja a lehetőséget némi nyelvi-nyelvtörténeti elemzésre. Jó alap ehhez ugyanazon mű két kiadásban megjelent szövegének összevetése (116–8). Rámutat néhány hangtani, morfológiai, szóhasználatbeli és mondatszerkezeti jelenség eltérésére. A különféle „beavatkozások” eredményeképpen legtöbbször kevert nyelvallapotú szövegek jöttek létre (119). A könyv újabb kiadásában hasznos lenne ilyeneket is közölni.

Tanulmányosok a szerzői és a fordítói tevékenységről, a latin és a magyar nyelv együttéléséről szóló információk is. Jó, hogy a könyvnyomtatás korában továbbbővülő kéziratos nyelvemlékekről is sokat megtudunk (szövegrészletekkel illusztrálva).

Minden olvasó számára hasznos, hogy könyv végén – lexikoncikkszerűen – bemutatja a korszak legjelentősebb szerzőit és műveit. Az olvasatokban szereplő speciális jeleket magyarázó táblázatban (178) az *e* hang hosszú párfáját, az *ē*-t úgy jellemzi a szerző, hogy „*a* nyelvjárásokban ma is megtalálható nyílt *e*”. Pontosabb lenne „*a*” nyelvjárások helyett *egyes* nyelvjárásokat említeni. Szépek a könyv végén található fényképes illusztrációk.

A könyv értékes és érdekes anyagával jó összhangban van a külleme. Nyelvészekon kívül magyar irodalmárok és tanárok számára is ajánlható Dömötör Adrienne munkája, de az úgynevezett széles nagyközönség érdeklődésére is számíthat.

Mátai Mária

Hajdú Mihály: Általános és magyar névtan. Osiris Kiadó, Bp., 2003. 955 lap.

Hajdú Mihály *Általános és magyar névtan* című művének első kötete a címbeli ígéretes témának első felét messzemenően, második felét az alcímben jelzett: *Személynevek* vonatkozásában majdnem teljes mértékben megvalósítja, a többi névfajta tárgyalásával pedig a készülőben levő második kötet fogja kiteljesíteni a szerzőnek ezt a rendkívüli vállalkozását. Egy ilyen nagy terjedelmű és gazdag tartalmú mű ismertetőjének, úgy vélem, eleve le kell mondania arról, hogy minden vonatkozásában kellőképp (kritikailag is) értékelje az eddigi kutatások eredményeinek összegzését, a vitatott kérdésekben a szerző állásfoglalásait, és az eredeti kutatási eredményeket módszeresen végigkövesse akárcsak a fontosabb részletekig menően is. (E tekintetben elismerően kell szólni Farkas Tamás tanulmányszámába menő ismertetéséről MNy. 101 [2005], 464–79). A magam számára járhatóbb útnak találok, ha bizonyos szempontokat kiemelve ezek köré csoportosítom mondandómat.

Az *Általános és magyar névtan* csaknem ezer lapon, a kiadót dicsérendő külsőleg is igényes szép kivitelben az Osiris Tankönyvek sorozatban jelent meg. Maga a szerző is tankönyvként nyilatkozik művéről: „Ezeknek [mármint a legújabb leíró nyelvtanainknak] mindegyike külön tankönyvbe utalta a tulajdonnevek tárgyalását, s ezeknek eredményeként született meg ez a tulajdonnevekkel foglalkozó *tankönyv is*” (kiemelés tőlem) (131). E mű azonban messze meghaladja akár a legmagasabb szintű tankönyv fogalmát, és nem is elsősorban terjedelme miatt (hísz az ezerlapos egyetemi tankönyvek ma már nem mennek ritkaságszámba). Ugyanakkor vannak olyan jellemzői, amelyek az igazán jó tankönyvekre is érvényesek: először a tárgyalásmód módszerességét emelném ki, amely a tudománytörténeti bevezetőktől kiindulva, a névelméleti alapkérdések elmélyült áttekintése után, az egyetemes, a világ nagy része névadásának és -használatának bemutatásán át jut el a magyar személynévtörténetig. Ennek utolsó fejezete: a ragadványnevekről szóló e kötetből azonban sajnálatosan kimaradt. Mindenképpen célszerű lett volna e kötetben helyet szorítani neki nemcsak azért, mert vele együtt lett volna e névfajta tárgyalása kerek egész, hanem mert a második kötetbe kerülve annak tartalmi egységét megbontja. Ha úgy tekintjük e művet mint a névtanba magas szinten bevezető tankönyvet, akkor még legalább két következetesen érvényesített sajátosságát kell említenuünk: a névtani műszóhasználatra fordított figyelmet és az egyes személynévfajták kutatásában alkalmazandó módszerbeli fejtegetéseket (ezekkel a továbbiakban még foglalkozunk).

Hajdú Mihály könyve azonban mindezek ellenére nem tankönyvnek, hanem olyan névtani szintézisnek készült, amely szerzőjének a tudományterületen szerzett széles körű hazai és nemzetközi tájékozottságát, mindenekelőtt pedig saját kutatási eredményeit foglalja magában a névelmélet számos kérdésében és a magyar személynévtörténetnek főleg közép- és újmagyar korszakára vonatkozólag. De hogy ki minek tekinti az *Általános és magyar névtant*, azt mindenkinek saját magának kell eldöntenie, mérlegre téve, mit ad hozzá eddigi névtani műveltségéhez e könyv ismeretanyaga. Én, bár nem vagyok épp kezdő, igen sokat tanultam belőle, és meggyőződése, hogy sokan fogják kézikönyvként használni.

De térjünk vissza az úgynevezett „tankönyvi sajátásként” már említett két következetesen végigvitt törekvésre, közülük először a műszóhasználat tárgyalására. Mint tudjuk, a névtani terminusok változatai és tartalmi vonatkozásaik nem egységesek, tartalmi bizonytalanságok tapasztalhatók, sőt vitatható használati, funkcionális körök is. Jól emlékszünk (mi öregebbek) még az egykori Bokor-szervezetben a Hajdú Mihálytól kezdeményezett terminológiai vitára, illetve eszmecsérére,

amely az azóta eltelt évtizedekben sem jutott teljesen nyugvópontra, sőt sok tekintetben aktuális kérdése marad névtudományunknak. Nyilván ez készítette a szerzőt arra, hogy főleg az *Általános kérdések* egyes fejezeteiben, de a személynévtörténeti részben is kiemelt figyelmet fordítson a névtani fogalmak tisztázására, például: identifikáció és denotáció különbsége, a köztük fennálló érintkezések elhatárolása (85–6), és az árnyalatok megkülönböztetése (pl. érzelmi konnotáció és névhangulat [93], az összefoglalóan népetimológiaiaként emlegetett tulajdonnév-változáson belüli rendszerezés [64–71], az elnevezés és az elnevezett [nyelvi és valóság] viszonyából adódó eltéréseinek rendszerre [pl. homonímia és polidenotatum 91–4]). A fogalomtisztázás nyomán támadt pontosabb műszóhasználati igény kielégítésére vagy a már meglevő műszók pontosabb kijelölése, újak alkotása, vagy idegen műszavaknak a magyar névtérminológiába való bevezetése szolgál.

Az esetek többségében eredményes a szerző fogalmi (terminológiai) pontosítási szándéka, noha a funkcionális árnyalatok összefonódása miatt olykor számomra kevésbé meggyőző esetekre is van példa. Ilyenek főleg a tulajdonnév jelentésszerkezetét tárgyaló (*Denotáció* című) fejezetben fordulnak elő. A névelméletnek talán e legbonyolultabb kérdésében a szerző csatlakozik Soltész Katalinnak (1976) korábban kidolgozott jelentésszerkezet-felfogásához, de az összeszövődő jelentésrtegeket külön-külön részleteiben is kritikai elemzésnek veti alá. Az egyik leglényegesebb eltérés abból adódik, hogy Soltésszal ellentétben az információtartalmat nem tekinti a névjelentés részének többek között azon az alapon, hogy „[a] pontos információtartalom csak az identifikáció révén valósul meg, ehhez viszont ismernünk kell a jelölőn (a néven) kívül a jelöltet is” (85). De hisz ez alapfeltétele magának a tulajdonnévi minőség felismerésének is. Az, hogy az információ-tartalom, „az identifikáció révén valósul meg”, szerintem nem cáfolja, hanem megerősíti azt, hogy az információtartalom a név jelentésének szerves része. Az elhomályosult információtartalomra felhozott példákban (*Vásárhely, Berettyóújfalu, Balmazújváros*) pedig nem az információtartalom: 'település' homályosult el, hanem a névadás egykori motivációja. Az információtartalom és a motiváció különbsége viszont meghatározásuk hasonló megfogalmazása miatt egybemosódní látszik „az információ, vagyis a jelöltről (denotátumról) való ismeretek közlése” (84), „[a] tulajdonneveknek azt a sajátosságát, hogy utalnak a denotátum a névvel megnevezett valamely tulajdonságára, valahová tartozására, valamivel való összefüggésére, *motivációnak* nevezzük” (86). A fentebb idézetekben az tükröződik, hogy a név információtartalma és motivációja gyakran egybeeshet.

A gyakran összekevert névhomonímia és polidenotátum-jelenségek között is igyekszik határt vonni a szerző (89–92), s ennek során kimondja, hogy „[a] tulajdonnevek esetében [...] a homonímia nem csupán bizonyíthatóan eltérő más etimológián alapul, hanem az elnevezés okainak különbözőségén is” (91). A szemléltető példák közt azonban mégsem tekinti névhomonimáknak azokat a kereszt- vagy beceneveket, amelyekből családnevek alakultak, noha az elnevezés okai a családnevek keletkezésében mások (az ún. apanévfünció a családnév esetében más, mint a pusztá névöröklésben).

A névjelentés összetevői közé ő is felveszi a konnotációt, a névhez fűződő asszociációkat. Nem kap hangsúlyt azonban, hogy elsősorban a társadalmi szinten elterjedt asszociációk épülnek be a név jelentésstruktúrájába (ez indíthatja el köznevesülésüket is), inkább a szubjektív érzelmi jellegű asszociációkból fakadó konnotációval foglalkozik talán azért is, hogy ettől elhatárolja a névhangulat fogalmát és műszavát. „Nem szabad ugyanis összetévesztenünk az érzelmi konnotációt a hangulati hatással, ami elsősorban az *etimológiai szójelentésből származik*” (87) (kiemelés tőlem). Egy másik fejezetben (*Névlélektan*) részletesebben is visszatér a névhangulat tartalmának kifejtésére (111–5), itt viszont az előzőnek némileg ellentmondva a névhangulatnak más forrásait (formai, társadalmi) állítja előtérbe, a név közzői (etimológiai) alapjának jelentéséből adódó hangulati hatásra legfeljebb a névhumort szemléltetők közt akadunk egy-két példára.

A személynévtörténeti részben nem annyira a névtani fogalmak pontosításához kötött műszóhasználatra, mint inkább a forgalomban levő műszószinonimákból a megfelelőbbnek látszó kiválasztására esik a hangsúly. Így a vezeték- vagy családnév közül a ma már amúgy is elterjedtebb utóbbi mellé áll, sőt kiterjeszti e személynévfajta még nem öröklődő korszakára is (738–40).

A *becézőnév* és *becenév* változatokra nézve visszatér a rövidebbik *becenév* változathoz. Feleleveníti az *egyénnév* ~ *egyéni név* műszót, de nem egészen egyértelmű tartalommal, tudniillik először a kereszténység felvétele előtt használt nevekre vonatkoztatja, de ugyanitt a „kényszeredett” utónevet kiváltó műszónak is mondja (347), máshol egy-egy jelzővel bővítve ősi egyénnévi eredetű, illetve keresztényen egyénnévi (!) családnevek megnevezésében (792–3) szerepelteti. Teljesen új, de helyeseltető terminusként vezeti be a *társadalmi megközelítésű* és az *egyéni megközelítésű családnevek* műszavakat, amelyek társadalmi csoportokhoz (foglalkozás, tisztség stb.) tartozást, illetve egyének (külső, belső) tulajdonságait motiváló családneveket foglalnak össze, így ezek jobban arányíthatókká válnak a többi nagyobb családnévtípushoz. Noha a műszóhasználat e gazdag tartalmú munkának csak egy kis részlete, azért tartottam érdemesnek behatóbban foglalkozni vele, mert a szerző névtani fogalmak sorának pontosításával kapcsolja őket össze, s e tekintetben kézikönyvként remélhetőleg egyégesítő hatásúvá is válhat.

Hajdú művének a tankönyvjelleghöz leginkább közelítő másik sajátossága a módszertani kérdéseknek szentelt számos hosszabban is kifejtett észrevétel, sőt önálló fejezet. Ilyenek zömmel a magyar személynévtörténeti részben találhatók. Például a személynévtörténet forrásainak két fő típusával: az összeírásokkal és az anyakönyvekkel kapcsolatban felveti és egy gyakorlati példán meg is oldja azt a kérdést, hogy e két, más-más történeti korra jellemző forrásanyag vizsgálatának eredményei összevethetők (345–6). (Csak zárójelben jegyzem itt meg, hogy a források gazdag bemutatásából a névösszeírásokban bővelkedő iskolatörténeti kiadványok pl. *Fontes rerum scolasticarum* sorozat stb., sajnos, jórészt kimaradtak.) A keresztnevek újmagyar kori történetét *Az anyaggyűjtés és a feldolgozás módszereiről* szóló fejezet vezeti be (417–22), de az ezt követő fejezetben is (*A névanyag általános vizsgálata*, 423–53) sokféle módszertani útmutatást ad a szerző akár a kezdőbb, akár a tapasztaltabb kutató számára is, hogy a keresztnevek komplex vizsgálatát megalapozza. Ezek közül újdonságánál fogva kiemelném egy olyan egzakt terhelési mutató bevezetését, amely lehetővé teszi különböző hosszúságú korok és eltérő nagyságú földrajzi egységek névgyakoriságának összehasonlítását. A névállomány szerkezete mellett a névhasználatot jobban tükröző névstruktúra (valamely település, vidék, korszak névanyagának belső szerkezete) vizsgálatára mutat be olyan módszert, amely az időbeli változások és a földrajzi (város, falu) különbségek szemléltetésére is kiválóan alkalmas. Ha e keresztnév-vizsgálati modell követőkre talál (magam már próbálkoztam vele kalotaszegi keresztnévanyagon), ez a jövőben készülő keresztnévkutatások eredményeinek egybevetését nagyon megkönnyíthetné. A névszerkezeti vizsgálatok mellett a névanyag nevek szerinti vizsgálata terén fontos újításnak tartom az úgynevezett jellegzetes nevek csoportjának számbavételét (közepes gyakoriságú, de egy-egy területen másoknál sűrűbben előforduló kereszt- vagy családnevek), amelyek névföldrajzi szempontból karakterisztikusabbak, mint a rendszerint széles elterjedtségű leggyakoribb nevek. Az említettekén kívül még igen sok gyakorlati módszer olvasható ki más fejezetekből is, főleg egy-egy jelenségvizsgálat konkrét példáiból.

A fentebb kifejtettekkel együtt az *Általános és magyar névtan* azonban – mint már említettem – valójában szintézis szerzőz idejében és térben széles körű tájékozottságának, valamint névelméleti és személynévtörténeti a korábbiakhoz kapcsolt, de saját kutatási eredményeinek szintézise, amelynek egyes részleteit korábbi közleményeiből megismerhettük, másokat itt olvashatunk először. A továbbiakban én inkább ez utóbbiakkal szeretnék foglalkozni, nagyra értékelve az itt nem érintett részekben foglaltakat is.

Egyetemes névtani tájékozottságunk kiszélesítéséhez jelentősen hozzájárul az a körkép, amelyet a szerző az egyes világrészekben élő vagy élt személynévrendszerekről nyújt a legújabb nemzetközi szakirodalom gazdag felhasználásával. A szakemberek szűk körén túl a névtan iránt érdeklődők eddig részletesebben csak a magyar névrendszer fejlődésére közvetve vagy közvetlenül ható névrendszerekkel, illetve nyelvcsaládunk más tagjainál használatosakkal ismerkedhettek meg többé-kevésbé (Kálmán Béla: *A nevek világa*, 4. átdolgozott kiadás, Debrecen, 1996). Tágabb kitekintést vagy csak érintőlegesen egyes vonatkozásokban (J. Soltész Katalin: *A tulajdonnév funk-*

ciója és jelentése. Bp., 1979), vagy alkalmilag kaphattak főleg a Névtani Értesítőben megjelent egy-egy rövid beszámolóiból. Hajdú művének hatalmas munkával és olvasottság alapján egybeállított e fejezete nemcsak nagy mértékben kitérte a tájékozódási lehetőségeket a világ névadási rendszereiről, hanem az érdekes, sőt az európai névszokásokba belegyökerezett szemlélet számára különlegesen ható sajtóságok mellett kidomborodnak azok az egyezések is, amelyek a legkülönbébb és egymástól világrésznyi távolságban levő névrendszerek között fennállnak, és így joggal besorolódhatnak a névtani univerzálék közé. Minthogy ezek már egyszeri olvasásra is feltűnnek, nem egészen érthető, összefoglalásukra miért nem szánta rá magát a szerző e tanulságos nagy fejezet lezárásaként.

A magyar személynévrendszer történetét tárgyaló második nagy egysége a könyvnek az új műszóval *egyéni neveknek* nevezett kereszténység előtti névrendszer motivációs és jelentéstani csoportjainak, a személynév három fajtájának: a kereszt- és becenevek, valamint a családnevek történetének szentel jórészt saját korábbi kutatásain alapuló s e névfajtákat minden eddiginél átfogóbban és elmélyültebben bemutató fejlődéstörténeti fejezeteket, kiegészítve névfajtánként még más földrajzi, szociolingvisztikai, dialektológiai, stilisztikai vizsgálati szempontokkal.

A keresztnévtörténet középmagyar, illetve újmagyar kori szakaszának kidolgozottságában elég nagy különbség mutatkozik, amely csak részben írható az e korszakokból rendelkezésre álló források különböző mennyiségének és jellegének a rovására. Belejártszik ebbe – érthető módon – az is, hogy a szerző az újmagyar korra vonatkozólag korábban már igen alapos vizsgálatot végzett, amelynek eredményeiből azonban csak szemelgetve és keveset közölt, e művébe beleépítve és 2003-ig kiegészítve végre ismerté és mások számára is – egybevetés, módszerbeli tanulságok szempontjából – felhasználhatóvá váltak.

A középmagyar kor nyelvének részletes felkutatása épp napjainkban folyik, s ebbe is illeszkedik a középmagyar névtörténetnek a feltérképezése, amelyről néhány kitűnő, de földrajzilag szűk körre korlátozó tanulmányon kívül e munka rajzol először a magyar nyelvterület nagy részére vonatkozó és fejlődési, változási szakaszait is követő összefüggő képet mind a kereszt-, mind a családnevek viszonylatában.

A középmagyar kori keresztnév 10, az újmagyar koriak 9 korszakra bontásából kronológiai pontossággal kirajzolódnak mind a változások főbb irányai (a névállomány középmagyar kor végi elszürkülése, majd fokozatos, sőt hirtelen gyarapodása az újmagyarban, a férfi- és a női keresztnevek megterheltségi viszonyainak a megfordulása a két korszakban, a kettős keresztnevek megjelenése, kialakulása és terjedése stb.), a felekezeti névhasználat megnyilvánulásai stb.), így az eddigi elnagyolt ismereteink helyébe részletekbe menő adatokkal bizonyított szilárdabb tudás léphetett. A névegyedekre lebontott vizsgálat pedig lehetővé teszi, hogy a névdívat változásait már a középmagyar kortól kezdve a 21. század elejéig nyomon követhessük.

A keresztnevek térbeli elterjedtségéről 10 földrajzi egységnek a vizsgálata alapján nyerünk képet. A középmagyar korból (nyilván az adatok kisebb száma miatt) ezt még csak a leggyakoribb férfi- és női nevek térképre vetítése szemlélteti, illetve egy alfejezet foglalja össze, az újmagyar korra nézve viszont már teljes gyakorisági névlistákon szemléltethetjük a 10 földrajzi egység keresztneveit az Őrségtől Bukovináig e korszak mind a kilenc időszakában. Bármely ezután kutató terület névanyagához kiválóan felhasználható egybevetést kínálnak e névlisták.

Érthetőnek találjuk, hogy a trianoni határokon túli területek történeti névanyagához (Bukovinát kivéve) a szerző hozzájutási lehetősége a kiadványokban megjelentekre szorult. Kevésbé érthető viszont, miért nem használta fel például a Székely oklevéltár középmagyar kori katonai összeírásait vagy az ez alapján készült feldolgozásokat (Takács 1953, Gergely 2003). A keleti nyelvterület keresztneveinek csak a Gyalui Urbáriumra hagyatkozó bemutatása így téves képet alakíthat ki a kevésbé járatos olvasóban, például a térképen (391) az itt jellemzőnek feltüntetett férfinevek (Tódor, Marian, Konstantin, Lázár, Simon) vagy az innen kimutatott és az összesített névlistába is felvett számos román keresztnév viselői ugyanis az akkor már e területen élő román lakosok voltak,

e nevek (pl. *Paszku, Filimon, Kirill, Nyisztor, Kifor, Lupul, Scridon* stb.) nem tekinthetők a magyar személynévanyaghoz tartozóknak. Már itt a névföldrajzi vizsgálat során bekapcsolódik a felekezeti szempont is, hisz, mint a szerző hangsúlyozza, a keresztnevek terjedését az egyes vidékek vallási hovatarozása nagyban befolyásolja. De ugyanez a szempont más fejezetekben is, például a keresztnevek szociolingvisztikai vizsgálata, a névállomány összetétele (547–50) kapcsán is visszatér, és a korábbinál árnyaltabb megvilágítást ad a keresztnevek felekezeti preferenciájának. Rávilágít például, hogy ugyanaz a keresztnév vidékenként más-más felekezethez tartozónak is számíthat (411), az egyiktől a másikhoz is kölcsönözhető, sőt időről időre is változhat. A Hajdútól vizsgált névföldrajzi egységek közt szerepel az Ormánság. A szerző több ízben kitér e tájegység másokétól elütő keresztnévállományára: „Különösen figyelemre méltó az Ormánság egészen elütő, kissé konzervatív névdivatja, de ugyanakkor az ószövetségi nevek gyakori használata is, mind a férfinevek, mind a nők körében” (409). Valószínűnek tartom, hogy ennek hátterében is vallási befolyás állhat, hisz a 17. században a dél-dunántúli területről, Baranyából nagy számban mentek diákok az akkori kolozsvári unitárius iskolába, s e vallás hívei (meg a leginkább köztük lappangó szombatosok) már akkor, de még inkább a 18. században kitűntek az ószövetségi nevek viselésében (Gergely 2003).

Hajdú könyvének utolsó nagy fejezete a családnevek történetének, főleg egyéni kutatásain alapuló és először itt közzétett középső- és újmagyar kori szakaszairól szól. A kialakulási okok komplexitásával foglalkozva kiemeli az Anjou-kort, amely az európai (észak-olasz) hatások közvetítésében fontos szerepet játszott. A történeti adatok gyakorlati kezelése és értelmezése tekintetében is igen fontosnak tartom az egynevűségekről, a névelemhiányról és a körülírásról írott fejezetet, amely a 16–17. század többféleképpen értelmezhető, ezért vitatott névtani adatanyagának árnyalt elemzésével járul hozzá a fejezet címében foglalt jelenségek pontosításához. Különösen részletesen foglalkozik a körülírásokkal (ennek a családnév kialakulásának kezdeti szakaszában is nagy jelentőséget tulajdonít), több típusukat is elkülöníti. Körükbe vonja és e szempontból rendszerezi az úgynevezett asszonyneveket is, rámutatva azokra az egyezésekre, amelyek a férfiakra vonatkozó körülírásokhoz kapcsolják őket. Ezután a családnévörökléssel és a családnévvaltozásokkal foglalkozó fejezetek következnek, ez utóbbiból kiemelném a kéttagból álló (pl. *Györgypál, Kisgyörgy* stb.) családnév típus kialakulásának részletes kifejtését, amelyről szintén itt olvashatunk először. A ragadványnevek történeti kutatásával foglalkozókra viszont lehangoló az a megállapítása, hogy mivel e névfajtának a családnévelőzményektől való elhatárolása a középmagyar korban lehetetlen, ezért kutatásukra csak a 18. századtól van komoly esély. *A családnevek rendszerezése* címet viselő következő fejezet első részében a szerző áttekinti az eddigi rendszerezéseket, és rámutat szempontkeveredéseikre, ezeket kiküszöbölendő a második részben sorra veszi azokat a szempontokat, „amelyek szerint a családneveket osztályozni lehet” (766). Bár nem tagadható, hogy az itt felsoroltak esetében az időbeliségtől a kifejező nyelvi eszközökig terjedő tizennegyféle vizsgálati szempont alkalmazásakor a kutatók az egyes szempontoknak megfelelő osztályokba sorolják a neveket, a családnevek rendszerezésén eddig vagy a névadás indítékán alapuló, vagy jelentéstani, vagy morfológiai, esetleg szófaji szempontú (vagy ezeket keverő) rendszerezést értettek, ezért hat meglepően az eddig érvényesített rendszerezési és vizsgálati szempontoknak az osztályozás lehetőségének logikája alapján történő összevonása e fejezetben.

A következő fejezet címe: *A családnevek matematikai vizsgálata* is csak részben fedi az itt tárgyalt tartalmat. Mert igaz ugyan, hogy a szerző olyan névgyakorlati mutatókra mutat rá, amelyekből a lakosság homogenitására, illetve migrációjára lehet következtetni, de e fejezet nagy részét kitevő jellemző nevek vidékenkénti bemutatása már túllép a „matematikainak” nevezhető szemponton.

A jelentéstani vizsgálatok című legnagyobb fejezetben kerül sor az egyes családnév típusok sok részletkérdést felölölő és történeti változásai folyamatát is bemutató tárgyalására. Belőle nagyon sok új részlettel gazdagodnak a családnév típusok történetére vonatkozó ismereteink, ezekből itt mindössze néhányat emelhetünk ki. Az idegen eredetű családnevek elszaporodása a 18. századtól a névtan oldaláról erősíti meg a törökidő és -kiverés utáni nagymérvű betelepülések törté-

nelmi tényét. A keresztnévi eredetű családnevek típusának dominanciáját azzal magyarázza, hogy a családnév kialakulása az egyházi keresztnévek elterjedésének korával esett egybe, az apa nevével való megkülönböztetés tehát az apáknál már gyakorivá vált keresztnévekkel történt. A női nevek-ből alakult családnevek valamivel sűrűbb alföldi előfordulását a háborúk miatt özvegyen maradtak itteni nagyobb számával magyarázza. A helynévi eredetű családnevek számának növekedése a 18. századra szintén a magyar lakosság belső migrációjának következménye, nem számol viszont a származási helyre utaló úgynevezett iskolai nevek hatásával, amelyek az iskolázottság 17–18. századi növekedése folytán szélesebb körben is elterjedtek. Gyakorlati módszert mutat be a pusztai helynévből alakult családnévtípusnak az azonos személynévből alakultaktól való elkülönítésére, illetve valószínűsítésére. A *társadalmi és egyéni megközelítésű családnevek új műszavak alatt összevont csoportokban* (l. fentebb) csak a konkrét megnevezésű foglalkozás-, illetve külső, belső tulajdonságokra utaló neveket szerepelteti. A képes (asszociatív) megnevezésű foglalkozást, illetve tulajdonságot jelentő családnevek viszont egy ettől talán túl távol eső, *A stilisztikai vizsgálatok* című fejezetbe kerülnek, még a morfológiai vizsgálatnak szentelt fejezet is elválasztja őket. A stilisztikai kifejezőeszközökkel alakult szimbólum-metaforikus és részkiemelő csoportokra osztott családnevek időbeli és földrajzi megoszlása, valamint e csoport családneveken belüli részesedése alapján arra a következtetésre jut, hogy „a stilisztikai motiváció igen jelentős a családnévállományban” (822).

A szociolingvisztikai vizsgálat lehetőségét csökkenti, hogy nemigen van azonos területről származó, de más-más szociális csoportra vonatkozó adatanyag. Nemesi és jobbágyösszeírások az Őrségből, város és környéke Békésből képezi e vizsgálat alapját.

A dialektológiai vizsgálat három nyelvjárási hangtani jelenségnek a családnév-alakváltozásokban való jelentkezésére terjed ki e fejezetben, a tájszavakból alakultakra viszont a jelentéstani csoportokban találunk néhány példát.

Az utolsó, összegzésnek is tekinthető fejezet: *Névelőfordulási és névgyakorisági vizsgálatok* átfogó képet nyújt átlagosan 16 azonos nagyságú névföldrajzi egység három évszázadnyi családnévállományáról századonként külön-külön és összesítő névgyakorisági listákon, kiemelve közülük a leggyakoribb és a jellemző neveket, összehasonlítva a névgyakoriság és az egyszerű nevek arányának szempontjából is. A három évszázad időbeli egybevetéséből az szűrhető le, hogy a magyar lakosság családnévállományában nincs lényegi változás, ellenben a 18. században igen nagy az arányváltozás a betelepülések folytán az idegen eredetű családneveink javára.

Hajdú Mihály művének utolsó része az a csaknem nyolcvan oldalnyi szakirodalomjegyzék, amelyben a nemzetközi névtan számon tartott régebbi és legújabb írásai szinte teljességükben, a magyar névtan és a hozzá kapcsolódó tudományágak, különösen pedig a személynévkutatás eredményeit tartalmazó minden közlemény helyet kapott. Ez az irodalomjegyzék is kézikönyvként forgatható a névtan művelői és érdeklődői számára egyaránt.

Az *Általános és magyar névtan* a nélkülözhetetlen alapl mű szerepét fogja betölteni a magyar névtanban már első kötetével és méginkább remélhetőleg mihamarább elkészülő, e művet teljessé tevő következő részével. Ehhez kívánunk a szerzőnek töretlen munkaeerőt.

B. Gergely Piroska

Pethő József: Krúdy-tanulmányok. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2005. 163 oldal.

Pethő József a Nyíregyházi Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének elismert stilisztája, az ELTE Mai Magyar Nyelvi tanszéke mellett működő Stíluskutató csoport aktív tagja. Számos könyv, tankönyv, konferenciakötet, jegyzet szerzője, akinek munkásságában ötvöződik a befogadóra mindig figyelő, közérthetőségre törekvő pedagógus és szakmai egzaktságra törő szakíró valamennyi erénye. Legutóbb 2006-ban jelentéstani főiskolai jegyzete jelent meg.

Stilisztikai kutatásainak középpontjában Nyíregyháza 20. századi írófejedelme, a Nyírség daliás fia, Krúdy Gyula áll. Pethő József 2003-ban Jenei Terézszel együtt a Nyíregyházi Főiskolán megrendezett nagy sikerű jubileumi Krúdy-konferencia szervezője volt, s ők szerkesztették az előadásokból 2004-ben a *Stílus és jelentés* címmel megjelent rangos tanulmánykötetet is. Pethő József PhD-értekezését Krúdy stilisztikai alakzataiból írta. Mint jó tollú szakíró, Krúdy nyelvét, képi világát, a nyelvben megértett irodalmat hozza hozzánk közelebb jelen kötetében, a *Krúdy-tanulmányokban*. A Havasi Tamás finom mívű tollrajzaival illusztrált, Krúdy korát hangulatában is visszaidéző kötet 2005-ben jelent meg, a Tinta Kiadó gondozását dicséri.

A gondosan válogatott és szerkesztett 11 tanulmány három fő fejezetbe tömbösíthető. Az első a *Stílus és szövegértelem* címet viseli, s igazi stílusvizsgálati csemegékkal egészíti ki Krúdyra vonatkozó eddigi olvasmányélményeinket (9–100).

Jó alapozást nyújt a fejezet legelején „*A gordonka hangjai*” – *Krúdy stílusorszakairól* írt dolgozat (11–25). A szerző Kemény Gáborra, napjaink jeles Krúdy-kutatójára hivatkozva kifejti, Krúdy stílusához két út vezet: az egyik megközelítési mód történetiségében vizsgálja az író nyelvét a Krúdy-stílus változásainak feltérképezését tűzve ki célul. A másik út a szövegelemzéseket állítja középpontba, egy-egy szempontot következetesen érvényesítő komplex stíluselemzést kínálva. „E két lehetőség közül az első megközelítés fontosabb eddigi eredményeinek vázlatos szembesítésére és részben értékelő továbbgondolására, szintetizálására” vállalkozik tanulmányában Pethő József (13).

Krúdy első korszakát, a készülődés időszakát 1892 és 1910 között kezdetben az almanach-szentalimentalizmus, majd a századforduló után a naturalista-realista látásmód, végül a *Szindbád*-novellák megjelenéséig, 1911-ig a Mikszáth-hatás jellemzi.

Az érett írói korszak első fejezete 1911 és 1918 közötti időszakra tehető, amelynek megkülönböztető jegye a sajátos, mellérendelő mondatépítés, a szintaktikai formák ismétlésének, vagyis a halmazalakzatainak kitüntetett szerepe, s a komplex nyelvi képek gyakorisága.

A második nagy korszak jellegzetes műfaja 1918 és 1921 között a regény. A nagy terjedelmű mondatszólamok halmazásaiban és a motívumismétlésekben kibontakozó zeneiség, az ömlő szubjektív líraiság teszi Krúdyra egyedien jellemzővé az ekkor született műveket.

Az utolsó alkotói korszakban 1922 és 1933 között a „lángoló stílust” higgadtabb, tárgyiasabb, szinte már puritánnak mondható nyelviség követi. A korábbi művekre annyira jellemző nyelvi képek kiszorulnak, a többszörösen összetett, halmazások sorozatával felépülő mondatok helyett a rövidebbek, egyszerűbb szerkezetűek dominálnak.

A fejezetben további négy dolgozat Krúdy jellegzetes halmazos alakzatait mutatja be egy-egy alkotás nyelvi elemzésén keresztül. Az *Ismétlésformák és -funkciók Krúdy Gyula Szindbád ifjúsága című kötetében* (29–41) nyitja a sort. Retorikai alapozottságú megközelítésben vizsgálja a szerző a szemantikai-pragmatikai vagy éppen szövegteni jellemzőket. A retorikában tetet öltő formális lehetőségrendszer működése során funkcionálissá válik, a retorika így átfordul a stilisztikába – indokolja meg megközelítési módját Gáspári László is idézve Pethő József. Az ismétlést a szemléleti-hangulati létezőmód nyelvi formájának tekinti.

A hangalakzatok, a szó- és mondataalakzatok vizsgálata után a felidézés archaizmusainak elemzésére tér át. Az elbeszélő műfajokban a rejtett idézés, az átélt beszéd maga az evokatív sűrítés. Krúdynál az alakítani archaizmusok, az idegen nevek, szavak biztosítják a stílushatást: *muskatéros*, *bugyelláris*, *Szindbád*, *stambuli bazár* stb. A belső forma az álom és valóság, a múlt és a jelen párhuzamba állításával paralelizmusként vizsgálható. A paralelizmus a cselekmény szintjén több novellában szövegszervező elvként jelentkezik: *Szindbád* két utazása, két szerelmi kalandja áll párhuzamban a *Szindbád*, a hajós és a *Szindbád második útja*, valamint a *Női arckép a kisvárosban* és *A hídon* című novellákban.

Ez utóbbi novella komplex stíluselemzését találjuk a következő dolgozatban (42–55). E novellát, bár sokan elemezték már, Pethő József új megközelítési móddal vizsgálja: a nyelvi-stilisztikai eszközök rendszeres számbavételét kísérli meg a kulcsmetafora középpontba állításával. *A hídon*

szövegszervező elve az ellentét. A *híd* a két ellentétes idősíki, a múlt és a jelen metaforikus összekötője. Az ellentét megjelenését a zeneiség, a toposzok és szinonimák, a metaforák, az alak- és mondattani jelenségek (kicsinyítő képzős alakok, igei modalitás, mondatritmus), a képi ábrázolás (a *folyó*, a *szőnyeg*, a *híd* metaforikus jelentése), a szövegszervező nyelvi elemek ellentétpárjai, az impresszionista festői stílus és a nyelven kívüli, extralingvisztikai eszközök (elhallgatás, a részletező, adjekciós alakzatokkal építkező előadásmód) elemzésével mutatja be. A dolgozat – a kötet valamennyi tanulmányának példás rendjét követve – összegzéssel zárul. Mint Pethő József megállapítja: „Krúdy az emberi lét egyik legnagyobb misztériumára, az időre és az időhöz való viszonyunkra kérdez rá ebben az elbeszélésben” (53).

A különböző ismétlésformákról, mindenekelőtt a metaforákból felépülő, rendszert alkotó ismétlésekről szól a *Szemantikai ismétlések a Szindbád útja a haláhnál című novellában* című dolgozat (56–73). Krúdy stílusában kitüntetett szerepet kapnak a halmozással hangsúlyozott, nőket ábrázoló virágmotívumok (*virágszál*, *hervatag szépek*, *nyílóban lévő tearózsák*, *hölgykoszorú*), a madármotívumok (*repülő madár*, *kismadár*), a lepke motívuma. A *vér – élet* ismétléses összekapcsolásához (*Új életet önt belé, friss vért az ereibe...*) a halál és az élet ellentétéhez kapcsolódó szemantikai-pragmatikai természetű motívikus ismétlésként az *arc* főnév is társul. Fontos emotív szerepe van Krúdy novelláiban az elbeszélő én lelkiállapotát tükröző, két vagy három szinonim tagból álló szerkezetek halmozásának. Ilyen halmozás a „Szindbád *vagyonkája*, *hajója*, *selyemköpenye*” vagy „A cipők, a *nyergesek*, a *magas sarkúak* vagy a *szalagos félcipők* még megdobbantották a szívét...” Mindezek nyelvi kifejezői „az író által teremtet lehetséges világ egyetlen értékcentrumának, amely felé minden tett és érzés konvergál: a nő” (71).

„Az emlékezet, amely váratlanul valahonnan ide tévedt” – idézi a következő elemzés címében is Krúdyt – s végigköveti az emlékezést hordozó halmozásos alakzatok stílustartalmait az *N. N.* című kisregényben (74–87). Az emlékezés „váratlanságának” és az emlékezés aktusának, az emlékező Krúdy-szövegeinek a modellálását tűzi ki célul. Bemutatja az emlékezés reprezentációjának különböző szintjeit, a szomszédosság és hasonlóság alapján együtt tapasztalt képzeteket, amelyek halmozásos alakzatok nyelvi formáját öltik magukra. Helyesen állapítja meg a szerző, hogy Krúdy-nál „a szavaknak-motívumoknak nincs időben szétterülő perspektívát nyújtó, történetet képző kompetenciája”, minthogy az emlékezet váratlanságában metaforikus összefüggésekben tör a felszínre (86).

A *halmozás és szinonímia* kapcsán (88–100) a szerző a *congeries* alakzatát járja körül. A *congeries* kitágított értelmezése Pethő József nevéhez fűződik: olyan mellérendelő kapcsolódást ért alatta, amikor nemcsak hasonló jelentésű szavak, hanem szó szerkezetek, szintagmacsoportok, tagmondatok is képezhetik az alkotóelemeket (vö. Pethő 2004: 60–2). Például: „Mindent szeretett, ami *hazugság*, *illúzió*, *elképzelés*, *regény*”. A lexikális jelentések összevetésében az egymásra való utalásokkal a szoros hálózatot létrehozó szemantikai összefüggérendszer a szinonimikus viszony jól látható bizonyítéka.

A tanulmánykötet második nagy szerkezeti egysége a névtani tanulmányokat köti csokorba. Az „*Aki az igazi neviünkön nevez végre...*” Krúdy-idézetre fűzi fel az író névadási szokásainak stíluselemzéseit (103–29).

Krúdy névadásával kevesen foglalkoztak. Pethő József *Krúdy Gyula személynévadása első Szindbád-kötetében* című dolgozatában módszerében tér el a korábbiaktól. Egy korpusz, azaz egy jellemző Krúdy-kötet személynévanyagának teljes egészét vizsgálja néhány fontos szempont érvényesítésével. Az elemzett mű a *Szindbád ifjúsága* (105–14). A névelemek szerinti csoportokat mind a női, mind a férfiszereplőknél a teljes név, csak családnév, csak keresztnév és egyéb (álnév, ragadványnév) címszó alatt tárgyalja. Érdekes a korábban gyakori stilizált, valószínűtlen személynévek után a Szindbád ifjúságában felbukkanó realisztikus nevek, például a dokumentálhatóan szabolesi, nyíregyházi családnévek használata. Ezeknek Pethő József nyíregyházi levéltári forrás-

sokban tüzetesen utána is keresett. Hasonlóan kifejezők a beszélő nevek, majd azok elmaradása a stílus változására utal: *Galamb Irma, Szurmay ezredes, Krájczer Vincze*.

A fejezet második darabja a *Szindbád megtérése* című kötet névadásával foglalkozik (115–26). Újabb metszetét adja Krúdy nyelvének a „legkrúdyasabb” írásainak stilisztikai elemzésével. Ezzel is árnyaltabbá, pontosabbá teszi az eddig Krúdy nyelvéről mondottakat. Ezek a húszas évek közepén keletkezett elbeszélések újabb névtani metszetre adnak alkalmat. A metaforikus személynevek között – mint *Szindbád, Mária Magdolna, Stuart Mária* – a *Szindbád* a legfontosabb. A kötet utolsó novellájában meglepő fordulattal Krúdy alteregójának a nevét megosztja, és ezzel együtt örökölni is hagyja fiának: „...éppen ez a körülmény volt az, amely savát-borsát megadta a marhapörköltnek, amelyet a két *Szindbád* meglehetősen jó étvágygal elfogyasztott”. Krúdy alteregója más nevet is kap. Hol *Kandúr Gyulaként* nagyapja öccsének nevét felvéve, hol önméltósággal *nagyitálú Krúdy úrként* jelenik meg. Metonimikus névátvitel ugyanúgy szerepel Krúdynál (*Búcsú bácsi, Mária Magdolna*), mint valóságos és stilizált nevek, amelyekről már korábban is esett szó. *Szindbád* nőközpontú világában a nőalakok nagy része csak keresztnéven kap említést: *Magda, Marika, Terka, Cezaria, Irma, Bella, Irma, Viola* stb.

A földrajzi helynevek három élményréteget tükröznek: Nyíregyháza, Podolin, Budapest. Egyéb nevekként érdekes a vendégfogadók névadását vizsgálni: *Arany Bárány, Pástétom című mulatóhely, Kúria, Fehér Sashoz* stb. A *Csillagom, Virágos Akácfa*m-féle becézőnevek Krúdy nyelvteremtő fantáziájának eredetiségéről vallanak.

A mindvégig izgalmas stíluselemző „mélyfúrásokat” felkínáló tanulmányok zárófejezete a címadáshoz ismét Krúdy szavait hívja segítségül. „*A Nyírség fia*” fejezet a szülőföld, a gyermekkor s a késő búcsúzás színtereit, Nyíregyházát, a fiára büszke vármegyét szembesíti a nagy író alakjával. Ez az inkább helytörténeti érdekességeket kínáló két írás szép tisztelgés a nyíregyházi szerző, Pethő József részéről. Érzelmileg indokolt lezárása a városát szerető nyelvész gazdag elemzéseket felsorakoztató munkájának (129–62).

„*Szindbád* hölgyét [...] »Virágos Akácfa«-nak szólította, a nő viszont *Szindbád*ot megadással és szerelemmel, mint egy virágzó akácfa-hoz illik: »Nyírség fiának« – idézi Krúdyt Pethő József az utolsó fejezet elején, az „*Ennek a városnak voltam írója*” – *Krúdy és Nyíregyháza* című dolgozatában. „Minden írásomból kitűnik, hogy nyíregyházi vagyok, aki büszke származására. Harminc esztendeig mindig Nyíregyházáról írtam. Könyveim éppúgy jelentik a régi Nyíregyházát, mint akár a város múzeumai” – szól hozzánk Krúdy ugyanott (131).

A zárófejezet második dolgozata *A hazalátogató Krúdy* címmel Katona Béla, az egykori neves nyíregyházi Krúdy-kutató emléke előtt tiszteleg. Azokat az írásokat mutatja be, amelyekkel Nyíregyháza városa, a közjogi méltóságok fejezték ki nagyrabecsülésüket íróvá vált jeles fiúk előtt. 1924-ben ünnepelte Nyíregyháza az örökváltság 100. évfordulóját. Erre az alkalomra Bencs Kálmán polgármester szíves invitáló levélben hívta és kérte Krúdyt, emlékezzen vissza szülővárosára. (A levél fénymásolata a kötet végén látható.) Krúdy ezt egy tanulmányyszerű dolgozatban meg is tette. Négy évvel később, 1928-ban az 50 éves író díszvacsorán köszöntötte szülővárosa. Ezek a helytörténeti adalékok – jóllehet más tematikát képviselnek, mint a stilisztikai elemzések – tovább gazdagítják Krúdy Gyulának szülővárosában őrzött emlékezetét.

A tanulmánykötet – színvonalas funkcionális stilisztikai munkák sorozata, kiegészülve a személyes kötődés meleg hangú záróakkordjával – ékes bizonyítéka annak, hogy Krúdy Gyula egykori kiváló nyíregyházi kutatója, az irodalomtörténész Katona Béla szellemi hagyatéka méltó kezekbe került. Krúdy nyelvének kutatását, hagyományainak ápolását a stilisztika Pethő József mint a „Nyírség késői fia” oly módon viszi tovább, hogy igényes nyelvészeti megközelítésében saját nővumát adja hozzá mindahhoz, amit Krúdy világáról a magyar olvasó a jubileumi év, 2003 kapcsán, s azt követően összegyűjthetett.

Beszámoló az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának 2006. évi munkájáról

A Magyar Nyelvi Bizottság az MTA osztályközi bizottságaként működik. Alapvetően nyelvtudományi testület, de a bizottságban az I. osztályhoz tartozó nyelvész tagok mellett az MTA valamennyi osztálya képviselteti magát. A Magyar Nyelvi Bizottság 2006-ban a bizottsági tagok aktív részvételével és eredményes közreműködésével, a korábban kialakított működési rendben folytatta az előző években megkezdett szakmai munkáját, valamint ebben az évben is számos tudományos, oktatási és kulturális rendezvényen képviseltette magát.

1. A Magyar Nyelvi Bizottság 2006-ban két ülést tartott: 2006. január 31-én és 2006. október 31-én; a bizottsági tagok 80%-os részvételével. A januári ülésen a tagok a 2006 és 2009 közötti időszakra megválasztották a Magyar Nyelvi Bizottság elnökének *Nyomárkay István* akademikust, tiszteletbeli elnökének *Grétsy Lászlót*, a nyelvtudomány kandidátusát, társelnökeinek *Kaán Miklósné Keszler Borbálát*, az MTA doktorát és *Balázs Gézát* a néprajztudomány habilitált kandidátusát, a bizottság titkárának pedig *Heltainé Nagy Erzsébetet*, a nyelvtudomány kandidátusát.

A 2006. október 31-én tartott ülésén a bizottság megtárgyalta a bizottsági tagok által készített műhelytanulmányok alapján *A magyar helyesírás szabályai* következő kiadásának egyes fejezetterveit. A tárgyév során alkalomszerűen aktuális nyelvhasználati kérdésekkel is foglalkozott a bizottság, például állást foglalt a szerb nevek mai írásgyakorlatával vagy az indián nevek helyesírásával kapcsolatban.

2. A Magyar Nyelvi Bizottság szakmai és társadalmi okokat mérlegelve fogott hozzá a magyar helyesírási szabályzat 11. kiadásának felülvizsgálatához és egy újabb kiadás előkészítéséhez. A legtöbb vitát és felhasználói bizonytalanságot kiváltó témakörök, az egybeírás, a mozgószámbély, a rövidítések áttekintése után 2006-ban *Laczkó Krisztina* és *Dobsonyi Sándor* tematikus tanulmányai alapján az *Általános tudnivalók*, *A betűk*, *A kiejtés szerinti írásmód*, *A szóelemző írásmód*, *A hagyományos írásmód* fejezetekre került sor. Tárgyalta a bizottság a helyesírási változ(tat)ások elméleti háttérkérdéseit és módszertani nehézségeit. *Gósy Mária*, *Tolcsvai Nagy Gábor* és mások hozzászólása alapján továbbra is szükségesnek látja a bizottság olyan tudományos kutatómunka elvégzését, amelynek nyomán nemcsak az írott nyelvre, hanem a beszélt nyelvre vonatkozó korpuszalapú nyelvi változókat is adekvát módon figyelembe lehetne venni. Ezek nélkül ugyanis nem készíthetők el azok a háttér tanulmányok, amelyekre a korszerű szabályozó munka támaszkodhat.

3. A Magyar Nyelvi Bizottság jellegéből adódóan természetes és folyamatos kapcsolatban van az MTA más osztályaival. A bizottságnak különösen szoros kapcsolata van (*Fábián Pál*, *Hőnyi Ede* és *Földi Ervin* révén) a Földrajzinév-bizottsággal, a Nyelvtudományi Intézet Nyelvművelő és Nyelvi Tanácsadó Osztályával, az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékével.

4. A bizottság helyesírási kérdésekben kialakított állásfoglalása számos területen közvetlenül hasznosult. Például az MTA Nyelvtudományi Intézete Nyelvművelő Osztályának munkájában: az osztály tanácsadó szolgálatának problémás kérdései pedig időről időre a bizottság elé kerültek. A bizottság tagjai közül *Balázs Géza* és *Posgay Ildikó* részt vettek a Magyar Terminológiai Tanács munkájának előkészítésében, illetőleg *Posgay Ildikó* egy egyházi helyesírási útmutató kidolgozásában.

5. A bizottság tagjai közül többen nyelvészeti folyóiratok, periodikák szerkesztői (Magyar Nyelvőr: *Keszler Borbála*; Édes Anyanyelvünk: *Balázs Géza, Grétsy László, Kemény Gábor*; Alkalmazott Nyelvtudomány: *Gósy Mária*, Beszédkutatás: *Gósy Mária*, Acta Linguistica Hungaricae: *Siptár Péter*), illetőleg szerkesztőbizottsági tagjai (*Adamikné Jászó Anna, Balázs Géza, Fábíán Pál, Gósy Mária, Heltainé Nagy Erzsébet, Kemény Gábor, Tolcsvai Nagy Gábor*).

6. A bizottság tagjai révén 2006-ban is szoros kapcsolatban volt a Magyar Nyelvtudományi Társasággal. Többen vezető funkciót töltenek be, *Benkő Loránd, Gósy Mária, Keszler Borbála, Kiss Jenő*; mások tagként vesznek részt benne. A Magyar Nyelvi Bizottság gazdája a Magyar Nyelvőr című folyóiratnak, amelynek szerkesztője és a szerkesztőbizottság tagjai valamennyien a bizottság tagjai. Felelős szerkesztő *Keszler Borbála*, a szerkesztőbizottság elnöke *Fábíán Pál*, tagjai *Balázs Géza, Grétsy László, Heltainé Nagy Erzsébet, A. Jászó Anna, Kemény Gábor, Tolcsvai Nagy Gábor*. A folyóirat olvasható az interneten is, a webváltozatot *Mártonfi Attila* készítette el és gondozza, ő pedig a bizottság állandó meghívottja. A folyóiratot kereszttul a Magyar Nyelvi Bizottság jelentős tudománynpszerűsítő és ismeretterjesztő feladatot és szolgálatot végez.

A bizottság szoros kapcsolatban van a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal. Mint mindig, 2006-ban is részt vállalt a magyar nyelv hetének a megrendezésében, az eredmények értékelésében (*Grétsy László, Szűts László, Kemény Gábor*).

A bizottság tagjai közül többen tagjai voltak 2006-ban is a Magyarországi Alkalmazott Nyelvészek Egyesületének. A 2006-ban Gödöllői Szent István Egyetemen megrendezett MANYE-konferencián *Gósy Mária, Posgay Ildikó, Heltainé Nagy Erzsébet* előadást tartottak; *Heltainé Nagy Erzsébet* kerekasztal-megbeszélést is vezetett a nyelvi norma kérdéskörében. *Gósy Mária*, a bizottság tagja 2006-ban több egyéb tudományos társaságban is tartott előadást: a Magyar Filológiai Társaságban a helyesírás és a beszédészlelés összefüggéseiről, továbbá a Fonetikai-Fonoátriai és Logopédiai Társaságban, valamint a Magyar Tudomány Ünnepeán, 2006. november 10-én.

A Magyar Nyelvi Bizottság hagyományosan támogató viszonyban van az Anyanyelvpolk Szövetségével, annak ifjúsági szervezeteivel. *Grétsy László, Balázs Géza, Heltainé Nagy Erzsébet* a szövetség választmányának is tagja. A szövetség folyóiratát, az Édes Anyanyelvünket a Magyar Nyelvi Bizottság támogatja. Az évente ötször megjelenő ismeretterjesztő folyóirat felelős szerkesztője *Grétsy László*, a szerkesztőbizottság tagjai *Balázs Géza* és *Kemény Gábor* ugyancsak a bizottság tagjai. Többen a bizottsági tagok közül szerkesztői, illetőleg szereplői több rádiós és televíziós anyanyelvi műsornak (*Balázs Géza, Deme László, Fábíán Pál, Grétsy László*). Itteni tevékenységüket 2006-ban is tovább folytatták.

7. A bizottsági tagjai 2006-ban is részt vettek a tudományos utánpótlás nevelésében, a felsőfokú képzésben, a PhD-képzésben és az akadémiai fiatal kutatók támogatásában. A bizottsági tagok közül többen egyetemi és főiskolai tanszékvezető professzorok: *Adamikné Jászó Anna, Balázs Géza, Bańczeroski Janusz, Gósy Mária, Kemény Gábor, Keszler Borbála, Kiss Jenő, Nyomárkay István, Tolcsvai Nagy Gábor, Zimányi Árpád*; docensek: *Antalné Szabó Ágnes, Heltainé Nagy Erzsébet, Laczkó Krisztina, Minya Károly, Posgay Ildikó*; professzorok: *Benczedy József, Benkő Loránd, Grétsy László, Sebestyén Árpád, Szathmári István*. Mindannyian folyamatosan PhD-témavezetők, TDK-dolgozatok irányítói, szakirányú szakdolgozatok vezetői. A bizottság tagjai (*Balázs Géza, Minya Károly, Zimányi Árpád*) részt vettek 2006-ban is az évente sorra kerülő ifjú nyelv művelők és ifjú szemiotikusok konferenciájának előkészítésében és lebonyolításában, ezzel is szolgálva a tudományos utánpótlás ügyét.

8. 2006-ban a bizottság tagjai egyénileg több országban is képviselték a magyar nyelvkultúra ügyét, különös tekintettel a magyar nyelvközösségekre. Így például a dunaszerdahelyi székhelyű Gramma Nyelvi Irodával közösen tartott párkányi konferencián, az V. Gramma nyelvészeti napokon 2006. október 26–28-án, ahol *Heltainé Nagy Erzsébet* a bizottság titkára tartott előadást. Többen előadást tartottak a Kárpát-medencei magyar nyelvészek találkozóján, a 14. élőnyelvi konferencián Bükön, 2006. október 9-11-én: *Kiss Jenő, Posgay Ildikó, Heltainé Nagy Erzsébet*. Tagjaink közül

többet részt vettek a szerbia-montenegrói Adán megrendezett Szarvas Gábor nyelvüvelő napokon. Előadásra ebben az évben a bizottsági tagok közül *Posgay Ildikó*t, vetélkedő vezetésére pedig *Szűts László*t kérték fel a szervezők. *Gósy Mária*, a bizottság tagja, a Nemzetközi Fonetikai Társaság főtitkára, az Országos Felsőoktatási Kazinczy Szépkiejtési Verseny elnöke, plenáris előadást tartott 2006-ban a Dubrovnikban megrendezett Clinical Linguistics and Phonetics nemzetközi konferencián. 2006-ban is folytatta munkáját a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport, több bizottsági tag, *Balázs Géza*, *Minya Károly*, *Zimányi Árpád* részvételével. Elméleti nyelvtervezési kérdésekkel foglalkoztak, konferenciát szerveztek a fiatal nyelvüvelők és doktoranduszok számára. Résztvevői voltak az Egerben 2006. október 11-én megrendezett Országos Szemiotikai Konferenciának, és szervezői az Ifjú Szemiotikusok 4. konferenciájának, amely ugyancsak Egerben, 2006. november 18-án volt.

9. A Magyar Nyelvi Bizottság 2006-ban eredményes és – a lehetőségekhez képest – sikeres tevékenységet folytatott. A helyesírás gondozása és szabályozása mind a tudományos élet, mind pedig a társadalom felől szükséges és természetes elvárás, amelynek a bizottság a továbbiakban is eleget kíván tenni.

A bizottság jegyzőkönyvei alapján összeállította:

Heltainé Nagy Erzsébet
A Magyar Nyelvi Bizottság titkára

A Magyar Nyelvőrnek ez a száma
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága,
valamint
a Nemzeti Kulturális Alap (Oktatási és Kulturális Minisztérium)
támogatásával jelent meg.

Nemzeti Kulturális Alap

OKM

OKTATÁSI ÉS KULTURÁLIS MINISZTERIUM

2001 APR 28.

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Nyomárkay István</i> : Nyelvújítások Közép-Európában a 19. században. Kísérlet az anyanyelvi terminológiák kialakítására a közép-európai nyelvekben	185
<i>Imrényi András</i> : A magyar szórend kísérleti modelljei I. – Optimalitáselmélet	195
<i>Kugler Nóra</i> : A <i>talán</i> lexéma episztemikus funkcióinak vizsgálata beszéltanyelvi korpuszon	212
<i>Bañcerowski Janusz</i> : A család fogalma a világ magyar nyelvi képében (egy kérdőíves anyag tükrében)	235

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Rácz János</i> : Növényneveink a <i>zebra</i> állatnévvel	246

Szemle

Gábor Tolcsvai Nagy: A Cognitive Theory of Style (Ismerteti: <i>Domonkosi Ágnes</i>)	248
Dömötör Adrienne: Régi magyar nyelvemlékek (Ismerteti: <i>Mátai Mária</i>)	251
Hajdú Mihály: Általános és magyar névtan (Ismerteti: <i>B. Gergely Piroska</i>)	253
Pethő József: Krúdy-tanulmányok (Ismerteti: <i>Cs. Jónás Erzsébet</i>)	258

A Nyelvőr hírei

<i>Heltainé Nagy Erzsébet</i> : Beszámoló az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának 2006. évi munkájáról	262

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440. További információ: 06-80-444-444.

Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (11-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.), Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~nyelvor/>. Email-címünk: nyelvor@c3.hu.

Ára: 300,- Ft

• Előfizetés egy évre: 1200,- Ft

Nyomtatott: ISSN 0025-0236

Webváltozat: ISSN 1585-4515

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.
152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.
216. Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. XIV. anyanyelv-oktatási napok. Szerk. **Raisz Rózsa és Zimányi Árpád.** 2002. 2000 Ft.
217. **Benkő Loránd:** Nyárádszemenyei földrajzinevei. 2001. 700 Ft.
219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában. 2003. 1000 Ft.
221. Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. Szerk. **Kiss Jenő.** 2004. 1500 Ft.
222. **Szenczi Molnár Albert:** Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám könyvtári forgalomban nem kapható!)
224. Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2005. 1500 Ft.
225. Vallanak a neveink múltjáról és jelenéről. Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Névtani konferencia Nyitrán 2005. jún. 2–4. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2006. 1500 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvmemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
- Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
- Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
- Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
- Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
- Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
- Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
- Lobkowitz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
- Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
- Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
- Török Bálint deákjának, Martonfalvai Imrénének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
- Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
- Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

4.

TARTALMÁBÓL

- Szathmári István:* Simonyi és helyesírásunk
Fóris Ágota–Bérces Emese: A zenei szaknyelv és a zenei lexikográfia aktuális kérdései
Kiss Róbert Richárd: Köszönések az üzenetrögzítőkön
Wacha Imre: József Attila: *Rejtelmek*
Pápay Kinga: A genetikai összetevő a beszélő személy beszédsajátosságaiban
Horváth Viktória: Vannak-e „női” és „férfi” megakadás-jelenségek a spontán beszédben?
Fabulya Márta: *Izé, hogyhívják, hogymondjam.* Javítást kezdeményező lexikális kitöltőelemek
Vecsey Zoltán: Hogyan referál az *itt* és *most*?
Szolcsányi Akos: A heterogén többes szám

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Szathmári István</i> : Simonyi és helyesírásunk	265
<i>Főris Ágota–Bérces Emese</i> : A zenei szaknyelv és a zenei lexikográfia aktuális kérdései	270
<i>Kiss Róbert Richárd</i> : Köszönések az üzenetrögzítőkön	287

Nyelv és stílus

<i>Wacha Imre</i> : József Attila: <i>Rejtelmek</i>	298

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Pápay Kinga</i> : A genetikai összetevő a beszélő személy beszédsajátosságaiban	306
<i>Horváth Viktória</i> : Vannak-e „női” és „férfi” megakadásjelenségek a spontán beszédben?	315
<i>Fabulya Márta</i> : <i>Izé, ahogy hívják, hogymondjam</i> . Javítást kezdeményező lexikális kitöltőelemek	324
<i>Vecsey Zoltán</i> : Hogyan referál az <i>itt</i> és a <i>most</i> ?	342

Szemle

Pátrovics Péter: Az aspektus története és tipológiája (Ismereti: <i>Pete István</i>)	348
Cs. Nagy Lajos: Anyanyelvi örökségünk tíz kötetben	365
Zoltán András: Szavak, szólások, szövegek (Ismereti: <i>Horváth László</i>)	380

A Nyelvőr hírei

Antalné Szabó Ágnes: Jubileumi helyesírási verseny az ELTE-n	384

MAGYAR NYELVŐR

131. ÉVF.

*

2007. JÚLIUS–SZEPTEMBER

*

3. SZÁM

Simonyi és helyesírásunk*

1. Egy évtizede évenként szervezi az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke – Antalné Szabó Ágnes lelkes irányításával és közreműködésével – a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny Kárpát-medencei döntőit 10–14 éves diákok számára. Tíz év már jelentős idő az ilyen, sok nehézséggel, fáradtsággal járó munkában. Magam azzal szeretném ünnepélyesebbé tenni ezt a jubileumot, hogy megfelelő indoklással rámutatok: milyen jól választottak a szervezők, amikor Simonyi Zsigmond nevével kötötték össze a helyesírási versenyt. De vajon hogy jelölhetnék meg azt a lényeges közös vonást, amely Simonyi Zsigmond munkásságát – benne mindazt, amit a magyar helyesírás érdekében tett – és helyesírásunkat egyaránt jellemezte? Én ezt a vonást a „realitás” szóban jelölném meg, abban, hogy – bár nyilván más-más módon – mind Simonyi Zsigmond páratlanul kiterjedt munkássága, mind helyesírásunk teljes történetében mindig a realitás talaján állt. Lássuk mindkettőt egy kissé részletesebben.

2. Induljunk ki abból, hogy a magyar nyelvtudomány-történet a 19. század utolsó évtizedeit és a 20. század elejét az első világháború kitöréséig a nagy alkotók és nagy alkotások korának nevezi. Nos, ennek a kornak egyik legkimagaslóbb alakja éppen Simonyi Zsigmond. A legnagyobb érdeme összefoglalva minden bizonnyal az volt, hogy a Budenz József által létrehozott hazai finnugor nyelvtudomány mellett – mintegy a szükségletet reálisan felismerve – megalapozta az immár az anyanyelvünket vizsgáló és középpontba állító magyar nyelvészetet. Külföldi, mindenekelőtt lipcsei tanulmányai során megismerkedett az akkori újgrammatikus iskolának a hangfejlődésre, a nyelvi változásokra vonatkozó és egyéb tanaival. Ezeket aztán közvetítette itthon újabb és újabb tanulmányaival. Ugyanakkor túl is lépett az újgrammatikus iskola tanításain, tudniillik igazi kutatóterülete a mondatlan lett, és elsőként foglalkozott jelentéstani kérdésekkel is. A magyar nyelvtudományt – elsősorban a történeti jellegűt, de jobbra a leírót is – megalapozó legfontosabb összefoglaló munkái a következők: A magyar kötőszók (1881–1883), A magyar határozók (1888–1895), Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon (1895, Balassa Józseffel együtt), A jelzők mondatana (1913). Két kisebb, de annál jelentősebb szemantikai tanulmánya: A jelentéstan alapvonalai (1881) és Jelentéstani

* Szakmai előadásként elhangzott a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny 10. évfordulóján, 2007. május 26-án.

szempontok (1916). Károly Sándor ezekkel kapcsolatban többek között azt állapította meg, hogy a külföldi szakirodalom alapos ismerete jellemzi őket; hogy Simonyi felfogása mondatcentrikus volt; és hogy munkássága általában az elmélet és a gyakorlat egységének jegyében folyt (Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből. 1850–1920, szerk. Szathmári István, Tankönyvkiadó, Bp., 1970, 67–76).

Simonyi rendkívül sokoldalú volt, a nyelvészetnek úgyszólván minden diszciplínáját művelte. Reális szemléletét még közelebről mutatja, hogy ő rendszerezte elsőként – az alkalmazott nyelvtudományon belül – a magyar nyelv-művelés, nyelv-helyesség elvi és gyakorlati kérdéseit (Antibarbarus 1879, Helyes magyarság 1903), továbbá kiváló középiskolai nyelvkönyveket, nyelvtanokat írt, valamint szintén elsőként és a legmagasabb népszerűsítő szinten adott „teljes” képet nyelvünk múltjáról és jelenéről, magyar, valamint német nyelven (A magyar nyelv 1889 és 1905, majd Die ungarische Sprache 1907). Ez utóbbiról jegyzi meg 1919-ben Gombocz Zoltán, hogy „a módszertani kérdésekkel foglalkozó külföldi tudósok – példa rá a Herman Paul-féle Prinzipien der Sprachgeschichte legújabb kiadása – haszonnal forgatták” (MNy. 23 [1919]: 156).

3. A mi mostani szempontunkból különösen lényeges, hogy helyesírási rendszerünket a maga korában szintén Simonyi vizsgálta felül, és vitte előbbre (Iskolai helyesírás 1903). A kérdés: hogyan? Több helyesírási jelenség módosítása – mondhatnánk: korszerűsítése – már a 19. század közepétől, és ahogy közeledünk a század vég felé, egyre inkább, szinte a levegőben volt. Ennek nyelvészek, folyóiratok, napilapok, az Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága különböző módon hangot is adtak. Ilyen előzmények után terjesztette elő Simonyi mint a Helyesírási Bizottság előadója módosító tervezetét. Ebben a legfontosabb javaslatok a következők voltak: a *c* helyett a *c*-jelölés bevezetése; a kettőzött kétjegyű mássalhangzóknak tő és toldalék határán is egyszerűbb, úgynevezett csonkított írása (tehát *viszsiük* helyett *vissziük*, *öcse* helyett *öccse*). Továbbá a magyarosan írható meghonosodott idegen szavak körét kívánta bővíteni (azaz pl. így írni: *gimnázium*, *pedagógia*, *telefon*), illetve a meghonosodóban lévőket is magyarosan írni (pl. *analízis*, *konsztatál*, *miniatűr*). Aztán a különírt *a ki*, *a mely*, *a mi*, *a hol* stb. helyett egybeírt formát javasolt. Ezután élénk, sokszor elvadult vita kerekedett az egyes javaslatokról, majd valamennyinek az elvetése következett. Simonyi keserű szavakkal állapította meg: „Az Akadémia összes ülésében az öreg urak (mert ott csak a rendes és tiszteleti tagok szavaznak) elvetették négy javaslatom közül az utolsót is, a *c*-re vonatkozót.” Érdemes megjegyezni, hogy a legelfogultabb „öregúr” Gyulai Pál volt. Egyenesen azt tartotta, hogy nem jó hazafi, aki ilyen helyesírási újításra képes. (Csak zárójelben utalok arra, hogy effélére még a franciáknál is van példa. Tudniillik az 1789-es forradalom, amely nagyon sok mindent gyökeresen megváltoztatott, és szemérmes sem volt, a néma *e* [e caduque] eltörlését nem fogadta el, jóllehet már nem ejtették, mondván: „e caduque est propriété nationale”.)

Simonyi és tábora azonban bátran kiállt igaza mellett. A Budapesti Népművelők Egyesülete már 1899-ben Wlasics Gyula kultuszminiszterhez fordult, hogy teremtsen rendet a helyesírásban az oktatás számára. A miniszter éppen Simonyit bízta meg egy rövid és könnyen érthető iskolai szabályzat összeállításával.

A tervezetet az Országos Köznevelési Tanács is megvitatta, és az iskolák számára alkalmasnak ítélte. Wlasics miniszter aztán 1903-ban az oktatásban kötelezővé is tette ezt az úgynevezett iskolai helyesírást. Az ellentábor persze nem nyugodott. 1905-ben például Gyulai Pál javaslatára az Akadémia megvonta a Magyar Nyelv-
 őrtől az anyagi támogatást. Mindamellett végül is kénytelen volt elfogadni az iskolai helyesírás egyszerűsítéseit, igaz, hogy csak három évvel Simonyi halála után, 1922-ben. (Részletesebben I. Tompa József: Simonyi Zsigmond. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Bp., 1975, 171–82. A tanulmányt magam is felhasználtam.)

4. A következőkben arra kívánok kitérni, hogy helyesírásunk kialakulásában, alakulásában csakugyan a realitás talaján állt-e.

Mindenekelőtt kiemelem helyesírásunk rendszerjellegét, logikus voltát, s egyben azt, hogy kezdettől fogva szervesen fejlődött, és így fejlődik ma is. Egy kissé visszatekintve megállapíthatjuk, hogy a Szent István korától formálódó magyar helyesírás előtt három nagy kérdés állt. Első volt a teljes hangjelölés, illetve az úgynevezett fonematikus jelleg megvalósítása. Ez utóbbi azt jelenti, hogy egy fonémát (vagyis az illető nyelvben jelentés-megkülönböztető szerepű hangot) mindig ugyanaz a betű jelöl, és hogy egy bizonyos betű mindig ugyanazt a beszédhangot takarja. Mindez természetesen fokozatosan, több évszázadon át ment végbe. Kezdetben problematikus magyar hangok voltak e tekintetben a következők, mivel vagy hiányoztak a latinból, ugyanis a latin betűk írását vettük át, vagy lényegesen másként ejtették őket, vagy pedig a latinban többféle jelük volt:

[sz] – [z]	[ty], [gy], [ny], [ly]
[s] – [zs]	[ö] és [ü], továbbá a hosszú magánhangzók
[c] – [dz]	[v] és [u], illetve [i] és [j]
[cs] – [dzs]	

Egy példa a fonematikus jelleg fokozatos megvalósítására. A [c] hangnak először (a XII. század első felében) öt jele volt, majd három, aztán kettő lett, és ez utóbbi (a *cz* és a *c*) megmaradt 1903-ig, illetve – amint már szóltam róla – az akadémiai helyesírás csak 1922-ben fogadta el a Simonyi Zsigmond javasolta – és ma is használatos – *c* változatot.

Helyesírásunk másik nagy kérdése volt a szóelemek találkozásánál (tehát toldalékolt szóban, összetételben, egy szólamként ejtett kifejezésben) a beszéd során bekövetkező hangtani változások jelölése. Ez általában úgy oldódott meg, hogy éppen az értelemtükrözés érvényesítése érdekében helyesírásunk nem veszi figyelembe az alkalmilag létrejött hangtani változásokat. Egyetlen példa a teljes hasonulásra: *köz+ség*: a kiejtésben [kösség] lesz, tudniillik az [s] teljesen magához hasonítja a [z]-t. Ezt a módosulást azonban a helyesírás nem jelöli.

Helyesírásunk harmadik problémakörének egyáltalán a felvetése és megoldásának az elindítása már átvezet a 19. századba, pontosabban az Akadémia által 1832-ben kiadott első szabályzathoz. Ez ugyanis immár tárgyalja a kétjegyű hosszú mássalhangzók írásmódját, valamint a hiányjelnek (pl. *a' ház*), a nagybetűknek és az írásjelek közül a pontnak, a vesszőnek és a kötőjelnek a leggyakoribb haszná-

latát. Ezeket jelöljük az „egyéb” kategóriával. Természetesen a későbbiek során ez bővült a legnagyobb mértékben, a következőkkel: különírás és egybeírás, kis és nagy kezdőbetűk, a tulajdonnevek írása, az idegen szavak írása, az elválasztás, az írásjelek, a rövidítések és a mozaikszók írása. (Részletesebben l. Szathmári István: Fábián-empl. 257–9.)

Másodszor említem, hogy a mi helyesírásunk betűíró, latin betűs, hangjelölő és értelemtükröző jellegű.

A betűíró jelleg arra utal, hogy a magyar helyesírás legkisebb egységei nem szót vagy szótagot, hanem hangokat jelölő jelek, betűk. A latin betűs jelleg meg azt jelenti, hogy a magyar betűsor a latin betűkészletből alakult ki. Ebből a betűkészletből kerültek hozzánk a franciából, az olaszból vagy a csehől átvett hangjelölések is. A hangjelölő jelleg továbbá arra vonatkozik, hogy a magyar betűk legtöbbször valóban kiejtett hangokat takarnak, azaz a leírt forma nemigen tér el a kiejtéstől, szemben például a franciával (*août* [u] ’augusztus’, *beaucoup* [boku] ’sok’) vagy az angollal (*peace* [pi:s] ’béke’, *school* [sku:l] ’iskola’).

Helyesírásunknak igen fontos jellemvonása, hogy értelemtükröző, hogy sok mindent jelez nyelvünk rendszeréből. Ennek következtében – mint Deme László megállapította – „elsajátítása sem mechanikus beidegzést igényel elsősorban, hanem átlátást, megértést” (A magyar helyesírás rendszere. NytudÉrt. 54. sz. 4).

Ez a jelleg először is abban nyilvánul meg, hogy a szóalakokban rendszerint feltüntetjük az egyes szóelemeket, függetlenül a kiejtésükben alkalmilag végbement változásoktól, például a *lát* ige többes szám első személyű alakját *lát+juk*-nak írjuk, pedig [láttyuk]-nak ejtjük. Aztán bár így mondjuk [hásztető], mégis *ház+tető*-t írunk, hisz ennek a két szónak az összetétele. A külön- és egybeírással pedig megkülönböztetjük a szókapcsolatokat az összetételektől. A szókapcsolatokat általában külön-, az összetételeket pedig egybeírjuk. Példák: van *félcipő* (’nem magas szárú cipő’) és *fél cipő* (’az egyik cipő’); beszélünk aztán *francia tanár*-ról (’francia származású tanár’) és *franciatanár*-ról (’francia nyelv és irodalom szakos tanár’). A *sétálóutca*, a *rablóhús* tehát csak így egybeírva helyes. Aztán milyen nevetséges ez a cégmegjelölés: „Használt autókereskedés”. Ez tudniillik azt jelenti, hogy az *autókereskedés* a használt, pedig ott valójában használt autókat árulnak. Helyesen tehát így kell írni: „Használtautó-kereskedés” (l. az ún. mozgószabályt: Helyesírási Szabályzat 139. szabálypont).

Értelemtükröző az is, hogy az összetett szavak elválasztásakor tekintettel vagyunk a szóhatárokra, például *meg-int* ’figyelmeztet’, de *me-gint* ’újra’. A kis és nagy kezdőbetű szintén jelzi, hogy köz- vagy tulajdonnévről van-e szó, például a *patak* ’csermelynél nagyobb, folyónál kisebb folyóvíz’, a *Patak* szó viszont egy Nógrád megyei község neve. A többelemű földrajzi nevek egybe- vagy külön-, illetve kötőjeles írása szintén utal a kérdéses földrajzinév-típusra, például *Sárospatak* (helységnév), de *Sáros-patak* (víznév). Még az úgynevezett idegen szavak is jelzik írásmódjukkal, hogy meghonosodottak-e, vagy csak az elején vannak ennek a folyamatnak. Például *perszóna* – tehát magyarosan írva – ’pejoratív, azaz megvetéssel említett nő’, de *persona non grata* – azaz latinosan írva – ’olyan diplomata, akinek a jelenlétét a működési területén lévő állam korlátozza’. (L. még Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila: Helyesírás. Osiris Kiadó, Bp., 2004, 19.)

Fontos – és a realitás felé mutató – sajátsága a magyar helyesírásnak a nyelvkövető jelleg. Mit jelent helyesírásunk nyelvkövető jellege? Ez a sajátság tudniillik időről időre beleszól az alakulásába. A 20. századtól 25–30 évenként kell mérlegre tenni, hogy a közben bekövetkező nyelvi változásoknak a helyesírást illető következményeit számba vegyék. Lássunk néhány példát. A *kesztyű*, a *lélegzik* és a *lagzi* szó az utóbbi fél évszázadban eltávolodott a tudatban a *kéz* (*kesztyű*: *kéz+teü*, azaz 'kezet formáló' vagy 'kézre tevő'), a *lélek* és a *lakik* szótól (ez utóbbi jelentése: 'eszik, jóllakik'), amelyből egyébként létrejött. Ezért jelöljük bennük a hasonlást. Jelöljük továbbá a szavak magánhangzóiban vagy mássalhangzóiban bekövetkezett változásokat. Az 1954-es kiadásban például ezt találjuk: „csoda vagy csuda”, az 1984-es kiadásban viszont már csak a *csoda* olvasható, jelezvén, hogy a *csuda* változat immár nem számítható köznyelvinek. Érthetően változhat bizonyos idegen szavak írásmódja annak következtében, hogy beilleszkednek – hangalakjukat, ragozásukat stb. tekintve – nyelvünkbe, és úgynevezett jövevényszavakká válnak. Az 1954-es kiadásbeli *nylon harisnya* és a *zsüri* így lesz az 1984-esben *nejlonharisnya*, illetőleg *zsüri*, valamint hasonlóan a Magyar Helyesírási Szótárban: *lizing*, *lobbi*, *csip*. Egy-egy szószerkezet természetesen összetétellé is válhat, és akkor már egybe kell írunk. Így lett a *bejelentő lap*ból, illetőleg a *dohányzó szakasz*ból *bejelentőlap* és *dohányzószakasz*.

Helyesírásunk realitásjellegét tovább erősítik helyesírási szótáraink. Az 1999-ben az Akadémiai Kiadónál napvilágot látott Magyar Helyesírási Szótár 140 000 szót és szókapcsolatot tartalmaz, és hogy mi mindenről tájékoztat, azt Miről tájékoztat a Magyar Helyesírási Szótár? című dolgozatomban vettem számba (Helyesírás és tanárképzés. Szerk.: Bozsik Gabriella és Raisz Rózsa. Eger, 1999–2000, 521–3). Az Osiris kiadású (2004) 1539 oldalt tartalmazó hatalmas kötet 214 000 szót, szóalakot, kifejezést és tulajdonnevet tartalmaz, és a szerkesztők által alkotott szóval valóban „felhasználóbarát”, tudniillik részletes szabálymagyarázó és tanácsadó fejezeteket, valamint terjedelmes és alapos tárgymutatót közöl.

6. Végezetül ideiktatom, amit helyesírásunk jövőjéről 1993-ban a Fábíán-emlékkönyvbe írtam.

Mint nagyon röviden utaltunk rá, az egész rendszer következetesen kialakult, reális alapokon nyugszik, azaz megvan a maga logikája. Ezen az úton tehát – már csak nyelvkövető jellegénél fogva is – mehet tovább. Egyébként várható az idegen (főleg angol) szavaknak és kifejezéseknek a beáramlása, újabb mozaikszóknak (idegen elemeket tartalmazóknak is) a létrejötte, esetleg még a normáknak (jóllehet szerintem nem kívánatos) fellazulása is. Mindez magával hozhatja – hozza – a szabályok finomítását, esetleg új – részben új – jelenségeknek a szabályba foglalását, de az eddigi alapokon!

Azt hiszem, elmondhatjuk: nagyon is így történt.

Szathmári István

SUMMARY

Szathmári, István

Zsigmond Simonyi and Hungarian orthography

The speaker first expressed his appreciation of the past ten years of Zsigmond Simonyi spelling contests. Next, he pointed out the appropriacy of the choice of Simonyi's name for that series of contests. The feature that he said both Simonyi's oeuvre and the history of Hungarian orthography shared was 'reality'. He pointed out that Simonyi's greatest achievement had been that he had raised the standards of the study of Hungarian to match those of the Finno-Ugric studies of his day. Also, Simonyi had been a versatile scholar, working in almost every subdiscipline of linguistics. With respect to orthography, he had proposed some streamlining that was subsequently adopted by Hungarian schools in 1903 but was not accepted by the Hungarian Academy of Sciences until 1922. The speaker then went on to characterise the current spelling system of Hungarian as alphabetic, Latin-based, phonemic, sense-reflecting and observant of actual usage. He mentioned the latest spelling manuals and expanded on the expected future of Hungarian orthography, too.

A zenei szaknyelv és a zenei lexikográfia aktuális kérdései

Az utóbbi évtizedekben a zenei szaknyelv, ezen belül a zenei terminológia vizsgálata több ok miatt az érdeklődés középpontjába került. Részben azért, mert a zene a népek közötti kulturális érintkezés egyik legfontosabb területe, másrészt azért, mert ennek a szaknyelvnek a szisztematikus vizsgálata eddig indokolatlanul háttérbe szorult.

A zenei szaknyelv eddigi, korábbi vizsgálatának a legfontosabb és a legtöbbet kutatott területe a zenei szakszókincs. A *zenei lexikográfia* és ehhez kapcsolódva a *zenei terminológia* (esetenként *zenei lexikológia* néven) alig pár évtizede keltette fel a nyelvész kutatók érdeklődését, és különösen az utóbbi tíz-tizenöt évben folyik aktív munka e területen. Angol, német, olasz nyelvterületen széles körű vizsgálatok folynak a tárgykorben, főleg a zenei terminusok több szempontú gyűjtése, rendszerezése és nyelvészeti analízise zajlik. Zenei lexikográfiai művek (értelmező szótárak, lexikonok, enciklopédiák, két- és többnyelvű szótárak) nagy számban találhatóak; a velük foglalkozó tudományág azonban viszonylag fiatal diszciplína. Az évtizedekkel ezelőtt megkezdett nagy lélegzetű nemzetközi zenei lexikográfiai projektek – amelyek nagy része most is folyik – egyúttal a zenei terminusok tanulmányozására is lehetőséget nyújtanak. A magyar zenei szaknyelvi kutatások jóval elmaradnak a nemzetközi trendektől annak ellenére, hogy a magyar zene az elmúlt két évszázadban jelentős helyet foglalt el a nemzetközi zenei életben.

Tanulmányunk azt célozza, hogy áttekintést adjunk a korábbi magyar zenei szaknyelvi kutatásokról és azok eredményeiről, valamint a napjainkban folyó nemzetközi kutatásokról. Ennek megfelelően először a magyar zenei szaknyelvi vizsgálatokról írunk, és számba vesszük a fellelhető magyar szakirodalmat. Ezt követően néhány magyar zenei szakszótárt elemzünk, amelyek egyrészt a korábbi munkálatok

eredményei, másrészt a jelenkori kutatások forrásai lehetnek. A továbbiakban a nemzetközi zenei lexikográfia keretében olyan, az informatika modern eszközeivel, szövegtörzsek felhasználásával folyó kutató-fejlesztő munkákat mutatunk be, amelyek interneten is elérhető nagy adatbázisok előállítását célozták meg. Ezek az eredmények, valamint a fejlett informatikai eszközök hazai elérhetősége együttesen új lehetőségeket biztosít a magyar zenei szaknyelv kutatásában, az elektronikus törzsek és szótárak előállításában.

A magyar zenei szaknyelvről

A nyelvészet és a zene mindig több ponton kapcsolódott egymáshoz: elsősorban a prózódia és a verstan, valamint a fonetika területén – főleg a nyelv zeneiségét, melódiáját és ritmusát írták le a nyelvészek és zenetudósok (pl. Farkas 1993, Fónagy–Magdics 1963, 1967, László 1961, 1985, Magdics 1963, Molnár 1954).

A magyar zenei szaknyelv és a magyar zenei terminológia elméleti kérdéseinek kutatásáról kevés információval rendelkezünk, annak ellenére, hogy több zenei szakszótár és zenei címszavakat is tartalmazó köznyelvi szótár jelent meg. A magyar zenei terminusok rendszerezett – nyelvészeti szempontú – lejegyzése, rendszerezése, kutatása – tudunkkal – nem történt még meg. Az újabb magyar nyelvészeti szakirodalomban egyetlen, a zenei szaknyelvvvel foglalkozó tanulmányt találtunk, Szabó Zsolt *A zenei szaknyelv néhány kérdése* címmel a *Magyar Nyelvőr*-ben 2000-ben megjelent dolgozatát (Szabó 2000). Ő is azt írja dolgozata bevezetőjében: „A témához kapcsolódó szakirodalom híján zenei témájú, illetve a szaknyelveket általában tárgyaló munkákra és nyelvészeti kézikönyvekre támaszkodtam” (i. m. 32). Írása elsősorban történeti szempontból, nyelvekhez kötve tárgyalja néhány terminus eredetét és változásának történetét, így például a zenei műfajokat jelölőket (*szonáta, kantáta, szimfónia*). Az egyes szavak eredetét keresve megállapítja, hogy görög eredetűek a *szimfónia*, a *melódia*, a *muzsika*, a *harmónia*, latin eredetűek például a *tenor*, a *tempó*, olasz eredetű például az *opera*, a *szonáta*, az *ária*, az *allegro*, *largo*, *adagio* stb. Lényeges megállapítása, hogy „a zenei szaknyelv gerincét – az idegen eredetűek közül – a görög-latin, olasz és német elemek képezik a nemzetközi használatban is, igaz, néha az eredetitől eltérő jelentéssel” (i. m. 45). A dolgozat számos fontos és hasznos megállapítása mellett azonban arról is szólnunk kell, hogy a szerző a zenei szaknyelvet a zenei lexikával azonosítja, tehát – címevel ellentétben – ez a dolgozat a zenei lexika egy részét tárgyalja történeti-etimológiai szempontból. A szerző tárgyalásmódja nem meglepő, hiszen körülbelül az 1970-es évekig a szaknyelvi vizsgálatok a szakszókincs vizsgálatára korlátozódtak, csak az utóbbi évtizedekben kezdődött meg a szakszövegek más szempontú jellegzetességeinek tanulmányozása (a terminológia általános kérdéseiről lásd részletesen Fóris 2005, 2007).

A korábban megjelent szakirodalmat átvizsgálva megállapítjuk, hogy a Pais Dezső szerkesztésében készült, a reformkor nyelvújítási irányzatait feldolgozó hatalmas összegző műben nincs a zenével kapcsolatos tanulmány (Pais 1955). A tárgyalás nyelvét feldolgozó írásában T. Lovas Róza a művészetek nyelvével nem

foglalkozik (T. Lovas 1955). Kovalovszky Miklós tudományos nyelvről írott összefoglaló munkájában szerepel a verstan, poétika, a színház, dramaturgia, az irodalomtörténet – a zene azonban nem. Kovalovszky írja e tanulmányában, hogy „nemcsak a magyar tudományos nyelvről általában, de a legtöbb tudományág műszókincsének történetéről sincs jóformán előtanulmány vagy összefoglaló munka” (Kovalovszky 1955: 240).

A nyelvújítás előtti időből főleg hangszerneveket ismerünk (pl. *bőgő, tárogató, citera, duda, síp*), illetve néhány zenei szakszót említenek a régi forrásokban (pl. *hangoslat, hangitsalo szerszámok*) (Hexendorf 1951, Szabó 2000). A nyelvújítás idején a zene nyelvét is megújították, erről azonban kevés rendszerezett adat áll rendelkezésünkre. A fellelt források többségükben szójegyzékek és szótárak, amelyekre mint különböző kutatások forrásmunkáira találunk hivatkozást. Az alábbiakban ezekre a munkára hivatkozva röviden ismertetjük a korábban megjelölt forrásokra vonatkozó adatokat.

A magyar szótáriródalom a felvilágosodás korában és a reformkorban (Gáldi 1957) című könyvben külön zenével foglalkozó részt nem találunk, de az egyes elemzett szótáraknál a szerző kiemeli, hogy melyekben találhatóak zenei terminusok. Különösen gazdag ilyen tekintetben a Barczafalvi Szabó Dávid *Szigvárt* (1787) című könyvéhez csatolt írói szójegyzék. Gáldi elemzi a *gardon* szót ’brúgó’ jelentésben, és a következő megjegyzést fűzi hozzá: „Nyilván az a szó, melyet ma *gordon* és *gordonka* változatban ismerünk” (i. m. 24), majd részletesen taglalja a különféle alakváltozatokat és feltételezett jelentéseket. Megjelenik még Barczafalvinál a *zongora*, de még ’klávikordium’ jelentésben, valamint a *bombora* ’a legöregebbik hang a muzsikában’, a *fúvora* ’flóta, flauta’, a *fojtongora* ’fortepiánó’, a *tollongora* ’spinétli’ és a *szárnyongora* ’fligel’ jelentésben (i. m. 26). A másik nyelvújítás-korabeli írói szójegyzék, amely nagyobb számú zenei terminust tartalmaz, a Kazinczy Ferenc *Bácsmegyey öszveszedett levelei* (1789) című könyvéhez csatolt szójegyzék, amely a szövegben előforduló ismeretlenebb idegen szavak jegyzékét tartalmazza. E szójegyzék pontos címe: *Magyarátalja az esméretlenebb szóknak*. Nagyszámban szerepelnek benne a társas élet, főleg a szalonélet szavai, a művészet különböző ágai, a tánc, a zene, az irodalom és a színház területéről. A zenei szavak közül néhány példa: *menüett* ’muzsikai darab nevezete’, *flautravars* (olvasd *flotraver*) és Oboa [...] síp és furulya nemű instrumentumok”, *Chorál* ’templomi muzsika’, *kóta*, *partitura*, *pult*, *Synfonia*, *vocale* (i. m. 31–4).

Verseghy Ferenc *Procludium* címmel (1793) írta meg nagy visszhangot kapott programirátát, amely az egész későbbi magyar szótáriróadalomnak irányt mutatott. Verseghynek meggyőződése volt, hogy a lexikográfia fellendülése nemzeti érdek. Programjában tizenkét szakszótár tervét dolgozta ki, köztük javasolta az „Artium Liberarium”, vagyis a szabad művészetek témájú szótár elkészítését is. Elgondolása szerint a francia enciklopédia mintájára tömör szövegezésű enciklopédikus szótárakat érdemes készíteni (Gáldi 1957: 130–4).

A 19. század második felében készült magyar nyelvű zenei szótárak adatai Sági István bibliográfiájában (Sági 1922) a II. 16. pont alatt találhatóak. Összesen három zenei mű szerepel benne: *Zenészeti zsebszótár zenészek és műkedvelők számára* (Ráder 1867), *A zene alapelmélete és az összhangzattan elemei, rövid műszó-*

tárral (Berecz 1883) és *Általános zene-műszótár* (Goll 1900). Nincs tudomásunk azonban arról, hogy e szótárakat felhasználták volna a magyar zenei terminusok vizsgálatára.

1902-ben jelent meg Szily Kálmán *A nyelvújítás szótára* című műve. Ebben szerepelnek zenei terminusok is, így például maga a *zene* szó. Innen tudjuk, hogy a *zene* szavunkat 1832-ben alkotta Helmeucz (NyÚSz. 1902).

A hangszerkészítés terminusainak tanulmányozására nyújt lehetőséget Frecskay Jánosnak az 1912-ben megjelent *Mesterségek szótára* című műve (Frecskay 2001/1912). Ez a munka két részből áll: az első része ötven iparág leírását tartalmazza, a második része pedig az ezek alapján készült magyar–német és német–magyar szótár. Három, a zenével kapcsolatos iparágat dolgozott fel Frecskay: a hangszerműves, a hegedűkészítő és a zongorakészítő mesterségeket (i. m. 103–23). Módszere az volt, hogy leírta a munkafolyamatot, a magyar szakterminusok mellé pedig zárójelben a német eredetit tette. A hangszerek csoportosítását például az alábbiak szerint írja le: „A hangszereket (Musikinstrument), melyek régibb neve: hangicsáló-szerszám, muzsika-szerszám, zengő-szerszám, vigasság tevő szerszám, rendszerint azon mód szerint osztályozzák, a melylyel rajtuk a hangot megszólaltatják (ertönen lassen), *zendítik* (intonieren). Így a *vonóval*, a *nyirettyűvel* (Bogen) *zendített* hangszerek: a *vonós-hangszerek* (Streichinstrument), a fuvással: a *fuvó-hangszerek* (Blasinstrument), az *ütővel*, a *verővel* (Schlägel): az *ütőhangszerek*, a *verőhangszerek* (Schlaginstrument), a *billentyűvel* (Taste): a *billentyűs hangszerek* (Tasteninstrument). A vonós- és billentyűs-hangszereket, valamint azokat, melyeken a húrokat ujjaikkal *pengetik* (erklingen lassen), *pedzik* (zupfen) vagy *pecczentik* (anreissen) vagy verővel *pendítik* (anschlagen), még *húros-hangszereknek* (Saiteninstrument) is nevezik” (Frecskay 1912: 103, a szótárról részletesebben Fóris 2004).

Tudjuk, hogy a zenei terminusok elsősorban latin, olasz és német eredetűek. A német nyelv a 19. századtól hódított egyre nagyobb teret a zenei szaknyelvben, a 20. században pedig egyre több angol szakszót kezdtek használni, különösen az új műfajokban (elsősorban a könnyűzenében). Feltételezzük, hogy a nyelvújítás idején számos új zenei szakszó született, nem tudjuk azonban azt, hogy a „magyarítás” pontosan mikor és hogyan történt a magyar zenei szaknyelvben. 1915-ben jelent meg a *Magyar Nyelvőr*-ben egy hír arról, hogy „Az énekoktatás magyar országos felügyelője azzal a kéréssel fordult a közoktatásügyi miniszterhez, hogy a jövőre nézve rendelje el az olasz kifejezéseknek a kiküszöbölését a zeneoktatásból és pótlásukat magyar műszavakkal...” (Zolnai 1915: 369); hasonló mozgalom Ausztriában és Németországban is indult, nincs azonban arról tudomásunk, hogy milyen eredményekhez vezettek. Valószínűsíthetően az 1920-as években megindult egyfajta „magyarítási hullám” a magyar zenei nyelvben. 1930-ban jelent meg a 14 000 címszót tartalmazó *Zenei lexikon* (Szabolcsi–Tóth 1930–31, részletesen lásd később); címszavai között a zenei élet kiemelkedő személyiségeinek életrajza és a zenei eszközök és műfajok egyaránt megtalálhatóak. A lexikon szócikkeinek megírását a zenei élet kiválóságai végezték, köztük Bartók Béla és Kodály Zoltán. A zenei szaknyelv magyarosításáról viszont alig találtunk írott forrást. Kodály Zoltán Bartók Béla *A kékszakállú herceg vára* című operájáról írt kritikájában a zene és a szöveg közti egységet hangsúlyozza: „Eddigi operai tradíciónk, minthogy a műsor

túlnyomó részben idegenből fordított művekből állott, egy sajátságos zenei deklamációt fejlesztett ki, amelytől aztán eredeti operák szerzői sem igen tudtak szabaddulni. Szinte szabály volt ebben a deklamációban, hogy a nyelv és a zene hangsúlya állandóan harcban álljanak. Többnyire a zene győzött, s a hallgatóság, jobbra arisztokrácia és németajkú polgárság, két emberöltőn át nyugodtan tűrte a magyar nyelv keréketörését, nyelvérzéke nem tiltakozott ellene. A legutolsó években néhány művészi új fordítás lényeges javulást hozott. De a legjobb fordítás is fordítás marad: az idegen nyelvre született melódiavonalat csak tökéletlenül tudja követni. És talán még a mai operaközönség sem tudja teljesen értékelni, ha egyszer a magyar nyelv talpra áll, megindul a maga lábán, sőt szárnyra kelni próbál. A nyelv felszabadításának, a természetes hangleyítés zenévé fokozásának útjára lépett Bartók, s ezzel nagyban előrevitte egy magyar recitativ-stílus kialakulását. Ez az első mű a magyar operaszínpadon, amelyben az ének elejétől végig egyöntetű, ki nem zökkenő magyarsággal szól hozzánk” (Kodály 1918: web). Kodály írta 1933-ban: „A koncerteken is csupa olyan darabot játszottak, hogy ha a program véletlenül nem magyarul van, azt hihette volna az ember, hogy egy kis német városban van; különben is alig mult pár éve, hogy a filharmóniai hangversenyek műsorának hátlapjáról a német szöveg lemaradt. Magától értetődő is volt ez, tekintettel arra, hogy a professzionista zenészek nagyobb része nem tudott magyarul, sőt még a finomabb zene barátai is – nem az Operába járók, hanem az otthon zenélők, a klasszikus kamarazene művelői – szívesebben beszéltek németül, mint magyarul. Nem csoda, hogy ebben a nagy német világban borzasztó vágyakozás fogott el bennünket az igazi Magyarország után, úgy ahogy az bennünk, vidékiekben, gyermekkorunk óta kifejlődött és olyan zene után, amely azt szólaltatja meg, – egyszerűen egy olyan Magyarország után, amely Pesten sehol sem volt található, mert Pesten úgyszólván a német volt a zene hivatalos nyelve. [...] Nem értettük, miért kell a klasszikus zene műveléséhez németül beszélni, hiszen tudtuk, hogy azt Oroszországban, Franciaországban, Angolországban is művelik. Én is a klasszikus zenén nőttem fel: ez volt az a zene, mely először ütötte meg füleimet: apám talált Kecskeméten néhány diákot, akikkel Haydn-quartettet játszott, pedig egyikük sem tudott németül. A németiség nem volt szükséges előfeltétel a klasszikus zene játszásához, ellemben annak, hogy ezt a németekre bízták, súlyos következményei lettek a magyar zene kialakulására. A szöveges zene megértése ugyanis már nyelvhez van kötve...” (Kodály 1933: web).

A zenei témájú összefoglaló munkák hiányában a kutatások forrásaként szolgálhatnak a magyar általános nyelvi szótárakban található zenei címszavak, és a szócikkekben megadott információk. Megválaszolatlan kérdés még, és további vizsgálatokat kíván, hogy az értelmező típusú szótárak – a nemzetközi tendenciákhoz hasonlóan – inkább **történeti jellegű információkat** adnak-e meg, vagy pedig a fogalmat leíró **definíciókat** is találunk-e bennük. Az 1873-ban megjelent *A magyar nyelv teljes szótára* (Ballagi 1873) számos, a zenével kapcsolatos szócikket tartalmaz (címszavai pl. az alábbiak: *zendít, zendül, zene, zene-darab, zene-egylet, zenejártas, zenekar, zenekedvelő, zenekiséret, zenél, zongora, zongorál, zongorász* ’személy, aki zongorán játszik’ jelentésben, *zongora-tanító, zongoráz* ’zongorán játszik’ jelentésben).

Három 20. századi magyar általános nyelvi szótárban vizsgáltuk meg a *zene* terminus szócikkeit. A *magyar nyelv értelmező szótára* (ÉrtSz.) és a *Magyar értelmező kéziszótár* (ÉKsz¹, és ÉKsz²) egyaránt a *zene* négyféle meghatározását adja meg, amelyek közül az első emlékeztet a zenei szakszótárak értelmezéseire. Megjelenik benne a klasszikus dallam-ritmus-harmónia hármasság és ezek „egybekapcsolása” művé: ez jelenti magát a zenét. Megjegyezzük, hogy az „egybekapcsolás” helyett a zenei szakszótárakban használt *megformálás* szó pontosabban fejezi ki a zene lényegét. A *Magyar Nagylexikon* (1994–2004) is több, a zenével kapcsolatos címszót tartalmaz, megtalálható benne maga a *zene* is. Ez az enciklopédikus jellegű szócikk közérthetően foglalja össze a zene történetét, beleszőve a gondolatmenetbe a zene általános definícióját, illetőleg építőköveit (dallam, ritmus, összhang); a zene keletkezésének elméleteit és az első tudományos próbálkozásokat; a zene státusának, a zenei életnek, a zenei intézményeknek, valamint a különféle irányzatoknak és műfajoknak az alakulását; a zene pedagógiai vonatkozásait; a népzene szerepét; valamint a zenetörténeti korszakok, a kottanyomtatás és a különféle hangrögzítő eszközök bemutatását. Erről a szócikkről mindenképpen csak jó mondható el, hiszen nem csupán szakmailag helytállóan, hanem – egy köznyelvi enciklopédikus szótárhoz illően – a laikus érdeklődő számára is érthetően közelíti meg a zene témakörét.

Azt várhatjuk, hogy a zenei szakszótárak más információkat adnak, mint az általános nyelvi szótárak. Egyelőre azonban hiányzik a magyar nyelven megjelent zenei szakszótárak részletesebb, kritikai analízise. Néhány szakszótárban megkerestük a *zene* címszót, de közülük többen nem is szerepel (pl. Böhm 2000/1961, Szabolcsi–Tóth 1965, Darvas 1978, Berkiné Szalóczy 2001); amelyekben pedig megtalálható, abból kitűnik, milyen bizonytalanság van még a zenei szaknyelv legfontosabb alapfogalmainak az értelmezésében is. A *Zenei lexikon* (Dahlhaus et al. 1983–85) terjedelmes *zene* szócikke általános, elvont magyarázatot nyújt. A szócikk felsorolja a zene határterületeit, kihangsúlyozza a zene interdiszciplinaritását. Mindezek mellett a történetiség jelenik meg mint fontos szempont és szervező elem. A hosszúra nyúlt magyarázataból úgy tűnik, hogy nem létezik egyetlen közös, mindenki által elfogadott, illetve elfogadható definíció erre az absztrakt fogalomra, csak többféle, elvont meghatározás, amelyek felsorakoztatásával kiszűrhető a lényeg.

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a magyar zenei szaknyelv és a zenei terminusok nyelvészeti vizsgálata még a jövő kutatóira vár. A mai zenei terminológia részletes és pontos, rendszerező diakrón és szinkrón vizsgálatához pedig zenei műveltségű kutatók és nyelvészek együttműködésére van szükség.

A magyar zenei szakszótárakról

Elsőként arról kellett döntenünk, mit is sorolunk a zenei szótárak közé, ugyanis a magyar szakirodalomban ellentétes nézeteket találunk a szótárak tipizálásával kapcsolatban. Milyen munkákat tekintünk szótárnak: azokat, amelyek a címükben *szótár*ként említett művek, vagy a más címen, lexikon, enciklopédia, fogalomtár, glosszárium, műszótár stb. néven megjelenő műveket is, amennyiben formai és tartalmi szempontok alapján megfelelnek a tág értelemben vett *szótár*

kritériumának (vö. Fóris 2002). Wiegand *Was ist eigentlich Fachlexikographie?* (Mi is valójában a szaklexikográfia?) című cikkében megfogalmazta, hogy a referenciaművek besorolása csupán a címük alapján megtévesztő lehet (Wiegand 1988). A *Dictionary of Lexicography* című műben a „szótártipológia” szócikkben hasonló álláspontot olvashatunk (Hartmann–James 1998). Munkánk megkönnyítésére emiatt a továbbiakban *zenei szakszótárak* összefoglaló néven nevezünk minden olyan referenciaművet, amely a lexikográfia módszereinek megfelelően címszavak alá besorolva zenei információkat ad. Magyar nyelven számos zenei szakszótár jelent meg, e művek adatainak összegyűjtését és részletes bibliográfiai feldolgozását megkezdttük (az adatok egy része Bérces Emese *Zenei lexikográfia és terminológia* címmel írt szakdolgozatában megtalálható; Bérces 2006a).

Az alábbiakban kiemelünk néhány olyan egynyelvű zenei szakszótárt (enciklopédikus szótárakat), amelyeket a magyar zenei lexikográfia szempontjából fontosnak, a zenei szaknyelvi kutatásokhoz hasznos forrásoknak ítéltünk – ezeket mutatjuk be közelebbről.

- (1) *Zenei lexikon* (Szabolcsi–Tóth 1930–31¹, 1935², majd Bartha [főszerk.] 1965)

E lexikon első kiadása a *Zenei lexikon. A zenetörténetírás és zenetudomány enciklopédiája* címmel, a Művészet Könyvtára sorozat tagjaként, Gyöző Andor kiadásában látott napvilágot. Az első kötet 1930-ban, a második 1931-ben jelent meg; pótkötettel kiegészített második kiadása pedig 1935-ben. A teljes munka 14 000 címszót, és több, hosszú, esszéjellegű szócikket és tanulmányt tartalmaz. A szerkesztő, Szabolcsi Bence, neves zenetörténész, aki később az 1960-as években megalakult Bartók Archívum vezetője lett, és összefogta a magyar zenetörténeti kutatásokat. A lexikon neves szerzőgárdájából kiemeljük Bartók Bélát, valamint Kodály Zoltánt. E hatalmas lélegzetű munka szinte önmagában pótolta a magyar zeneirodalom több évtizedes elmaradását, címszavai között a zenei élet kiemelkedő személyiségeinek életrajza, a zenei eszközök és műfajok terminusai egyaránt megtalálhatóak, esszéjellegű tanulmányai (pl. magyar zene, népzene, legfontosabb műfajok, egyes muzikusnemzetek zenéje, Beethoven, Mozart) részletesek és pontosak (vö. még Ujfalussy 2000).

Az 1960-as években Bartha Dénes főszerkesztésével dolgozták át Szabolcsi és Tóth 1930–31-es *Zenei lexikonját*, amely változatlan címmel 1965-ben jelent meg, három kötetben. Az új, átdolgozott és kiegészített kiadás címszószáma 19 700, melyből közel 7 000 teljesen új címszó. Több, régi szócikket jelentősen lerövidítettek, törekedtek a rövid, tömör szócikkek írására. Kiegészítették a címszólístát újabb zenei terminusokkal, főleg a dzsessz és a könnyűzene területéről, valamint a nemzetközi zenei irodalomból átvett címszavakkal. E munkához külföldi – német, angol, orosz, francia – lexikonokat is felhasználtak.

- (2) *Brockhaus Riemann Zenei lexikon I–III.* (Dahlhaus–Eggebrecht–Boronkay 1983–85)

Először Hugo Riemann szerkesztésében jelent meg 1882-ben a német nyelvű szótár *Brockhaus Riemann Musiklexikon* címmel, és számos kiadást ért meg.

A magyar változat e lexikon két kötetben megjelent, sűrített s egyben felújított változatának adaptációja (fordítása és részleges átdolgozása), amely magyarul három kötetben jelent meg (I. kötet 1983, II. kötet 1984, III. kötet 1985). A magyar kiadás nem egyszerűen a német eredeti fordítása, hiszen az nem tartalmazott magyar vonatkozású szócikkeket. A magyar változat szerkesztői csökkentették a német adatok számát, és pótolták a magyar adatokat; ehhez felhasználták a csaknem két évtizeddel korábban megjelent magyar *Zenei lexikont* (Szabolcsi–Tóth 1965) – ám még így is tetten érhető benne a német szemlélet. Az átdolgozás során nagyobb-részt a zenetörténeti kutatásokra tudtak támaszkodni, mint Boronkay Antal írja a magyar kiadáshoz írt előszóban: „A magyar zenetörténeti kutatásokban a legbőségesebben feldolgozott a 19. századi, alaposan feldolgozott a 16–18. századi, sok új adat van a középkorról és a reneszánszról, de a 20. század első fele feldolgozatlan” (Boronkay 1983: 7–8).

Hasonlóan nagy lélegzetű munka e lexikon megjelenése óta nem látott napvilágot.

(3) *Zenei műszótár* (Böhm 2000/1961)

Böhm László *Zenei műszótár* című munkájának első kiadása 1952-ben jelent meg, amelyet több kiadás követett. Legutóbb 2000-ben az 1961-es változat reprint kiadása került forgalomba. Mivel az új kiadásban előszó nem található, így mind az eredeti, mind a reprint változat elkészítésének körülményeiről, valamint a munka céljáról, illetőleg a módszertani stratégiáról csak a kiadvány szerkezete nyújt tájékoztatást. A mű két részből áll: egyik része maga a zenei szótár; másik része pedig egyéb információkat tartalmaz: például orosz megfelelőket, egy ábécérendes rövidítésjegyzéket, hasznos táblázatokat (gyakrabban előforduló jelek, a dúr-moll rendszer és előjegyzései, a hangjegyértékek és a szünetjelek neve, a hangjegyértékek összehasonlító táblázata, a C-, G- és F-kulcsok összehasonlító táblázata, az alt-, tenor- és basszuskulcsban írt előjegyzések elhelyezése a vonalrendszeren, oktávbeosztás, a hangjegyértékek felbontása és a modális hangsorok transzpozíció-táblázata), a különféle zenekarok összetételeit, a díszítések fajtáit, valamint egy hangjegyírás-útmutatót. A kötet végén találunk még egy 62 címszavas *Függeléket*, amelyet Sárjai Tibor és Darvas Gábor csatolt a reprint kiadáshoz. A szócikkek igen rövidiek, a szótári rész 270 oldalas.

(4) *Zenei zseblexikon* (Darvas 1978)

Darvas Gábor kisméretű zseblexikonja a korábbi, szintén Darvas Gábor által szerkesztett *Zenei minilexikon* (1974) bővített és átdolgozott kiadása. A rövid *Előszó* csak a legszükségesebbekről tájékoztat. Nincs információ a címszóról, csak azok jellegéről. A lexikon két részből áll. Az első rész „témaköre azokra a zenei műfajokra és művekre terjed, amelyek színpadon, hangversenyen, rádióműsorban, hanglemezen gyakran szerepelnek; továbbá fogalmakra, szakki-fejezésekre és jelzésekre, amelyek kottákban vagy ismertető szövegekben fordulnak elő” (Darvas 1978: 5). Nem tartalmaz a szótár sem az ókori és a tengerentúli kultúrákkal, sem a népzenevel kapcsolatos címszavakat, de a legfontosabb zenei művek címei, valamint az érdekesebb zenei irányzatok címszóként helyet kaptak

benne. A második rész a legismertebb előadó zeneművészek listáját tartalmazza, szintén ábécérendben.

(5) *Zenei kislexikon* (Berkiné Szalóczy é.n. [2001])

A Berkiné Szalóczy Dorottya összeállításában készült *Zenei kislexikon* a Tudás Könyvtára sorozatban látott napvilágot. Évszámot nem tartalmaz, emiatt a kiadványról csak feltételezni lehet az előszó dátuma alapján, hogy 2001-ben jelent meg. Egy részletekbe nem menő, viszonylag kevés címszót tartalmazó szótár, amely elsősorban a zenekedvelők számára készült, és a zenei alapfogalmak tisztázását tűzte ki céljául. Az előszóból kiderül, hogy – Boronkay Antal zenetörténész segítségével – e munka elsősorban Darvas Gábor fent már bemutatott zseblexikonjára támaszkodik, „a jogutódok szíves engedélyével”. Amiből az várható, hogy ebben a munkában találkozni fogunk a Darvas-féle zseblexikonban szereplőkhöz hasonló szócikkekkel. Valóban azt látjuk, hogy a szócikkek „összeállítása” a Böhm-féle *Zenei műszótár* (2000/1961) és a Darvas-féle *Zenei zseblexikon* (1978) alapján készült, sok helyen szó szerinti átvételben.

Magyar nyelvű ekvivalenseket is tartalmazó többnyelvű zenei szótárak is napvilágot láttak, így például – talán a legismertebb – a *Terminorum Musicae Index Septem Linguis Redactus*. [...] *Hétnyelvű zenei szótár* (magyar, német, angol, francia, olasz, spanyol, orosz nyelveken) (Leuchtmann 1978), továbbá egy tizennyolc nyelvű *Orgonaszótár* (holland, angol, német, dán, svéd, norvég, francia, spanyol, katalán, portugál, olasz, román, finn, cseh, magyar, orosz, eszperantó és japán nyelveken) (Praet et al. 2000), valamint egy magyar–angol és angol–magyar zenei szaknyelvi szótár (Itzészné Kövendi 2001). Az egy- és többnyelvű zenei szótárak részletes analizisét egy későbbi munkánkban tervezzük közreadni.

A nemzetközi zenei lexikográfiai projektekről

A James Coover szerkesztésében 1971-ben megjelent *Music Lexicography* című mű 1473-tól 1970-ig tartalmazza a nemzetközi lexikográfiai művek (glosszárriumok, szójegyzékek, repertóriumok, szótárak, zenei és életrajzi enciklopédiák) széles bibliográfiáját (összesen 1801 tétel); valamint olyan zeneelméleti értekezések listáit a 17–18. századból, amelyek függelékként glosszárriumokat vagy rövid szótárakat tartalmaznak; ezen felül olyan általános szótárak listáit 1700-ig, amelyek címszavai között zenei terminusok is vannak (Coover 1971). E munka kiegészítése jelent meg, ugyancsak Coover gondozásában, a *New's Grove Dictionary*,¹ § II. 5 'Lexicography and Terminology' fejezetének 'Dictionaries and encyclopedias of music' és a 'Musicology' szócikkeiben (New's Grove Dictionary 2001), amely a szakirodalomban az egyik legrészletesebb és legteljesebb körű munka. Ezen kívül a tizenhét kötetes *Die Musik in Geschichte und Gegenwart* (a továbbiakban

¹ A *Grove Music Online* oldalon, a <http://www.grovemusic.com> címen található a szótár online változata. Oktatási intézmények számára térítésmentesen elérhető.

MGG) 'Musiklexika' fejezete (írta Markus Bandauer) is részletes információkat nyújt a témában.

Nyelvészek és zenei szakemberek egyaránt arra a megállapításra jutottak, hogy bár sokféle lexikográfiai munka van forgalomban, ezek a zenei lexika tanulmányozásához nem nyújtanak elegendő segítséget. A jelenleg forgalomban levő zenei szótárak, mint a *DEUMM*, a *New's Grove Dictionary*, az *MGG*, bár kiválóan kidolgozott szócikkeik vannak, elsősorban a fogalmak történetét, a szavak történetét és az időben bekövetkezett jelentésváltozások dokumentálását részesítik előnyben. Nem rögzítik a jelentésárnyalatokat, nem tartalmazzak átvitt jelentéseket, szólásokat, frazémákat, és csak ritkán illusztrálják eredeti szövegekből vett példák a nyelvhasználatot. A tanulmányok szerzői megállapítják a rendelkezésre álló zenei lexikográfiai munkák szűkös voltát. Olasz nyelvészek több zenei és általános szótárban vizsgálták a szócikkek tartalmát, és megállapították, hogy azok a jelentésváltozásokat aprólékosan nyomon követik, de nem tartalmazzák a terminusok mai jelentését, tulajdonképpen „szemantikai csúsztatások” vannak bennük (Rossi, 1996, Beghelli 2000, idézi Luzzi 2002). A szótárak többségéből alapfogalmak hiányoznak, állapította meg Nicolodi (1994), így például a *genere* szó (magyarul *műfaj*). Cecilia Luzzi tanulmányában kritizálja, hogy a jelenlegi zenei szótárak – bár bizonyos vonatkozásban kiváló minőségűek – elsősorban a fogalmak, a gondolatok, a szavak és a dokumentumok **történetét** tárgyalják, keveset foglalkoznak a jelentésváltozásokkal, nem rögzítenek kifejezéseket, frazémákat, ritkán tartalmazznak elsődleges forrásokból vett példamondatokat (Luzzi 2002). Fabio Rossi vizsgálta a forgalomban levő olasz egynyelvű szótárakban a *modulazione* terminus szócikkeit, és megállapította, hogy egyetlen szótár sem definiálja megfelelő módon e terminust, és nem is dokumentálja jelentősebben a történetét (Rossi 1996, idézi Luzzi 2002). Hasonló szemantikai csúsztatások találhatók például az operairodalom terminusait illetően.

Ilyen előzmények után indultak a 20. század második felében, több országban, olyan zenei lexikográfiai projektek, amelyek a zenei nyelv modern eszközökkel való kutatását, a meglévő nyomtatott zenei szótárak és más zenei forrásmunkák kiegészítését, elektronikus formában való elérhetőségét teszik lehetővé. E munkákról kitűnő összefoglaló található Cecilia Luzzi (2002) tanulmányában. Az alábbiakban összefoglaljuk a 20. század közepétől kezdve indított nagy nemzetközi zenei lexikográfiai projektekre vonatkozó legfontosabb adatokat. A felsorolásban először az adatbázis nevét írjuk dőlttel szedve, utána következik zárójelben az online elérhetősége, majd gondolatjel után részletesebben ismertetjük a tartalmát.

(1) *Lexicon musicum Latinum medii aevi* (a továbbiakban LmL, <http://www.lml.badw-muenchen.de/>) – A *Bayerische Akademie der Wissenschaften* 1961-ben indította el az LmL projektjét, kötetei 1992-től jelennek meg (Bernhard 1992–). Az LmL a középkori latin zenei terminológia szótára, az 500-as évektől az 1500-as évekig dolgozzák fel a középkori latin zene terminológiáját, 500 mű alapján készített körülbelül 3 millió szövegszóból álló korpuszra alapozva. A szótárt fejezetekre tagolják (a tervek szerint 15 fejezetből áll majd), a címszavak zenei terminusok lesznek, a definíciókat angolul és németül tartalmazza, bőséges példaanyagot és

bibliográfiai hivatkozásokat tartalmaz a források alapján. 2006-ig A-tól D-ig, 8 kötet jelent meg.

(2) *Handwörterbuch der musikalischen Terminologie* (a továbbiakban HmT, <http://www.muwi.uni-freiburg.de/hmt/>) – Egy másik német projekt az 1972-ben indított HmT, a zenei terminológia kéziszótára, amely a szerkesztők céljai alapján elsősorban nyelvészeti-filozófiai zenei fogalmak szótára. A német címszavak után a definíciókat német nyelven adják meg, és ezen kívül német etimológiai információkat is tartalmaz; az ekvivalenseket angolul, franciául és olaszul szerepelteti. Az interneten is elérhető. Nicolodi és Trovato (2002) megállapítják, hogy „a legfontosabb kultúrnyelveket feldolgozták”, bár az olasz nyelv – ahhoz képest, hogy évszázadokon át az európai zene nyelve volt – erősen alulreprezentált benne.

(3) *Lessico italiano del canto* (LIC) – Olasz projekt (magyarul ’az olasz ének szótára’), amelynek munkálatai Sergio Durante kezdeményezésére 1987 és 1990 között folytak, majd 1994-ben újrakezdődtek. Ebben az énektanítás – zenei nevelés (*educazione del canto*) legfontosabb elméleti forrásait, és általában a vokális zene forrásait dolgozzák fel a 16. század végétől a 18. századig.

(4) *Lessico Musicale Italiano* (a továbbiakban LESMU, <http://www.disas.unifi.it/CMpro-v-p-85.html>)² – Fontos olasz lexikográfiai projekt; célja egy olyan olasz zenei szótár (valójában elektronikus adatbázis) létrehozása, amelynek struktúrája a történeti szótárakét követi, egyfajta zenetörténeti szótár. 1990-től kezdve zenetudósok és nyelvtörténészek közösen dolgoznak e projekten, Fiamma Nicolodi és Paolo Trovato vezetésével. Az adatbázis makrostruktúrája alfabetikus. Minden címszó egy vagy több lexikográfiai cédulából áll (a *musica* címszó áll a legtöbb – összesen 226 – cédulából). Az adatbázis összesen 3,5 millió szót tartalmaz 22 500 cédulán. A mintavétel különböző műfajú (elméleti értekezések, kézikönyvek, szójegyzékek, újságok, librettók, partitúrák stb.) olasz és latin nyelvű szövegekből történt (1492 és 1960 között keletkezett kb. 800 szöveg alapján). A cédulákat mezőkre osztották, s ezek mindegyike külön-külön lekérdezhető, az összes cédula tartalmaz definíciókat, bibliográfiai utalásokat, kontextust, idézeteket és képeket is (bővebben vö. Nicolodi–Trovato 1996, 2002). Az adatbázist Eugenio Picchi DBT nevű programja segítségével készítik (Picchi 2000, magyarul lásd Fóris 2002). Az 1. ábrán az adatbázis *armonia* szócikkét mutatjuk be.

A LESMU, az óriási anyagot tartalmazó online zenetörténeti szótár a kutatók számára feldolgozható korpusztként használható. Az óriási mennyiségű visszakereshető anyag miatt Luzzi (2002) véleménye szerint a LESMU a nyomtatott zeneirodalom virtuális könyvtára. A szakszótárakban megszokott címszavakon túl más szótárakból hiányzó terminusokat is tartalmaz, például köznyelvi poliszém terminusokat, argót, rajzolt jeleket (ábrákat), szólásokat és más frazémákat. A LESMU elindult munkái a zenei lexikológiai tudományos kutatásokat is ösztönözték, amelynek

² A konzultáció időpontjában még csak próbaszócikkek érhetőek el a megadott címen.

The screenshot shows a web browser window titled "DBT per Windows - [58-[Cut]- armonia]". The address bar shows "1640B/armonia.18156". The main content area displays the following information:

1640B/armonia.18156
Lemma armonia.18156
Accezz armonia.05f
Autor Doni G.B.
Titól Annotazioni sopra il compendio de' generi e de' modi della musica
Sec 600
Gener tratt
Forma harmonia
Gramm sf
Defin *disposizione ordinata di intervalli in una sequenza scalare*
Sinon *modo; tono pp. 21, 22*
Note significato originario del termine nell'antica musica greca, modellato su quello di «giuntura, connessione, adattamento», da cui «patto, convenzione»; il primo senso musicale fu quello di «accordatura di uno strumento», da cui discende quello di «disposizione degli intervalli nella scala di ottava formata da due tetracordi». Tra VI e IV sec. a.C. le antiche "harmoniai" furono classificate con agg. che facevano riferimento a tradizioni musicali regionali (eolica, dorica, lidia, frigia, ionica). Gli stessi agg. furono adottati successivamente, in epoca ellenistica, anche per le sette specie d'ottava e per i "tónoi" o "trópoi", «scale di trasposizione elaborate da Aristosseno»; quindi penetrarono nella teoria musicale medievale, applicati alla classificazione degli otto modi gregoriani

Bibl F. Rossi, "La polisemia nel lessico della trattatistica musicale italiana cinquecentesca", in «Studi di lessicografia italiana», XII, 1994, pp. 73-121: 104; A. Siekiera, "Tradurre per musica. Lessico musicale e teatrale nel Cinquecento", Prato, Cahiers Accademia, 2000, pp. 72-75

Altri tuono ('nella teoria dell'antica Grecia, scala di trasposizione; "tonos";); modo ('specie d'ottava')

L./Ann Roma, 1640
Edit Fel A.
Data 1640
Ling ita
Cont Poiché dunque questi vocaboli T U O N O, et M O D O, hora significano l'istesso, hora si prendono in diversi significati, et più o meno larghi, o ristretti, sarebbe molto conveniente per sfuggire gli equivoci di servirs della voce Harmonia, come gl'Antichi facevano, per quella diversità di Sistema, che abbraccia l'uno, et l'altro, cioè il Tuono, e l'Modo presi nel proprio significato; come si vede nella facciata 34 del Compendio. Con tutto ciò per sodisfattione de' più curiosi, et sottili, voglio avvertire due cose, l'una è che questa voce Armonia si può intendere tal volta separata da gl'altri due, come quando si piglia semplicemente per tutto il Sistema, o disposizione di voci accomodate secondo l'uno de' tre Generi, senza far riflessione in qual specie cominci, o finisca, et quanto s'estenda [...].

ppCon 21
Sched CLU

At the bottom of the window, the footer reads: "[1] | 66554728 | DBT - Copyright © 1995 CNR Italia - Eugenio Picchi"

1. ábra: Az *armonia* szócikk (forrás: <http://www.disas.unifi.it/CMpro-v-p-85.html>)

eredményeként számos tanulmány és monográfia készült el. A zenei lexikográfia és lexikológia utóbbi évtizedekben fellendült kutatási eredményeinek fontos gyűjteményei a *Le parole della musica I. Studi sulla lingua della letteratura musicale in onore di Gianfranco Folena* (Nicolodi–Trovato 1994) kötete, továbbá a *Tra le note. Studi di lessicologia musicale* (Nicolodi–Trovato 1996), valamint a *Le parole della musica III. Studi di lessicologia musicale* (Nicolodi–Trovato 2000); azonfelül a *La musica fra suono e parola: ricerche sul lessico musicale in Europa* (Atti seminario Levi 2000) munkák.

(5) *Ricerca italiana* (http://www.ricercaitaliana.it/prin/dettaglio_prin-2005102871.htm) – Az olasz kutatások adatbázisában a 2005-ös kutatási projektek között több zenei lexikográfiai természetűt is találunk, így például az alábbiakat: *Lessico italiano della musica nel Rinascimento* – a reneszánsz zene olasz szótára

(Università di Padova), *Banca dati della critica musicale italiana 1900–1950* – az olasz zenekritika adatbázisa 1900–1950 (Università di Firenze), *Nuove musiche e nuove tecnologie* – új zenék és új technológiák (Università degli Studi di Trento).

(6) *saggi musicali italiani* (a továbbiakban SMI, <http://www.chmtl.indiana.edu/smi/>) – Az SMI olyan elektronikus adatbázis, amely az olasz nyelven elérhető zeneirodalmi és esztétikai tárgyú szövegeket dolgozza fel. Az adatbázis tervezője és elindítója Andreas Giger (Luisiana State University). A TML (a *Thesaurus Musicarum Latinarum*) módszere alapján készül, a reneszánsztól napjainkig nyomtatásban megjelent szövegeket elektronikus formában teszi elérhetővé. A *Center for the History of Music Theory and Literature* (Indiana University) készíti és kezeli az SMI adatbázisát, amely oktatási célokra térítésmentesen használható.

(7) *Musical Borrowing: An Annotated Bibliography* (<http://www.chmtl.indiana.edu/borrowing/>) – A projekt 1987-ben indult. A cél olyan elektronikus, a weben elérhető annotált bibliográfia létrehozása, amely tartalmazza a nyugati zenei kiadványok adatait, folyamatosan bővíthető, és lehetővé teszi a többféle típusú keresést. Jelenlegi állapotában a bibliográfia 1200 tételt tartalmaz, ebből több mint 500 annotált.

(8) *Thesaurus Musicarum Latinarum* (a továbbiakban TML, <http://www.chmtl.indiana.edu/tml/>) – A TML olyan adatbázis, amely a teljes középkori és reneszánsz latin zeneelmélet korpuszát tartalmazza. Valójában több adatbázis összekapcsolása, így a *Thesaurus Linguae Graecae* (TLG), a *Thesaurus Linguae Latinae* (TLL), a *Lexicon musicum Latinum medii aevi* (LmL) és más, hasonló projekteké, mint a *Center for Computer Analysis of Texts* (CCAT), és a *saggi musicali italiani* (SMI). A TML több egyetemi konzorcium keretében készül, a projektirodát a bloomingtoni Indiana University vezeti. Oktatási célokra térítésmentesen használható.

A zenei szaknyelv kutatását, a tudományos igényeknek megfelelő forrásmunkák előállítását szolgáló projektek lebonyolítása jelentős szellemi és anyagi befektetést kíván meg. Az eredmények nyelvészeti, kulturális és közvetett gazdasági értékei nagyon hozzájárulhatnak az európai integrációs folyamatok sikeres menetéhez.

A magyar zene, kiváló eredményei és kiemelkedő nemzetközi rangja miatt, a kulturális ipar hazai kibontakozásának egyik meghatározó tényezője. A zenei nyelvi örökségünk értékeinek a feltárása, a zenei szaknyelvi kutatások bekapcsolása a nemzetközi irányzatokba ezért nemcsak a magyar és az európai kultúra gazdagítását szolgálja, de egyúttal a gazdasági stabilizáció egyik fontos tényezője. A zenei oktatás, a magyar zene értékeinek a különböző módon való megjelenítése is a fogalmi-nyelvi rendszer rendezését kívánják meg.

A nemzetközi szinten folyó zenei lexikográfiai projektek tapasztalatai a magyar zenei terminológia feldolgozásához is segítséget, ötleteket adhatnak. A modern eszközök adta lehetőségek a magyar kutatók számára is rendelkezésre állnak, a nyelvészek és zenekutatók együttműködése nálunk is hasonlóan gyümölcsöző projektek megvalósításához vezethetne, mint Európa számos más nemzete esetében.

Összefoglalás

A magyar zeneművészet a 20. században kiemelkedő szerepet játszott a nemzetközi kulturális életben. Elsősorban előadóművészeink szerepeltek és szerepelnek folyamatosan a világ hangversenytermeiben, de nem elhanyagolható az előző korok zenei hagyományainak a nemzetközi rangja sem, Lisztől Bartókon keresztül a kortárs zeneszerzőkig. Ezzel a ranggal nincs párhuzamban a magyar zenei terminológia tanulmányozása és rendszerezése. Tanulmányunkban ezért áttekintettük a magyar eredményeket, majd a zenei lexikográfia nemzetközi munkálataira mutattunk rá.

A zenei terminológia részletes vizsgálata, elemzése és rendszerbe állítása a terminológiai vizsgálatok előtérbe kerülésével a következő évtizedekben – különösen az interneten is elérhető nagy korpuszokra alapozva – jelentősen fejlődni fog, és számos új eredménnyel gazdagíthatja a nyelvészetet. A már megkezdett vizsgálatok közül példaként említjük a magyar zenei terminológia egy részterületének vizsgálatát: a zenei tempójelzések terminológiájának analízisét (Bérces 2006b, c).

SZAKIRODALOM

- Atti seminario Levi 2002 = La musica fra suono e parola: ricerche sul lessico musicale in Europa. Atti del XXV seminario di studio della Fondazione Levi di Venezia (Venezia, 26–8 ottobre 2000), *Musica e Storia* 2002., X, 1.
- Barczafalvi Szabó Dávid 1787. *Szigvárt*.
- Bérces Emese 2006a. *Zenei lexikográfia és terminológia*. Szakdolgozat. PTE BTK Nyelvtudományi Tanszék, Pécs. (Kézirat.)
- Bérces Emese 2006b. *A zenei tempójelzések terminológiai vizsgálata*. In: Fóris–Pusztay (szerk.): 60–79.
- Bérces Emese 2006c. *A gyorsítást kifejező zenei tempójelzések terminológiai rendszerezése*. Elhangzott: 2006. november 9–10. Szombathely. „A magyar mint veszélyeztetett nyelv” című konferencián. Megjelenés alatt a konferenciakötetben.
- Farkas Ferenc 1993. Vers, nyelv, zene és fordítás. *Kortárs* 10: 121–8.
- Fónagy Iván–Magdics Klára 1963. Az érzelmek tükröződése a hanglejtésben és a zenében. *Nyelvtudományi Közlemények* 65: 102–35.
- Fónagy Iván–Magdics Klára 1967. *A magyar beszéd dallama*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fóris Ágota–Pusztay János (szerk.) 2006. *Utak a terminológiához*. (Terminologia et Corpora – Supplementum 1.) BDF, Szombathely.
- Fóris Ágota 2002. *Szótár és oktatás*. (Iskolakultúra-könyvek 14.) Iskolakultúra, Pécs.
- Fóris Ágota 2004. *A mesterségek szótárai*. In: Tóth et al. (szerk.): 42–7.
- Fóris Ágota 2005. *Hat terminológia lecke*. (Lexikográfia és terminológia kézikönyvek 1.) Lexikográfia Kiadó, Pécs.
- Fóris Ágota 2007. *A terminusok és a terminológiai rendszer*. In: Heltai (szerk.): 15–26.
- Gáldi László 1957. *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hartmann, Reinhard R. K.–James, Gregory 1998. *Dictionary of Lexicography*. Routledge, London/New York.
- Heltai Pál (szerk.) 2007. *Nyelvi modernizáció. Szaknyelv, fordítás, terminológia. A XVI. MANYE Kongresszus előadásai. Gödöllő. 2006. április 10–12. (A MANYE Kongresszusok előadásai 3.) Vol 3. MANYE – Szent István Egyetem, Pécs–Gödöllő.*

- Hexendorf Edit 1951. Hangoslat, hangos, hang. *Magyar Nyelv* 47: 35–41.
- Kazinczy Ferenc 1789. *Bácsmegyei öszveszedett levelei*.
- Kodály Zoltán 1918. Bartók Béla első operája (A „Kékszakállú herceg vára” bemutató előadása alkalmából.) *Nyugat*, 11. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00247/07423.htm>
- Kodály Zoltán 1933. Vallomás. A Nyugat Kodály-ünnepén. *Nyugat*, 2. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00550/17206.htm>
- Kovalovszky Miklós 1955. *Tudományos nyelvünk alakulása*. In: Pais (szerk.): 227–312.
- László Zsigmond 1961. *Ritmus és dallam*. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest.
- László Zsigmond 1985. *Költészet és zeneiség. Prozódiai tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Luzzi, Cecilia 2002. Per la semantica di armonia. *Studi di lessicografia italiana* XIX: 67–107.
- Magdics Klára 1963. A beszéddallamtól a zenei dallamig. *Nyelvtudományi Közlemények*. 65, 2. 341–60.
- Molnár Imre 1954. *A magyar hanglejtés rendszere. A magyar énekbeszéd recitativóban és ariosóban*. Zeneműkiadó, Budapest.
- Munske, von Horst Haider–Polenz, Peter von–Reichmann, Oskar–Hildebrandt, Reiner (Hrsg.) 1988. *Deutscher Wortschatz. Lexikologische Studien. Ludwig Erich Schmitt zum 80. Geburtstag von seinen Marburger Schülern*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Nicolodi, Fiamma–Trovato, Paolo (szerk.) 1994. *Le parole della musica I. Studi sulla lingua della letteratura musicale in onore di Gianfranco Folena*. Olschki, Firenze.
- Nicolodi, Fiamma–Trovato, Paolo (szerk.) 1996. *Tra le note. Studi di lessicologia musicale*. Cadmo, Firenze.
- Nicolodi, Fiamma–Trovato, Paolo (szerk.) 2000. *Le parole della musica III. Studi di lessicologia musicale*. Olschki, Firenze.
- Pais Dezső (szerk.) 1955. *Nyelvünk a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Picchi, Eugenio 2000. *Analisi testuale con PiSystem*. Kézirat, Pisa.
- Rossi, Fabio 1996. *Qualche problema di lessicografia e lessicologia musicali*. In: Nicolodi–Trovato (szerk.) 1996: 1–21.
- Sági István (szerk.) 1922. *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 18. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- T. Lovas Rózsa 1955. *A társalgási nyelv*. In: Pais (szerk.): 435–96.
- Tóth Szergej–Földes Csaba–Fóris Ágota (szerk.) 2004. *Lexikológiai, lexikográfiai látkép: problémák, paradigmák, perspektívák*. (Fasciculi Linguistici Series Lexicographica 3.) Generalia, Szeged. <http://mek.oszk.hu/04400/04468>
- Ujfalussy József 2000. Enciklopédia 1930-ból. A Szabolcsi–Tóth Zenei Lexikon. *Muzsika* 43, 2, 9. http://www.muzsika.net/cikknezo.php3?cikk_id=429
- Verseghy Ferenc [Francisci Versegi] 1793. *Proludium in Institutiones Linguae Hungaricae ad Systema Adelungianum, genium item linguarum orientalium, ac dialectum tibiscanum et transylvanum exactas*. Pestini, Typis et expensis Trattnerians.
- Wiegand, Herbert Ernst 1988. *Was ist eigentlich Fachlexikographie? Mit Hinweisen zum Verhältnis von sprachlichem und enzyklopädischem Wissen*. In: Munkse et al. (szerk.): 729–90.
- Zolnai Gyula 1915. Magyarosítás a zeneoktatás terén. *Magyar Nyelvőr* 44: 369.

FORRÁSOK

- Ballagi Mór 1998/1873. *A magyar nyelv teljes szótára*. Nap Kiadó, Budapest. [Reprint. Az eredeti mű: Heckenast Gusztáv, Pest, 1873.]
- Berecz Ede 1883. *A zene alapelmélete és az összhangzattan elemei, rövid műszótárral*. Budapest. 2–6. kiadás: 1887–1899.

- Berkiné Szalóczy Dorottya (szerk.) é. n. [2001]. *Zenei kislexikon*. (A Tudás Könyvtára sorozat) FIESTA-SAXUM, [?]
- Böhm László 2000/1961. *Zenei műszótár*. EMB Zeneműkiadó, Budapest. [Az 1961-es kiadás reprintje.]
- Burkholder, J. Peter–Giger, Andreas–Birchler, David C. (eds.) 1994–2003. *Musical Borrowing: An Annotated Bibliography*. <http://www.chmtl.indiana.edu/borrowing> – konzultáció időpontja: 2006. 12. 30.
- Coover, James 1971. *Music Lexicography*. Carlisle Books, Carlisle. [1. ed. Denver, Bibliographical Center for Research, 1952.]
- Dahlhaus, Carl–Eggebrecht, Hans Heinrich (szerk.)–Boronkay Antal (magyar kiadás szerk.) 1983–1985. *Brockhaus–Riemann Zenei Lexikon I–III*. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest.
- Darvas Gábor 1978. *Zenei zseblexikon*. Zeneműkiadó, Budapest.
- DEUMM = Basso, Alberto (coord.) 1989–1990. *Dizionario Enciclopedico Universale della Musica e dei Musicisti*. Torino, UTET. [Lessico vol. 1–4. 1989, Biografie vol 1–8. 1989, Appendice 1990.]
- ÉKsz¹ = Juhász József–Szöke István–O. Nagy Gábor–Kovalovszky Miklós (szerk.) 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKsz² = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (2. átdolgozott kiadás.)
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László (vezető szerk.) MTA Nyelvtudományi Intézete 1980/1962. *A magyar nyelv értelmező szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó. VII. kötet
- Frecskay János 2001/1912. *Mesterségek szótára*. Nap Kiadó, Budapest. Reprint. 1. kiadás: Hornyánszky Viktor, Budapest, 1912.
- Goll János 1900. *Általános zene-műszótár*. (Tudományos zsebkönyvtár 61.) Pozsony–Budapest.
- Grove Music Online* – <http://www.grovemusic.com> – konzultáció időpontja: 2006. 12. 30.
- HmT = Eggebrecht, Hans Heinrich (Hrsg.) 1979–: *Handwörterbuch der musikalischen Terminologie*. Im Auftrag der Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz. nach Hans Heinrich Eggebrecht. <http://www.muwi.uni-freiburg.de/hmt/>; <http://www.sim.spk-berlin.de/deutsch/hmt/> Riethmüller, Albrecht (Hrsg.), Bandur, Markus (Reg.). Steiner, Wiesbaden majd Stuttgart. – konzultáció időpontja: 2006. 12. 30.
- Ittzsné Kövendi Kata (összeáll. és szerk.) 2001. *Magyar–angol zenei szaknyelvi szótár. Hungarian–English Dictionary of Musical Terminology. / English–Hungarian Dictionary of Musical Terminology*. Angol–magyar zenei szaknyelvi szótár. Jazzoktatási és Kutatói Alapítvány, Budapest.
- LESMU = *Lessico Musicale Italiano*. multimediális adatbázis. <http://www.disas.unifi.it/CMpro-v-p-85.html> – konzultáció időpontja: 2006. 12. 14.
- Leuchtmann, Horst (főszerk.) 1978. *Terminorum Musicae Index Septem Linguis Redactus. [...] Hét-nyelvű zenei szótár*. (Magyar, német, angol, francia, olasz, spanyol, orosz) 1978. Akadémiai Kiadó, Budapest–Bärenreiter Kassel, Basel–Tours–London.
- LmL = Bernhard, M. (szerk.) 1992–: *Lexicon musicum Latinum aevi*. [Wörterbuch der lateinischen Musikterminologie des Mittelalters bis zum Ausgang des 15. Jahrhunderts. / Dictionary of Medieval Latin Musical Terminology to the End of the 15th Century.] Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München. <http://www.lml.badw-muenchen.de/> – konzultáció időpontja: 2006. 12. 14.
- Magyar Nagylexikon*. 1994–2004. Akadémiai Konzultatív Szerkesztőbizottság. Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest.
- Marvin, Robert Montemorra–Rosenberg, Jesse–Radelli, Massimo (Project Committee): *saggi musicali italiani. A Database for Texts on Music Theory and Aesthetics*. (SMI, <http://www.chmtl.indiana.edu/smi/>) – konzultáció időpontja: 2006. 12. 30.

- MGG = Blume, Friedrich (Hrsg.) 1989. *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*. Bärenreiter-Verlags, Kassel–J.B. Metzler-Verlags, Stuttgart. Vol 1–17. (1. kiadás)
- MGG online – Finscher, Ludwig (General editor): *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*. vol. 1–17. <http://www.mgg-online.com/> (2. átdolgozott kiadás) – konzultáció időpontja: 2006. 12. 30.
- New’s Grove Dictionary = Sadie, S. (szerk.) 2001. *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. MacMillan, London. (29 vol.)
- NyÚSz = Szily Kálmán 1999/1902. *A magyar nyelvújítás szótára*. Nap Kiadó, Budapest. [Reprint. Az eredeti mű: Hornyánszky Viktor, Budapest, 1902.]
- Praet, Wilfried et al. (ed.). 2000. *Organ dictionary*. [...] *Organaszótár*. (in English, German, Dutch, Danish, Swedish, Norwegian, French, Spanish, Catalan, Italian, Portugese, Rumanian, Latin, Finnish, Tschech, Hungarian, Russian, Japanese and Esperanto) CEOS, Nieuwkerken. (2. kiadás)
- Ráder Antal 1867. *Zenészeti zsebszótár zenészek és műkedvelők számára*. Pest.
- Ricerca italiana – (http://www.ricercaitaliana.it/prin/dettaglio_prin-2005102871.htm – konzultáció: 2006. 12. 30.
- Szabolcsi Bence–Tóth Aladár (szerk.) (I. kötet [A–K] 1930¹, II. kötet [L–Z] 1931¹, bővített kiadás, és pótkötet I–III.: 1935²): *Zenei lexikon. A zenei történetírás és zenei tudomány enciklopédiája*. Győző Andor, Budapest.
- Szabolcsi Bence–Tóth Aladár 1965. *Zenei lexikon I–III*. Főszerk.: Bartha Dénes, szerk.: Tóth Margit. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest.
- THEMA = Music THEory of the Middle Ages. <http://www.uga.edu/~thema/> – konzultáció időpontja: 2006. 12. 30.
- TML = *Thesaurus Musicarum Latinarum*. <http://www.chmtl.indiana.edu/tml/> – konzultáció időpontja: 2006. 12. 30.

Fóris Ágota – Bérces Emese

SUMMARY

Fóris, Ágota and Bérces, Emese

The Hungarian terminology of music and music lexicography

Music lexicography has been attracting linguists’ attention for a few decades now. The area has seen a lot of activity at an international level, especially in the past ten to fifteen years. There are a large number of works on music lexicography, even though the study of lexicographic works and musical terms is a relatively new discipline. In this paper, the authors survey the preliminaries concerning Hungarian music terminology and music lexicography; they select and analyse some of the Hungarian dictionaries of musical terms, and conclude by describing ongoing large-scale international lexicographic projects on music lexicography.

Köszönések az üzenetrögzítőkön

Bevezetés

A vezetékes (hagyományos), illetve mobiltelefonos üzenetrögzítők szövegeinek¹ vizsgálata nem egyszerű feladat, hiszen nem mindenki használ hangrögzítőt, ráadásul korántsem biztos, hogy a hívás idején a készülék bekapcsol, és rákérdezésre nem biztos, hogy a megkérdezettek egészen pontos választ adnak az üzenet szövegéről stb. Ráadásul az utóbbi húsz évben alapvetően megváltoztak a telefonálási szokások. Míg korábban éveket, évtizedeket is várni kellett, amíg bevezették egy lakásba a telefonvonalat, addig manapság már csaknem tízmillió mobiltelefont használnak az országban. A számon nem kell meglepődni, hiszen a csecsemők még nem telefonálnak, de sok embernek két mobilja is van. Az 1994-es esztendő, a 900 megahertzes frekvencián működő, már nem táskaméretű mobiltelefonok megjelenése azonban kétségtelenül forradalmasította a magyar távközlést. A vezetékes telefon szerepe napjainkra kissé visszaszorult, száma évről évre csökken. Tanulmányom célja, hogy feltárja a vezetékes és mobiltelefonos üzenetrögzítőkön használt speciális, újszerű köszönéseket.

Módszer

Az üzenetrögzítők szövegeinek szakszerű vizsgálata érdekében a következő módszert választottam: A Glenwood Corporation Részvénytársaság reklámmal, reklámlevelek (DM) kiküldésével, telefonos közvélemény-kutatással foglalkozó leányvállalatainak 3800 fős címjegyzékéből kiválasztottam 270 adatlapot. Mindezt úgy, hogy a kiválasztás szerkezete tükrözze Magyarország lakossági-társadalmi megoszlását (Budapest–vidék arány, végzettség szerinti arány, nő-férfi arány). Mivel az adatlapokon a telefonszám és név mellett szerepel az életkor, az iskolai végzettség, a lakóhely, ezért ezeket nem kellett külön megkérdezni, ezek az adatok rendelkezésemmre álltak, és ez nagyban megkönnyítette a munkát. Ezt követően valamennyi telefonszámot feltárásztam. Értelemszerűen az esetek többségében rögtön a hívott féllel tudtam beszélni. Ekkor megkérdeztem, használ-e üzenetrögzítőt, ha igen, mi a szövege. Amennyiben nem tudta a rögzítő szövegét, később visszahívtam. Ha nem volt elérhető a vizsgált személy, akkor addig próbálkoztam, amíg el nem értem. Ha rögtön üzenetrögzítőre kapcsolt a telefon, azonnal lejegyeztem a szöveget. Kivétel nélkül mindenki készséges volt (nem véletlenül, hiszen eleve közvélemény-kutatásra hajlandó személyek szerepelnek az adatbázisban). Ha valakit rosszkor hívtam, később visszahívtam. A vezetékes és a mobiltelefonok

¹ Az üzenetrögzítőkön található szöveget „rögzítőszövegnek” is nevezem; de előfordul a metaforikus „szöbefött” kifejezés is (Balázs Géza közlése).

között nem tettem különbséget. A kutatás 2003-ban készült. Az utóbbi két évre jellemző, hogy a mobiltelefonok üzenetrögzítőjének használata visszaszorul, de ez a tendencia ezt a kutatást nem érinti.²

Kutatási szempontok

A kutatás során a következő szempontokat vizsgáltam:

1. Használ-e üzenetrögzítőt a vizsgált személy?
2. Az üzenethagyási lehetőséget szöveg vagy sípszó jelzi-e?
3. Mi az üzenetrögzítők szövege?
4. Az üzenetrögzítőn szöveget hagyó vizsgált személy:
 - a) neme
 - b) iskolai végzettsége
 - c) életkora
 - d) lakóhelye

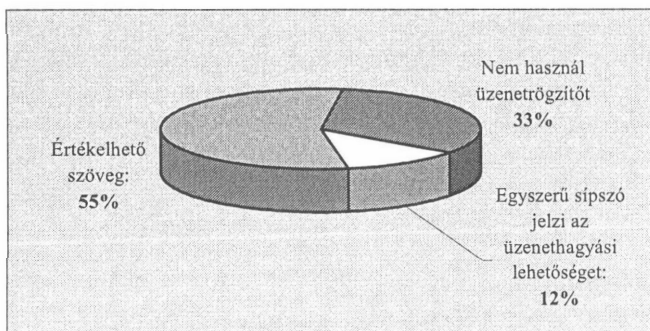
A lejegyzett szövegek mellett különböző rövidítések jelzik az adatokat, jellemzőket. Mivel a 270 vizsgált esetből csak 150 alkalommal tudtunk szöveget lejegyezni, ezért értelemszerűen a 150-en belüli arányok már vegyesek (az általános arányok a 270-es korpuszra vetíthetők vissza).

A vizsgálatban nem volt szempont, hogy a telefon vezetékes vagy pedig mobil. Ha az adatlapon vezetékes volt feltüntetve, azt hívtam, ha mobil, akkor azt. Ha mindkettő, akkor az első telefonszámot tárcsáztam. Szintén nem tettem különbséget a különböző mobilszolgáltatók között. Gyakran előfordul, hogy az adatlapon szereplő személy a vállalati számát adta meg, vagy esetleg vállalkozó, betéti társaság tagja. Ebben az esetben is az adatlapon szereplő személyt tekintettem a szöveg megalkotójának, használójának, és akkor is, ha ugyanazt a telefont a családon belül többen használták.

A kutatás jellemző adatai

A vizsgálat tárgyát képező korpusz (telefonszám):	270
Értékelhető szöveg:	150
Nem használ üzenetrögzítőt:	87
Egyszerű sípszó jelzi az üzenethagyási lehetőséget:	33

² A Köszönésformák a magyar nyelvben (Kiss Róbert Richárd, 2003.) című könyvemben érintőlegesen foglalkoztam az üzenetrögzítők speciális szövegeivel, üdvözlési formuláival. Úgy gondolom, hogy a téma annyira újszerű, hogy lektoraim javaslatai alapján kiegészítve, átdolgozva érdemes közzétenni kutatási eredményeimet.

1. ábra. Köszönések az üzenetrögzítőn

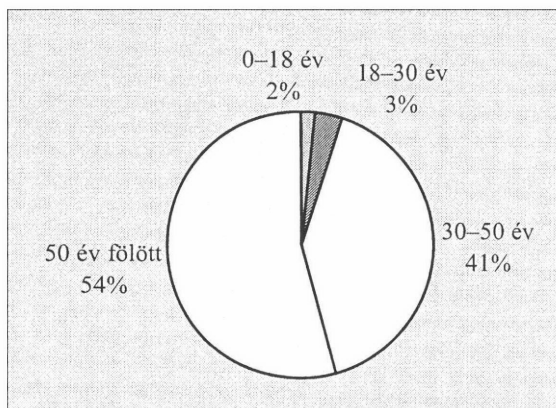
1. táblázat. A köszönések és a köszönéspótló kifejezések előfordulási gyakorisága az üzenetrögzítők szövegeiben

Csá!	1
Csácsumicsá!	4
Csővi!	1
Delej!	1
Ez a	7
Hahó!	2
Halló!	1
Helló!	8
Hi!	1
Itt a ... száma, köszönöm (köszönjük) hívását!	16
Itt a halló beszél, jó napot!	1
Jó napot kívánok!	56
Jó napot!	5
Köszöntjük..	2
Mondd, csak röviden!	1
Na üzenj!	1
Ön a ... telefonját hívta, tisztelettel köszöntjük!	1
Szép napot!	2
Szevasztok! (Szevasz!)	3
Szia!	9
Szió!	3
Szióka-mióka!	1
Üdvözlöm ... (üdvözöljük..., üdvözöllek...)	13
Üzenhetsz!	1
Üzenj, visszahívlak!	1
Nem használt köszönéspótló kifejezést sem:	8

A felmérés kimutatta: a telefonvonal másik végén több mint 50%-ban értékelhető szöveg hallható. Az embereknek csupán harmada nem használ üzenetrögzítőt. Ennek oka lehet, hogy nem ismerik készüléküket, nem érdekli őket, vagy nem is tudnak róla, hogy telefonjuknak ilyen szolgáltatása is van. 12% azoknak az aránya,

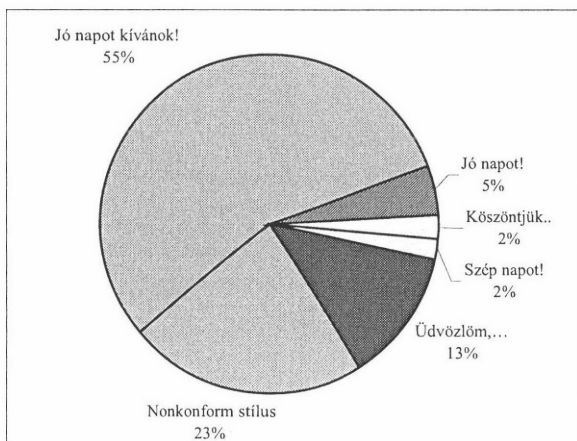
akik használnak ugyan üzenetrögzítőt, de köszönőszöveget nem állítottak be rajta, így egyszerű sípszó jelzi az üzenethagyási lehetőséget. Ezzel együtt kijelenthetjük, az üzenetrögzítőt használók többsége saját hangon, saját szöveget mond fel. A konvencionális köszönésformákat elsősorban az idősebb korosztály használja. A 18 év alattiak merészebbek, bátrabbak, jóval több náluk az egyedi köszönés, mint a többi korosztály esetében. A hagyományos köszönési formák közül leggyakrabban a *Jó napot kívánok!*-ot használják.

A konvencionális köszönést használók életkori megoszlása a következő:

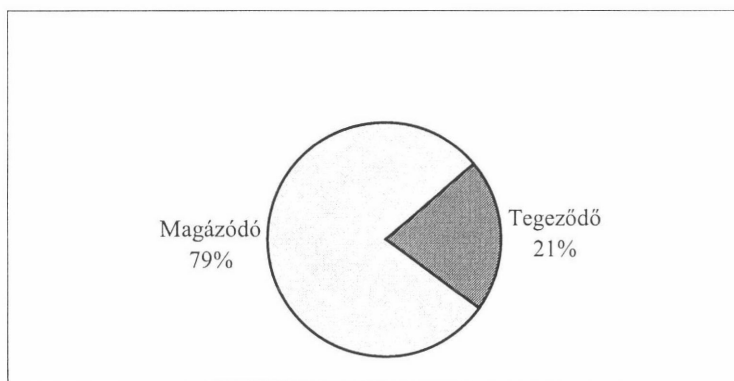
2. ábra. Konvencionális köszönést használ

A leggyakoribb hagyományos köszönések és a nonkonform üdvözlések arányát és megoszlását a következő ábra mutatja:

3. ábra. Hagományos köszönésformák az üzenetrögzítőkön

A magázódó köszönések aránya 79%. Ez különösen azért érdekes, mert az üzenetrögzítőknél a szöveg felmondásakor még nem tudni, ki lesz az, aki majd meghallgatja, ki lesz a kommunikációs partner. Ezzel együtt is előfordulnak tegeződő formulák, különleges köszönések. Búcsúzáskor leggyakrabban valamilyen köszönéspótló kifejezést használnak a vizsgálat alanyai. A hagyományos búcsúzási formák között jóval 80% feletti a magázódó köszönésformák aránya.

4. ábra. Tegeződő-magázódó köszönési formák aránya

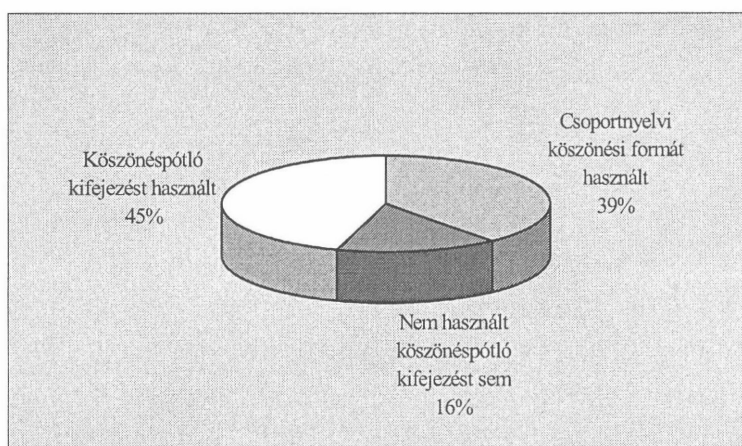
Köszönéspótlók³

Az üzenetrögzítőknél érdekesség a **köszönéspótló ének** megjelenése. A dal lehet idézet egy aktuális slágerből ([dal] *Örülök, ha tetszett a dalom, kárpótoljon azért, hogy most nem vagyok itthon*), de megjelenhet tréfás környezetben akár egy liturgikus ének is ([liturgikus ének] *Isten áldása kísérelje, aki hívott! Híveim üzenetek nékem!*). Hasonló köszönéspótló ének különböző rögzítőknél is előfordul. Részben ugyanazt az ötletet többen is kitalálhatták, részben a tréfás, szokatlan, de érdekes ötleteket „kölcsonzik” is a telefonálók. Példa erre, hogy a liturgikus ének átköltése, átformálása a kutatási anyagban több helyütt is megjelenik (*Mennyei Atyánk! Add hogy eme szegény földi halandó a sípszó elhangzása után üzenetet tudjon hagyni! Amen-a-amen*). A köszönéspótló ének akár egy rejtvény is lehet, amelyet meg kell fejtenie az üzenetet hagyó kommunikációs partnernek (*Helló! Ha válaszolsz három kérdésemre visszahívlak... [DAL.] Ki szerezte a dalt?*). Nemcsak a dalok esetében, hanem más rögzítőszövegben előfordul rím (*Szokol rádió Budapest. Ez itt a ...35, a sípszó után az üzenet mehöt. Ördög és pokol, üdvözl Szokol!*) Az idézett szöveg alkotója nemcsak vezetéknévvel játszik, hanem a számok hangzásával is: *harmincöt – mehöt*. Egyes kitalált üzenetrögzítő szövegek az interneten is használatosak, sőt, az internetfolklór részévé váltak.⁴

³ (A köszönéspótló – megszólításos – köszönésekhez lásd: Balázs 1993. 27–8.)

⁴ A témához lásd: Balázs 2006., 2007.

Az üzenetrögzítők szövegében gyakoriak a **játékos, humoros köszönéspótlók**. Mindez nem korosztályfüggő, és az sem jellemző, hogy férfiak vagy nők alkotják ezeket, ez valószínűleg habitus kérdése. A játékos, humoros üzenet lehet tegeződő vagy magázódó, de a tegeződő formák aránya magasabb (*Ha most nem tudsz utolérni, az erdőben futok, vagy az igazak álmát alszom. Visszahívlak*). Előfordul, hogy egy hagyományos köszönés vezet be egy játékos, humoros üzenetet, ilyenkor az nem tekinthető köszönéspótlónak (*Helló, gratulálok! Hát még tudod a számomat! Engem így sem érsz el, de azért csak mondjad...; Itt a halló beszél, jó napot! Nem vagyok a készülékem mellett, hívhatja a ... vagy a ... számot, vagy itt hagyhat üzenetet. A halló beszélt, jó napot!; Hahó, ez az én hangom, szép, ugye? Hagyj üzenetet!; Szióka-mióka! Torkos kandúr vagy pici cica, üzenj nekem!*).

5. ábra. Egyedi köszönések és köszönéspótló kifejezések az üzenetrögzítőkön

2. táblázat. Egyedi köszönési formák az üzenetrögzítőkön

Csácsumicsá!	4
Csövi	1
Delej:	1
Ez a	7
Hahó	2
Mondd, csak röviden!	1
Na üzenj!	1
Nincs köszönés:	6
Őn a telefonját hívta, tisztelettel köszöntjük!	1
Szió!	3
Szióka-mióka!	1
Üzenhetsz!	1
Üzenj, visszahívlak!	1

Több példa is akad csalafinta rögzítőszövegre, amelyek esetében akár a családi élet hanghatásai is lehetnek **csalafinta köszönéspótlók**. Ezeknek a lényege, hogy az a személy, aki felmondja a rögzítő szövegét, úgy tesz, mintha ott lenne a kom-

munikáció kezdeténél, amikor a hívó fél jelentkezik. A telefonáló elkezd beszélni, és csak később döbben rá, hogy csupán az üzenetrögzítővel próbál kommunikálni (... *Családi élet zajai, ... gyere már, telefon... Itt ... és ... Rögzítője, hagyjon üzenetet; Igen, tessék, (szünet) én vagyok, de most házon kívül, hagyj üzenetet!*).

Előfordulnak, főleg az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében, **provokatív köszönéspótlók**, provokatív rögzítőszövegek is. Ilyenkor főleg munkatársak, barátok jelentkezésére számítanak a szöveg felmondói. Az első olvasásra szemtelennek tűnő szöveg keménységét csökkentheti a hangsúly, a hanglejtés (*Mondd, csak röviden!; Na üzenj!; Üzenhetsz!; Üzenj, visszahívlak!*).

Alap- és többletinformációk

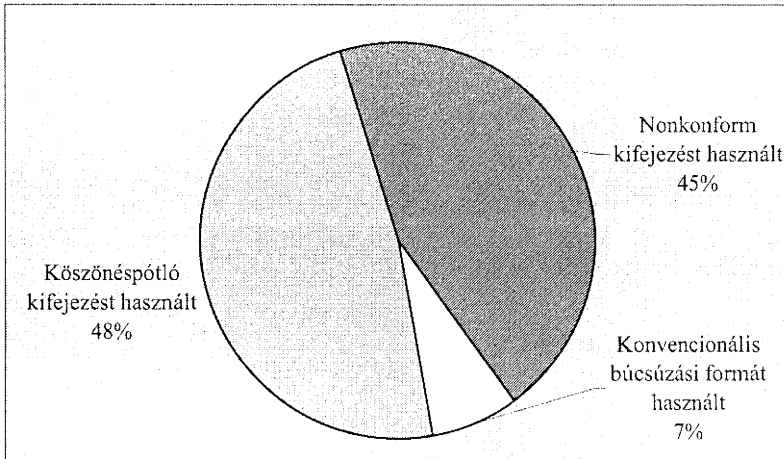
Általában hagyományos köszönések vezetnek fel azokat az üzenetrögzítő-szövegeket, amelyek **többletinformációt** is tartalmaznak. Az alapinformáció az, hogy a hívott fél nincs a vonal túlsó végén, vagy nem veszi fel a telefont, ezért üzenet hagyható a részére korlátozott időtartamban (az üzenet lehet 15 másodperces, 20 másodperces vagy olyan hosszú, amekkora a tárolókapacitása a rögzítő szalagjának, esetleg elektronikus memóriájának). Többletinformáció lehet az, hogy most milyen számon érhető el a kommunikációs partner; az, hogy mikor érdemes újra tárcsázni a számot; esetleg az, hogy mikor lehet visszahívásra számítani (*Köszöntjük a ...-nál. Személyesen 19 és 08 óra között beszélhet velünk, napközben hagyjon üzenetet! Azonnal visszahívjuk! Köszönjük hívását!; Ön a ... telefonját hívta, tisztelettel köszöntjük. Kérjük röviden hagyjon üzenetet, egy órán belül visszahívjuk. Köszönjük, viszonhallásra!; Üdvözlöm! Ha Ön megrendelő, hívja a ... számon kollégámat, ha magánügyben keres, hagyjon üzenetet!*).

Búcsúzás

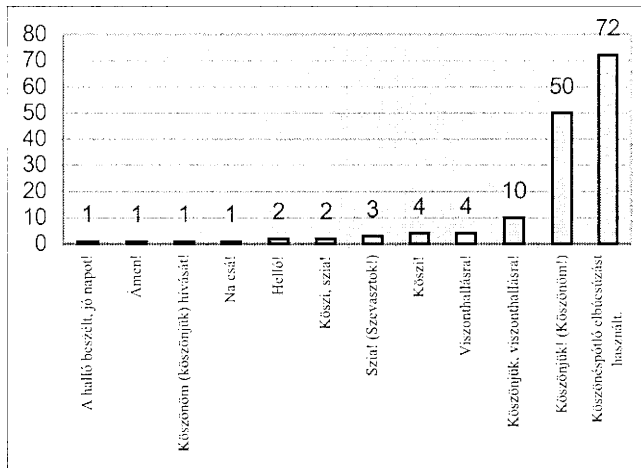
A búcsúzási változatok közül a leggyakoribb a köszönéspótló kifejezés és a hívás megköszönése. Ritkábbak az egyedi búcsúzási formák.

3. táblázat. Búcsúzási változatok

A halló beszélt, jó napot!	1
Ámen!	1
Helló!	2
Köszí!	4
Köszí, szia!	2
Köszönéspótló elbúcsúzást használt.	72
Köszönjük! (Köszönöm!)	50
Köszönjük, viszonhallásra!	10
Köszönöm (köszönjük) hívását!	1
Na csá!	1
Szia! (Szevasztok!)	3
Viszonhallásra!	4

6. ábra. Búcsúzási változatok

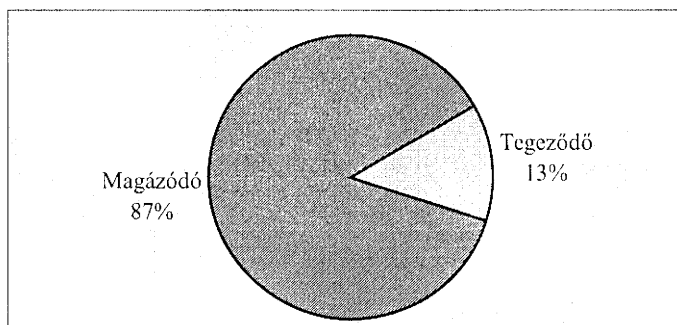

7. ábra. Búcsúzások az üzenetrögzítőkön

A hagyományos búcsúzási formák túlnyomó többsége magázódó formula. Ez természetes, hiszen nem lehet tudni, ki fog telefonálni, ki fog üzenetet hagyni, és milyen a hierarchikus vagy ismertségi viszony a telefonáló és az üzenetet felmondó személy között.

4. táblázat. Hagományos búcsúzások

Közi!	4
Közi, szia!	2
Köszönjük! (Köszönöm!)	50
Köszönjük, viszonthallásra!	10
Köszönöm (köszönjük) hívását!	1
Szia! (Szevasztok!)	3
Viszonthallásra!	4
Helló!	1

8. ábra. Hagyományos búcsúzási formák megoszlása

Néhány jellemző köszönésforma bemutatása

Az üzenetrögzítőkön használt köszönések elterjedtségét a média is befolyásolja. Viszonylag gyakori üdvözlőformula, főleg a fiatalok körében a *Csácsumicsá*. Magyarországon az első televíziós valóságshow-k példátlanul népszerűek voltak. Mindez persze nem országspecifikus, a világ többi részén hasonlóan reagált a közönség a kukkolós műsorokra. Az RTL Klub *Való Világ* (2002) című műsorának egyik szereplője, Majka előszeretettel használta a *Csácsumicsá!* köszönést. A műsor és a tévés személyiség rajongói azonnal elkezdték átvenni ezt az üdvözlőformulát. Később Majka műsorvezetővé lépett elő, és még népszerűbbé vált beköszönése. Megfigyelésem szerint nemcsak az üzenetrögzítők szövegében, hanem az élő telefonos kommunikációban, a plázákban, az iskolákban is gyakorivá vált ez az üdvözlés. Persze felvetődik a kérdés, vajon a csúcsra jutott médiasztárok esetleges bukásával eltűnik-e majd a köszönésforma is, vagy csökken-e használatának gyakorisága, de erre csak az idő és újabb kutatás adhat választ. Az viszont kétségtelen, hogy a vizsgálat idején a *Cső!*, *Csocsi!*, *Háj!* stb. ismertebb egyedi köszönések alig-alig vagy egyáltalán nem jelentek meg az üzenetrögzítők szövegeiben, a *Csácsumicsá!* üdvözlés viszont többször előfordult (*Csácsumicsá! Hagyj üzenetet, hamarosan visszahívlak!*; *Csácsumicsá! Kérlek, hívj újra, vagy hagyj üzenetet! Kösz!*; *Csácsumicsá! Mondjad!*; *Csácsumicsá! Várom az üzenetet, hamarosan visszahívlak!*).

A telefonba mondott *Halló!* a rögzítőkön ritkán jelenik meg. Inkább akkor használjuk, ha a kapcsolat fenntartásában az élő, verbális kommunikáció során valami hibát érzünk. Nem vagyunk bizonyosak a kommunikációs fél jelenlétében, esetleg fel akarjuk hívni a figyelmét arra, hogy ott vagyunk a vonal túoldalán. A *halló* inkább olyan mondatszó, amely a kommunikáció fenntartásáért felel, nem pedig a megindításáért. Nem véletlen, hogy ha elő is fordul a kommunikáció kezdetekor a *halló* használata, azt általában még egy köszönés is követi (*Halló, jó napot kívánok!*). Országgh László kutatása szerint a *Halló!* nálunk 1881-ben jelent meg, két évvel a budapesti telefonközpont megnyitása után (Országgh László 1977: 74). Valószínűleg közvetlenül az amerikai angolból eredeztethető, a *Helló!* hatására terjedt el.

Az angolban üdvözlésként élő *Helló!* ugyanakkor gyakori köszönés a magyar üzenetrögzítőkön is (*Helló, engem hívtál? Nem vagyok, üzenj! Helló!; Helló,*

ez a ... telefonja. Nem tudunk a készülékhez jönni, hagyj nekünk üzenetet, visszahívunk!; Helló, ha üzensz, nemsokára visszahívlak!; Helló, pajtikáim! Ez ... rádiótelefonjának üzenetrögzítője. Te leszel az üzenet elkészítője, de csak a sípszó után. Mindenkinek minden jót, sok szerencsét, sok diszpót! Helló!). Kontra Miklós ezzel a köszönésformával kapcsolatos tanulmányában még arról számol be, hogy a *Helló!* rohamosan terjed Magyarországon (Kontra Miklós 1993: 244). A későbbi kutatók azt mutatják, hogy a *Helló!* használatának gyakorisága nem nő tovább, a *Szia!* továbbra is gyakrabban előforduló köszönés (vö. Kiss Jenő 1993: 211). Érdekes, hogy a *Helló!* mind írásban, mind ejtésben kétféle variációban is él (vö. *Heló, örülök, hogy látlak!*; *Helló, baby!*). A kutatók nem szokták megkülönböztetni a kétféle *Helló!*-t, ezt én sem teszem. Ennek fő oka, hogy fonetikai vizsgálatok szükségesek ahhoz, hogy meg lehessen állapítani, a kommunikáció résztvevői pontosan melyik változatot használták, sőt, gyakran ez sem segítene, mert sokan a hosszú és rövid *l*-es variáció között ejtik ezt a köszönést. Újabban több tanulmány is a gyakoribb *heló* ejtés írásmódját követi. Az angolban a *Hello!*-t csak érkező köszönésként használják. Az üzenetrögzítők szövegében ugyanakkor búcsúzáskor is előfordul (*Helló, pajtikáim! Ez ... rádiótelefonjának üzenetrögzítője. Te leszel az üzenet elkészítője, de csak a sípszó után. Mindenkinek minden jót, sok szerencsét, sok diszpót! Helló!*). Megfigyeléseim szerint még az angolul tanulók közül is kevesen tudják, hogy csak nálunk használják elköszönéskor a *Helló!*-t, az angol nyelvterületen csak üdvözléskor.

Elterjedt köszönés az üzenetrögzítőkön a *Szia!*, férfiak és nők egyaránt használják. Nemcsak beköszönéskor gyakori, búcsúzáskor is előfordul (*Szia, itt Nem tudok telefonhoz jönni, ha akarsz, most hagyhatsz üzenetet. Szia!*; *Szia, kérlek hagyj üzenetet! Kösz, szia!*; *Szia ...-nak és ...-nak itt hagyhatsz üzenetet. Szia!*; *Szia! Ez a ... telefonja. ...-nek is üzenhetsz. Kösz, szia!*)

A hagyományos köszönések közül népszerű az *Üdvözlöm!* (*Üdvözlöm, kérem hívjon később, vagy adja meg telefonszámát a sípszó után!*; *Üdvözlöm, kérem hagyjon üzenetet!*). A napszak szerinti köszönések értelemszerűen hiányoznak. Nincs *Jó reggelt!*, *Jó estét!*, *Jó éjszakát!*, csak *Jó napot!* üdvözlés. Ez természetes, hiszen az üzenetrögzítő szövegének felmondója nem tudhatja, milyen napszakban fogják őt keresni.

Az elbúcsúzó üdvözlőformulák között gyakoriak a köszönéspótló kifejezések. Sokan megpróbálják egyénivé, érdekessé tenni a szöveget a rögzítőn, egy érdekes búcsúformulával. Ennél is többször előfordul, hogy egyszerűen csak megköszönik a hívást.

Összefoglalás

Az embereknek csupán harmada nem használ üzenetrögzítőt. A telefonok üzenetrögzítőin szereplő köszönések vizsgálata kimutatta: a telefonvonal másik végén több mint 50%-ban értékelhető szöveg hallható. A konvencionális köszönésformákat elsősorban az idősebb korosztály használja. A 18 év alattiak merészebbek, bátrabbak, jóval több az egyedi köszönés, mint a többi korosztály esetében.

A magázódó köszönések aránya 79%. Érdekes a köszönéspótló ének megjelenése. Az üzenetrögzítők szövegében gyakoriak a játékos, humoros köszönéspótlók. Több példa is akad csalafinta rögzítőszövegre, amelyek esetében akár a családi élet hanghatásai is lehetnek játékos köszönéspótlók. Előfordulnak, főleg az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében, provokatív köszönéspótlók, rögzítőszövegek is. Általában hagyományos köszönések vezetnek fel azokat az üzenetrögzítő-szövegeket, amelyek többletinformációt is tartalmaznak. Az üzenetrögzítőkön használt köszönések elterjedtségét a média is befolyásolja. Elterjedt köszönés az üzenetrögzítőkön a *Szia!*, férfiak és nők egyaránt használják. Az elbúcsúzó üdvözlőformulák között gyakoriak a köszönéspótló kifejezések.

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 1993. Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben. *Nyelvtudományi Értekezések*, 137. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Balázs Géza 2006. Az sms-folklor – a minimálfolklor nyelvi képe I. *Magyar Nyelvőr* 439–56.
- Kiss Jenő 1993. Köszönés- és megszólításformák a rábaközi Mihályiban. *Magyar Nyelvőr* 208–28.
- Kiss Róbert Richard [2003.] *Köszönésformák a magyar nyelvben (különös tekintettel az új informatikai távközlési technológiák hatásaira és a diáknyelvre)*. ELTE BTK–MediaCom. Budapest.
- Kontra Miklós 1993. Kik köszönnek ma Magyarországon heló-val? In: *Ország László Emlékkönyv*. Eger.
- Ország László 1977. *Angol eredetű elemek a magyar szókészletben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kiss Róbert Richard

SUMMARY

Kiss, Róbert Richárd

Greetings used by answering machines

A survey made by the author in 2003 has shown that it is merely one-third of people possessing either a line phone or a cell phone who do not use an answering machine. More than 50 per cent of the recorded text of answering machines can be studied from a linguistic point of view. Conventional forms of greeting are mainly used by people of an advanced age. Under-eighteens use a considerably larger number of individual forms. The rate of formal ('vous') greetings is 79%. It is interesting that singing often replaces forms of greeting. Another frequent feature is the use of funny or playful greeting substitutes. There are several examples of artful recordings in which fake sound effects of family life may serve as playful substitutes. Provocative recordings occur mainly among people with less schooling. In general, conventional greetings tend to introduce answering machine texts that also contain additional pieces of information. The relative prevalence of various forms of greetings used in answering machines is also influenced by the media. *Szia* 'Hi!' is a widespread form of greeting, used by men and women alike. Among farewell formulae, substitutes are also frequently found.

József Attila: Rejtelmek

Rejtelmek, ha zengenek,
őrt állok mint mesékbe'.
Bebujtattál engemet
talpig nehéz hűségbe.

Szól a szellő, szól a víz,
elpirulsz, ha megérted.
Szól a szem és szól a szív,
folyamodnak térted.

Én is írom énekem:
ha már szeretlek téged,
tedd könnyüvé énekem
ezt a nehéz hűséget.

A vers az ötrészes Flóra-ciklus második darabja. Szerelmes vers. Szabolcsi Miklósnak József Attila életét és pályáját feldolgozó monográfiájában¹ a következőket olvashatjuk róla: A „... Rejtelmek a Vágó Márta korszakot idézi. A »szól a víz« a *Ringató* és a *Klárisk* vize. Jambust és trocheust váltogató ringató-vers, de magyaros nyolcasnak is olvasható – egyszerre utal önmaga múltjára, Ady Csinszka-verseire (és előre, megint csak Radnótira: »Két karodban ringatózom...«).

Az első versszak az *e* hangokon szóló, távlatot nyitó kezdő soraitól, az őrt álló pompeji katona² képén vezet át a katona páncélatára asszociáló »talpig nehéz hűség« gyönyörű képéhez. A második versszak egyszerre idézi a Márta-verseket, majd a »Szól a szem és szól a szív« Freud-versét. A harmadik versszak szójátékra épülő rímpárja (»énekem–énnekem«) csak erősíti a kimondott kontrasztot: »Tedd könnyüvé énekem / ezt a nehéz hűséget«³.

Szabolcsi Miklós elemzéséhez érdemes hozzáfűznünk még néhány gondolatot. A vers értelmezésének, magyarázatának ugyanis még más síkjai is elképzelhetők.

¹ Kész a leltár, AkK. 1998.

² Így Szőke [356] = Szőke György: A „rejtelmek” rejtelmei. Tiszatáj, 1967. dec. 1144–5.

³ Szabolcsi Miklós: Kész a leltár. AkK. 1998. 773.

1. A motivika síkja és a képzettársítások lehetőségei

1.1. A vers szövegében benne rejlik, bár nehezen felismerhetően, József Attila szerelmes verseinek az a motivikája, bizonyos értelemben motívumrendszere, amelyre még 1980-ban Széles Klára hívta fel a figyelmet.⁴ Említett cikkében sok példával – így legszebb példájával, az Ódával is – igazolja, hogy József Attila számos szerelmes versében valamilyen formában csaknem mindig megjelenik többek között az *áttetszőség*, azután valamiféle *hangjelenség*, „zeneiség” vagy arra való (szöveg-szerű) utalás, valamint a *magasságnak* és a *mélységnek* (a *fentnek* és a *lentnek*), a *kintnek* és a *bentnek* az ellentéte⁵ és általában az ellenpontosítás. Ez utóbbiak, valamint a *közelnak* és a *távolnak* – filmes nyelven szólva a totálnak és a premier plánnak – a makro- és mikrovilágnak a szembeállítását és párhuzamát József Attilának nagy verseire (Falu, Holt vidék, Tiszazug, Külvárosi éj, Téli éjszaka stb.) is jellemzőek. Ennek és a költő sűrítő, képalakító módszerének egyik legszebb példája a Téli éjszaka című versének a következő néhány sora:

Tündöklik, mint a gondolat maga,
a téli éjszaka.

Ezüst sötétség némasága
holdat lakatol a világra.

A hideg úron holló repül át
s a csönd kihül. Hallod-e, csont, a csöndet?
Összekoccannak a molekulák.

Az átélt valóságnak, egy látványnak a leírásából (egy „tájleírás”-ból) filozofikus magasságokba emelkedő komplex költői képben ott van a *távolnak* és a *közelnak*, a *kozmosznak* és a *mikrokozmosznak*, a természet „kint”-jének és a lélek „bent”-jének együttes ellentéte és egysége.⁶

1.2. Rejtetten és részleteiben a Rejtelmekben is megtalálható – bár nehezebben felfedezhetően – a József Attila-i szerelmes versek – Széles Klára által bemutatott – motivikájának néhány eleme.

1.2.1. A leginkább szembeszökő, hogy az egész versen végighúzódik az *én*-nek és a *te*-nek, a költő és a szeretett nő személyének szembeállítását és egyúttal párhuzamát. Ezt arányos elosztásban, többnyire 2-2 soronként, igeragok és névmások

⁴ Széles Klára: „...minden szervem óra”. *József Attila költői motívumrendszeréről*. Magvető, Bp., 1980.

⁵ Vö. legutóbb: Tolcsvai Nagy Gábor: „Leng a lelkem.” Egy metafora József Attila költészetében. In: *József Attila a stílus művésze. Tanulmányok József Attila stílusművészetéről*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének kiadványai. Debrecen, 2005, 56–62; Domonkosi Ágnes: „Belül ég, de kívül éget” A *kint-bent* viszonylat megjelenése József Attila költészetében. I. m. 63–71; Porkoláb Judit–Boda István Károly: A mikrovilág József Attila költészetében. I. m. 72–84.

⁶ Vö. részletesebben Wacha Imre: A külső és belső rend József Attila tájleírásaiban. In: Péter László (szerk.): *Szegedi Műhely, Várostartörténeti Szemle*. 2005/2. 8398.

jelzik: többségében két-két sorban jelenik meg a szembeállítás és a párhuzam. Az első szakasz első két sora a költőről szól, a második két sor a szeretett nőről és a költőről:

Rejtelmek ha zengenek, őrt <i>állok</i> , mint mesékbe’.	<i>én</i>
<i>Bebujtattál engemet</i> talpig nehéz hűségbe.	<i>te és én</i>

A második szakaszban az *én* nem jelenik meg, csak a második személy, a *te*:

Szól a szellő, szól a víz, <i>elpirulsz</i> , ha <i>megérted</i> .	<i>rejtett én</i> <i>te</i>
Szól a szem és szól a szív, folyamodnak <i>teérted</i> .	<i>rejtett én</i> <i>te</i>

A harmadik szakaszban két-két soronként jelenik meg az *én* és a *te* párhuzama, kétszer is, névmásként, chiazmuszerű szerkezetben és erőteljesen hangsúlyos helyzetben: *én, téged – te énnekem*.

<i>Én</i> is írom <i>éneke</i> m:	<i>én</i>
ha már <i>szeretlek</i> <i>téged</i> ,	<i>én és te</i>
<i>tedd</i> könnyüvé <i>éneke</i> m	<i>te és énnekem</i>
ezt a nehéz hűséget.	

1.2.2. A szembeállításnak és a párhuzamnak ez a két-két soronkénti ismétlődése erős gondolatrítmust ad a szövegnek, amelyet még felerősít, hogy a személyes névmások (*engemet – teérted – én – téged – énnekem*) mindig hangsúlyosak, ritmikailag is hangsúlyos helyzetben vannak. A gondolatrítmust és a gondolati párhuzamot erősíti a második szakasz két-két sorának csaknem párhuzamos mondat szerkezete és páros sorainak rímei is. (Ez utóbbiak szójátékos tiszta rímek.)

*Szól a szellő, szól a víz,
elpirulsz, ha megérted.
Szól a szem és szól a szív,
folyamodnak teérted.*

1.2.3. A *fent* és a *lent* szembeállítását a *szellő* és a *víz* sugallhatja; szembeállítás, ellentétet fejez ki az első és az utolsó szakaszban megismételt *nehéz hűség* és a harmadik szakaszban felbukkanó *könnyüvé* szó is. A *nehéz hűség* ismétlése mintegy keretbe foglalja és felerősíti a költői mondanót.

1.2.4 Az *áttetszősége*, a *tisztaságra* utal a *víz* említése; erre utalhat a *szellő* is, amely mindig tiszta, kellemes fuvallat. A *szellő* és a *víz* egyúttal a „mindenséget” alkotó négy legfontosabb elemnek: a tűznek, víznek, földnek és a levegőnek” a ket-teje is, így a világmindenséget is jelentheti.

1.2.5. A *hangzásélmény*¹ is megjelenik a költeményben, hiszen a „*Rejtelmek ... zengenek*”, és „*Szól a szellő, szól a víz*”, és „*Szól a szem és szól a szív*”. A *szem* és a *szív* egyúttal a *kint* és a *bent* ellentétpárja is lehet. Már a Freud nyolcvanadik születésnapjára írott versben is előfordul – vélhetőleg – a szemnek és a szívnek a külső és a belső valóságnak, a dologi és a szellemi létnek, a való és az érzelmi világnak a szembeállítására az emberi „egésznek” a jelképeként is, szintén chiazmusra emlékeztető mondatszerkezetekkel és a vers mondandóját körülölelően az első és utolsó strófában:

Amit *szivedbe* rejtész,
szemednek tárd ki azt;
amit *szemeddel* sejtész,
sziveddel várd ki azt.
[...]
Amit *szemeddel* sejtész,
kezeddél fogd meg azt.
Akit *szivedbe* rejtész,
öld, vagy csókold meg azt!

1.2.5.1. Az „átvitt értelmű” szembeállítás mellett azonban – rejtett, finoman megfogalmazott, de mégis – sokkal konkrétabb tartalma, mondandója is van ennek a négy sornak. Ha a második versszak „*Szól a szem és szól a szív*” sora helyébe szinonimaként odatesszük tartalmi megfelelőjüként a *beszédes tekintet* és a (*hangos*) *szívdobbanás*, a *hangosan dobogó szív* kifejezést – mindkettő valamilyen érzelemnek a kifejezése is lehet –, és utánuk az „elpirulsz, ha megérted” sort, láthatjuk, hogy a költő leplezve, rejtetten olyan erotikus vágyát fejezi ki, amely kimondva sértheti a női szemérmét. Azt a vágyat jelzi, amelyet egy töredékében már a maga nyersességében, szókimondóan is megfogalmazott:

Flóra, csináljunk gyereket,
hadd vessen cigánykereket²

¹ A *fenn*, a *szellő*, az *áttetszőség-víz*, a *közel* és a *távol*, valamint a hangzásélmény együttes megjelenésére a sok lehetséges közül egyetlen részlet az Ódából: „Itt ülök csillámló sziklafalon. / Az ifju nyár / könnyű szellője, mint egy kedves / vacsora melege, száll. / Szoktatom szívemet a *csendhez*. / [...] Nézem a *hegyek sörényét* – / homlokod fényét / villantja minden *levél*. / [...] / látom, hogy meglebbenti / szoknyád a *szél*. / És a *törékeny lombok* alatt / látom [...] / – amint elfut a Szinva-patak – / ím újra látom, hogy fakad / a kerek fehér köveken, / fogaidon a *tündér nevetés*.”

² József Attila összes versei. Közreadja Stoll Béla. Balassi Kiadó, Bp., 2005, 2: 425. A töredék folytatásában megjelenik a *könnyű* és a *nehéz* szó szembeállítására, valamint a *hűség* ellentéte, a *hütel* és ennek párja a *csalás* (és a *fent*, az *úr* is): „mert én *nehéz* vagyok már // s elvisz a *könnyű szerelem*; / hisz hogy én legyek *hütel* / ahhoz *nehéz a szívem*. // Fényszóróként kutatja / mint öntudatos *úrt*, a lelkemet // hogy valóban imádjalak / a telhetetlen *úr* alatt / és mégse *csalj meg* engem” (i. m. 2: 425). Vö. még a Március című versben bizonyos mértékig „szublimált” megfogalmazásban: „Flóra szeret. S lám, álnokul, / meztelen, szép szerelmünk ellen / tankkal, vasakkal fölvonul / az ember alja.” És „Mert mi teremtünk szép, okos lányt / és bátor, értelmes fiút...” – Egyébként a *cigányke-*

1.2.5.2. A vers első sorának monoton, *e* hangokat sorakoztató vokalizmusa és megfogalmazása: „Rejtelmek, ha zengenek” más irányba is elvezetheti gondolat-társításunkat. Bizonyos népdaloknak, pogány varázsénekeknek, sámánénekeknek (pl. regösénekeknek) monoton dallamvilága felé. József Attila egyetemi hallgató korában a finnugrisztika iránt is érdeklődött, maga is írt regöséneket, némely töredékekben (pl. a Szól a szája szólítatlan... kezdetűben) ott van a Kalevala hatása. A Tiszazugban megjelenik a *révülés* is, és a párkákra való asszociálást indíthatja el a *pamutfonál*:

Belül is pöttyös állatok,
ütődött, kékes öregek
guggolnak, mordulnak nagyot,
csupán hogy ne merengjenek.

Mert sok a *révülni* való,
ha már az ember nem kapál.
Szép puha gond a pipaszó,
tört ujjak közt pamutfonál.

1.2.5.3. Kiszombori, öcsödi, szabadszállási tartózkodása során a költő maga is találkozhatott a „monológ interieur”-nek”, a belső beszédnek hangos megnyilvánulásával: amikor is valaki – többnyire paraszt- vagy cigányember, juhász – csak úgy saját magának, kötetlen dallamú és szövegű énekbeszédben rögtönözve mondta, dalolta el fájdalmát. A néprajzi szakirodalom szerint voltak vidékek, ahol időnként egy-egy paraszt- vagy pásztoember ünneplőbe öltözve – csaknem szer-tartásszerűen – kiült a falu szélére, többnyire valamilyen magaslatra, énekelni, éneket mondani. Ilyen „hallható belső beszédnek” is tekinthető a (főleg Erdélyben élt-élő) rögtönzött szövegű, kötetlen dallamú (de bizonyos „dallam-szekvenciákat”, „dallam-frázisokat” is tartalmazó) halottsirató ének is.^{3,4}

rék és a *cigánykerék vetése* eredeti formájában maga is erotikus látvány és cselekedet volt. Mula-tozásai során főleg félrészeg, durva férfikompániák szoktak cigánykereket vetetni a kocsmában kéregető cigányleányokkal és cigányasszonyokkal. Mert amikor ezeknek a lába az ég felé kalimpált, visszahullott a nyakukba a szoknyájuk, és láthatóvá vált mezítelen alsótestük, szemérmük. (A ci-gánykerék megjelenik – már „szobatisztább” változatában – a színpadi kánkánban is.) Hasonlóan durva, sőt szövegében és látványában is trágár megnyilvánulás volt a *rókatánc* is, amelyet kéregető cigánygyerekekkel és cigánylányokkal, nőekkel szoktak eljártni. (Vö. *Magyar néprajzi lexikon*. AkK. Bp. 1981, IV, 361., Krúdy Gyula: Szindbád. Kossuth Kiadó, Bp., 2004. 2: 98.)

³ Magam is találkoztam ilyenekkel. Az első alkalommal – a 70-es évek vége felé – a Baranya megyei Szentlőrinc pályaudvarán egy magányosan ülő idős (cigány)ember dalolta el így fájdalmát, hallgatóság nélkül, „bele a világba”. Később, más alkalommal Nyíregyháza felé utaztomban találkoztam egy fiatalabb, ugyancsak cigány férfival, aki egyedül ült egy vasúti kocsiban, és panaszos hangon, dallamot, szöveget rögtönözve énekelgetett, csak úgy magának.

⁴ Ezeknek a rögtönzéseknek a „modern” változata lehet a rap.

1.3. A versnek – éppen motivikája által – van egy másik „síkjá” is: az *allúziós sík*, az „intertextuális utalás” síkja. Az első versszakban szereplő „ört állók, mint mesékbe” hasonlata óhatatlanul felidézi nemcsak az őrt álló pompeji katona képét, hanem Andersen meséiből a rendíthetetlen ólomkatonának és párjának, a kis táncosnő figurájának az alakját is. A *talpig nehéz hűség* szerkezet nemcsak az őrt álló, római katona páncélzatára, vagy a (tűz)haláláig hűséges-rendíthetetlen ólomkatonára asszociáltathat. Szerintem sokkal inkább a *nehéz vasban eltöltött rabságra*. Hiszen (talpig) nehéz vasat *rabokra* vernek. És a hűség mindenkor megkötöttség, *rabság*, a szerelem rabsága is. Egyértelműen kimondja ezt a népdal, amelyet talán a népdalgyűjtő és népdalokat gyakran énekelgető József Attila is ismert:

Amott kerekedik egy fekete felhő,
Abban tollászkodik sárga lábú holló.

Állj meg, holló, állj meg, hadd üzenek véled,
Apámnak, anyámnak, jegybéli mátkámnak.

Ha kérdi, hol vagyok, mondd meg, hogy *rab vagyok*,
Szerelem-börtönben talpig [~térdig] vasban vagyok.

A népdal-reminiszcenciát igazolhatja a vers, szintén népdalszerűen énekelhető megzenésített változatának dallama, ritmusa is.

1. A versforma síkja

A versnek a mese élményét, hangulatát felidéző indítása sokkal inkább a hangsúlyütemes ritmizálást sugallja, semmint a klasszikus, jambikus-trochaikus versformát, ritmusképleteket, noha – a sorok trochaikusan is skandálható záratai miatt – megvan a trochaikus ritmizálás lehetősége is. (József Attila eléggé sokszor írja verseit magyaros formában. Az A kanász is felező nyolcas és hetes sorokból áll.) A versmondatoknak a tagolása és a versnek hangos megszólaltatásakor az értelmi hangsúlyozása, a versmondatok szerkezete és a verssorok palatoveláris hangszerelése, valamint a keresztrímes strófászerkezet azonban inkább azt sugallja, hogy a vers a 4 + 3 osztatú, olykor (2 + 2) + 3 osztatú, hét szótagos sorai ütemhangsúlyosak: a felező nyolcasok változatai: felező hetesek. A 4 + 3 osztatú sorok „szaporázott”, 2 + 2 + 3 szótagos ütemeinek elhelyezése is egyfajta tudatosságra utalhat. Ugyancsak szabályosságot mutat a verssorok palatoveláris elrendezése is.

Rejtelmek ha zengenek,	4 3	p v p	a
ört állók mint mesékbe’.	4 3	p v p	b
Bebujtattál engemet	4 3	v p	a
talpig ’ nehéz hűségbe.	4 3	v p v	2 2 3

Szól a szellő, szól a víz,	4 3	v p v p	2 2 2 1	c
elpirulsz, ha megérted.	4 3	p v p		d
Szól a szem és szól a szív,	4 3	v p v p	2 2 2 1	c
folyamodnak térted.	4 3	v p		d
Én is ' írom énekem:	4 3	p v p	2 2 3	e
ha már szeretlek téged,	5 2	v p p	2 3 2	!!! f
tedd könnyüvé énnkem	4 3	p p p	1 3 3	!!! e
ezt a nehéz hűséget.	4 3	p p p	2 2 3	f

A 4 | 3 osztatú sorok ritmusrendjéből „kilóg” a harmadik szakasz második és harmadik sorának ritmusa: a korábbi szabályosság némileg „megzavarodik”: 2 + 3 | 2 és 1 + 3 | 3 szótagúak az ütemek. Ez a „megzavarodás” szerintem funkcionális lehet: a korábbi „elzsongító” szabályosságot felváltó „más” ritmus mintegy felrázza az olvasót-hallgatót: felhívja a figyelmét az utolsó két sor mondandójára, ellentétére, és arra is, hogy a kérés, „folyamodás” már felszólítás:^{5,6}

tedd könnyüvé | énnkem // ezt a nehéz | hűséget.

Természetesen fontosak a vers hangsúlyviszonyai is. Ezek – a magam szövegmondása, szövegértelmezése – alapján így alakulhatnak:

*Rejtelmek ' ha zengenek, |
 őrt állok mint ' mesékbe'. |
 Bebujtattál engemet |
 talpig ' nehéz ' hűségbe. ||*

*Szól a szellő, szól a víz,
 elpirulsz, ha megérted. |
 Szól a szem ' és szól a szív, |
 folyamodnak térted. ||*

*Én is írom énekem: |
 ha már szeretlek téged, | vagy: ha már ' szeretlek téged, |
 tedd ' könnyüvé énnkem
 ezt a ' nehéz ' hűséget. ||*

⁵ Ilyen ritmusváltást találhatunk József Attila Altatójában is. A vers elejének álomba ringató ritmusát – „Lehunnya kék szemét az ég. / lehunnya sok szemét a ház...” stb. – megbontja a hatodik szakasz két áthajlása: „A távolságot, mint tüveg / golyót, megkapod, óriás / leszel, csak hunyd le kis szemed...” A ritmusváltás itt nem funkcionális: a már elálmosodó gyerek – kipróbáltam – felébred.

⁶ Nagy L. János szerint az utolsó előtti sor („tedd könnyüvé énnkem”) egyértelműen 4 + 3 osztatú. Meggondolkoztató ez a lehetőség is. Eszerint csak a vallomást tartalmazó („ha már szeretlek téged”) sornak van „rendhagyó” ritmusa. Ezt azonban a *könnyű – nehéz* szembenállás miatt nem érzem meggyőzőnek.

Többek között ez a szabályos lüktetése, a hangsúlyos, magyaros versformának megfelelő ritmusa tette olyannyira népszerűvé a versnek Sebő Ferenc által megzenésített változatát, hogy az számos fiatal együttesnek kedvelt száma, és ma már minden összefüvetelen felhangzik, ha a résztvevők népdalokat is énekelnek.

Wacha Imre

SUMMARY

Wacha, Imre

Attila József: Rejtelmek [Enigmas]

The analysis shows how various key motifs of Attila József's love poetry are represented in this poem of 1937, including transparency, the contrast between 'up' and 'down', 'the outside' and 'the inside' (or, 'eye' vs. 'heart': the external vs. the internal world) and, in general, macro-world and micro-world, as well as reference to music (here: singing, reverberation) and counterpoint. The paper discusses the form and regularity of parallel reference to first vs. second person (the poet and his love), intertextual references to fairy tales and folk poetry, the plane of associations and the parallel structures of the sentences, as well as the palatovelar orchestration and rhythm of the poem.

A genetikai összetevő a beszélő személy beszéd-sajátosságaiban

Bevezetés

A beszélő személy azonosítása tudományterület szempontjából az alkalmazott fonetika egyik legújabb ágához, a törvényszéki fonetikához tartozik. Célja: az emberi hang egyéni jellemzőinek kutatása; a beszélő személy egyértelmű felismerése vagy kizárása a beszéd akusztikai-fonetikai vizsgálata alapján. A nem kriminalisztikai célú alkalmazásokban, a biztonsági, beléptető vagy banki azonosító rendszerek esetében a beszélőfelismerés problémája megoldottnak tűnik; viszont a törvényszéki beszélőfelismerés, azaz a gyanúsított azonosítása a beszéde alapján, még sok megoldatlan problémát tartalmaz (Gósy–Nikléczy 1999: 2–3). A rövid hanganyag, a torzított beszéd, a zajos környezet, a szűk frekvenciatartomány vagy az átmeneti beszédzavar problémáin túl a beszéd genetikai tényezőjének kérdése tágabb értelemben szintén a beszélő személy beszéd alapján történő felismeréséhez kapcsolódik, hiszen minél többet tudunk a genetikai összetevőről, annál biztosabb az azonosítás. Ezen kívül olyan konkrét esetek is előfordulhatnak, amikor például azonos nemű testvéreket kell a hangjuk alapján megkülönböztetni. Általános probléma, hogy a tulajdonképpeni beszédet eredményező akusztikai rezgések nem teljesen szabályosak, ezért az egy személy által létrehozott hangsorok sem ismételhetők meg teljesen azonosan (Gósy 1996: 66–75). Ez nehezíti a rokonok beszédének azonosítását is, hiszen egy személy két ejtése ugyanúgy csak egy bizonyos fokig hasonlít, mint például egy testvérpár két tagjának ejtése. A rokonsági kapcsolatot fonetikai szempontból, szakszerű ikervizsgálattal eddig csak Forrai és Gordos vizsgálták (1983: 315–22), pedig sok a felmerülő kérdés, amelyeket eddig még nem válaszoltak meg.

Tapasztalat, hogy az azonos nemű rokonok beszéde hasonló, összetéveszthető. Gósy (2001. 423) egy család tagjain végzett akusztikai-fonetikai vizsgálat során azt találta, hogy a rokon kapcsolatban levők beszéde különböző mértékben ugyan, de objektív adatokkal alátámaszthatóan hasonló. A jelenséggel kapcsolatban a következő fonetikai szempontú kérdések merülnek fel: 1. A beszéd mely összetevőjéhez, összetevőihöz köthetők ezek a hasonlóságok? 2. Megkülönböztethető-e akusztikai-fonetikai mérések alapján a testvérek, ikrek hangja? 3. Elkülöníthető-e a beszédben az öröklött és a tanult tényezők? 4. Meghatározható-e, hogy mekkora mértékben tartalmaz a beszéd öröklött komponenseket? Ez a vizsgálat sorozat arra irányult, hogy ezekre a kérdésekre próbáljon meg választ adni.

Anyag és módszer

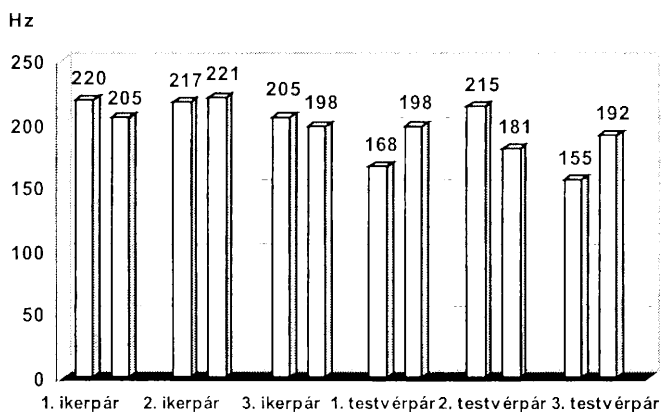
A genetikai kérdések megválaszolásához általában összehasonlító ikervizsgálatokat alkalmaznak (Atkinson 1999: 364–5). Ezeknek a lényege, hogy az egypetéjű és a kétpetéjű ikerpárok, illetve a sima testvérpárok összehasonlíthatók öröklött génjeik aránya alapján: az előbbieket minden génjükben osztoznak, az utóbbiak génállománya viszont csak körülbelül 50%-ban egyezik meg. Megfelelő összehasonlítással tehát elvileg elkülöníthetők az öröklött és a tanult tényezők, sőt ezek mértéke is

meghatározható: amilyen mértékben hasonlóbbak az egytétjű ikrek, mint a képtétjűek vagy a testvérek egy vonás tekintetében, olyan nagyságú a vonás genetikai, azaz örökletes összetevője. A kísérletben három egytétjű ikerpár és három testvérpár vett részt, közöttük a korkülönbség kettő–négy év volt, mindannyian húsz–húszonnégy éves budapesti egyetemista, illetve főiskolás nők. A hanganyagot, két-két perces irányított spontán beszédet, kép alapján, a Wave Studio nevű számítógépes programmal rögzítettem, a hangelemzés a Praat 4.2-es programmal (Boersma–Weenink 2004) történt. A mérésekre természetesen csak a megfelelő számú azonos szavak, hangkapcsolatok kigyűjtése után kerülhetett sor, hiszen csak ezek hasonlíthatók össze.

Eredmények

A beszélőazonosításhoz általában szükséges mérések közül a következő összetevők vizsgálatát végeztem el: alhangadatok; magánhangzók, mássalhangzók, hangsorok időtartama, magánhangzók formánsszerkezete, alveoláris és posztalveoláris spiránsok frekvenciatartománya, hangsoron belüli intenzitásvizonyok, sajátos spektrográfias alakzat, felhangszerkezet, FFT, percepciós ellenőrző teszt. Az egyes méréseknél átlagosan tíz-tíz előfordulást vizsgáltam személyenként, a továbbiakban ezeknek a méréseknek az eredményeit ismertetem.

Az első ábra Hz-ben szemlélteti az egyes, a kettős, a hármas számú ikerpár és az egyes, a kettős, valamint a hármas számú testvérpár tagjainak **átlagos alhangmagasságát**. Míg az ikerpárok esetében az eltérés mindössze 4–15 Hz, addig a testvérpároknál ez körülbelül 30 Hz. Ezek az eltérések nagyfokú hasonlóságot mutatnak Forrai és Gordos eredményeivel (Forrai–Gordos 1983: 319–21).

1. ábra. A beszélők átlagos alhangmagassága

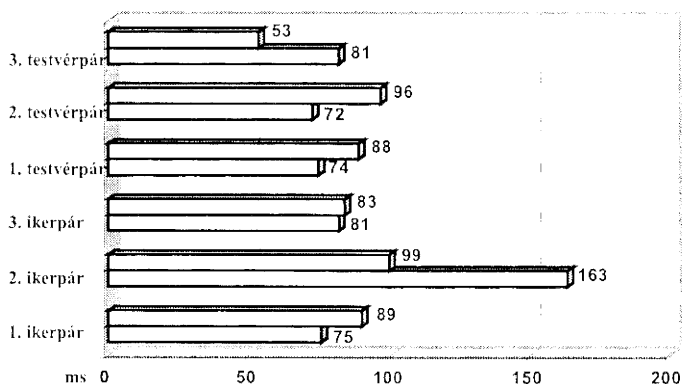
Az 1. táblázat a **zöngeminőségének** mérőszámait tartalmazza a három ikerpár és a három testvérpár esetében. Az emberi zöngképzés nem teljesen szabályos, a zöngperiódusok szabálytalanok; ez megfigyelhető a hangrezgésgörbén, de számszerűsíthetjük is: a jitter a hangszalagrezgés frekvenciaingadozásának mértéke – minél kisebb az érték, annál állandóbb az egy másodpercre eső rezgésszám; a shimmer a hangszalagrezgés amplitúdóingadozását jelzi – minél kisebb az érték, annál állandóbb az intenzitás. A HNR, vagyis a jel-zaj viszony pedig a hang tisztaságát jelzi; minél kisebb az érték, annál kisebb zörejháttérrel mutat a hangképzés (Kovács 2003: 225). A három ikerpár és a három testvérpár tagjai között ugyanúgy felfedezhetők hasonlóságok, mint eltérések; a teljesen

megegyező értékek félkövérrel kiemelve láthatók az 1. és a 3. ikerpár, illetve az 1. testvérpár esetében. Az alaphangon túl a jitter, a shimmer és a HNR is nagyobb korrelációt mutat az ikerpárok, mint a testvérpárok esetében.

1. táblázat. A zöngé minőségének mérőszámai

	JITTER (%)	SHIMMER (dB)	HNR (dB)
1. IKERPÁR	1,421	1,88	9,208
	1,422	2,614	6,151
2. IKERPÁR	1,537	1,376	12,084
	1,435	1,16	13,247
3. IKERPÁR	2,134	1,709	9,805
	1,809	1,27	9,857
1. TESTVÉRPÁR	1,651	1,365	11,045
	1,616	1,595	11,552
2. TESTVÉRPÁR	1,37	1,277	13,948
	1,981	1,464	12,293
3. TESTVÉRPÁR	2,185	1,625	8,993
	2,069	1,378	12,056

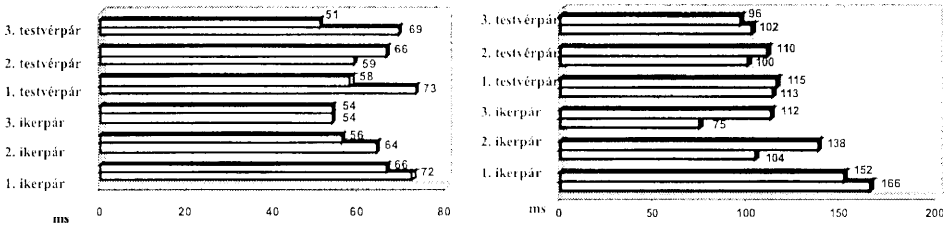
Kilenc **magánhangzó átlagos időtartamát** vizsgáltam azonos hangkörnyezetben, a 2. ábra ezek közül az [e:] magánhangzó átlagos időtartamát szemlélteti a tizenkét beszélő esetében. Látható, hogy leginkább a 3. ikerpár hasonlít 2 ms különbséggel, a testvérpárok közötti különbség 14–18 ms. Legeltérőbb a 2. ikerpár 64 ms különbséggel, ennek oka, hogy az „idősebbik” fél beszédére jellemző volt az a hezitációs jelenség, hogy megnyújtotta az ebben a hangkörnyezetben előforduló [e:] hangokat. Az időtartamokat tekintve a kilenc magánhangzó esetében az ikrek között jóval gyakrabban fordul elő erős pozitív korreláció, azaz +0,6 feletti érték, mint a testvérek között.

2. ábra. Az [e:] magánhangzó átlagos időtartama

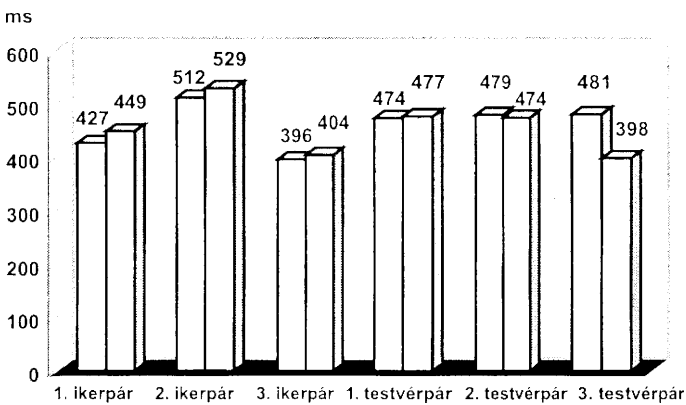
A [z] és a [j] **mássalhangzók átlagos időtartamát** tekintve (3. ábra) szintén az ikrek mutatnak nagyobb korrelációt, főleg a [z] mássalhangzónál. Az alveoláris, zöngétlen és a posztalveoláris, zöngés spiránsokra kapott adatokat is figyelembe véve arra lehet következtetni, hogy az ikrek közötti

erős pozitív korreláció valamivel többször fordul elő, mint a testvérek közötti; ez a különbség azonban nem annyira éles, mint a magánhangzók esetében.

3. ábra. A [z] és a [j] mássalhangzó átlagos időtartama

Összehasonlítottam az azonos hangsorok ejtésének időtartamait, személyenként átlagosan tizenegy hangsort vizsgáltam. Leghasonlóbb a 3. ikerpár, valamint az 1. és a 2. testvérpár; legkülönbözőbb a 3. testvérpár 83 ms eltéréssel (4. ábra).

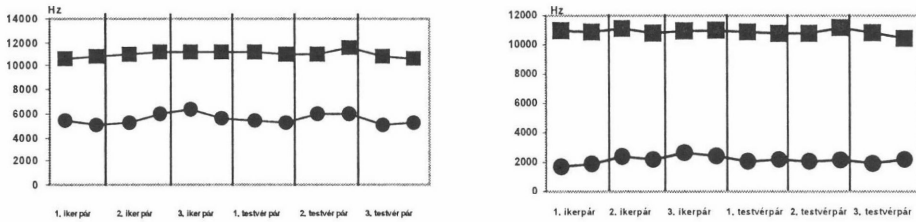

4. ábra. Azonos hangsorok időtartamának átlaga

Kilenc magánhangzó formánsszerkezetét vizsgáltam azonos hangkörnyezetben, a 2. ábra ezek közül az [e:] magánhangzó első három formánsának átlagos frekvenciaértékeit szemlélteti a tizenkét beszélő esetében. Az első formáns egységes, kivéve a 2. és 3. testvérpárt, ahol 40–100 Hz-es eltérés látható. A második formáns is a testvérpároknál tér el inkább, a különbség 200–300 Hz. A harmadik formáns mutatja leginkább az egyéni különbségeket, az eltérések mértéke 300–400 Hz is lehet. A kilenc magánhangzót összességében tekintve az ikerpároknál valamivel gyakrabban fordul elő erős pozitív korreláció, főként a harmadik formáns tekintve. A formánssávzélességek esetében viszont fordított volt a helyzet.

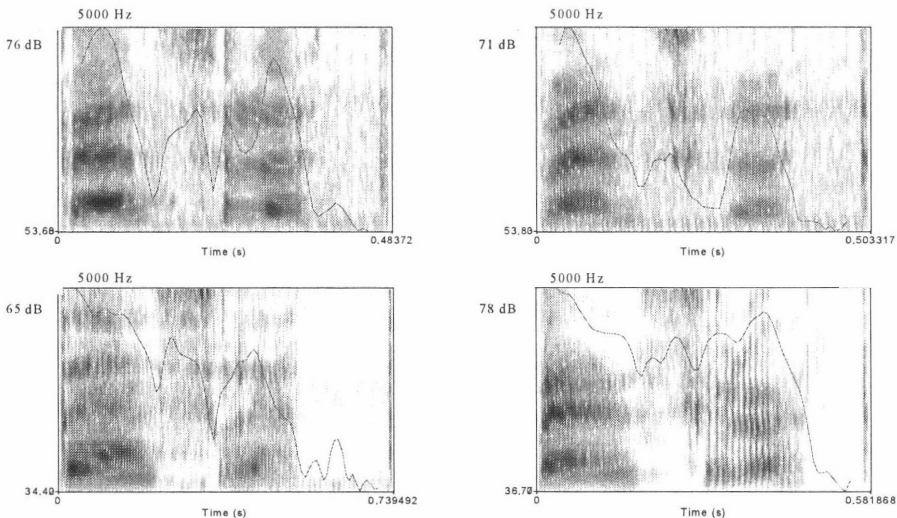
Ha a kilenc magánhangzó összes mért első és második formánsát egymáshoz képest ábrázoljuk egy koordináta-rendszerben, jellegzetes elhelyezkedésű ellipsziseket kapunk; ezek az úgynevezett **sűrűsödési ellipszisek**. Akár számadatok nélkül, vizuális benyomás alapján is dönthetünk a hasonlóság mértékéről; érdemes megfigyelni a jellegzetes átfedéseket. Az 1. ikerpár esetében, a 6. ábra két felső képén például megfigyelhető, hogy az 1. testvérpárhoz, tehát a lenti két képhez viszonyítva az [j], az [a:] és az [ε] elhelyezkedése ugyanaz, és hogy az [i] és az [e:] átfedései is nagyon hasonlóak.

dások az adatok. A [j] mássalhangzónál az ikrek, a [z] mássalhangzónál a testvérek korrelálnak jobban (7. ábra). A legmagasabb frekvenciatartomány, ahol az intenzív zörejköcök még jelen vannak, csak a [z] mássalhangzó esetében mutat pozitív korrelációt, és ez az ikreknél magasabb.

7. ábra. A [z] és a [j] mássalhangzó átlagos frekvenciatartománya

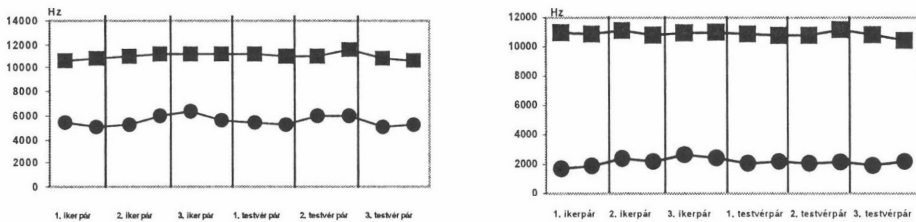
A 8. ábra két felső képén az 1. ikerpár, két lenti képén a 3. testvérpár két tagjának ejtéséről készült széles sávú **spektrogramok** láthatók 5000 Hz-ig, a kék vonal pedig a **hangsoron belüli intenzitásviszonyokat** mutatja dB-ben. A [bɛnsylɔt] hangsort ejtették ki mindannyian. Az ikrek hangszinképein a formánsok elhelyezkedése szinte teljesen azonos, az intenzitásgörbe lefutása már eltérő; de még mindig nem akkora a különbség, mint a testvérpár esetében.

8. ábra. A [bɛnsylɔt] hangsor spektrogramja és intenzitásviszonyai

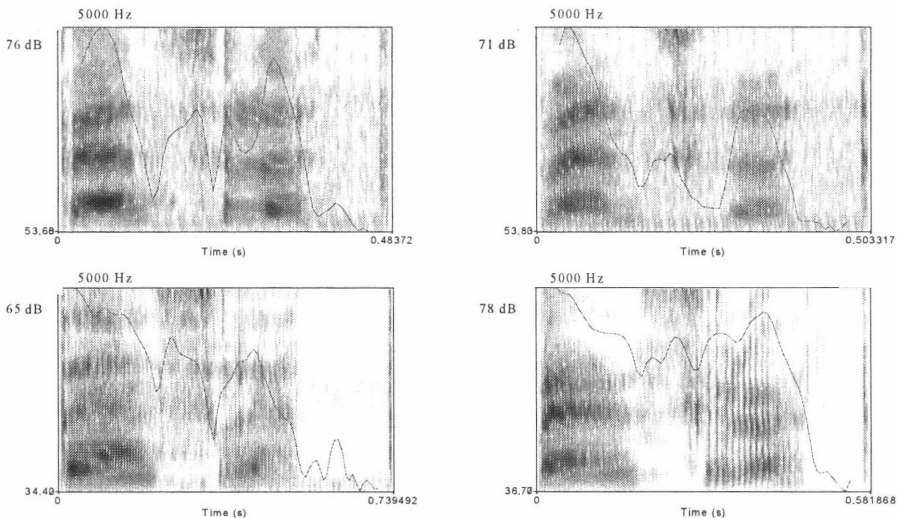
A 9. ábrán az előbbi spektrogramok keskeny sávú változatai láthatók 1000 Hz-ig, tehát az előbbi beszélők ugyanazon ejtéseinek **felhangszerkezetét** figyelhetjük most meg: felül az 1. ikerpár, alul a 3. testvérpár ejtéseiről készült képeket. A felhangok elhelyezkedését vizsgálva nemcsak a testvérpárok, hanem az ikerpárok között is különbséget tudunk tenni.

dások az adatok. A [j] mássalhangzónál az ikrek, a [z] mássalhangzónál a testvérek korrelálnak jobban (7. ábra). A legmagasabb frekvenciatartomány, ahol az intenzív zörejköcök még jelen vannak, csak a [z] mássalhangzó esetében mutat pozitív korrelációt, és ez az ikreknél magasabb.

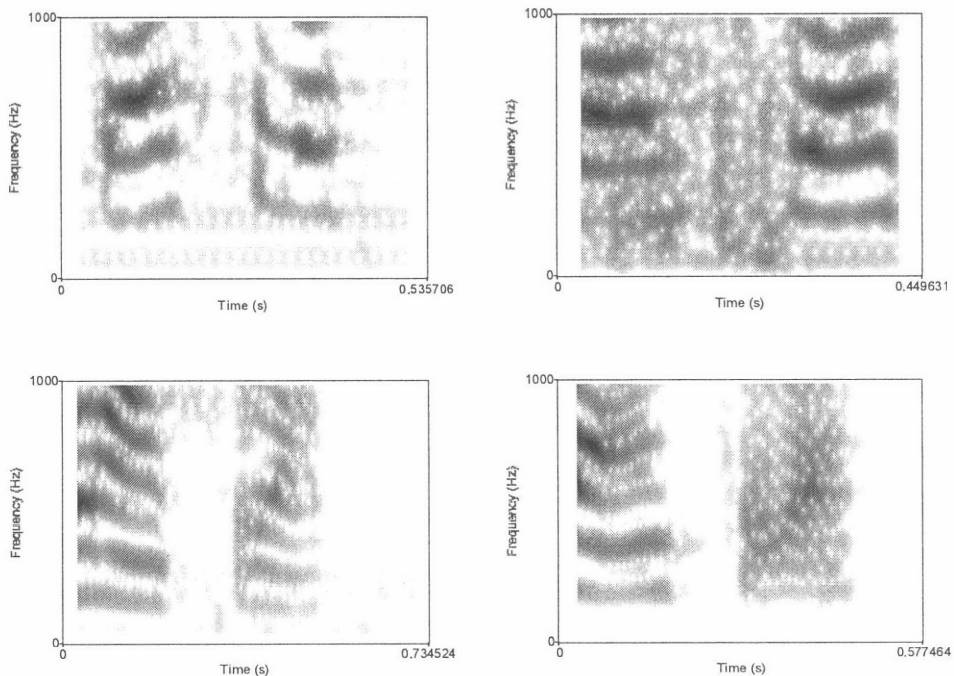
7. ábra. A [z] és a [j] mássalhangzó átlagos frekvenciatartománya

A 8. ábra két felső képén az 1. ikerpár, két lenti képén a 3. testvérpár két tagjának ejtéséről készült széles sávú **spektrogramok** láthatók 5000 Hz-ig, a kék vonal pedig a **hangsoron belüli intenzitásviszonyokat** mutatja dB-ben. A [bɛnsylɔt] hangsort ejtették ki mindannyian. Az ikrek hangszinképein a formánsok elhelyezkedése szinte teljesen azonos, az intenzitásgörbe lefutása már eltérő; de még mindig nem akkora a különbség, mint a testvérpár esetében.

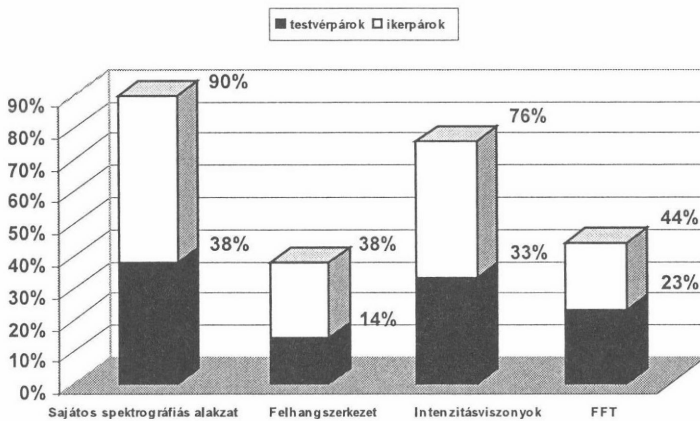
8. ábra. A [bɛnsylɔt] hangsor spektrogramja és intenzitásviszonyai

A 9. ábrán az előbbi spektrogramok keskeny sávú változatai láthatók 1000 Hz-ig, tehát az előbbi beszélők ugyanazon ejtéseinek **felhangszerkezetét** figyelhetjük most meg: felül az 1. ikerpár, alul a 3. testvérpár ejtéseiről készült képeket. A felhangok elhelyezkedését vizsgálva nemcsak a testvérpárok, hanem az ikerpárok között is különbséget tudunk tenni.

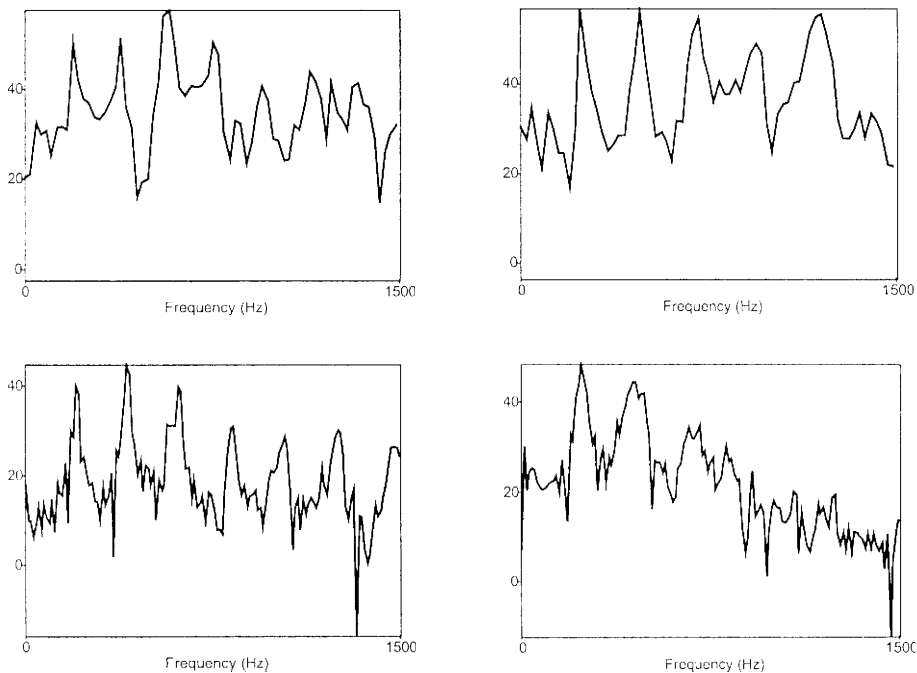
9. ábra. A [bɛnsylɔt] hangsor felhangszerkezete

Az imént ismertetett háromféle összehasonlítást mind a hat párnál elvégeztem személyenként hét hangsort vizsgálva. A 10. ábra a nagy hasonlóságot mutató képek arányát szemlélteti az ikerpárok és a testvérpárok esetében. Az adatok azt mutatják, hogy a legnehezebben a hangspektrogram, majd az intenzitásgörbe alapján különíthetők el az egyes párok, a legkönnyebben pedig a felhangszerkezet alapján. Az ikerpárok tagjainak elkülönítése mindhárom esetben nehezebb volt, mint a testvérpároké.

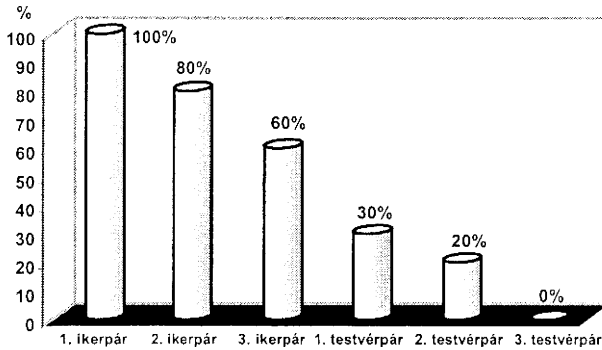
10. ábra. Azonos hangsorok adatainak hasonlósága

Az FFT a Fourier-féle sorfejtés alapján azokat a szinuszregréseket számítja ki, amelyekből összeáll a beszédhang. A számítás eredményének grafikai ábrázolása az **FFT-energiaszpektrum**, amelyről leolvashatók a felhangok intenzitásvizonyai és frekvenciaértékei. Az FFT-vel elsősorban a veláris magánhangzókat vizsgáltam 1500 Hz-ig. A 11. ábra két fenti képén az „u” magánhangzó FFT-energiaszpektruma látható a 3. ikerpár tagjainak ejtésében – a hasonlóság igazolható, de nem olyan nagy mértékben, mintha egyetlen személy két ejtését vizsgálnánk. A 2. testvérpár két tagjának ejtése (11. ábra lenti képei) abban különbözik, hogy a fiatalabb testvér energiaspektrumán (jobb oldali kép) a lefutás csökkenő tendenciája nagyobb mértékű. Az FFT segítségével közel olyan jól elkülöníthetők az egyes párok, mint a keskeny sávú spektrogramok alapján.

11. ábra. Az [u] magánhangzó FFT energiaspektruma

Az akusztikai-fonetikai méréseket **percepciós tesztelés** egészítette ki. A percepciós tesztet tíz fővel végeztettem el, mindannyian budapesti egyetemisták vagy egyetemét végzett fiatalok, a férfi-női arány 50–50%. A résztvevők tíz alkalommal hallották a [bensylöt] hangsor két-két ejtését, a feladatuk az volt, hogy eldöntsék, vajon egyetlen személy két ejtését vagy két különböző személy ejtését hallották-e. A felvett szavak összepárosítása és a lejátszás sorrendje is véletlenszerű volt. A 12. ábra az ikerpárok és a testvérpárok „moduljainál” ejtett hibás tippek arányát mutatja, ez jelen esetben hasonlósági fokmérőként szolgál. Legnehezebben tehát az 1. ikerpár, legkönnyebben a 3. testvérpár tagjait tudták elkülöníteni. Gósy (2001. 428) vizsgálati eredményei szerint egyébként a testvérek beszédének ugyanezzel a módszerrel kiszámított hasonlósági foka 58,4%.

12. ábra. Percepció ellenőrző teszt

Következtetések

A cikk elején megfogalmazott kérdésekre a következő válaszok adhatók: 1. Az ikerpárok hangja nagyobb mértékben tartalmaz hasonló akusztikai-fonetikai adatokat, mint a testvérpároké – ez a genetikai tényező elkülöníthetőségére utal. A párok hasonlósági fokát tekintve a három ikerpár egyszerre végzett az első helyen, utánuk következnek az első, a második, végül a harmadik testvérpár. 2. A hasonlóságok minden mért beszédparaméterben fellelhetők, a párok hangja leginkább a felhangszerkezet figyelembevételével különböztethető meg. A felhangszerkezet tehát olyannyira jellemző az egyénre, hogy még az egypetűjű ikerpároknál is kimutatható a különbség; kriminalisztikai elemzés esetén tehát ezt kell a leginkább figyelembe venni. 3. A kutatás több személyre való kiterjesztésével pedig statisztikai szempontból is vizsgálhatóvá válna az örökletesség mértéke.

IRODALOM

- Atkinson, Richard C.–Atkinson, Rita L. 1999. *Pszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 65–8; 364–70; 561–70.
- Boersma, Paul–Weenink, David 2004. *Praat: doing phonetics by computer 4.2*. Institute of Phonetic Sciences, University of Amsterdam. <http://www.praat.org>
- Forrai G.–Gordos G. 1983. A new acoustic method for the discrimination of monozygotic and dizygotic twins. *Acta Paediatrica Hungarica*. 24: 315–22.
- Gósy Mária 1996. A beszéd akusztikai szerkezetének állandóságáról. In: Terts István (szerk.): *Nyelv, nyelvész, társadalom. II.* Keraban Könyvkiadó, Pécs, 66–75.
- Gósy Mária 2001. A genetikai tényező a beszélő személy felismerésében. In: Andor József–Szűcs Tibor–Terts István (szerk.): *Színes eszmék nem alszanak. Szépe György 70. születésnapjára I.* Lingua Franca Csoport, Pécs.
- Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gósy Mária–Nikléczy Péter 1999. A beszélő felismerése a beszéde alapján: elméleti háttér és módszertani megközelítések. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás '99*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1–19.
- Kovács Magdolna 2003. A beszéd vizsgálata az elemektől a folyamatig a Praat program tükrében. In: Hunyadi László (szerk.): *Kísérleti fonetika – laboratóriumi fonológia 2003*. Debreceni Egyetem Kossuth Kiadója, Debrecen, 213–39.

SUMMARY

Pápay, Kinga

Hereditary phonetic parameters of the human voice

Voice recognition or speaker identification has been studied from several points of view. The close similarity of the voices of consanguineous persons has suggested that there must exist some hereditary phonetic parameters. To test this hypothesis, a method for characterizing the similarity or dissimilarity of voices of sisters and identical twins in numerical terms was developed. If some parameters of human voice are genetically determined, monozygotic twins must have a higher intra-pair similarity of voice than dizygotic like-sexed twins or brothers/sisters. If agreement within monozygotic twins significantly exceeds that observed in dizygotic twins of the same gender, it may be anticipated that the condition is more under genetic than environmental control. In the present work, the voices of both members of three female 21–22-year-old pairs of monozygotic twins and three female 20–24-year-old pairs of sisters speaking about the same picture for a duration of about 2 minutes were recorded by the computer program Wave Studio. The material was analyzed by the Praat 4.2 voice analyzing program: average pitch, first three formants and formant bandwidths of nine vowels, the duration of words, vowels and alveolar fricatives, word intensity, FFT spectra of vowels, broad band and narrow band spectrograms of words, and broad band spectrograms of alveolar fricatives were analyzed and numerically characterized. The results, in accordance with our expectations, show that intra-pair differences between monozygotic twins were lower than those between sisters. It may be concluded that a single parameter is not capable of complete discrimination; there is no definite answer as to which parameter is the single most characteristic one of the heritability of human voice.

Vannak-e „női” és „férfi” megakadásjelenségek a spontán beszédben?

Bevezetés

A mindennapi élet számtalan területén összehasonlították a férfiak és a nők teljesítményét. A férfiakat például jobbnak tartják a tájékozódásban; ugyanakkor a nők jóval több dologra tudnak egyszerre odafigyelni. Sok tudományhoz hasonlóan a pszicholingvisztikát is foglalkoztatja a nemek különbözősége a beszéd folyamatok működtetésében. Az általánosan elfogadott nézetet – a nők verbális készsége rendszerint jobb a férfiakénál – a kutatók kísérleti úton is megpróbálták igazolni. Kimutatták, hogy a beszédindulás ideje, illetve a kézdominancia megszilárdulása is későbbi időpontra tehető a fiúknál. Az anyanyelv-elsajátítás során a lányok nyelvi szintje általában magasabb a fiúkénál az egyes életkorokban. A szélsőségeket a fiúk képviselik: sok esetben ők produkálják a nagyon gyenge, de a legkiemelkedőbb teljesítményt is. A beszéd- és nyelvi zavarok kétharmad részét náluk diagnosztizálják (Gósy 2005). A szociolingvisztikai vonatkozású vizsgálatok – amelyek megindulása az 1970-es évekre tehető – megállapították, hogy a nők választékosabban fejezik ki magukat a férfiaknál, beszédmodoruk udvariasabb. Beszédükben konzervatívabbak, ugyanakkor kétnyelvű környezetben gyorsan alkalmazkodnak, és sajátítják el a presztizsformákat (Huszár 2001). Társalgási helyzetben a férfakkal ellentétben a nők inkább kérdeznak, mint kijelentenek; kevesebb vulgáris és kétértelmű kifejezést használnak. A társalgás témájával a nők általában saját életükre vonatkozó, társas kapcsolataikat is érintő témákat választanak, a férfiak inkább a társadalmi, politikai élet aktuális eseményeit vitatják meg (Kegeyné 2006). A nyelvi dominanciára törekvő férfi

beszédstílus jellemzője, hogy nem kooperatív – a nők attitűdje partnerorientált és kooperatív (Huszár 2006). Ennek megfelelően a férfiak gyakrabban vágnak bele egymás szavába, többször vitatják vagy hagyják figyelmen kívül az elhangzottakat, illetve szögeznek le tényeket és összegeznek véleményeket (Crystal 2003).

Egy másik ember verbális képességeiről alkotott véleményünket befolyásolja a hallott beszéd folyamatosága: milyen gyakran szakította meg a közlés gördülékenységét hezitálás, nyelvbotlás. A spontán beszéd megakadásjelenségei adódhatnak a beszélő bizonytalanságából, vagy lehetnek a beszédprodukciónak bármely szintjét érintő téves kivitelezések (Gósy 2002). A tervezés bizonytalanságának feloldására szolgál a néma és a kitöltött szünet (hezitálás), az ismétlés, a tölteléksszavak használata, a nyújtás és az újraindítás. A hibák egy vagy több részfolyamatot érinthetnek a felsőbb nyelvi tervezéstől egészen az artikulációs kivitelezésig.

Felmerül a kérdés, hogy a számtalan megfigyelt különbség mellett a beszédtervezés stratégiájában (a diszharmoniai feloldásakor) van-e különbség a nemek között. Magyar nyelven eddig néhány kutatás foglalkozott a spontán beszédben megjelenő megakadások nemek szerinti összehasonlításával. Gocsál Ákos (2001) spontán beszédanyagon végzett elemzések segítségével megállapította, hogy a férfiak többet hezitálnak a nőknél; utóbbiak szignifikánsan kevesebb (néma) szünetet tartanak. Huszár Ágnes (1998) eredményei azt mutatták (mesterségesen idézett elő beszédprodukciónak hibákat a résztvevőknél), hogy a lányok verbálisan jobban teljesítettek; több „jó hibát” vétettek (anticipáció, a tervezés előrehaladtára utal), mint a fiúk. Gósy Mária spontán beszédanyagra épült vizsgálatában a nőknél kevesebb volt a bizonytalansági megakadás, mint a férfiaknál; a téves kivitelezésekben azonban nem volt közöttük számottevő különbség (2003). Menyhárt Krisztina (2003) az összes megakadásjelenséget figyelembe véve megállapította, hogy a nők többet hibáztak a folyamatos beszéd során. Ez utóbbi adat ellentmond mind a fent említett magyar, mind az angol nyelven végzett kutatások eredményeinek (vö. Bortfeld et al. 2001). A magyarázat talán a korpuszok különbségében rejlik: az eltérő beszédmódok más-más tervezési stratégián keresztül valósulnak meg. A megakadásjelenségek vizsgálatának egyik alapkérdése, hogy a beszédben előforduló bizonytalanságok és hibák arányát és típusait milyen mértékben és hogyan befolyásolja a közlés fajtája.

A jelen kutatás ugyancsak spontán beszédben, de dialógushelyzetben vizsgálta a különféle megakadásjelenségek előfordulási arányát lányoknál és fiúknál. Hipotézisünk szerint a fiúk több bizonytalanságot és hibát produkálnak annak a szakirodalmi nézetnek megfelelően, hogy a lányok jobb verbális készségekkel rendelkeznek. A szakirodalomban leírtak szerint (Gósy 2005) a nyelvi feladatokban általában a fiúknál találhatók a legjobb és a leggyengébb, vagyis a szélsőséges teljesítmények – azt vártuk, hogy a legkevesebb megakadást produkáló személyek is férfiak lesznek.

Anyag, módszer, kísérleti személyek

A spontán beszédanyag gyűjtése az ausztrál nyelvészek által kidolgozott térképmódszerrel történt (Carletta–Mellish 1996). Az adatközlők párban vettek részt a kísérletben, és a következő instrukciót kapták: képzeljék el, hogy űrhajósok a Holdon. Elindultak felfedezni a bolygót, de útközben eltévedtek; a visszatalálásban térképek segítik őket. Az űrhajó csak akkor szállhat fel, ha mindketten megérkeztek, ezért együtt kell haladniuk, de a berajzolt útvonalról nem térhetnek le. Mindent megbeszélhetnek, de nem nézhetik meg egymás térképeit. A résztvevők ugyanis nem tudták, hogy nem egyforma a két térkép, azok néhány tájékozási pontban eltérnek egymástól; és hogy csak egyikük térképén van útvonal. A „csapdákra” csak a kísérlet folyamán derült fény, úgyhogy az adatközlőknek bőven volt megbeszélnivalójuk. Ideális esetben nagyon gyorsan kialakultak a szerepek: az útvonallal rendelkező személy (vezető) elmagyarázta társának az útirányt (vezetett).

A korpusz 9 pár feladatmegoldása, tehát 18 (9 lány és 9 fiú) adatközlő beszédanyaga. A párokat nemek szerint állítottuk össze: 3 lány–lány, 3 fiú–fiú és 3 fiú–lány páros vett részt a kísérletben.

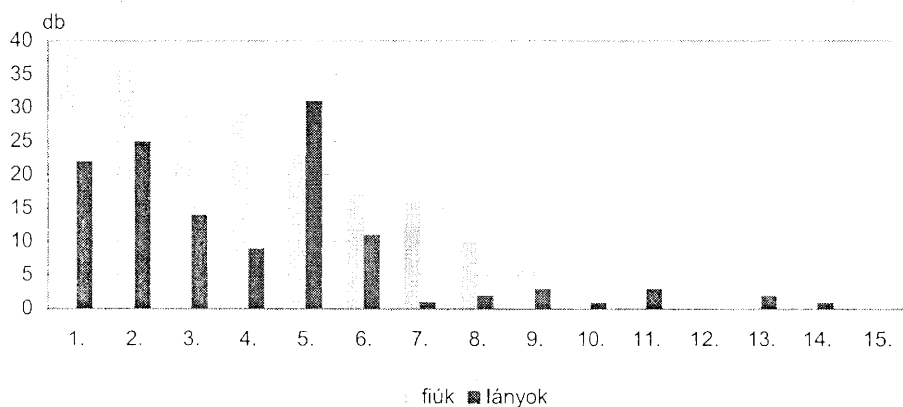
A kísérleti személyek mindannyian egyetemi vagy főiskolai hallgatók különböző területekről. Van köztük joghallgató, zenész, bölcsész, közgazdász és állatorvos stb. A hallgatók átlagéletkora 22 év. Hét pár tagjai jól ismerték egymást, két pár tagjai nem.

A kísérleteket az instrukciókkal és a feladatot követő közös megbeszéléssel együtt beépített mikrofonnal rendelkező magnetofonra vettük föl. A teljes anyag időtartama 68'2"; a legrövidebb felvételé 3'7"; a leghosszabbé 23'8" (a bevezetővel és a megbeszéléssel együtt). A kísérletek időtartamátlag 7'52". Osztályoztuk és összesítettük (egyéenként és nemenként egyaránt) a korpuszban található megakadásjelenségeket. A típusok meghatározásánál a Gósy Mária által kidolgozott és az első magyar „nyelvbottlás”-korpuszra is alkalmazott kategorizációt vettük alapul (2004). A statisztikai elemzéseket (Spearman-próba, one-way ANOVA, Pearson-féle korrelációanalízis) az SPSS programmal végeztük.

Eredmények

A 68 perces anyagban 350 darab, 15 különböző típusú megakadás fordult elő, percenként átlagosan 5 darab. A megakadásjelenségek 35,71%-át produkálták a lányok, a fiúk majdnem kétszer annyit (64,29%). Az a hipotézis tehát, hogy a fiúk több hibát fognak produkálni a kísérlet során, mint a lányok, igazolódott. Két típus is van, amely csak a fiúknál fordult elő: a perszeveráció és a kontamináció. A perszeveráció sorrendiségi hiba: egy már kiejtett elem megmarad, és újból megjelenik a közlésben egy másik hang helyett. Ezt nevezi Huszár Ágnes „rossz” hibának, hiszen a tervezést hátráltatja egy korábbi elem (1998). A kontamináció a nyelvi tervezés szintjét érinti: a megvalósított közlés két elem keveredéséből jön létre. A kontamináció azonban a fiúknál is csupán egyszer szerepelt a teljes anyagban.

A legtöbb beszélőnél 4 megakadástípus volt elkülöníthető. A beszélők 61%-a produkált 7 vagy annál kevesebb típusú megakadásjelenséget. Akiknél 10 vagy annál több megakadástípust találtunk, mindannyian fiúk. A sokféle jelenség tehát inkább a fiúk spontán beszédét jellemezte.

1. ábra. A megakadásjelenségek összesítése nemenként

(1. változtatás; 2. hezitálás; 3. ismétlés; 4. töltelékszavak használata; 5. nyújtás; 6. szünettartás a szóban; 7. újraindítás; 8. grammatikai összehangolatlanúság; 9. anticipáció; 10. TOT; 11. téves kezdés; 12. perszeveráció; 13. újraindítás morfológiai változtatással; 14. téves szóatlalás; 15. kontamináció)

A megakadásjelenségek száma és a beszéidő hossza erős korrelációt mutat (Spearman-próba: $r = 0,854$, $p < 0,01$): a beszélők annál többször hibáztak, minél hosszabb dialógusokban vettek részt. A hosszabb megnyilatkozások tehát magukban rejtik a több hiba lehetőségét. A kifejezés hossza és összetettsége ugyanis fontos tényezői annak, hogy a közlés folyamatosságát megszakítja-e valamilyen megakadásjelenség (McLaughlin–Cullinan 1989, Yaruss–Newman–Flora 1999).

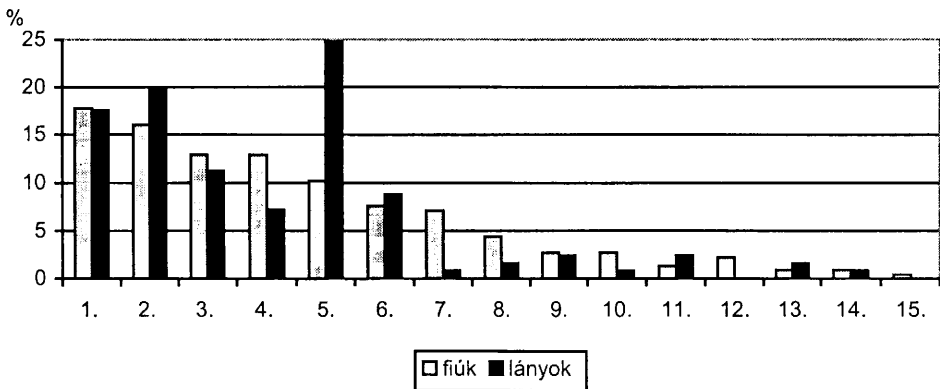
Elemeztük, hogy az egyes típusokból hány darab szerepel lányok és a fiúk beszédanyagában (1. ábra) – a grafikon a két nem megakadáskorpuszának összetételét mutatja.

A legtöbb típusból a fiúk produkáltak lényegesen többet, az egyetlen kivétel a nyújtás – a statisztikai elemzés csak az újraindítások és a grammatikai hibák esetén mutatott szignifikáns különbséget a két nem között. A lányok beszédanyagában a legnagyobb számban előforduló nyújtás mindegyiküknél szerepelt. A nyújtás „haladékat ad” a következő szó előhívásához és kiejtéséhez. Leggyakoribb a névelő nyújtása, de a jelenség érintheti a szóvégi hangot is (*egy ilyen*). Az összesítés szerint a fiúkra leginkább a változtatás a jellemző. Ez a jelenség akkor következik be, amikor a beszélő elbizonytalanodik a közlés folytatásában – noha az addig elhangzottak nem tartalmaznak hibát –, majd valamilyen más formát választ a befejezéshez (*Akkor viszont nem tudunk akkor viszont garantáltan*). A változtatás besorolása felvet néhány problémát. Markó Alexandra kutatása szerint a percepció feladatban a változtatást sokkal ritkábban jegyezték le a gyűjtők (0,59%), mint ahogyan az valójában előfordul (9,82%). Ennek az lehet a magyarázata, hogy a jelenséget a beszéd természetes részének tekintik, hiszen a közlés éppen formálódik. Az eredmények tehát felvetik, hogy „ez a jelenség ugyancsak a produkció bizonytalanságából adódik, még ha a felszíni szerkezetét tekintve a hibás kivetelezések közé tartozónak tűnik is” (Markó 2006: 115). Volt olyan típus is, amely mindkét nem beszédében egyforma számban (3) jelent meg: a téves kezdés (*Me ott vagyok már a japánnál*) és az újraindítás morfológiai változtatással (*És nekem el kell mondanom, hogy jut ő hogy jutunk oda?*). A nyújtás mellett a hezitálás és a változtatás szintén jellemző mindkét nem beszédére, de ezekből a típusokból a fiúknál fordult elő lényegesen több példa. A kitöltött szünet darabszáma a fiúknál 40, a lányoknál ennek csak körülbelül a fele (22). A változtatás számában is nagy a különbség: a fiúk 36-ot, a lányok 25-öt produkáltak ebből a típusból. Az ismétlés a lányoknál már láthatóan kevesebb számú (14 darab), de jellemzőnek mondható, hiszen 89%-uknál előfordult. A fiúk jóval többet produkáltak ismétlésből is, éppen annyit, mint valamilyen töltelék-szót (29 darab). A töltelék-szavak használata a lányok beszédét sokkal kevésbé jellemzi (9 darab). Az adatközlők gyakran tartottak szünetet a szón belül is. Ez a jelenség akkor következik be, amikor a beszélő nem tudja felidézni, hogy milyen grammatikai formában kezdte a közlését, vagy nem találja a mentális lexikonban a szerkezetet lezáró megfelelő toldalék-morfémát. Ez utóbbi morfológiai, szintaktikai problémát jelez, ha a beszélők a toldalék előtt tartanak szünetet, de a jelkimaradás előfordul igékötő után vagy szerkezettháron is. A szó belsejében a lányok összesen 11-szer tartottak szünetet; de ez a megakadás már csak négyüknél fordult elő. A szünettartás a szóban szintén inkább a fiúkra jellemző, ők nagy számban produkálták ezt a hibatípust, és csak két beszélő anyagában nem volt megtalálható – ugyanez mondható el az újraindítással kapcsolatban.

Az újraindítás a lányok anyagában összesen csak egyszer szerepelt egy adatközlőnél, a fiúknál 16-szor (megtalálható a fiúk 78%-ánál). Az is feltűnő, hogy a lányoknál ez volt a legritkább megakadás a TOT („nyelvem hegyén van” jelenség) és a téves szótalálás mellett. A két csoport közötti különbség statisztikailag szignifikáns (one-way ANOVA: $F(1,17) = 7,031$ $p < 0,017$). A grammatikai összehangolatlanság szintén a fiúkra jellemzőbb, a statisztikai elemzés szignifikáns különbséget mutat a két csoport között (one-way ANOVA: $F(1,17) = 4,571$ $p < 0,048$). Anyagukban 10 darab ilyen típus szerepelt, a lányoknál csupán 2; ráadásul megtalálható a fiúk 56%-ának beszédanyagában. A perszeveráció (*Elvezetlek biztonságban az útha az úrhajóhoz*) csak a fiúknál fordult elő, és csak kis arányban (egyharmaduk beszédében szerepelt) – a lányoknál egyáltalán nem. A kontamináció egyszer fordult elő – a lányoknál egyszer sem.

A lányok egyénekenként is kevesebb típusú megakadást produkáltak, mint a fiúk; anyagukban a legnagyobb számban szereplő megakadásjelenségek között vegyesen vannak hibák és bizonytalanságok. Hét (77,7%) lány beszédében több volt a hiba, mint a bizonytalanság, tehát a lányok beszédére inkább a téves kivitelezések jellemzők, nem a bizonytalanságból adódó megakadások – Gósy Mária is erre a következtetésre jutott 2003-as vizsgálatában. Széles körben elfogadott nézet, hogy a nők többet és „bátrabban” beszélnek, valamint általában jobb beszédképességűek a férfiaknál. Ez a vélemény talán azért alakult ki, mert a felszínen az érzékelhető, hogy folyamatosabban, kevesebb hezitálással beszélnek. Ez arra utal, hogy nem töltenek túl sok időt a tervezési folyamatokkal (ezt kompenzálják a nyújtásokkal), ezért beszédükre inkább a hibás kivitelezés, mint a bizonytalanság jellemző.

Elemeztük, hogy milyen a típusok eloszlása a lányok, illetve a fiúk korpuszán belül (az első esetben a 125 darabot, a második esetben a 225 darabot véve 100%-nak – 2. ábra).

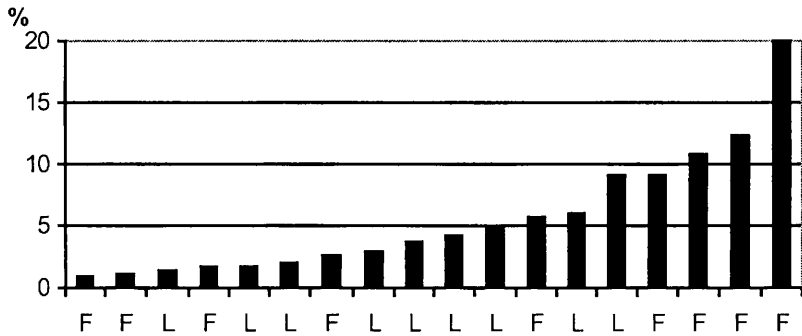
2. ábra. A megakadásjelenségek eloszlása a fiúk és a lányok korpuszában

(1. változtatás; 2. hezitálás; 3. ismétlés; 4. töltelékszavak használata; 5. nyújtás; 6. szünettartás a szóban; 7. újraindítás; 8. grammatikai összehangolatlanosság; 9. anticipáció; 10. TOT; 11. téves kezdés; 12. perszeveráció; 13. újraindítás morfológiai változtatással; 14. téves szótalálás; 15. kontamináció)

A fiúk korpuszában a változtatás, a lányoknál a nyújtás a legnagyobb arányú típus. A bizonytalanságok közül a töltelékszavak alkotnak nagyobb részt a fiúk beszédében, a hezitálás pedig a lányok korpuszában jelenik meg nagyobb arányban. Hasonló eloszlást találunk a két nem beszédében a változtatás és az ismétlés típusait vizsgálva. Az újraindítás jóval nagyobb arányú a fiúk beszédében, a többi típus előfordulása mindkét korpuszban 5% alatti.

Elemeztük, hogy az egyes adatközlők megakadásai hány százalékát teszik ki a teljes korpusznak (3. ábra).

A kísérlet eredményei igazolták a tapasztalatot: a lányok általában kevesebb megakadást produkáltak a fiúknál; a szélsőséges eredmények a fiúkra voltak jellemzőek: a legkevesebb és a legtöbb hibázást is egy-egy fiúnál találtuk. A legtöbb megakadásjelenséget, hibát és bizonytalanságot ugyanaz a fiú követte el a dialógus során (ő szerepel a 23 perces felvételen), aki a legtöbb típus. A legkevesebb megakadást (hibát és bizonytalanságot is) egy másik fiú beszédében találtuk. Ő nagyon keveset beszélt a kísérlet alatt, valószínűleg ez magyarázza az alacsony számokat, a mindössze 3 megakadást (0,9%) (a legtöbbet hibázó fiú 45 megakadásával szemben – a teljes korpusz 20%-a).

3. ábra. Az egyes adatközlők által produkált megakadásjelenségek aránya a teljes korpuszban (F = fiú, L = lány)

A Pearson-féle korrelációanalízissel azt vizsgáltuk, hogy az egyes megakadástípusok között – nemtől függetlenül – fennáll-e valamilyen összefüggés; vagyis egy típus előfordulása valószínűsíti-e egy másik megjelenését. Másként fogalmazva: ha az adatközlő például ismétléseket produkál, akkor mennyire valószínű az, hogy az újraindítás is előfordul nála (nem a teljes szót, hanem csak kezdő hangjait vagy szótagjait ismétli). Az 1. táblázatban az egyes típusok között 99%-os szignifikanciaszinten fennálló, erős korrelációkat tüntettük fel.

1. táblázat. A megakadástípusok összefüggései (r-értékek)

r =	ism	újr	tszó	nyújt	vált	gr	per	ant	TOT	sz. a szó.	tév. szó	kont
ism		0,810			0,689		0,660					0,734
újr	0,810		0,782		0,767	0,612	0,821					0,813
tszó		0,782			0,755	0,684	0,703	0,633	0,820			
nyújt					0,676					0,760		
vált	0,689	0,767	0,755	0,676					0,653	0,612		
gr		0,612	0,684									
per	0,660	0,821	0,703					0,647		0,672	0,646	0,904
ant			0,633				0,647			0,706		
TOT			0,820		0,653							
sz. a szó.				0,760	0,612		0,672	0,706				0,641
tév. szó							0,646					
kont	0,734	0,813					0,904			0,641		

A bizonytalansági típusok közül az újraindítás, a töltelékszó és az ismétlés összefüggést mutat a változtatással – a tervezés bizonytalansága együtt jár azzal, hogy a beszélő esetleg nem elégedett a kiejtett formával, és módosít azon. Az említett három bizonytalanság korrelál a perszeverációval is. Ez a sorrendiségi hiba több hibatípussal is összefüggést mutat: anticipáció, szünet a szóban, téves szótalálás és kontamináció – ha a beszélő tervezési és kivitelezési folyamatát perszeveráció szakítja félbe, akkor nagy a valószínűsége annak, hogy a beszélő nemcsak ilyen hibát, hanem több különböző típust is produkál a folyamatos beszédben. A szünet a szóban jelenség hasonló funkciót

tölt be a beszédben, mint a nyújtás (időt biztosít a tervezési folyamatokhoz, ezért valószínű, hogy a beszélők „felváltva” alkalmazzák őket), és gyakran együtt jár a változtatással, vagy különböző hibatípusokkal (anticipáció, kontamináció).

A típusok összefüggéseit külön-külön is vizsgáltuk a lányok, illetve a fiúk korpuszában. Csak a lányok adatait vizsgálva, három esetben találtunk erős korrelációt 99%-os szignifikanciaszinten. A bizonytalansági típusok közül a hezitálás az újraindítás morfológiai változtatással mutat összefüggést ($r = 893$), a nyújtás pedig a „nyelvem hegyén van” jelenséggel ($r = 0,844$). Ez utóbbi hiba előfordulása korrelál az anticipáció megjelenésével is ($r = 884$).

A fiúknál lényegesen több típus korrelációját sikerült statisztikailag igazolni 99%-os szignifikanciaszinten (2. táblázat); az összefüggések azonban más jelenségeket érintenek, mint a lányoknál.

2. táblázat. A megakadástípusok összefüggései a fiúknál (r-értékek)

r =	ism	új	tszó	nyújt	vált	hez	per	ant	TOT	sz. a szó.	tév. szó	kont
ism		0,834		0,899						0,800		
új	0,834			0,925	0,813		0,805					0,853
tszó									0,822			
nyújt	0,899	0,925			0,811		0,870			0,921		0,886
vált		0,813		0,811								
hez								0,818				
per		0,805		0,870				0,807		0,903	0,808	0,904
ant						0,818	0,807					
TOT			0,822									
sz. a szó.	0,800			0,921			0,903				0,906	0,848
tév. szó							0,808			0,906		
kont		0,853		0,886			0,904			0,848		

A bizonytalansági típusok közül a fiúknál az ismétlés a nyújtással és az újraindítással, ez utóbbi kettő pedig egymással is korrelál. Az egyik bizonytalanság előfordulása a beszédben tehát előjelzi a többi megjelenését is – nem valószínű, hogy a beszélők csupán egyfajta stratégiát alkalmaznak a bizonytalanság feloldására. Sokkal inkább változtatva használják ezeket a jelenségeket, az adott diszharmonia típusától függően. A nyújtás és a hezitálás viszont inkább hibatípusokkal mutat összefüggést. Az előbbi a perszeverációval, a kontaminációval, a szón belüli szünettartással és a változtatással korrelál; az utóbbi pedig az anticipációval. Ha tehát a beszélő már a megkezdett közlés kiejtésekor bizonytalanodik el, akkor jó eséllyel követ el valamiféle sorrendiségi hibát, vagy kényszerül a változtatásra. A fiúknál összefüggést mutat a töltelékszavak használata a „nyelvem hegyén van” jelenséggel, amely sokszor éppen a TOT jelenséggel összefüggően jelzi a tervezési diszharmoniót (*Most azt hiszed, hogy japán beépített izé... asztronauta vagyok?*). A sorrendiségi hibák előfordulása is korrelál egymással; a perszeveráció pedig összefüggést mutat a szón belüli szünettartással, a kontaminációval és a téves szóalálással is.

A statisztikai elemzések a megakadástípusok közötti összefüggéseknél is igazolták a nemek közötti különbségeket. A lányoknál más típusok között fennálló és jóval kevesebb számú korreláció volt kimutatható, mint a fiúknál.

Következtetések

A jelen kutatás eredményei igazolták a kiinduló hipotézist: a lányok jóval kevesebb megakadást produkáltak a spontán dialógus során, mint a fiúk. A tény, hogy a nők beszédének folyamatosságát ritkábban szakítják meg a különböző nyelvbottlások, hozzájárulhat ahhoz a mindennapi benyomáshoz, hogy jobb verbális képességekkel rendelkeznek. A lányok csak nyújtásból produkáltak többet a fiúknál. A nők 78%-ának beszédében több a hiba, mint a bizonytalanság: a tervezésre kevesebb időt fordítanak, és közben kevésbé bizonytalanok. „Bátrabban” beszélnek, a tervezést sokszor a kivitelezéssel párhuzamosan hajtják végre (erre éppen a nyújtások szolgálnak elegendő időt).

A fiúk beszédében a nyújtás kivételével mindegyik megakadásjelenségből többet találtunk, mint a lányoknál – az összes megakadás 64,29%-át. A férfi adatközlők beszédanyagában a változtatás mellett a bizonytalanságból adódó megakadások szerepeltek a legnagyobb arányban – ez azt mutatja, hogy viszonylag sok időt és energiát fordítanak a tervezésre, mégis sokszor kényszerülnek változtatásra; vagy követnek el jóval több hibát a kivitelezés során. Gyakran bizonytalanok a megfelelő elem kiválasztásában (újra és újra korrigálni igyekeznek az elhangzottakat), a közlés folytatásában – ezt mutatják például a rájuk sokkal jellemzőbb tölteléksszavak is.

A hibák száma természetesen függ a tényleges beszédanyag nagyságától: a legtöbb megakadás egy olyan pár anyagában fordult elő, akiktől 23 perces beszédanyagot sikerült rögzíteni a feladatmegoldás sajátos módja miatt. A két fiú az elvárásoknak megfelelően jóval többet hibázott azokhoz képest, akiknek a feladat végrehajtása csak néhány percet vett igénybe. A legkevesebb megakadást produkáló fiú 8 és fél perces kísérletben volt a vezetett személy, de ő maga nagyon keveset beszélt. A kevés megakadás tehát önmagában nem jelent jó verbális készséget. Ezt az is alátámasztja, hogy a legtöbbször megakadó fiú hosszú közléseket, választékos kifejezéseket használt, változatos érvekkel próbálta meggyőzni társát – a hosszabb beszédanyag több hiba lehetőségét rejti magában.

Több olyan megakadásjelenség van, amely a fiúkra jellemző, a lányokra alig, vagy egyáltalán nem: az újraindítás, a grammatikai összehangolatlanság (e két típusnál statisztikailag igazolható a különbség a két nem között) és a perszeveráció. Ezeknél a típusoknál nemcsak a darabszám sokkal nagyobb, hanem az előfordulás is: az újraindítás a fiúk 78%-ánál szerepelt, a lányok közül csak egy adatközlőnél (11%); a grammatikai összehangolatlanságot a fiúk 56%-a, a lányok 22%-a produkálta. A perszeveráció a fiúkra sem kimondottan jellemző, csak 33%-uknál szerepelt, de nem fordult elő egyetlen lánynál sem.

A jelen kutatás eredményei az adatközlők kis száma miatt nem tesznek lehetővé általános érvényű megállapításokat. A tendenciák azonban már ebből a korpuszból is világosan kirajzolódnak. Egyértelműen megfogalmazható, hogy a megakadásjelenségek nemekre vonatkozó további vizsgálata fontos eredményekkel szolgálhat a beszédprodukciónak a folyamat pontosabb megismeréséhez.

SZAKIRODALOM

- Bortfeld, Heather–Leon, Silvia D.–Bloom, Jonathan E.–Schober, Michael F.–Brennan, Susan E. 2001. Disfluency Rates in Conversations: Effects of Age, Relationship, Topic, Role and Gender. *Language and Speech* 44 (2). 123–47.
- Carletta, Jean–Mellish, Christopher, S. 1996. Risk-taking and recovery in task-oriented dialogue. *Journal of Pragmatics* 26. 71–107.
- Crystal, David 2003. *A nyelv enciklopédiája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gocsál Ákos 2001. Gyorsabban beszélnek-e a nők, mint a férfiak? In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás 2001*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 61–72.

- Gósy Mária 2002. A megakadásjelenségek eredete a beszédprodukción tervezési folyamatában. *Magyar Nyelvőr* 192–204.
- Gósy Mária 2003. A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 257–77.
- Gósy Mária 2004. A spontán magyar beszéd megakadásainak hallás alapú gyűjteménye. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás 2004*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 6–18.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Huszár Ágnes 1998. Az elszólásvizsgálat egy lehetséges módja. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás 1998*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 21–34.
- Huszár Ágnes 2001. Női beszéd. In: Andor József–Szücs Tibor–Terts István (szerk.): *Színes eszmék nem alszának... Szépe György 70. születésnapjára*. Lingua Franca Csoport, Pécs, 577–85.
- Huszár Ágnes 2006. Hogyan (nem) érdemes kutatni a női és a férfi kommunikáció közötti különbségeket? In: Kegyesné Szekeres Erika–Simigné Fenyő Sarolta (szerk.): *Sokszínű nyelvészet. Alkalmazott nyelvészeti gender-kutatás*. Miskolc, 15–38.
- Kegyesné Szekeres Erika 2006. Társadalmi nem és nyelvhasználat: a magyar nyelvre vonatkozó kutatások rövid története. In: Kegyesné Szekeres Erika–Simigné Fenyő Sarolta (szerk.): *Sokszínű nyelvészeti gender-kutatás*. Miskolc, 61–80.
- Markó Alexandra 2006. A megakadásjelenségek hatása a beszédészlelésre. *Alkalmazott Nyelvtudomány* VI/1–2. 103–17.
- McLaughlin, Scott F.–Cullinan, Walter, L. 1989. Disfluencies, utterance length, and linguistic complexity in nonstuttering children. *Journal of Fluency Disorders* 14 (1): 17–36.
- Menyhárt Krisztina 2003. A spontán beszéd megakadásjelenségei az életkor függvényében. In: Hunyadi László (szerk.): *Kísérleti fonetika – laboratóriumi fonológia a gyakorlatban*. Debrecen, 125–38.
- Yaruss, J. Scott–Newman, Robyn M.–Flora, Tracy 1999. Language and disfluency in nonstuttering children’s conversational speech. *Journal of Fluency Disorders* 24 (3): 185–207.

Horváth Viktória

SUMMARY

Horváth, Viktória

Are there gender-based differences in disfluency phenomena?

Gender-related differences have long been a matter of interest for various disciplines, including linguistics, and specifically psycholinguistics, too. Verbal discrepancies observed in early infancy can also be attested in adults, with respect to language use, and to temporal and other characteristics of speech. The present paper seeks to find an answer to the question of whether differences between male and female speech, revealing hidden strategies of speech planning, can be detected in the disfluencies of spontaneous utterances.

Our hypothesis was that men and women apply diverse strategies, of course not consciously, in order to resolve disharmonies based on the paradox of speech planning and implementation, revealed at the surface by preferences towards dissimilar types of disfluencies. In order to support that hypothesis, we have recorded the spontaneous speech of 18 adult speakers with the help of task-oriented dialogues. The results have borne out our hypothesis: we have found differences both in the number of disfluencies (roughly twice as many were observed in the speech of male subjects than in that of female ones) and in their preferred types, a fact that was also corroborated by statistical analysis.

Izé, hogyhívják, hogymondjam **Javítást kezdeményező lexikális kitöltőelemek**

1. Bevezetés

Dolgozatomban a spontán diskurzusokban gyakran előforduló „töltelékszavakat”: az *izét*, a *hogyhívjákot* és a *hogymondjamot* vizsgálom, kiemelt tekintettel a nyelvi igénytelenség jelének tartott *izére*. Célom annak demonstrálása, hogy e lexikális kitöltőelemek a beszédprodukciónak mechanizmus különféle hibáinak javítására használatosak, mégpedig az adott tervezési hiba függvényében, ezért indokolható a használatuk a spontán beszédben. E kifejezések elsősorban a szókeresési-szótalálási problémák átmeneti és végleges megoldási technikái, illetve a(z újra)fogalmazáshoz szükséges időt töltik ki. A vizsgálatokhoz diskurzuselemzési módszereket használok: anyanyelvi beszélők rögzített, spontán diskurzusainak transzkripciói alapján teszek megállapításokat.

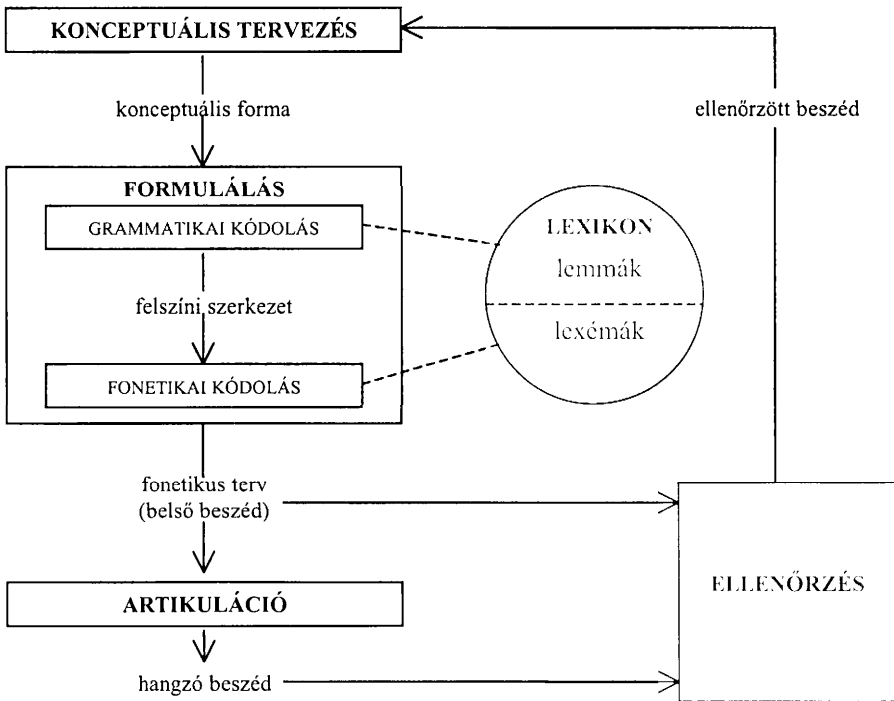
A dolgozat felépítése a következő: a 2. fejezetben röviden vázolom a szakirodalom által elfogadott és alátámasztott beszédprodukciónak modelljét, illetve a produkcióban jelentkező nehézségeket. A vizsgálat alapját képező korpusz bemutatása után (3.) a 4. fejezetben az *izével* kapcsolatos megfigyeléseket összegzem, s megpróbálom meghatározni azokat a beszédtervezés során adódó problémákat, amelyek áthidalására a kifejezés használatos. A 5. fejezetben a *hogyhívják* és a *hogymondjam* kerül vizsgálat alá. Végül a 6. fejezet foglalja össze a vizsgálatok eredményeit.

2. A beszédprodukciónak folyamata és hibái

2.1. A beszédprodukciónak modellje

A Levelt nevéhez fűződő beszédprodukciónak modelljét a beszéd tervezésének három szintjét különbözteti el egymástól (Levelt 1989: 8–28) (l. 1. ábra). A konceptualizációnak szintjén történik magának a közlendőnek a megtervezése az egyes jelentéselemek „összeválogatásával”. Ezen a szinten a megnyilatkozás preverbális, konceptuális formája készül el (preverbal message). Ehhez a következő szinten, a formulálás során adódik hozzá a nyelvi forma. Itt lép működésbe a mentális lexikon. A mentális lexikonban az elemek kettős reprezentációval rendelkeznek (l. még Levelt et al. [1999] is). Egy adott kifejezéshez tartozó lemma a szemantikai és szintaktikai jellemzőket foglalja magába, a lexéma vagy szóalak pedig a morfológiai és fonológiai jellemzőket. A lexikonból először a lemma aktiválódik, a szóalak csak utána. A lexikonbeli kettős reprezentációnak megfelelően a formulálás is két lépcsőben megy végbe. A grammatikai kódolás során a mentális lexikonból a megfelelő lemmák kiválogatása történik, amelyek között a konceptuális formának megfelelően a grammatikai viszonyok is kialakulnak. A grammatikai kódolás végeredménye a megnyilatkozás felszíni szerkezete (surface structure). A formulálás második lépcsője a fonetikai kódolás, amelynek során a mentális lexikonban tárolt elemek lexémaszintű reprezentációja aktiválódik, kialakítva a felszíni szerkezethez tartozó fonetikus tervet vagy más néven belső beszédet (phonetic plan, internal speech). Ebből végül a beszédprodukciónak harmadik szintjén, az artikulálás során lesz hangzó beszéd.

A beszéd tervezése és az artikuláció egyszerre zajlik, egyidejűségük eredményei a spontán beszédet tarkító megakadások, szünetek és hezitálások. A beszédtervezés során adódó nehézségek leküzdéséhez egy ellenőrző rendszer áll a beszélő rendelkezésére. Kettős perceptuális rendszer figyel a belső és az elhangzó beszédet is. Az önmonitorozás lehetővé teszi a még ki nem mondott és a hibás, tévesen kivitelezett elemek detektálását és javítását (Levelt 1989: 14).

1. ábra. A beszédprodukciónak modellje Levelt (1989: 9) nyomán

2.2. A beszédprodukciónak hibái

A beszéd egyszerre zajló tervezése és kivitelezése olykor „zavarja” egymást. Ebből a zavarból adódnak a nehézségek. Gósy (2002) a beszédbeli megakadásjelenségek eredetét vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a produkciónak bármely szintjén jelentkezhetnek zavarok. Úgy találja, hogy a legtöbb hiba a lexikális hozzáférés és az artikulációs tervezés között, illetve a nyelvi tervezés során jelentkezik.

A lexikális hozzáférés hibáit jelzik a szótalálási nehézségek – ezeken belül elkülönítendők egymástól az átmeneti szótalálási nehézségek (köztük az ún. „nyelvemen van” jelenségek) és a szókinchsiányból adódóak (Iványi 2001b, 2002, 2003). Előbbiek esetében az egyik, a mentális lexikon részét képező elemhez vezető út valamilyen oknál fogva nehéz, és így a célszót a beszélő nem tudja időben elérni ahhoz, hogy megnyilatkozása zökkenőmentes legyen. A „nyelvemen van” jelenség esetében a lexikai egység szemantikai és bizonyos szintaktikai jellemzői is elérhetők a beszélő számára (ezek ismeretét a „tudásérzet” explicit verbalizálása bizonyítja), ám a fonetikai formához való hozzáférés gátlása miatt maga a szóalak csak nehezen építhető fel (vö. Iványi 2003). Megeshet azonban, hogy a beszélő olyan szót, kifejezést keres, amely teljesen hiányzik a mentális lexikonából (vö. Iványi 2002).

Amikor a beszélő a tervezési folyamat valamilyen szintjén „megreked”, a beszédben hezitálás, szünetek jelezhetik, hogy a következő kifejezésen vagy a gondolat sor formálásán dolgozik. Ezek feltűnőek a beszédprodukciónak, hiszen megakasztják a spontán beszéd folyamatot. A hosszú, kitöltetlen szüneteket ki kell tölteni, ellenkező esetben a beszélő elveszít(heti) a beszédhez való

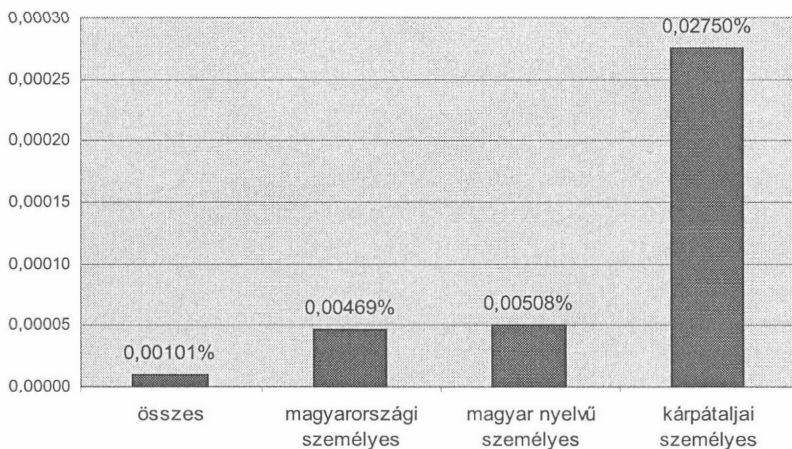
jogát.¹ A hezitáció idejének kitöltésére használhatók nem lexikális elemek (például beszédhangok nyújtása), kvázilexikális (például *ö*, *mm*) és lexikális kitöltők is (Rieger 2003: 48). Utóbbiak közé tartozik (egyebek mellett) az *izé*, a *hogyhívják* és a *hogymondjam*.

3. A korpusz

A megfigyelések alapját képező adatok többféle forrásból származnak. Legnagyobb részük spontán, magyar anyanyelvű beszélők rögzített diskurzusainak, illetve internetről letöltött televízió- és rádióműsorok hanganyagának transzkribált változatából származik.² Más adatoknak a Beregszászi–Csernicskó (2004) gyűjtéséből származó ártírt beszélgetés a forrása. Ezekon kívül a Magyar nemzeti szövegtár kárpátaljai személyes alkorpuszából az *izé* szótó száz, véletlenszerűen kilistázott előfordulását vettem be a korpuszomba, illetve a Nyelvbotlás korpusz (Gósy 2004) vonatkozó adatait. A tanulmány alapjául szolgáló, mintegy 8300 szót tartalmazó korpusz teljes terjedelmében megtalálható Fabulya (2007)-ben.

4. Az *izé* kettős arca

Ismert, hogy az *izé* az informális nyelvhasználatra jellemző kifejezés. A Magyar nemzeti szövegtár teljes korpuszában hozzávetőleg minden százazredik szó töve *izé*. A személyes alkorpuszban körülbelül húszszer szóra jut egy, ezen belül a magyarországi személyes alkorpuszban huszonegyezer szóból egynek az *izé* a töve, míg a határon túli személyes korpuszban minden hétezer-századiknak. A kárpátaljai személyes korpuszban pedig minden háromezer-hatszázadik szó töve *izé* (e relatíve nagyon gyakori előfordulás magyarázatát l. 4.1.1-ben).

2. ábra. Az *izé* szótó előfordulási gyakorisága a Magyar nemzeti szövegtár korpuszában

¹ A diskurzusokat szervező beszélőváltási mechanizmusról bővebben l. Sacks–Schegloff–Jefferson 1978; Iványi 2001a.

² A transzkripció jelek magyarázata megtalálható a dolgozat végén.

A folyóiratok és nyelvhelyességi kézikönyvek szerzői általában a töltelékszavak között tárgyalják az *izét* – ha egyáltalán foglalkoznak vele –, s „nyelvi igénytelenségre” utaló elemnek tekintik. A Grétsy–Kovalovszky szerkesztette Nyelvművelő kézikönyv (1980) az *izét* a *beszédtöltelékek* és a *pongyola stílus* címszó alatt említi. A kifejezéssel kapcsolatban a 19. század vége óta napvilágot látott írások nagyjából két szempontból közelítik meg az *izét*: egyrészt finnugor eredetét tárgyalják-vitatják – ezt A magyar szókészlet finnugor elemei (1971) *izé* szócikke foglalja össze –, másrészt nyelvemlékekben fellelhető és intuíción alapuló példák alapján megállapítják, hogy az *izé* valaminek, valakinek a nevét helyettesíti, ha hirtelen nem jut eszébe a beszélőnek a kérdéses kifejezés, vagy nem akarja azt kimondani (Simonyi 1876, Szinnyei 1912, Prohászka 1957, Juhász 1959). Az elsőként 1604-ből adatolható szóról 1645-ben Geleji Katona István már a következőket állapítja meg: „*Izé* mint egy transcendens a mi nyelvünkben: mert akármit, ha hamar eszében nem jut, a magyar mind *izé*-nek mond” (idézi Prohászka 1957: 245). A Magyar nyelv értelmező szótára a szónak kettős „jelentést” tulajdonít: „*Izé*. I. fn <Vkinek, vminek a nevét, megnevezését pótló szócska; olyankor mondjuk, amikor vmi v. vminek, vkinek a neve nem jut eszünkbe, v. vmit nem tudunk v. nem akarunk kimondani.> II. msz <A folyamatos beszéd megszakításaként v. nehezen induló beszéd bevezető szavaként, emlékeztetávarra, ill. laza, hanyag fogalmazásra valló mondatban.>”

Több száz, beszélgetés közben elhangzott *izé* (vagy pl. *idé* alakváltozat) és szövegkörnyezetének elemzése után azt látjuk, hogy valóban „többféle” *izé* létezik: az „egyiket” egyes szavak/kifejezések helyettesítésére használják a beszélők (erre a továbbiakban a *szóhelyettesítő izé* elnevezéssel utalok, s két altipusát különítem el), a „másikat” pedig akkor, amikor annak ellenére elkezdnek beszélni, hogy még nem tervezték meg a mondandójukat (*töltelék izé*). Keszler is elkülöníti egymástól a pótlóelem-funkciójú szavakat, kifejezéseket – köztük az *izével* – és a belőlük funkcióvesztéssel keletkező töltelékemeket (Keszler 1985: 16).

Többféle oka is lehet a beszélőnek arra, hogy ezt a kifejezést használja – például szótalálási probléma, szókinchhiány vagy „beszédkényszer” esetén (vagyis amikor a beszélő annak ellenére elkezdett beszélni, hogy mondandójának szerkezete, hangzó formája még nem épült fel). Az *izék* egyes „fajtáiról” szólva tehát a használatuk okáló szolgáló beszédproduktív nehézségekre utalok. Az *izé* használatát az alábbi példák szemléltetik:

A szóhelyettesítő *izé* – szókeresési probléma (1) vagy szókinchhiány (2) esetén:

(1)		(061) ³
JSné:	Áhh, hülye helyzet – ezt csak anyámnak lehet	
SI:	hát <u>csak</u> úgy ha fölvenni vv – <u>idére</u> diktafonra (2.0)	
SI:	mmikor ott van veled	
(2)		(041)
OM:	neked nincs meg a <u>izé</u> ? Aómm amit adtunk ofőnek – osztály –	
FM:	┌ lószart └ de igen	

A töltelék *izé* – „beszédkényszer” esetén:

(3)		(025)
FM:	nem tudom – <u>izé</u> – ez a háer ez érdekes dolog, de szerintem a személyügyi szervező az nem pont ugyanazt takarja	

A továbbiakban a szövegkörnyezet vizsgálatából következtek az *izé* nyelvhasználati és interpretálási szabályaira.

³ A jelzés a példák korpuszbeli sorszáma vonatkozik.

4.1. A szóhelyettesítő *izé*

A szóhelyettesítő *izék* legjellemzőbb tulajdonsága az, hogy átmenetileg vagy véglegesen más kifejezéseket helyettesítenek egy már megformált szintaktikai szerkezetben. A beszélő felépítette ugyan az üzenete szerkezetét, ám – a beszélgetésrészletek vizsgálata alapján – a szerkezetet kitöltő egyik elemet (még vagy egyáltalán) nem tudta előhívni a mentális lexikonból. Ezt a megnyilatkozásban az *izé* helyettesíti. A szóhelyettesítő *izé* leginkább szembeötlő tulajdonsága az, hogy gyakran toldalékolt alakban jelenik meg, esetragokkal van ellátva, vagy más módon van egy már kialakított szintaktikai szerkezetbe ágyazva, vagyis egy másik szót/kifejezést helyettesít (átmenetileg vagy véglegesen) egy szintaktikai struktúrában. Egy részük szinte azonnal „feloldásra kerül” a kimondás után – vagyis mielőtt a beszélőnek eszébe jut a megfelelő kifejezés, ki is mondja azt –, más részük pedig olyan jelentéssel bír, amelyet nehéz lenne egyetlen szóban kifejezni, ezért rövidebb-hosszabb körülírással, gyakran egy egész mellékmondatban lehet csak megfogalmazni.

A lexikális hozzáférés két szintje során (vö. 2. fejezet) a szemantikai és a szintaktikai jellemzők elérése megelőzi a fonológiai specifikációt; vagyis a lemma előbb aktiválódik, mint a lexéma. A spontán beszédprodukciónál, közelebbről az *izé* használatának vizsgálata során, az *izé* szerkezetbe ágyazottságából, toldalékoltaságából arra következtethetünk, hogy a még elő nem hívott elem lemmaszinten már elérhető volt akkor, amikor a megnyilatkozás szintaktikai megformálása történt, az elem csupán lexémaszinten nem volt elérhető. Már itt lehetősége nyílik a beszélőnek azonban arra, hogy a lemmát a megnyilatkozásba illessze, a „pótlexmákként” funkcionáló *izé* segítségével. Attól függően, hogy a kérdéses lemmához tartozó lexéma elérhető-e a beszélő számára, a megnyilatkozás további részében vagy ez a bizonyos lexéma fog megjelenni, vagy – ennek hiányában – a jelentés körülírása.

Ezen különbségek alapján különítettem el a szóhelyettesítő⁴ *izéken* belül a szókereső és a szópótló *izéket*. A szókereső *izék* átmenetileg helyettesítenek olyan lexémákat, amelyeket valamilyen oknál fogva nehezebben ér el a beszélő. Ezzel szemben a szópótló *izék* azoknak a jelentéseknek a megjelenítésére szolgálnak, amelyekhez vagy (feltehetően) nem található elem a beszélő mentális lexikonában, vagy nem is létezik egyetlen szó vagy kifejezés alakjában. Ilyen esetekben az *izé* jelentése csak körülírással oldható meg.

A továbbiakban a kétféle szóhelyettesítő *izé* részletes leírására tesztek kísérletet.

4.1.1. A szókereső *izé*

A szókereső *izék* átmenetileg pótolnak egyes lexémákat. Ezek a szóalakok az *izét* követően azonnal vagy némi késedelemmel megjelennek a beszédben. Az *izével* helyettesített lexémák az alapján azonosíthatóak, hogy ugyanúgy vannak toldalékolva, mint az *izé*. Az adatok alapján azt a megfigyelést tehetjük, hogy ezek a kifejezések meglehetősen ritkán használatosak (legalábbis a beszélő által). Az alábbi példa önmagában alátámasztja ezt a megfigyelést:

(4) (020)
FM: az életbe soha semmit nem csináltam még *izébe* atbáziskezelőbe

A beszélő még *életében soha semmit nem csinált* adatbáziskezelőben, ezért maga az *adatbáziskezelő* kifejezés sem tarthat az általa nap mint nap használt elemek közé. Néhány további példa ritkán használt szavak *izével* történő átmeneti helyettesítésére (csak az *izé-t* közvetlenül körülvevő szerkezettel):

⁴ A fentiek alapján egyértelműen indokolt lenne a *szóalak-* vagy *lexémahelyettesítő* megnevezés használata, a továbbiakban – az egyszerűség kedvéért – mégis a *szóhelyettesítő* megjelölésnél maradok.

- (5) Hát így Kárpátalján nincs is **izé** feszültség, szóval erre büszkék lehetnek (Kárp_06)
- (6) Habár mikor vótam a **izébe**, a lágerbe, há vót ott egy család. (MNSZ_14)

Az általam gyűjtött adatok között az alábbi kifejezések fordulnak még elő a szókereső izé után: *forgószél, digitális, aláhúzásjel, usb, mediterrán, diktafon, garbó, véna, konnektor, agyrázkódás.*

Horváth (2004) a megakadásjelenségeket vizsgáló kutatásairól szóló tanulmányában arról számol be, hogy az általa elvégzett kísérletekben várakozásai ellenére igen sok olyan megakadást talált, amely a lexikális hozzáféréssel állt kapcsolatban. A kísérletekben adott témakörben társalogtak az adatközlők: egy, a Holdat ábrázoló fiktív térkép segítségével kellett tájékozódniuk. Horváth feltételezése az volt, hogy a meghatározott témakör leegyszerűsíti a mentális lexikon elemeinek aktiválását. Ezzel szemben úgy találta, hogy az összes megakadás több, mint egyharmad része ezen a szinten jelentkezett. A nem várt eredményt azzal magyarázza a szerző, hogy az „ürszókincset” a mindennapokban ritkán használjuk.⁵

A szókereső *izé* ritkán használt kifejezéseket pótló jellege jól körvonalazódik a MNSZ személyes alkorpuszában, a kárpátaljai nyelvváltozatban. A MNSZ kárpátaljai személyes alkorpuszát jórészt kárpátaljai magyarokkal készített beszélgetések átiratai képezik. Az adatközlők – a lejegyzett szöveg alapján – két- vagy többnyelvűek, így talán nem meglepő, hogy számukra a magyar nyelv használata során a magyar szavak/kifejezések aktiválása nehézkes, lassabb. A korpuszból véletlenszerűen lekérdezett száz *izé* szótóvet tartalmazó lista alapján ezt mondhatjuk. A kárpátaljai magyar adatközlők nemritkán egy megnyilatkozásban többször is használják a szókereső (és a szópótló) *izét*. Előfordul, hogy olyan kifejezéseket helyettesítenek vele, amely az átlagos magyar egynyelvű beszélők esetében nagy valószínűséggel nem okozna elérési nehézségeket:

- (7) hát nehezebb a **izé** a helyzet, mert ugyi ... (MNSZ_02)
- (8) Hát nem vót, mert pontosan bejöttek az **izék**, 38-ba bejöttek a magyarok, addig vótak csehek. (MNSZ_21)
- (9) Hát nem kapta meg a **izét**, a kenyeret (MNSZ_24)

A szókereső *izék* a ritkán használt kifejezéseken kívül gyakran helyettesítenek tulajdonneveket: személy-, intézmény-, helyneveket stb. Ebből arra lehet következtetni, hogy a nevek előhívása éppúgy nehézkes lehet, mint a ritkán használt kifejezéseké.

- (10) Innét Kaszonyból **izé** vót, Varga Karcsi vót meg az a cigány. (MNSZ_17)

Saját gyűjtésű példáim között az alábbi tulajdonneveket helyettesítették még a beszélők *izével*: *Sziklasi, Vidám Vasárnap, Hit Gyülekezete, Kelemen Anna, West A4, Lyon-öböl, Jászapáti.*⁶

A szókereső *izé* – a megfigyelések alapján – ritkán használt kifejezések átmeneti helyettesítésére szolgál. A kevésbé gyakori szavak/kifejezések verbalizálásához hosszabb időre van szüksége

⁵ Gósy értelmezése szerint az aktív szókincset olyan nyelvi és beszédjelek alkotják, amelyeket egy adott személy gyakran használ; a passzív szókincs ezzel szemben ugyanazon személy ritkábban használt nyelvi és beszédjeleinek összessége (Gósy 1999: 122). Más tudományterületeken (idegennyelv-oktatás, anyanyelvi oktatás-nevelés) viszont a passzív szókincset hagyományosan azon nyelvi elemek köréként értelmezik, amelyeket nem használ ugyan, de megért a beszélő. Magam nem kívánok állást foglalni a passzív szókincs fogalmának kétféle értelmezése között, ezért a továbbiakban megmaradok a ritkán használt kifejezés mellett.

⁶ A megfigyelés alapján feltehetjük a kérdést: hol helyezkednek el a tulajdonnevek a mentális lexikonban? Esetleg azon kívül? Vagy a tulajdonnevek esetén is a szógyakorisági hatás érvényesül?

a beszélőnek.⁷ A **szógyakorisági hatás**, amelynek legfőbb és talán egyetlen megnyilvánulási terepe a szóalakhoz való hozzáférés sebessége, Jescheniak és Levelt (1994: 827) kutatásainak eredménye szerint a lexémászinon kódolódik. Az *izé* ritkán használt kifejezések átmeneti helyettesítésére való használata is ezt mutatja. Amikor a beszédtervezésben a formulálás szintjén aktiválódik a mentális lexikon, a kevésbé gyakran használt kifejezések szóalakjához való hozzáférés hosszabb időt vesz igénybe. A beszélőnek azonban nem kell megakasztania a tervezést ez idő alatt sem, ha a már aktivált lemmához egy **pótlexmát** kapcsol (*izé*). Így gond nélkül beilleszthető a kérdéses elem a megnyilatkozásba akkor is, ha a szóalak egyelőre nem elérhető. A megnyilatkozás interpretálása során a hallgatónak sem kell felfüggesztenie a munkát arra az időre, amíg a beszélő keres a mentális lexikonban, ugyanis a toldalékolt pótlexmával is „van dolga”. Az ugyanis meghatározott szerepet tölt be a szintaktikai szerkezetben, amely így kerek egész lesz, és értelmezhetővé válik. Később csupán a szerkezetbe ágyazott *izét* kell helyettesítenie a hallgatónak a megjelenő tartalmas lexikai elemmel. Természetesen mihelyt aktiválódik, a megfelelő kifejezés megjelenik a beszédben.

4.1.2. A szókereső *izé* feloldása

A ritkán használt kifejezések esetén gyakran az *izé* kimondása alatt eltelt idő éppen elég a szóalak aktiválásához, így az akár azonnal követheti a pótlexmát (l. pl. (4)–(7) fent). Természetesen megjelenhet a kérdéses szóalak a szintaktikai szerkezet egy részének vagy egészének kimondása után is (l. pl. (8), (10) fent), olykor pedig komolyabb problémákat okoz a keresett alak előhívása:

(11)	FA: Hát, meggondoltam magam, mondom eljövök én – az öregasszony ügyis csak a – <i>izét</i> nézi most a – rádió vagy a tévébe – a – azt a – hülyeséget – Vidám Vasárnap SI: aha (3.0) SI: [ja meg FA: [engem az nem érdekel olyankor SI: de hát érdekes hát ő <i>k</i> atolikus egyébként nem? FA: hátő az volt – valamikor SI: akkor mosmá nem? msmá áttért [() FA: [nem is vergődik a katolikus vallással, neki ez a <i>izé</i> – miazisten – ez van fölül most (3.0) FA: <u>H</u> it Gyülekezete SI: mh FA: nem jutott eszembe	(015)

Az első *izé* elhangzása után FA-nak még nem volt elérhető a *Vidám Vasárnap* kifejezés. A folytatás alapján értelmezhető a megnyilatkozás a *Vidám Vasárnap* kifejezés nélkül is: ekkor a hallgató arra gondolhat, hogy valamilyen műsorról van szó, ami a *néz* ige argumentuma, a szerkezet tárgya; vagyis az interpretáció egy értelmes szerkezethez vezet: 'az öregasszony most egy tévéműsort néz'. Később, az *izével* helyettesített lexikális elem folytatódó keresése során további jellemző derül ki a műsorról, nevezetesen az, hogy a beszélő hülyeségnek tartja. A *most* [ti. vasárnap délelőtt] – *tévében* – *hülyeség* jellemző jegyek mindkét beszédpartner, FA és SI számára is feltehetőleg elég jól körülírták a keresett kifejezést, a beszélő mégis tovább kereste azt. Miután elhangzik a *Vidám Vasárnap* kifejezés, ez a „jegyhalmaz” felülíródik a tulajdonnévvel.

⁷ „But even if word form access is unhampered, it is a lot harder for infrequent words than for frequent words; the difference in naming latency easily amounts to 50-100 milliseconds” (Levelt et al. 1999).

A második *izé* elhangzása után sem volt elérhető egy kifejezés FA számára, ott a további keresési időt a szünetek és a *miazisten* töltik ki. A megnyilatkozás folytatódik, majd három (!) másodpercnyi szünet után – amit a hallgató sem szakított meg – következik végül az *izét* feloldó név, a *Hit Gyűlekezete*.

Persze előfordulhat, hogy a folyamatos keresés ellenére sem elérhető a beszélő számára az *izével* helyettesített kifejezés vagy név:

(12)	SAné: Nem is a Gyula – nem is a Gyula mer a Gyula – az a v- izének volt a – azok is valamikor itt laktak – a Sziklasi Gyulák (1.5) mmm most nem jut az eszembe hogy kii k milyen lány volt a felesége neki . . .	(010)

Ilyen esetekben azonban a beszélők indokolják a feloldás elmaradását, ahogy a fenti példában is történik: a beszélő azzal indokolja a hiányt, hogy *nem jut eszébe* az illető személy neve.

Amennyiben az *izé* feloldása várat magára, a keresés során a beszélő további információt ad az *izé* jelentésére nézve (11)–(12). Ezek az információk lehetőséget adnak a hallgatónak arra, hogy megértse a megnyilatkozást akkor is, ha a keresés nem vezet eredményre.

Összefoglalva a szókereső *izéről* elmondottakat, az alábbiakat állapíthatjuk meg: ritkán használatos kifejezéseket vagy neveket helyettesítő pótlexéma; szerkezetbe ágyazottsága biztosítja a folyamatos interpretációt; a szóalakhoz való hozzáférés sebességének függvényében a feloldás megjelenhet közvetlenül a pótlexéma után vagy később is, esetleg meg is hiúsulhat.

4.1.3. A szópótló *izé*

A szóhelyettesítő *izéken* belül körülhatárolhatóak az olyanok, amelyeket a beszélők nem tudnak egyetlen szóval/kifejezéssel feloldani, vagyis egy számukra (feltehetően) ismeretlen kifejezést pótolnak vele. „Előfordulhat a beszélővel, hogy olyasmiről kíván megemlékezni, aminek a kifejezésére készen kapott eszköze nincsen. Egy furcsa külsejű házra utalva olyasfajta körülírás használatára kényszerülhetünk, mint »tanyára emlékeztető hétvégi házikó, kaliforniai stílusú gótikus toronnyal« – egyszerűen azért, mert ennél jobb, tömör kifejezés nem áll a rendelkezésünkre” (Clark–Clark 1977: 337, idézi Iványi 2002: 284). A szópótló *izé* esetében lényegtelennek tűnik az a megkülönböztetés, hogy az adott jelentés megnevezésére használatos kifejezést csak a beszélő nem ismeri, avagy egyáltalán „nincs is rá szó”. Az *izé* tehát használható egy, a beszélő mentális lexikonából hiányzó kifejezés pótlására is. A mentális lexikonban megtalálható lemmához a hozzá tartozó szóalak hiánya miatt a beszélő egy pótlexémát kapcsol (ez az *izé*), így az már beilleszthető a megnyilatkozásba, majd az egység szemantikai komponensének leírására körülírást használ. Az alábbi példa jól demonstrálja a beszélő mentális lexikonából hiányzó egységet pótló *izét*:

(13)	AK: Azér, me tudod akinek vót, mondjuk mán a lágerbe vót katona, hát én nemvótam, mert tizenhét éves vótam, hát akko mán jött az a <i>izé</i> hogy fölrották a rangokat, vissza a <i>izé</i> , hát akkor már ők éltek a jogokkal, de hát belepusztult ott is a nép. Aki kibírta hazajött.	(MNSZ_09)

4.1.4. A szópótló *izé* feloldása

A szópótló *izé* feloldása alapvetően különbözik a szókeresőtől, ugyanis itt nem egy, a beszélő mentális lexikonában átmenetileg nem elérhető, hanem egy teljesen hiányzó lexémáról van szó. A feloldást így az motiválja, hogy az *izé* jelentése egyértelmű vagy legalábbis körülírható legyen a hallgató(k)

sámára. A beszélő körülírással vagy nemverbális eszközökkel, gyakran gesztusokkal próbálja meg rávezetni erre a hallgatót. A szóbeli körülírás mikéntje a beszélő nyelvi-mentális képességeinek függvényében változik. Lehet rövid, frappáns (14), (tag)mondatnyi terjedelmű (15), olykor pedig a beszélő egy másfajta szerkezetben próbálja meg újrafogalmazni az *izét* tartalmazó megnyilatkozásrészt (16):

- (14) (003)
 FM: csakhogy akkor nála nem volt semmilyen *izé* – pótkispárna meg ilyesmi és akkor 'hh gyorsan arra a hétre így elvittem oda a cuccomat
- (15) (MNSZ_36)
 AK: Szóga vót legtöb, mert tudod mit, vót olyan *izé*, hogy úgy híjták, hogy hatos házak. Érted? Hat család lakott egy zsidó munkásnak, zsidó munkások, zsidóknak vót a munkásai. Hat család egy *izébe*, egy ajtón jártak ki. Egy ajtón, csehek alatt.
- (16) (082)
 KIné: tudós asszonyok vótak nagyon tudtak mindent. És, – mindenhol. Azok a – férfimunkába is helytáltak – meg a női munkákba is. Meg a főzésbe is. – Sokszor le vagyunk véve a Sárköziek kedig nem a sárközi izéhő tartozunk. Mink a váraljai a Tolna megye Váraljához tartozunk.

Iványi a nem anyanyelvi szókinchsiány leküzdési stratégiáinak klasszifikálásakor a következőket említi (Iványi 2002: 296–7): körülírások, helyettesítés ugyanabból a fogalmi körből származó egységgel, a beszélő által megfelelőnek tartott szóalak használata egy közel fekvő fogalmi körből, példák felsorolása, anyanyelvi ekvivalens használata, jelentést nélkülöző utalószó használata, új szóalkotás. Ezeket a stratégiákat használják a beszélők az *izé* feloldása során is. Új szó alkotása érhető tetten a *pótkispárna* tömör és frappáns kifejezésben (14). FM ebbe sűrítette a 'vendégek számára fenntartott ágynemű' és a 'kispárna' jelentést. Az ilyen és ehhez hasonló megoldások hapax legomonnak, egyszer adathozható kifejezésnek tűnnek, amelyek a beszélők leleményességét tükrözik.

A felsorolt „nyelvi” eszközök mellett a beszélők más stratégiát is alkalmazhatnak: szavak helyett gesztusaikkal vezethetik rá a hallgatót az *izé* „jelentésére”, ha a szavakkal történő körülírás túlzottan bonyolult, nehézkes lenne:

- (17) (002)
 MD: Úgy nő a hajad mint fateromnak neki is itt így itt ilyen kis *izés* (1.5) csak neki
 FM: mint Miki egér
 MD: ☺ csak neki úgy nő a haja hogy hogy így pont így rá tudja *izé* és akkor nem olyan hogy pl így ráfésüli hanem úgy úgy nő hogy így – oldalra és mikor ...

Az *itt ilyen kis izés* utáni másfél másodpercben a beszélő két ujjával ívet rajzolt a szemöldökei fölé a haj vonalára, egyértelművé téve így a hallgató számára az *izés* jelentését – amit FM ezután – mintegy ellenőrzésként – szavakba öntött.

Összefoglalásként az alábbiakat állapíthatjuk meg a szópótló *izéről*: az *izét* gyakran azokban az esetekben használják a beszélők, amikor egy általuk nem ismert lexémát pótolnak vele; a szókinchsiány legyőzésének egyik stratégiája a pótléxémaként használt *izé* + a szemantikai összetevő körülírása, illetve elmutogatása; a hallgatók is verbalizálhatják a bennük létrejött interpretációt.

Iványi (2002) a szókinch hiányosságainak problémáját konverzációelemzési módszerek segítségével elemző tanulmányában áttekinti a kognitív nyelvészeti szakirodalom által leírt, a szókinchsiány leküzdésére alkalmazott megoldási kísérleteket. Koll-Stobbe (1994) alapján említi a hiponimák vagy

„passepartout”-szavak alkalmazását mint a szókincshiány miatt fellépő nehézségek áthidalásának egyik módszerét. „Koll-Stobbe ezeket a p a s s e p a r t o u t -szavakat olyan, jelentésükben bizonytalan leírásokat tartalmazó kifejezéseknek nevezi, amelyeket helypótló szavakként használhatunk (Koll-Stobbe 1994: 57), mint pl. a *dolog* vagy *izé* szavak” (Iványi 2002: 299–300). Láthattuk azonban, hogy az *izé* korántsem csak a szókincshiány leküzdésére használható, hanem az átmeneti szótalálási nehézségek esetén is.

A szóhelyettesítő *izével* kapcsolatban elmondottak alapján az alábbi megállapításokat tehetjük. Az *izé* univerzális pótléxmaként használható azokban az esetekben, amikor a lexikális hozzáférés két szintje közül a lemmaszintű reprezentáció elérhető, de maga a szóalak még nem. Ilyenkor a konceptualizációs szinten kialakított megnyilatkozás annak ellenére „továbbvihető” az artikulációs szintre, hogy a közbülső szinten, a formulálás során az egyik lemmához nem kapcsolódott hozzá a „saját” lexemája. Ily módon a szókeresési nehézségek vagy a szókincshiány miatt nem kell leállnia az artikulációnak. Így bár maga a szóhelyettesítő *izé* is javításnak tekinthető abban az értelemben, hogy segítségével a beszélő leküzdheti a beszédprodukciónban bekövetkező nehézségeket, maga az *izé* is javításra szorul – vagyis a beszélőnek fel kell fednie a pótléxmával helyettesített kifejezést vagy annak jelentését. Természetesen, ha a hallgató nem tud interpretálni egy megnyilatkozást azért, mert benne egy feloldatlan szóhelyettesítő *izé* szerepel, javítást kezdeményez:

(18)		(018)
SzM:	hát az nem tök rég – olvastam a izéjét	
	(1.0)	
FM:	mizéjét	
SzM:	a levelét	
	(2.0)	
FM:	levelét?	
SzM:	tudod az osztályost! a brigád	
FM:	<u>aaz</u> hát az ténleg nem volt tök régen!	

A hallgatóban az *izé* javításra való várakozást ébreszt. Ez a várakozás tetten érhető a javításkezdeményezést követő egy másodperces szünetben, ahol a hallgató arra vár, hogy az alábbiak közül valamelyik bekövetkezzen: 1. feloldásként jelentésszerű, birtokos személyraggal ellátott accusativusi kifejezés, 2. további, szókeresésre utaló kitöltött (!) hezitáció, 3. körülírás vagy 4. a szerkezetileg előre megtervezett megnyilatkozás további elemei. Miután ezek közül egyik sem következett be, FM, a hallgató javítást kezdeményezett (*mizéjét*), mivel SzM megnyilatkozásának egy része értelmezhetetlen maradt számára. A külkezdeményezést megfelelő formájú javítás követi (*levelét*).⁸

A megfigyelt, *izére* vonatkozó adatok alapján azonban azt mondhatom, hogy ritka a fentihez hasonló javításkezdeményezés. A beszélők ugyanis általában megfelelően használják az *izé* pótléxmát: vagy csak átmenetileg helyettesítenek vele egy általuk is ismert kifejezést, vagy – amennyiben nem ismerik a kérdéses szóalakat – megfelelően körülírják a jelentést.

Olykor azonban egy kifejezés helyettesítésére használt *izé* feloldásának teljes hiánya mégsem vezet félreértéshez. Az *izé* jelentése ilyenkor a szövegkörnyezet alapján jól körülírható, mint az alábbi példában: *izéltem ~ gondolkodtam*:

(19)		(060)
SAné:	nézd nézd anyád is úgy van hogy ugye ő is má hány éve ott lakik	
JSné:	Peer [sze	
SAné:	Öö-ötven	
	(2.0)	

⁸ A javítás jelen esetben még mindig nem volt elegendő ahhoz, hogy a társalgás folytatódhassék, ezért újabb javításkezdeményezés és önjavítás következik, amely végül is megértéshez vezet.

JSné: ötven hét óta
 SANé: ötvenhét óta. Naa azon ^o **izéltem** mostan mer ötvenhatba vót a foradalom – ...

Az *izé* ilyen használata a nyelvi ökonómia egyik megnyilvánulása az informális beszédhelyzetekben. „A normális beszélgetés során sok minden kimondatlan marad a Grice-féle mennyiségi maxima értelmében. Egy mindennapi interakciót olyan kooperatív folyamatként kell elgondolnunk, amelynek során mindkét fél gazdaságosságra, erőfeszítéseinek minimalizálására törekszik. Csak annyit mond ki, amennyiről feltételezi, hogy a másik számára az interakció folytatásához feltétlenül szükséges” (Coulmas 1992: 324; idézi Huszár 2005: 67). A gazdaságosság a fentihez hasonló *izé*-használat esetén abban érhető tetten, hogy a szövegkörnyezetből elérhető a jelentés, így nem kell azt semmilyen módon sem pontosítani. Az ilyen használat azonban meglehetősen ritka a pótlélexéma-funkcióban használt *izé*hez képest.

Itt említhetjük még a **tabukerülő izéket** is, vagyis azokat, amelyekkel a beszélők „illetlen” kifejezések kimondását kerülik el. Ezek használata esetén is egyértelmű a hallgató(k) számára – vagy legalábbis a beszélő úgy hiszi, hogy a hallgatóság számára egyértelmű –, hogy az *izé* mely kifejezést helyettesíti, ezért nem következik utána feloldás. A beszélő azzal, hogy az „illetlen” kifejezést egy *izével* helyettesíti, talán azt a látszatot igyekszik kelteni a partner(ek)ben, hogy nem is ismeri az illető kifejezést. Az alábbi leírás egy magát az interneten hirdető könnyűvérű lányról szól:

(20) (089)
 AS: és olyan képek is voltak rajta, félmeztelenül így cicibe táncikál,
 ·h rá van így az arcára így száradva a **izé**, – és akkor egyszercsak
 így valaki bejelentette, és **letiltották** az egész rendszerről azt a
 kislányt

4.2. A töltelék *izé*

Az eddigiekben tárgyalt szóhelyettesítő *izék* közös jellemzője volt, hogy egy másik lexémát helyettesített átmenetileg. Van azonban az *izéknek* egy ezektől elkülönülő csoportja: a töltelék *izék*. Keszler töltelékiszavakról írt tanulmányából (1985: 16) is az derül ki, hogy az olyan szavak és kifejezések, amelyek rendszerint egy másik szót, kifejezést helyettesítenek, töltelékiszóvá válnak abban az esetben, amikor éppen nem a pótlóelem-funkciójukat teljesítik. Ezek között említi az alábbiakat: *hogyszívják, ilyen, izé, meg minden, olyan, vagy valami*.

A töltelék *izék* szembetűnő formái jellemzője a toldalékolatlan, esetrag nélküli megjelenés:

(21) (MNSZ_01)
 AK: Ott a vonatba jó, **izé**, persze hát

(22) (065)
 FI: nincsen semmi joga belenyúlni a gyerekek a táskájá [ba,=
 FM: aha,
 FI: =és hogy – hogy **izé**. – és ott **osztotta** a **gyerek** a **tanárt**,

Az *izé* a fenti példákban nem illeszkedik a megnyilatkozás szintaktikai szerkezetébe. Ez a szerkezet hiányos, még felépítetlen állapotáról árulkodik, vagyis arról, hogy a beszélő még nem formálta meg a mondandóját. Ezt látszik alátámasztani Gósy is, aki a Nyelvboltás korpusz gyűjtési módjáról írt bevezetőjében egyes, *izét* tartalmazó megnyilatkozásokkal kapcsolatban úgy találja, hogy azok produkciója során a beszélő még a tartalmi elemek „válogatásánál” tart, vagyis még nem tudja pontosan, mit és hogyan mondjon. Gósy szerint az ilyen nem kész közlések „a fogalmi szint és a nyelvi

átalakítás diszharmonia-jelenségei” (Gósy 2004: 10). A levelti modellből kiindulva azt mondhatjuk, hogy a töltelék *izé* azt jelzi, hogy a beszélő a beszédprodukciónak a konceptualizációs szintjénél tart, s a tartalmi válogatás idejét tölti ki az *izével*.

Az *izének* a tartalmi válogatást jelző jellegét támasztja alá az is, hogy gyakran mellékmondatok elején áll, a mellékmondatot bevezető kötőszó közelében-szomszédságában. Ez olykor egybeesik a megnyilatkozás elejével:

(23) (094)

AS: egy hóónapja sem voltak együtt a kisfiúval oszt *izé* – hh jött az anyukája hogy hát ((mutatja)) – „hhá hhá hhá” – kisfiú meg így ((mutatja)) „hm, csóókolom”

(24) (021)

FM: *izé*. Tudod kit fogok megkeresni itt mindjárt az iwiwen?

Természetesen a gondolkodási-tervezési idő kitöltésének más módjai is vannak. A hezitációs szüneteket az *izéhez* hasonló lexikális töltelőelem mellett nem- vagy kvázi-lexikális elemek is kitölthetik (vö. Rieger 2003: 48).

A töltelék *izéről* tehát megállapíthatjuk, hogy valóban beszéd-töltelőként (és nem pótlexmaként) funkcionál azokban az esetekben, amikor a beszélő annak ellenére elkezd beszélni, hogy még csak a beszédprodukciónak a konceptuális szintjénél tart, így még sem fogalmi, sem grammatikai, sem fonetikai, sem artikulációs terve nincs a megnyilatkozása tekintetében. Vagyis **amikor a konceptuális szinten kezdődik egy tervezési folyamat, a tervezési munkához szükséges idő kitöltésére (is) alkalmas az *izé*.**

Összefoglalva az *izével* kapcsolatban elmondottakat: a kifejezést vizsgálva többféle előfordulási környezettel találkoztunk, ami többféle beszédtervezési nehézséget jelzett, s azt, hogy az *izé* különféle problémák megoldásában-áthidalásában is alkalmazható nyelvi eszköz. Láthattuk, hogy „univerzálisan” használható lexéma azokban az esetekben, amikor a beszélő a beszédtervezési folyamatban valamilyen nehézségbe ütközik. Pótlexmaként használható akkor, ha valami miatt nem érhető el egy adott lemmához tartozó szóalak – vagy azért, mert a ritkább használat miatt előhívásához hosszabb idő szükséges, vagy azért, mert teljesen hiányzik a beszélő mentális lexikonából –, de használható beszéd-töltelőként is akkor, ha a produkciós folyamat még a konceptualizációs szintnél tart. Mindkét esetben a beszéd folyamatosságát biztosítja, s így a beszédtervezési produkció hibáinak javítását szolgálja.

A továbbiakban a *hogyhívják* és *hogymondjam* lexikális kitöltőelemek leírására tesztek kísérletet.

5. További elemek a beszédprodukciónak a hibáinak javításában: (lexikalizálódott) frázisok

Korpuszomban számos adat található a lexikalizálódott (?) *hogyhívják*ról és *hogymondjam*ról (és persze különböző változataikról: *hogyhíjják*, *hogyismondjam*, *hogymondjamcsak* stb.). Látszólag nem sokban különbözik a két kifejezés, mivel mind a kettő valamilyen megnevezésbeli problémát, nehézséget jelez. „Színönimáknak” is vélhetnénk őket, megfigyeléseim alapján azonban azt mondhatom, hogy nem helyettesíthetik egymást. A szóhelyettesítő *izéhez* hasonlóan pótlexmaként használható a *hogyhívják*, a *hogymondjam* pedig a konceptuális tervezés során létrejött konceptuális forma, és a felszíni szerkezet létrehozása között bekövetkező problémák áthidalásában, a beszédtervezést jelző szünet kitöltésében játszik szerepet.

5.1. Hogyhívják

Az *izén* kívül számos más kifejezés is használható pótléxémaként. Ezek egyike a *hogyhívják*, amely szintén kettős képet mutat: pontosan azokban az esetekben használható, mint a szóhelyettesítő *izé*.⁹ ritkán előforduló, tehát nehezebben elérhető lexémák átmeneti helyettesítésére, valamint a beszélő mentális lexikonából hiányzó kifejezések pótlására. Feloldásuk módja is megegyezik az *izékével*: az átmenetileg helyettesített, s később elérhetővé vált elem kimondásával, illetve a jelentés körülírásával oldhatók fel. Az alábbi példák demonstrálják a – kettős funkciójú – *hogyhívják*-ot:

Kifejezések átmeneti helyettesítése használt *hogyhívják*:

- (25) (116)
 SANé: ...mer még mikor fogod te te kapni ma – aa
hogyhívják a családi pótlékot

Az adattári példákban a következő – ritkán használt – kifejezéseket helyettesítették a beszélők *hogyhívják*kal: *gáz* 'a gázzsámla végösszege', *olajkályha*, *politechnikum*, *brigádvezetés*, *városfejlődés*, *államkölcson* stb.

A beszélő által nem elérhető kifejezések pótlására használt *hogyhívják*:

- (26) (Kárp_04)
 AK: ... Hát ugyi büszkék vagyunk erre **őö hogyhívjákra**, aa magyar **hogyhívják**
 őö szóval ő az előbb is kérdeztem, hogy ezt a főiskolát finanszírozza a magyar állam?
 Igen. hát mondjuk büszke vagyunk erre, büszke vagyunk a beregíre, a dobronyira,
 a tivadarfalvira, a técsőire, meg arra, hogy Gyertyánligeten má magyar iskola van, ...

Az *izé* és a *hogyhívják* tehát (részben) azonos funkciót betöltő kifejezések a magyar nyelvben, amelyet az alábbi példa demonstrál. Ha nem ugyanannak a problémának a leküzdésére irányulna a két kifejezés, a beszélő nem használhatná őket egyszerre:

- (27) (037)
 SANé: **Öö, hogyhívják** h **őö izé** vót nekik persze.
 Vvalamilyen jó tékonysági mittudomén micsoda,
 h volt, meg vacsorát is – kétezer forint volt a belépő,
 és akkor ők táltalták föl és [ehhez kellett nekik fehér kötő
 FM: [**Óó!**

Az *izé* és a *hogyhívják* tehát azonos hiba esetén használható javításra, mégis: köztük markáns különbségek vannak. Az *izé* rövid, egyelemű szó, kimondásához mintegy 4–500 ms-nyi időre van szükség – a *hogyhívják* lexikalizálódott frázis, kimondása körülbelül 800–850 ms-ig tart. Ezenkívül az *izé* mindenféle „inherens” jelentést nélkülöző lexéma, míg a *hogyhívják* magában hordozza a beszélő megnevezéssbeli nehézségeit. A szóhelyettesítés tekintetében a *hogyhívják* nem olyan széles körben fordul elő, mint az *izé*. Erre a nyelvi gazdaságosság lehet a magyarázat: a rövid és „jelentés nélküli” *izé* is be tudja tölteni azt a funkciót, amelyet a hosszabb, „jelentéses” *hogyhívják*. Teljes korpuszom alapján azt mondhatom, hogy egyes beszélők mégis inkább jellemzően a *hogyhívják*-ot

⁹ Az *izéhez* hasonlóan a *hogyhívják* feloldása is elmaradhat a nyelvi ökonómia jegyében olyan kifejezések helyettesítése esetén, amelyek a szövegkörnyezetből, a diskurzus előzményeiből egyértelműen vagy nagy valószínűséggel kikövetkeztethetők – vö. 4.1.

és kevésbé az *izét* használják, míg mások szinte kizárólag az *izével* helyettesítik az egyes kifejezéseket. Ez arra utal, hogy a beszélőknek saját technikáik vannak a beszédprodukciónak hibák leküzdésére (vö. Gósy 2003: 274).

5.2. Hogymondjam

Mivel a *hogyhívjakot* párhuzamba állíthattuk a szóhelyettesítő *izével* az általuk javított beszédprodukciónak azonossága folytán, csábító a *hogymondjam* és a töltelék *izé* közötti párhuzam gondolata. Ez a kifejezés is akkor jelenik meg, amikor a beszélőnek a fogalmazással kapcsolatos nehézségei támadnak. A *hogymondjam* azonban legalább annyira eltérően viselkedik a töltelék *izétől*, mint a *hogyhívjától*. Míg ugyanis a *hogyhívják* pótlexmákként használatos, a töltelék *izé* pedig a tartalmi válogatás idejét tölti ki, a *hogymondjamról* ezek egyike sem mondható el. Itt ugyanis nincs szó arról, hogy a beszélőnek szóalálási nehézségei lennének. A problémát a beszédtervezés során a már kialakult gondolat, koncepció nyelvi formába öntése, vagyis a konceptualizációs szintről a formulálás szintjére lépés okozza a beszélőnek. A beszélők „félbehagynak” egy már megkezdett nyelvi szerkezetet, majd röviddel ezután egy **másik, hasonló tartalmú, de eltérő formájú szerkezetbe kezdenek bele:**

(28) (083)

Mv: téged ez meglepett egyébként?

PTG: hát életembe nem rugdosták még az ajtó [mat éjféلكor=

Mv: ☺ ☺

PTG: =tehát – ez egy új -hh **hogymondjam** az embernek mindig
őő új dimenziókat nyithat meg hogyha egy új helyre
megy el

(29) (086)

BB: na de egy diplomatát – **hogymondjamcsak** – nem lehet
a figyelmét elaltatni ha jó diplomata

A fenti példákban a *hogymondjam(csak)* előtti (félbemaradt) és utáni szerkezetek, nyelvi formák ugyanarra a tartalomra irányulnak (*újdonság, diplomata*), de eltérő formájúak. A (28) példában a „félbehagyott” szerkezet kimondott része: *ez egy új*, majd levegővétel és a *hogymondjam* után egy másik szerkezet következik: *az embernek mindig őő új dimenziókat nyithat meg...*, az *új* az első előfordulása alkalmával a még ki nem mondott összetett állítmány névszói részének jelzőjeként szerepel(het), míg másodjára a tárgy jelzője. Ugyanígy az (29) példában a *na de egy diplomatát* hangzik el először, majd az „átalakítás” után *nem lehet a figyelmét elaltatni ha jó diplomata* formát kap. Az első szerkezetben a *diplomata* accusativusi, a másodikban nominativusi esetben áll. Mindez amellel szól, hogy a konceptualizációs szinten megtervezett közlendőjüket a beszélők „első nekifutásra” nem tudták megfelelő módon formulálni. Folytatódott ugyan a beszédtervezés a grammatikai-fonetikai kódolással, s maga az artikuláció is megkezdődött, de a beszélők **visszaléptek a formulálás szintjéhez**, s a korábban összeállított üzenethez új formát rendeltek.

A beszédprodukciónak nehézség forrása az, ami miatt tehát nem állíthatjuk párhuzamba a *hogymondjamot* a töltelék *izével*. Utóbbi ugyanis a hosszadalmas konceptuális tervezés miatti beszédszünetet tölt(het)i ki, az előbbi viszont a(z újra)formulálás szintjén jelentkező nehézségről tanúskodik.

5.3. A *hogyhívják* és a *hogymondjam* lexikalizálódásáról

Bár jelen tanulmányban a *hogyhívják* és a *hogymondjam* beszédproduktions hibák leküzdésére alkalmas volta miatt kapott helyet, mindenképpen szólnunk kell „eredeti alakjukról” is. A *hogyhívják?* kérdés elsősorban valakinek/valaminek a (tulajdon)nevére (l. (30)) vagy egy bizonyos jelentésű kifejezésre kérdez rá. A *hogymondják?* kérdés ugyancsak valaminek a megnevezésére használt kifejezésre kérdez rá (l. (31)) (illetve ennek helyes kiejtésére) – de tulajdonnevek esetén nem használható. Használatuk során körül kell írunk azt a személyt, tárgyat, jelenséget, fogalmat – vagyis azt a jelentést –, amelynek a megnevezésére használatos kifejezést szeretnénk megtudni – csak így lehetünk biztosak abban, hogy a címzettben az általunk elgondolt jelentés körvonalazódik. Minthogy az alábbi példákban a beszélők szókeresési-szótalálási nehézségbe ütköztek, kérdésük „külségség” kérésére irányul (vö. Iványi 2003: 78). A címzett(ek) a partner(ek), aki(k)től a beszélő a választ várja:

- (30) (050)
 DZ: írjál be
 GJ: elszmókolunk egy cigit? Zozó
 FM: addig én keríték ide ↗ gyorsan
 → DZ: konkrét valami m **hogyhívják** azt
 milyen félsziget
 FM: mér? vannak ilyen félszigetes képek...
 (31) (nyb_17)
 Akkor miért disznót termelsz – ő – vagy **hogyhívják**?

Ugyanígy a *hogyhívják*, *hogymondják* határozós szerkezetek használatával is valakinek/valaminek a nevére, helyes megnevezésére-kiejtésére (illetőleg az ezzel kapcsolatos ismeretek hiányára) utal a beszélő:

- (32) (MNSZ_06)
 AK: ...például ott van az a tanítónő né, Balogh Teri vagy **hogyhívják** azt,
 nem tudom én.
 (33) (058)
 GJ: jelöld ki,
 FM: oké
 DZ: de csak egy kicsit jelölj ki ne olyan nagyot
 GJ: jó, és akkor edit kopi me merged vagy mördzsd vagy mittudomén
hogyhívják merged az, és kontrol ee mosmár menni fog

A *hogyhívják*, *hogymondják* frázisok esetében a személyek, tárgyak stb. egyezményes megnevezésére irányuló utalást jelzi az ige T/3. személyű ragozása is. A *hogyhívják* és a *hogymondjam* között az igeragozás eltérése másféle különbséget is jelez: az E/1. személyű ragozás olyan problémára utal, amelynek megoldását a beszélő (elsősorban) önmagától várja.

A *hogyhívják* és a *hogymondják* frázisok közül azonban csak az előbbi lexikalizálódott, s vált kifejezések helyettesítésére használatos pótlexmává. Erre éppen az lehet a magyarázat, hogy a *hogyhívják?* kérdéssel érdeklődhetünk tulajdonnevek iránt is, illetve a *hogyhívják* határozói frázis is utalhat ilyenekre, viszont a *hogymondják(?)* nem (vagy legalábbis csak a helyes kiejtésre). A *hogyhívják* pótlexéma állhat tulajdonnevek helyett is, amint azt az *izé* esetében is tapasztalhattuk:

- (34) (120)
 SANé: sőt még ⁰ **hogyhívják**rol is hoztak neki Makórol fát.

A kifejezés egyetlen lexémává válásának adathozható bizonyítékai az alábbi különféle toldalékokkal ellátott *hogyhívjások*: *meghogyhíjálkoltá magát, hogyhívjálkot, hogyhívjálkra, hogyhíjálkoltak, hogyhíjálkja, hogyhíjálkjára* stb. Ez azt mutatja, hogy az immár egy elemmé vált kifejezés teljesen elveszítette az eredeti szintaktikai, morfológiai és szófaji jellemzőit. Ugyanakkor megőrződött benne a 'valaminek a megnevezésével kapcsolatos probléma' jelentéselem, s ez teszi alkalmassá a nehezebben vagy egyáltalán nem elérhető szóalakok helyettesítésére.

A *hogymondjam* esetében kérdéses a lexikalizálódás. Ez a kifejezés nem toldalékolható „újra” (mivel nem pótléxémaként illeszkedik egy megnyilatkozásba), ezért nem mondhatjuk azt, hogy szintaktikai-szófaji jellemzői „eltűntek” volna. Míg például a *mostan aa hogyhívják nagyon sok vót* (118) megnyilatkozásban a *hogyhívják* alanyesetű főnévként értelmeződik, nem pedig határozószókból és ragozott igéből álló frázisként, addig a *hogymondjam, hogyismondjam, hogymondjamcsak* mindig frázisként interpretálódik, annak minden szintaktikai, morfológiai, szófaji és jelentésbeli vonásával együtt. A lexikalizálódás/lexikalizálódottság mellett csak azzal lehetne érvelni, hogy panelszerűen, egy bizonyos beszédprodukciós nehézség esetén használt elemek ezek, és kiejtéstük, intonációs mintájuk alapján egyetlen egységnek tűnnek.

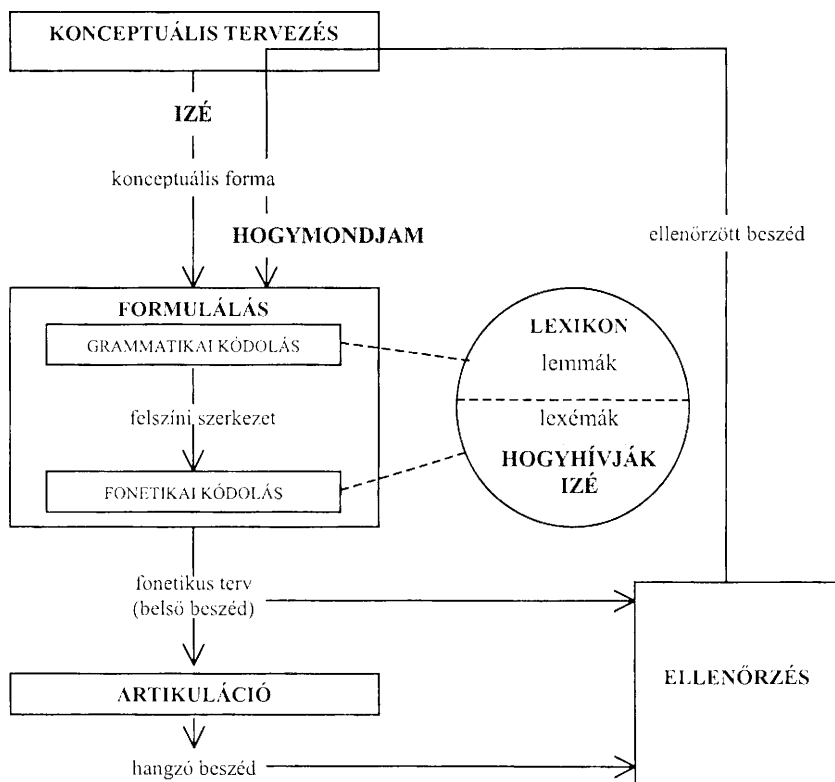
Az első ránézésre egymáshoz nagyon hasonlóan tűnő *hogyhívják* és *hogymondjam* tehát eltérően használható. A *hogyhívják* pótléxémaként viselkedik, s a beszédtervezés során a mentális lexikonból való válogatás során felmerülő nehézségek áthidalására alkalmas. A *hogymondjam* ezzel szemben az artikulációtól a formulálás szintjére való visszalépés esetén használható, és a konceptuális forma nyelvi formává alakításának nehézségeit jeleníti meg. Míg a *hogyhívják* egyértelműen egyetlen egység, egy lexéma, addig a *hogymondjam*-ról ezt nem lehet teljes bizonyossággal állítani. Az viszont jól látható, hogy a két kifejezés nem cserélhető fel egymással, vagyis **választásuk szabályos, az adott beszédtervezési probléma függvénye.**

6. Eredmények

Vizsgálataim tárgyai a beszédprodukciós mechanizmusban jelentkező „diszharmonia-helyzetek” kezelése, a hibák javítása során használt lexikális elemek voltak: az *izé*, a *hogyhívják* és a *hogymondjam*. Választásuk az adott tervezési hiba függvénye. Az eredményeket összefoglaló jelleggel – a levelti beszédprodukciós modell keretében – a 3. ábra szemlélteti:

Az *izé* hezitációs szünetet kitöltő elemként funkcionál akkor, amikor a beszélő a beszédprodukció során a konceptualizálás szintjénél tart. A *hogymondjam* akkor használatos, amikor a beszéd konceptuális formájához téves vagy nem megfelelő formát hozott létre a beszélő, ezért vissza kell térnie a formuláláshoz. Az *izé* és a *hogyhívják* pótléxémaként használható abban az esetben, ha a beszélőnek nehézsége támad a nyelvi megformálás szintjén a már kiválasztott lemmához tartozó lexéma kiválasztása során. Ugyanígy pótléxémaként funkcionálhatnak akkor is, ha a beszélő mentális lexikonából bizonyos lexémák hiányoznak. A két, azonos funkciójú kifejezés között markáns különbség az, hogy a *hogyhívják* lexikalizálódott frázis, amely elveszítette eredeti tulajdonságait, de megőrizte jelentését. Az *izé* és a *hogyhívják* azonban csak átmeneti megoldások a beszélgetés során, ugyanis a segítségükkel létrehozott megnyilatkozás rendszerint értelmezhetetlen a hallgató számára. Ezek a kifejezések feloldásra, javításra szorulnak, őket a helyettesített lexémának vagy – hiánya esetén – a jelentés körülírásának kell követnie.

Az *izé*, a *hogyhívják* és a *hogymondjam* olyan nyelvi eszközök, amelyekkel eredményesen kezelhetők a beszédtervezés során újra meg újra megjelenő különféle nehézségek, s mintegy „töredezetségmentesítőként” használhatók a beszédben. Segítségükkel kitölthetők a gondolkodás szünetei, s így nem fenyegeti a beszélőt az a veszély, hogy a kitöltetlen szünet miatt elveszíti a beszédhez való jogát a diskurzusban. Az *izé*nek és társainak tehát igenis van létjogosultságuk, használatuk a spontán beszélgetésekben csak nehezen kerülhető el, így használatuk oka nem feltétlenül a nyelvi igénytelenség.

3. ábra. A lexikális javító elemek a beszédprodukción folyamatában

Transzkripció jelek

- (1.5) megmért szünet (másodperc.tizedmásodperc)
 – nem mért, rövid szünet a megnyilatkozáson belül
 látod az aláhúzás nyomatékot jelöl
 [a bal oldali szögletes zárójel az átfedéseket jelzi a beszélgetésekben
 = egyenlőségjel kapcsolja össze az egymást követő, de különböző résztvevőktől származó megnyilatkozásokat, ha közöttük nincs intervallum, de átfedés sem; illetve ugyanazon beszélő folyamatos közlésének részeit, ha azt el kellett szakítani egymástól az átírásban egy másik beszélő közbeszólása miatt
 ·h lélegzetvétél
 ·hh hangosabb, hosszabb lélegzetvétél
 h· hallható kilégzés
 () érthetetlen közlést jelöl, vagy a beszélőt, ha kiléte nem egyértelmű
 ☺ nevetés, a több jel hosszabb nevetést jelöl
 aha, a vessző a szó végén emelkedő intonációt jelez
 aha. a pont a szó végén eső intonációt jelez, amely nem minden esetben csik egybe a megnyilatkozás végével

- nem? a kérdőjel kérdő intonációt jelez, amely nem mindig kérdést jelöl
 azt! a felkiáltójel felkiáltást, nyomatékot jelöl az egész szón
 (()) kettős zárójel fogja közre a beszélő nem nyelvi megnyilvánulásait, például ((ásít))
 „ ” idézőjelben állnak azok a részek, amelyekkel a beszélő mások vagy saját korábbi megnyilatkozásait idézi
 neem egymás mellett álló azonos betűk jelzik a nyújtásokat
 te^{hát} felső indexben vannak a nem teljesen artikulált, „elharapott” hangok

SZAKIRODALOM

A magyar nyelv értelmező szótára III. H–Kh. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.

Lakó György (főszerk.) 1971. *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár* II. H–M. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Beregszászi Anikó–Csermicskó, István 2004. „Felemelt fővel járhatnak a magyarok”. Egy irányított beszélgetés lejegyzett szövege. In: Beregszászi Anikó–Csermicskó István (szerk.): *...itt megnyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról*. PoliPrint, Ungvár.

Clark, Herbert H.–Eve V. Clark 1977. *Psychology and language: An introduction to psycholinguistics*. Harcourt, Brace, Jovanovich, New York. Magyarul in: Pléh Csaba (szerk.) 1980. *Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához*. Tankönyvkiadó, Budapest (egyetemi jegyzet).

Coulmas, Florian 1992. *Die Wirtschaft mit der Sprache. Eine sprachsoziologische Studie*. Suhrkamp, Frankfurt.

Fabulya Márta 2007. A javítások vizsgálata magyar nyelvű diskurzusokban. Szakdolgozat. Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék.

Gósy Mária 1999. *Pszicholingvisztika*. Corvina, Budapest.

Gósy Mária 2002. A megakadásjelenségek eredete a spontán beszéd tervezési folyamatában. *Magyar Nyelvőr* 126: 192–203.

Gósy Mária 2003. A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 127: 257–77.

Gósy Mária 2004. A spontán magyar beszéd megakadásainak hallás alapú gyűjteménye. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás 2004. „Nyelvbotlás”-korpusz, tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

Grétsy László–Kovalovszky Miklós (szerk.) 1980. *Nyelvművelő kézikönyv*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Horváth Viktória 2004. Megakadásjelenségek a párbeszédekben. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás 2004. „Nyelvbotlás”-korpusz, tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

Huszár Ágnes 2005. A gondolatról a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbotlások tükrében. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Iványi Zsuzsanna 2000. A szókereső folyamatok szintaxisa. Konverzációelemzési kutatás. *Modern Filológiai Közlemények* II/1: 52–64.

Iványi Zsuzsanna 2001a. A nyelvészeti konverzációelemzés. *Magyar Nyelvőr* 125: 74–93.

Iványi Zsuzsanna 2001b. A konverzációelemzés miért-kérdései. A szókereső folyamat elhatárolása és altípusai. In: Csátár Péter–Maitz Péter–Tronka Krisztián (szerk.): *A nyelvtantól a szövegtagig. Tanulmányok Kocsány Piroska tiszteletére*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 87–95.

Iványi Zsuzsanna 2002. A szókincs hiányosságainak problémája hétköznapi beszélgetésekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 99: 281–304.

Iványi Zsuzsanna 2003. A „nyelvemen van”-jelenség német és magyar nyelvű beszélgetésekben. Nyelvészeti vizsgálatok a konverzációelemzés módszereivel. *Magyar Nyelvőr* 127: 76–91.

Jescheniak, Jorg D.–Levitt, Willem J. M. 1994. Word Frequency Effects in Speech Production: Retrieval of Syntactic Information and of Phonological Form. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition* 20: 824–43.

Juhász Jenő 1959. *Izé. Szó- és szólásmagyarázatok*. *Magyar Nyelv* 55: 523.

Keszler Borbála 1985. Über die Verwendung der Füllwörter. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Linguistica* XVI: 11–26.

Koll-Stobbe, Amei 1994. Deklaratives und prozedurales Wissen in der Repräsentation des mentalen Lexikons. In: Börner, Wolfgang–Vogel, Klaus (szerk.): *Kognitive Linguistik und Fremdsprachenerwerb. Das mentale Lexikon*. Narr, Tübingen.

- Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás*. Osiris, Budapest.
- Levelt, Willem J. M. 1989. *Speaking. From Intention to Articulation*. MIT Press. Cambridge, MA.
- Levelt, Willem J. M., Ardi Roelofs, Antje S. Meyer 1999. A theory of lexical access in speech production. *Behavioral and Brain Sciences* 22: 1–38. Interneten: <http://www.bbsonline.org/Preprints/OldArchive/bbs.levelt.html> (2007. 04. 20.)
- Prohászka János 1957. Voltaképpen mi is az izé? *Magyar Nyelvőr* 81: 245–6.
- Rieger, Caroline 2003. Repetitions as self-repair strategies in English and German conversations. *Journal of Pragmatics* 35: 47–69.
- Sacks, Harvey–Schegloff, Emmanuel A.–Jefferson, Gail 1978. A Simplest Systematics for the Organisation of Turn Taking for Conversation. In: Schenkein, J. (szerk.): *Studies in the Organisation of Conversational Interaction*. Academic Press, New York.
- Simonyi Zsigmond 1876. Egy deminutiv „j” képző nyomai a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 5: 481–4.
- Szinnyei József 1912. Az izé. Adalékok a magyar nyelv szófejtő szótárához. *Nyelvtudományi Közlemények* 41: 110–2.

Fabulya Márta

SUMMARY

Fabulya, Márta

Lexical fillers initiating self-repair sequences in Hungarian

The use of the lexical item *izé* ‘um’ is sometimes thought of as revealing sloppiness of speech and therefore to be avoided. The present paper aims at clarifying the status of *izé* and of two similar items, *hogyhívják* ‘whatchamacallit’ and *hogymondjam* ‘how shall I say’, with the help of methods of discourse analysis. The results are accounted for in the framework of Levelt’s (1989) model of speech production, due to the fact that such lexical fillers are used for initiating various repairs of speech production errors that are hard-to-avoid concomitants of spontaneous (informal) discourse. The study shows that *izé* is available for overcoming a number of various types of speech planning errors and that *hogyhívják* (whose functions overlap with those of *izé*) and *hogymondjam* are used for quite different types of errors, hence they are far from being as similar as they are often thought to be.

Hogyan referál az *itt* és a *most*?

A természetes nyelv indexikus kifejezéseinek csoportjába a klasszikus, formális szemantikai megközelítés szerint a következő szavak tartoznak: az *én*, *te*, *ő* egyes számú személyes névmások, az *ez* és az *az* mutató névmások, az *itt*, *ott*, *most*, *ma*, *tegnap* és *holnap* határozószók, valamint az *aktuális* és a *jelenlegi* melléknévek.¹ A referálás mechanizmusa alapján az indexikusok csoportja tiszta indexikusokra (pl. *én*, *itt*, *most*, *aktuális*) és valódi demonstratívumokra (pl. *ő*, *ez*, *az*) osztható. Az előbbieket a beszélő referáló szándékának közreműködése nélkül, automatikus módon referálnak, az utóbbiak viszont csak úgy képesek kiválasztani referenseiket, ha a beszélő egyértelművé teszi és a rendelkezésére álló nyelvi vagy nyelven kívüli eszközökkel kifejezi tárgyakra vonatkozó demonstratív szándékát.

¹ Az indexikus kifejezések csoportjába sorolható szavak listája igen vitatott. E tanulmányban azt a szűkebb értelmezést követem, amit *Demonstratives* (1989) címmel megjelent úttörő munkájában Kaplan, az újabb irodalomban pedig Corazza (2004) vázolt fel. Némely magyar szakíró – például Tártai Szilárd (2000) és Laczkó Krisztina (2001) – az utóbbi időben a *deiktikus elem* terminussal jelölte a kontextusfüggő kifejezéseket. E terminus használata nem kifogásolható ugyan, de érdemes megjegyezni, hogy az elméleti kutatók többsége a természetes nyelv kifejezéseinek e csoportjára ma az *indexikus* kifejezést alkalmazza.

David Kaplan (1989) eredeti felfogása szerint az indexikusok jelentése három összetevőre bontható. Az egyik összetevő a propozíciós hozzájárulást kifejező tartalom. Egy indexikus tartalma lehetséges értékelési körülmények függvényében változik. Azt, hogy egy beszélő propozicionális értelemben mit mond egy indexikuskal, csak egy lehetséges értékelési körülmény vonatkozásában lehet kideríteni. Az *Én vonattal érkeztem* mondatban az *én* személyes névmás például más propozíciós tartalommal rendelkezik a w világállapot C kontextusában, mint a w_1 világállapot C kontextusában, ha a w -beli beszélő nem azonos a w_1 -beli beszélővel.

A propozíciós tartalom értékelése révén juthatunk el a jelentés másik összetevőjéhez, a kontextuális referenshez. Mivel az indexikusok csoportjába tartozó szavak mindegyike szinguláris kifejezésnek számít, a referensek rendszerint a kontextus paraméterei között felelhető egyedi tárgyakkal azonosíthatóak. Ennek megfelelően egy adott C kontextusban az *én* személyes névmás referense egy i_c individuum, az *ez* mutató névmás referense a demonstratív módon azonosított o_c tárgy, és így tovább.

Az indexikusok jelentésének harmadik összetevője, a karakter többé-kevésbé megegyezik azzal, amit hagyományosan lexikalizált jelentésnek szoktunk nevezni. Formális nézőpontból tekintve a karakter nem jelenik meg a propozíciós tartalomban, viszont meghatározza, hogy a különböző kontextusokban milyen típusú tárgyakkal járulhat hozzá a propozíciós tartalomhoz egy adott indexikus. Ezért szokták az indexikusok karakterét kontextusokon értelmezett függvényekhez, illetve jelentésszabályokhoz hasonlítani. Az egyes szám első személyű személyes névmás karaktere megadható például a következő sematikus jelentésszabállyal: az *én* referense C -ben az az i_c individuum, aki beszél (vagy ír). Hasonlóképpen adhatjuk meg az egyes szám harmadik személyű személyes névmás karakterét is: az *ő* referense C -ben az az i_c individuum, akit a beszélő (vagy író) demonstratív módon azonosított. Amint látható, ez az eljárás egyaránt alkalmazható a tiszta indexikusok és a valódi demonstratívumok karakterére.

A jelentés egyes összetevői között fennálló formális összefüggést, azaz a karaktertől a referenshez vezető determinációs folyamatot az alábbi ábrával tehetjük szemléletessé (vö. Kaplan 1989: 506):

Karakter = kontextus \Rightarrow tartalom

Tartalom = értékelési körülmény (lehetséges világállapot) \Rightarrow referens

Mielőtt továbblépnénk gondolatmenetünkben, ezen a ponton röviden érintenünk kell a *kontextus* fogalmát. A mai szakirodalomban számos értelmezése létezik ennek az alapvető nyelvészeti fogalomnak. Elméleti elköteleződésüknek megfelelően egyes szerzők az episztemikus szempontú definíció mellett érvelnek. Az igazságértékek determinációja kapcsán Perry például és a szűk és a tág kontextus megkülönböztetését javasolja (Perry 1998). Mások kitaranak a hagyományos értelemben vett grammatikai értelmezés mellett, különbséget téve a gondolat és használat kontextusa között (Schlenker 2004). A pragmatikai megközelítés hívei a fizikai környezetet is magába foglaló közös konverzációs alpnak tekintik a kontextust (Bach 2005).

Kaplan (1989), Predelli (2006) és a formális szemantika többi képviselője ezzel szemben absztrakt tárgynak fogja fel a kontextust. Kaplan definíciója szerint a kontextus néhány lényegi paraméter – egy lehetséges w világállapot, a nyelvhasználó i individuum, a t időbeli és a p térbeli pozíció – szekvenciájából áll.

A paraméterek szekvenciájára alapozott absztrakt kontextusfelfogásnak két alapvető elméleti következménye van. Az egyik következmény az, hogy a formális megközelítés hívei határozottan kizárják az indexikusok szemantikai elméletéből a hiányos kontextusokat (vö. Predelli 2006: 25). Véleményük szerint, ha megengednénk, hogy a paraméterek $\langle w, i, t, p \rangle$ szekvenciájából hiányozzon egy vagy több elem, akkor komoly logikai nehézségekkel kellene szembenéznünk.

Lássunk erre egy példát. A formális elméletben az *Én most itt vagyok* mondat egyetemesen igaz, azaz előfordulása minden lehetséges kontextusban igaz propozíciót fejez ki. Amennyiben megengednénk, hogy egy kontextus ne tartalmazza példának okáért az idő t vagy a tér p paraméterét,

úgy el kellene fogadnunk, hogy az *Én most itt vagyok* mondatnak bizonyos kontextusokban hamis előfordulása is lehetséges. Természetes logikai intuíciónk viszont azt sugallják, hogy ez a mondat sohasem fejezhet ki hamis proposíciót. A formalisták szerint úgy oldhatjuk fel a feszültséget, ha elméletünket természetes intuíciónkhoz igazítva a hiánytalan $\langle w, i, t, p \rangle$ kontextusokra korlátozzuk.

A kontextus fogalma absztrakt értelmezésének másik következménye az, hogy az indexikusok szemantikai tulajdonságainak elemzésekor kizárólag az egyes szótípusok kontextusbeli előfordulását kell szem előtt tartanunk. A szópéldányok használata ugyanis konkrét cselekvésekhez kötődik, a cselekvések végrehajtása időt igényel, a cselekvéshez szükséges idő egyes esetekben pedig megváltoztathatja a kontextus releváns t paraméterét.

Nézzünk erre is egy szemléletes példát. Általánosan osztott vélemény, hogy a *Ha P, akkor P* formula érvényes következtetési séma. Ebből adódóan a séma konkrét változata, a *Ha ma sétálok, akkor ma sétálok* mondat is érvényes következtetésnek számít. Kaplan felfogása szerint egy elfogadható szemantikai elméletnek összhangban kell állnia az alapvető logikai törvényszerűségekkel, és meg kell őriznie az elemi következtetések érvényességét. Ha a szópéldányok használatára összpontosítana elméletünk, akkor ennek a követelménynek nem mindig tehetnénk eleget. Elképzelhetünk ugyanis egy olyan lehetséges C kontextust, amelyben a nyelvhasználó a *Ha ma sétálok, akkor ma sétálok* következtetés premisszáját az éjfél előtti pillanatokban, konklúzióját pedig az éjfél utáni pillanatokban mondja ki. Így elvileg előállhat az a különös helyzet, hogy a premisszában szereplő *ma* hétfőre, a konklúzióban szereplő *ma* pedig már keddre referál. Ha a mondatpéldány használója a konklúzió kimondásakor, kedd első pillanataiban már befejezte a sétálás cselekvését, a következtetés érvénytelenné válik. Mivel a konkrét beszédcselekvésre, azaz a szópéldányok használatára való hivatkozás efféle tartalmi bizonytalanságokat idézhet elő az elméletben, Kaplan azt javasolja, hogy különböztessük meg a ténylegesen kimondott szópéldányokat az absztrakt kontextusban előforduló szótípusoktól, az utóbbiakat tekintve az elemzés tulajdonképpeni tárgyának: „A logikának és a szemantikának nem a cselekvések esetlegességeivel, hanem a jelentés igazságával kell foglalkoznia” (Kaplan 1989: 584–85).

Újabbán számos szemantikai és pragmatikai tanulmány foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy hogyan alakul a formális megközelítésben a *itt* és *most* határozószók elemzése (vö. García-Carpintero 1998, Recanati 2001, Corazza 2004, Bezuidenhout 2005, Atkin 2006). A fokozott érdeklődést talán az magyarázza, hogy e két indexikus karakterét nem lehet egyértelműen meghatározni a Kaplan által javasolt szemantikus eljárással. Az alábbiakban először röviden bemutatom az *itt* és *most* formális értelmezését, majd rámutatok annak szembevetendő hiányosságaira, végül pedig felvázolom az általam legvonzóbbnak tartott elemzési alternatívát.

Kaplan osztályozása szerint az *itt* és a *most* határozószó a tiszta indexikusok közé tartozik. Amint fentebb már említettük, a tiszta indexikusok egyik megkülönböztető tulajdonsága az automatikus referálás. Egy tiszta indexikus karaktere ezek szerint egy adott C kontextusban, egy lehetséges w világállapot vonatkozásában önmagában véve elegendő a referens egyértelmű kiválasztásához. Ha azt mondjuk: „önmagában véve”, az a jelen összefüggésben azt jelenti, hogy a karaktertől a referenshez vezető determinációs folyamatban nem kap szerepet a beszélők referáló szándéka. Az *itt* és a *most* sikeres referálásához egy kompetens beszélőnek tehát nem szükséges megjelenítenie tárgyakra vonatkozó demonstratív szándékát. Az *itt* automatikusan kontextuális előfordulásának helyére referál, a *most* pedig automatikusan kontextuális előfordulásának idejére referál. Ezt a törvényszerűséget tükrözik a megfelelő kaplani karakterek is:

itt: az *itt* referense C -ben a p_c térbeli pozíció.

most: a *most* referense C -ben a t_c időbeli pozíció.

Ha a karakterek mellett megadjuk az elemzés további körülményeit is, az előfordulás C kontextusának hiányzó paramétereit és az értékeléshez szükséges w világállapotot, arra a következtetésre juthatunk, hogy az *itt* és a *most* a formális elmélet álláspontjának megfelelően minden esetben egy konkrét tér-, illetve időbeli tárgyat választ ki referensként.

Egyszerűsége és következetessége ellenére két tisztázatlan pontja is van ennek az elgondolásnak. Először is, nem egészen egyértelmű, milyen skála szerint kell értelmeznünk a karakterekben szereplő térbeli és időbeli pozíciót. Hol kezdődik, és hol végződik az a p_c térbeli pozíció, amelyre egy adott C kontextusban az *itt* referálhat? És meddig tarthat az a t_c időbeli pozíció, amire egy adott C kontextusban a *most* referálhat? Ezekre a kérdésekre a formális elmélet nem ad egyértelmű választ. Érdekes módon már Kaplan is megjegyezte, hogy „az ‘itt’ és a ‘most’ indexikusoknál bizonyos fokig meghatározatlan, hogy használatukkal milyen kiterjedésű térre és milyen terjedelmű időre lehet referálni” (Kaplan 1998: 491). Elméleti értelemben Kaplan nem tartotta lényegesnek e referenciális meghatározatlanságot, és fenntartotta megállapítását, amely szerint az *itt* és a *most* szótípusként a tiszta indexikusok közé sorolható.

A másik tisztázatlan pont az előfordulás C kontextusával függ össze. Könnyen előállhatnak ugyanis olyan sajátos szerkezetű, rendhagyó kontextusok, amelyekben a p_c és a t_c pozíció helyett a p_{c^*} és a t_{c^*} pozíció tekinthető az *itt* és a *most* referensének. Közismert példaként szolgálhat erre az esetre a telefonos üzenetrögzítők működése. Bizonyára mindenki jó néhányszor hallotta már a *Most nem vagyok itt, kérem, hagyjon üzenetet* mondatot. Tapasztalataink alapján természetesnek tartjuk, hogy ezt a mondatot az üzenetrögzítő tulajdonosának aktuális helyzetére vonatkoztassuk, és a telefonálás konvencióinak megfelelően igaz pozíciót kifejező mondatként értelmezzük. Ezt azért tehetjük meg, mert a mondat rögzítésekor fennálló eredeti t_c időbeli pozíciót az értelmezés aktuális t_{c^*} időbeli pozíciójával helyettesítjük. Mindez teljesen magától értetődő. A formális elmélet képviselőjének azonban számot kell adnia egy zavarba ejtő körülményről. A *Most nem vagyok itt, kérem, hagyjon üzenetet* mondat típus előfordulása ugyanis egyetlen teljes $\langle w, i, t, p \rangle$ kontextusban sem lehetne igaz, hiszen a formális elmélet megszorítása szerint minden kontextusnak tartalmaznia kell a beszélő, az idő és a hely megfelelő paramétereit. Ebből következően értelmetlen lenne olyan kontextusra hivatkozni, amelynek aktuális paramétereit között nem szerepel a beszélő.

Kaplan számára talán kiutat jelenthetne ebből az ellentmondásos helyzetből, ha feladná azt a tézist, hogy az *itt* és a *most* konstans karakterrel rendelkezik, és a különböző típusú kontextusokban különböző karakterekhez kötné a referensek kiválasztásának folyamatát. Többes karaktere alapján így az *itt* az $p_{c_1}, p_{c_2}, p_{c_3} \dots p_{c_n}$ térbeli pozíciók kontextuális skálájáról, a *most* pedig a $t_{c_1}, t_{c_2} \dots t_{c_n}$ időbeli pozíciók kontextuális skálájáról választhatná ki referenseit.

Ezzel a megoldással viszonylag egyszerűen lehetne kezelni az előbbiekben említett nehézségeket. Egyrészt megszűnne a referált térbeli pozíció kiterjedését és a referált időbeli pozíció terjedelmét érintő referenciális bizonytalanság, mivel az egyes karakterek a tér és az idő egy-egy meghatározott, ám eltérő tulajdonságú tárgyával állnának kapcsolatban. Másrészt az üzenetrögzítők rendhagyó kontextusaihoz hasonló esetekben a p_c/p_{c^*} és a t_c/t_{c^*} helyettesítést a kontextus speciális feltételeihez szabott egyedülálló karakterekkel magyarázhatnánk. Példánkra visszatérve azt mondhatnánk tehát, hogy a *Most nem vagyok itt, kérem, hagyjon üzenetet* mondat rögzítésekor a *most* már eleve az értelmezés majdani t_{c^*} időbeli pozíciójára referál.

E módosított értelmezés természetesen felvetné azt a kérdést, hogy mi szabályozza egy adott C kontextusban a kommunikatív feltételeknek megfelelő karakter kiválasztását. Quentin Smith (1989), aki a példányelméleten belül dolgozott ki hasonló javaslatot, úgy látja, hogy a karakterek kiválasztását egy konstans metakarakter szabályozza.² A metakaraktert hozzávetőlegesen a következőképpen jellemezhetnénk: „Válaszd a beszéd körülményeinek leginkább megfelelő karaktert, ha egyértelműen

² A példányelmélet abban különbözik a formális megközelítéstől, hogy a szemantikai elemzés tárgyának az indexikusok kimondott vagy leírt példányait tekinti. Ez a különbség a karakterek leírásában is megjelenik:

itt: az *itt* τ példányának referense C -ben a p_c térbeli pozíció,

most: a *most* τ példányának referense C -ben a t_c időbeli pozíció.

Ezt a megközelítésmódot Reichenbach (1947) szóhasználata nyomán példányreflexív elméletnek is szokták nevezni.

azonosítani akarod azt a tárgyat, amire az *itt* és a *most* használatodban referál.” Smith felfogása szerint a kompetens anyanyelvi beszélők nyelvtanulásuk során elsajátítják ezt a metakaraktert, ezért tudnak például a *most* használatával jövőbeli eseményekre is sikeresen referálni.

A kaplani rendszerben a nyelvi képességként értett metakarakternek persze nem lehetne könnyen helyet találni, lévén, hogy a karakterekhez hasonlóan a metakaraktert is kontextusokon értelmezett függvényként kellene definiálni. Egy internalizált nyelvi képességgel ezt nehezen lehetne megtenni. De nem csak ez teszi kétségessé a többes karakterre és a metakarakterre vonatkozó elképzelést. Tegyük fel, hogy az *itt* és a *most* valóban többes karakterű. Az elméleti egységesség követelménye miatt ekkor viszont mindegyik indexikusnak többes karakterrel kellene rendelkeznie. Meglátásom szerint igen körülményes lenne bizonyítani, hogy az *én* vagy az *aktuális* szavak is eltérő tulajdonságú referenseket választhatnak ki bizonyos kontextusokban.

A kérdés tehát továbbra is fennáll: mi teszi lehetővé, hogy az *itt* és a *most* bizonyos esetekben különböző tulajdonságú tér-, illetve időbeli pozíciókra referáljon? A formális keretelméleten belül valószínűleg csak egy koherens válasz adható erre a kérdésre: a beszélő tárgyakra vonatkozó demonstratív szándéka. Jelöljük d -vel a beszélők demonstratív szándékát. Definíciónk ekkor az alábbi formában adható meg:

itt: az *itt* referense C -ben a d_c demonstrációval azonosított p_c térbeli pozíció.

most: a *most* referense C -ben a d_c demonstrációval azonosított t_c időbeli pozíció.

Ha így határozzuk meg a referensek kiválasztására szolgáló szabályt, megtarthatjuk azt az értékes kaplani belátást, hogy a természetes nyelv indexikus kifejezései konstans karakterrel rendelkeznek. Ez a tézis megfelel hétköznapi nyelvérzékünknek is. Emellett összhangban maradunk Kaplan azon állításával is, hogy a valódi demonstratívumok jelentése – propozíciókhoz való hozzájárulása – szemantikailag aluldeterminált. Ahhoz, hogy egyértelművé váljon, mi az a tárgy, amire egy adott C kontextusban az *itt* és a *most* referál, szükség van a beszélői szándék hozzájárulására is. Kaplan elgondolását kiigazítva azt azonban le kell szögeznünk, hogy az *itt* és a *most* szótípusként nem a tiszta indexikusok, hanem a valódi demonstratívumok közé tartozik.

SZAKIRODALOM

- Atkin, Robert 2006. There’s No Place Like ‘Here’ and No Time Like ‘Now’. *American Philosophical Quarterly*. (Megjelenés előtt.)
- Bach, Kent 2005. Context ex Machina. In: Zoltán Szabó (ed.): *Semantics vs. Pragmatics*. Oxford University Press, 15–44.
- Bezuidenhout, Anne 2005. Indexicals and Perspectivals. *Facta Philosophica*, 7: 3–18.
- García-Carpintero, Manuel 1998. Indexicals as Token-Reflexives. *Mind*, 107: 530–64.
- Corazza, Eros 2004. *Reflecting the Mind*. Oxford, Clarendon Press.
- Kaplan, David 1989. Demonstratives. In: J. Almog–J. Perry–H. Wettstein (eds.): *Themes from Kaplan*. Oxford University Press, 481–563.
- Laczkó Krisztina 2001. Névmás és referencia. *Magyar Nyelvőr* 125: 102–7.
- Perry, John 1998. Indexicals, Contexts and Unarticulated Constituents. In: Aliseda, A. et al. (eds.): *Computing Natural Language*. Stanford, CSLI, 1–11.
- Predelli, Stefano 2006. The Problem with Token-Reflexivity. *Synthese* 148: 5–29.
- Recanati, François 2001. Are ‘here’ and ‘now’ indexicals? *Texte* 127/8: 115–27.
- Reichenbach, Hans 1947. *Elements of Symbolic Logic*. New York: Free Press.
- Schlenker, Philippe 2004. Context of Thought and Context of Utterance. *Mind & Language* 19: 279–304.
- Smith, Quentin 1989. The Multiple Uses of Indexicals. *Synthese* 78: 167–91.
- Tátrai Szilárd 2000. Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége. *Magyar Nyelvőr* 124: 226–38.

SUMMARY

*Vecsey, Zoltán***What are the referents of ‘here’ and ‘there’?**

In his famous paper *Demonstratives* (1989), David Kaplan distinguished three components in the meaning of indexicals. The first component shows what is said in using a given indexical. This is the propositional contribution or content. The second component is identical with the referent of the indexical. The third component constrains the content in various possible contexts. He called this kind of meaning ‘character’. According to Kaplan, there are two kinds of context sensitive expressions: pure indexicals and true demonstratives. Pure indexicals refer automatically, whereas true demonstratives select their referent with the help of demonstrations. Contrary to Kaplan, I argue in this paper that the expression types ‘here’ and ‘now’ belong to the group of true demonstratives. I provide arguments supporting the view that their character must contain demonstrative elements.

Pátrovics Péter: Az aspektus története és tipológiája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004, Philosophiae Doctores 29, 212 old.

Nagy örömmel üdvözlöm az Akadémiai Kiadó illetékeseinek – immár nem kérészetünnek tűnő – kezdeményezését, hogy PhD-értekezéseket rendszeresen kiadnak. Igen hasznosnak látám, ha az ilyen kiadványokban közölnék az opponenensi véleményeket is (a vitán elhangzott szerkesztett hozzászólásokkal együtt). Így az olvasó azt is látná, hogy az értekezés írója mit fogadott el a bírálataiból. Talán egy *Academiae Doctores* kiadványsorozat is lendíthetne a tudomány fejlődésén.

Pátrovics Péter könyve 4 fő fejezetből áll. **I. Az aspektualitás:** 1. Aspektuselméletek; 2. Fázis-aspektus – esemény-aspektus – akcióminőség; 3. Az aspektus és a grammatikai idő kapcsolata. **II. A nyelvek és az aspektualitás:** 1. Az aspektuális oppozíciók típusai; 2. A nyelvek felosztása aspektológiai szempontok alapján – a lengyel, a magyar és a német nyelv helye a felosztáson belül. **III. A lengyel, a német és a magyar nyelv aspektusa diakrón szemszögből:** 1. A szláv és germán aspektus indoeurópai gyökerei; 2. A szláv aspektuskategória megjelenése és kapcsolata az igeidőkkel; 3. Az aspektus és az időrendszer változásai a lengyelben; 4. Az aspektus kérdésköre a gótban; 5. Az aspektus, az eset, a határozottság és a temporalitás kapcsolata a német nyelv történetének korszakaiban; 6. Az ómagyar igeidők és az aspektus; 7. A magyar igekötők eredete és aspektusjelölő funkciójuk kialakulása. **IV. Az aspektus a lengyel nyelvben, a lengyel aspektusformák német és magyar megfelelői:** 1. Az aspektuspárok problémája és a lengyel aspektusrendszer szerkezete; 2. A lengyel aspektusformák német és magyar funkcionális megfelelői; 3. Aspektuális tartalmak megjelenése szenvedő szerkezetekben; 4. A lengyel, a német és a magyar főnév mint aspektusjelentés-hordozó.

Pátrovics könyvének hátulsó oldalán található ismertetőszöveg szerint „[a] szerző művében az aspektuskategória fejlődését és funkcionálását vizsgálja legfőképpen három nyelv – a lengyel, a német és a magyar – viszonylatában, valamint számba veszi azokat a lehetőségeket, amelyekkel a lengyel aspektusjelentések a német és a magyar nyelvben visszaadhatók. A kötet célja, hogy átfogó képet nyújtson az aspektusról, és azt tágabb nyelvészeti kontextusba helyezve a glottodidaktikában is felhasználható eredményeken túl általános érvényű tanulságokat is levonjon. A kutatás eredményeként megállapítható, hogy az aspektusjelentés kifejezése a németben és a magyarban – a lengyelrel ellentétben – nem kötelező, s az erre szolgáló eszközök nem rendszeresek, hanem sokszor alkalmi jellegűek, egyediek”.

A könyv elején a szerző azt ígéri, hogy nem az általa „legismertebbek” ítélt elméletek áttekintését adja, hanem „az aspektushoz kötődő legfontosabb jelentéseket bemutatva az egyes munkákra csupán akkor és olyan terjedelemben hivatkozik, amikor és amennyiben ezt az adott problémakör jelentősége megkívánja” (10). Ezt a módszert a szerző nem egy esetben mesterien, nagy körültekintéssel, az egyes témákhoz kapcsolódó szakirodalomra támaszkodva, korrekt hivatkozásokban valósítja meg. A módszer alkalmazását nagyban elősegítik a szövegben csak számokkal jelölt hivatkozások, amelyeket megjegyzésekkel, szakirodalomra történő utalással megtalálunk a *Jegyzetek* címszó alatt

a könyv vége felé (185–96). Az ilyen jegyzetek száma 105. (Némelyikükből világosabban kiderül a szerző véleménye, mint az előtte lévő részből.) Korai örömömben egy kis öröm is vegyül a következő lapon, amikor azt olvasom, hogy a feladat „nem csupán a szláv aspektussal kapcsolatos eddigi fontosabb elméletek és vitás kérdések ismertetése, hanem ennek a témakörnek a rendszeres és következetes nyelvi példákkal illusztrált és áttekinthető tárgyalása” (11). Vagyis lesz itt ismertetése a mindig szubjektív értékeléstől függő „fontosabb” elméleteknek, de ez azért mégiscsak jó, mivel ezek az ismertetések a szerző bámulatosan széles szakirodalmi tájékozottságát tükrözik. A beigért „következetes nyelvi példákkal” történő illusztrálás pedig az olvasónak is alkalmat ad egyes elméletek továbbgondolására, esetleg cáfolására. A továbbiakban ismertetem az értekezés fejezeteit, a fejezetek után pedig a munka olvasása közben támadt vagy már előtte is meglévő gondolataimat.

I. Az aspektualitás (13–53). Az értekezésnek ez az első nagy fejezete három témát tárgyal.

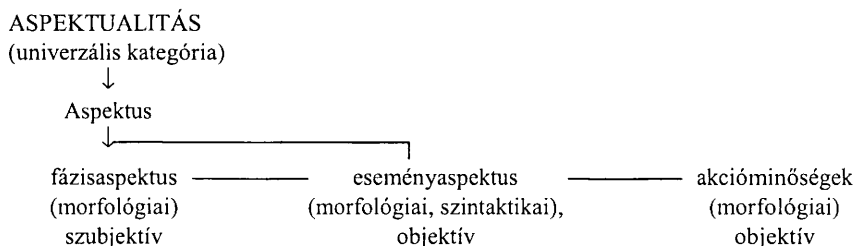
1. Aspektuselméletek (13–35). A szerző ebben a részben két főbb fontos kérdést vizsgál: „1. Mi a metodológiai alapja, és mik a hiányosságai az egymástól eltérő aspektusdefinícióknak? 2. Milyen strukturális jelenségek alapján lehetséges ennek az oppozíciónak az elkülönítése (13)”. Ismerteti például F. Antinucci és L. Gerbert 1975/76-ban olaszul, 1977-ben lengyelül is megjelent elméletét (amely „azonban a lengyel aspektológiára csakúgy, mint az olaszra szinte alig gyakorolt hatást” [13]), Kiefer Ferencnek az aspektus a mondatok belső időszervezeteként értelmezett, mondatsemantikai, univerzális kategóriának tekintett elméletét (16–20), Markus Egg Aktionsart und Kompositionalität (1994) c. munkáját (20–24), az „univerzális igényüként” minősített vendleri (1967) felosztást (19, 24), a poli- vagy monocentrikus mezőelmélet számos képviselőjét (27–8), a funkcionális grammatikát (28–9) és képviselőit (Bondarkot, J. A. Pupinyint, Jászayt, Tóth Lászlót), „szól még” (28) az úgynevezett cselekvéshatár fogalmáról (*ograniczenie przebiegu akcji*), a perfektív cselekvés oszthatatlanságának, totalitásának (*kompletność akcji, całościowość, Totalität, неделимая целостность*) a felfogásáról, Kiefernek (1983: 151–2) a perfektivitást a mondat oszthatatlan időstrukturájaként meghatározó elképzeléséről (29). A totalitás lengyel nyelvészeti felfogást (C. Cockiewicz 1992, C. Piernikarski 1968) megjegyzésekkel kísérve részletesen is ismerteti (32–4). Problémát jelent számomra, hogy az ismertetéseket lezáró véleményei többször nem egy saját vagy egy elfogadottnak tekinthető koherens – ha egyáltalán található ilyen –, nyelvi tényekkel is bizonyítható elméleti szemszövegéből fogalmazódna meg. Így például a dolgozat elején megállapítja, hogy „[a] fent vázolt elméletnek igen értékes eleme az a gondolat, hogy a szerzők az igék szemantikai osztályait a rájuk jellemző aspektusformával próbálják meg egybevetni. Ennek során megállapítják, hogy az állapotjelző és az inherens iteratív igék a folyamatos, a kauzatív és a processzuális igék pedig a befejezett aspektushoz kötődnek” (15). A *Ma én altatom / én majd elaltatom az unokákat*, de a lengyel *lulać/ululać* 'altat/elaltat', az orosz *баюкать/убаюкать* folyamatos és befejezett párok eleve cáfolják azt az állítást, hogy a műveltető igék csak befejezettek lennének (nem beszélve arról, hogy a lengyelben és az oroszban a beteg altatását/elaltatását egy másik igepár jelöli). A lengyel *Sukienka się pobrudziła* példa és magyar megfelelője 'A ruha bepiszkolódott' (amely megfelelők itt is és még számos helyen hiányoznak) is azt bizonyítja, hogy az iteratív jelentésű folyamatos igéből (*Ez a ruha könnyen piszkolódik*, vö. lengyel *się brudzić* 'piszkolódik') úgynevezett operátor nélkül is képezhető befejezett jelentésű kezdő ige. A *Sukienka się pobrudziła* jelentése valóban így **parafrazálható**: *Sukienka stała się brudna* 'A ruha piszkos lett' → *Sukienka jest brudna* 'A ruha piszkos'. A *stała się* változás (zmiana) operátor. Ezen az operátoron kívül még jó néhány operátor van. A felsorolásból azonban hiányzik az állapotot megszüntető operátor: *A ruhát kimosták* 'A ruha tiszta lett'. Számomra homályos, hogy az „állapotjelző” és az „állapotjelölő” szavak tartalma között mi a különbség. További problémát jelent, hogy a *bepiszkolódik* befejezett állapotváltozást kifejező igének a folyamatos korrelációja állapotjelző, de processzuális is: *piszkolódik, brudzić się*. Ezen kívül mindkét nyelvben van ennek a jelentésnek egy tárgyias változata is: *be/piszkit, pro/budzić*. A *piszkos* melléknéves mondatok pedig azt sugallják, hogy nem a szófajoknak van aspektusuk, hanem a mondatoknak. Ehhez csak megfelelő számú operátorra van szükség, de ha elfogadná Kiefer Ferenc elképzelését, akkor még

operátorra sincs szükség. Közvetve azonban kiderül, hogy Pátrovics Péter ezekkel a felfogásokkal tulajdonképpen nem ért egyet, mivel az értekezés utolsó fejezetének a címe *A lengyel, a német és a magyar főnév mint aspektusjelentés-hordozó* (180–4). Hogy valójában a szerző hogyan is képzei el az aspektusrendszert, a sok ismertetésből szinte lehetetlen kihámozni, mivel szinte mindenkinél talál pozitívumot, amelyet közvetve mások ismertetésével cáfol.

1.1. Az igék szemantikai osztályai és szófaji kategoriális jelentése. Az ige fogalmának hagyományos meghatározása mellett vagy annak keretében az egyes szerzők általában felsorolják az igék eltérően részletezett **szemantikai osztályait** is. Stanisław Szober (1957: 102) szerint az igék **cselekvéseket** és **állapotokat** jelölnek („Czasowniki oznaczają czynności i stany”). Tompa József Magyar nyelvismeret c. könyvében „[a]z igék azt fejezik ki, hogy valaki vagy valami **létezik, cselekszik, vagy valami történik**” (77). Ez a meghatározása a MMNYR.-ben (201) így módosul: „Az ige (verbum) cselekvés-, történés-, állapot- vagy létfogalmat fejez ki”: *ad, zuhan, alszik, létezik*. A MGr.-ban (2000: 81): „Az ige által a **cselekvést, a történést és az állapotot folyamatként** ábrázoljuk.” V. G. Gak (1986: 60) elméleti francia nyelvtanában az igék **cselekvést, létezést, állapotot** és **viszonyt** időhöz és szubjektumhoz kötött **folyamatként** jelölik. I. P. Ivanova és mások elméleti angol nyelvтана (1981: 46–7) Ju. Sz. Maszlovra utalva hangsúlyozza, hogy az igék szófaji grammatikai jelentése szélesen értelmezett **cselekvést** jelöl, amely lehet **tevékenység, állapot** vagy **létezés**. Az orosz akadémiai nyelvtanban (Gr.–80: 582) valamennyi ige **folyamatot** (процесс) jelöl, amely jelentés az igeszemlélet, igeforma, mód, idő és személy kategóriákban fejeződik ki. A következő meghatározást javaslom: Az igék szófaji kategoriális jelentése időben folyó **cselekvéseket** fejez ki. (Az ige német és lengyel neve nem véletlenül ’időszó’ [*Zeitwort, czasownik*]. Az igék jelentésük szerint lehetnek **főigék** és **segédigék**. A főigék jelölhetnek **tevékenységet** ’változást előidéző, megvalósító v. a meglévő helyzetet fenntartó tudatos cselekvést’, **történést** ’nem tudatos cselekvést’, **állapotot** ’vkinek, vminek valamely időszakban jellemző létezési módját, keletkezését és elmúlását’, **viszonyt** ’személyek, jelenségek stb. közötti kapcsolatot’ és **létezést** ’vki, vmi létét’. Különböző szófajoknak lehet közös lexikai denotatív jelentésük, a fogalmi, nyelvtani kategóriákhoz kötött szófaji kategoriális jelentésük azonban eltérő. A *hervad* – *elhervad, hervadás* – *hervadt* – *elhervadt, hervadékony, hervatag* szavak például aspektuális jellegű, időben folyó történéseket jelölnek, szófaji és szófajon belüli fogalmi jelentésük azonban eltérő. Bizonyos mértékben igaza van Pátrovics Péternek, amikor megállapítja, hogy „az igék szemantikai osztályainak száma elméletileg végtelen lehet: mindig alkotható egy, az előbbinél még részletesebb vagy más szempontokat is figyelembe vevő elosztás” (47). G. Helbig és J. Buscha német nyelvtanában (1989: 78) például az **esemény** a **tevékenység** és a **történet** összefoglaló neve. T. V. Bulygina és A. D. Smeljev könyvében (1997: 112) az „esemény” (событие) zárójeles magyarázata (поступок) „tett, cselekedet”. T. V. Bulygina (1995: 49) és mások szerint is a befejezett igék szinte mindegyike eseményt jelöl, amelynek az eredménye egy új **állapot** elérése. E. V. Paducsevánál (1998: 334) **történést** jelölő igék is vannak, amelyek jelentésből hiányzik az igében kifejezett cél elérésére irányuló tudatos „tevékenység”: *промахнуться* ’elhibázva a célt’, *уронить* ’elejt’, *удариться* ’nekiütődik vminek’, *упасть* ’elesik, leesik’, *ошибиться* ’hibázik, téved’ stb. Bármelyik tudatos tevékenység, erőfeszítés esetén előfordulhat, hogy nem éri el a kívánt „cél”. Meg kell még jegyeznünk, hogy újabban az „ige” helyett egyre gyakrabban találkozunk a **predikat** ’predikátum’ elnevezéssel. Az A. N. Baranov és D. O. Dobrovolszkij szerkesztette angol–orosz terminológiai szótárban (1996) a *predicate* szónak 3 jelentése van: 1. a matematikai logikában az argumentumok állítmánya, 2. aktív valenciájú szó és 3. állítmány. (Nem kis meglepetéssel olvastam a Voprosy jazykoznanija 2003/4-es számában, hogy az egyik cikk címében a cselekvéseket jelölő *nomen actionis* főnevek *predikátumi főnevek* lettek. Vö.: A. G. Пазельская: Аспектуальность и русские предикатные имена).

1.2. Az aspektualitás és összetevői. Az *Aspektualitás* főcím után én azt vártam, hogy Pátrovics az aspektualitást és összetevőit határozza meg. Ő azonban mindjárt az aspektussal foglalkozik, azt is csak a 34. oldalon határozza meg: „Az aspektust mint univerzális nyelvi kategóriát tehát úgy

definiáljuk, mint a **megnyilatkozásban egy esemény lefolyására vonatkozó nyelvi információt**. Ez az információ jelentkezhet lexikailag meghatározott eseménnytípusok formájában (eseményaspektus) és vonatkozhat egyazon esemény különböző fázisaira is.” Felvetődik a kérdés, hogy akkor mi az **aspektualitás**, mi köze van az ige szófaji kategoriális jelentésének az eseményhez? A magyar származású Zeno Vendler „univerzálisnak” minősített akcionális felosztásában például nincs *event* 'esemény', de van *state* 'állapot', *activity* 'tevékenység' (Pátrovics Péternél [19] ez *cselekvés*, amely angolul inkább *action*), *accomplishment* 'befejezettség' (Pátrovics Péter fordításában ez *eredmény*), *achievements* 'határpont elérése' (Pátrovics Péternél *teljesítmény*, Jászaynál [2005: 71] *elért eredmény*, amely megfelel Maszlov *hirtelen beálló* csoportjának). Pátrovics (19) Vendlernél még egy *5. momentán eseményeket (semelfactives)* kifejező csoportot is feltüntet, amely csoport Vendler felosztásában nincs, mivel nála a 4. csoportba olyan akcionális igeik tartoznak, amelyeknek az angolban nincs folyamatos igealakjuk (*to appear, to seem, to sound, to care, to detest, to prefer, to consider* stb). Szerintem az **aspektualitás** a lexikai cselekvések menetének és tagozódásának a jellegét és ezek kifejezésének különböző fokait és eszközeit határozza meg. Az aspektualitást **szuperkategóriának** tekintem, amely nyelvektől függően egyrészt az igeiken kívül nyomokban több szófajban (igei főnév, igei melléknév, igei határozószó) is előfordulhat (vö.: or. *спасать/спасти* → *спасание* – *спасение*, *спасительный пояс* – *спасительный совет*; *увлекать/увлечь* → *увлекательно* – *увлечённо*), másrészt befolyásolhatja több igei kategória (idő, mód, igefajta) képzésének a lehetőségét és használatát. P. Z. Murjaszov (Vopr. jazyk. 2001/5, 86) megállapítja, hogy egyes nyelvészek szerint a világ nyelveiben az aspektualitás univerzálisabb kategória, mint az idő, a legtöbb nyelvben azonban e két kategória szinte elválaszthatatlan egymástól. Hans Robert Mehlig (1995: 134) arra hívja fel a figyelmünket, hogy az *utazás, ugrás* igei főnevek fogalmi jelentése heterogén, mivel **időben** folyó lezárt változásokat jelölnek, míg a *zaj, figyelem* főnevek fogalmi jelentése homogén, mivel nem tartalmaznak időben lezárt változásokat. (Itt jegyzem meg, hogy a *Mai órámon figyeltek/zajongtak a gyerekek* mondatban szintén időben lezárt cselekvésekkel van dolgunk, de ettől még az igeik folyamatosak maradtak.) Pátrovics Péternél a 38. oldalon található szemléltető séma szerint már nem az aspektus, hanem – igen helyesen – az aspektualitás az univerzális kategória. Vö.:

Az aspektualitáson (Aspektualitát, *Аспектуальность*) belül a jelentések hierarchikus függőségi korrelációjának három fő típusát javaslom elkülöníteni: 1. a cselekvésdinamizmust, 2. a cselekvés-szemléletet és a 3. cselekvésmódokat.

1.2.1. Cselekvésdinamizmus. A cselekvésdinamizmus a cselekvések menetének belső mozgékonyasági fokát jellemzi. E sajátág szerint a cselekvést jelölő szavak (elsősorban az **igék**) vagy csak egyes jelentéseik lehetnek **statikusak, dinamikusak** és **pillanatnyi ideig tartóak**.

a) Statikus igeik. A statikus igeik denotatív-fogalmi jelentésére a belső mozdulatlanság, az állandóság és a homogenitás a jellemző. A statikus igeik jelentése, illetve csak egyes jelentéseik belső határpont nélküliek. Statikusak: 1. egyes segédigék: or. *быть, являться, представлять собою; kell*; 2. egyes tevékenységet jelölő igeik: *javasol, indítványoz, cipekedik, civakodik, veszekedik, pörlekedik, láttamoz, cigarettázik, cigánykodik, cenzúráz, bosszankodik, kuktáskodik, bohóckodik, cipészkedik, intézkedik*; 3. egyes történést jelölő igeik: *végbemegy, mennydörög, villámlik, kotlik, verejtékezik*; 4. egyes

állapotot jelölő igék: *fél, reménykedik, akar, vél, kételkedik, vminek tekint/tart, jelent* 'vmi értelme van', *érzekei, észlel, ellenez, emlékszik*; 5. egyes viszonyt jelölő igék: *gondoskodik, törődik, áll* (vminél), *birtokol, tartozik* (vkihez, vmihez), *gonoszskodik, szeretkezik, ölelkezik, levelezik*; 6. egyes létezését jelölő igék: *létezik, hiányzik, lappang* (betegség), *tartalmaz*.

b) Dinamikus igék. A dinamikus igék denotatív-fogalmi jelentésének a jellemzője a belső mozgékonyság és elevenség, a jelölt cselekvés megjelenésének az eltérő intenzitása, amely különböző típusú határpontok megjelenéséhez vezethet. Vö.: *éberem, nyugtalanul alszik* 'leicht, leise schlafen, спать чутко, беспокойно'. A cselekvés ilyen jellegű menete (folyása) akadályos lehet egy határpont megjelenésének, de a *mélyen alszik* 'fest, tief schlafen', *édesen alszik* 'süß schlafen, спать крепко, сладко' esetében lehet, hogy *kialussza magát* 'sich ausschlafen, выспаться' az ember. Az *alszik* ige azonban statikussá válik az *örök álmát alussza* 'спать вечным сном' kifejezésben, amely állapotnak azonban lehetséges kezdő határpontja: *örökre elaludt* 'заснуть вечным сном'. Egyes igék a szubjektum jelentésétől függően lehetnek statikusak és dinamikusak is, vagyis a statikus és dinamikus igék között nincs éles határ. Vö.: Budapest *leжит* на обоих берегах Дуная – Иван *лежит/ полёживат, полежа* на кровати. Budapest *lies* on both banks of the Danube – Ivan *is lying* on the bed. *Budapest is lying...

A dinamikus igéknek a magyarban, a lengyelben, az oroszban általában van folyamatos és befejezett párjuk (az angolban pedig nem progresszív és progresszív alakjuk). A folyamatosak dinamizmusát a **potenciális** belső határpontosság, a befejezetekét pedig a **határpontosság** jellemzi. Több olyan dinamikus ige van, amely a magyarban csak befejezett, az angolban pedig nincs progresszív formájuk. Vö. *megjelenik, to appear*.

c) Pillanatnyi ideig tartó cselekvést jelölő igék. Ezek az igék hirtelen beálló és gyorsan elmúló, nem ellenőrzésünk alatt tartott cselekvéseket jelölnek. Az ilyen igék az oroszban csak befejezetek, pontosabban nincs a cselekvést folyamatában ábrázoló használatuk. Az angolban ezekből sem képezhetünk folyamatos (-inges) alakokat. A magyarban egy részük folyamatos és befejezett: *moccan, megmoccan, villan, felvillan, buggyan, kibuggyan, serken, felserken*. Ezen igék körének a meghatározása és elnevezése igen nehéz feladat. A magyarban a *meghal* befejezett igeinek nincs **hal* folyamatos párja, a lengyelben és az oroszban azonban van (*umrzeć – umierać, умереть – умирать*). A korrelációs függőségi elemzés szerint a magyar *meghal* ige a *haldoklik* 'halálán van, haláltusáját vívja' véghatárpont felé közeledő folyamatot jelölő igével van kapcsolatban. A magyarban ezeken kívül van még egy választékos *elhalálozik* 'természetes halállal meghal' és egy kétjelentésű *elhal* (1. 'élő/k mellől vki meghal', 2. 'élő szervezet egy része lassan elpusztul') csak befejezett ige. T. V. Bulygina (1995: 50) szavá teszi, hogy Vendler megfelelnek arról, hogy az angol *die* 'meghal' igeinek van folyamatos *be dying* alakja is, s így a *die* igét a hirtelen beálló vagy pillanatnyi ideig tartó eseményt kifejező cselekvésekhez (*achievement*) sorolta. Az is vita tárgyát képezheti, hogy az olyan befejezett cselekvéseket, amelyeknek nincs folyamatos is kifejező párjuk, milyen mértékben és meddig tarthatjuk ellenőrzésünk alatt. Valaki például *meghalhat* egy pillanat alatt, de hosszas ápolás és szervenés után is. Az ember általában egy pillanat alatt hirtelen *esik el*. De az óvást, intést kifejező felszólító szerkezetek (*El ne ess!, Nehogy eless!*) azt bizonyítják, hogy az ilyen cselekvések beállása nagyban függ figyelmetlenségünktől is. A gyerekek játékában, filmforgatásnál előfordulhat olyan követelmény is, amikor tudatos elesésre van szükség: *Most ess el!, Most még ne ess el!* Az orosz nyelvészetben az ilyen dinamikus igéket, amelyeknek folyamatos párját folyamatok, különösképpen pedig a végső határpont elérése előtti folyamatok jelölésére nem használhatjuk (pl. az oroszban *приходить/прийти* 'megérkezik, megjön') **pillanatnyi** igéknek 'моментальные глаголы' nevezik. Jászay László akadémiai doktori értekezésében (2005: 87) utal Ju. D. Apreszjan (1988) cikkére, aki az ilyen igéknek tíz csoportját különíti el. Ezeket Jászay több példával illusztrálja. E. V. Paduceva (1998: 332–3) a pillanatnyinak nevezett befejezett igéket **taxonómiai, tematikus és ontológiai** szempontok szerint csoportosítja. Ezeknek a csoportoknak egy része megegyezik az olyan angol igékkel vagy azok egyes jelentéseivel, amelyekből nem ké-

pezhetünk folyamatos alakot (vö. N. A. Kobrina 1985: 18–21). A legtöbb ilyen orosz befejezett igének azonban van folyamatos párja, amelyeket nem csak az ismétlődő cselekvések jelölésére használhatjuk. Vö.: *найти – находить* 'talál – megtalál' *уронить – ронять* 'ejt – elejt, hullat/hullatja levelét – elhullatja levelét', *тронуть – трогать* 'érint – megérint', *остаться – оставаться* 'marad – ottmarad, megmarad', *понимать – понимать* 'ért – megért'. Bulygina (1995: 44) szerint az 'ért – megért' igepár folyamatos alakja sohasem jelöl olyan folyamatot, amelynek az eredménye valaminek a „megértése” lenne: a viszony közöttük inkább fordított, előbb meg kell értenünk vmit, hogy a továbbiakban értsük is, miről van szó. Ez azonban nem egészen így van. Ugyanis ennek az igepárnak az *ért* folyamatos alakja, a lengyel *rozumieć – zrozumieć* és az orosz igepárhoz hasonlóan többjelentésű: *ért – megért vmit, ért vmihez – *megért vmihez*. A lengyelben a második jelentésben egy másik ige használatos: *znać się na czym*. Vö. az oroszban: *Говорите медленнее, я вас плохо понимаю* 'Beszéljen lassabban, én rosszul értem Önt' – *Я понял всё, что вы сказали* 'Mindent megértettem, amit Ön mondott' – *Он ничего не понимает в математике* 'Egyáltalán nem ért a matematikához' – *Я понимаю русский язык/по-русски* 'Értek oroszul'. Minden ilyen csoportosításban megtalálható a *talál – megtalál (to find, находить/найти)* ige, mondván, hogy valaminek a megtalálása egy pillanat műve. Az angolban ezt az igét valóban nem használhatjuk folyamatos alakban, az oroszban – a magyarhoz hasonlóan – ez viszont lehetséges. Vö.: *He found his work interesting* 'Érdekesnek találta a munkáját'; *Он находил свою работу интересной – Я не нахожу ошибку в этом сочинении* 'Nem talállok hibát ebben a dolgozatban' – *Я нигде не нахожу нужную мне книгу* 'Sehol sem találom az éppen most szükséges könyvet' – *Я потерял ключи, и они долго не находились, наконец нашлись* 'Elvesztettem a kulcsokat, sokáig sehol sem találtam őket, végül előkerültek'. Nem térbeli jelentésben a *приходить* igét is használhatjuk folyamat jelölésére: *Приходит время прощаться. Тамара постепенно приходит к выводу, что дочь её обманывает*. Paducseva végül úgy véli, hogy lényegében minden befejezett páros ige pillanatnyi cselekvést jelöl. A pillanatnyi ideig tartó igékhez én csak a hirtelen, váratlanul kezdődő és hamar véget érő cselekvéseket jelölő igéket sorolom: *felocsúdik, elbódul, elborzaszt, feljajdul, elszólja, elkiáltja magát*. A tudatos cselekvéseket feltételező **mozzanatos** igéket nem sorolom ebbe a csoportba: *felugrik*.

2. Fázisaspektus – eseményaspektus – akcióminőség (35–47). Az előző fejezethez hasonlóan ez a fejezet is igen gazdag szakirodalomra támaszkodik. A következő nevekkkel találkozunk, némelyikkel többször is: Agrell (1908), Fisial–Lipińska–Grzegorek–Zabrocki (1978), Bartnicka–Satkiewicz (1990), Horalek (1967), W. Jung (1982), Helbig–Buscha (1986), Sommerfeldt–Starke (1992), Flämig (1991), Uzonyi (1996), M. Egg (1994: 13), Hentschel–Weydt (1990), H. P. Kuhnert (1984), Arisztotelész, Gecső T. (1989: 4), Cockiewicz (1992: 13), Kiefer (1996: 264), Langacker (1972), Kiefer (1996: 261) Bondarko (1983, 1987), Noreen (1904–1912), Cockiewicz (1992: 14), Gecső (1989: 4), T. Todorov és O. Ducrot (1975), M. Egg (1994: 30), Helbig–Buscha (1986: 74), Kiefer (1992: 817), Pete (1994: 237), Cockiewicz (1992: 18), Ivancsev (1971: 34), Elma R. et. al. 1974, Iszacszenko (1968), Капты (1994), Sommerfeldt–Starke (1992), Helbig–Buscha (1986: 71), Hentschel–Weydt (1990: 37).

2.1. Fázisaspektus. Pátrovics Péter meghatározása szerint „a fázisaspektus az események két pólusának: úgymint folyamatos : befejezett morfológiai síkon is kifejezésre jutó ellentétéből jön létre” (37). A fázisaspektust különbözőképpen értelmezhetjük. Az egyik értelmezés úgy véli, hogy a befejezettség (a határpontosság, az osztatlanlanság, a totalitás) nem a cselekvés egészére, hanem annak csak a kezdő- és végpontjára vonatkozik. Belić (1924), M. A. Scheljakin (1969: 108), Krékits József (1989: 108) például kijelentik, hogy a *занять* 'elkezd énekelni' típusú kezdő igék esetében a határpontos korlátozás és az osztatlanlanság nem az egész cselekvésre, hanem annak csak a kezdeti fázisára vonatkozik (vö. A. V. Bondarko 1998: 68: „Признаки ограниченность действия пределом и целостности относятся не к действию вообще, а к его начальной фазе: именно эта фаза представлена в её ограниченности пределом и целостности”). Az ilyen vélekedésekkel kapcsolatban

V. V. Vinogradov (1947: 493) megjegyezte, hogy az ilyen és hasonló kiegészítések „vajmi keveset javítanak az elméleten” („мало её улучшают”). Álokoskodásnak (kazuisztikusnak) és skolasztikusnak tekintette A. M. Peskovszkijnak azokat a ravaszkodásait (ухищрения, 496), amelyekkel megpróbálta eltüntetni a befejezettség elméletének a nyelvi tényeknek ellentmondó megállapításait. Például Peskovszkij szerint a *проспать целую ночь* befejezett igés szerkezetben az 'egész éjjel' nem időtartamot, hanem időtartam jelentésű tárgyat jelöl (vö.: *átaludta az egész éjszakát*). Csak a cselekvések és a fázispontok elválasztása révén lehet például a *приехать* 'pillanatnyi ideig tartó' cselekvést jelölő ige, mivel az ember néha már csak a végcélt elért állomáson veszi észre, hogy „végre megérkezett”. Ez a felfogás azonban nem számol az orosz nyelvben meglévő többkorrelációs összefüggéssel. Először, az orosz az ismétlődő cselekvéseket (pl. a magyartól eltérően) folyamatként értékeli, s ilyenkor ritka kivételtől eltekintve folyamatos igéket **kell** használnunk, vagyis az ige-szemlélet használata nem minden nyelvben olyan „szubjektív”, ahogy azt Pátrovics Péter fenti táblázata sugallja (*Каждый год подруга приезжает из Москвы в Будапешт*). Másodsor, ha nem ismétlődő és a célhoz közeledő folyamatról van szó, akkor a prefix nélküli igét használjuk (*Когда подруга ехала из Москвы в Будапешт, она познакомилась с одним студентом из Сегеда* 'Amikor a barátóm Moszkvából Budapestre utazott, megismerkedett egy szegedi egyetemistával'). Harmadszor, az oroszban a 'megjön, megérkezik' jelentése nagyobb távolságról megtett, megteendő utat jelöl, s így nem használhatjuk a végcél előtti folyamat jelölésére. Erre egy közeli távolságról közelítő 'odamegy' jelentésű ige szolgál. Vö.: *Завтра подруга придет из Москвы в Будапешт – Мы подведем к ресторану и там пообедаем*.

Én azokkal értek egyet, akik szerint a befejezett igék által jelölt cselekvések és azok egyes fázisai **nem választhatók** el egymástól. Csak így tudom elfogadni Pátrovics Péter nézetét, amely szerint „a folyamatosság-befejezettség lényegét érintő, két jelenleg uralkodó felfogás közül a határpontos elmélet az alapja az egyiknek [...], míg a másik a perfektív cselekvés oszthatatlanságát, totalitását [...] hangsúlyozza” (29). Azt azonban vitatnám, hogy „a befejezettség általános szemantikai kritériumaként a cselekvés lezártságának jegyét” kellene elfogadnunk. Ezzel kapcsolatban először is felhívom Pátrovics Péter figyelmét Jászay László orosz nyelvű akadémiai doktori értekezésére (2005: 27–8), amelyben pozitívan értékeli A. V. Iszacsenko azon véleményét (1960: 134), amely szerint a cselekvés befejezettsége fogalmának bevezetése végzetes hibának bizonyult, mivel az évtizedekre visszavetette a bonyolult ige-szemléleti problematika adekvát megoldását: „befejezettségről” ugyanis csak múlt időben beszélhetünk. Stanisław Szober (1957: 142–143) osztályozása is arra utal, hogy sokszor a folyamatos és befejezett igék is jelölhetnek tartós cselekvést: *ubiec/ubiegać* (o czacie) 'el/múlik, eltelik (időről)'. Ide kíváncozik Adrian Barentsen (1995: 2) egy szemléltető mondata is: *Такое положение просуществовало миллионы лет* 'Ez az állapot több millió éve fennáll (megvan, létezik)'. Másodsor, a befejezett és folyamatos igék maszlovi meghatározása szinte teljesen megegyezik az óoroszbán és más nyelvekben meglévő múlt időt kifejező aorisztosz (неделимая целостность) és imperfektum (действие в прошлом, безотносительно к неделимой целостности) jelentésével (vö. A. A. Karavanov 1997: 167). Harmadsor, a cselekvés lezártága és totalitása jegyének az összekapcsolását egy definícióba N. Sz. Avilova az orosz akadémiai nyelv-tanban (1980: 583) Cockiewicznél (1992: 49, P. P. 31) egyszerűbben oldotta meg: Глаголы СВ обозначают „ограниченное пределом целостное действие” (A befejezett igék határpontos totális cselekvést jelölnek). Negyedszer, A. V. Bondarko (1995: 29) úgy látja, hogy nem célszerű minden esetben ennek a kettősségnek az ismételtetése, elegendő, ha vizsgálatunk kiindulópontjaként a **határpontos** elméletet választjuk („на наш взгляд, следует выбрать признак ограниченности действия пределом (ОГР)”. Megjegyzem, hogy a moszkvai iskolát a belső határpontos elmélet elfogadása jellemzi. V. V. Vinogradov (1947: 497) is ennek a felfogásnak volt a híve, aki arra is felhívja a figyelmünket, hogy a határpontos jelentés már L. P. Razmuszennél (О глагольных временах. „Журнал министерства народного просвещения”, 1891, июнь, стр. 379) megjelent. Pátrovics Péter is hangsúlyozza, hogy „a határpontos elmélet az aspektológián belül igen fontos helyet foglal el” (29).

Ehhez csak két megjegyzést fűzök: 1. a félreértések elkerülése céljából jó lenne következetesen a *belső határpont* műszót használnunk; 2. A határpontos elmélet nemcsak „a cselekvés belső határának elérésén [...] alapul, amely pont után a cselekvés már nem folytatódhat tovább, mert kimerítette önmagát, s így megszűnik” (29), „a cselekvés további folytatása lehetetlen” (28). Olyan véghatárpontos cselekvést nehéz találnunk, amelynek egy szituációban történő lezárása után a cselekvés folytatása „lehetetlen”. Ha ez így lenne, akkor nem lennének garanciális javítások, egy már megírt levélhez nem fűzhetnénk postscriptumokat stb. A *Matka ubrala choinkę* 'Az anya feldiszipolta a karácsonyfát' esetében is előfordulhat, hogy később még továbbdíszipolja, például feltesz a tetejére vmilyen csillagot vagy még néhány csillagszórót. Kissé az is furcsának tűnik, hogy egy cselekvés „kimerítheti önmagát”, legfeljebb a cselekvő merülhet ki. Például: *Már elolvastam az értekezés felét, néhány nap múlva továbbolvasom.*

Értelmezésem szerint a fázisaspektus jelölheti a cselekvések **kezdetének** (|→), időbeli **tartamának** (|–|), (|–|) és **végének** a belső határpontjait. A kezdőhatárpont legalább háromféle lehet: 1. ingresszív 'egy irányba haladó kezdet': *elsápad, zblednąć, erblassen, поbledнеть; elszalad, odbiec, loslaufen, побежать*; 2. inchoatív 'nem egy irányú hosszas cselekvést kifejező kezdő ige': *felhangzik, zabrzmieć, erklingen, зазвенеть; elkezd szaladgálni, забегать*; 3. intenzív kezdést kifejező igék: *nekifut, puścić się biegiem, elkezd rohángálni, разбежаться*. A cselekvés **időtartamának** bizonyos szituációhoz kötött korlátozását az oroszban a szubjektíven rövid időtartamú *no-* prefixus és a szubjektíven hosszú ideig tartóként érzékelő *no-* igekötős befejezett igék fejezhetik ki. Vö.: *Летом он проездил по стране* 'A nyáron utazgatott az országban'; *Он проездил всё лето по стране* 'Egész nyáron az országban utazgatott'. A magyarban az *el-* prefixussal képezhetünk huzamosabb időtartamot jelölő befejezett igéket: *Ma elállodogáltam a kirakatok előtt; Elábrándoztam ezen a témán; Amikor meglátta az első felhőkarcolót, elálmélkodott rajta*. A cselekvések lezártságát jelölő **véghatárpontnak** a már Bondarko által is megkülönböztetett **abszolút** (*Он извездил всю страну* 'Beutazta/beutazgatta az egész országot') és **relatív** (*Az víz szintje az éjjel megemelkedett, de még tovább emelkedik*) határpont mellé javaslok még – nemcsak az oroszban – egy **mennyiségi szituációs** véghatárpontot is: ugyanis egy folyamat bármilyen csekély mennyiség esetén megszakítható, s ilyenkor az oroszban, de sokszor a magyarban is befejezett igét kell használnunk: *Elolvastam két oldalt a könyvből/a könyv felét*. De: *Я выпил молока – Ittam tejet./ Ittam a tejből*. A határpontoknak ezek a hármasságai nem erősítik A. V. Bondarkonak (1995: 33) azt a véleményét, amely szerint a befejezett igék egyes jelentéseinek a rendszere erősen monocentrikus, miközben a folyamatos igéké szétszórt és gyengén centralizált. Vö.: „Если система частных значений СВ имеет компактную моноцентрическую структуру, то система частных значений НСВ отличается структурой диффузной, слабо централизованной”.

2.2. Eseményaspektus. Pátrovics Péter felfogása szerint „az eseményaspektust [...] lexikailag meghatározott eseménytípusok csoportjai alkotják, amelyekbe az igék besorolása szemantikai alapon történik [...] Az eseményaspektus kifejezésében mind morfológiai, mind pedig szintaktikai eszközök részt vehetnek, az egyes nyelvek azonban különböznek az erre szolgáló eszközök gazdagságát illetően” (37). Furcsállom, hogy a fázisaspektus és az eseményaspektus is eseményhez kötődik. Pátrovics Péter (2004: 19) megállapítja, hogy Vendler az igéket belső időszerkezetük szerint osztályozza. Megjegyzi, hogy „Kiefer ezt a felosztást *eseményaspektusnak* nevezi, hiszen [...] ezt az eseménytipológiát szokás a szláv aspektológián kívül az aspektussal azonosítani”. Jó 10 évvel ezelőtt írtam egy cikket a Nyr.-ben (1994: 232–44) Mondataspektus vagy igeszemlélet? címmel. Pátrovics Péternél más elnevezésű „fedőnév” alatt mintha erről lenne szó. (De talán mégse?)

Jászay László (2000: 7–8) szerint „célszerű, amint erre Wacha Balázs rámutat, egy úgynevezett közlő (**tényközlő**, faktív) jelentésű aspektust, továbbá egy hangsúlyosan közlő, úgynevezett **egzisztenciális** jelentésű aspektust is fölvenni, melyek elkülönülnek mind a befejezett, mind a folyamatos jelentéstől” (vö. Wacha 1994: 11–22). Ilyen egzisztenciális jelentésű mondat például: *Mentem már fel gyalog is* (vö. a folyamatos *Éppen mentem fel gyalog*, ill. a befejezett, *Felmentem gyalog* mondattal). Ju.

Sz. Maszlov (1975: 202), L. V. Scserba (1928) akadémikusra hivatkozva hangsúlyozza, hogy „nincs grammatikai kategória annak formai kifejezőeszköze nélkül”. A magyarban a két aspektus grammatikai kategória voltának a bizonyítása még kijelentő állító mondatokban sem olyan egyszerű. A *felmentem (a hegyre)* befejezett ige, amelynek folyamatos párját a prefix hátravetéssel fejezzük ki: *Mentem fel a hegyre és szembe jött velem a volt tanárom*. De ha az ige előtt van egy, a mondat aktuális tagolása szempontjából hangsúlyos szó, akkor a prefix hátravetése nem jelenti az ige folyamatoságát. Vö.: *'Én mentem fel először a hegyre (*Én felmentem először a hegyre); 'Napkeltekor mentem fel a hegyre – Napkeltekor 'felmentem a hegyre – Napkeltekor 'nem mentem fel a hegyre – Napkeltekor a hegyre én fel 'nem mentem – Napkeltekor 'ne menj fel a hegyre! – Nehogy 'felmenj napkeltekor a hegyre!; 'Ki ment fel napkeltekor a hegyre?* Négy aspektus létének a bizonyítása számomra megoldhatatlan feladatnak tűnik. Vö.: *Mentem már fel gyalog is – Felmentem már gyalog is; Már felmentem gyalog is*.

2.3. Akcióminőségek. Lényegében egyetérték Pátrovics Péternek azzal a felfogásával, hogy „az akcióminőségek kifejezése [...] morfológiai eszközökkel (lexikai jelentést hordozó affixumokkal) történhet, hiszen »az akcióminőségek az igék morfológiailag kifejezett módosulásai« (Kiefer 1996: 261). [...] Arról, hogy egy akcióminőség az adott nyelv rendszerébe tartozik-e, az dönt, hogy a vizsgált nyelv képes-e azt morfológiai eszközökkel, egy alapige módosulásaként kifejezni. Ugyanazon akcióminőség kifejezése nemcsak egy képzőhöz köthető” (37). A lengyelben felsorolt 19, a magyar 15 és a német 11 akcióminőség (46) közül némelyik inkább „az eseményaspektus körébe tartozónak tekintendő” (44). Hogy melyik ez a némelyik, kissé homályos, mert az eseményaspektus is az. Nehezményezem, hogy a magyar nyelvudományban meghonosodott **cselekvésmódok** (vö. orosz *способы действия*) helyett az **akcióminőség** műszót használja. (A magyar *akció* = 'céltudatos tevékenység'). A cselekvésmódok ábécérend szerinti felsorolása helyett én az általam a magyar ruszisztika maradandó eredményeként értékelt krékitisi tematikus (**időbeli, mennyiségi és minőségi** cselekvésmódok) csoportosításról semmiképpen sem feledkeztem volna meg (Krékits József 1989: 11 és még több munkája). Vö. a **minőségi akcióminőségek** furcsaságát. (A német **Art** szó negyedik jelentése a 'fajta', s ehhez kötődik a 'minőség' jelentés.) A tematikus csoportosítás megkönnyítené az egyes csoportokon belüli alcsoportok összeállítását. Igaz, hogy a cselekvésmódok típusainak a megállapításánál a lexikai affixumokkal képzett csoportokat vesszük figyelembe, de bizonyos csoportoknál párhuzamos **analitikus kifejezésmódok** is lehetségesek. Vö. így például a kezdő igék esetében: *zapłakać – zacząć płakać; elśirja magát – elkezd śirni, śirni kezd; weinen – zu weinen anfangen. A kochać – pokochać 'szeret – megszeret'* a lengyelben és a magyarban az akcióminőségeknek az értekezésben megfogalmazott elmélete szerint nem két – egy duratív és egy ingresszív cselekvésmód –, hanem egy alapige és ennek egy kezdő jelentésű cselekvésmódja, de felfogható egy nem határpontos és egy határpontos ige párnak is, vö.: *lát – meglát*. A németben a *lieben* és a *liebgewinnen* két különböző ige, mint például a magyarban a *szeret* és az *elszeret*. Gnomikus cselekvésmód nincs sem a magyarban, sem a lengyelben, sem a németben. *A Föld a Nap körül kering* típusú mondatok igéi egyáltalán nem felelnek meg a cselekvésmódok képzési feltételeinek. Itt inkább az időjelentéseknél egy **általános időt** kifejező típusáról beszélhetnénk. A műveltető igéket sem sorolnám a cselekvésmódok közé. Ezeket az igéket az ún. *igefajta*, német *Genus Verbi*, ang. *voice*, orosz *заноэ*, lengyel *strona* kategóriához sorolom, amely a cselekvőnek és a cselekvésnek egymáshoz való viszonyát jelöli. (A MMNYR.-ben – 202 – e kategória szerint az igéknek a következő típusai vannak: cselekvő ige, műveltető ige, szenvedő ige, visszaható ige.) A mesterségesen összeállított, nehezen érthető, egyéni használatot tükröző mondatok ösztönösen ellenérzést váltanak ki belőlem: *Az öreg elszedegette a poharakat egy kicsit a vendéglőben, aztán haza indult vs. Az öreg sorban elszedegette a vendégeitől az összes poharat, s végül egy sem maradt az asztalon* (45). Az *elszed* ige közismert jelentése 'erőszakkal elvesz'. Az, hogy a tájsozlásban az *elszed* igét 'asztalt leszed' jelentésben is használjuk, nem jelenti azt, hogy két egyalakú *elszed* igénk lenne. *A rázendít az eső* (40) pedig talán „költői képzavar”.

3. Az aspektus és a grammatikai idő kapcsolata (47–53). Ez a fejezet is bővelkedik ismeretésekből és hivatkozásokban (Lyons 1969, Jakobson 1971, Harweg 1976, Milewski 1976, Rokoszowa 1989, Turajeva 1979, Jespersen 1924, Koschmieder 1934, Reichenbach 1948, Pelc 1964, Kaluza 1978, Kiefer 1994, Pete 1993, Bańcerowski 2000, Grzegorzycova 1997). Itt csak kritikai megjegyzéseimre szorítkozom. 1. A könyv elején a szerző elsősorban lengyel, német, magyar aspektusbeli összehasonlító és összevető leírást ígér. Az áttekinthetőség érdekében jó lett volna minden fejezetben következetesen ugyanazon nyelvből kiindulni s azzal ugyanazon sorrendben összevetnie a másik két nyelvet. 2. E fejezetben a német nyelvből és főként R. Harweg „különcködő” nézeteket megfogalmazó *Aspekte als Zeitstufen und Zeitstufen als Aspekte* (Linguistics, 1976, 181, 5–28) cikkből való kiindulás nem szerencsés. A német nyelvtanokban az időfokok (Zeitstufe, Tempusstufe) alatt általában a **beszélés idejétől** (*Redemoment*) függő jelen, múlt és jövő időt foglalják magukban. Harweg e helyett bevezeti a *Betrachtzeitpunkt* 'szemléleti időpont' (Pátrovics Péter fordításában 'nézőpont') terminust, és a beszédidő típusaiból *perfektív, imperfektív és prospektív aspektus* lesz. Az „időfokok” pedig Jakobson (1971) által *taxisznak* átkeresztelt relatív időt kifejező elő-, utó- és egyidejűség (a *consecutio temporum*) összefoglaló neve lett. Én ettől a fejezettől azt vártam, hogy megállapítja, hány **időalak** van a lengyelben, a németben és a magyarban, ezek használata milyen mértékben és hogyan függ az aspektustól, a *consecutio temporum* helyébe hogyan lép az igeszemléleti formák egyeztetése (a *taxisz*, A. Barentsen 1998: 49: „секвентная связь” 'szekvenciális összefüggés' – a matematikai statisztikából átkerült műszó). Harro Gross (1988: 55) a németben például egy kis táblázatban szemlélteti az időalakoknak az időfokoktól és a cselekvés nem lezártágától (*Unabgeschlossenheit*) és lezártágától (*Abgeschlossenheit*) való függőségét:

unabgeschlossen	abgeschlossen	Zeitstufe
Präsens		– Gegenwart
Präteritum	Perfekt, Plusquamperfekt	– Vergangenheit
Futur I	Futur II	– Zukunft

A konkrét elemzések során a beszédidőn és a relatív időn kívül hasznosnak tartom még a távolsági idő megkülönböztetését is. Például *Mindjárt felöltözöm* jelölheti azt is, hogy a kijelentés idején a cselekvés már folyik. Az összetett folyamatos jövő használatakor (*Mindjárt fogok öltözködni*) a cselekvés még nem kezdődött el.

II. A nyelvek és az aspektualitás (54–77). E nagy fejezetnek két alfejezete van.

1. Az aspektuális oppozíciók típusai (54–63) bizonyos mértékben az I/1. Aspektuselméletek folytatása. A felhasznált szakirodalom mennyisége, a számos aspektuselméletnek és aspektustípusnak összefoglaló, precíz ismertetése itt is elismerést érdemel. Ennek ellenére néhány esetben ellenvetések, kiegészítések is megfogalmazódtak bennem. 1) Kategorikus az az állítás, hogy a szláv nyelvekben „az oppozíció jelölt tagja a befejezett ige, míg a folyamatos a jelöletlen tag” (54). Az oroszban és a lengyelben is számos esetben nemcsak folyamatos igéből képezhetünk befejezettet, hanem befejezettből is folyamatosat. Vö.: *nucamь* → *nanucamь*, *писаć* → *napisać*, *nodnucamь* → *podnucivaamь*, *podpisać* → *podpisyvać*, *дамь* → *давамь*, *даć* → *dawać*. 2. Az angolban valóban a cselekvés belső időszervezete (*go* → *going*) fejezi ki az aspektusbéli különbségeket, a szláv nyelvekben és a magyarban azonban a cselekvésdinamizmuson alapuló különböző fázisokhoz kapcsolódó határpontosság (vö. 57).

2. A nyelvek felosztása aspektológiai szempontok alapján – a lengyel, a magyar és a német nyelv helye a felosztáson belül (63–77). Pátrovics Péter figyelme elsősorban a kifejezőeszközök számbavételére és minősítésére irányul. A szemantikai szempontok kissé háttérbe szorulnak. „A **litvánban** a perfektíválás legfontosabb eszközei az igekötők. Pl. *pa-*, *iš-*, *nu-*. Gyakran ugyanaz az alapige többféle igekötővel is szerepelhet azonos jelentésben, ami ezeknek az igekötőknek tisztán

aspektusképző funkciójára vall: [...] *išgyti, pagyti, sugyti* (meggyógyul)” (65). A magyar *meggyógyul, felgyógyul, kigyógyul* tükrében kissé kétséges, hogy mind a három litván igének „azonos” lenne a jelentése. A továbbiakban megállapítja, hogy „az aspektus kifejezése a **sémi** nyelvekben és a **grúzban** morfológiai eszközökkel történik” (65), foglalkozik a **koreai**, a **hausza**, az **angol**, a **magyar**, a **neolatin**, a **lovári** dialektusok, a **török**, az **ész** és a **finn**, a **germán** nyelvek, az **afrikaans**, és **kreol** nyelvek aspektust kifejező eszközeinek a főbb sajátjaival. Pátrovics Péter Jászay és mások nyomán három fő aspektológiai osztályt különböztet meg (64): 1. Az aspektus morfológiai eszközökkel kifejezett grammatikai kategória. 2. Az aspektus kategóriája kevésbé grammatikalizált (nincsenek igepárok, csak egy, például a progresszív aspektus jelölt; a folyamatosság-befejezettség oppozíciója csak múlt időben van meg, az aspektuális jelentések kifejezése nem kötelező). 3. Az aspektusjelentés morfológiai eszközökkel nem jelölt, az az adott nyelvben csak mint fogalmi-szemantikai kategória van meg. Ezzel kapcsolatban elsősorban két kérdéssel kapcsolatban kell állást foglalnunk: 1. Egy kategória „grammatikaivá” való minősítésének melyek a kritériumai? 2. Egy adott nyelvben az aspektus mennyire önálló kategória? Egy kategória grammatikaivá v. lexikai-grammatikaivá minősítésének a fő kritériuma annak a kötelező volta (vö. „*Grammatica ars obligatoria*”) és a formai eszközök **rendszerjellegének** a megléte lehet. Az azt kifejező eszközök nyelvtípusonként, nyelvenként, kategóriánként változhatnak és váltakozhatnak. Természetesen egyszerűbb a besorolás, ha az adott jelentést csak egy morféma fejezi ki, mint például a magyarban a többes számot, a múlt időt stb. Az aspektus a legtöbb nyelvben nem önálló kategória. Számos nyelvben ez elválaszthatatlan az időtől, a mennyiség, a modalitás stb. kategóriáktól. Az sem kritérium, hogy minden adott szófajnak az adott kategória lehetséges oppozícióinak minden tagjában részt kellene vennie (pl. vannak csak egyes számban használatos főnevek is). Ha ezeket a kritériumokat elfogadjuk, akkor az angolban a **perfektivitással** összefonódó nem folyamatos és folyamatos aspektus-idő alakok sokkal inkább grammatikalizáltak, mint például az etalonnak tekintett, nemcsak morfológiai eszközökkel kifejezett szláv aspektusrendszerek. Az angolban például a *write* 'ír' dinamikus igének 16 aspektus-időalakját minden ilyen típusú igenél egyformán képezhetjük. Vö.:

	nem folyamatos	folyamatos	befejezett (perfect)	folyamatos perfect
jelen idő	I write	I am writing	I have witten	I have been writing
múlt idő	I wrote	I was writing	I had written	I had been writing
jövő idő	I shall write	I shall be writing	I shall have written	I shall have been writing
jövő a múltban	I should write	I should writing	I should have written	I should have been writing

Pátrovics Péter a tőle már megszokott alaposággal vizsgálja azt a kérdést, hogy a szláv nyelvekben és a magyarban az ige szemléleti formáit két önállóan is szótározható lexéma képezi-e vagy sem (140–8). Többek között idézi Jászay–Tóthot (1987: 25–6), akik az aspektuspárokat, illetve aspektushármasokat **egy lexéma** két, illetve három változatának tartják. Egy lexémáról azért megalapozott beszélni, mert „ezek morfológiai összetevői paradigmátikusan (aspektuálisan) kiegészítik egymást” (147). Végezetül az tűnik számára „a legmegfelelőbb megoldásnak, ha a valós tényeket figyelembe véve [vagy inkább negligálva?] az aspektust a szóképzés és a flexió határáon elhelyezkedő köztes kategóriának tekintjük” (148). Az ilyen „köztes kategóriáknak” én nem vagyok híve. Pátrovics Péter idézi Breut (1984: 18–20), aki az egylexémás – szerintem a sem ide, sem oda nem tartozó kompromisszumos javaslat – ellen a következő (szerintem helyes!) érveket sorolja fel: 1. Az aspektuspárt alkotó tagok flexiók paradigmája egymástól különbözik. 2. Egy lexémának két infinitívuszát – más szóval két szótári alakját ismernénk el. 3. Egy lexémának két múlt ideje, egy jelen ideje és két jövő ideje lenne. 4. Ezt még kiegészítem azzal, hogy több orosz nyelvész szerint a befejezett igék a dolgoknak más állását jelölik, mint a folyamatosak. Például tíz évig folytonosan mondhatom azt, hogy *írom a disszertációm*. A dolgok állása (ezt sokan eseménynek, új szituáció-

nak, új állapotnak stb. nevezik) egészen más, ha kijelentem *Végre megírtam a disszertációm*. 5. A köztes kategóriák számát tetszés szerint szaporíthatnánk. Például a *дочь, дочка, доченка, дочурка* szavaknak az angolban egy lexéma a *daughter*, a németben pedig esetleg két szó (*Tochter, Töchterchen*) a megfelelője. A nem (*genus*) kategóriában „párosnak” tekintett önálló fogalmi jelentésű és eltérő ragozású *бык* ’bika’ és *корова* ’tehén’ szavakat tudtommal még senki sem tekinti egy lexémának. Az orosz és a lengyel szemléleti párok képzésénél szinte ugyanazon hangzováltozások fordulnak elő, amelyek a szóképzésben is megtalálhatók. Ezekben a nyelvekben a szemléleti párok képzésének nemcsak **morfológiai** eszközei (képzők, prefixek, képzők és prefixek, képzőváltások – *встать – вставать, wstać – wstawać* ’feláll’, *numь – вынуть, pić – выпić* ’iszik – megiszik’; *вешать – повесить, wieszać – powiesić, wmusić – wmuszać* ’rákényszerít, belekényszerít – kényszerít’), hanem **lexikai** (*брать – взять, brać – wziąć* ’vesz – elvesz’, *говорить – сказать, mówić – powiedzieć* ’beszél – meg/mond’) és **fonematikai** – hangzováltozások a szógyökérben (*собрать – собурать, зебраć – збираć* ’összegyűjt – gyűjt [össze]’) – lehetőségei is. (Az oroszban elvéve a hangsúly megváltozása is képezhet szemléleti párokat: *разрезать – разрезатъ* ’szétvág – vágja szét’. A lengyelben ilyen nincs, mivel a hangsúly itt kötött: az utolsó előtti szótagon van.) Továbbá sokszor még a szláv nyelvekben sem lehet az aspektusmegfeleltetéseket például az idő-kategóriához hasonlóan egyöntetűen megtalálni. Ezek a megfeleltetések nem egyszer a szavak megfeleltetési lehetőségeire emlékeztetnek. A magyarban és a lengyelben például *Esik az eső; Pada deszcz*, az oroszban *Идет дождь* ’Jön az eső’, a bolgárban *Вали дъжд* ’Hullik az eső’, a németben *Es regnet* ’Eszdik’ és az angolban is *It is raining*. Az orosz *Письмо отослано* ’A levelet elküldték’ kétféleképpen fordítható angolra: *The letter is sent off – The letter has been sent off*. De a magyarban is lehetséges: *A levél el van küldve*.

III. A szinkrón és diakrón nyelvleírás viszonya. A könyvnek körülbelül egyharmadát (78–139) kitevő diakrón részt én szinte teljes egészében **elhagytam** volna. Ez nem azt jelenti, hogy a Pátrovics által is (78) nagyra becsült Hadrovics László (1992: 33) véleményével – a leíró szempontok mellett fontos a történeti szempontok érvényre juttatása is – ne értenék egyet. A kérdés csak az, hogy, *mikor? mit? és hogyan?* Pátrovics Péter megállapítja, hogy „egyesek a szláv aspektus indoeurópai eredete mellett érvelnek, mások mereven elutasítják ennek gondolatát”, továbbá „a germán alapszavakban, illetve a gótban az aspektusnak mint kategóriának a léte szintén vitatott kérdésnek számít” (78). A 112. lapon viszont már az olvasható, hogy a „gót ismerte az igeaszpektust és képes is volt annak kifejezésére”. Az pedig csodálkozásra készítet, pontosabban a 19. század végének újgrammatikus érvelésére emlékeztet, amely szerint a diakrón leírás nélküli szinkrón elemzés csak „puszta leírás”. (Vö. Saussure ezzel kapcsolatos nézeteit.) Lehetne idézni nem egy olyan véleményt, amely azt hangsúlyozza, hogy az a diakrón leírás az igazi, amely egy adott kor szak strukturális szinkrón leírását tartalmazza. Újabbán a kognitív nyelvészet fontosnak tartja a kezdeti „állapotok” vizsgálatát is, vagyis megszünteti a szinkrón és a diakrón leírás éles különállását. A diakrón nyelvleírás eredményeinek az ismertető elemzése során Pátrovics Péter azonban a szinkrón leírásra is érvényes szabályszerűségeket is megfogalmaz. Lássunk néhányat közülük.

1. A befejezett tranzitív igék tárgyi bővítmény nélküli használatának a lehetetlensége. A 125. lapon ezt olvashatjuk, hogy „azokban a nyelvekben, amelyek képesek az aspektus morfológiai kifejezésére, a befejezett tranzitív igék bővítmény nélküli használata agrammatikus szerkezetet eredményez, míg a folyamatos tranzitív igék esetében ez nem érvényes” (hivatkozás: Chomsky–Lasnik 1993, Rasszudova 1984: 152, Jadrov 1997: 220). A szövegösszefüggésből és a lengyel példából kiderül, hogy „bővítményen” itt tárgyat kell értenünk. Vö.: *Wczoraj czytałem – *Wczoraj przeczytałem*. Ez azonban a magyarban is így van: *Tegnap olvastam – *Tegnap elolvastam*. Az előbbi idézet megelőzően a következő megállapítás található: „Az olyan nyelvek, amelyekben fejlett aspektusrendszer és névelőket is találunk, csupán kétszeresen jelölnek tekintendőket.” Ennek alapján a magyar befejezett aspektus **háromszorosan** jelölt: szükség van 1) egy prefix nevű morféma, 2) határozott névelőre, 3) az igenek egy harmadik személyű határozott tárgyra irányuló

határozott tárgyas ragozására is. Vö.: *Holnap verseket olvasok/fogok olvasni, és nem regényt; Holnap egy regényt olvasok / fogok olvasni ↔ Holnap elolvasom / el fogom olvasni a versedet.* Azt is szem előtt kell azonban tartanunk, hogy a határozott tárgyas ragozás megléte elsősorban azt jelenti, hogy az igeragozáskor nemcsak az alany személyére, hanem a tárgyas igék esetében – függetlenül azok folyamatos v. befejezett voltától – a tárgy határozott vagy nem határozott voltára is tekintettel kell lennünk, vagyis ez a kétféle igeragozás a mondat kizárólagos verbocentrikus, egy főmondatrészes voltát ingatja meg. Vö.: *Éppen a versedet olvasom; Mindjárt elolvasom ezt a verset, és megyek/ elmegyek a boltba* (vö. Pete: Főmondatrész vagy főmondatrészek? [Nyr. 1993]; az alany és állítvány primátusának váltakozó megítéléséről [MNy. 2004]). Ennek a tükrében Pátrovics Péter eddigi vizsgálatainak azon eredménye, amely szerint a magyarban az aspektusjelentés kifejezése „nem kötelező s az erre szolgáló eszközök nem rendszeresek, hanem sokszor alkalmi jellegűek, egyediek” némi pontosítást igényel. Nekem úgy tűnik, hogy nem egészen vagy talán egyáltalán nem „egyedi” használatú jelentésük van például a következő kijelentéseknek: *Mari néni eladogatta (eladta) az almáját; adott el almát; adott el az almájából; almát adott el.* A „puszta leírás szintjén” maradás ósláv példák nélkül is lehetővé teszi, hogy esetleg „fontos szabályszerűségként” értékeljük azt a nézetet, amely szerint „a prefixummal ellátott befejezett ige arról hordoz információt, hogy az ige által jelölt cselekvés eléri célját, beteljesül” (96–7). Ez annál is inkább lehetséges, mivel ez a nézet már a 19. század második felében F. Miklosichnál megfogalmazódott (Vergleichende Grammatik, IV. Syntax, S. 274): „Eine Handlung wird [...] als vollendet ausgesagt, [...] das Resultat als erreicht”). A probléma csak az, hogy ez az állítás és a meghonosodott *befejezett ige, совершенный вид, aspekt dokonany* elnevezések nem általános érvényűek sem az oroszban, sem a magyarban, sem a lengyelben.

2. A genitivus partitivus és a határozottság/határozatlanság kapcsolata. Nagy érdeklődéssel olvastam a német genitivus partitivusszal és az igei genitivusi **vonzattal** kapcsolatos diakrón részt, amely eljut egészen a nyelv mai állapotáig. A részletező diakrón részt itt is elhagyhatónak tartom. Hiszen csaknem minden leíró német nyelvtanban megtalálható, hogy a birtokos esetnek a használata régebben gyakoribb volt, s erre nem egy példát is hoznak. Azt a kijelentését a szerzőnek, hogy „a genitivus partitivusban álló főnév mindig határozatlannak számít, annak ellenére, hogy határozott névelővel is előfordulhat: *ich trinke des Wassers*” (120), rosszállóan furcsállom. Az előző oldalon azt olvashatjuk, hogy a partitív jelentést előljárós szerkezettel is kifejezhetjük, amely viszont szintén azt bizonyítja, hogy a partitívusi jelentésű főnév a németben határozott névelőt kíván: *ich trinke vom Wasser, trink vom Weine.* (Az értekezésben nem történik említés arról, hogy a németben a partitívusi jelentést az *unter* előljárószóval is kifejezhetjük, amely szerkezet szintén határozott névelős: *Uta ist die älteste unter den Schwestern.*) A probléma megoldásában nem a diakrón, hanem a szinkrón tipológiai nyelvészet segít. A befejezettség jelölését illetően a „háromszorosan biztosító” magyar nyelv ugyanis arra hívja fel a figyelmünket, hogy meg kell különböztetnünk egy **határozott** és egy **határozatlan** (névelős) tárgy határozatlan és határozott **részmennyiségét**: *ittam a forrásvízből / ittam forrásvizet – ittam egy pohárral a forrásvízből / ittam egy pohár forrásvizet.* A magyarban határozatlan partitívusi mennyiség esetén nem használhatunk befejezett igét, az oroszban és a lengyelben viszont nem ismétlődő határozatlan és határozott részmennyiség esetén is befejezett igét kell használnunk. Vö.: **Megittam forrásvizet / a forrásvízből – Megittam a forrásvizet; Megittam egy / az egy pohár forrásvizet. ↔ Я выпил воды / воды, Выпилем воды/ воде ↔ *Я нул воды; *Пилем воды.* A magyarban a *Megittam egy pohár forrásvizet, és elmúlt az émelygésem* mondatban az *egy* határozott mennyiséget jelölő számnév. Ezek a különbségek határozottan cáfolják annak az állításnak az általános érvényűségét, amely szerint a „vonzatkülönbségek ugyanis elegendők az igei bővítmény határozottságának vagy határozatlanságának jelöléséhez, amíg az aspektus kifejezésének formai jegyei az adott nyelvben megvannak” (125). A magyarban ehhez a vonzatkülönbségek mellett a névelőhasználat, illetve a névelő elhagyása is szükséges. A szláv nyelvekkel kapcsolatban meg kell említenünk, hogy az oroszban a genitivus partitívus jelölésekor **folyamatos**

igéket használunk az egyidejűség, az ismétlődő cselekvések kifejezésekor, az 'akar' és 'kér' jelentésű igékkel (vö. Pete 1965, 2004: 121): ...когда он наливал ей воды, они взглянули друг на друга (Л. Толстой). *Хочешь вина или водки?; Опять хожу, курю, выпиваю за оведом водки и вина / пью водку и вино.*

3. A birtokos eset használatának szűkülése. Az indoeurópai nyelvek és a magyar nyelv fejlődése az analitizmus irányában halad. A román nyelvekben és a bolgárban a főnevek nem ragozhatók. (A bolgárban megszólító forma – a vocativus – azonban megmaradt, mivel az nem esetrag, hanem 2. személyű alakja az általában 3. személy jelentését is tartalmazó főneveknek.) Az oroszban is megfigyelhető az előjárós esetek használatának a terjedése elsősorban a birtokos eset rovására. Vö.: учебник русского языка ↔ учебник по русскому языку, de csak: тетрадь по русскому языку, Министерство просвещения, de csak: Комитет по делам высшей школы 'felsőoktatási bizottság'. A magyarban egyre terjed a birtokviszonynak a kétszeri jelölése helyett annak az egyszeri jelölése: a tanulóknak a könyve → a tanuló könyve. A magyar esetrendszerből egyes strukturalista nyelvtanokban a birtokos eset el is tűnt (talán azért, mert a birtokost jelölő birtokos eset nem vonzata az igének; vö.: Pete: Hány esetük van a magyar főneveknek? 2003: 3). Az óangolban 4 esete volt a főnévnek, a mai angolból a genitívus azonban nem tűnt el, sőt kétféle formája lett. Vö.: *Dort drüben ist das Haus des Bürgermeisters – Over there is the mayor's house / the house of the mayor.* (E fejlődésnek külön érdekessége, hogy az előjárós szerkezetben a birtokos és a birtok szórendje nem az indoeurópai birtok és birtokos. A tipológiai nyelvészet szerint előjárószerű csak azokban a nyelvekben van, amelyekben a birtokviszony jelölésének a szórendje indoeurópai. A magyarban és a finnben például nincs előjárószerű, mert például nem *könyve a fiúnak, hanem a fiúnak a könyve / a fiú könyve, pojan kirja). A németben a genitívus használata, ahogy ezt Pátrovics Péter is bizonyítja, egyre szűkül: *die Uhr meiner Tochter – die Uhr von meiner Tochter, des Nachts → in der Nacht.* Számomra az áttekintést nehezítik a nyelvtörténeti szövegbe beszúrt mai német nyelvre vonatkozó megállapítások. Például: „A mai német nyelv standard változatában [...] meglehetősen kevés igének van genitívusi vonzata” (119). Ez a „meglehetősen kevés” több, mint az oroszban a birtokos esetet vonzó igék száma. Egyes nyelvtanok szerint a mai németben **birtokos esetet** vonzanak a következő igék: *bedürfen, gedenken, ermangeln, entragen*, továbbá több visszaható ige: *sich annehmen, sich bedienen, sich befeißigen, sich bemächtigen, sich enthalten, sich entledigen, sich entsinnen, sich erinnern, sich erwehren, sich rühmen, sich vergewissern, sich schämen.* Ezekon kívül vannak még olyanok, amelyek tárgy- és birtokos esetet vonzanak (Pátrovics ezeket háromargumentumú igéknek nevezi [120]): *anklagen, beschuldigen, bezichtigen, verdächtigen, entheben, überführen.* Előfordulnak még megszilárdult szókapcsolatokban megmaradt birtokos esetet vonzó igék is: *sich eines besseren besinnen, seines Amtes walten, der Ruhe pflegen, das spottet jeder Beschreibung.*

A német nyelvben **egyes igék vonzatai történetének** a mai német nyelvre vonatkozóttó számos jellemzése néha megingatja az olvasóban a levont következtetés elméleti helytállóságát, és kételyeket támaszt az értekezés e részének gyakorlati felhasználhatóságát illetően. A 120. oldalon például az olvasható, hogy a mai németben „a genitívusi vonzatok számának csökkenése különösen a kétargumentumú igék és szerkezetek esetében szembetűnő”. Ezt bizonyítandó példák a *bedürfen* ('rászorul'), *entbehren* ('nélkülöz'), *ermangeln* ('híjával van') igék, amelyeknek bővítményei „legtöbbször határozatlanok: elvont vagy megszámlálhatatlan főnevek”. Ezek az igék még a mai németben is szintén kivétel nélkül megőrizték a birtokos eset használatát. Az egyes szótárak és a Duden-nyelvtan (1962: 492) szerint az *ermangeln* ige kizárólag (ausschließlich) birtokos esettel használható: *Ihre Kleidung ermangelte der Eleganz. Die Angaben ermangeln der erforderlichen Genauigkeit* 'Az adatok nem elég pontosak'; *Er ermangelt der Vorsicht, der Würde, des Mutes.* A *bedürfen* ige a *brauchen, benötigen* szinonim igékkel összevetve gyakran található határozott névelős főnevekkel: *Sie bedarf des Trostes, der Hilfe, der Schonung, deines Rates, der Ruhe* 'Szüksége van a vigasztalásra, a segítségre, a kíméletre, a tanácsodra, a nyugalomra'. Vö. még: *Seine Ausführungen*

bedürfen der Ergänzung; Der Kranke bedarf des Arztes; Es bedurfte keiner Worte. Ritkán, ha a tárgy névelőtlen, az *es* névmással együtt a tárgyeset is lehetséges: *Dazu bedarf es viel Geld* 'Ehhez sok pénzre van szüksége'. A *gedenken* 'sich erinnern, beabsichtigen; (meg)emlékezik, szándékozik' és a *denken* 'überlegen; gondolkodik, gondol' a mai németben is két önálló használatú ige. A *gedenken* csak birtokos esetben álló tárggyal használatos: *Wir müssen der im Kriege gefallenen Opfer gedenken; Er gedachte seines Vaters, vergangener Zeit, der fröhlichen Tage seiner Kindheit; Was gedenkst du zu tun?* 'Mit szándékozol tenni?'; *Ich gedenke, nach Berlin zu fahren – Gedacht, getan!; Getan wie gedacht; Das gibt mir sehr zu denken.* Az *entbehren* ige az 'ohne etwas sein; nélkülöz' jelentésben szintén csak birtokos esetben álló tárggyal fordul elő, a 'vminek híján van, nincs vkije, hiányol vkit; jmdn vermessen' jelentésben viszont tárgyesettel: *Diese Behauptung entbehrt jeder Grundlage/jeder Glaubwürdigkeit; Sein Verhalten entbehrt nicht einer gewissen Komik – Ich kann das Buch nicht länger entbehren; Ich habe in meiner Jugend viel(es) entbehren müssen.* A birtokos eset helyébe lépő más típusú vonzatok megjelenését a könyv 117. oldalán található *begehren, pflegen, vergessen, wundern* stb. példák bizonyítják. A *sich erinnern, sich entsinnen* ige W. Flämig (1991: 373) nyelvtanában még a birtokos esetet vonzó ígék között van felsorolva, de ezek már a Duden-szótár 9. kötete (Richtiges und gutes Deutsch) szerint kettős vonzatú ígék: *Ich kann mich meines Lehrers / an meinen Lehrer nicht mehr entsinnen.* Pátrovics Pétert olvasva (117) azt gondolnánk, hogy az 'elfelejt vmit' ige vonzata csak az *auf* előljárós tárgyeset lehet. A fent említett Duden-szótárban viszont a *vergessen* ige általában tárgyesetet vonz („Das Verb *vergessen* regiert heute im allgemeinen den Akkusativ“): *Ich habe seinen Namen vergessen; Ich habe meinen Schirm im Zug vergessen.* Az értekezésben egyedüli helyesként feltüntetett *auf* előljárós vonzat pedig tájnyelvi, illetve osztrák változat (Duden 9, 710: „Landschaftlich – vor allem süddeutsch und österreichisch ist der Anschluss mit *auf* oder *an*“).

Itt jegyzem meg, hogy az argumentumok számát nem lehet az ige vonzatainak a számával azonosítani. Az ige vonzataira ugyanis a főnévi igenévvél és az esetek kérdőszavaival kérdezhetünk. Az alanyeset kérdőszavával azonban nem használhatjuk a **főnévi igenévet**, amely az ige általános jelentésű szótári alakja. Vagyis az alanyeset nem vonzata az igei jelentésnek, hanem éppen fordítva nem egy esetben az alanyesetben álló főnév valenciájától függ például az igehasználát és aspektuális lehetőségeinek az aktualizálása. Vö. például az oroszban: *Дом окружает забор – Солдаты окружали/окружили дом* 'A házat kerítés veszi körül – A katonák körülvették a házat'.

A legfontosabb talán mégis annak a kérdésnek az eldöntése, hogy „mi lehetett az oka az igei genitivusi vonzat visszaszorulásának, illetve accusativusszal és prepozicionális bővítménnyel történő felváltásának” (127). Pátrovics Péter utal arra, hogy a szakirodalomban ennek a problémának háromféle megközelítése létezik (127–30): 1. a folyamat egyszerű formális változás; 2. a változás szemantikailag motivált volt, ami az accusativus, illetve a prepozicionális bővítmény genitivustól némileg eltérő jelentését is feltételezi; 3. a genitivus helyét akkor engedte át az accusativusnak és a prepozicionális bővítményeknek, amikor az ófelnémetben még létező aspektusrendszer „teljesen kiveszett, átadva helyét a középfelnémet korban egyre erőteljesebben kibontakozó, a latinhoz hasonló igeidőrendszernek (Hutterer 1986: 276)”. Pátrovics Péter számára a harmadik változat tűnik a legelfogadhatóbbnak. Mivel egy ófelnémet aspektusrendszer létezése nem bizonyított (Pátrovics is hangsúlyozza, hogy „az ófelnémetre vonatkozó szabályszerűség a nyelvi példák oldaláról még további megerősítésre vár” [129]), továbbá az aspektualitás egy szuperkategória, amely nem minden nyelvben az igei időrendszer kísérője, hanem az igei időrendszer függ az aspektualitástól, nekem egy negyedik (vagy inkább a másodikhoz közelítő) javaslatom van. A megoldást én az „igevonzat” kategóriának **irányt** jelölő és pontosító funkciójának az elismerésében látom. Az angolban például azért maradhatott meg s egészülhetett ki a birtokos eset, mert a birtokviszony kifejezése alapján véve nem az ige valenciájától függ. Továbbá kialakult benne egy viszonylag szigorú kötött szórend. Nem véletlen, hogy a **szórend megváltoztatása** a mai németben magával vonzza a dativusi tárgynak előljárós tárggyal való felcserélését. Vö.: *Sie vermietet den Studenten das Zimmer → Sie*

vermietet das Zimmer an die Studenten. Az előjárós szerkezetek irányjelöléssel összefüggő voltát bizonyítja az is, hogy az **irányt jelölő prefixek** kizárhatják az előjárós szerkezetek használatát: *Wir besprechen die aktuellen Fragen* 'Megbeszéljük az aktuális kérdéseket' ↔ *Wir sprechen über die aktuellen Fragen.* 'Aktuális kérdésekről beszélgetünk'. Az is érdekes, hogy a Pátrovics által háromargumentumúknak nevezett *anklagen, beschuldigen, bezichtigen, verdächtigen* igék az irányt határozottan jelölő tárgyeset mellett megőrizték eredeti genitívusi vonzatukat (120), vagy pedig az okot jelölő *wegen* + birt. eset szerkezettel cserélték fel. Vö.: *Wessen ist er angeklagt?* 'Mivel vádolják őt?'; *Man hat ihn des Betruges / wegen Betruges angeklagt; Er ist wegen Betruges angeklagt* 'Csalással vádolják őt'. A mai németben a birtokos esetet vonzó igék között viszonylag sok a visszazható, mivel a tárgyesetben álló visszazható névmás határozott irányt jelöl, s ezért a második vonzat irányjelölésének a funkciója háttérbe szorul, de itt is lehetséges, hogy a birtokos eset kiegészül okságot jelölő előjárószóval: *Ich schäme mich dieser Worte / wegen dieser Worte.* Ebben a vonatkozásban érdekesek a *sich freuen* ige vonzatai. Előfordul vele az emelkedett stílusra jellemző régies birtokos eset (*Ich freue mich eures Glückes*), a datívussal álló **an** előjáró valami állandóbb dologgal kapcsolatban (*Ich freue mich an eurem Glück, an meinen Kindern*), az **über** előjáró tárgyesettel valami már meglévő dolog által kiváltott öröm vonatkozásában (*ich freue mich über das Geschenk*) és a tárgyesettel járó **auf** előjáró, ha az ember **előre** örül vminek: *Ich freue mich schon im voraus auf unsere Reise.* (Néha az angolban a német birtokos esetnek megfelelő *of*-os birtokos formát találunk: *He is accused of theft* 'lopással vádolják').

IV. Az aspektus a lengyel nyelvben, a lengyel aspektusformák német és magyar funkcionális megfelelői (140–84) c. zárófejezet négy alcím alapján rendezi el az anyagot: 1. Az aspektuspárok problémája és a lengyel aspektusrendszer szerkezete (140–58); 2. A lengyel aspektusformák német és magyar funkcionális megfelelői (158–76); 3. Aspektuális tartalmak megjelenése szenvedő szerkezetekben (177–80); 4. A lengyel, a német és a magyar főnév mint aspektusjelentés-hordozó (180–4). Ebben a fejezetben leírtak részint bővebben ismertetik az előző fejezetekben már olvasottakat, másrészt elsősorban a lengyel aspektusrendszert illetően talál a lengyel nyelvet csak távolról ismerő olvasó igen hasznos tudnivalókat. Itt csak a magyar nyelvvel kapcsolatban szeretnék egy-két megjegyzést tenni.

1. A nyelvek egyenrangúsága elvének az elfogadása. Pátrovics Péter (138–9) megjegyzi, hogy „a grammatikalizációs folyamatban igeikötőink nem jutottak el a fejlődés végső fokára (nem váltak affixumokká)”. Pár sorral lejjebb idézi Wachá Balázst (1994: 17), aki úgy nyilatkozik, hogy az igeikötők „máig sem váltak általános aspektusmorfémává”. Majd így folytatja: „Ahhoz, hogy ez megtörténjék, több feltételnek is teljesülnie kéne. Az egyik ilyen legfontosabb feltétel, hogy az ige és az igeikötő ne legyen egymástól elválasztható, hanem – mintegy szláv mintára – egymással teljes egységet alkosson. (Tudjuk azonban, hogy bizonyos esetekben éppen az igeikötőnek az igtől való elválása szolgál eszközként bizonyos aspektusjelentések kifejezésére. Gondolunk itt a folyamatosságra, amelyet gyakran az igeikötő hangsúlyos hátravetése eredményez. A folyamatosság kifejezésének ez az eszköze azonban nem lehet túl régi, hiszen kódexeinkben [...] még nem jelöl folyamatosságot, ha az igeikötő az igehez képest posztpozícióban szerepel (Wachá 1994: 17). Az igeikötők klitizálódásához szükséges lenne a hangsúlyozási szabályok megváltozása is, amint erre Kiefer rámutat. Ugyanő jegyzi meg, hogy a magyar nyelv semmi jelét sem mutatja egy ilyen folyamatnak (Kiefer 1996: 267)”. A tipológiai összevetésnek nem arra kell szolgálnia, hogy az legyen a következtetésünk, hogy egy más nyelv szemszögéből „tökéletlennek” tekintett nyelv rendszerével szemben olyan elvárásokat fogalmazzunk meg, amelyeket úgysem tud és nem is fog teljesíteni, s ehhez segítségül hívunk kódexeket, továbbá olyan téves sugallatból indulunk ki, mintha a szláv nyelvekben a prefixek általános aspektusmorfémává váltak volna. (A szláv nyelvekben a prefixek többsége – a magyarhoz hasonlóan – egyszerre szó- és formaképző, vagyis szinkretikus.) Az orosz és a lengyel prefixek többsége is „még ma is híven őrzi eredeti irány- vagy helyhatározói jelentését”: *kimegy* 'wyjść, выйти', *bemegy* 'wejść, войти', *lemegy* 'zejść, сойти' (vö. 137). A *kijárás, bejárat* típusú igei fő-

neveinknek, *kijárási* (tilalom), *bemutató* (tanítás) prefixes igei mellékneveinknek, a nem elválós *felvételez*, *kivételez* stb. igéinknek, egy-két határozószónknak „kijózanítólag” kellene hatniuk azokra a nyelvészeinkre, akik úgy gondolják, hogy a magyarban csak egyetlen nem elváló prefixünk van: a felsőfok *leg-*. De „igekötőink” a tagadó összetett jövő idejű mondatainkban sem válhatnak el: *Nem fogok veled / Nem veled fogok átmenni itt az utcán.* Azt sem tudom – a dogmához való ragaszkodáson kívül – mással magyarázni, hogy egy szó szemantikai egysége miért bomlik meg attól, ha például azt mondom: *Itt most át fogok menni az utcán.* A tipológiai nyelvészet arra jó, hogy megállapítsuk a magyar, lengyel, német aspektusrendszer közös és **eltérő** sajátosságait a nyelvek egy csoportjával kapcsolatban. (Ehhez kevesebb nyelv is elég lett volna a Pátrovics Péter által ismer-tetteknél.)

2. A szláv és a magyar aspektusrendszer. Egyetértek Kiefer Ferencsel (1996: 265, Pátrovics 139), hogy a magyar aspektusrendszer a szláv és a német rendszer között helyezkedik el, de azért hozzátenném, hogy a magyar aspektusrendszer **általános** oppozíciós rendszere a **határpontosság** alapján a szlávhoz hasonló. Vö.:

1. Páros igék	2. Páratlan igék	3. Kettős szemléletűek
a) Minden jelentésben: <i>küld</i> – <i>el-küld</i> , <i>slac</i> – <i>postac</i> b) Nem minden jelentésben: <i>ír</i> – <i>megír</i> , <i>pisac</i> – <i>napisac</i> ; <i>A toll nem ír.</i> <i>Piéro nie pisze</i>	a) Csak folyamatosak: <i>fűgg vki-vmitől</i> ; <i>zaležeć od kogoś</i> , <i>od czegoś</i> , <i>зависеть от</i> b) Csak befejezettek: <i>kificamit</i> , <i>zwichnąć</i> , <i>вывихнуть</i>	<i>szinkronizál</i> , <i>szinkronizować</i> <i>дублировать</i> ; <i>fertőtleníti</i> , <i>lomtalanít</i>

A szláv nyelvek és a magyar nyelv közötti lényeges különbségek a részletekben vannak. Ezek a következők: 1. A magyarban is minden igének van szemlélete. A **számbeli** eltérés a páros, páratlan és kettős szemléletű igék között azonban lényeges különbségeket mutat. A. N. Tihonov (1998: 17) úgy véli, hogy az orosz igéknek kb. 75%-a páros szemléletű, 20%-a vagy csak folyamatos, vagy csak befejezett, 5–6%-a pedig kettős szemléletű. Pátrovics Péternél a lengyel nyelvre vonatkozó adatokat nem találunk. Becslésem szerint a magyarban a páros igék száma 55% körül lehet. 2. A magyar igen szemlélet a fent említett „hármás biztosítás” következtében sokkal **önállóbb**, s ezért kevésbé tűnik grammatikalizáltnak. A befejezett igék jelen idejű ragozása itt is jövő időt fejez ki, a befejezett igéknek azonban **egyszerű és összetett jövő idejük** is van. 3. A cselekvések **ismétlése** esetén a befejezett igék a magyarban az oroszról és a lengyeltől eltérően minden további nélkül használhatók: *Minden reggel elolvasom az újságot*; *Minden télen megeszegetem a kertben termett diót.* A magyar aspektusrendszernek a meg nem értéséről árulkodik Pátrovics Péternek (20) az az állítása, hogy az **időnként bejött / be-bejött a szobába**; **Egymás után döntötték el az ügyeket** befejezett „formák kifelé már folyamatosak”. (Az oroszban ha a cselekvések egymás után ismétlődnek, befejezett igét is használhatunk: *Он два раза переплыл Тисы* 'Kétszer átúsztá a Tiszát'. 4. Pátrovics Péter nem ellenzi, hogy Wacha Balázs négyre emelje a magyar aspektusok számát, megfelelkezve arról, hogy a folyamatos és befejezett igék jelentése az oroszban sem egységes. Mindkét szemléleten belül aljelentéseket (частные видовые значения) különböztetnek meg.

3. Veni, vidi, vici. (Ich kam, ich sah, ich siegte!; I came, I saw, I conquered!; **Jöttem, lát-tam, győztem!** – **Пришёл, увидел, победил!**) Orosz mintára talán a magyarban is mondhatnánk: *Megjöttem, megláttam, legyőztem!* De miért nem mondjuk így? Pátrovics Péter (2004: 20) Wacha Balázs ösztönzésére azt állítja, hogy a **Főzött egy kondér halászlét**; **Forralt egy kis vizet**; **Ezt ő csinálta**; **Ezt Éva főzte**; **Pista hozta**; **Ült egy kicsit**; **Döntött**; **Távozott** befejezett aspektusértékű mondategységek. Ha ez így van, akkor milyen szemléletűek a *Mire megfőzte az egy kondér halászlét*, *mindnyájan megjöttünk*; *Felforralt egy kis vizet, és kávéét készített*; *Ezt ő csinálta meg*; *Ezt Éva főzte meg*; *Pista meghozta a tüzelőt*; *Eldöntötte, hogy holnap elutazik*; *Eltávozott az élők sorából*; *Szervezete legyőzte a betegséget*; *Legyőzte önmagát*; *Leült egy percre?* A folyamatos igéknek (az

angolban a nem folyamatosaknak) néhány aljelentése között az egyik legfontosabb a **cselekvések tényének közlés**. Ez a tényközlő jelentés némiképp független a cselekvések belső dinamizmusának határpontjától. Az *Eleredt az eső* helyett mondhatom azt is, hogy *Esik az eső*. Az oroszban és a magyarban is mondhatjuk például *Olvastam/Elolvastam a Háború és békét* – Я читал/прочитал роман Война и мир. A folyamatos igéknek tényközlő funkciójában való használata a magyarban **szélesebb** körű, mint egyes szláv nyelvekben. A befejezett igék használata kötődik egy előzetes elváráshoz, várakozáshoz vagy vmilyen következményhez. Az előzőekben szoltam arról, hogy felesleges az *osztatlan, totális* jelzők használata a befejezett igék meghatározásában. A befejezett és folyamatos igék helyett talán találóbb lenne határpontos és határpont nélküli igékről értekeznünk, továbbá a határpont nélküli igék tényközlő jelentésével kapcsolatban kiemelten hangsúlyoznunk a cselekvések egészét, osztatlanságát.

Gyümölcösöző lehetne Pátrovics Péter további munkálkodása, ha imponáló ismereteit a közeljövőben csak a lengyel, csak a német vagy pedig csak magyar aspektusrendszert bemutató tipológiai megközelítésű könyvek megírásában is kamatoztatná.

Pete István

Anyanyelvi örökségünk tíz kötetben

Az ezredforduló táján a nyelvművelés erőteljes megújulásának, szemléletbeli változásának lehetünk tanúi. Ezt jelzi például az, hogy 1992-ben az Akadémia Magyar Nyelvi Bizottsága kétnapos nyelvművelő tanácskozást szervezett. Ennek a konferenciának az előadásait, hozzászólásait tartalmazza a Nyr. 1993. évi 4. száma. (Megjegyzendő, hogy ez volt az 1959-es pécsi nyelvművelő konferencia óta az első széles körű nyelvművelő rendezvény.)

A 90-es évek elején egyre erősebben vetődik föl a magyar nyelvstratégia kialakításának, a nyelvi tervezés szükségességének, a nyelvművelés megújulási lehetőségeinek a kérdése Balázs Géza, Heltainé Nagy Erzsébet, Lanstyák István, Tolcsvai Nagy Gábor és mások tanulmányaiban (Balázs Géza 1993: 413–5, 1996: 250–63, 2001; Heltainé Nagy Erzsébet 1993: 420–2, Lanstyák István 1996: 125–51; Tolcsvai Nagy Gábor 1993: 423–5, 1996: 237–49).

Az előbbi törekvésekkel szemben a nyelvművelésnek mint a nyelvtudomány egyik területének a szerepét, jelentőségét, sőt gyakran még a létjogosultságát is, többen megkérdőjelezték. Máig él és hat Laziczius Gyula kijelentése: „A nyelvtudomány nem nyelvművelés, a nyelvművelés nem nyelvtudomány” (Fábián Pál 1984: 96).

Szerencsére újabban mértéktartó vélemények is olvashatók a szaksajtóban. Kenesei István fogalmazza meg talán a legvilágosabban a nyelvművelés, a leíró/elméleti nyelvészet és a szociolingvisztika egymáshoz való viszonyát. Mindhárom területnek megvan a maga feladata, amelyet teljesítenie kell. A folyamat elején és végén a nyelvművelés áll. A nyelvművelő fedezi föl az új nyelvi jelenségeket (kifejezéseket, szerkezeteket stb.), a leíró/elméleti nyelvész megvizsgálja az új jelenségek viszonyát a nyelv szerkezetéhez, az eddigi szabályokhoz stb., a szociolingvista széles körű fölmérés alapján bemutatja a jelenség elterjedtségét és a beszélőknek a jelenséghez való viszonyát. Végül a nyelvművelő – az adatok és a magyarázatok alapján – dönt arról, hogy az adott nyelvi jelenséggel kapcsolatban mit tanácsol az érdeklődőknek (vö. Kenesei 2002: 46–7).

A nyelvművelő a leíró/elméleti nyelvessel és a szociolingvistával szemben bizonyos kényszerhelyzetben van, ugyanis a beszélőközösség sok esetben állásfoglalást vár tőle az új jelenségekről. A véleménynyilvánításban pedig értékítéletek is megfogalmazódnak, de ezek nem nyelvészeti igényből származnak, hanem „a társadalmi rétegződés kemény tényeiből, valamint ennek tudatos felismeréséből és fenntartásának igényéből” (Kenesei 2002: 48).

Ahhoz, hogy a nyelvművelés tudományos szinten betölthesse feladatát, a szótárak és a kézikönyvek mellett élő nyelvi (regionális köznyelv, városi nyelv, nyelvjárások, szaknyelvek stb. köréből) adattárakra van szükség. Elkészítésükhöz, földolgozásukhoz pedig a nyelvtudomány minden ágának az összefogására szükség van az elméleti nyelvészettől kezdve az alkalmazott nyelvészetig. Tehát egymásra vagyunk utalva, egymás munkáját egészítjük ki, ezáltal tehetjük lehetővé a tudományos szintű nyelvi tervezést és a nyelvművelést.

A magyar nyelvtudománynak ezt az igényét látva hirdette meg 1999-től a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma az Anyanyelvápolók Szövetségével együtt anyanyelvi pályázatait. Eddig összesen tíz kötet jelent meg. Időrendben a következők: *Anyanyelvünkről anyanyelvünkért* (szerk.: Balázs Géza és Grétsy László; Bp., 2000), *Nyelvi illem – nagyszüleink kiskorában* (szerk.: Balázs Géza és Grétsy László; Bp., 2001), *Szójátékos anyanyelvünk* (szerk.: Balázs Géza és Grétsy László; Bp., 2001), *Anyanyelvi rejtvénytár* (szerk.: Grétsy László; Bp., 2002), *Informatikai technológia és nyelvhasználat* (szerk.: Balázs Géza; Bp., 2002), *A 20. századi magánlevelek nyelvi világa* (szerk.: Balázs Géza és Grétsy László; Bp., 2003), *Sportnyelvünk a 21. század elején* (szerk.: Balázs Géza és Grétsy László; Bp., 2003), *Az Európai Unió és a nyelvek* (szerk.: Balázs Géza és Grétsy László; Bp., 2004) *Új jelenségek a magyar nyelvben* (szerk.: Balázs Géza és Grétsy László; Bp., 2004), *Nyelv és nyelvhasználat a családban* (szerk.: Balázs Géza és Grétsy László; Bp., 2005).

Már az elősorolt címekből is kiténik a pályázat és – ennek következtében – a kötetek tematikus gazdagsága. A kiadványok legfőbb közös jellemzője, hogy a pályamunkák jelentős hányada szakszerű, szociolingvisztikai módszerekkel végzett gyűjtésen alapul. Ezáltal további tudományos vizsgálat épülhet az adattárakra. Az adatok bemutatása, csoportosítása is sok esetben tudományos szintű. E kötetek legfőbb értéke éppen ez. További erénye e sorozatnak, hogy bátorítást, példát ad másoknak is a nyelvi jelenségek tudatos megfigyeléséhez, összegyűjtéséhez, sőt földolgozásához is. Nem a régi, mazsolázgató, egy-két adaton alapuló, sokszor laikus nyelvművelésre kapunk mintát, hanem a nyelvi adatok sokaságára támaszkodóra, amely a nyelvi tervezést is jobban segítheti. (Az igazsághoz az persze hozzátartozik, hogy a nagy számú korpuszok létrehozása, feldolgozása az informatika mai szintjén nagyságrendekkel könnyebb, mint akár csak 10–15 évvel ezelőtt is volt.)

A kiadványsorozat a következő témaköröket öleli föl: **1. összefoglaló jellegű, vegyes tematikájú kötetek:** *Anyanyelvünkről anyanyelvünkért*, *Új jelenségek a magyar nyelvben*; **2. néprajz, szociológia, szemiotika:** *Nyelvi illem – nagyszüleink kiskorában*, *A 20. századi magánlevelek nyelvi világa*; **3. játék a nyelvvel:** *Szójátékos anyanyelvünk*, *Anyanyelvi rejtvénytár*; **4. szaknyelv:** *Informatikai technológia és nyelvhasználat*, *Sportnyelvünk a 21. század elején*; **5. nyelvünk jövője az EU-ban:** *Az Európai Unió és a nyelvek*; **6. a család mint nyelvhasználati szintér:** *Nyelv és nyelvhasználat a családban*.

1. Összefoglaló jellegű, vegyes tematikájú kötetek

Az első (*Anyanyelvünkről anyanyelvünkért*) és a nyolcadik (*Új jelenségek a magyar nyelvben*) kötet mintha a többi tematikus sokszínűségét sűrítene magába. Az örökzöld nyelvművelési témákon kívül – ifjúsági nyelv, a tömegtájékoztató eszközök nyelve, az írott sajtó nyelvhasználat, az idegen szavak terjedése stb. (Durucz Istvánné 2004: 69–82, Móricz Ildikó 2000: 147–54, Balázs Andrea 2000: 9–11, Faltysné Ujvári Anna 2000: 89–91, Dr. Radics Jenőné 2000: 157–8, Szalai Tünde 2000: 173–8, Tomán László 2000: 181–95, Batár Levente 2004: 7–23, Németh Ervin 2004: 133–46, Szilvási Csaba 2004: 168–71, Kormányos Katona Gyöngyi 2004: 92–9, Berzlánovich Ildikó 2004: 57–68, Mészáros Attila 2004: 100–12) – új témakörök is föltűnnek.

Több pályamű foglalkozik a határon túli magyarság nyelvhasználatának sajátosságaival, a két-nyelvűség jellemzőivel (Hosszú Tímea 2000: 93–8, Salamon Ferenc 2000: 161–3). Az elektronikus kommunikációs formák (mobiltelefon, internet stb.) nagy hatással vannak a nyelvhasználatra: új

nyelvi szokások alakulnak ki és terjednek el. Az írott beszélt nyelviségről mint legújabb kommunikációs műfajról is több pályaművet olvashatunk (Benkő Péter Tamás 2004: 24–39, Berkéné dr. Sajti Ilona 2004: 40–56.; Schirm Anita 2004: 147–67).

A nyitó kötetben a sorozatot útra bocsátó elnöki beszéd követően egymásután sorakoznak a nyelvművelés különböző területeit érintő rövidebb-hosszabb pályamunkák. A könyv legerjedelmesebb pályázata az anyanyelvi kisebbségben élő középiskolai diákok beszédében kimutatható nyelvi eróziót, a kevert nyelviséget jelölő jelenségeket mutatja be. Misztrik Jolán kolozsvári középiskolai tanár körütekintő mérésen alapuló tanulmánya helyzetkép a tanulók két csoportjának anyanyelvi kompetenciájáról, nyelvhasználati jellemzőiről. Az egyik csoportba a reál-humán tanítóképzés diákok tartoznak, a másikba pedig a beszédművelő kör tagjai. A szerző a kommunikációs helyzetétől függően az iskolában elhangzó beszédnek négy kategóriáját, rétegét (élő, spontán beszéd, szövegolvasás, reprodukív-interpretatív beszéd [vers- és prózamonológus], félreproduktív beszéd [iskolai felelet]) és öt stílusszintjét (irodalmi kiejtés és beszéd, köznyelvi kiejtés és beszéd, regionális köznyelvi beszéd, erodált köznyelvi beszéd, pongyola kiejtés és beszéd) különbözteti meg, s a tanulók beszédét ezek szerint vizsgálja. Az eredmények összehasonlításából adódó leglényegesebb tanulságokat a szerző így foglalja össze: „A hangzó beszéd eróziója mind a négy beszédrétegre jellemző. A hangzó beszéd torzulásai egyéni hangképzési hibákból, regionális eredetű kiejtési hibákból, illetve a kevert nyelviséget jelölő hibákból származnak. Az egyénileg erodált és a regionálisan erodált beszéd elsősorban a kiejtésre vonatkozik, míg a kevert nyelviséget jelölő jelenségek a nyelvi rendszer különböző szintjein hatnak. [...] Az eróziós hibák fölfedezésére legnagyobb lehetőséget az élőbeszéd és a szövegmonológus adott. Mindkét beszédrétegben nemcsak a fonetika, hanem a lexikológia, frazeológia, morfológia és szintaxis szintjén is tapasztalhatunk kontaktusjelenségeket. A nyelvi kontaktus hatása még akkor is meggondolkoztató, ha kismértékben mutatható ki, mivel sohasem csak az adott szinten belül érzeti hatását” (Misztrik 2000: 144). Ezzel az átfogó állapotvizsgálattal nemcsak saját tanári munkáját teszi tudatosabbá Misztrik Jolán, hanem mintát is mutat a magyartanároknak a nyelvművelés egyik legfontosabb területén végzendő feladatokról.

A szerző dolgozata az anyanyelvi nevelés egyik kulcskérdésére is ráirányítja a figyelmünket. Nevezetesen arra, hogy mi az anyanyelvi nevelés legfontosabb célja. Alapvető célként a köznyelvi elsajátítását tűzik ki a tantervek, programok, hiszen ennek elsajátítása feltétele a társadalmi mobilitásnak, a társadalomban való érvényesülésnek. Mire építhet az anyanyelvi oktatás? Kizárólag a tanulók otthoni nyelvére, elsődleges anyanyelvváltozatára (nyelvjárására, regionális köznyelvére) épülhetnek a további ismeretek. Sajnos, ma is szinte mindennapos gyakorlat, hogy az iskolában a regionális köznyelvi, nyelvjárási háttérű diákoktól is köznyelvi megnyilatkozásokat kérnek számon. Ebből szükségszerűen következnek aztán a köznyelvi szempontjából hibásnak minősített nyelvhasználati eltérések, szélsőséges esetekben pedig a megbélyegzések, a nyelvhasználat, sőt a nyelvhasználat „stigmatizálása” is. Ez a szemléletmód azt tükrözi, hogy még mindig nem veszi figyelembe az iskola a környezet nyelvét. Tudomásul kellene már venni, hogy – ha az esélyegyenlőség elősegítését komolyan gondoljuk – a köznyelvi megtanítása legeredményesebb és legtapintatosabb módon kontrasztív szemlélettel lehetséges. „Alapvető szakmai követelmény, hogy mind az oktatási szakemberek, mind a pedagógusok pontosan ismerjék a környezet nyelvét, a beszélnépek [...] a szokásait és hagyományait [...] a nyelvhasználatnak a közmagyartól eltérő tüneteit (regionalitás, interferenciajelenségek, archaikus jelleg, hiperkorrekció, a nyelvérzék bizonytalanságai, pszichikai jellegű gátlások, nyelvi attitűd). Mindezek ismeretében a cél a nyelvi öntudat erősítése, a nyelvhasználat bátorítása” (Péntek J. 1999: 41). Az egész magyar nyelvterületen a funkcionális-szituatív kettős nyelviségre nevelés koncepcióját kellene érvényesíteni. Azt a koncepciót, „...amelyik a nyelvjárást tudatosan beépíti a köznyelvi oktatásába, amelyik támaszkodik a tanulók elsődleges nyelvváltozatára. Azt, amelyik a tanulók nyelvjárást nem üldözendő, kiirtandó akadálnak, hanem ésszerűen felhasználható és felhasználandó tényezőnek tekinti. Olyan lehetőségnek, amellyel a magyarórák didaktikailag meg-alapozottabbá, egyszerűsített színesebbé tehetők. Olyan lehetőségnek, amellyel a tanulók előítélet-

mentes, egészséges nyelvszemléletét meg lehet alapozni” – állapítja meg Kiss Jenő (Kiss J. 2000: 36). Arról van tehát szó, hogy a beszédhelyzethez való illeszkedés (kommunikációs kompetencia) szabályait is meg kell tanítani a nyelvi kompetencia mellett. Tudatosítani kell, hogy minden nyelvváltozatnak, regiszternek, stílusnak megvan a maga szerepe és használati színtere.

Misztrik Jolán dolgozata az előbbieknél alapján azért is tanulságos, mert következtetései világosan megmutatják az anyanyelvi nevelés legfőbb gondjait, hiányosságait. A tanulók hangzó beszédének eróziója az anyanyelvi nevelés erózióját is tükrözi. Alapvető nyelvstratégiai kérdés tehát mielőbbi szemléletváltást elérni ezen a területen. A szerző a pályaművében bemutatott állapotvizsgálattal már megtette az első lépést.

A magyar nyelv kárpátaljai jövőjének megalapozása érdekében tett erőfeszítésekkel, nyelvpolitikai-nyelvstratégiai kérdésekkel foglalkozik Csermicskó István és Orosz Ildikó (2000: 43–60). E kérdéskörből most csupán az anyanyelvi oktatást emeljük ki. „Az anyanyelvi oktatás végső célja – írják a szerzők – hogy a kárpátaljai magyar diákok jól és eredményesen kommunikáló, a magyar nyelvet meg- és fenntartó, a magyar nemzethez kötődő emberré váljanak, akik ugyanakkor saját közösségük értékeivel is tisztában vannak. Ahhoz, hogy ezt elérjük, változtatni kell a magyar nyelv oktatásának gyakorlatán” (2000: 55). A kárpátaljai magany nyelv-tankönyvek elemzéséből kiderül, hogy jórészt az elméleti tudnivalókra helyezik a hangsúlyt, s háttérbe szorul a kommunikációs kompetencia fejlesztése. A könyvek nem érintik a kétnyelvűségi hatásokat (kölcsonzéseket, kódváltást stb.) és a nyelvjárási jelenségeket sem. Ezáltal azt sugallják a magyartanároknak, hogy az iskola feladata az alapnyelvváltozatnak az eszményi standardhoz való igazítása. A pályázók merőben másképp látják az iskola szerepét ebben a kérdésben: „Az iskolai anyanyelvoktatásnak éppen a helyi nyelvi és kulturális értékekre építve kell elsajátíttatnia a standard változatot. Tudatosítani kell, hogy bizonyos körülmények között a nyelvjárási elemek, sőt a szláv szókölcsonzések is tökéletesen helyénvalók lehetnek, de vannak olyan helyzetek, ahol a standard változathoz célszerű igazodni. Azzal, ha a helyi, kárpátaljai magyar nyelvváltozatokról nem azt sugalljuk, hogy hasznavehetetlenek, hogy romlott magyar nyelvváltozatok, hanem éppen azt, hogy értékek, amelyek színessé, egyénivé teszik a nyelvváltozatot, ha éppen szükséges, nemcsak az anyanyelvi nyelvhasználat biztonságáért, de a magyarságtudat is erősödik” (2000: 55–6). A szerzőpár alábbi végkövetkeztetése megszívlelendő az anyaországbeli magyartanárok és tanítók számára is: „Az anyanyelvi nevelésnek nem lehet célja az anyanyelvnek, vagyis adott esetben a kétnyelvű kontaktusváltozatnak a lerombolása, elpusztítása, hanem inkább e változat mellé, fölé a standard és szakmai nyelvváltozatok, regiszterek elsajátíttatása úgy, hogy a tanuló minden beszédhelyzetben tisztában legyen azzal, melyik nyelvváltozat használata a helyénvaló” (i. m. 56). Kívánatos, hogy Kárpátalján is minél hamarabb elkészülhessenek az ilyen szemléletű tankönyvek.

A tüzetesebben bemutatott két pályamű (Misztrik Jolán, valamint a Csermicskó István–Orosz István-szerzőpáros dolgozata) az anyanyelvi nevelés alapkérdéseire irányítja a figyelmet. A magyartanár alapvető feladata diákjai nyelvhasználati sajátosságainak megismerése, s azokra építve a nyelvi és kommunikatív kompetencia fejlesztése.

E két kötet, miképpen az alábbi bemutatandó társai is, azt bizonyítják, hogy Laziczius Gyula korábban idézett negatív kijelentése ma már végképp nem állja meg a helyét.

2. Néprajz, szociológia, szemiotika

Az európai integrálódás korszakában rendkívül fontos, hogy anyanyelvünk értékeit bemutassuk, anyanyelvi kultúránkat megőrizzük. Nem mindegy, hogy színes megszólítási formáinkból, udvariassági kifejezéseinkből melyeket örökítjük tovább. Ahhoz azonban, hogy a nyelvi viselkedéskultúránkat megismerhessük, szorgos gyűjtőmunkára van szükség. Ezt a gyűjtést indította el a NKÖM pályázata, amelynek eredményét – a legsikeresebb pályaműveket, illetve többnyire azok részleteit

– tartalmazza a *Nyelvi illem – nagyszüleink kiskorában* (szerk. Balázs Géza és Grétsy László; Budapest, 2001) és *A 20. századi magánlevelek nyelvi világa* (szerk. Balázs Géza és Grétsy László; Budapest, 2003).

A két kötetet a nyelvi viselkedési jellemzők, a megszólítások, a köszönési formák, az emberek közötti kapcsolatteremtési módok, valamint az idősebb nemzedék iránti tisztelet és az értékek megőrzésének a szándéka kapcsolja össze.

Az első kötet (*Nyelvi illem – nagyszüleink kiskorában*) 17 pályamunkából – a magyar nyelvterület szinte minden tájegységéről származó adatközlőktől – tartalmaz részleteket. Pest, Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén, Baranya, Komárom-Esztergom, Békés stb. megyéből, Erdélyből és Kárpátaljáról származnak a beszélgető partnerek. Ennek köszönhető a kötet nyelvi sokszínűsége is. A szerzők között a gimnazistáktól (Baár–Madas Gimnázium „Beszélni nehéz!” szakkörének a tagjaitól) kezdve minden nemzedék képviselteti magát a 92 éves Ütő Lajosné Gyarmathy Piroskáig. A szakköri tagok kérdőív segítségével kutatták a nyelvi illemet. A pályamunka célja egyrészt az volt, hogy megismerjék az 50–60 évvel ezelőtti fiatalok szokásait, életmódját és nyelvi viselkedését, másrészt pedig az, hogy csökkentsék a nemzedékek közötti távolságot a személyes beszélgetésekkel. A válaszok földolgozásából kitűnik, hogy a megszólításokban nem volt a maihoz hasonló bizonytalanság. Bieber Mária (2001: 21–33) dolgozatában a területiség elvét igyekezett érvényesíteni, amikor a 17 adatközlőt az ország különböző régióiból választotta ki. Pályaművében fontos tanulságot fogalmaz meg: „Mindnyájunk számára elrendő cél, hogy megtanuljunk mások nézőpontjának erőszak nélküli elfogadását, ugyanakkor a sajátunk elfogadtatását is” (Bieber Mária 2001: 21). Ennek feltétele a kommunikatív kompetencia összetevőinek – a nyelvi kompetenciától a pragmatikai kultúrkompetenciáig – megismerése és képesség szintű alkalmazása. A nyelvi viselkedés több területével (megszólítással, köszönéssel, tegezéssel, nyelvi durvasággal és következményeivel is) foglalkoznak a kötet további szerzői is: Brauch Magda, Del Medico Imre, Durucz Istvánné, Erdély Judit, Gellénné Körözi Eszter, Gosztonyi János, Koszoruné Szigeti Szilvia, Laták István, Magyarlaci Józsefné, Marsovszki Viktória, Móricz Ildikó, Pádár Éva, Rónaky Edit, Schrim Anita és Ütő Lajosné Gyarmathy Piroska. A pályaművekben a nyelvi megnyilvánulások mellett rendszerint szó esik a nemnyelvi jelekről is, a testbeszédéről mint a kommunikáció nélkülözhetetlen eszközéről. Laták István adatközlőitől például megtudjuk, hogy a köszönéshez, megszólításokhoz különböző mozdulatok is társultak: „A rangban magasabb embereknek még meghajlás, kalapemelés is kijárt – ez utóbbi inkább a hölgyeknek –, de a kézfogás akkoriban nem volt szokás. Elszórtan, csupán vidéken fogtak kezét a férfiak. [...] Ölelés, csók csak baráti körben volt »divat«, de szerelmeseik között – városokban – szinte kötelező volt. Az úri hölgyeknek, kisasszonyoknak kézcsók is szükségeltetett” (Laták István 2001: 91). Ugyancsak ebből a pályaműből derül ki, hogy a két világháború között is még mennyire szoros kapcsolat volt a megszólításformák és a rangbeli, anyagi helyzet között: a boltosok, kisebb rangú tanult emberek megszólítása volt: *ténsúr, ténsasszony*; a módosabb kereskedőcsaládok tagjaié: *tekintetes úr, tekintetes asszony*; a III–V. fizetési osztályba sorolt előkelőké: *méltóságos úr, méltóságos asszony*; a VI. osztályba sorolt főhivatalnokoké: *nagyságos úr, nagyságos asszony, nagysád, kisanagysád, nagyságod*; legmagasabb méltóságoké, államtitkártól fölfelé: *kegyelmes úr, kegyelmes asszony*; kormányzóé, uralkodóé: *őfőméltósága* (vö. Laták István 2001: 93).

Marsovszki Viktória kérdőíves gyűjtése arra is kiterjed, hogy milyen tiszteletadási formákat vártak el a gyerekektől, a felnőttektől, s milyen következményekkel járt a formák megsértése. Az elvárások között vannak ma is fölöttébb időszerűek, örök érvényűek. Mit vártak el a szülők a gyerekektől? A tisztelettel, hangosan előre köszönést; szófogadást, engedelmességet; nem volt szabad hazudni; fegyelmezettséget (vö. Marsovszki Viktória 2001: 120). Durva, trágár beszédet a gyerekek igen ritkán hallottak a környezetükben. „A családban egymással szemben nem használtak durva, trágár szavakat a felnőttek. Az édesanyjáról elképzelhetetlen volt a trágárság [...] A gyerekek soha semmilyen körülmények között nem beszélhettek trágárul. Tizenhét közül nyolc gyerek egyáltalán nem hallott környezetében trágár, durva beszédet. Ezért háborítja föl ezeket az idős embereket, hogy

ma a fiatalok között olyan természetessé vált a trágárság, durvaság” (Marsovszki Viktória 2001: 123). A kötet egyik legkiemelkedőbb pályaművét Schirm Anita készítette. A dolgozat a nyelvi illemszokások szinte minden területére (tegeződés, magázódás; köszönési formák, megszólítások; egyéb tiszteletadási formák stb.) kitér. Kutatás-módszertani és elméleti bevezetője után mintaszerű elemzéssel tárja föl a 40 adatközlőtől kérdőíves és interjú-s módszerrel gyűjtött anyagát. A szerző a tanulmány végén található igen gondosan szerkesztett kérdőívvel hasonló gyűjtésekhez ad segítséget.

Ma már általánossá vált az internetes levelezés, a telefonbeszélgetés, az SMS-küldés stb. A kapcsolattartás előbbi módjai közül bármelyiket is választjuk, mindegyik gyorsabb, kényelmesebb, mint a hagyományos levelezés. Ezért aztán a hagyományos levelek és az elektronikus levelek aránya napjainkban jelentősen megváltozott. Főleg a magánlevelezés folyik elektronikus úton, de már hivatalos iratokat is küldhetünk hitelesített aláírással a címzettnek.

A **másik kötet** (*A 20. századi magánlevelek nyelvi világa*) 18 pályaműve az elmúlt század népi és családi írásbeliségének dokumentumaiból mutat be jó néhányat. A pályázati kiírásnak megfelelően olyan magánleveleket gyűjtöttek össze és dolgoztak föl a pályázók, amelyek egy személy, család vagy nagyobb közösség életének jelentős eseményeit tárják elének. A kötet levelei jórészt a 20. század tragikus eseményeit elevenítik föl. A háborús emlékek jelennek meg a frontról írt levelekben dr. Hetényi Ferencné, Lengyel László, Hencsei Kálmán, Mirk László és Rónaky Edit dolgozatában, a lágerélet nyomorúságát idézik a hadifogságból érkező levelek Dupka György, Faltysné Ujvári Anna, Rácz Sándor pályaművében, családtörténeteket ismerhetünk meg Bendefy Istvánné Dobay Erzsébet, Gulyásné Csintó Etelka, Kovácsné Kővágó Anna, Láng Miklós, Lokodi Irén munkájából. Az előzőkhöz hasonlóan kordokumentumok a második világháború utáni évekből származó diáklevelek (Horváth Csilla), az egy település század eleji életét bemutató levelek (Sikó Olga-Anna), a hétköznapi apróbb eseményeit megőrző levelek (Tasi Ilona), két férfi barátságát dokumentáló levelek az 1956 és 1981 közötti évtizedekből (dr. Mihalovics Árpádné), valamint egy gimnázium centenáriumának levelezéséből származó írásos emlékek (Marsovszky Viktória).

A pályázók a levelek közzététele mellett nagy gondot fordítottak a levelezőlapok külső alakjának a leírására, jellemzésére, a betűformák összehasonlítására, a stílusbeli motívumcsoportok, valamint az egyéb nyelvi jelenségek bemutatására is. Mirk László szülei leveleinek a külső alakjáról ezeket állapítja meg: „...szemnek tetsző kézírás, olvasható, tiszta írás. A keltezés szabályszerűen a lap jobb felső sarkában található, a helységnév megjelölése után vessző van, utána nyomban következik az év, a hónap és a nap betűvel vagy számmal jelölve. Az Apám levelezőlapjain a helységnév természetesen hiányzik, mert szigorúan titkosnak számított [...] Egyszeri ránézéssel is jól kivehető a szövegrészek szerkezeti felépítettsége – megszólítás, bevezetés, tárgyalás, befejezés, aláírás –, mert igen helyesen, külön bekezdésben indítják ezeket” (Mirk László 2003: 189). Sikó Olga-Anna a mezőpaniti levélszövegek vizuális képét, a „látható nyelvet” a következőképpen értékeli: „Hogy milyen szépen írtak ezek a régiek! Milyen gondosan formálták a betűket! Nem is hittem volna! A lenézett, tudatlannak, »kérges tenyerűnek« tartott parasztember így tudott írni. Sok ma érettségiző diák elbűjhatna mellettük!” (Sikó Olga-Anna 2003: 249).

A kép és a szöveg tartalmi egységét szinte szemiotikusi alapossággal mutatja be Lokodi Irén, amikor a „Hímes” szerelmeslevelet elemzi: „Ez a levél nemcsak tartalmával, de aprólékosan kidolgozott, díszes formájával is meg akarja nyerni a *Kedves* figyelmét. A csipkézett papír szélein kis életfa-motívumok apró tűszúrással, ez a mintázat visszatérő motívuma. Az olvasó nem tévedhet el a dúsan díszített szívecskék között, mert a levélíró a központozást elhagyta ugyan, de a szíveket megszámozta” (Lokodi Irén 153).

A magánlevelek kezdése és a zárása mozgósítja az érzelmeket. A megszólítás és a kezdés sokszor egybeolvad: „*Kedves szeretett feleségem fiam és édesanyám tudatom velök hogy egészséges vagyok melyet mindnyájoknak szivemből kívánok*” (Dr. Hetényi Ferencné 2003: 85), „*Édes jó anyám és testvéreim, Én jó vagyok egészséges vagyok [...]*” (Lokodi Irén 2003: 156). Az ilyen levélkezdésekre hasonlíthatnak a mai elektronikus levelek is. A kiejtés szerinti írásmód, a gyakori állandó szókapcsolat

latok használata, a központozási jelek elhagyása az élőbeszéd jellegét mutatják. A korabeli írott beszélt nyelv sajátosságait fedezhetjük föl sok levélben.

A záróüdvözet-formulák érdekes összehasonlítását találjuk Mirk László dolgozatában. A női és a férfi szövegalkotásnak egybevetésére ad alkalmat a szövegzáratok kiemelése is. Íme néhány levélzáradék: Női: „Számталanszor csókollak a te hűséggel szerető Böskéd”, „Milliószor csókollak igaz, hű szeretettel Böskéd”, „Számталanszor ölel, csókol az érted aggódó kis feleséged Bözsid”. Férfi: „Csókollak, Janid”, „Édesem, számталanszor csókollak Janid”, „Szeretettel csókollak Janid” (Mirk László 2003: 193). A szavakkal kifejezett aggódó, hűséges hitvesi szeretet erőt adott a távoli fronton harcoló férjnek.

A zárómondatokban gyakorta fordulnak elő „istenes fordulatok”: „bizzunk a jó Istenben imádkozunk majd megsegít bennünket” (uo. 89), „Végre Ezt Kívánom Neked Áldgyon meg Az Isten”, „bizom én is hogy hátha megsegít az Isten” (Sikó Olga-Anna 2003: 248). Ezek a fordulatok nem üresek, erős hitet tükröznek.

A leveleket szövegtani, stilisztikai, dialektológiai, sőt névtani szempontból is elemezte dr. Hetényi Ferencné. Ezzel példát adott a komplex textológiai elemzésre.

3. Játék a nyelvvel

Az anyanyelv helyes használatának az elsajátításában fontos szerepet töltenek be az anyanyelvi játékok. Ki ne emlékezne vissza néhány olyan magyaróra, amelyen nyelvi fantáziánkat megmozgató feladatokkal kellett megbirkóznunk. A feladványok mélyén mindig valami fontos nyelvi ismeret bújt meg. Játék közben el is felejtettük, hogy milyen komoly dolgokat tanultunk meg. A betűjátékok a hang és a betű viszonyának megértését segítették, a képrejtvények nyelvi találékonyságunkat, fantáziánkat fejlesztették. Ezért különösképpen üdvözlendő, hogy a pályaműveket bemutató sorozatban helyet kapott a *Szójátékos anyanyelvünk* (szerkesztette Balázs Géza és Grétsy László; Budapest, 2001) és az *Anyanyelvi rejtvénytár* (szerkesztette Grétsy László; Budapest, 2002). E kötetekben a nyelvi folklór is gazdagon megjelenik mondókák, névcsőfólok és -dicsérők, valamint nyelvtörők, szellemes szójátékok formájában.

A *Szójátékos anyanyelvünk* című kötetben 16 pályamű, illetve pályaműrészlet kapott helyet. Többen már a korábbi kötetekben is szerepeltek. A dolgozatok szerzői: Bence Imre, dr. Czövek Judit, Csányi János, Csikós József és Csikós Józsefné, Faltysné Ujvári Anna, dr. Juhász Attiláné, Mestery Rita, Molnár István, Náray-Szabó Márton, Pappné Vőneki Erzsébet, Penckőferné Panyakó Mária, Rác Sándor, Schweighardt Zsanett, Szigetvári János és Szigetvári Krisztián, Thoroczky Miklósné, Tóth Béla. A kiadvány egyik legerjedelmesebb dolgozata Bence Imre nevéhez fűződik. Tematikai gazdagsága az egész kötetet reprezentálja. Névcsőfólok és -dicsérői változatosak, szinte minden névre szerkesztett egy kis rigmust. Például: „*Ármin, / kacarász bármin*”; „*Auguszt, / vár egy guszta languszt*”; „*Jonatán, / ül az álmok vonatán*”; „*Micike, / keze, lába picike*”; stb. (Bence Imre 2001: 10–2). Egyik-másik nyelvtörője a gyakorlott beszélőket is próbára teszi. Kiválóan alkalmasak az artikuláció, a helyes hangképzés fejlesztésére: „*A szószóló a sószóróból sót szór*”; „*Csip-csup csupor, csöpp csöbör*”; „*Mit csuksz, kis csuksz? Csuksz csuprot csuksz, kis csuksz?*”; „*Egy vaksi paksi hapsi meg egy vaksi tapsi tapsikol Pakson*”; stb. (Bence Imre 2001: 14–6). A homonímia, illetve a poliszémia jelenségén alapul igen sok viccünk, tréfánk: „*– Láttál már fejellen kecskét legelni? – Hogy láttam volna?! – Akkor nézzél balra! Ott legel egy kecske, és nincs megfejve*” (Bence Imre 2001: 21), „*– Nemrég szabadulhatott a börtönből az új sportruház vezetője. – Miből gondold? – Na, hallod. Nagy betűkkel ráírták a cégtáblára: SÍBOLT*” (Bence Imre 2001: 27).

A beszédjavítást szolgáló gyakorlataiból állította össze pályamunkáját Thoroczky Miklósné. A zárt artikuláció nyitását elősegítő rövidebb mondatoktól az egyre hosszabb szöveges légzőgya-

korlatokig ível a sor: „*Várva várja Márta mára!*”; „*Árvalányhaj szála, nem a lány hajszála*” (Thorczkay Miklósné 2001: 159).

A Szigetvári szerzőpár gazdag szójátékgyűjteménye nagyszerűen példázza nyelvünk játékoságra való különleges hajlamát. Szójátékokak alkottak betűtöbblettel (*népi mosószer – foltklór, rossz törvény beiktatása – hatályballépés, öreg zseni – ősztehetség stb.*), betűhiánnyal (*részeses trubadúr – óborlovag, borforgalmi vállalat – piagazdaság stb.*), szóösszevonással (*ingyenbéd – jótékonyha, napirend előtti felszólalás – parlamentálás stb.*) és egyéb módon (Szigetvári János – Szigetvári Krisztián 2001: 137–57).

Az *Anyanyelvi rejtvénytár 25* szerző (Baár-Madas Református Gimnázium „Beszélni nehéz!” szakköreinek tagjai, Baka József és Baka Judit, dr. Bencze Imre, Bieber Mária, Csorba Piroska, Doroszalai Elekné, dr. Durucz Isvanné, Faltysné Ujvári Anna, Gulyásné Csintó Etelka, Harmati Gizella, Kincskeresők Egyesülete, Laczkó Erzsébet, Láng Miklós, Magyar Katalin, Marsovszky Viktória, Mészely József, Mirk László, Móricz Ildikó és Móricz Kálmán, Rabina Lászlóné, dr. Szilvási Csaba, Szócsné Antal Irén, Tasi Ilona, Tóth Béla László, Ujvári István, Végváriné Pongrácz Ágnes) dolgozatából közül hosszabb-rövidebb részleteket. Igazi rejtvénytár ez a kötet: verses talányok, humoros összetételek, anagrammajátékok, betű-, szó- és képrejtvények, szóláncalkotások, interziarejtvények, szóegyenletek, szólás- és közmondáskereső feladványok stb. színesítik a kiadványt. A Baár-Madas Református Gimnázium „Beszélni nehéz!” szakköreinek tagjai például a humoros szóösszetételekből mutatnak be egy csokorra valót. A már ismert játékot annyival tették érdekesebbé, hogy a közös összetételi tagot beillesztették az eredeti elő- és utótag közé, s így különös többszörösen összetett szót kaptak: *cápa...*, *...mosás fog* = cápafogmosás; hasonló alakulatok: *csirkemellűzés, nyuszifogszabályzó, macskakörömlakk, tyúkszempilla, szélkakasviadal stb.* Dr. Bencze Imre majd 30 oldalas pályaműrészlete az anyanyelvi nevelés szinte minden területén hasznosítható játékokat tartalmaz: szellemes szó- és rimjátékokat, betűrejtvényeket, anagrammákat, névjátékokat stb. A szinonimák gazdagságával találkoznak egy-egy verses talányban. Például „Első tagom egy hang csupán, / amit akkor hallatunk, / hogyha olykor csodálkozni / s ellenkezni van okunk. / Második tag: lassú, tunya, / rest, komótos, tohonya, / sziszimusi, tetesztosza, / lajhárokna rokona. / Utolsó tag: megbízható, / helyes, bátor, alkalmas, / helyénvaló, megfelelő, / odaillo, rugalmas. / Összefoglalva: olyan jármű, / rajt' van, aki teheti, / tenger vizén himbálózik, / úti célja: Tahiti. (*álmohajó*)” (Dr. Bencze Imre 22).

Természetesen mindegyik pályamű érdemes lenne arra, hogy rejtvényeket, feladványokat idézzünk belőlük. Itt azonban most csak annyit tehetünk, hogy javasoljuk mindkét kötet hozzáférhetővé tételét a tanítók és a tanárok számára.

4. Szaknyelv

A kiadványsorozat következő két tagja nyelvstratégiai szempontból is kiemelkedően fontos szakterület pályaműveit foglalja magába: az egyik az informatika, a másik pedig a sport. Az 1990-es évektől mind az internet, mind pedig az újabban szélesebb körben ismertté váló verseny- és hobbisportok egyre nagyobb hatással vannak mindennapi életünkre, kommunikációnkra. Nyelvtudományunk jelenlegi és soron következő feladatai közül talán a legnagyobb és legnehezebb az előbb említett szakterületek nyelvhasználatra gyakorolt hatásainak a sokoldalú vizsgálata. Föltehetőleg ezért tartotta fontosnak a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma egyrészt az informatikai kommunikációs forradalom, másrészt az ezredforduló sportnyelve nyelvi hatásainak bemutatására irányuló pályázat meghirdetését.

Az *Informatikai technológia és nyelvhasználat* című kötet tíz dolgozatot, dolgozatrészletet tartalmaz. A tanulmányok szerzői: Schirm Anita, Kálóczy Vera és Kern András, Varga Zsolt és dr. Vörös Gábor, Nickl Károly, Tóth Annamária, Novák Judit, Rónaky Edit és Muráth Péter, Halmi János, Jaczenkó László és Soós Viktória, Veszelszki Ágnes.

A kiadvány élén Schirm Anita tudományos igényű pályaművében kérdőíves módszerrel vizsgálta a számítástechnika nyelvét és magyarítási lehetőségeit. Arra is választ keresett, hogy az új médium a kommunikációs szokásokat, a mindennapi nyelvhasználatot milyen mértékben változtatta meg. Figyelemre méltók a szerző következtetései: „Manapság, az európai integrálódás időszakájában különösen fontos, hogy megőrizzük a magyar nyelv értékeit, oly módon, hogy közben be tudjunk kapcsolódni a nemzetközi élemezőnybe, és versenyképesek legyünk a munkaerőpiacon. Anyanyelvünket tehát korunk technikai igényeihez kell alakítanunk, a kor elvárásaihoz igazítanunk a kifejezőképességét, de úgy, hogy az internetangol helyét magyar szavak váltsák fel. A helyes, magyaros nyelvhasználat az informatika fénykorában is szükséges, sőt, talán most még fontosabb, mint valaha volt” (Schirm Anita 2002: 42). A hazai tan- és szakkönyvszerzők felelősségét hangsúlyozza a Kálóczy Vera–Kern András-szerzőpáros azzal, hogy felhívja figyelmünket a szakszókincs magyarítására. Tanulmányuk végén táblázatos formában mutatják be az ismertebb angol szavakat a használt és javasolt magyarításokkal együtt. Ugyancsak az informatikai szaknyelvvél foglalkozik, és adattárat mutat be Varga Zsolt és dr. Vörös Gábor közös dolgozata, Internet-értelmező kisszótárt állított össze Nickl Károly.

Több pályázó az internetezés (a levelezés, csetelés) szókincsét kutatja. Tóth Annamária kérdőíves módszerrel gyűjtött szókészleten vizsgálja a szóalkotási módokat, jelentésbővülési eseteket, szókölcsonzéseket. Szó- és kifejezésgyűjteményében számos ötletes, tréfás kifejezést is bemutat. Például *briós* fn az e-mail címekben használatos @ jel (*et*) játékos elnevezése; – *csiga, kukac* (Tóth Annamária 2002: 127); a *netikett* fn az internet-etikett rövidítése, a hálózat működése közben betartandó üzemeltetési szokások és szabályok rendszere (Tóth Annamária 2002: 131); *küccög* tn ige a számítógép hibajelzése: éles, magas hangot ad (Tóth Annamária 2002: 130). Novák Judit dolgozatából megtudhatjuk, hogy kik is valójában a számítógép-használók, mikor és mire használják az internetet, s azt, hogy az internetezők nyelvi stílusát mennyire jellemzi az egyéni lelemény, amelyből aztán következtetni lehet a köznyelv norma- és stílusváltási tendenciáira. Az internet-szlang jellegzetes elemei az állandósult szókapcsolatok (közmondások, szólások, szóláshasonlatok). Ennek a szóbeli folklórnak gazdag tárárt találjuk Rónaky Edit és Muráth Péter közös dolgozatában. Képszerű, szemléletes kifejezések sorával gazdagítja gyűjteményük mindennapi nyelvhasználatunkat. A szlengszavak és kifejezések szótárában a nyelvi adatok mellett a szerzők föltüntetik a jelentésüket/jelentéseiket (1.), az elterjedtségüket és a hangulati értéküket (3.) is. Például: **Kevés vagy, mint apple-ben az almamag!** 1. Ne nagyképüsködj. Kicsi vagy te ehhez. 3. Most kezd elterjedni (Rónaky Edit és Muráth Péter 2002: 173). **Rákattan a netre** 1. nagy kedvet kap az internetezéshez. 2. Már a dedós kisöcsém is kezd **rákattanni** a netre. 3. Gyakori, érzékletes, hangulatos (Rónaky Edit és Muráth Péter 2002: 175). A Halmi János álnéven írt dolgozat szerzője – dr. Grétsy Zsombor – a csatornák nyelvezetével foglalkozik. A tanulmány alapját biztosító adatok – melyeket stíluselemzési, helyesírási, névtani, szociokulturális stb. szempontból vizsgál a pályázó – csevegőcsatornákról és különféle fórumokról származnak. Ugyancsak a csetelés szociokulturális, viselkedési jellemzőit és ennek nyelvi jegyeit tanulmányozza a Jaczenkó László–Soós Viktória szerzőpár. Vizsgálatuk központjában a nyelvi környezet bemutatása áll. Értékes magyarítási javaslatokat is olvashatunk tőlük. Idézzünk itt néhányat a **homepage** magyarításaiból: *ajánló, belépő oldal, címlap, honlap, bázisoldal, nyitólap, főoldal, startlap, törzslap, vezéroltal* stb. A tanulmányt IRC-szótár követi, amely nemcsak szellemes internetszlang kifejezéseket, hanem magyarítási javaslatokat is tartalmaz. Például: **rendszergizda** fn *tréf* 1. rendszergazda 2. ügyetlen, nemtörődöm; **szájberkajcsi** [*<ang>* cyber+kajcsi] fn, gyors vagy rendelhető étel (pizza, hot-dog vagy hamburger), de sokszor patogatott kukorica és/vagy chips kólával (Jaczenkó László–Soós Viktória 2002: 236).

A kötet utolsó pályaművében a szerző, Veszelszki Ágnes, az SMS-kommunikáció nyelvi sajátosságait vizsgálja. 357 eredeti SMS alapján mutatja be a rövidítéstípusokat, az üdvözlő és elköszönési formákat, valamint a helyesírási jellegzetességeket.

A szaknyelv egy másik – az előzőhöz képest nem kevésbé fontos – területével foglalkozik a sorozat következő tagja, a *Sportnyelvünk a 21. század elején* című könyv. A sportágak többségének ma már önálló egyesülete van. Az újabb verseny- és hobbisportok szókincsére az angolnyelvűség jellemző, ez azonban a magyar átlagember számára nem elegendő az eligazodáshoz. E kötet tanulmányai ezért a sportnyelvújítás halaszthatatlan voltára is ráirányítják a figyelmet. A sportélet sokszínűségét tükrözi a megjelentetett 14 dolgozat, illetve dolgozatrészlet. Az autósport nyelvével két pályamunka foglalkozik: Bálint Ágnes, Fricska Friderika, Seres Orsolya közös munkája, valamint Halmai Gergely Gábor pályázata. Az elsőből megismerjük a versenyautó főbb alkatrészeinek az elnevezéseit és a Forma-1 szakszavait, a második szómagyarázataiból bővebb felvilágosítást kapunk a Forma-1 világának nyelvhasználatából. A kettő ilyenformán kiegészíti egymást. A labdarúgás nyelvvel szintén két pályázó foglalkozik. Benkő Borbála Katalin a televíziós és az internetes közvetítések, tudósítások nyelvhasználatát kutatta. Adatai elemzésében a számítógépes nyelvészetben gyakran használt elvet, a Luhn-szabályt alkalmazta: kiszűrte a nagyon gyakori és a túl ritka szavakat, hiszen ezek a szövegelemzés szempontjából nem relevánsak. Kutatása alapján azt állapította meg, hogy a futballnyelvnek van egy körülhatárolható szókincsé, amelyre a hivatalos közvetítések nyelvezete épül. A másik dolgozat szerzője, Szilvási Csaba esszészerűen mutatja be a labdarúgás szókincsét. A fejezetek (Foci, A labda, A játékos, Lelki folyamatok, A kapus, A játékevezető stb.) a játék egy-egy fontos mozzanatát, a sportoló lelki állapotát írják le. A szövegben a pályázó dőlt betűkkel kiemeli a szakszavakat, kifejezéseket. Például: „A csapat győz, *diadalmas-kodik, nyer, vagy kikap, vereséget szenved, elbukik*. A csapat egyszerre többféle *fulballmitológiai élőlény*. Összetettebb, mint egy szifnx vagy egy kentaur. Van *jobb szárnya* és *bal szárnya*, és mint a madár, *szárnyal, szárnyra kap* vagy *szárnyaszegetten játszik*. Ha nagyon nyerni akar, akkor, mint a kutya, *harapós, illetve éhes a sikerre*” (Szilvási Csaba 2002: 209). A Fülöp Zoltán–Juhász Péter-szerzőpáros a hazánkban szintén népszerű sportág, a kézilabda szakszavainak kutatását, etimológiai elemzését választotta. A komoly nyelvészeti részt neves sportriportereink megmosolyogtató „gyöngyszemei” követik, amelyek nem a kézilabdából valók. Név nélkül idézzünk néhány példát: „Dzsurják a felső sarokba gurított”; „Milyen jól el lehetne adni ezeket a játékosokat, ha gépkocsik lennének! Az eladónak csak annyit kellene mondania: nézze, uram, ez alig futott” (Fülöp Zoltán–Juhász Péter 2003: 105). Katona Andrea viszonylag új sportág, a rövidtávú gyorskorcsolyázás nyelvéről írt pályamunkát, amelyben röviden ismerteti a sportág nemzetközi és hazai történetét. Ezt követően pedig a szakterminológiát – magyar és angol nyelven – mutatja be logikai sorrendben: a játék helye, a játék célja, versenyszabályok, versenyzők, versenybírók stb. Sándor Ernő és dr. Durucz István dolgozatai korábban kevésbé ismert világba vezetnek el, a nagy múltú japán és kínai sportok birodalmába. A szumó fogásainak japán szakkifejezései, s azok kiejtése mellett mindenütt megadja Sándor Ernő a javasolt magyar megfelelőjüket is. Arra azonban fölhívja a figyelmet, hogy az idegen és a magyar változat között ne döntsünk önkényesen. Dr. Durucz István színes csokorba gyűjti a harcművészeteket (aikidó, budó, hapkidó, jóga, ju jutsu, kung fu, ninja, sumo, taekwon-do stb.). Röviden leírja jellemzőjüket, s bemutatja szaknyelvük néhány elemét magyar nyelvű magyarázatokkal együtt. Jó három évtizede jelent meg sportágként a szörf, amelynek szókincsét Dressmann Dóra mutatja be munkájában. Több magyarítási kísérlete volt a szónak, de ma már a *hullámlovast* kevésbé használjuk. A *szörf* meggyökerezését egyre gazdagodó szócsaládjá bizonyítja: *szörfbajnok, szörfbolt, szörfiskola, szörfkirály, szörfruha, szörfviadal* stb. A szerző fontosnak tartja egy sportra vonatkozó helyesírási és színönima-, esetleg értelmező szótár elkészítését, amellyel mindenképpen egyetértünk. Radics Ágnes a lovas és lósportokat (díjlovaglás, díjugratás, military, távlovaglás, fogathajtás stb.; galopp, gátverseny, ügető) mutatja be a szótárszerűen szerkesztett szakkifejezésekkel együtt. Hazánkban is egyre népszerűbb a valószínűleg angol eredetű darts játék. Ennek a történetét írja le Turcsányi Tamás, s közben megismerhetünk az angol szakkifejezések mellett már néhány magyart is.

A sportnévadás- és névhasználat sajátosságaira, következtelenségeire irányítja rá a figyelmet közös tanulmányában Móricz Ildikó és Móricz Kálmán. A saját gyűjtésű gazdag agyagot névtípu-

sokba sorolva elemzik. Külön tárgyalják a versenyek és sportesemények, a díjak és trófeák, a csapatok és egyesületek, a sportági szövetségek és szervezetek, a stadionok és pályák megnevezéseit. Önálló fejezetet szentelnek a mozaikszóknak és a rövidítéseknek. Az összegzésben megszívlelendő gondolatokat fogalmaznak meg. A pályamű utolsó bekezdésében a legsürgősebb feladatokat emelik ki: „A névadás és névhasználat dolgozatunkban vázolt anomáliái elkerülhetetlenné teszik e kérdéskör újragondolását a helyesírási szabályzat legközelebbi felülvizsgálatakor. Addig is hasznos volna azonban, ha a lapok, televíziók, internetes újságok sportszerkesztői számára elkészülne egy ajánlás a jelenlegi szabályzatban nem tárgyalt nevek helyesnek ítélt írásmódjáról” (Móricz Ildikó–Móricz Kálmán 2003: 162).

Nem egy sportág nyelvéről, hanem általában a sportnyelvről készítette pályaművét dr. Bencze Imre. A szerző a sportnyelv fogalmát – nagyon helyesen – tágabban értelmezi: nemcsak az egyes sportágak szakkifejezéseit sorolja ide, hanem a sporteseményeket látogató szurkolók, a sportlapokat olvasók nyelvhasználatában gyakorta előforduló szlenges kifejezéseket, valamint a sportújságírók szakszargonját is. A dolgozat további részében találjuk a szlenges sportkifejezések kisszótárát, majd a megkopott sportkifejezések gyűjteményét (amelyek ma már többnyire sportnyelvi közhelyek). Igen tanulságos a különböző előtagú sportnyelvi összetételek jegyzéke: a *futball-*, a *si-*, a *sport*, az *úszó-*, a *vívó-* előtaggal alkotott szavakat a szerző összehasonlította a Magyar nyelv értelmező szótárával. Az összevetésből legalább két következtetést vonhatunk le: 1. a sportnyelvből viszonylag keveset merít az értelmező szótár, 2. a sportnyelvi szókinés is gyorsan növekszik, változik, s egy szótár – természeténél fogva – nem is tarthat lépést ezzel a változással.

A sportnyelvi témát a másik oldalról közelíti meg dr. Tompáné Kmetovits Erzsébet, ugyanis a sportnyelvi eredetű lexémák szerepét, jelentését vizsgálja a köznyelvben. Kár, hogy a kiadványból csak a sakk szakszókincseiből köznyelvvé vált kifejezéseket találjuk meg, valamint a címszavak mutatóját. Szinte hihetetlen, hogy a Magyar értelmező kéziszótár 2003-as (átdolgozott, bővített) változatában nem leljük például a *borítékol* szerzőnk által bemutatott 'megjósol, előre megmond, valószínűsít' jelentését, pedig ez derül ki az alábbi – internetes vitaforum (168 Óra, 2000. nov. 2. 21) – szövegrészletből: „Mikor a közbeszerzési törvényt megalkották, én már akkor *borítékoltam*, hogy ez nem más, mint a korrupció melegágya! ...Állami pénzekhez így lehet »legtisztességesebben« hozzájutni!” (dr. Tompáné Kmetovits Erzsébet 2003: 214).

5. Nyelvünk jövője az EU-ban

Nyelvünk 2004 májusától az Európai Unió hivatalos nyelve lett. Ezzel anyanyelvünk presztízse jelentősen emelkedett. Ugyanakkor azonban az európai egységesülés fölveti a közös kommunikáció egyszerűsítésének és egyértelműsítésének a gondolatát is. A kisnyelvek, a nyelvi és kulturális sokszínűség és a minél gyorsabb információáramlás és -csere között bizonyos ellentét feszül. Hogyan lehetne ezt föloldani: valamilyen egységes nyelvvel, munkanyelvekkel stb.? Az *Európai Unió és a nyelvek* című kötet 13 tanulmánya ezeket a kérdéseket vizsgálják meg. Néhány pályamű (Baranyai Eszperantó Egyesület, Gados László, Tóth Szabolcs Barnabás, Temesvári Csilla) az eszperantót tartja a legmegfelelőbb közös, közvetítő nyelvnek. Az Unió nyelvi kérdésével kapcsolatban Cowderoy Natália a következő lehetséges alternatívákat mutatja be: egynyelvűség az uniós intézményekben (angol, eszperantó vagy latin közvetítő nyelvként), angol–francia–német háromnyelvűség az uniós intézményekben, teljes többnyelvűség, a jelenlegi rendszer fenntartása kisebb módosításokkal. A teljes többnyelvűség megvalósítása technikai és anyagi szempontból lehetetlen. Az eszperantó és a latin mellett és ellen egyaránt több súlyos érv sorakoztatható föl. Az is kérdés, hogy a háromnyelvűség fönntartható-e, vagy az iskolai nyelvoktatás következtében „elangolosodás” jön létre? Mindezek fontos nyelvpolitikai kérdéseket vetnek föl. Csomor Ágnes Fabiola igen szemléletes ábrával illusztrálja az angol, a francia és a német nyelv európai „vonzáskörzetét”. Végkövet-

keztetésében a kompromisszumot javasolja, a hatékonyság, a gyorsaság és a költségkímélés végett. Murvai Béla a közvetítő nyelv kiválasztásának érdekes elvi szempontját fogalmazza meg: „Egy olyan nyelv lenne eszményi megoldás, amelyet nem beszélnek jelentős mértékben Európán kívül. Ez elejét venné annak, hogy Európa más térségek, földrészek szellemi gyarmatává váljék” (Muruai Béla 2004: 140). Több pályázó (Csizmár Edina, Gaál Tímea) az idegennyelv-ismeret és -tanítás oldaláról közelíti meg a témát. Frank Ágnes diagramokkal szemlélteti az uniós polgárok, valamint a magyar állampolgárok nyelvismeretét. Ezt követően pontokba szedve tárja elénk Magyarország uniós csatlakozással kapcsolatos legfontosabb teendőit: a közösségi joganyag lefordítása, fordító- és tolmácsolás, idegennyelv-tudás fejlesztése. Zágorecz-Csuka Judit azt a kérdést vizsgálja, hogy milyen hatással lehet nyelvünkre – a kisebbségi helyzetű nyelvhasználókéra is – a csatlakozás. Németh Balázs a finnugor nyelvek uniós helyzetét elemzi. Muráth Péter megállapítja: „az EU nyelvpolitikáját, nyelvi szabályozását és gyakorlatát alapul véve kijelenthetjük, az uniós csatlakozás nem lesz romboló, ártó hatással a magyar nyelvre” (Muráth Péter 2004: 135–6). Pályaműve végén általánosítva összefoglalja a legfőbb teendőnket, az anyanyelv és az idegennyelv-oktatás fejlesztését.

6. A család mint nyelvhasználati színtér

Az anyanyelvi nevelés elsődleges színtere a család. Itt tanulja meg a gyermek a szavakat, a szavak helyes használatát, mondattá formálását, gondolatai, érzelmei kifejezését. A kommunikációs képességek ekkor alakulnak ki. A *Nyelv és nyelvhasználat a családban* című kiadvány azokból a pályaművekből válogatott tizenkettőt, amelyek a gyermeki beszédelsajátítás egy-egy mozzanatát, jellemzőjét, kedves nyelvi botlásait stb. villantják föl. A pályázók egy jelentős hányada saját családjának, gyerekeinek vagy – szüleitől – éppen a saját gyerekkori nyelvhasználatának az adatait gyűjtötte össze és dolgozta föl. A Baár-Madas Református Gimnázium „Beszélni nehéz!” köreinek diákjai kérdőívet szerkesztettek azzal a céllal, hogy megismerjék első szavaikat, mondataikat. Az összegyűlt adatokat témakörönként szótárszerű formába szerkesztve mutatták be. Domokos Gábor a családi följegyzések és hangfelvételek elemzésével saját nyelvi fejlődését kíséri végig iskolás koráig. Cseh Mária fél éven keresztül folyamatosan készített följegyzéseket másfél éves kislányáról. A jegyzetcédulákra a nyelvi adatok mellé följegyezte a beszédkörnyezetre és a szituációra vonatkozó kiegészítéseket, magyarázatokat is. Ezek alapján – a Magyar értelmező kéziszótár elveinek megfelelően – állította össze a „Babaszótárt”. Weber Katalin ugyancsak saját gyermekeinek nyelvhasználatát figyelte meg. Azokat az egyedi, szabálytalan, de többnyire szellemes nyelvi adatokat gyűjtötte, amelyek a gyermekek nyelvi kreativitását, produktivitását tükrözik. Következtetni lehet belőlük arra, hogy bizonyos szabályok fölismerésével hogyan alkotja meg a gyermek a maga nyelvét. Marsovszki Viktória gyermekekkel kitöltetett kérdőívében arra volt kíváncsi, hogy mi volt az első kimondott szavuk, vagyis a protoszavakat kereste. A szavakat szóalkotási mód, hangtani fölépítés és szótagszám szerint csoportosította, s megállapította gyakoriságukat is. Az itt közölt kreatívshótárban – ahol szükséges – jelzi az egyéni szóalkotás keletkezési körülményeit is. Somogyi Erika 385 adatközlőtől kapott adatokon keresztül mutatja be az 1–6 éves korosztály nyelvi kreativitásának jellemzőit. Dolgozatából az is kiderül, hogy szóalkotási módokban milyen gazdag ez az időszak. Lássunk néhány gyakoribb szóalkotási módot: a szótagkettőzés (*muszmuusz* 'nyuszi'), hanghelyettesítés (*tita* 'cica'), hangkihagyás (*busi* 'buksi'), hangbetoldás (*kunkorica* 'kukorica'), szótagcsere (*kafanál* 'fakanál'), képzés (*kukacuka* 'kukac'), kontamináció (*csilingel x csenget* > *csingat* 'csenget'), összetétel (*víziliba* 'hattyú') stb. Boronkai Dóra családi diskurzusokat elemez, s belőlük következtet a családi kommunikáció néhány jellemző vonására: gyakoribb a konverzációs maximák megszegése, a minőség, a mennyiség és a modor együttműködési elvének megsértése. A családi beszélgetéseket többnyire az empátia, az irónia, a fatikus magatartás jellemzi. A tanulmány fontos kutatás-módszertani tanulsága az, hogy nem elegendő csupán hangfelvételeket készíteni, mert a nem nyelvi

eszközök – amelyek sokszor jóval beszédesebbek, mint a verbális elemek – lényegesen többet árulnak el a diskurzus résztvevőiről. Andó Éva a történetmondás jelentőségét mutatja be a gyermek nyelvi, gondolkodásbeli és szociális fejlődésében. Alapvető fogalmakat, fogalmi kategóriákat tanul meg a gyerek, s kialakulnak az elemi kommunikációs képességek. A történetmondás egyik legfontosabb kommunikatív funkciója önmagunk bemutatása, a másik meggyőzése, másokkal való kapcsolatépítés. „Lehetőségünk van arra, hogy az *ént* rejtetten, tetteken keresztül tegyük láthatóvá” – állapítja meg a szerző (Somogyi Erika 2005: 29). Egy magyar–szlovák kétnyelvű család identitását és nyelvhasználatát vizsgálja Husáriková Marianna. Két kérdéskört tanulmányoz saját rokoni köreiben. Az egyik az, hogy mennyire határozza meg az egyén életét a kétnyelvűség általában és a családban, a másik, hogy mennyire azonosul anyanyelvével, nemzetiségével. A szerző családjában a magyar és a szlovák nyelv tudatos megőrzésére törekednek, a gyerekeket kétnyelvűvé nevelik. Náluk a kétnyelvűség nem a nyelvvesztés egyik fázisa – ahogy a vonatkozó szakirodalmakból ismerjük –, hanem a két nemzeti és nyelvi identitás kialakításának eszköze. „Családomban bebizonyosodott, hogy a kétnyelvű nevelés erős érzelmi köteléket idézett elő, ami nehezebbé teszi a nyelv és általa a szülő megtagadását. Munkámban bemutatam azt, hogy a vegyes házasságból származó generáció nem az asszimiláció útját járja. A két nemzeti és nyelvi identitású gyermekek szándéka szülei példáját követni, és utódaikat kétnyelvűen nevelni” – olvashatjuk a pályaműben (Husáriková Marianna 2005: 141). Ezzel kapcsolatban csak reményünket fejezhetjük ki, hogy valóban így is lesz. Dömötör Adrienne a családban újabban, az ezredforduló után élő megszólítási és köszönési formákat, valamint a tegezés/nemtegezés kérdését vizsgálta. Eredményeit korábbi emberöltők nyelvhasználatával is összehasonlította, így a változásokra is ráirányítja a figyelmünket. Kérdőíve további kutatásra ösztönöz. Schirm Anita – a rá jellemző alapossggal – napjaink változásban lévő családi kommunikációjának jellegzetességeit kutatta a résztvevői megfigyelés módszerével, valamint kérdőívvel. A szerző bemutatta a családi kommunikáció fő színtereit, témáit, a megszólítások rendszerét, a tegezés és nemtegezés formáit, valamint a nyelvi adatokhoz kötődő magatartásformákat. A Függelékben közölt kérdőíve – amely a világhálón is megtalálható a szerző jóvoltából – másoknak is ösztönöz adhat a kutatáshoz. Kassai Ilona kiváló tanulmányában a családnak mint nyelvmesternek a nyelvsajátításban betöltött fölbecsülhetetlen fontosságú szerepét tudatosítja az olvasóban. A szülői nyelvhasználat célja eleinte a kisbaba figyelmének fölkeltése, ébren tartása: a kommunikációs kapcsolat megteremtése. A baba egyéves kora körül a szülő nyelvmesteri szerepe meghatározóvá válik. Az anya-gyermek dialógusokból kikövetkeztethető a gyermek számára a nyelv építőelemei és a szerkesztési szabályai. Hároméves kor tájékán a nyelvtanítás helyébe a világról szóló tanítás lép. A szülői beszédben egészen a kamaszkorig gyakoriak a világra és a világban való nyelvi és nem nyelvi viselkedésre vonatkozó utasítások, magyarázatok. Ekkor már nem a nyelvi rendszert tanítja a szülő, hanem a nyelvhasználati szabályokat, hogy a gyermekből sikeresen kommunikáló felnőtt váljék. Tehát ebben az életkorban is **tanítás** folyik, s nem idomítás – ahogy ezt egyes nyelvészeti körökben mostanság divatos nevezni. Kassai Ilona kutatásának legfőbb tanulsága az, hogy a kommunikációt fejlesztő programoknak a nyelvi és nemnyelvi szocializációt folytatva fokozatosan bővíteni kell a gyermek kommunikatív kompetenciáját. „Ha tehát az oktatás keretei között a gyerekekből kiindul, az ő előismereteikre és tapasztalataikra építő, eredendő kíváncsiságukat és társas ösztönüket mozgósító módszereket alkalmazunk, a konkrét kommunikációs helyzetekből el lehet jutni a nyelvtani kategóriák és fogalmak tudatosításához, hiszen valójában nem történik más, mint hogy külsővé tesszük a gyerek fejében kiépült belső nyelvtant” – vonja le a végkövetkeztetést a kommunikációs nevelés intézményes keretei számára a szerző (Kassai Ilona 2005: 160).

10 kötetből áll a sorozat, amelyben összesen 156 tanulmány jelent meg. A kötetek szerkesztői minden dolgozat előtt néhány sorban összefoglalták az egyes pályaművek témáját, s fölhívták az olvasó figyelmét a közölt részletek tartalmi, módszertani és egyéb értékeire. Néhányan több témakörben is nyújtottak be írásokat. A legszorgalmasabb pályázó Schirm Anita, aki 5 kötetben is

szerepel, de alig marad le mögötte Bencze Imre, Faltysné Ujvári Anna, Marsovszki Viktória és a Móricz Ildikó–Móricz Kálmán-szerzőpáros. Ők 4-4 kiadványba kerültek be.

Örvendetes, hogy középiskolások pályaművei is helyet kaptak a kötetekben. A Baár-Madas Református Gimnázium „Beszélni nehéz!” köre három színvonalas tanulmányt is készített. Elsősorban a sportnyelvi gyűjtésben jeleskedtek a kiskunfélegyházi Móra Ferenc Gimnázium tanulói.

A 156 dolgozat többsége sokkal nagyobb nyilvánosságot (legalább világhálóra kerülést) érdemelne szocio- és pszicholingvisztikai, általános nyelvészeti és – nem utolsósorban – anyanyelvi nevelési tanulságai miatt. Nem kevés munka tekinthető – gondos adatgyűjtésének és szakszerű elemzésének köszönhetően – napjaink nyelvi tervezési irányait befolyásoló, meghatározó háttér tanulmányoknak, alap kutatásnak.

Ehhez a tartalmas sorozathoz kissé méltatlan az egyébként esztétikus kötetek technikai kiállítás: kevés olvasást, lapozgatást viselnek el, egyik-másik lapokra hullik szét.

SZAKIRODALOM

- Balázs Andrea 2000. Mai magyar nyelvünk visszasságai. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Anyanyelvünkről anyanyelvünkért*, 9–11.
- Balázs Géza 1993. A nyelvi norma és a hagyomány. *Nyr.* 117: 413–5.
- Balázs Géza 1996. Egy lehetséges magyar nyelvstratégia körvonalai. *Nyr.* 120: 250–63.
- Balázs Géza 2001. *Magyar nyelvstratégia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Batár Levente 2004. Új nyelvi és tartalmi elemek az álláshirdetésekből. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Új jelenségek a magyar nyelvben*, 7–23.
- Bencze Imre 2001. Ez-Az. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Szójátékos anyanyelvünk*. 7–29.
- Bencze Imre 2002. I. Verses talányok ... In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Anyanyelvi rejtvénytár*, 15–41.
- Benkő Péter Tamás 2004. Elektronikus kommunikációs formák. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Új jelenségek a magyar nyelvben*, 24–39.
- Berkéné dr. Sajti Ilona 2004. Új nyelvi jelenségek grammatikai vizsgálata sms-szövegekben. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Új jelenségek a magyar nyelvben*, 40–56.
- Berzlánovich Ildikó 2004. Angol szavak magyar szövegkörnyezetben. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Új jelenségek a magyar nyelvben*, 57–68.
- Bieber Mária 2001. Engedelmség, engedtelenség. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Nyelvi illem – nagyszüleink kiskorában*, 21–33.
- Csemicskó István–Orosz Ildikó 2000. A magyar nyelv (és a nyelvet éltető közösség) jelenéért és jövőjéért folytatott tevékenység Kárpátalján. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Anyanyelvünkről anyanyelvünkért*, 43–60.
- Dr. Hetényi Ferencné 2003. Isten veletek és velem. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *A 20. századi magánlevelek nyelvi világa*, 71–99.
- Dr. Radics Jenőné 2000. A tömegtájékoztató eszközök, a Magyar Rádió és a Magyar Televízió nyelve. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Anyanyelvünkről anyanyelvünkért*, 157–8.
- Dr. Tompáné Kmetovits Erzsébet 2003. Sportnyelvi eredetű szavak és kifejezések újabb köznyelvi szó- és szó-láskincünkben. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Sportnyelvünk a 21. század elején*, 211–23.
- Durucz Istvánné 2004. Diáknyelv – diákszleng a XXI. század elején. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Új jelenségek a magyar nyelvben*, 69–82.
- Fábián Pál 1984. *Nyelvművelésünk évszázadai*. Gondolat, Budapest.
- Faltysné Ujvári Anna 2000. Mély kútba tekinték. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Anyanyelvünkről anyanyelvünkért*, 89–91.
- Fülöp Zoltán–Juhász Péter 2003. Kézilabda. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Sportnyelvünk a 21. század elején*, 94–105.
- Heltainé Nagy Erzsébet 1993. A megértés változatai. (A kommunikációs szemléletű nyelvművelés lehetőségei a nyelvnorma-képzésben). *Nyr.* 117: 420–2.
- Hosszú Tímea 2000. Erdélyi (székelyudvarhelyi) nyelvi jellegzetességek. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Anyanyelvünkről anyanyelvünkért*, 93–8.

- Husáriková Marianna 2005. Miért is beszélünk így? In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Nyelv és nyelvhasználat a családban*, 129–42.
- Jaczenkó László–Soós Viktória 2002. Az IRC világa és nyelvezete. In: Balázs Géza (szerk.): *Informatikai technológia és nyelvhasználat*, 213–38.
- Kassai Ilona 2005. A család mint nyelvmester. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Nyelv és nyelvhasználat a családban*, 143–64.
- Kenesei István 2002. Hányféle igazság van? *MNy.* 39–48.
- Kiss Jenő 2000. *Magyar nyelvjárástani kalauz.* ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti és Szociolingvisztikai Tan-
szék, Budapest.
- Kormányos Katona Gyöngyi 2004. A bizalmas stílus terjedése a mai magyar nyelvben. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Új jelenségek a magyar nyelvben*, 92–9.
- Lanstyák István 1996. A magyar nyelv állami változatainak kodifikálásáról. *Nyr.* 120: 125–51.
- Laták István 2001. Erkölcsösségre neveltek bennünket. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Nyelvi illem – nagyszülein kiskorában*, 89–95.
- Lokodi Irén 2003. Levelek Miklósvárra. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *A 20. századi magánlevelek nyelvi világa*, 153–64.
- Marsovszki Viktória 2001. A múlt értékeit meg kell mutatni. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Nyelvi illem – nagyszülein kiskorában*, 111–30.
- Mészáros Attila 2004. Anglicizmusok a magyar internet nyelvezetében. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Új jelenségek a magyar nyelvben*, 100–12.
- Mirk László 2003. Szüleim élete – tábori levelezőlapok. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *A 20. századi magánlevelek nyelvi világa*, 188–96.
- Misztrik Jolán 2000. A hangzó beszéd torzulásai. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Új jelenségek a magyar nyelvben*, 103–45.
- Móricz Ildikó–Móricz Kálmán 2003. Névodás és névhasználat a mai magyar sportnyelvben. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Sportnyelvünk a 21. század elején*, 138–62.
- Móricz Ildikó 2000. Az ifjúsági nyelv napjainkban. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Anyanyelvünkről anyanyelvünkért*, 147–54.
- Muráth Péter 2004. (Ny)elvhűség? (ny)elvtelenség? In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Az Európai Unió és a nyelvek*, 123–37.
- Murvai Béla 2004. Közvetítőnyelv az Európai Unióban. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Az Európai Unió és a nyelvek*, 138–44.
- Németh Ervin 2004. Új jelentéstömörítő szóösszetételek az újságírás nyelvében. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Új jelenségek a magyar nyelvben*, 133–46.
- Péntek János 1999. *A megmaradás esélyei.* A Magyar Nyelv és Kultúra nemzetközi Társasága, Anyanyelvi Konferencia, Budapest.
- Rónaky Edit–Muráth Péter 2002. A szleng NETovábbja. In: Balázs Géza (szerk.): *Informatikai technológia és nyelvhasználat*, 155–77.
- Salamon Ferenc 2000. Román jövevényszavak a magyar nyelvben. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Anyanyelvünkről anyanyelvünkért*, 161–3.
- Schirm Anita 2001. Társadalom és nyelvi illem. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Nyelvi illem – nagyszülein kiskorában*, 163–83.
- Schirm Anita 2002. Nyelvhasználatunk az informatika korában. In: Balázs Géza (szerk.): *Informatikai technológia és nyelvhasználat*, 7–44.
- Schirm Anita 2004. Napjaink nyelvi változásai. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Új jelenségek a magyar nyelvben*, 147–67.
- Sikó Olga–Anna 2003. Szülőfalumbeliek levelei a 20. század első feléből. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *A 20. századi magánlevelek nyelvi világa*, 243–64.
- Somogyi Erika 2005. Jellemző szóalkotási (és szóhasználati) módok mint a nyelvi kreativitás jegyei 1–6 éves gyerekek nyelvében. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Nyelv és nyelvhasználat a családban* 203–14.
- Szalai Tünde 2000. Az írott sajtó nyelvi kultúrája (szegedi nézőpontból). In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Anyanyelvünkről anyanyelvünkért*, 173–8.
- Szigetvári János–Szigetvári Krisztián 2001. Állati, neves, történelmi és egyéb szójátékok. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Szójátékos anyanyelvünk*, 137–57.

- Szilvási Csaba 2003. A futballmitológia szókincstára. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Sportnyelvünk a 21. század elején*, 195–210.
- Szilvási Csaba 2004. Szótévesztés, rossz vonzatok. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Új jelenségek a magyar nyelvben*, 168–71.
- Thoroczkay Miklósné 2001. Nyelvtörök a beszéd javításának szolgálatában. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Szójátékos anyanyelvünk*, 159–64.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1993. Lesz-e Magyarországon nyelvi tervezés? *Nyr.* 117: 423–5.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. Lehetőségek és kötelességek a magyar nyelvi tervezésben. *Nyr.* 120: 237–49.
- Tomán László 2000. „Rendszerbomlás” egy napilap nyelvhasználatában. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Anyanyelvünkről anyanyelvünkért*, 181–95.
- Tóth Annamária 2002. Az internetezők szlengje. In: Balázs Géza (szerk.): *Informatikai technológia és nyelvhasználat*, 117–35.

Cs. Nagy Lajos

Zoltán András: Szavak, szólások, szövegek. Nyelvészeti és filológiai tanulmányok. Ki-sebbségkutatás Könyvek. Lucidus Kiadó, Budapest, 2005. 273 oldal.

1. Zoltán András, az ELTE professzora saját szlavisztikai munkásságának olyan darabjait gyűjtötte egybe, amelyeknek a nagy többsége magyar vonatkozású.

Az ilyen kötet összeállításának többféle előnye is van. Egyrészt nagy segítség az egyetemi hallgatóknak és a doktoranduszoknak, hiszen az eredetileg többféle folyóiratban és tanulmánykötetben publikált, sokszor nehezen hozzáférhető írásokat egy helyen találhatják meg. Másrészt a vonzó külsejű könyv szélesebb olvasói rétegek figyelmét is felkeltheti. Azt is érdemes megemlíteni, hogy az összeállítás feltételezésem szerint magának a szerzőnek is fontos segítség lehet: a publicitás szempontján túl nyilván alkalmat ad egyfajta mérlegelő, önértékelő visszatekintésre, és hozzájárulhat a jövőbeli kutatások irányának megtervezéséhez. A vissza- és előretétekintés már csak azért is természetes, mert Zoltán András a nyelvészek középnemzedékéhez tartozik.

2. A kötet céljáról és megszületésének körülményeiről tájékoztató Előszó (7–8) után a kisebb-nagyobb tanulmányok nem megírásuk időrendjében, hanem a könyv címében jelzett három témakörbe rendezve követik egymást: Szavak (9–92), Szólások (93–125) és Szövegek (127–89). A három egy-séghez negyedikként csatlakozó Kitekintő (191–226) a szerzőnek a jelzett témákhoz kapcsolódó recenzióiból áll. A kötetet záró Melléklet (227–73) felsorolja a hivatkozásokban szereplő szakiro-dalmi tételek bibliográfiai adatait, és feloldja a különféle rövidítéseket (229–57), listázza a gyűjte-ményben szereplő írások eredeti megjelenési helyeit (259–60), továbbá magyar szómutatót (261–4) és névmutatót (265–73) tartalmaz.

Az egységek elkülönítése indokolt, ugyanakkor sok szállal kapcsolódnak egymáshoz. Példa-ként itt csak a leggyakrabban megjelenő, sokféle okból és módon előkerülő témát említem: Oláh Miklós magyar humanista „Athila” című, latin nyelvű művét, az abból készített lengyel, valamint a lengyelből való fehér orosz fordítást. (Hogy Zoltán Andrást ez a téma régóta és intenzíven foglal-koztatta, arra a tanulmányköteten kívül kitűnő bizonyosság sikerrel megvédett akadémiai doktori ér-tekezése is.)

2.1. A szavakról szóló első egység 11 tanulmányt tartalmaz. Majdnem mindegyikben főszerep-hez jut az etimológia: részint általánosabb tanulságokkal, részint konkrét eredeztetések formájában.

A legterjedelmesebb az első helyen álló tanulmány (11–27). Ez a magyar–szláv érintkezések kezdeteivel és fázisaival foglalkozik, és mind általános szlavisztikai, mind magyar nyelvtörténeti szempontból nagy figyelmet érdemel. Zoltán András az újabb szlavisztikai kutatások eredményei alapján arra a következtetésre jut, hogy a szláv nyelvek teljesebb differenciálódása, az egyes szláv

nyelvek kialakulása a régebbi szakirodalomban feltételezettnél jóval későbbben történhetett meg. Ha az elmélet helytálló, ebből az következik, hogy a magyar–szláv érintkezéseknek két nagyobb szakasza különíthető el. Az elsőben – amelybe a honfoglalás előtti, szórványosabb kontaktus is beletartozik – a magyar még nem önálló nyelvekkel, hanem voltaképpen ószláv dialektusokkal került kapcsolatba. A második szakasról, vagyis az önálló szláv nyelvekkel való érintkezésről pedig csak a XII. század után beszélhetünk. Az Árpád-kor első évszázadaiban a magyar erő szláv hatás kétféle volt: egyrészt a nyelvterületen belüli, azaz szubsztrátum jellegű, másrészt a nyelvterületen kívülről jövő, a szomszédságból adódó befolyás (ideértve a dinasztikus, katonai, kereskedelmi stb. kapcsolatokat). Ami pedig a magyar nyelvterületen belüli hatást illeti, úgy tűnik, két ószláv nyelvjárástípus hatásával számolhatunk: az egyik a pannóniaiak nevezett délnyugati, a másik pedig egy bolgárosnak mondható típus. A szláv–magyar érintkezések második szakaszára a tanulmány részletesebben (érthetően) már nem tér ki. – Azt hiszem, nyilvánvaló, hogy az újabb elmélet milyen erős hatással lehet a magyar etimológiai kutatásokra, a szláv jövevényszavak minősítését, besorolását érintő kérdésekre. – A tanulmány egészének szempontjából nem lényeges, mégis megemlítem, hogy furcsállom a *pir(os)* kommentár nélküli beemelését a szláv jövevények sorába, hiszen ezt a lexémát és családját a TESz. és az EWUng. onomatopoeitikus töből származtatja.

Vannak-e balti jövevényszavaink? – teszi fel a kérdést a második tanulmány (29–34). Első hallásra nyilván a legtöbben nemmel felelnénk, de a szerzőnek gondos érveléssel sikerül valószínűsítetnie a *tót* népnév és a 'varsafajta' jelentésű *véter* ~ *vöntör* balti eredetét.

Beható elemzést érdemelne az az öt írás, amely – nemegyszer a távolabbi-közelebbi múlt tudósainak (például Verancsics Faustusnak, Gyarmathi Sámuelnek, Szemerényi Oszvaldnak) a gondolatait felelevenítve és alkotó módon kiegészítve – magyar szavak szláv eredetét kívánja igazolni. A szófejtések a következő lexémákat és családjukat érintik: *émely*¹ 'undor, csömör, hányinger' és *émely*² 'kelevény' (35–44), *öböl* (53–8), *szemérem* (59–63), *szid* és *szégyen* (65–71), *öblít*, *tör* és *töröl* (73–80). A részletes tárgyalásra itt nincs mód, ezért csupán azokhoz a pontokhoz fűzök megjegyzéseket, amelyekkel kapcsolatban nehézséget látok.

Az *émely*¹ keleti szláv származtatása hang- és jelentéstörténeti szempontból igen meggyőzőnek látszik. Gondot okoz viszont a magyar szótörténet, pontosabban e főnévnek az *émelyeg*, *émelyedik*, *émelyít* igékénél jóval későbbi adatolhatósága. Ezt a kronológiai nehézséget Zoltán András is felfedezi és jelzi, de szerintem nem sikerül megfelelő magyarázattal áthidalnia: a magyar igék morfológiai felépítése (képzésmódja) egyáltalán nem támogatja azt az elképzelést, hogy a szláv főnév származékigéire mehetnek vissza. Mindebből számomra az következik, hogy annak idején az EWUng. talán túl szigorúan, de egyáltalán nem alaptalanul vetette el a Zoltán-etimológiát. – Érdekes gondolat a 'kelevény' jelentésű *émely* különválasztása és bolgár származtatása, de mivel ez a jelentés állhat metonimikus kapcsolatban a 'csömör'-félével, mégsem tartom elvetendőnek azt a lehetőséget, hogy két *émely* lexéma helyett valójában csak egy van.

Az *öböl*, a *szemérem* és a *szégyen* esetében az okoz némi fejtörést, hogy a magyar főnevekhez a Zoltán-féle magyarázatokban szláv melléknevek szolgálnak előzményül. A szerzőnek azonban igaza van abban, hogy jelzős szintagmákban végbement jelentéstapadást feltételezve ez a különbség áthidalható.

Azokban az esetekben, amelyekben Zoltán András igék átvételével számol, jelentésbeli problémát nem látok, a felvethető hangtani kérdésekre pedig választ kapunk. Kényesebb a morfológiai beilleszkedés ügye. Szabályos honosító képzője ugyanis csak a *töröl*-nek van. Az *öblít* esetében elfogadhatónak tűnik az a magyarázat, hogy a szabályos honosító képző mellőzését a szláv infinitivusi végződésnek és a magyar *-ít* műveltető képzőnek a hasonlósága tette lehetővé. A *tör* és a *szid* szláv származtatása viszont képző segítsége nélküli igeátvételt jelentene. Ritka volta ellenére ez a jelenség még szláv vonatkozásban sem volna példátlan (vö. a vitatott eredetű *mér*-rel), mégis elgondolkoztatónak tartom, hogy a magyarázat szerint átvett szláv tövekkel a magyar beszélők tényleg csak tövekként, nem pedig önállóan használt (zéró morfémás) szóalakként találkozhattak; a szláv igealak

(a magyar egyes szám 3. személytől eltérően) a konjugációra jellemző vokalist és testes személyragot is tartalmazott. Nem állítom azt, hogy ez a körülmény a tőigei átvételt eleve lehetetlenné tette, de kétségtelenül megnehezítette. Ugyanakkor azt is elismerem, hogy ha a *töröl* és a *szégyen* szláv származtatása helyes, akkor feltétlenül nő a velük több szempontból is kapcsolatba hozható *tör* és *szid* szláv eredeztetésének esélye.

A *Karácsony*-ról szóló tanulmány (45–51) a TESz.-hez és előzményeihez képest nem a magyar szóról, hanem az átvett szlávnak a forrásáról állít újdonságot. Számomra egyes részletekben jobbnak, másokban kevésbé meggyőzőnek tűnik a hagyományosabb magyarázatnál.

A *Vokszhal* esetében (81–4) a magyar vonatkozás (egy útirajzból való részlet) csupán kiindulásként szolgál a nyugat-európai és szláv művelődéstörténeti háttér feltárásához. Akad itt olyan tanulmány is, amely a recenzióm bevezetőjében említett Oláh-mű szereplői nevének írásmódjából következtet a fehérorosz fordítás készítőjének magyar kapcsolatára (85–7). Egy keleti szláv lexikográfiai tárgyú írásnak (89–92) pedig az a magyar vonatkozása, hogy *kamat* szavunk ad kulcsot az óukrán nyelvtörténeti szótár egyik homályos helyéhez.

2.2. A szólásokkal foglalkozó egységben négy tanulmányt találunk.

A szerző meggyőző érvelése szerint a *hálát ad* a bizánci típusú szláv térítés során meghonosodott tükrökifejezés (95–102), az *azon van, rajta van* 'arra törekszik' kifejezések pedig (lengyel megfelelőjükkel együtt) német mintát tükrözhetnek (103–4). Az a tanulmány, amely egy „jelentés nélküli” orosz ige jelentését fejt meg (105–12), a könyvben legsűrűbben felbukkanó témához, az Athila-fordításhoz kapcsolódik.

Ennek az egységnek a legterjedelmesebb írása a *farviz* főnévnek és a vele alkotott kifejezéseknek az eredetét igyekszik tisztázni (113–25). Külön érdekessége, hogy – részint kényszerből, egyéb adatok hiányában – internetes idézetekre épül. A szerző véleménye szerint népetimológiával fűszerezett részfordítással van dolgunk. Bölcsője a publicisztika, és német vagy orosz mintára keletkezhetett. Mivel megjelenésének és elterjedésének az idejét nem ismerjük, a szó elemeinek átláthatóságát és a magyar beszélők nyelvismeretét figyelembe véve (az eredeti cikk lektorával, Gerstner Károllyal egyetértve) egyelőre a német mellett voksolnék. Ha azonban kiderülne, hogy a szó a XX. század harmadik negyedének publicisztikájában fogant, az határozottan növelné az orosz minta esélyét.

2.3. A szövegekkel foglalkozó egység a nyelvészettől az irodalom- és művelődéstörténet irányába kanyarodik. A benne olvasható 7 tanulmány többsége egészen szoros vagy valamivel lazább szálakkal a lengyel nyelvű Athila-fordításhoz és az abból készült fehérorosz munkához kötődik, de olvashatunk itt az orosz Drakula-történet keletkezéséről és annak magyar vonatkozásáról is (129–46). Ha az Athila-tanulmányokat egymás után olvassuk, néhol talán kissé soknak érezhetjük az ismétlődést, de az tagadhatatlan, hogy mindegyikük újabb és újabb elemekkel gazdagítja ismereteinket. A tudományos alaposáguk mellett olvasmányosságuk miatt ugyancsak érdekes fejtegetések egy-két különleges csemegét is tartogatnak: például megtudhatjuk, hogyan lett egy félrefordítás révén tizenegy szűz vértanúból tizenegyezer (177), sőt azt is, hogy az orr formájának átigazítása szerepet játszhat az uralkodói kegy elnyerésében (173–6).

2.4. A címbeli három egységet kiegészítő kitekintő 5 könyv- és tanulmányismertetést közöl a szerzőtől.

Közülük a Los Angeles-i Ronald O. Richards disszertációjáról szóló (215–20) nagyon szoros kapcsolatban áll Zoltán kötetének első tanulmányával: ugyanazokat a rendkívül fontos szlavisztikai, a magyar nyelvtörténetet is erősen érintő kérdéseket feszegeti, mint amaz. Felhívja a figyelmet arra, milyen fontos lehet és lenne a magyar nyelvtörténeti kutatások eredményeinek közlése idegen nyelven.

A krakkói nyomdászatot bemutató reprezentatív kötetről írt ismertetés (193–6) kitűnő alkalom arra, hogy Zoltán András felhívja a figyelmet egy abból hiányzó műnek, a lengyel Athila-fordításnak a jelentőségére.

Két recenzió olyan világba visz minket, amelyről nemcsak a nagyközönség, hanem a nyelvészek, irodalmárok, történészek köre is meglehetősen keveset tud. Az egyiknek a tárgya Jelena

Celunova terjedelmes tanulmánya a Litván Nagyfejedelemség politikai, vallási, kulturális és nyelvi viszonyairól (197–204), a másiké pedig az International Journal of Sociology két különszáma Fehéroroszországról (205–13).

Az ötödik ismertetés különleges novgorodi leletekről, nyírfakégre írt levelekről és viasz-táblák alkotta könyvecskéről számol be (221–6). Ezek a nyelvészeket a keleti szláv (óorosz) alapnyelvről vallott nézetek felülvizsgálatára készíthetik. – Bevallom, ezzel az ismertetéssel kapcsolatban vegyesek az érzéseim. Úgy vélem, Zoltán András itt (ellentétben a kötet többi darabjával) túlságosan ideologizáló hangot üt meg, s ez nem válik mondanivalója javára. Kétségtelen, hogy az orosz birodalmi tudat sugallója és erősítője lehetett az óorosz alapnyelvről és annak (viszonylagos) egységéről alkotott elképzelésnek. Nem volna szabad azonban megfélekedni arról, hogy magából a családfaelméletből is az következik, hogy az ósszláv alapnyelv és a szláv leánynyelvek között léteztek köztes alapnyelvek, így keleti szláv is. Ilyen következtetésre ideológiai nyomás nélkül is juthatott nem kevés nyelvész, s az ő szakmai tisztességüket Zoltán írása akarva-akaratlanul megkérdőjelezi. Az persze nagyon is idevágó, de elsősorban nyelvészeti-szakmai kérdés, hogy a családfaelmélet általában, illetőleg a szláv vagy éppen a keleti szláv nyelvek esetében tartható-e.

2.5. A mellékletben a szakirodalmi bibliográfia az egyéb rövidítések jegyzékével együtt 600-nál jóval több tételből áll, a magyar szótmutató csaknem 300-ból, a névmutató pedig 600-ból. Ezek a számok önmagukban is tiszteletet parancsolnak, a jegyzékek összeállítása hatalmas munka lehetett. A kötet olvasása közben azt tapasztaltam, hogy pontosságukhoz sem férhet kétség.

Az írások eredeti megjelenési helyeinek listájából kitűnik, hogy az összesen 27 tanulmány és recenzió az 1982 és 2005 közötti időszak termése. Azt viszont az előszóból tudhatjuk meg, hogy az eredeti írások szövegén lényeges változtatás nem történt; sor került viszont formai egységesítésükre, továbbá újabb és fontos szakirodalmi tételek betoldására.

3. Zoltán Andrást mind etimológusként, mind az irodalom- és művelődéstörténet bűváráként hallatlan alaposság, a tények, források, adatok rokonszenves tisztelete, a szakirodalom kiváló ismerete, filológiai pontosság és tisztesség, mindehhez járulva pedig szokatlanul erős, de túlzásokba nem vivő kutatói „vadászszenvedély” jellemzi. Eredményesen műveli mind a szótárforgató, mind a forrásolvasó etimológiát, szőfejtéseiben bátor és ötletes. Tisztában van azzal, hogy ma az EWUng. nélkül nem illik és általában nem is lehet etimológiát írni, de munkássága szépen bizonyítja, hogy lehetséges és szükséges az etimológiai kutatás az EWUng. megszületése után is. Irodalmi, művelődéstörténeti vizsgálatai pedig azt példázzák, hogy lehet sokoldalúan kiaknázható, érdekességek sorával szolgáló témakört találni.

A szerző mindenütt képes egyesíteni a szakszerűséget az olvasmányossággal, világosan és igényesen fogalmaz. (Csak zárójelben említek meg egy olyan jelenséget, amely nem igazi hiba, inkább ízlés kérdése: nem kedvelem a „véleményünk szerint” típusú szerzői többes számot.) A kötet nem mentes az elírásoktól, de az anyag bonyolultságához, a nyelvtörténeti és idegen nyelvi adatok mennyiségéhez képest nincs sok belőlük.

Az előszó tanúsága szerint a szerző abban reménykedik, hogy kötete a „szigorúan szaktudományos berkeken túli szélesebb nagyközönség érdeklődésére is számot tarthat” (7). Kétségtelenül sokat tesz annak érdekében, hogy ez a vágya megvalósulhasson. Sajnos, nem egészen tudom osztani a bizakodását. Attól tartok, hogy Kelet-Európa amolyan köztes régió: egyesek számára talán túl egzotikus, másoknak valószínűleg nem eléggé az... Abban viszont magam is bízom, hogy akadnak majd olyan egyetemi hallgatók és doktoranduszok, akiknek a könyv meghozza a kedvét a szláv–magyar nyelvi és kulturális kapcsolatok kutatásához. Zoltán Andrásnak megvan az a ritka erénye, hogy mind a szlavisztikában, mind a magyar nyelv- és művelődéstörténetben otthon van, s az egyik területen szerzett ismereteit kamatoztatni tudja a másikon. Remélhetőleg lesznek majd olyanok, akik a kötetétől illetve a nyomdokaiba léphetnek.

Jubileumi helyesírási verseny az ELTE-n

2007. május 26-án tizedik alkalommal került sor az ELTE-n a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny Kárpát-medencei döntőjére. A versenyt az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság Magyar tanári Tagozata szervezi a magyarországi és a határon túli diákok számára.

Ahogy a korábbi esztendőkből, 2007-ben is minden megyéből, valamint öt határon túli magyarlakta területről érkeztek diákok, felkészítő tanárok és meghívott vendégek a rangos döntőre.

A versenyt dr. Dezső Tamás dékán úr nyitotta meg a zsűfólásig megtelt, gyönyörűen felújított Gólyavárban, majd Grétsy László, a zsűri elnöke köszöntötte a résztvevőket. A megnyitón a legeredményesebb iskolákat Simonyi Zsigmond-serleggel jutalmazták. Ezután a diákok évfolyamonként más-más teremben feladatlapot tölthettek ki, tollbamondást írtak. Ez alatt az idő alatt a tanárok Szathmári István és Antalné Szabó Ágnes előadását hallgatták. A verseny izgalmát a diákok és a felkészítő tanárok egy fogadáson, majd egy gálaműsoron felelték. A verseny indulásának 10. évfordulóját ünneplő műsorban felléptek: Bényi Ildikó, a Napsugár gyermekkórus, Bordi András, Ardó Mária, Clementis Tamás, Csányi Valéria, Bors Anikó, a Kispántlika énekegyüttes, Süveges Gergő és Bródy János. A hangosítást Miks Csaba biztosította. Eközben majd 30 oktató és hallgató szorgalmasan javította a feladatlapokat és a tollbamondásokat a nyelvészeti könyvtárban.

A díjkiosztó ünnepségen – a számos támogatónak köszönhetően – egyetlen diák, felkészítő tanár sem maradt jutalom nélkül, a legkiválóbbak értékes ajándéksomagokat vehettek át.

A verseny szervezői mindent megtesznek azért, hogy a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny hű maradjon azokhoz az emberi és szakmai értékekhez, melyeket a verseny névadója egész életében és munkásságában képviselt.

Antalné Szabó Ágnes

2001 APR 28

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.)
Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon:
303-3440. További információ: 06-80-444-444.

Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.,
tel./fax: 201-8891).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban
(Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási
Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar
utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~nyelvor/>.
Email-címünk: nyelvor@c3.hu.

A Magyar Nyelvőrnek ez a száma
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága,
valamint
a Nemzeti Kulturális Alap (Oktatási és Kulturális Minisztérium)
támogatásával jelent meg.

nka

Nemzeti Kulturális Alap

OKM

OKTATÁSI ÉS KULTURÁLIS MINISZTERIUM

Ára: 300,- Ft

Előfizetés egy évre: 1200,- Ft

Nyomatott: ISSN 0025-0236
Webváltozat: ISSN 1585-4515

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.
152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.
216. Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. XIV. anyanyelv-oktatási napok. Szerk. **Raisz Rózsa** és **Zimányi Árpád.** 2002. 2000 Ft.
217. **Benkő Loránd:** Nyárárdmente földrajzinevei. 2001. 700 Ft.
219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában. 2003. 1000 Ft.
221. Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. Szerk. **Kiss Jenő.** 2004. 1500 Ft.
222. **Szenczi Molnár Albert:** Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám könyvárusi forgalomban nem kapható!)
224. Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2005. 1500 Ft.
225. Vallanak a neveink múltjáról és jelenéről. Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Névtani konferencia Nyitrán 2005. jún. 2–4. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2006. 1500 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Símor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

4.

TARTALMÁBÓL

Bañcerowski Janus: A fej nyelvi képe a magyar nyelvben

Balázs Géza: Hatalom és helyesírás

Bíró János: A betűszók írásmódja egy empirikus vizsgálat tükrében

Imrényi András: A magyar szórend kísérlet modelljei II.

Batár Levente: A beszólás mint beszédaktus

Szolcsányi Ákos: A heterogén többes szám

Kuna Ágnes: Az orvosi receptről. Beszélt nyelvi elemek a 16–17. századi receptekben

MAGYAR NYELVÖR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERSZÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Bañcerowski Janus</i> : A fej nyelvi képe a magyar nyelvben	385
<i>Balázs Géza</i> : Hatalom és helyesírás	402
<i>Biró János</i> : A betűszók írásmódja egy empirikus vizsgálat tükrében	413

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Imrényi András</i> : A magyar szórend kísérleti modelljei II.	430
<i>Batár Levente</i> : A beszólás mint beszédaktus	451
<i>Szolcsányi Ákos</i> : A heterogén többes szám	464
<i>Kuna Ágnes</i> : Az orvosi receptről. Beszélt nyelvi elemek a 16–17. századi receptekben	470

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Rácz János</i> : <i>Vidrafű</i> és társai	480
<i>Rácz János</i> : A sün a botanikában	483

Kisebb közlemények

<i>Ágoston Mihály</i> : Gondolatok egy nem létező stratégiáról	487
<i>Dobozi Eszter</i> : Kodály Zoltán nyelvészeti munkái	490

MAGYAR NYELVŐR

131. ÉVF.

*

2007. OKTÓBER–DECEMBER

*

4. SZÁM

A fej nyelvi képe a magyar nyelvben*

A világ nyelvi képének kutatásában a cél az, hogy a nyelv és a nyelvhasználat feltérképezése révén megismerjük a társadalmilag rögzített világról szóló tudásunkat, elemeinek kategorizálását, konceptualizációját, valamint jellemzőiket és minősítésüket. A nyelv struktúráiban megnyilvánul az a mód is, ahogyan az adott nyelv- és kultúrközösség felfogja és értelmezi ezt a világot. A világ nyelvi képe, mint a második (mentális) valóság egyik komponense, az objektív valóság alanyi interpretációjának eredményeképpen jön létre (Bańczerowski 2006: 187–98). A világ észlelésében, felfogásában, kategorizálásában, konceptualizációjában és a nyelv segítségével történő rögzítésében döntő szerepet játszanak a metaforák, mivel az emberi tudatban mélyen gyökerezik az a tulajdonság, hogy a jelenségeket más jelenségek mintájára értelmezzük. Ez különösen vonatkozik az absztrakt fogalmakra, amelyeknek a megértését csak a már jól rögzült, konkrétabb sémákra való leképezés teszi lehetővé. Úgy tűnik, hogy az ember biológiai-társadalmi korlátai miatt a nyelv és a konceptualizációs kategóriák rendszere által rendezett világban kényszerül élni, és az általa létrehozott világ (világok) rendje nyilvánvalóan tőle származik, hiszen ezt ő alkotta meg. Az alábbiakban is látni fogjuk, hogy ez az „antropomorfikus” konceptualizáció hogyan jelenik meg a nyelv struktúráiban, fogalomképzésében, kifejezéseiben, azaz a világ nyelvi képében.

Jelen cikkünkben kísérletet teszünk arra, hogy rekonstruáljuk a *fej* szó által jelölt fogalomnak a magyar nyelvben rögzült képét. Az elemzésben felhasználtuk a Magyar nemzeti szövegtár, az ide vonatkozó szótárak és lexikonok anyagát, közmondásokat, frazeologizmusokat, valamint a közbeszédben elhangzott nyelvi példákat is.

A *fej* szó a magyar nyelvben azt a több tartományból (doménből) álló kognitív bázist hívja elő, amely a szóban forgó fogalomnak több irányú konceptualizációját tükrözi. A nyelvi kifejezések közvetítik a kognitív domének konceptuális tartalmát.

A *fej* lexéma a legrégebbi magyar szókincsréteghez tartozik. Írott szövegben legelőször 1002-ben fordul elő (EWung). A magyar nyelv értelmező szótára (ÉrtSz.) szerint a finnugor, esetleg az uráli korból származó szóról van szó. A *fő* ~ *fej* a többalakú, változó tövű főnevek csoportjába tartozik. Szófaji átcsapás eredményeként a *fej* főnév, az eredetibb *fő* alakváltozatának melléknevesüléssel jött

* OTKA (TO4632 NYE) támogatásával készült.

létre. Főnévi előzményétől eltérő jelentése és mondattani funkciója miatt alakilag is elkülönült. Keletkezésének az a szemléleti alapja, hogy a fej a testnek legjellemzőbb, legkiemelkedőbb része. Egyes kifejezések azonban a mai nyelvben is a főre mint testrészt utalnak, például: *főbe lö, fővesztés, főkötő, főfájás; a falakat térképek és koronás fők képei díszítették* stb.

A fej prototipikus fogalmi jegyei a leírás alábbi aspektusait aktiválják:

1. a **fej elhelyezkedése az emberi, illetve az állati testen** (a fej – a test része, tehát a *fej* szó ebben az esetben előhívja az egész emberi, illetve állati testet, és profilírozza a szóban forgó testrészt);

2. a **fej külső kinézete: alakja és felépítése** (esetünkben mellőzzük az anatómiai elemzést, amely a nézés tudományos perspektíváját tételezi fel, és csak a nyelvi képre korlátozódunk);

3. a **fej funkciója**, amely a legáltalánosabb struktúrában CSELEKVÉSKÉNT kategorizálódik (a cselekvés tartományból a konkretizálás, azaz a cselekvés specifikációja révén több résztartomány vezethető le);

4. a **fej konceptualizációjának a módjai**.

1. A konceptuális ábrázolás értelmében a szótári definíciónak megfelelően a *fej* az emberi testnek a legfelső, az állati testnek pedig az elülső részét képezi (ÉrtSz.).

2. A fej az agyat tartalmazó koponyából, a hallást (fül), a látást (szem), a szaglás (orr), az ízlelést (száj) lehetővé tevő legfőbb érzékszervekből áll, amelyek irányítják az emberi, illetve az állati viselkedést (pl.: *a maga feje után cselekszik [megy]; Mindenki csak játszik, bolondozik, a maga feje után, a maga bolond feje után megy* [Móricz Zsigmond]), valamint a homlokból és az orcából tevődik össze. A fej felső részét a haj takarja. A fej legjellemzőbb része az arc, amelynek igen gazdag megjelenési sokszínűsége az emberi kinézet sokféleségét jelzi. Fizikai értelemben tehát a *fej* olyan objektumként konceptualizálódik, amely egyrészt az emberi test elengedhetetlen eleme, másrészt működésének záloga, hiszen az agyat befogadó testrésztől van szó. Az emberi test részeinél maradván szólnunk kell a *kézfej* és a *lábfej* lexémákról is, amely elnevezések a fenti definícióból kifolyólag azokat a végtagokat jelölik, amelyek az agy utasításainak külső végrehajtó elemei.

A fej külső kinézetét az alakja, nagysága, az arckifejezés, az arc és a haj színe, a haj jellege, illetve a haj hiánya jellemzi: *kocka; négyzetes; hosszúka; háromszögletes; borotvált; hatalmas; kicsi; pici; nagy; tojás alakú fej; lófejű ember; disznófejű – Megöl a disznófejű Nagyúr... (Ady Endre: Harc a Nagyúrral); ferde; hosszú; kerek; sovány; kopasz; törpe; ősz; tokás fej; vörös a feje, mint a cékla; A fehér kendő alól vörös tokás fej látszott ki... (MNSz.); lila lett a feje; nincs többé kopasz fej, csak seggig érő homlok; bodros fej; hájfejű ember; krumplifej; kuglifej; a feje búbja; göndör/hosszú hajú; torzonborz; kócos; mosolygó; koszos fejű ember; koponyásodó fej (MNSz.); rövid hajú; intellektuális fej (MNSz.); kopasz tetejű; tojásdad fej (MNSz.); nyomott fejű (MNSz.); nyúlfejű (MNSz.); Mondtam, hogy ne menj ki csupasz/fedetlen/fejvel (hajadonfőtt) az udvarra; ...új frizura? – Új fej. – A baba a régi (MNSz.); Ősz fejnek süveget vess!; a fejéhez*

verték a lisztes zsákot; megfehéredett a haja; megfehéredik a fej; fejről nyáron sem akar elmenni a hó; nyírpóznával fejét póználni; valakinek a szokásosnál ke-rekebb vagy nyúlánkabb a fejformája; stb.

Az olyan metaforikus kifejezések, mint például: kinek-kinek a feje illik leg-jobbban a maga nyakára; senki feje nem illik úgy az ember nyakához, mint a magáé; keress bár magadnak fejet, nekem az enyém is jó; két fejre egy kalap; nem lehet minden fejet egy kalap alá vonni; egy süveg alatt nehezen egyezik két fej; stb., arról szólnak, hogy minden ember olyan amilyen, és ne kívánjon más lenni.

A fej külső kinézete egyben a nyelvi minősítés forrását is jelenti, például: nemcsak jó alakja, szép feje is van; kedves, csúnya, ronda, formás, formátlan, furcsa formájú, eltorzított fej; csinálnom kell valamint a fejemmel, nézd, hogy nézek ki; stb. Érdeemes még hozzátenni, hogy a fej jellegzetes kinézete elárulja az emberek nemét, korát, etnikai hovatartozását is (például: női, férfi-, gyermek-, öreg, vén, fiatal, magyar, török, kínai, indián, mongol fej; az indián főnököt rögtön fel-ismerték fejről; ősz fejem sok mindent megért már; sok hajszálat kell addig a fej-nek elveszteni, míg megkopaszodik; csügg a feje balfelé; stb.), a fejdísz és a fejedő pedig gyakran tükrözi a népi, nemzeti és kulturális szokásokat, családi állapotot, a hagyományt stb. (például: kalapos, micisapkás, turbános, koronás fej; zsidósapka; szokésapka; csalma [= török turbán; magas süveg a székeleyeknél]; asztrahán sapka; frígsapka [= a francia jakobinusok viselte, lecsüngő hegyű vörös sapka]; fez; özvegyi fátyol – „Ha eldobod egykor az özvegyi fátyolt, Fejfámra sötét lobogóul akaszd” [Petőfi Sándor: Szeptember végén]; gyászfátyol; „Fején még állt a gömbölyű tiara, a sassanidák [a perzsa uralkodóház] fejééhez hasonló” [Jókai Mór]; „Bóbitás ezüst-csipkés főkötők [...] hullámozottak, keresztülfonva a nemzetiszínű [...] pántlikával” [Móricz Zsigmond]; A Kunságban a XVIII. századig általánosan használt fejedő volt a kunsüveg; stb.). Hozzá lehet tenni azt is, hogy különböző képződmények mint fejdíszek (pl.: szarv, agancs, búb, sörény, tollazat, taraj stb.) ékesítik az egyes állatok fejét is, például: az állatok himje gyakran visel fejdíszet; az erdő szélén állt a szarvas fejdíszével; [A kunyhó] „ajtaja felé egy nagy szarvasfő volt kiszégezve huszonnégy ágú fejdíszével” [Jókai Mór]; gyönyörű taraj díszítette a kakas fejét; a vöcsöknek csak a búbja áll ki a vízből, bóbitás tyúk; stb.

3. A fej, mint térben mozgatható testrész, eszköze lehet bizonyos cselekvések végrehajtásának (pl.: labdát fejjel továbbít; a hatosról a hálóba fejtelt; fejjel szabálytalanul támad [birkózásban, ökölvívásban]; többször fejtelt, meg is intették; nagyszerűen fejtelt; a labdát a fedezetbe fejtelt; fejjel megütni valakit; ráüt a fejével; fejesgól; fejforgatás [= a fejnek, edzésként, jobbra-balra való forgatása]; fejkörzés [= fejjel, nyakkal végzett körzés]; a tornaórán fejjel is kellett körözni; fővetés [= tornagyakorlatként a fejnek féljobbra vagy félbalra való fordítása]; fejjáték; precíz fejes; a játékos gyönyörű fejjel ellötte a labdát a kapus feje felett; fejest ugrik; a játékos fejével ütötte a bírót; stb.). Így fontos szerepet játszik a nemverbális kommunikációban is. Pozíciója az emberi magatartás szignálja is lehet. A semleges magatartást a felemelt fej jelenti. A lehajtott fej a negatív magatartást, az oldalra fordított fej pedig az érdeklődés hiányát fejezi ki. Ebben a vonatkozásban az emberek az állatokra hasonlítanak.

A fej egyik legalapvetőbb mozgása a verbális közlés megerősítését, illetve tagadását szolgálja: lehajtása és felemelése az igenlést (például: *a tanár helyeslően bólintott a tanuló válaszára; fejével igent intett; rábólint valamire; barátságos, beleegyező fejbólintás; csak egy fejbólintás volt a válasz; buzgó fejbólintásokkal helyeselt; élénk fejbólintásokkal hallgatta az előadást; fejével helyeslőleg int; fejbólintó János; beleegyező fejbiccentés; „Könnyed és hanyag mosollyal, egy fejbiccentéssel fogadta el a feltételeket” [Karinthy Frigyes]), a jobb oldalról balra, illetve a bal oldalról jobbra történő mozdulat pedig a tagadást, az egyetértés, illetve a megértés hiányát, a nézetek különbözőségét, a kételkedést, sajnálkozást, visszautasítást, ellenkezést, tiltakozást, elégedetlenséget fejezi ki. Az említett fejmozdulatok többszöri megismétlése az általuk kifejezett jelentés intenzitását jelzi, például: *bólogat; ingatja a fejét; csóválja a fejét; elégedetlenül rázza a fejét; ingatja a fejét az öreg görög; heves, ingerült fejcsóválás; csendes fejcsóválással hallgatta a szavait; „Pál kiábrándulva fordult vissza [...] nagy fejcsóválások között” [Mikszáth Kálmán]; stb.**

Érdeemes hozzátenni, hogy az igenlést/tagadást kifejező fejmozdulat, úgy tűnik, minden kultúrában jelen van, tehát ebben az értelemben univerzális gesztusnak számít. A mozdulat iránya és jelentése azonban kulturálisan motivált és eltérő. Több európai nyelvközösségben, valamint az USA-ban is az igent felülről lefelé, a Földközi-tenger keleti régióiban az alulról felfelé végrehajtott fejbólintással, Indiában viszont átlósan végzett fejmozdulatokkal jelzik. A bolgároknál a fejbólintás a tagadásnak, a jobb- és baloldal irányába végzett fejmozdulat viszont az igenlésnek a jele. A görögöknél a nemet a hátrahajtott fej jelenti, amelyet egyidejűleg a száj nyitása és egy csettintés is kísér.

Igen gyakran, különösen a fiatalok között támadt éles félreértésből, nézeteltérésből keletkező harcias feszültség esetében az egyik fél saját erőfölénye hangsúlyozására az ilyenkor használt olyan kifejezések mellett, mint például *na mi van?; mi bajod van?; mi nem tetszik?; na, gyere, gyere!; na üss!; stb.* hirtelen felfelé rántja a fejét is. Hirtelen felrántjuk a fejünket akkor is, amikor valakit gyors távozásra szeretnénk bírni, például: *egy fejmozdulattal elküldte ezt az embert stb.*

Üdvözléskor, illetve búcsúzaskor a kézfogást és a megfelelő nyelvi formula kifejezését általában fejbiccentés, illetve fejbólintás is kíséri. Az üdvözlés, illetve a búcsúzás sima fejbólintással, illetve fejbiccentéssel is történhet (pl.: *Udvarias fejbólintással üdvözölt mindenkit; fejét üdvözlésül meghajtja; „Egy ott elmenő uracsot kellemes fejbólintással üdvözöl” [Jókai Mór]; kevély fejbiccentéssel távozott; fejbiccentéssel fogadta a köszöntést; stb.*). A kissé előrehajtott fej a köszönési formulák kiejtésével együtt jelenik meg. A fejünket emeljük, és egyidejűleg kihúzzuk magunkat is abban az esetben, amikor fel akarjuk magunkra hívni a figyelmet (például a tömegben).

A fej segítségével jelezhetjük emocionális állapotainkat is: a csodálkozást, kíváncsiskodást, megdöbbenést, meglepődést, bámulatot, felháborodást, méltatlanlankodást, félelmet, aggodalmat, bizonytalanságot, nyugtalanságot, sajnálkozást, együttérzést, kétségbeesést stb., például: *fejéhez kap; a fejét fogja; csóválja a fejét; felkapja a fejét; ingatja a fejét; behúzza a fejét; adok én, csak győzzed a fejedet kapdosni; tépi a haját; égnek áll a haja; égnek áll a hajam, amikor a háborús beszámolókat nézem; kidugja a fejét a vasúti kocsiból; kint a feje a boltból, mint Móri zsidónak*

a lóból; Kinéz egy fej az ablakon. Szemében ijedt öröm (MNSz.); két öklére támasztja fejét; fejét dacosan felüti; a zajra hirtelen felütötte a fejét; fejét szégyenében elfödi; vállára csüggeszti a fejét; fejét büszkén fölveti; odahajtjuk, valakinek a vállára hajtjuk fejünket; stb. Ezen kívül jelezhetünk több olyan pozitív érzelmet is, mint például a szeretetet, a ragaszkodást, a biztonságérzést: vállára hajtotta a fejét; fejét kedvese ölébe hajtotta; fejét mellére horgasztja; gyengéden simogatta fejét; megcsókolta kisgyermek fejét; stb.

A mások iránti tisztelet megadását, valamint az engedelmesség, a szolgálatkészség jelzését a fejlehajtással közöljük, például: fejet hajt valaki előtt; alázattal meghajtott fej; fejet hajtok a tanárom előtt; „Szolgálatkészségét az elnök megértő fejbólintással fogadta” (Krúdy Gyula); stb. Az olyan kifejezések, mint például: az Istennek sem hajtja a fejét; feltette a fejét; nem hajol; stb., a makacs, engedetlen, udvariatlan emberről szólnak.

A lehajtott fej a szomorúságnak, tanácstalanságnak, levertségnek, lehangoltságnak, bánatnak, szégyennek, komor hangulatnak, fáradtságnak a jele, például: le-hajtott/lehorgasztott fejjel ment az utcán; lóg a feje; lógatta a fejét; bűnnek eresztette a fejét; szégyenlősen lehajtotta a fejét; bűnbánóan lehajtott fejjel mondta el, mi is történt valójában; fejét a térdén a tenyerébe hajtja; valakinek a feje legörbűl; lesüti a fejét; lesunyta a fejét; behúzza fejét, mint a teknősbéka; már annyira fáradt, hogy lóg a feje; fejét lógatja, nincs egyéb dolga (ironikusan); stb. A fel a fejjel! felszólítás a szomorúságot jelző lehajtott fej és az önbizalmat vagy jókedvet bizonyító felszegett fej ellentétén alapul. A fejlehajtás vagy a fejelfordítás egyrészt a beszélgetőpartnerünkkel szemben táplált bizalmatlanságot, másrészt pedig a beszélgetés témája iránti érdektelenséget is kifejezheti. Ez a fejpozíció arra a beszélgető partnerre is jellemző, aki nem mond igazat, és ezért nem mer szemébe nézni az információévőnek.

A szokásosnál feljebb emelt és hátrarántott fej elsősorban a felsőbbrendűséget, büszkeséget, kevélységet, gögőt, de a megvetést is jelentheti, például: fenn/magasan hordja a fejét; égre szegi a fejét, vajon nem dörög-e; feltartja a fejét, mint a szállási kutya, mikor a tejes fazékon megütötték az orrát; büszke/kevély/gögös/öntelt fejhordozás; „Alakja még emelkedettebbnek látszott fennkölt fejhordozása által” (Jókai Mór); stb.

4. A fej alapvető funkciója a benne végbemenő gondolkodási, illetve összes mentális folyamattal függ össze, mivel az információ befogadásának, feldolgozásának, kategorizálásának, konceptualizációjának és tárolásának, valamint az egész emberi szervezet működtetésének és szabályozásának a feladatát a benne található agy végzi el. Tehát a fej a térbeli dimenzió konceptualizációs folyamatában olyan **TARTÁLYKÉNT (TÁROLÓKÉNT)** értelmeződik (konceptualizálódik):

1. amelynek különböző méretei és különböző kapacitása is lehet, például: olyan a feje, mint a véka; nagy a feje, kicsi a veleje; valakinek kicsi a feje; akkora a feje, mint a sajtár; olyan a feje, mint a/egy biliárdgolyó; feje mint egy hordó/dézsza; olyan a feje, mint egy szakajtó; nagy a feje, mint a beledi ebnek; kisujjában több van, mint másnak a fejében; fejébe nem fér az esze; látom, hogy ez már nem fér a fejedbe; stb.

2. Amelynek van:

a) **bemenete (MOZGÁS BELÜLRE)**, például: *valami a fejébe megy; fejébe vesz valamit; fejembe vettem, hogy elutazom; nyugtalan gondolatok tódulnak a fejébe; fejébe száll a dicsőség/elbizakodás; sikerei a fejébe szálltak; fejébe szállt az ital; bottal ver valakinek valamit a fejébe; golyót röpít a fejébe; valakinek a fejébe nyom valamit; fejébe ment a borszesz; a vér a fejébe tódul; fejébe vertem a matematikát; tölcserrel tölt valamit a fejébe; torkig tanult, de fejébe semmi sem ment, nem fér (nem megy) a fejembe; a fizika soha nem ment a fejembe; valakinek a feje nem vesz be valamit; idegesítő emlékek kezdtek tódulni a fejébe; telebeszéli a fejét valakinek valamivel; vésd az eszedbe, hogy nem késhetsz el; farából fejébe verték az észet; tücsök bujt a fejébe; tömi a fejét; stb.*

b) **belseje**, például: *elméletekkel teletömte a fejét; tele van a feje valamivel; más van a fejében; minden cím és telefon a fejemben van; fejben tart; fejemben marad valami; most már a fejemben van; nem marad meg a fejemben a lecke; forgó széllel tele a feje; átvillant fejében a gondolat; több gond vagyon a gazdag fejében, mint szőrszál nyusztos süvegében; telebeszélték a fejét; stb.*

c) és **kimenete (MOZGÁS KÍVÜLRE)**, például: *kiesett a fejből; kiment a fejből; kimegy a fejből valaki/valami; egészen kiment a fejemből; nem az ő fejből sült ki; kiver valamit a fejből; valami kiröppen a fejből; valami kirepült/elszállt a fejből; kiesett a fejemből, kipárolog a fejből valami; kipattant az isteni szikra a fejből; kivesz valamit a fejből; a nevek és az évszámok szállnak el legelőbb a fejből; az apám kiverte a fejemből a külföldi munkát; kirántja a fejből a kötőféket; fejből idézni; vedd ki a fejedből; stb.*

3. Amelyben az ember különféle cselekvéseket hajt végre, például: *fejben számol; fejben kiszámolta, mennyi kamatot kell majd fizetnie havonta; a fejemben verset rakosgatok; fejben tart valamit; keres valamit a fejében; keresgélek a fejemben; gondolatot/nagy dolgokat forgat a fejében; a fejemben megtaláltam a kérdésre a választ; ha az ember betörné a fejét, sem találná kedvét; valamit főz a fejében; fejben megoldotta a feladatot; fejben megtervezte az előadást; fejben összeadta a számokat; fejben összerakja a ház képét; fejben megkomponálta a zenét; fejben kidolgozta a titkos műveletnek a tervét; fejben megfejtette a titkos kódot; stb.*

4. Amelynek a belsejében különböző folyamatok zajlanak, illetve új dolgok is jöhetnek létre, például: *mindig ez forog a fejében; sok minden megfordul a fejemben; megfordult fejében a velő; ez nem az ő fejében született meg; kinek a fejében született ez meg?; ez régóta motoszkál a fejemben; a fejében jár valami; annyi minden jár a fejemben egyszerre!; valami mozog a fejében; rossz gondolatok kerin- genek a fejében; minden összevissza kuszálódik a fejemben; gondolatok kavarogtak a fejemben; Ádám fejében megszületett az ötlet; forgószél a fejében; meg sem fordult a fejemben, hogy tőled kérhetnék pénzt; az a kárhozott gondolat villant keresztül a fején; az agyát elöntötte a vér; egy emlék kóvályog a fejében; gyökeret vert valami a fejében; stb.*

5. Amelyben olyan égési folyamatok is elindulhatnak, amelyek azt okozzák, hogy a keletkezett hőtől: *fő a feje valamitől; föl, füstölög, füstöt vet a fejünk; valami forr a fejében; világosság gyullad valakinek a fejében; párolog a feje; valami kipárolgott a fejemből; gőzöl/gőzölög a feje valamitől; gőzös fejű; ég az arca; forrófejű;*

forró fejjel; majd elsül a feje; az nem a te fejedben főtt ki; elsül a fejed; nem az ő fejből főtt/sült ki; fejébe sült a pártá; lángész; stb. A nyelvi példák egy része magára a folyamatra utal, a másik része pedig rámutat a közvetlen résztvevőre, azaz az emberre, például: *valaki valamit főz a fejében; benne főtt a feje; fő a feje valamiben; gondban fő a feje; valami gonoszban fő a feje; lesüti a fejét; stb.* A szóban forgó folyamatoknak (amelyeket különböző tényezők is okozhatnak, például: *fő a feje a sok munkától; forr a feje a bortól; stb.*) megfelelően alakul a fej hőmérsékleti állapota is, amely a tapintás útján megállapítható, és amelyet a következő mellénevek neveznek meg: *meleg / nagyon meleg valakinek a feje; forró (fejjel); langyos, túlhevült (fej); stb.* Ennek az ellenkezőjét viszont a *hideg fej* kifejezés jelzi. A fenti metaforikus kifejezések a **TŰZ (LÁNG), HŐ, HŐMÉRSÉKLET** doméneket hívják elő, és e kifejezések által megnevezett megfelelő jelenségeket profilírozzák.

6. Amely belsejében végbemenő egyes folyamatok olyan feszültséget és belső nyomást is előidézhetnek, amely a tartály szétfeszítését, szétrobbanását is okozhatja, például: *majd szétmegy a fejem; majd szétszakad a fejem; majd széthasad a feje; szétrobban a fejem; majd szétreped a fejem; majd szétdurran a fejem; be kellene abroncsoz(tat)ni/drótozni a fejét, hogy szét ne repessze a tudomány/ész; stb.*

7. Amely belsejébe be lehet nézni (például: *valakinek a fejébe néz; belelátok a fejedbe; stb.*) és megállapítani tartalmának a nagyságát (például: *valakinek üres a feje; tele van a feje valamivel/valakivel; nem látok semmit a fejedben; teleszedte a fejét valamivel, tele van a feje jó gondolatokkal; látom, hogy ez már nem fér a fejedbe; „Nézd meg, ki vagyok» (súgtam neki) S meglékeltem a fejemet, Agyamba nézett s nevetett” [Ady Endre: *Harc a Nagyúrral*]; stb.).*

A fej olyan **OBJEKTUMKÉNT (TÁRGYKÉNT)** is konceptualizálódik, amelynek a felülete különféle cselekvéseknek a helyszíne, valamint olyan hely is lehet, amelyre különféle anyagok, tárgyak stb. kerülhetnek, illetve azok oda tehetők (pl.: *maga fejére hányja a földet/port/tüzet; szemet gyűjt valakinek a fejére; hamut hint/szór a fejére; miért mindig az én fejemre zúdul ez a sok szerencsétlenség?; a fejemre vontam a haragját; fejére esett a sulyok; a vér/sérelem/bűn valakinek a fejére száll; madár szart a fejére; valakinek fát lehet vágni a fején; valakinek a fején táncol; nem engedem, hogy a fejemben táncoljon; ne hagyd, hogy a tanulók a fejedben táncoljanak; valakinek a feje tetején ugrál; a feje tetejére áll; fejére húzza a takarót; megcseréli a pártát, kontyot tesz fejére; fejére koppint; barackot nyom valakinek a fejére; száz aranyat tesz valakinek a fejére; a fejére ül valakinek; egykettőre a fejem tetején ült; valami fúrja a fejét; szöveget üt/ver valakinek a fejébe; nagy szeget vertek fejébe, nehéz kihúzni; betöri a fejét valakinek; valakinek a fejét beveri; valakinek beköti a fejét; fejére húzza a takarót; valami lecsap valakinek a fejére; fejére tapint valakinek; a feje tetején áll; nemakarás, fejevakarás; fején történt; mit mással cselekszel, azt várjad fejedre; átokkal sújtotta fejüket; stb.), amelyet lehet hordani (pl.: *magasan hordja a fejét; fennhordja a fejét; valahogyan hordja a fejét; körülhordja/körülhordozza a fejét; stb.*) és fogni (pl.: *fogja a fejét; egyenesen tartja a fejét; stb.*), amelyen/amelyre lehet állni (pl.: *fejen áll; ha fejedre állsz, sem bánom, nem mégy hozzá leányom; stb.*), amelybe lehet rúgni (pl.: *fejbe rúg; stb.*), amelynek van súlya (pl.: *nehéz a feje a gondoktól; nehezebb a feje, mint a fara; elnehezedik valakinek a feje; fara fáj, fejét nem bírja; alig bírja a fejét; könnyű fej; nehéz a feje**

alja; megkönyebbült a fejem [MNSz.]; stb.), amelyet el lehet veszíteni (pl.: *elvesztette a fejét; egyszer majd a fejedet veszted el; valaki fej nélkül jár; fejjesztés/fővesztés; úgy alszik, mintha fejét elvesztette volna; stb.*), keresni és nem találni (pl.: *fejét keresi a dolognak; fejét sem találja; azt sem tudom, hol a fejem; azt sem tudom, hol áll a fejem; stb.*), elfelejteni és valahol otthagyni (pl.: *azt sem tudom, hol a fejem; otthon felejtette a fejét; otthon hagyja a fejét; egyszer majd a fejed hagyod el; stb.*), valamire ráadni, rászánni, rátenni (pl.: *fejét adja valamire; fejemet adom rá; útonállásra/nősülésre adta a fejét; nehezen adta/szánta rá a fejét; rászánja a fejét valamire; fejemet teszem rá; ráteszi a fejét a párnára; sinre tenném a fejem, hogy ez igaz; stb.*), amelyet meg lehet venni (pl.: *megvette/megvetette valakinek a fejét*), elcsavarni, szegni, törni (pl.: *elcsavarja valakinek a fejét; János teljesen elcsavarta Mária fejét; fejét szegi; töri a fejét; stb.*), leszedni, levenni, leütni, levetni, letenni (pl.: *leszedi valakinek a fejét; nem szedik le a fejedet, ne félj!; leszeli a fejét a nyakáról; leüti/leütteti valakinek a fejét; rossz leány leveszi édesanya fejét; ne vedd le a fejemet; leteszem a fejem; vigyázz! mert levered a fejemet!; stb.*), felvenni, felkapni, feltenni (pl.: *felveti/felkapja a fejét; felteszi a fejét valamire; stb.*), máshova elhelyezni (pl.: *megérdemli, hogy posztóba/százrétű pacalba varrják a fejét; nem posztóba, hanem zsákba illik a feje; a homokba dugja a fejét [= úgy tesz, mint a struccmadár]; ebben a helyzetben nem dughatjuk tovább homokba a fejünket; stb.*), növelni a belső kapacitását (pl.: *fejtágító előadás/tanfolyam; stb.*). Az olyan metaforikus kifejezések viszont, mint például: *kemény feje van; kemény a feje bőre; acél a feje, vasalt a nyaka; vasfej; aranyfej; jó volna a fejét megaranyozni; betonfej; fafej; stb.*, a szóban forgó tárgy szubsztanciájának a fajtájára utalnak. Ezen az **OBJEKTUMON (TÁRGYON)** megtalálhatók más objektumok (tárgyak) is, például: *vaj van a fején; a fejedén halál volt; valami furcsa tárgy van a fejedén; nem tudom, mi van a fején; fején tartja a kalapot; hallgass húgom, fejedén a fészke (= olyan hibát ró fel valakinek, amelyet maga is elkövetett); annyi minden van a fejemén; nem mind pap, kinek fején a korona; a falakat térképek és koronás fők képei díszítették; üvegestánc (= magyar népi páros vagy csoportos tánc; a táncosok borral töltött üvegpalackkal a fejükön táncolnak); stb.*

Az olyan metaforikus kifejezések viszont, mint például: *fejtető; a feje tetején/tetejére áll; nem bánom, ha a feje tetejére áll is; ha a fejed tetejére állnál, akkor sem tudnád meggyőzni; tetőtől talpig végigmér valakit; a lány tetőtől talpig fehérben volt; amikor beléptünk a szobába, a professzor tetőtől talpig végigmért minket, aztán megengedte, hogy leüljünk; valakinek a feje tetején ugrál; beázik a feje; (ki)szellőztetem a fejemet; kiszellőzik a feje; befestette/bemázolta valakinek a feje alját; bedeszázott fejű; tele van a feje valakivel; kimegy a fejéből valaki; huzatos a feje; okos ember: jó volna fejét befődelezni; bezsindelyeztetem a fejét; káptalan volna a feje, ha meg volna zsindelyezve; stb.*, azt sugallják, hogy a fejet **ÉPÜLET-KÉNT** is elképzeljük, és így ontológiai metaforaként konceptualizáljuk. Az olyan metaforikus kifejezés, mint például: *nincs itt rend; minden a feje tetején/tetejére áll* egy képi metafora formájában egy lehetetlen, a normálistól eltérő állapotot jelez ugyanúgy, mint a *minden a fején áll* szekvencia is.

A fejnek az olyan definíciós jegyei, mint például az emberi testnek a legfelsőbb, az állati testnek pedig az elülső része, valamint a gömbölyded külső kinézete,

metaforikus bővítésként tükröződnek a növényi és a tárgyi világot érintő konceptualizációban is. Például: *a búza feje; fejet hány a gabona; fejét hányja a kukorica; egy fej saláta; fejes saláta/káposzta; fejesedik a káposzta/saláta/kukorica/ke; fejlik a virág; a ledőlt fának fejét a gyermek is ráncigálja; „A fák merengve rázzák fejüket”* (Petőfi Sándor); *„A kertben tüzel a tulipán, fejét megadva csüggeteg”* (Babits Mihály); *üres kalász fenntartja fejét; Mikor a búza feje felfelé áll, akkor a polgár orra lefelé áll; fejetlen buzogány; egy nagy fej vöröshagyma; egy kis fej zeller; egy közepes fej karfiol; egy közepes fej áttört vagy finomra reszelt fokhagymával; egy fej kalarábé; mákfaj; az oszlop feje; minden botnak végén a feje; a szeg/szegecs/kalapács/balta/fejsze/csavar/gombostű/vonalzó feje; gyufafej; fején taláta a szöveget; stb., még ide tartozik a fejléc; az ágy feje* (például: *„felesége az ágy fejére borult s eltakarta arcát”* [Tolnai Lajos]) és a fejfa (például: *„Az akác-fák mögül fekete fejfák nézegettek reá. Itt-ott egy fehér márványkő”* [Krúdy Gyula]; *Ha eldobod egykor az özvegyi fátyolt, Fejfámra sötét lobogóul akaszd”* [Petőfi Sándor]) kifejezés is. Az *ágy feje* és a *fejfa* megnevezés arra a helyre utal, ahol a fekvő ember feje szokott lenni.

A fejnek az a definíciós jegye, hogy az emberi test legfelsőbb része az olyan metaforikus kifejezésekben is érvényesül, mint például: *járvány ütötte fel a fejét; mindenféle/nyugtalanító hírek ütötték fel a fejüket; felüti a fejét a nyomor; stb.* Ennek a képi metaforának a forrása nyilvánvalóan az ilyen jellegű emberi tapasztalatban keresendő. Amikor kikel a gabona, a kukorica, a növényállomány, akkor legelőször a legfelső része, azaz a „feje” jelenik meg. Ugyanazt tapasztaljuk az emberek és az állatok születésénél is, amikor az újszülött a világra jön. Érdemes hozzátenni, hogy a fenti példákban szereplő *felüti a fejét* kifejezés a magyar nyelvben kizárólag a rossz, a káros, a nemkívánatos jelenségekre vonatkozik. A szóban forgó képi metaforát felfedezhetjük az olyan kifejezésekben is, mint például: *a forrás fejénél gyűlt össze a kis csapat; Beezüstöződ [...] erdei források szent fejét* (Babits Mihály), amelyek azt a helyet jelölik, ahol a földből felbuggyan, feltör a víz, a forrás, az olaj.

Most tekintsük át a **funkciótartománynak** azt a részét, amely a fej mint **MUNKAESZKÖZ** konceptualizációt tartalmazza. Ezt a konceptualizációt olyan kifejezések illusztrálják, mint például: *fejfel/eszével dolgozik; keményen kellett dolgoznia a fejével, hogy megoldja ezt a feladatot; a fejével dolgozva kereste a kenyerét; amikor dolgozik, erősen használja a fejét is; kis fejmunkával ezt megcsinálom; ezt a nagy sikert kizárólag a fejmunkával érte el; stb.*

A konceptualizáció egy másik irányát a fej **EMBERKÉNT** történő értelmezése jelöli ki. Itt az olyan metonimikus kifejezésekről esik szó, mint például: *Mondták a fejek, hogy te majdnem olyan fej lettél, mint a kövér... (MNSz.); Mert én gatyába rázlak titeket! Az első fej megjegyezte... (MNSz.); A második fej motyogott, de nem nyitotta ki a szemét... (MNSz.); Most már két fej nézte a lányt... (MNSz.); Ezen úgy bosszankodtunk, mintha valami közismert fej tehetne erről is (MNSz.); ...úgy bújócskázik ez az elgyávuló fej tekintetem elöl (MNSz.); A hosszú, fehér nyakon madonnaszelíd fej tündökölt... (MNSz.); ...a terasz tetején egy fej úszik... (MNSz.); Mellette egy másik, rövid hajú, intellektuális fej... (MNSz.); Melyik kollégyomban tanult a fej, hogy ezt mind el akarjátok olvasatni vele (MNSz.); Huu-*

fuu! – sóhajtott, fújtatott a harmadik fej (MNSz.); Nem is hallottuk, hogy bejött egy fej... (MNSz.); Miért hívtál? – kérdezte az első fej... Mért jöttem? – kérdezte a második fej... (MNSz.); ...idióta, barom, meg az a fej, tudja melyik (MNSz.); szerintem melyik a legjobb fej a műsorban?; Most az a menő fej, aki nyíltan dicsekszik... (MNSz.); Urad fejét ne kívánd felkantározni, az asszonynak pedig feje a férfiú; beszél a fejével; a feje is utána megy; egy főre jutó adag; hány fő utazik összesen?; cinkét fog a feje; stb.

A fej olyan **EMBERKÉNT (SZEMÉLYKÉNT)** is konceptualizálódik, aki egy adott közösségnek a **LEGFONTOSABB EMBERE, VEZETŐJE, ELŐLJÁRÓJA, LEGFŐBB IRÁNYÍTÓJA, EGYHÁZI, KÖZJOGI MÉLTÓSÁG**, például: *az állam feje; a mozgalom feje; az ország fejévé választották; „Örökös fejünké tesszük Csóri vajdát” (Arany János); „Még akkor nem polgármesternek nevezték a város fejét, hanem bírónak (Gárdonyi Géza); fej nélkül maradt a tábor; Milyen a fejedelem, olyan a jobbjág; „Nem [...] volt kedve diskurálni ma a templom ajtajában a falu fejével” (Móricz Zsigmond); az anya, bár a háttérben, de mégis csak család feje volt; gabonaimport vám nélkül – kormány fej nélkül (MNSz.); János Pál pápa a katolikus egyház feje; fej nélkül a tábor lelketlen sokaság; tanácskoznak a felesetek; felesnek kell lenni annak is, kit felakasztanak; fejetlen ország; stb.* Idesorolandó a **fő** elő- és utótaggal rendelkező olyan főnevek is, mint például: *főherceg, főispán, főlovászmester, fővezér, főellenőr, főelőadó, főintéző, főkonzul, főnövér, főszerkesztő, főtisztviselő, főtitkár, főügyész, főpolgármester, főorvos, államfő, kormányfő, családfő, egyházfő, törzsfő, főszereplő* stb. Ez a fajta konceptualizáció, amelynek értelmében kiemeljük azt, ami a legfontosabb, a legnagyobb, a legjelentősebb, a központi, középpontban áll a magyar nyelvben, általános jelleggel kiterjed az élettelen valódi és absztrakt objektumok, különféle intézmények, kereskedelmi, tudományos és műszaki fogalmak, valamint a jelenségek és folyamatok megnevezésére stb. is, például: *főposta, főutca, főút, főépület, hidfő, kútő, fej(fő)pályaudvar, fej(fő)-állomás, főtermény, főbejárat, főiskola, főnyeremény, fődolog, főhajítás, főbűn, főhangsúly, főidény, főfoglalkozás, főfal, főcsatorna, főfa, főnév, főnézet, főpróba, főrend, főoltár, főnyomócső* stb.

A fej mint **axiológiai kategória** elsősorban a **LEGFONTOSABB ÉRTÉKKÉNT** konceptualizálódik, minthogy egyben az egyén életének jelképe is. Az ezt jelző nyelvi szekvenciák az ember számára a legértékesebb, leglényegesebb tárgyat denotálják, amelytől a további élete függ, amelyről gondoskodni kell, vigyázni kell rá, védeni, és amelyet könnyelműen nem szabad kitenni a veszélynek, azaz kockára tenni az életét: *fejemet teszem rá, fejemet adom rá, hogy így van; fejembe fogadok; jobb fejem essék el, fejemmel felelek; fejével jótáll; fejével lakolt vakmerőségéért; ott egye a fene a lábát, csak a feje maradjon meg; megeszem a fejem, ha nem úgy van; nem jó az embernek a fejével játszani; ezzel el van játszva a fejed; jobb lábbal játszani, mint fejjel; fejről van szó; fejéhez szólnak; nem csoda, hogy mindenki a fejét akarja; szólj igazat, betörök a fejed; fejét veszik; fejed ne legyen! (= meg ne próbáld, bajod lesz belőle); azt hiszem, kozmetikai cikkeket gyártanak, de nem teszem sinre a fejem; sinre tenném a fejem, hogy ez igaz; fejével kezeskedik; e gyermek fejével kezeskedem azért, hogy nem mondok le a földemről; jaj a fejednek; fejvesztésre ítélt; fejvesztés terhe alatt; vérdíjat tűznek ki valakinek a fejére; nagy*

jutalom van kitűzve valakinek a fejére; feje veszélybe került; „most igazat szólj, mer a fejeddel játszol” (Arany János); *fedél van a feje felett; „emberi fejekbe a királyoknak sem szabad játszani”* (Mikszáth Kálmán); *Damoklész kardjaként ott lebegett a feje felett; stb.* Tehát a fejünk az a testrészünk, amely nélkül biztosan nem maradnánk életben, például, ha *nem fáj többé valakinek a feje; fejét örök nyugalomra (örök álomra) hajtja; fejét szelték le, derekát épen hagyták; fejét vették; úgy lecsapták fejét, mint a káposztát; feje már nem szédül, meggyógyította a hóhér; kardra került a feje; lába elejébe hullott a feje; fejét már nem vakarja; egy fejjel megrövidíteni valakit; egy fejjel kisebb lett; valakit lefejeztek; fejjel jött a világra, fejetlen ment ki; valakinek levágták a fejét; vágták a nyírt (török) fejeket, mint a nyers tököt; halott fej; egy fejetlen hullát találtak; „Pusztá vérmezőben Két fejetlen test feküdt”* (Jókai Mór); stb., akkor biztosak lehetünk benne, hogy az illető már nem él. Így, ezek a metaforikus kifejezések azt jelzik, hogy a halál fogalma, mint az élet velejárója, szorosan összefügg a fej fogalmával is. A halál közeledtéről a következő szekvenciák szólnak: *cinterem virág veri a fejét; nem éri azt kopasz fejed; stb.* Egyes kifejezések viszont megnevezik azt az okot is, amely miatt a fej, mint az ember **LEGFONTOSABB ÉRTÉKE**, veszélybe kerülhet, és tanácsot adnak arra vonatkozóan, hogyan lehet ezt a veszélyt elkerülni, például: *szólj/mondj igazat, betörök a fejed; nyelvnek nincs csontja, mégis sok embernek betörte a fejét; ki az igazat hangosan hegedüli, hamar vonóval a fejére ütnek; hallgatás senkinek nem töri be a fejét; égre követ ne dobj/ne vess, mert fejedre fordul; fejére szól, ki szót emel; ezért a szörnyű tettéért fejével kell fizetnie; a felesnek hamar nyakát szegik; felesnek kell lenni annak is, kit felakasztanak; ki magasról néz le, hamar szédül a feje; stb.*

Axiológiai kategóriaként a fej VALAMINEK AZ EKVIVALENS ÉRTÉKEKÉNT (ELLENÉRTÉKEKÉNT), MEGFELELŐJEKÉNT is konceptualizálódik (pl.: *hála/lakbér/fizetés/ törlesztés/fáradozások/munkadíj/váltságdíj / régi adósság / a jó remény / készpénz fejében; díjazás fejében vállalta el a szereplést; „hírt kapott [...], hogy lakbéré fejében minden ingóságát elárverezték”* (Kuncz), *megfelelő ellenszolgáltatás fejében; stb.*

Mint **axiológiai kategória** a fej **PÉNZESZKÖZKÉNT** is konceptualizálódhat. Ezt az alábbi példák támasztják alá: *tudd meg, ha ez nem sikerül, fejeddel fizetsz érte; ez a fejedbe fog kerülni; sajnos, a fejével fizetett érte; ezért a szörnyű tettéért fejével kellett fizetnie; stb.*

A fejhez rendelhető tulajdonságok között olyanok is találhatóak, amelyek az ember **szellemi kapacitását** minősítik (értékelik). Ilyenkor a fejhez nemcsak a **POZITÍV**, hanem a **NEGATÍV ÉRTÉKEKET** is szoktuk rendelni. A pozitív minősítés esetében, például: *jó fej; jó feje van valamihez; arany feje van; „virtuálisan jó fejek vagyunk”* (Metró újság, 2007. július 20. 6), *jó koponya; értelmes fej; tök jó fej; egész jó fej; cuki fej; nagyon jó fej; hideg fej; állati jó fej; tényleg jó fej; legjobb fej; zseniális fej; igazán jó fej; rendkívül jó fej; kurva jó fej; világos fejű ember; nyílt fej/agy; kitisztult fej; tiszta fejjel gondolkodik; okos fej; okos fejnek elég két szó; káptalan a feje; el kell ismerni, hogy van fejed; nem dísznek van a feje; lángész, jó volna a fejét megaranyozni; jó fejének kell lenni a hazugnak; acél a feje, vasalt a nyaka; vasfej; kemény feje van; keményfejű; stb.* A negatív minősítésről viszont az alábbi szekvenciák szólnak, például: *gyöngyfejű; nem jó fej; konok fej; a hülye*

fejed!; éretlen eszű, üres a feje mint a tők; kukoricaföldön nőtt a feje (= tökfejű); seggfej; szarfej; rossz fej; örült/sötét/zavaros/korlátolt fejű ember; megzavarodott fejű; valakinek a feje nem vesz be valamit; az esztelennek könnyű szöveget ütni a fejébe; nem tud a saját fejével gondolkodni; nehézfejű; tökfej; tökkel ütött fej; tők a feje, ganéj a veleje; kong a feje az ürességtől; üres fej; beázik a feje; nem fér a fejébe; bolond fejjel; fajejű; buta fej; a fejem nem káptalan; tompa fej; bedeszszózott fejű; nem ér a nevem, káposzta a fejem; ha fej vagy, ne kívánj fark lenni, ha láb vagy, ne kívánj fej lenni; valakinek szitafeje van; néha az asszonyok csupa szokásból vakarják fejüket; tudósabb a nyelve, mint a feje; okos, többet költ hasára, mint fejére; stb.

A pozitív, illetve a negatív minősítést az olyan metaforikus kifejezések is tartalmazzák, mint például: *a feje lágyára esett/ejtették* (= buta); *nem esett/nem ejtették a feje lágyára* (= van magához való esze, eléggé ügyes, furfangos ahhoz, hogy megállja helyét az életben; nem olyan ostoba, hogy megtegye a szóban forgó dolgot); *ő sem esett a feje lágyára; más sem esett a feje lágyára*; stb., és ugyanolyan jelentésű: *valaki fejére esett; ő nem esett a fejére*; stb. Itt egy olyan **képi metaforáról** van szó, amelynek forrástartományul az eséssel kapcsolatos kép szolgál. Mint ismeretes, a térbeli dimenzió a konceptualizációs folyamatban alapvető szerepet játszik, és szoros kapcsolatban van az úgynevezett orientációs metaforákkal (Lakoff–Johnson 1988: 36–42), amelyek a fogalmak többségénél az észlelésüket biztosítják olyan kategóriákban, mint például: **FELFELÉ** – **LEFELÉ**. A mozgás lefelé általában a **ROSSZ**, azaz a **LEFELÉ** metafora formájában axiológizálódik a felfelé mozgással szemben.

Ezt a gondolatmenetet folytatva, érdemes észrevenni azt is, hogy a nyelvi minősítésben gyakran felhasználjuk az állatneveket, valamint az állatok egyes testrészeinek, illetve viselkedésének a neveit is emberekre vonatkoztatva. Esetünkben például: *birkafej; motoz van a fejében, mint a bolond birkának; ökörfej; ezek az ökörfejek ott ülnek a tanácsban, és nem csinálnak semmit, csak felveszik a pénzt; számárfej; pofa; ez az ember undok egy pofa; pofa kell valamihez; ott megy ez a pofa; ha ráfér a pofádra, hát tedd meg; mindenüvé odatolja a pofáját; mit akar ez a lópofa?; tyúkeszű*; stb. Mint ismeretes, a világ nyelvi képeinek legfontosabb eleme az antropocentrikus megközelítés. Az ember kiemeli magát az állatvilágból, és saját, jobb, értékesebb világot teremt magának. Az állatvilág rossz, elvetendő a számára, azért a szóban forgó minősítés is pejoratív jellegű. A *fejétől bűdösödik/bűzlik a hal* metaforikus kifejezés is, amely szimbolikusan valamely közösség romlását, züllését jelzi, és amely elsősorban a vezető(k)től ered, talán nem véletlenül hívja elő a *hal* lexémával jelölt kategóriát, és profilírozza a hal fejét, rámutatva a szóban forgó állapotára.

Az ember **szellemi képességének** a megítélése (minősítése) a fejben, mint **TAR-TÁLY**ban (**TÁROLÓ**ban) megtalálható tartalom fajtájától is függ. A pejoratív minősítést olyan kifejezések továbbítják, amelyek az oda nem való tárgyakat, folyadékokat stb. nevezik meg, valamint olyanok is, amelyek a fejben megtalálható ész kis méreteiről, illetve az ész/agy hiányáról, a fejelágya állapotáról stb. szólnak, mint például: *korpa/káposztalé/ mosogatólé/szalma/víz van a fejében* (= ostoba, buta ember); *korpával tele a feje; csiriz van a fejében; szecska van a fejében; nem az ő fejéből nőtt/sült/főtt ki* (= nincs neki ennyi esze, hogy ilyesmit kitaláljon); *nagy a feje, kicsi az esze; nagy a feje, kicsiny a veleje; gazos a feje; feje mint egy hordó, esze*

mint egy dió; a fejébe ment a tej (= buta, tökfilkó); *lotyog a feje, mint a záptojás; esztelen, annyi esze sincs, mint egy tyúknak; elment az esze; ész nélkül; agyatlan; fűrészpor van a fejében; későn nő be a feje lágya; már neki is benőhetett a feje lágya; még most sem nőtt be a feje lágya; már rég benőtt a feje lágya, de ez nem látszik rajta; van annak a fejében, csak vakarni/fésülni kell* (= lehet hogy van esze, csak nem él vele); *begyepesedett a feje/agya* (= nem tud újat befogadni); *tücsök bújt a fejébe* (= szellemileg nem teljesen egészséges); *elment az eszed?; elvette az eszét a szerelem; nincs eszénél; ész nélkül összevásárolt mindenféle felesleges cuccot; stb.* Ezzel szemben pozitív minősítést hordoznak az olyan nyelvi szekvenciák, mint például: *tele van ésszel a feje; a feje valódi észraktár; a feje csupa ész; észkombáj; gyors észjárású ember; jobb, ha az eszemre hallgatok; többet ésszel, mint erővel; előveszi a jobbik eszét* (= jobb belátásra tér); stb. A *benőtt már a feje lágya* kifejezés azt jelzi, hogy az illető már nem gyerek, és megvan a magához való esze.

Néhány metonimikus kifejezés arról is tájékoztat, hogy az emberi fejekben lévő ész mennyisége soha sem egyforma, tehát ebből a szempontból megkülönbözteti az embereket, például: *menyfi fej, annyi ész; ahány fej, annyi gondolat; stb.*

Érdekes hozzátenni, hogy az **értelmi szintünk** pozitív, illetve negatív minősítéséről a legszemléletesebb példákat talán a diákok körében használatos szleng és a közbeszédben előforduló szinonimák fejezik ki a legjobban. Az erre vonatkozó nyelvi példákban is a már feljebb tárgyalt konceptualizációs módok érvényesülnek. A buta, együgyű ember feje eszerint lehet: *agyhely; agyartató; betonfej; dinnye; daganat; dudor; észmetető; guba; káposztalétartó; kopolyú; krumpli; lufi; mosogatólé-tartó; tökfej; vízfej; víztorony; nehézfejú; radír; szalmatöltet; dilibogyó; bunkó; tuskó; váza; skuló; seggfej; stb.* Az okos, elmés emberre azonban ennél jóval kevesebb humoros szinonimát találunk. Valaki lehet például: *nagy/óriási agyú ember; észraktár; nagy/hatalmas koponya; tudományos intézmény; üstök; csupa ész; jó fej; stb.* Hozzátehetjük azt is, hogy a fejnek a magyar szótárokban feltüntetett szinonimái is olyanok, mint például: *fő, koponya, buksi, kobak, kókusz, dió, (szleng) bura, kugli, tök*, talán csak a *fő* kivételével szintén nyelvi minősítést közvetítenek.

Mivel a fej magában rejtja az agyat, vagyis az idegrendszeri központot, így az agy biztosítja az emberi szervezet irányítását (vö.: *Kicsit jobban kéne ismerned az evangéliumot! És a fej a meghatározó, az én testem is engedelmes a fejemnek* [MNSz.]). Ha az agyi folyamatok rendje valamilyen oknál fogva eltér a megszokottól, akkor elveszhet, illetve kaotikussá válhat az irányítás, az ítélőképesség is, és ez párhuzamosan egy átgondolatlan, ellenőrizhetetlen, ésszerűtlen cselekvés (viselkedés) megindításához vezethet. Erre utalnak a következő kifejezések: *Végül mindenki egyszerre érkezett meg, és hatalmas fejtelenség kerekedett; az intézkedések/a menekülés/a visszavonulás fejtelensége; fejtelenség lett úrrá a tömegen; fejetlen társaság; micsoda fejtelenség van itt; elveszti a fejét; minden összevissza kuszálódik a fejében; megzavarodott fejű; falba veri a fejét; fejét a földbe verte; az emberek fejüket veszve szaladgáltak összevissza; fejjel megy a falnak; azt sem tudom, hol (áll) a fejem; megbolondult a fejem; kinek feje rossz, lába sem jó; a fejek vétenek, a lábak adják meg az árát; valami nincs rendben a fejével; talán a fejedre estél, hogy együtt akarod meghívni őket; úgy viselkedik, mintha a feje lágýára esett volna a tégla; valami baj van a fejeddel, ha azt hiszed, hogy beleegyezem; fejest*

ugrik; törött fejéből kiugrott az ész; mintha feje sem volna, úgy andalog; nincs eszénél, fejét sem találja; fejvesztve összevissza szaladgál; fejvesztett kapkodás; a fejvesztett legénység meg sem hallotta a kapitány parancsait; fejvesztetten menekül; a szombathelyiek fejben elfáradtak, már csak görcsösen védekeztek, gyakran fej nélkül rügdösták el a labdákat (MNSz.); „Az alvezérek csak confusiót csinálnak, fejtellenül dolgoznak előre-hátra” (Jókai Mór); megáll az ember esze; nincs eszénél, hogy ilyeneket csinál; stb. A szóban forgó jelenség az állati világra is jellemző, például: a jószág fejvesztetten rohant a kúthoz; stb. Ha viszont az ellenkezője áll fenn, azaz, ha az agyi folyamatok a normális módon mennek végbe, akkor: mindig helyén volt az esze, és tudta, hogy hogyan csináljon jó üzletet; maga fejével tesz; úgy fog/vág az esze, mint a borotva; jó helyre megvetette a feje alját; rendben van a feje, helyén van az esze; érett fejfel gondolkodik; megjárja az elméjét, az eszt (= jól meggondolja a dolgot); okosan használja a fejét; a saját fejével gondolkodik; stb.

Összehasonlítva az alábbi metaforikus kifejezéseket, mint például: *sötét fejű/ agyú ember; zavaros fejű ember; megzavarodott fejű; megzavarja valakinek a fejét/ eszt; zagyva gondolatok keringenek a fejében; nem látok semmit a fejedben; kár, hogy nem látom, mi van a fejedben; világos fejű ember; világosság gyűlt a fejében/ agyában; megvilágosodott az agyam; valami megvilágítja az elméjét; megvilágosodik az elméje; megtisztult a feje; kitisztult fej; fényes eszű; átvillant fejében a gondolat; az a kárhozott gondolat villant keresztül a fején; kipattant az isteni szikra a fejéből; világosság gyullad ki valakinek a fejében; szellemi sötétség; stb.*, felfedezhetjük bennük az **értés = látás** fogalmi metaforát, amely nagyon termékeny a természetes nyelvekben, így a magyarban is. Mivel az **értés = látás**, a látáshoz pedig nélkülözhetetlen a **fény** jelenléte, így a **fény (világosság) – sötétség** **oppozíciója** fontos szerepet játszik a metaforikus rendszerben. Ha nem „látjuk”, vagy a „látásunkat” valami megnehezíti, akkor nem értjük, nem ismerjük a dolgok valódi állását (Bańcerowski 2000b: 349–52).

Hozzátehetjük azt is, hogy a fej fogalma alapul szolgál több absztrakt fogalom konceptuálizációjához is. Például a **fejmosás** forrástartományul szolgál a **szidás, dorgálás, feddés, korholás** fogalmának a konceptuálizációjában. Tehát itt egy fogalmi metaforával állunk szemben: a **szidás, dorgálás, feddés, korholás = fejmosás**. Ennek alátámasztására nézzük meg az ezzel kapcsolatos néhány metaforikus kifejezést: *alapos fejmosást kapott, mert hazudott; valakinek jól megmossa/megszappulja a fejét; valakinek megmossa a fejét szappan nélkül; stb.*

Egyes nyelvi kifejezések arról szólnak, hogy különféle külső és belső hatások olyan állapotváltozásokat idézhetnek elő az ember fejében, amelyek megzavarhatják, lehetetlenné tehetik normális működését, gondolkodását (pl.: *bódult/kábult a fejem; belekábult a fejem; mákos a feje; mámoros fejű; szédül valakinek a feje; az agyát elöntötte a vér; a fej szédül, a láb inog; kótyagos a feje; forog/kóvályog a feje; fáj a fejem; megfájdult a fejem; fejét fájditja; fájlalja a fejét; görcsös fejfájás; beteg a feje; zakatol a feje; zúg a feje; pattog a fejem; szerelmes fejfel; széllel bélelt a feje; stb.*). A szóban forgó állapotváltozásnak több oka is lehet, például: *belefájdult a fejem a munkába; emiatt ne fájjon a fejed, majd én mindent elintézek; rövid torkosság, hosszú fejfájás; ne szólj szám, nem fáj fejem; hallgass nyelvem, nem fáj fejem; kinek reggel fáj a feje, jele, hogy múlt este nem tartott jó mértéket;*

ki magasról néz le, hamar szédül a feje; zakatol a feje a zenétől; valakinek szédül a feje a pálinkától/orvosságtól/alacsony vérnyomástól/frontátvonulástól; szédeleg a lába, egy-két pohár pezsgő után elkezdett szédülni a fejem; tántorog a feje; kótyagos a feje az italtól/örömtől; „Sok fejfájásba került az ügy tisztázása [...] Nagy fejfájást okozott [...] a parancsolat az érdeemes tanácsnak” (Jókai Mór); fejfájós feladat/számítás; stb.

Érdeemes észrevenni, hogy olyan metaforikus kifejezések, mint például: *jól működik a feje; zakatol a feje; valami kattog a fejemben; teljesen lefékeződött az agyam;* stb., a GÉP domént hívják elő ahhoz, hogy ily módon meghatározzák a fejnek a szóban forgó állapotát.

Egy másik irányú konceptualizáció a **mérték** fogalmával kapcsolatos. A **MÉRTÉK** doménben a fej viszonylag nem nagy méreteire való tekintettel olyan **alkalmi hosszértékként** konceptualizálódik, amely csak kis távolságokra érvényes a vízszintes és a függőleges dimenzióban, például: *egy fejhosszal megelőz; csak egy fejhosszal nyert; csupán csak egy fejhossz választotta el a győzelemtől; fejhossznyival; csak egy fejnyire volt a győzelemtől; alig fél fejjel volt nála kisebb; a nők fej fej után futottak; nagyjából fej fej mellett haladtak; Az előrejelzések szerint fej fej melletti küzdelemben... (MNSz.); Folytatódott a fej fej melletti rohanás (MNSz.); a republikánus és a monarchista tábor fej fej mellett verseng (MNSz.); egy fejjel nagyobb, egy fejjel kisebb lett; fejjel meghalad; egy fejjel megrövidíteni valakit; két fejjel győz; egy fejhosszal lemarad/vezet; stb.*

A hosszúságon kívül a fej **magassági mértékként** is konceptualizálódhat, például: *fejével verte a mestergerendát; fejjel magasabb nálam; egy fejnyivel magasabb nálam; a bátyám egy fejjel magasabb nálam; egész fejjel kimagaslott a többi közül; fejmagasság; valakit egy fejjel rövidebbre szab;* stb. Hozzá kell tenni azt is, hogy a fej önmagában is képes meghatározni egy bizonyos **nagyságot**, például: *messziről látszott egy elhagyott épület, amelynek berácsozott ablakai emberfej nagyságúak voltak; ez a lyuk valamivel nagyobb/kisebb, mint az emberi fej; valami fejnagyságú;* stb. Az olyan kifejezések viszont, mint például a *fejadag, fejkvóta, fejadó* a **MÉRTÉK** doménben azt az egységet profilírozzák, amely a **menyiség** meghatározására szolgál, például: *felemelték/leszállították a fejadagot; napraforgó pogácsából a napi fejadag fél kg; ebben a faluban mindenkire egyforma összegben fejadót vetettek ki; az egyetemi oktatás finanszírozása az államilag megállapított hallgatói fejkvótára épül; fejpénz;* stb.

Néhány metaforikus kifejezés viszont, mint például: *valaki egyidős a fejével; minden ember egyidős a fejével; fiatal/öreg/vén fej; az idő eljárt valakinek a feje fölött;* stb., az **IDŐ** doménben az emberi életkort profilírozza.

A fent tárgyaltakból világosan kitűnik, hogy a fej fogalom magyar nyelvben rögzült képének rekonstruálásához több tartományból (doménből) álló kognitív bázist szükséges figyelembe venni. A nyelvi anyag gazdagsága és sokszínűsége, a polikategoriális konceptualizációs módok sokasága arról tanúskodik, hogy a *fej* szó mögött rejlő világkép hűen tükrözi ennek a testrésznek a rendkívül nagy jelentőségét az ember életében. Az olvasó bizonyára észreveszi, hogy a cikkben szereplő nyelvi anyag több metainformációs struktúrát is magában foglal. Ennek az elemzése nyilvánvalóan külön tárgyalást igényel.

Végezetül jelezni kívánjuk, hogy a fejre jellemző konceptualizáció hasonló metaforikus minták (sémák) szerint érvényesül az agy, az ész és az emlékezet konceptualizációjában is, ami egyáltalán nem meglepő, hiszen egymással szorosan összefüggő és egymást feltételező fogalmakról van szó. (Sok esetben, ahogy a fenti példákból is kitűnik, a *fej*, az *agy*, az *ész* és az *emlékezet* mint a megfelelő kognitív tartományokat [doméneket] jelölő nevek szinonim értelemben is szerepelhetnek a nyelvhasználatban.) Például az agy metonimikus kapcsolatban áll a fejjel, és így ugyanilyen tartályként (tárolóként) képzeljük el, olyannak, amelynek van bemenete, belseje és kimenete, amelyben különböző folyamatok zajlanak, benne különböző szubsztanciák, objektumok stb. találhatóak. Vegyünk néhány nyelvi példát az említett fogalmak konceptualizációs hasonlóságának illusztrálására:

a) agy: *nagy agy*; *higagyú*; *nagy baj az agybaj*; *agyalágyult*; *agyafűrt*; *agyatlan*; *agybeteg*; *jó agya van*; *nem fog az agya*; *tompa az agya*; *valami megfordul az agyában*; *egy pillanatra átvillant az agyán egy sötét gondolat*; *befészkelte magát az agyába valami*; *kipattan az agyából valami*; *az agyára megy valaki/valami*, *korlátolt agy*; *agymunka*; *agyonrúg*; *agyonra dolgozza magát*; *agytröszt*; *agyonbeszél*; *agya elborul*; *zúg az agya*; *agyba-főbe ver valakit*; *valami motoz az agyában*; *százféle terv rajzolt az agyában*; *valami fúrja az agyamat*; *úgy alszik, mintha agyonüttették volna*; *agyonnyom*; *agyvérzés*; *teljesen lefékeződött az agya*; stb.

b) ész: *józan ész*; *több esze van, mint a káptalannak*; *annyi esze sincs, mint egy tyúknak*; *eszébe jut valami*; *eszében tart valamit*; *nem tartja eszében*; *kimegy valami az eszéből*; *elment az esze*; *nincs eszénél*; *esztelen*; *ész nélkül*; *megáll az ember esze*; *a falu esze*; *észellenes viselkedés*; *eszeveszett*; *észjárás*; *hol jár az eszed?*; *észkom-bájn*; *eszébe ötlük*; *többet ésszel, mint erővel*; *hiába törte a fejét, nem jutott eszébe a kollégájának a keresztnéve*; *elvette az eszét a szerelem*; *kifutott az esze velőstül*; *kotlik az esze (= hóbortoskodik)*; *addig jár a maga esze után, hogy nekiment a falnak*; *sok esze van, de más él vele*; *tisztul az esze*; *van eszemben!*; *beitta/megitta az eszét*; *feltekeri az eszét*; *odahaza felejtette az eszét*; *uram, adj eszet, akinek nincs*; *eszt nem árulnak / nem lehet venni a vásárban*; stb.

c) emlékezet: *jó/hű/élénk/rossz/gyöngye az emlékezete*; *boldog emlékezetű nagybátyám*; *rövid az emlékezete*; *bekerült/bejutott az emlékezetébe*; *rögzíti az emlékezetébe*; *emlékezetébe vés*; *valakinek valami az emlékezetében van*; *emlékezetből mondja a verset*; *emlékezete ma is él*; *lyukas az emlékezete*; *kitörli az emlékezetéből*; *előhívja az emlékezetéből*; *megőrizte az emlékezetében*; *elhagy az emlékezetem*; *hanyatlik az emlékezetem*; *emlékezetem cserbenhagy*; *emlékezetébe befogad*; *valamit felelevenít az emlékezetében*; *ez a szó az emlékezetemben maradt*; *valamit híven megőriz az emlékezetében*; *valamit emlékezetben tart*; *az emlékezetből kivész valamit*; *az emlékezetet megterheli*; stb.

SZAKIRODALOM

Ádámné Porcsalmy Éva 2004. A fogalmi metaforák a frazeologizmusok kialakulásában. *Multikulturalitás, nemzeti identitás, kisebbségek Magyarországon és Lengyelországban. Nyelv – Irodalom – Kultúra*. Debreceni Egyetem, Debrecen, 97–105.

A magyar nyelv értelmező szótára (= ÉrtSz.) 1984. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Bañcerowski Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. ELTE BTK, Budapest.
- Bañcerowski Janusz 2000b. A szavak kapcsolódási mechanizmusa a világ nyelvi képének tükrében. *Nyr.* 3: 349–52.
- Bañcerowski Janusz 2002. Kategóriák, kategorizáció és a szavak mögött rejlő világ (világok). *MNy.* 98: 165–73.
- Bañcerowski Janusz 2006. A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a második valóság komponensei. *Nyr.* 2: 187–98.
- Bíró Izabella–Schlandt Henrik 1937. *Szólások és fordulatok magyar–német gyűjteménye*. Kilián Frigyes Utóda M. Kir. Egyetemi Könyvkereskedése, Budapest.
- Eöry Vilma (főszerk.) 2007. *Értelmező szótár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Etimologisches Wörterbuch des Ungarischen* (= EWUng). Akadémia Kiadó, I Band.
- Jäkel, Olaf 1997. *Metaphern in abstrakten Diskurs – Domänen. Eine kognitiv – linguistische Untersuchung der Bereiche Geistestätigkeit, Wirtschaft und Wissenschaft*. Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main.
- Bartmiński, Jerzy 2004. *Językowy obraz świata*. Wydawnictwo Uniwersytetu im. Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Kemény Gábor 1993. *Képekbe menekülő élet. Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Kemény Gábor (szerk.) 2001. *A metafora grammatikája és stilisztikája*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kövecses Zoltán 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In: Pléh Csaba–Györi Miklós (szerk.): *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya Kiadó, Budapest.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Lakoff, George–Johnson, Mark 1981. *Conceptual Metaphors in Everyday Language. Philosophical Perspectives on Metaphor*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Lakoff, George–Johnson, Mark 1980. *Metaphors We live By*. University of Chicago Press, Chicago.
- Magyar Nemzeti Szövegtár* (=MNSz.) 1998–2003. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Magyar Szókincstár* 1998. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Margalits Ede 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Kiadja Kókai Lajos a Millennium Évében, Budapest.
- Nyomárkay István 2000. A világ nyelvi képe az idegen szavak tükrében egy horvát drámában és magyar fordításában. *Nyr.* 124: 487–94.
- Nyomárkay István 2006. A hazugság fogalmának képe a magyar nyelvben. *Nyr.* 130: 389–99.
- O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások* (2. kiadás). Gondolat, Budapest.
- O. Nagy Gábor–Ruzsiczky Éva 1991. *Magyar szinonimaszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. (Második átdolgozott kiadás). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Taylor, R. John 1995. *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford University Press.
- Zaicz Gábor (szerk.) 2006. *Etimológiai szótár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Bañcerowski Janusz

SUMMARY

Bañcerowski, Janusz

The linguistic image of 'head' in Hungarian

In this paper, the author makes an attempt to reconstruct the linguistic image, in Hungarian, of the notion denoted by *fej* 'head'. The analysis is based on the Hungarian National Corpus, relevant dictionaries and encyclopaedias, proverbs, phraseologisms, as well as linguistic data collected

from everyday speech. The prototypical features of ‘head’ yielded the following aspects of description: (1) the situation of the head within the human or animal body (the head is part of the body, hence the word *fej* activates the whole human/animal body and profiles the body part concerned); (2) the external appearance of a head: its shape and structure (we refrained from a detailed anatomical analysis presupposing a scientific perspective of orientation and restricted our attention to the linguistic image); (3) the function of the head that is categorized, in the most general structure, as ACTIVITY (a domain from which several subdomains can be derived by concretisation or specification); and (4) ways of conceptualising the notion of ‘head’.

The analysis provided makes it clear that, in order to reconstruct the linguistic image of the notion of head in Hungarian, a cognitive basis consisting of several domains has to be taken into consideration. The richness and multifariousness of the linguistic material, the multiplicity of polycategorical manners of conceptualisation suggest that the view of the world emerging behind the word *fej* faithfully reflects the extraordinary significance of that body part in peoples’ lives.

Hatalom és helyesírás

Mottó:

„Merthogy a helyesírás elsősorban egy kacifántos történettel bíró szabályrendszer, mely tekintélyével a változatlanságot és a sérthetlenséget hirdeti, holott persze állandó változásban és zömmel jó szándékú támadások keresztjében áll. Egy olyan örökség tehát, mely a nyelvhasználó közösség generációi közti folyamatosságot diktátumaival szolgálja: önmaga ismétlését írja elő, miközben a már végbement nyelvi cselekvések millióira utal vissza. Amikor a szabályoknak megfelelően, helyesen írunk le valamit, ehhez az örökséghez igazodunk, és egyben a nyelvet szabályszerűen használók köréhez csatlakozunk” (Mestyán Ádám: *A magyar helyesírás szabályai* című verseskötetéről Bedecs László: *Nyelvtant tanul* című írása az Élet és Irodalomban)

Szemiotika és helyesírás

A szemiotika az 1960-as évek felfutását és az 1980-as évek hanyatlását követően továbbra is a jelek keletkezésével, használatával, jelentésével foglalkozó tudomány.¹ Bizonyos jelek, jelrendszerek szemiotikai vizsgálatára továbbra is alkalmas lehet a szemiotika. Ide tartozandónak vélem a helyesírást is. Az írás önmagában is „jelező” viselkedés, szemiózis, a helyesírás az íráshasználatnak magasabb szervezettségű, kitüntetett kódja, kódrendszere. A helyesírásban használóikra mutató, jelentéshordozó jelként funkcionálnak az eltérések. Alkalmazott szemiotikai feladat lehetne a helyesírás szabályozásában, fejlesztésében vizuális memóriánkat

¹ Idézet A jel tudománya című könyv bevezetőjéből: „az emberi kultúra egésze jelekből és jelrendszerekből tevődik össze – a jelek, a jelölő rendszerek és mindaz, ami ide sorolható, éppen jeltermészetük miatt is önálló kutatás anyagát szolgálhatják” (Horányi–Szépe vál., 1975: 9).

elősegítő, gyakorlati szempontok bevezetése. Erre a továbbiakban is visszatérek, s ugyanott megtalálhatók a korábbi fölvetések bibliográfiai adatai is.

Ebben a tanulmányban a helyesírásban fölfedezhető hatalmi jegyeket (jeleket), hierarchiális jeleket, jelhasználatot veszem szemügyre.

Írás, helyesírás, hatalom

A hatalom, az erőviszonyok együttese a társadalmi viszonyokban, a nyelvben is megjelenik. A nyelvhasználat különböző területein vizsgált hatalomjelenségek közül most az írást, azon belül különösen a helyesírást vesszük szemügyre. (A hatalom szemiotikai és nyelvi megközelítéséhez lásd: Tóth 2006.)

Az írás minden korban mágikus, emberfelettinek tűnő erővel bírt. Mi ennek az oka? Részben az, hogy az írás jelrendszer, amelynek ismerete nem mindenki számára egyformán adott. Az ismeretlentől pedig félünk. De azért is tartottak tőle, mert ami írva van, az kevésbé van kitéve az elmúlásnak. Ahogy a közkeletű, sokat idézett szólás is tartja: Verba volant, scripta manent. Az ember élete, beszéde, véleménye sokkal inkább illékony, az írás viszont megőrizhető, megváltoztathatatlan, elidegenedett „beszéd”, a számonkérhetőség összes veszélyével. Nem véletlen, hogy a jog is az írásban bukkan fel, s az írást kezdetektől nagy becsben tartották, őrizték, olykor félték.

Az írásbeliség első évezredeiben még viszonylag kevesen írtak és olvastak, az írások sokféleségben, változékonyságban éltek, bár mindig volt törekvés valamiféle egységességre a különféle egyedi írásmódok között. Az ösztönös írásmód helyett a szabályozott helyesírások megszületését a nagyfokú írástermelés, a terjedő írásktatás, a nyomtatás, a sajtó ösztönözte. A szabályozott helyesírások létrejöttével azonban szűkült az egyéni, alkalmi írásváltozatok száma, bár teljesen azért nem szorultak vissza. Sőt manapság, amikor újabb technológiák követelnek maguknak részt az írásbeliségben, egy egészen újfajta írásbeliség, az ún. másodlagos írásbeliség van kialakulóban a maga meglehetősen spontán szabályozódásában (vö. pl. Balázs és Zimányi szerk. 2006: 161–2).

A nyelvhasználat minden szintjén, így annak különféle „technológiai” megvalósulásaiban, jelen esetben az írásban és annak kivételes, emelkedett formájában, a helyesírásban is megragadhatók társadalmi jegyek, éppenséggel a társadalmi-kulturális stb. változások nyomai. Egészen egyszerűen azt is mondhatjuk, hogy a helyesírás egy adott korszakról, a helyesírás használata pedig egy csoportról vagy akár egy emberről is vall. Persze ehhez szóra kell bírni az adott társadalom helyesírását. Tehát jeleket kell találni, azokat értelmezni, s azokból helyes vélekedéseket, következtetéseket (Peirce szavaival: abdukciót²) levonni. Mivel a helyesírás mindig egy finoman szabályozott jelkészlet, és használata során mindannyian mindig

² Vö. Peirce fölvetéseit az abdukcióról: T. A. Sebeok–J. U. Sebeok 1990.

döntésekre kényszerülünk, a helyesírási változatokból, eltérésekből adódó különbségek mindig lehetőséget adnak az értelmezésre.

A jelentősebb történelmi-politikai változások kulturális átalakulással is együtt járnak, s ezek szinte mindig hatással vannak a nyelvhasználatra, s az írásmódra is. A nyelvújítások rendszerint egy-egy nép nemzeti törekvéseinek a megfogalmazásakor bukkannak föl, de kisebb, mindennapi nyelvújítások, nyelvi korszerűsítések ettől függetlenül bármikor megjelenhetnek.

Tudatosan megalkotott, jóváhagyott, szimbolikussá tett szabályok alkotják a nemzeti grafolektusokat (helyesírásokat). A helyesírás tehát szimbolizációs folyamat eredménye, a helyesírás kiemelkedő jel. És az is érdekes, hogy egyes hatalmi berendezkedések rögvest hozzálátnak a különféle szimbólumok, közte gyakran a helyesírás megreformálásához.

Egyáltalán nem véletlen, hogy több száz éves előkészület, próba után a magyar történelemben a reformkorban érik meg a helyesírási reform, vagyis születik meg a szabályozott (nálunk akadémiaiinak nevezett) helyesírás. Az is igen érdekes vizsgálat tárgya lehetne, hogy a magyar helyesírás további kisebb-nagyobb kiigazításait, amelyeket már nem lehet reformnak nevezni, milyen politikai-hatalmi légkör, társadalmi mentalitás ösztönözte és formálta. Mindenesetre az 1832-ben, a reformkor légkörében megalkotott első, egységes helyesírási szabályzat folyamatosan fejlődött mai formájáig. Minden írásmód- vagy helyesírás-változtatás politikai és/vagy tudományos viták összütőzében valósul meg. A magyar helyesírás-szabályozásban szerencsés módon főként tudományos vitákról tehetünk említést. Legfőljebb oktatás- vagy művelődéspolitikai kérdés volt a 20. század elején két részre, iskolaira és akadémiaira szakadt helyesírás. Az 1954-es helyesírási szabályzatot még véletlenül sem lehetne sztálininak nevezni (akkor sem, ha néhány helyesírási jelenségben tetten érhető a szervilisség), az 1984-esről pedig semmiféle politikai-hatalmi jelleg nem mondható el. Más országokban sokkal erőteljesebben szólt bele a politika a helyesírásba. Mivel elég közeli riasztó példákat is ismerünk, a mai magyar helyesírás „megreformálásáról” inkább csak fölvetések vannak, az MTA Magyar Nyelvi Bizottságában folyó munka pedig inkább néhány ponton való kiigazításra vonatkozik, mint egy új helyesírási szabályzat megalkotására.

A politika, hatalom és helyesírás kapcsolatára néhány történelmi korszakban emblematikus példákat idézhetünk. A hatalomnak való gesztus, szervilisség valójában a hivatalos szabályozásban is felbukkant. Így 1954 és 1984 között valóban csupa nagybetűvel kezdték a következő történelmi eseményeket: *Nagy Októberi Szocialista Forradalom, Nagy Honvédő Háború.*

Természetesen az *angol polgári forradalom, a francia forradalom* vagy a *48-as szabadságharc* kisbetűs maradt. A szovjet hatalom iránti szervilisség, hajbókolás ritka, de azért meggyőző példája volt a nagybetűzés. Tegyük persze hozzá azt, hogy még jóval a rendszerváltozás előtt, 1984-ben kivették ezt a két kivételt a szabályzatból.

Czigány Lóránt (1997) esszéjében a helyesírás 1954. évi szabályozóinak számlájára írja a *Sztálin* és a *Sztálingrád* – azóta nyelvi tényé vált – írás- és ebből következő ejtésmódot (294. pont) a [Sztálin] ejtésmód helyett. És innen idézzük Czigány Lórántot (1997), aki érdekes helyesírási-nyelvi anekdotákat elevenít fel:

„Ezt a helyesírási anomáliát egyszer már kipécézte Balla László írókollégám [...]: 'Az Akadémia ezzel – az addigi Sztalin helyett – törvényessé tette a két világháború közti és alatti moszkvai magyar kommunista emigráció írásmódját, amelyben valami (logikával nehezen követhető) hódolat nyilvánulhatott meg a Nagy és Bölcs³ iránt; lám, ő még itt is kivétel. A Helyesírási kézikönyvtár (mely korábban megelégedett a szerényebb, Helyesírási tanácsadó szótár címmel) újabb kiadása nem tartalmazza a Sztalin nevet, szemérmesen csupán Sztálingrádot ismer (odabiggyesztve hozzá: történelmi név). A szerkesztő tehát érzi, hogy annak idején *túlnyaltunk* a célon, de nem hajlandó semmit sem tenni a moszkovita [...] helyesírás ellen.”

Ugyancsak Czigány Lóránt (1997) meséli el, hogy a sztálini időszakban a szótszerkesztők a magyar ábécét is meghamisították, nehogy valaki furcsa asszociációkat olvasson ki belőle. Korábban a *bolond* szó után a *bolt* következett, mindaddig, amíg a *bolsevik* be nem került a nyelvbe. Eleinte nem volt vele probléma, ott volt az 1940-es Balassa-féle értelmező szótárban a *bolond* után a *bolsevik*. De a hétközetes értelmező szótárban (1959) valaki már nem tűrte meg, és beillesztette a két szó közé az egyébként nem vagy csak szórványosan létező *bólongat* szót. (Az új értelmező kézikönyvtárban már ismét nincs benne, baj nélkül követi a *bolondult* a *bolsevik*.) Az etimológiai szótárban az alig ismert *bolonyik* szóval oldották meg az egymás után következésből adódó kellemetlennek tűnő asszociációt.

A helyesírás, az írásreform lehet a modernizáció eszköze. A török írásreform része volt Törökország modernizációjának. A közvetlenül képirás eredetű kínai írásmód alkalmas arra, hogy Kína, sőt Korea, Japán és Vietnam lakosait területileg és történetileg összetartsa. Az írás ugyanis alkalmas arra, hogy évezredekkel korábbi, illetve más nyelven beszélő embereket összefogjon (vö.: Coulmas 1982: 80–109). Talán ez is segíti a Távol-Kelet modernizációját, illetve, ahogy Ankerl (2000: 297) megfogalmazza: „A több mint három évtizeden keresztül megőrzött kínai óriásbirodalom minden sarkában olvasható piktografikus eredetű írásmód garancia arra, hogy Kína marad a civilizáció-állam prototípusa. Bár a kínai képirás nem is volt az első a világon, de a benne rejlő alkalmazkodó, túlélőképesség, monumentális maradandóság a civilizációalkotó.”

A náci Németországban a dicső múlt romantikájának fényében egy időre hivatalos rangra emelkedett a gót betű, amelyet még a bukás előtt eltöröltek.⁴ Jugoszláviában létrehozták a szerb nyelv hagyományos cirill betűs írásmódja mellett a latin betűs formáját, amelyek azóta is változó intenzitással egymás mellett élnek.

Az írásreformok ma is tartanak. Azerbajdzsán, Türkmenisztán, Moldova egykori szovjet tagköztársaságok a függetlenné válás után a cirill betűs írásról áttértek a latin betűsre. Ugyanczt tervezik Kazahsztánban, Kirgizisztánban, Üzbegisztánban.⁵

³ Itt is megfigyelhetjük a „hatalmi” nagybetűzést. B. G.

⁴ Vö. Almási 2007.

⁵ Vö. Gerlóczy–Pethő 1998.

A helyesírás mint társadalmi megkülönböztetés

Az írás létrejötte felosztotta a társadalmat írókra és nem írókra. Érthető módon az írók, eleinte az iskolázottak, különösen az írnokok az írástudás által különleges hatalomra tettek szert. (Milyen érdekes, hogy még a magyar néphadseregben is, a legutóbbi időkig, ameddig volt kötelező sorkatonaság, az írnok kivételezett helyzetű, irigyelt katonának számított. Teljesen nyilvánvaló, hogy ez fakadt egy részről az „íráskészség birtoklásából”, de legalább annyira abból a tényből, hogy közelebb volt a hatalomhoz, a döntésekhez, így könnyebb tudott egyéni előnyökhöz jutni.)

A helyesírás létrejötte felosztotta a társadalmat helyesírókra és helyesen nem írókra (jó és rossz helyesírókra).

Ezek a felosztások természetesen elnagyoltak. Hiszen az írók és nem írók között vannak a félalnfabéták, a kicsit írók, a kicsit olvasók. És a helyesírásnak is számos fokozata van.

Mindenesetre valósnak tűnik Robert A. Hall (1960: 45) megállapítása a bevezetés című *Leave Your Language Alone!* (Hagyd békén a nyelvedet!) könyvéből: „a grammatikusok és szótárkészítők által felállított [...] ortográfia szabályainak való engedelmeskedés fontos megkülönböztető ismérvvé lett társadalmunkban. [...] Ez az ismérv, csakúgy mint a »helyes« beszédé a társadalmi megkülönböztetés eszköze”.⁶

Valójában mitől és hogyan különbözteti meg egymástól egy társadalom egyes tagjait a helyesírás?

A helyesírás a nyilvános, hivatalos írásbeliség szabályokba foglalt, elvárt írásmódja. Ezt tanítják az iskolákban, ezt kérik számon a hivatalos, nyilvános fórumokon. Létezik, létezhet azonban ettől eltérő írásgyakorlat is. Az iskolások sokszor produkálnak nem helyes formákat. Ezt az iskola rossz jeggyel torolja meg. Mivel nem mindenki tanulja meg alaposan a helyesírást, sokaknak egész életére rossz, szegyenletes emlék marad az írás, vagy egyáltalán nem írnak, vagy csak maguknak, és nem mutatják meg másoknak. Ha megmutatják, mindig szabadkoznak: ezt csak magamnak írtam, nem felel meg az elvárt írásbeli követelményeknek. Helyesírása jobbára csak a standardnak, a köznyelvnek van. Előfordulnak tájnyelvi⁷ és csoportnyelvi⁸ helyesírások.

A magyar helyesírásban rejtett diszkriminatív (kirekesztő) jelenséget vélt felfedezni Csalog Zsolt, akit később Kontra Miklós (1997) ekként idézett egy interjúban: „Rejtetten működik a diszkrimináció. Csalog Zsolt közel húsz évvel ezelőtt írt arról, hogy a magyar helyesírási szabályok mennyire diszkriminatívak a cigányokkal szemben. Azóta sem változott semmi. Az 1972-es Értelmező kézisztárban ilyen összetett szavak vannak: *cigánygyerek*, *cigányasszony*, *cigányleány*, *cigánylegény*.

⁶ Nyíri Kristóf fordítása és idézete: 1989: 16.

⁷ A svájci kantonokban az egyes helyi nyelvjárásokban megjelenik sajtó, tehát létezik a nyelvjárásoknak is helyesírása.

⁸ Csoportnyelvi helyesírásnak tarthatjuk egy-egy tudomány vagy szakma elkülönülő, külön is szabályozott helyesírását. Voltaképpen az orvosi, kémiai, matematikai stb. helyesírások ide is besorolhatók.

De nincs »svábgyerek«, »svábasszony«, és olyan összetett szó sincs, hogy »magyar-gyerek«, »magyarasszony« stb. Ezt az egészet változatlanul megtaláljuk az 1988-as, tehát a most érvényes Helyesírási kézikönyvtárban is, ami azt az előítéletet képezi le, hogy a cigány ember nem olyan, mint a magyar ember, nem olyan, mint a német vagy az angol ember. Érdekes egyébként, hogy míg a *cigányasszony* egybeíratik, addig a *cigány férfi* két szóba, ami azt mutatja, hogy a szabályzatírók következetlenek, és nem is tudják, hogy diszkriminatívak. Tudatlanságból azok.”

A következtetés vagy vélekedés egy kicsit elhamarkodott. Az abdukciónak nagy szerepet tulajdonító Peirce is felhívja a figyelmet arra, hogy „a legjobb hipotézis az, amely a legegyszerűbb és a legtermészetesebb, amelyet a legkönnyebb és a legolcsóbb ellenőrizni...” (Sebeok 1990: 39).

Tudvalévő, hogy a külön- és egybeírás sokszor bizonytalan, s vet fel vitás kérdéseket. A szabályzat és a szótár készítői nyilván nem (rejtett) diszkriminatív céllal, hanem esetleges jelentésváltozás vagy hagyományos összeforrottság okán írták egybe a *cigányasszonyt*, *cigánygyereket* és tudatosan nem a *cigány embert*. És persze az is lehet, hogy egyszerű tévedésből. (A helyesírási szótárakban is vannak tévedések, gondoljunk csak az ugyancsak ideológiai vihart kiváltott 1954-es véletlenül egybeírt *zsiroskenyérre*.⁹) Az 1984-es szabályzatban csak a *cigányzene* és a *cigánypecsenye* szerepel egybeírva, a *cigány nő* és a *cigány nyelv* különírva található. A Magyar helyesírási szótárban (1999) a *cigány férfi* és *cigány gyerek* különírva található, ez utóbbinál megjegyezve, hogy van egybeírt változat is: „cigánygyerekek potyognak az égből”. Az Osiris-helyesírásban (2004) a *cigány asszony*, *cigány ember*, *cigány férfi*, *cigány lány/leány*, *cigány tanuló* különírva szerepel. Mindebből látható, hogy korrigálták és pontosították a korábbi egybeírást.

A helyesírás mint jel, az írásjelek mint jelek

Nyilvánvaló, hogy a helyesírás önmagában is jel: jele annak, hogy valaki képes (ki)művelt módon írni.

A helyesírás minden eleme is jel, hiszen megkülönböztető eszköz, amelynek jelentése van. A helyesírás jeleit szemiotikai, peirce-i értelemben fölszthatjuk indexikus, ikonikus és szimbolikus jelekre, vagyis rámutató, hasonlósági és absztrakt jelentést hordozó jelekre, a helyesírás gyakorlata szerint azonban betűkről és (egyéb) írásjelekről beszélünk. A betűket egy adott nyelv fonetikája, fonológiája, míg az írásjeleket egyéb fonológiai, morfológiai, grammatikai, szemantikai és pragmatikai érvek alapján határozzák meg.

A helyesírás számos további eszközzel képes jelentést adni. Ezek közül több kifejtve (explicit módon), mások az íráshasználók önkénye, egyéni vagy közösségi elképzelései, szabályai szerint alakul. Sőt korábbi helyesírások nyoma több ge-

⁹ A szabályzathoz mellékelt szószeretben a *zsiroskenyér* tévedésből szerepelt egybeírva. Hogy védjék a mundér becsületét, azt a magyarázatot találták ki, hogy a *zsiroskenyér* nem egyszerűen zsiros kenyér (azaz zsírral megkent kenyér), hanem az elnyomott munkásosztály mindennapi, szimbolikus étele...

neráción keresztül érvényesül, hiszen csaknem mindenki az iskolában megtanult helyesírását tartja örökké érvényesnek, akkor is, ha időközben a helyesírás esetleg megváltozott.

Néhány példa a helyesírás jelentésadó eszközeire, amelyeket többnyire ellen-tétpárokban ragadhatunk meg:

- kisbetű : nagybetű (szó kezdetén) (*iskola – Akadémia, budapesti – Budapest*)
- kisbetű : nagybetű (szó belsejében) (*Kerepesi temető – Magyar Tudományos Akadémia*)
- kisbetű : nagybetű (szavak írásában) (*tv – ENSZ*)
- régies írásmód : új írásmód (*Eötvös – Ötvös*)
- idegen írásmód : magyar írásmód (*chip : csip*)
- hagyomány : újítás (*dércsípte – traktor szántotta*)¹⁰
- folyamatos szöveg : idézet (*Jót s jól! : „Jót s jól!”*)
- különírás : egybeírás (*gyors vonat : gyorsvonat*)
- tagolás : újratagolás (*anyagcsere-vizsgálat : anyagcserevizsgálat-kérés*)

Az írásjelek szinte kínálják a szemiotikai értelmezést. (Az írásjelek művelődéstörténetéhez és szemiotikájához lásd: Keszler 2004.) Az írásjelek a beszéd akusztikus gazdagságát hivatottak pótolni, számos értelmezési, jelentésadási útmutatóval. Éppen ezért, míg a betűk használata messzemenően konvencionális, szigorúan szabályozott, addig az írásjelek használatában több egyediség, újítás figyelhető meg. A betűk egyetlen funkciót tölthetnek be, egy hang jelölését. Az írásjelek többsége polifunkcionális, vagyis nagyon sok feladatra alkalmas.

Segítségükkel az írásban a mondatok szerkezetét, kapcsolódását fejezhetjük ki, míg az értelmezésben a beszédnek ki nem fejezhető sajátságait, például a modalitást, a hanglejtést, a szünetet jelölik.

A helyesírási szabályzat szerint az írásgyakorlatban használt legfontosabb jelek a következők: pont, kérdőjel, felkiáltójel, vessző, kettőspont, pontosvessző, gondolatjel, zárójel, idézőjel, kötőjel, nagyköötjel. Továbbá még tucatnyinál is több egyéb írásjel is van (a 275. szabálypont sorolja fel őket.)

A rövidítések és a mozaikszók ugyancsak jelekként funkcionálnak. Részben azért, mert hosszabb szavak, kifejezések rövidítései (rejtvényei), részben azért, mert önmagukban szimbólumértékűek. A rövidítések ugyancsak egy (bonyolult) szabályrendszer szerint képezhetők. Végül pedig az Egyéb tudnivalók között számos további jelértékű vonatkozás van: számok használata, keltezés. A szabályzatban nem említett számos más jelenségre hoz példát és ad szabályozási javaslatot az Osiris-helyesírás (Laczkó–Mártonfi 2004: 409–20).

Korábbi írásaimban (Balázs 2000, Balázs 2001–2002) fölvettem azt, hogy a helyesírás jelentésadó eszközeit szemiotikai alapelvek szerint átgondolva kellene

¹⁰ Az AkH. 106. pontja értelmében az alanyos kapcsolatok tagjait általában különírjuk (*traktor szántotta*), de a kialakult szokást megtartva jelentésváltoztatás nélkül is egybeírjunk több alanyos kapcsolatot: *dércsípte, napsütötte, molyrágta, szüette, magvaváló*.

alkalmazni egy későbbi helyesírás-szabályozásban. A jelenlegi „túlszabályozott”, többnyire csak a szakemberek számára érthető jelezés- és jelentésbeli megfontolások ugyanis nehezzé, sőt sokak számára megtanulhatatlanná, taszítóvá teszik a helyesírást. Korábbi példáim (Balázs 2001–2002: 22):

Példa	Vizuális kép ¹¹
<i>Erzsébet híd</i>	N k
<i>Duna-híd</i>	N-k
<i>Lánchíd</i>	Nk
vagy:	
<i>Vértess-hegység</i>	N k
<i>Gödöllői-dombság</i>	N-k
<i>Tokaj-hegyaljai borvidék</i>	N-k k
<i>Villány–Siklói borvidék</i>	N–N k

A helyesírás önálló életre kel

Mindig érdekes népszichológiai jelenség az, hogy hogyan viselkednek, miként vélekednek az emberek bizonyos kérdésekről, miként gyakorolnak bizonyos szabályokat. A mindennapi, történelmi gyakorlatban a helyesírás is önálló életre kel. Megfigyelhetők törekvések a mindennapi laikus helyesírás-gyakorlatban, de tapasztalhatunk hatalmi elvárásokat vagy még inkább feltételezett hatalmi elvárásoknak való megfelelést is. Végül szó lesz az egyszerű tévedésekről is, a szabályzatokban, szótárakban maradt helyesírási hibákról, amelyeket a mundér becsülete miatt olykor próbálnak megmagyarázni a tévesztők, illetve sokan „mögé” nézve ideológiákat látnak bele.

A világhírű vált magyar ifjúsági regényben, Molnár Ferenc A Pál utcai fiúk című munkájában kapott örök emléket az írás degradáló, leminősítő eljárása: *nemecsek ernő* nevének csupa kisbetűs írása. A kisbetűs névírás a név kisebbitését, a személyiség megfosztását jelenti. Ebbéli félelemből, vagyis a leminősítéstől, az önkéntelen megsértéstől való félelem íratja sok emberrel – különösen levelekben – az összes, a másik személyre vonatkozó szót nagybetűvel. Például: *Téged, Nalad, Házatokban* stb. Tiszteleti vagy „hajbókoló” nagybetűzésnek nevezték el egyes nyelvvelők ezt a jelenséget. Általában együtt jár a megszólított funkciója előtti névelő elhagyásával: *Jelzem Igazgató Úrnak*, ahelyett, hogy: *Jelzem az igazgató úrnak*. Nem a félelem, hanem inkább valamilyen mágikus hatás (a nagyobb betűvel nagyobb hatást lehet elérni) indít egyes emberek arra, hogy csupa nagybetűvel írjanak. Így szerepel magánlevélben a kedves neve csupa nagybetűvel (*CSILLA*), de ugyanilyen figyelemfelhívó, kiabáló funkciója van a csupa nagybetűs reklámhelyesírásnak.

¹¹ N = nagybetű, k = kisbetű, - = kötőjel, – = nagykötőjel

A nagybetű rendszerint a fontosság, a kiemelkedés, a jelentékenység jelölője is. Rendszerszerűen láthatjuk a napi írásgyakorlatban, hogy egyes megnevezésekben mennyire teret hódít a nagybetű.

Árunevek, márkanevek:

Olympos Gyümölcsital

Heineken Partyhordó Dobozos sör

*Toy-Joy Multi Acitve Gyümölcsital*¹²

*Íme a Dupla Sajtos McRoyal™ életnagyságban*¹³

Intézménynevek, intézmények alegységei és rövid formái:

*Eötös Loránd Tudományegyetem Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar Tanulásban Akadályozottak és Értelmileg Akadályozottak Pedagógiája Tanszék*¹⁴

*Kormány*¹⁵

„Intézményszerűvé” növesztett programok, tervek megnevezései (különösen fordításokban, és a fokozódó eurobürokrácia, euronyelv jelenségeként):

Magyarország–Szlovákia–Románia–Ukrajna Európai Szomszédsgai és Partnerségi Eszköz Határon Átnyúló Együttműködés Operatív Program... Társadalmi vita az Európai Bizottság ... cikkelye alapján az Operatív Program Stratégiai Környezeti Vizsgálatáról... A Nemzeti Fejlesztési Ügynökség mint az Operatív Program Közös Irányító Hatósága megbízásából... A Stratégiai Környezeti Vizsgálat, annak magyar nyelvű összefoglalója és az Operatív Program tervezetének szövege...¹⁶

Rendezvények, fesztiválok:

A Magyar Nyelv Hete, Budapest Parádé

*Ister Napok, VIII. Dunakorzó Vigasságok, Művészetek Völgye – Kapolcs*¹⁷

Nem hatalmi, hanem tiszteleti, kegyeleti célból szinte mindig nagybetűsek (szabálytalanul) a nagy egyházi ünnepek:

Karácsony, Húsvét, Pünkösd

¹² Cora. Akciós katalógus, 2007. július 25. – augusztus 07.

¹³ Pesti Est, XVI/29. 2007. július 19–25.

¹⁴ Az intézménynév helyesírása megfelelő, bár a tanszéknevek helyesírásában ingadozás mutatkozik a csupa nagybetűs és a csupa kisbetűs forma között. A Ki kicsoda című könyvsorozat, valamint a sajtó nagy része például következetesen és tudatosan a kisbetűs formát választja, míg az intézmények maguk a nagybetűs formát kultiválják. (AkH. 189b. szerint az egyediség érzékeltetésre van szükség a nagybetűs írásmódra. De ki mondja meg, hogy mi az egyediség?)

¹⁵ „Aki kormányon van, az jobbra szeretné nagybetűvel írni, aki nincs kormányon, úgy gondolja, megfelelő a kisbetű is. S miután mindenki volt vagy lehet még kormányon, hamar holtpontra jutott a vita” (Bodnár 2002).

¹⁶ Hirdetés. Népszabadság, 2007. június 19. 10.

¹⁷ Pesti Est, XVI/29. 2007. július 19–25.

A helyesírás nemcsak „fölfelé”, hanem „lefelé” is kelhet önálló életre. Ez utóbbi folyamat a helyesírás szabályainak való ellenszegülés, az antihelyesírás. A folyamat a graffitikban (falfirkákban) bukkan először a nyilvánosság elé. A *hüje* szó pontos *j-s* írását el is nevezték „palánkhelyesírásnak”. Írók-költők is gyakran, stilisztikai okból vétenek a helyesírás ellen. Weöres Sándor egyik versében például így bukkan fel a palánkhelyesírás (Kisfiúk témáira):

KARESZ HÜJE
GYÖNGYI HÜJE
csak én vagyok okos
énnekem a segembe is felyem van

A már említett másodlagos írásbeliség (sms, e-mail, fórum, chat, msn stb.) alapjaiban számolja fel a helyesírási szabályokat. Követlen személyközi kommunikációban beszéd közeli írásmódban nem számít hibának a betűtévesztés és a helyesírás figyelembe nem vétele.

Amikor egy akadémiai fórumon a nyelvtanoktatás megújítására vállalkozó közösség egyik tagjától azt a mondatot hallottuk, hogy „A helyesírás tanítására nincs szükség nyelvtanórán, mert az olyan, mint az öltözködés, és az öltözködést sem tanítja az iskola, jobb módszer is van a gyermekek kínzására, mint a tollbamondás”,¹⁸ akkor arra gondoltam, hogy mostantól nagyon sok helyesírási, kulturális versenyt kell hirdetni, vonzót, fiataloknak szólót, mert az írás, a helyesírás nem csak technológiai okokból, hanem személyes érdekekből, ne adj’ isten egy formálódó oktatáspolitikától is veszélyben van.

Álljon itt befejezésül és ellenpéldaként két idézet. Az első Ankerl Gézától (2000: 299), aki az írásbeliség, s benne a helyesírás megtanulásának történeti mozgatójára emlékeztet: „a beszélt anyanyelvvvel szemben az írás elsajátítása már egy egész, kultúrákat átfogó civilizációba avatja be az embert, az írás és olvasás oktatásába a társadalmak maguk is egyre inkább beavatkoznak, a családdal szemben arra vonatkozó »felelősséget vállaltak«: bevezették a *kötelező* elemi iskolai (nép)oktatást”.

A magyar helyesírás szabályai címmel verseskötet kiadó Mestyán Ádámról pedig ezt írja a kritikus (Bedecs 2006): „Mestyán számára a helyesírás kulturális örökség, és ezen keresztül az identitás metaforája... [...] abból az igazán komoly felismerésből építkezik, hogy az anyanyelv megtanulása voltaképpen a kulturális örökség birtokbavételét és az ehhez való elköteleződést jelenti. Legfontosabb belátása pedig ebből következően az, hogy egy élettörténet lehetőségeit eleve behatárolják a nyelv által jelzett közösség törvényszerűségei, az egy nyelvben, egy országban megtanulható dolgok zárt köre. Az anyanyelv ajándék és átok, lehetőség és akadály egyszerre. Vagy ahogy a kötetzáró vers fogalmaz: »az apák bűne«”.¹⁹

¹⁸ Kálmán László és Molnár Cecília: Régi és új „nyelvtan”. Előadás, bemutató. MTA Nyelvtudományi Intézete, 2007. január 9. 16.00 óra.

¹⁹ A 2007. április 27-én az egri Nagy J. Béla helyesírási versenyen tartott előadás írott változata.

Összefoglalás

A tanulmány antropológiás és szociológiai megközelítéssel a hatalomnak, a hatalmi szerepeknek (alá- és fölérendeltség) az írásban, írásmódban, különösen a helyesírásban, a helyesírás-szabályozásban és a helyesírás mindennapi hivatali és „népi” gyakorlatában kimutatható jelenségeit, jegyeit, jeleit vizsgálja konkrét események, elsősorban magyar nyelvi példák alapján. A fontosabb hatalmi megnyilvánulások, mechanizmusok, jegyek: az írásba vetett mágikus hit, az írásfajta megválasztása, helyesírás-szabályozás (reform, nyelvújítás), romantika (múltba fordulás), degradáció, figyelemfelkeltés, diszkrimináció, ellenkulturális megnyilvánulások.

SZAKIRODALOM

- Almási Miklós 2007. A betű halhatatlan. *Népszabadság*, 2007. május 26.
- Ankerl Géza 2000. Anyanyelv és kultúrközösség: írás és civilizáció. In: Ankerl Géza: *Nyugat van, kelet nincs*. Osiris, Budapest, 293–308.
- Balázs Géza 2000. *Lehetséges nyelvi szabványok. A–Z*, Budapest.
- Balázs Géza 2001–2002. Nyelvstratégia és helyesírás. In: Bozsik Gabriella, V. Raisz Rózsa (szerk.): *Helyesírásunk időszerei kérdései a 21. század kezdetén*. Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Eger, 15–23.
- Balázs Géza 2006. A nyelv a politika, a hatalom, az érdekek szolgálatában. In: Tóth Szergej szerk., 2006. 129–50.
- Balázs Géza–Zimányi Árpád (szerk.) 2006. Másodlagos írásbeliség. In: *Magyar nyelvhasználati szótár*. Pauz-Westermann Kiadó, Celldömölk, 161–2.
- Bedeck László 2006. Nyelvtant tanul. *Élet és Irodalom*, 2006. július 7.
- Bodnár Lajos 2002. Megvédte nagybetűjét a kormány. *Magyar Hírlap*, 2002. november 23.
- Coulmas, Florian 1982. *Über Schrift*. Suhrkamp, Frankfurt/Main.
- Czigány Lóránt 1997. Sztalin vagy Sztálin. Szóbogarázás. *Magyar Nemzet*, 1997. július 12.
- Gerlóczy Ferenc–Pethő Zsófia 1998. Minek nevezzetek? Latin betűs írások. *Heti Világgazdaság*, 1998. december 12.
- Horányi Özséb–Szépe György (vál.) 1975. *A jel tudománya*. Gondolat, Budapest.
- Keszler Borbála 2004. *Írásjelten. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kontra Miklós 1997. A nyelv mint a diszkrimináció eszköze. (Az interjút készítette: Pogány Ira.) *Magyar Hírlap*, 1997. november 15.
- Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Mestyán Ádám 2006. *A magyar helyesírás szabályai*. L'Harmattan Kiadó, Budapest (verseskötet).
- Nyíri Kristóf 1989. *Keresztút. Filozófiai esszék*. Kelenföld Kiadó, Budapest.
- Sebeok, T. A.–J. U. Sebeok 1990. *Ismeri a módszeremet? Avagy a mesterdetektív logikája*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Tóth Szergej (szerk.) 2006. *Hatalom interdiszciplináris megközelítésben*. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.
- Weöres Sándor 1981. *Egybegyűjtött írások*. 1–3. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

SUMMARY

Balázs, Géza

Power and spelling

This paper discusses certain phenomena, features, and signs of power or hierarchical roles in writing, writing habits, and especially in spelling (including the regulation of orthography and its everyday practice in offices as well as in popular contexts). The overall framework is anthropo- and socio-semantic, and the material investigated is based on concrete observations, especially data drawn from Hungarian sources. The major manifestations, mechanisms, and signs of power discussed here include the following: belief in the magic power of writing, choice of type of writing, regulation of orthography (spelling reform, language reform), nostalgic romanticism, degradation, ways of catching readers' attention, discrimination, and counter-cultural forms of expression.

A betűszók írásmódja egy empirikus vizsgálat tükrében

1. A betűszók a mai magyar szókészlet gyorsan növekvő és gyakran használt szótárát képezik. A felgyorsult élettempó nyelvi megnyilvánulásai, amelyekkel lépten-nyomon találkozhatunk az üzletek felirataiban, a különféle tartalmú plakátokon, telefonkönyvekben, szórólapokon. Szinte behálózzák egész életünket. Használatuk azonban azt mutatja, hogy a hétköznapi írásgyakorlat igen nagy mértékben eltér a 11. kiadású szabályzatban foglaltaktól. Mindezt persze a helyesírási tudatlanság, tájékozatlanság számlájára is írhatnánk, ám az eltérések nagy száma valami komolyabb okra figyelmeztet. Jelen tanulmányomban a betűszók írásmódjában mutatózó, a helyesírási normától eltérő írásformák vizsgálatára, valamint ezen írásmódok lehetséges okaira szeretnék kitérni. Mielőtt azonban ezt megtenném, érdemes számba venni, hogy mit is ír elő a 11. szabályzat ezen nyelvelemek írásmódjáról.

A vizsgálat szempontjából a szabályzat két megállapítása a döntő: egyrészt a betűszók írásmódjára vonatkozó, a szófaji hovatartozást figyelembe vevő megállapítása, miszerint a tulajdonnévi betűszók minden elemét végig nagybetűvel, a köznévi betűszókat pedig végig kisbetűvel kell írni; másrészt a betűszói előtagú szóösszetételek kötőjeles írásmódja (AkH. 2000).

Az első esetben a fő probléma az, hogy a nyelvhasználók többsége – a szabályzat ésszerű kategorizálása ellenére – ezen nyelvelemek írásmódját meglehetősen egységesen látja: a betűszókat végig nagybetűvel írja. Ennek a jelenségnek a meglétét mutatja az is, hogy az egyik interneten található, rövidítéseket összegyűjtő honlapon (www.rovidites.hu) a betűszók mindegyike nagybetűvel szerepel, még a magyar köznéviek is.

A betűszót tartalmazó szóösszetételek írásmódjában pedig a magyarázó utótagú szóösszetételek – például *taj(-)szám*, *PIN(-)kód*, *SMS(-)rendszer* stb. – okozhatnak nehézséget. Ezen szóösszetételek (amelyekben az utótag a betűszó valamely elemének megismétlése) írásmódja ugyanis nem tekinthető egységesnek, hiszen a helyesírási szakkönyvekben kétféle (kötőjeles és különírt) írásmóddal is találkozhatunk. Mindkét álláspont mellett szólnak érvek.

A helyesírási probléma bemutatását egy magyar betűszót tartalmazó szóösszetétel írásmódjának az elemzésével teszem még egyértelműbbé. Ez a betűszó *taj* (= társadalombiztosítási azonosító jel), az utána álló köznévi utótag pedig a *szám*. A *taj* + *szám* összetétel helyes leírásával kapcsolatban kétféle írásmód figyelhető meg helyesírási szótáraink alapján. A *Magyar helyesírási szótár* a kötőjeles írásmódot ajánlja (*taj-szám*), bizonyára a jelöletlenségből adódóan. Az Osiris Kiadó által nemrégiben megjelentetett *Helyesírás* című könyv viszont a különírás mellett voksol (*taj szám*). Ez utóbbi vélemény ugyanis azt veszi alapul, hogy a *taj* betűszó *j* eleme a *jelre* utal. A *jel* pedig lehet bármi, akár egy számsor is. Így tehát a betűszó és a köznévi utótag között nincs nyelvtani viszony. A köznévi utótag csupán kiegészíti, árnyalja a mozaikszó jelentését.

Az idegen eredetű betűszók helyesírásának megítélésében segítségünkre lehet a *taj(-)szám* írásmódjának kettős álláspontja, hiszen ebben az esetben is két álláspontot ütköztethetünk össze.

Nézzünk néhány példát.

- *PIN* (ang *personal identification number* 'személyazonosító szám'): ez a számsor megegyezik egy kóddal, tehát a *PIN kód* helyes leírása a különírás.
- *GSM* (ang inf *global system for mobile communication* 'egységes mobil távközlési rendszer'), *SMS* (ang *short messaging system* 'rövidüzenet-küldő rendszer'): mindkét betűszóban szerepel a *system* ('rendszer') szó, ebből adódóan itt is a különírás a helyes: *GSM rendszer*, *SMS rendszer*.
- *SIM* (ang inf *subscriber identity module* 'előfizető-azonosító modul' <rádiótelefonok azonosító kártyája>) Itt a *modul* szó utalhat a *kártya* szóra is, így a kötőjeles írásmód indokolatlan lenne: *SIM kártya*.
- *LCD* (ang inf *liquid crystal display* 'folyadékkristályos kijelző') Itt a kijelző jelenheti a monitort is, így az *LCD monitor* a helyes írásmód.
- *CD* (ang inf *compact disc* 'digitális lemez') → *CD lemez*.
- *DVD* (ang *digital video disc* 'digitális videolemez') → *DVD lemez*.
- *RAM* (ang inf *random access memory* 'közvetlen elérési memória') → *RAM memória*.
- *ROM* (ang inf *read only memory* 'csak olvasható memória') → *ROM memória*.
- *IP* (ang inf *Internet protocol* 'internetprotokoll') → *IP protokoll*.
- *BASIC* (ang *Beginner's All-purpose Symbolic Instruction Code* 'Kezdeők Általános Célú Szimbolikus Utasításkódja' <számítógépes programozási nyelv kezdők számára>) → *BASIC nyelv*. A *BASIC* betűszó felfejtett magyar jelentésében szereplő kód nem más, mint nyelvi jelrendszer.
- *ADSL* (ang inf *asymmetric digital subscriber line* 'aszimmetrikus digitális előfizetői vonal') → *ADSL vonal* (Gyurgyák 2005).

A helyesírási szakkönyvek (*Magyar helyesírási szótár*, *Helyesírás*) álláspontjának következetlensége az alábbi táblázatból válik egyértelművé.

<i>taj szám</i> (Osiris)	<i>taj-szám</i> (AkH)
<i>PIN kód</i> (AkH, Osiris)	<i>PIN-kód</i> (?)
<i>GSM rendszer</i> (?)	<i>GSM-rendszer</i> (Osiris)
<i>SMS rendszer</i> (?)	<i>SMS-rendszer</i> (?)
<i>SIM kártya</i> (Osiris)	<i>SIM-kártya</i> (?)
<i>LCD kijelző</i> (Osiris)	<i>LCD-kijelző</i> (?)
<i>CD lemez</i> (Osiris)	<i>CD-lemez</i> (?)
<i>DVD lemez</i> (?)	<i>DVD-lemez</i> (Osiris)
<i>RAM memória</i> (?)	<i>RAM-memória</i> (?)
<i>ROM memória</i> (?)	<i>ROM-memória</i> (?)
<i>IP protokoll</i> (Osiris)	<i>IP-protokoll</i> (?)
<i>BASIC nyelv</i> (Osiris)	<i>BASIC-nyelv</i> (?)
<i>Basic nyelv</i> (AkH.)	<i>Basic-nyelv</i> (?)
<i>ADSL vonal</i> (?)	<i>ADSL-vonal</i> (?)
<i>HIV vírus</i> (Osiris)	<i>HIV-vírus</i> (AkH)
<i>AIDS betegség</i> (?)	<i>AIDS-betegség</i> (?)
<i>SIDS szindróma</i> (?)	<i>SIDS-szindróma</i> (?)

(MHSz 1999)

(Laczkó–Mártonfi 2004)

Láthatjuk tehát, hogy mindkét helyesírási nehézség komoly dilemma elé állíthatja a nyelvhasználót: a betűszók írásmódjában a már-már tendenciaszerű eltérés, a szóösszetételek esetében pedig a helyesírási szakkönyvek következetlensége mögött rejlő okok (vagyis szemléletbeli eltérések) jelenthetnek nehézséget. Épp ezért – úgy vélem – érdemes alaposabb vizsgálat alá vetni e két helyesírási jelenséget, s mindkét esetben talán az okokra és a helyes írásformákra is fény derül.

2. A betűszók írásmódjára vonatkozó empirikus vizsgálat

2.1. A vizsgálat céljai és a kiinduló hipotézisek

Vizsgálatom célja egyrészt az volt, hogy értékelhető adatokat kapjak a betűszók írásgyakorlatában mutatkozó jelenségekre, másrészt fontosnak tartottam annak felderítését is, hogy ezen jelenségek mennyire feleltethetők meg az 1984-es, 11. kiadású szabályzatban leírtaknak. A vizsgálat során a betűszók írásmódját két aspektusból vizsgáltam:

- Az első kutatási terület célja abból a kérdésfeltevésből adódott, hogy a beszélők nyelvi tudatában a betűszók mennyire alkotnak önálló és sajátos egységet, s ennek következményeként ez a sajátos egységként való kezelés milyen írásformát eredményez.
- A második vizsgálandó cél pedig a betűszót tartalmazó szóösszetételekre vonatkozott. A legfontosabb kérdés a következő: A betűszói előtagú össze-

tételek leírásakor mennyire érvényesül a 287. passzus a) alpontjának analógiás hatása?

A vizsgálat hipotézisei – követve az előzőekben bemutatottakat – a következők:

- A betűszók sajátos egységei nyelvünknek. Ennek látszólag ellentmond, hogy névelőhasználatuk és toldalékolásuk a közönséges szavakra jellemző módon történik. Föltételezésem szerint azonban a beszélők ösztönösen más nyelvi alakulatként értelmezik ezeket a rövidítéseket. Ennek egyértelmű bizonyítékaként a betűszók írásgyakorlatában mutatkozó tipikusnak mondható írásmódot lehetne említeni, vagyis azt, hogy a nyelvi tudat úgy különbözteti meg ezeket a nyelvi elemeket a szókincs többi részétől, hogy egységesen nagybetűvel szerepelteti. A hipotézisem tehát az, hogy a betűszók írásmódjában a nagybetűsítés érvényesül.
- A betűszavas előtagú összetételeket egységesen kötőjellel jelölik az adatközlők. Sem nyelvtani, sem jelentésbeli szempontokat nem vesznek figyelembe, hanem a 287. szabálypont a) alpontjának analógiás hatásaként kötőjellel kapcsolják össze a betűszót és az utótagot.

Ezeket a hipotéziseket a mindennapos írásgyakorlatban mutatkozó, a helyes formától eltérő példákra alapozom; az összetételek írásában pedig a szabálykövetők analógiás gondolkodásmódját tudnám okként említeni.

2.2. Az alkalmazott módszer

A kutatásomban az egyik leggyakoribb adatgyűjtési módnak számító kérdőíves adatfelvételt alkalmaztam. Legnagyobb előnye, hogy rövid idő alatt nagyszámú adatközlő kérdezhető ki. Megnehezíti viszont ennek az aktív módszernek az alkalmazását az, hogy a valós nyelvi helyzet helyett direkt szituációt teremt: a mindennapi nyelvhasználatnál sokkal tudatosabb, megfigyeltebb nyelvhasználatról nyújt információkat (Kiss 1995: 42). Az írásgyakorlatot bemutató vizsgálódásnak viszont éppen ez a jó, hiszen egyrészt az írás sokkal tudatosabb, mint a beszéd, másrészt a helyes formától eltérő, tudatosan közölt alakulatok magas arányából feltételezhetjük azt is, hogy ezek az alakulatok sokkal nagyobb számban vannak jelen a kevésbé kontrollált helyzetekben. Így a megfigyelői paradoxon kevésbé érvényesül a mi esetünkben. A vizsgálódásnak mindazonáltal érvényesítenie kell a tudatosság enyhítésére kidolgozott módszereket: a különböző kérdőív-alkotási és lényegelterelő technikákat, amelyek célja, hogy elterelje a figyelmet a vizsgált nyelvi jelenségről (Kiss 1995: 36). A kérdőívben szereplő feladatokban pedig kontrollpéldákkal, azaz egy-egy nyelvi probléma többszöri előfordulásával kell ellenőriznünk, hogy a betűszókat egységesen írták-e az adatközlők.

2.3. A kutatásomban használt kérdőív bemutatása

A fejléc

A kérdőív első részében, a fejlécben, az adatközlők fontosabb adataira voltam kíváncsi. A legfontosabb információk az adatközlők szociokulturális háttérére (lakóhely, szülők iskolai végzettsége), nemére, életkorára és a betűszók helyes leírását feltételező, előzetes ismeretek fokára (például: iskolai végzettség, szakpár, évfolyam) vonatkoztak.

A szociokulturális háttér az adatközlők nyelvhasználatának, írásbeliségének egyik legfontosabb meghatározója. A szülők nyelvi igényessége, írásbeli tudatosága ugyanis a gyermek írásbeliségét is áthathatja, így mindenképpen számolnunk kell ezzel a tényezővel. Ugyancannyire fontos annak vizsgálata is, hogy az adatközlők mennyire kompetensek a betűszók helyesírásában, vagyis mennyire vannak birtokában azoknak az információknak, amelyeket a betűszók leírása előtt mérlegelni kell. Az előzetes tudásra vonatkoztak a fejléc következő részei: iskolai végzettség, szakpár, évfolyam, nyelvismeret, számítógépes ismeret.

A nyelvismeret és számítógépes tájékozottság elsősorban az idegen eredetű betűszók írásmódjának mérésében lehetnek fontos szempontok. Az idegen eredetű betűszók írásmódjában ugyanis nem a magyar helyesírási norma szerint járunk el, hanem az átadó nyelv, írás logikáját kell követnünk. Ezért az idegennyelv-tudást – mint ennek a logikának elengedhetetlen feltételét – mindenképpen figyelembe kell vennünk. A számítógépes ismeret pedig mindezek mellett rengeteg informatikai rövidítés ismeretét feltételezi.

A fejlécben szereplő adatokkal tehát minden számításba jöhető, a betűszók írásmódját befolyásolható tényezőt igyekeztem figyelembe venni.

A kérdőív további részei

A kérdőív további része két nagyobb egységre bontható. Az első feladat alkotja az első egységet, mivel a vizsgálandó nyelvi jelenség csak rejtetten, elfedve van jelen. A második egység pedig a 2. feladattól a 6. feladatig tart, s legfőbb jellemzője a tesztyszerűség. A feladatok összeállításakor különösen fontos volt a változatosság kritériumának figyelembe vétele, hiszen minél színesebbek a feladatok, annál többféle gondolkodási művelet elvégzésére készítetik a megkérdezetteket. A 2. feladatban például a megadott nyelvi példák közül kellett kiválasztaniuk a megkérdezetteknek a véleményük szerint helyes alakot/alakokat. A 3. és a 6. feladatban pedig szavakat és nyelvi elemeket kapcsoltak össze, itt tehát a szerkesztés volt a gondolkodási művelet. A további feladatokban a helyettesítés (a 4. és az 5. feladatban) volt a főszerep.

A feladatok között mindemellett különbség van aszerint is, hogy a kutatási célok közül melyikre vonatkoznak. A 3. és a 7. feladatban elsősorban az összetételek különböző fajtáinak (ebben a tanulmányban csak a betűszói előtagú szóösszetételek írásmódjára térek ki), valamint a toldalékos alakoknak az írásmódja

a vizsgált nyelvi jelenség. Persze ezekben a feladatokban is sokat megtudhatunk a betűszók kis- és nagybetűs írásáról, ugyanis a szavak és szóelemek összekapcsolása mellett a betűszókat alkotó betűk milyenségéről is dönteniük kellett az adatközlőknek. Mindkét gyakorlatban a „Figyeljen a kis- és a nagybetűs alakok helyes leírására!” utasítás figyelmezteti a megkérdezetteket erre a fontos szempontra.

A további feladatokban (a 2., a 4. és az 5. gyakorlatokban) a betűszókat alkotó elemek kis- vagy nagybetűs írása volt a fő vizsgálandó nyelvi jelenség.

A teljes kérdőív a mellékletben található.

2.4. Az adatközlők

Az adatközlők száma összesen százhatvan volt. A vizsgálat idején az Eszterházy Károly Főiskola hallgatói voltak. Az adatfelvétel a későbbi elemzési szempontokat figyelembe véve öt csoportban zajlott. Az első két csoport az elsőéves és a felsőbb éves magyar szakos hallgatók köréből került ki. Fontos szempont volt a nem magyar szakosak írásbeliségének a mérése is, így a harmadik és a negyedik csoport tagjait ők alkották. A két csoportra bontás oka ebben az esetben is az évfolyambeli különbség volt. Utolsó csoportként pedig – a nagyszámú idegen eredetű betűszó szókincsünkbe történő bekerülése okán – az angol szakos hallgatókat kérdeztem ki.

2.5. Az adatok elemzésének szempontjai

A vizsgálatomat öt csoportban végeztem el. A csoportok kialakításánál – s így a későbbi elemzésnél is – a szak/szakupár, az évfolyam és az idegennyelv-ismeret voltak a legfontosabb szempontok, független változók. A szakpár a betűszók helyes leírását feltételező előzetes tudás mértéke miatt fontos, hiszen a magyar szakos hallgatók mindenképpen tájékozottabbak ebben a témában. Differenciálhatunk az adatközlők között az elvégzett évfolyamok szerint is. Az elsőéves és a felsőbb éves hallgatók között ugyanis – legyenek azok magyar, nem magyar vagy akár angol szakos hallgatók – lehetnek különbségek a nyelvi kompetencia alapján (Kiss 1995: 64). Az idegennyelv-ismeret pedig az idegen eredetű betűszók írásmódjának mérésében az adatközlők számának bővítésével nyújt tágabb perspektívát.

Az adatok elemzésének szempontjai, független változói tehát az előzőekben bemutatott tényezők voltak.

2.6. Az elemzés eredményei

Szociolingvisztikai kutatásom célja kettős volt: egyrészt a betűszók mint önálló egységek írásmódjára, másrészt a betűszók és más nyelvi elemek konstrukciójának írásbeliségére vonatkoztak. A két célkitűzés (és az ebből adódó hipotézisek) igazolása indokolja, hogy a kérdőív feladatainak elemzését két nagyobb egységben

tárgyaljam. Az elemzési eredmények bemutatásának első egységében tehát az első célkitűzésre, a második egységben pedig a második célkitűzésre vonatkozó adatokat közlöm. További érdekes nyelvi jelenségekre figyelhetünk fel akkor is, ha a célok mellett a független változókából adódó adatokat is bevonjuk a vizsgálódásunkba. Az egyszerű számok mögött rejlő összefüggések felderítése következőképp a célok és a független változók mentén halad.

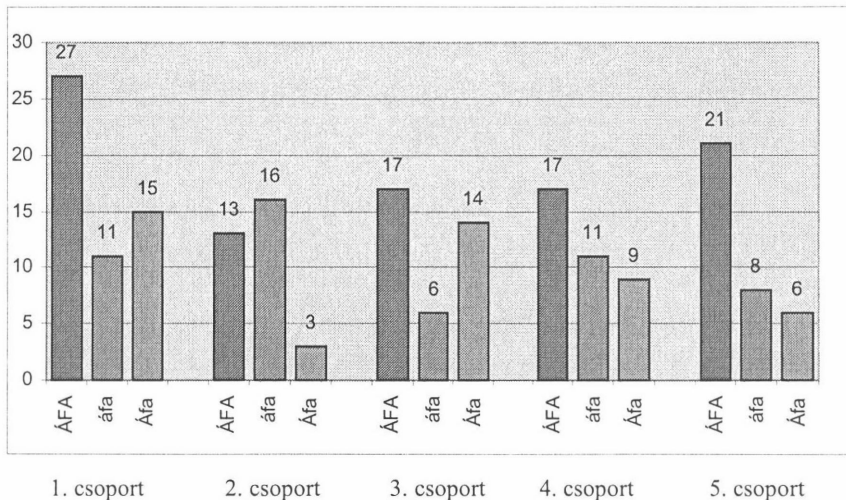
A tanulmány terjedelmi kötöttsége miatt csupán a feladatok legérdekesebb adatait mutatom be.

A betűszók írásmódjára vonatkozó feladatok adatai

a) Elsőként a 2. feladatban előforduló *áfa* betűszó írásmódváltozatainak adatait érdemes szemügyre venni.

A diagramban mind az öt – az előzőekben már bemutatott – csoport adatait közlöm. Az egyszerűség kedvéért a csoportokat sorszámnévvel jelölöm:

1. csoport: az elsőéves magyar szakos hallgatók csoportja,
2. csoport: az elsőéves nem magyar szakos hallgatók csoportja,
3. csoport: a felsőbb éves magyar szakos hallgatók csoportja,
4. csoport: a felsőbb éves nem magyar szakos hallgatók csoportja,
5. csoport: az angol szakos hallgatók csoportja.

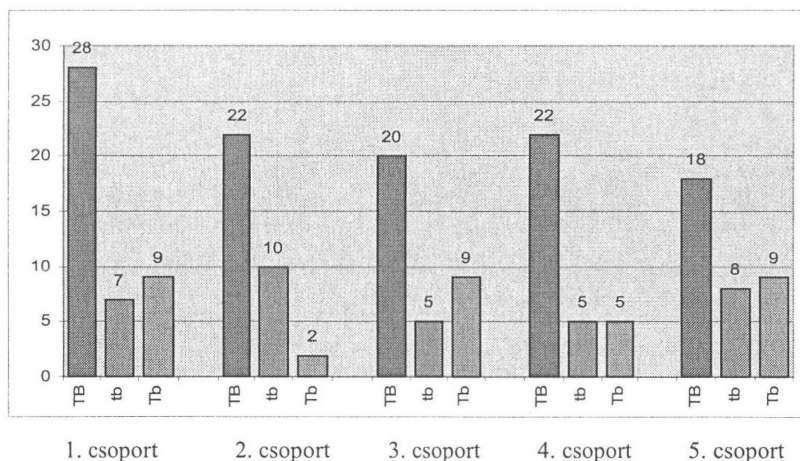
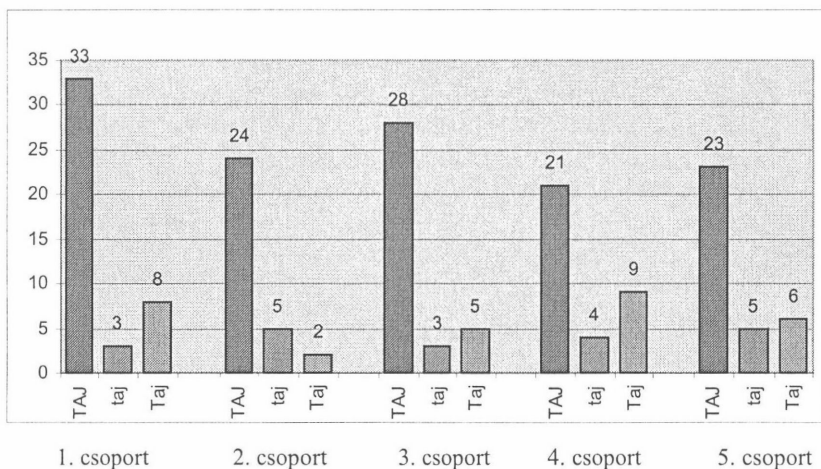

A diagramból leolvasható, hogy nagybetűs írás a legszembetűnőbben az elsőéves magyar szakos (a 40 megkérdezettből 27-en jelölték meg) és az angol szakos hallgatók (21-en választották az *ÁFA* írásmódot) körében érvényesült.

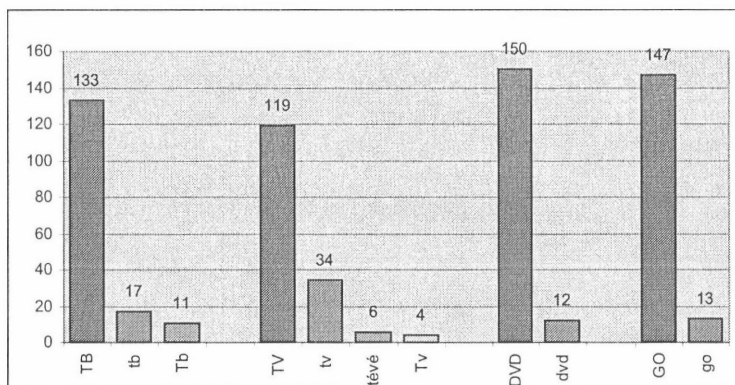
Az adatközlők további csoportjaiban ezzel szemben a helyesnek tartott forma (*áfa*) adatai megközelítették, sőt az elsőéves nem magyar szakosok körében meg is haladták a végig nagybetűs alak adatait. Az *Áfa* írásmódot a magyar szakosok

körében szintén sokan megjelölték: a két csoport adatait összesítve a 60 megkérdezettből 29-en.

b) A második feladatban a legtanulságosabb, a föltételezésemet leginkább igazoló adatokat azonban a *taj* és a *tb* betűszók kapcsán találtam meg. Elég csak a diagramokra nézni (a csoportokat jelölő számok az előző felosztással megegyezők), s máris egyértelmű a nagybetűs írásmód kizárólagossága. Összesítve az adatokat talán még meglepőbb az eredmény: a *taj* esetében a 160 megkérdezettből 129, a *tb* esetében pedig 110 kérdőívkitöltő választotta a nagybetűs *TAJ*, illetőleg *TB* írásmódot.

c) Az összesített adatok alapján a betűszók írásmódjában érvényesülő nagybetűsítés leginkább a 4. feladatban érvényesült:

Ebben a feladatban a megadott megnevezéseket és szavakat kellett helyesen leírni, majd betűszóval helyettesíteni. A példák között tulajdonnevek és köznevek egyaránt voltak. A tulajdonnevek írásmódjában eltérés szinte nem is volt. A köznévi betűszók írásmódjában viszont annál inkább. A közneveket érintő eltérések mind az öt vizsgált csoportban hasonló arányokat mutattak, ez eredményezte végül az adatok összesítését.

d) S végül: ugyanilyen magas százalékos arányt mutat az 5. feladatban előforduló köznévi betűszók nagybetűs írásmódja is:

ÁFA	72% (115-en)
EVA	77% (123-an)
HÖK	78% (125-en)

A betűszót tartalmazó szóösszetételek írásmódjára vonatkozó feladatok adatai

A magyarázó utótagú szóösszetételek írásmódjára vonatkozó adatokat a következő táblázat tartalmazza. (A csoportok számjelölései ebben az esetben is meg egyeznek a már korábban felvázoltakkal.)

A táblázatból egyértelműen láthatjuk, hogy az írásmódok eloszlásának aránya minden csoportban hasonlóan alakult: a legtöbben a kötőjeles írásmódot tartották elfogadhatónak. Külön említést érdemel a *PIN-kód* kötőjeles írásmódjának magas aránya, a 160 megkérdezettből 110-en írták így. Eltérést csupán az *LCD-kijelző* írásmódjában tapasztaltam: a két írásmód, vagyis a kötőjelezés és a különírás ugyanolyan arányban fordult elő.

A legérdekesebb adatok azonban a *taj-szám* és az *szja(-adó)* írásmódjában mutatkoztak: egyrészt (a már az előző részben is hangsúlyozott) betűszók nagybetűs írásmódjának magas arányát: a *TAJ* írásmódot 105-en, az *SZJA* írásmódot pedig 107-en tartották helyes megoldásnak; másrészt pedig azon egyszerű tény, hogy a nyelvhasználók a betűszók szóösszetételekbe építése során sohasem a hosszabb formához kapcsolják az utótagot, hanem mindig a betűszóhoz. Ez az *szja(-adó)*

esetében különösen szembeszökő. Az adatközlők nagy része ugyanis nem vette észre az utótag tautologikus jellegét, vagyis azt, hogy az *adó* szó a betűszó egyik elemének szó szerinti megismétlése. A megkérdezettek közül csak 18-an kifogásolták a betűszó utáni tagot (erre utal a táblázatban található kérdőjel), s mindannyiszor írásban is indokolták a véleményüket.

	1. csoport	2. csoport	3. csoport	4. csoport	5. csoport	Összesen
<i>PIN-kód</i>	29	23	20	18	20	110
<i>PIN kód</i>	2	–	5	2	8	17
<i>Pin kód</i>	4	1	3	2	–	10
Egyéb	4	6	2	8	2	22
<i>HIV-fertőzés</i>	22	16	17	16	14	85
<i>HIV fertőzés</i>	9	8	8	6	10	41
Egyéb	9	6	5	8	6	34
<i>ROM-memória</i>	21	14	18	18	20	91
<i>ROM memória</i>	15	10	9	7	7	48
Egyéb	4	6	3	5	3	21
<i>SMS-rendszer</i>	18	11	16	16	19	80
<i>SMS rendszer</i>	10	9	6	7	5	37
<i>sms-rendszer</i>	7	4	5	1	2	19
Egyéb	5	6	3	6	4	24
<i>LCD-kijelző</i>	11	14	17	12	13	67
<i>LCD kijelző</i>	20	10	9	9	8	66
<i>lcd kijelző</i>	5	–	–	3	2	10
Egyéb	4	6	4	6	7	27

<i>TAJ-szám</i>	16	15	11	10	8	60
<i>TAJ szám</i>	13	7	10	6	9	45
<i>taj-szám</i>	1	1	3	3	6	14
Egyéb	10	7	6	11	7	41
<i>SZJA-adó</i>	14	11	16	9	12	62
<i>SZJA adó</i>	13	11	6	6	9	45
<i>Szja-adó</i>	6	1	2	3	2	14
<i>szja-adó</i>	2	1	2	2	3	10
?	2	3	2		4	18
Egyéb	3	3	2	2	–	10

2.7. A vizsgálat tanulságai, következtetések

A vizsgálat tanulságai a hipotéziseknek megfelelően a következők:

a) A köznévi betűszók írásmódjában nagybetűsítés érvényesül. A megállapítás érvényességének bizonyításához elég csak megnéznünk a korábban már elemzett feladatok adatait, amelyek egyértelműen igazolják a végig nagybetűs írásmód magas arányát. A kontrollpéldák (vagyis egy-egy betűszó visszatérése más jellegű feladatokban) összevetése azonban még egybehangzóbbá teheti vizsgálatom eredményét. Épp ezért érdemes a feladatokban leggyakrabban visszatérő betűszó-

kat, illetve írásmódjuk alakulását ennek megfelelően újból megvizsgálni. Ilyen betűszók az *áfa*, a *taj*, az *szja* és az intézménynévszerű elnevezések rövid alakjai (*hök/HÖK*, *go/GO*, *to/TO*).

Az *áfa* betűszó írásmódját négy feladatban, három nézőpontból vizsgáltam. A 2. és az 5. feladatban magát a betűszót, a 6. feladatban annak toldalékos alakját (*áfás*) és végül a 3. és a 6. feladat egy-egy példájával az *áfa* betűszó szóösszetételekbe épülésének jelölését vizsgáltam. A nagybetűs írásmód szignifikáns különbségét leginkább a 2. és az 5. feladatban tapasztaltam, vagyis abban az esetben, amikor kizárólag a betűszó írásmódjára voltam kíváncsi. A 2. feladatban a 160 megkérdezettből 95-en (59%), az 5. feladatban pedig 115-en (72%) írták végig nagybetűvel az *áfa* betűszót. A toldalékos alak írásmódjában is hasonlóan magas volt az arány: 71 megkérdezett (44%) tartotta ugyanis helyesnek a három írásformában érvényesülő (*ÁFA-s*, *ÁFÁ-s*, *ÁFÁS*) nagybetűsítést. Mindezeketől eltérő adatokat csupán a szóösszetételek írásmódjában tapasztaltam. Az *áfásszámla-igény* (3. feladat) szóösszetételben 52-en, az *áfakulcs* (6. feladat) szóösszetétel esetében pedig 61-en gondolták inkább helyesnek az *ÁFA* írásmódot. Az *áfa* betűszó írásmódjának vizsgálatában tehát a hipotézisem csak félig-meddig igazolódott.

Vizsgáljuk meg a többi betűszó írásmódjának alakulását is.

A *taj* betűszót az *áfához* hasonlóan önmagában (2. feladat), toldalékos formájában (*tajjal*; 6. feladat), valamint egy szóösszetételben (*taj-szám*; 3. feladat) vizsgáltam. A nagybetűs írásmód talán ebben az esetben a legnyilvánvalóbb. A 2. feladatban – az összesített adatok alapján – 129-en (80%), a 7. feladat toldalékos formájában (*TAJ-jal*, *TAJJAL*) 105-en (66%) és végül a szóösszetételben (*TAJ-szám*, *TAJ szám*) 97-en (61%) írták végig nagybetűvel a betűszót.

A *társadalombiztosítási azonosítójel* betűszói változatánál szintén sokan választották a hipotézisemnek megfelelő írásmódot: a 2. feladatban 107-en (67%), a 6. feladat szóösszetételében (*taj-szám*) pedig 86-an (54%) tartották a nagybetűs írásmódot helyes megoldásnak.

Az adatok újbóli bemutatásának zárásaként végül érdemes nyomon követni a határesetnek számító, vagyis köznévként és tulajdonnévként is értelmezhető intézménynévszerű betűszók írásmódjának alakulását is. A végig nagybetűs írásmódot a *to/TO* (2. feladat) esetében 95-en (59%), a *go/GO* (4. feladat) esetében 147-en (92%), a *hök/HÖK* (5. feladat) esetében pedig 125-en (78%) támogatták.

Az előbbieken bemutatott betűszók nagybetűs írásmódjának százalékos adatait összesítve megállapíthatjuk, hogy az adatközlők 62%-a, vagyis több mint a fele a köznévi betűszókat is végig nagybetűs írásmóddal tartja inkább elfogadhatónak.

Mindemellett fontos megemlíteni azt is – bár az adatok összesítéséből erre következtetni lehet –, hogy az adatok eloszlása a csoportokban hasonló arányban történt, nem igazán tapasztaltam különbséget a magyar és a nem magyar szakos hallgatók között.

b) A betűszók sajátos egységei nyelvünknek. A betűszók írásmódjában érvényesülő nagybetűsítés okaként is értelmezhető a fenti megállapítás, vagyis úgy, hogy a nyelvhasználók azért írják végig nagybetűvel a betűszókat, mert a szókészlet többi elemétől eltérő, sajátos szóalkotási módot éreznek mögötte. Mindezt az okfejtést a 4. és az 5. feladat minden kétséget kizáróan igazolta is. Mindkét feladat-

ban teljes szavaknak, megnevezéseknek, illetve azok rövidített, betűszói változatainak az írásmódbeli különbségeit vizsgáltam.

Írásmódbeli eltéréseket a következő betűszók írásmódjában tapasztaltam.

A *társadalombiztosítás* (4. feladat) szóösszetételt a megkérdezetteknek 62%-a (95-en), vagyis a többség helyesen írta. Ennek betűszói változatánál viszont már nem érvényesítették ennyien a teljes alak köznévi jellegét, a megkérdezettek 90%-a végig nagybetűvel írta a betűszót. Még inkább láthatjuk az írásmódbeli eltéréseket az 5. feladatban, hiszen a teljes megnevezések ebben az esetben (helyes írásmóddal) adva voltak. A végig nagybetűs formát az *áfa* esetében az adatközlők 72%-a, az *eva* esetében 77%-a, a *tsz* esetében 75%-a, a *HÖK/hök* esetében pedig a megkérdezetteknek a 78%-a tartotta helyes írásmódnak. Láthatjuk tehát, hogy a teljes megnevezések helyes írásmódja ellenére a betűszókat igen magas arányban nagybetűvel írták. Persze mindezt a figyelmetlenség számlájára is írhatnánk, ha nem bizonyítaná a többi feladat is egyértelműen felvetéseim jogosságát.

c) A betűszókhöz kötőjellel fűzzük az utótagokat (a magyarázó utótagokat is). A betűszói előtagú és magyarázó utótagú szóösszetételekre vonatkozó kutatásom legfontosabb tanulsága az volt, hogy a túlzott értelemtükröztetésnek hatalmas buktatói lehetnek: egyrészt egy szabálypontban is érvényesített írásmódot kérdőjelez meg, hiszen a vizsgált példák mindegyikére érvényes lehet a 287. a) alpont; másrészt pedig hatalmas tudásanyagot (idegennyelv-tudást, helyesírási és számítógépes ismereteket) kíván meg a nyelvhasználótól.

A értelemtükröztetés helyett tehát a már megalkotott szabálypontot kellene érvényesíteni a *PIN-kód*, az *SMS-rendszer*, az *ADSL-vonal* és a *taj-szám* stb. szóösszetételek írásmódjában is, amely írásmódot még inkább segítené a hasonló példák analógiás hatása. Empirikus vizsgálatom is azt bizonyítja, hogy a kötőjeles írásmódnak van inkább létjogosultsága. Az első feladat kivételével ugyanis szinte minden esetben a kötőjeles írásmódnak volt a legmagasabb az aránya: a *PIN-kód* esetében például a 160 megkérdezettből 110-en, a *ROM-memória* esetében pedig 91-en fűzték kötőjellel a betűszót az utótaghoz.

2.8. A helyesírási normától eltérő írásmódok okairól, avagy betűszavaink egységesülő írásmódjáról

A betűszók nagybetűs írásmódjának meglétét mutatja – mint ahogy ezt már a tanulmány elején említettem –, hogy az egyik interneten található, rövidítéseket összegyűjtő honlapon (www.rovidites.hu) a betűszók mindegyike nagybetűvel szerepel. Az emberek nagyrészt sem szófajítani, sem más (jelentésbeli, etimológiai) szempontot nem követnek ebben az esetben, így a legegyszerűbb ezt a tendenciát tudatlanságnak, tájékozatlanságnak minősítenünk. A probléma azonban túlmutat ezen a egyszerűsítésen.

Megpróbálom számba venni azokat az okokat, amelyek ehhez a túlzott, már-már egységesülő írásmódhoz vezethettek. Első okként a tulajdonnévi betűszók kialakulásának elsődlegességét lehetne említeni a köznévekkel szemben. A legrégebbiek közé tartozik az *EMKE* (= Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület) és

a különböző sportegyesületek nevei, mint az *FTC* (= Ferencvárosi Torna Club), az *MTK* (= Magyar Testgyakorlók Köre) és az *UTE* (= Újpesti Torna Egylet). Ez a szóalkotási mód ugyanis a nyolcvanas években kezdte el élni virágkorát, amikor a vállalatok, a szervezetek, a különböző intézmények elnevezései hosszúak és körülményesek lettek. Így a betűszók többsége tulajdonnévi volt, tehát minden eleme nagybetűs. A néhány köznévi betűszó helyes leírásának bizonytalanságát tovább növelte, hogy a legismertebb, mindenki által használt *áfa*, *taj*, *tb* stb. rövidítések sokszor kiemelt helyzetben (pl.: kártyákon, figyelemfelhívó táblákon) szerepeltek.

Napjainkban, a 21. században a köznévi betűszók száma is jelentős növekedésnek indult, köszönhető ez a kommunikációs kultúra és közeg megváltozásának. Az internetes szlengehez például rengeteg mozaikszó tartozik, s ezek többnyire köznévi betűszók. A csevegőcsatornák használói persze rendre ismerik is ezeket, amelyek általában állandósult kifejezések frázisok, vagy pedig tipikus, gyakran ismétlődő társalgási fordulatok. A legtöbbet használt internetszlanges rövidítések: az *SZVSZ* ('szerény véleményem szerint'), *SKH* ('semmi közöd hozzá'), *GYIK* ('gyakran ismételt kérdések'), *HT* ('hamarosan találkozunk'), *MJV* ('mindjárt jövök vissza'), *F/L?* ('fiú vagy lány vagy?') *MCS* ('millió csók'). Láthatjuk, hogy köznévi jellegük ellenére ezeket is nagybetűvel írjuk. Mi lehet tehát ennek az oka?

Talán ebben az esetben a legindokolatlanabb tudatlanságról beszélni, hiszen a nagybetűsítésnek kiemelő szerepe van, és az egybetartozást, a közölnivaló fontosságát sugallja. A túlzott amerikai nyelvi nyomás, az angol szakkifejezések nagybetűs rövidítései sem hathatnak annyira, hogy egy ilyen, az elkülönülést annyira akaró csoportnyelvben ez a folyamat megjelenjen.

Itt valami komolyabb okkal kell számolnunk. Ez az ok pedig a vizsgálat tanúsága szerint abban rejlik, hogy nyelvünknek ezen szóalkotási eredményei külön egységeket, elemeket jelentenek. Ezt bizonyítja az is, hogy mind az írásgyakorlatban, mind pedig a szabályozásban általában a toldalékot és az összetételi utótagot kötőjellel kapcsoljuk hozzájuk. A betűszókat azért kezeljük önálló egységként, mert nem szavak, hanem csak szavak kezdőbetűinek mozaikjai. Így ha kisbetűvel íránk egy mozaikszót, annak mozaikszójellegét csupán akkor valószínűsíthetnénk, ha ismernénk az adott rövidítést. Más esetben azt mondhatnánk: biztos kimaradt egy karakter, vagy elütöttek valamit a billentyűzeten. A mozaikszó rövidítéssé egyértelműen a nagybetűs kiemelésből válik, ebből adódóan a rövidítés betűi nemcsak szókapcsolatok, összetételek kezdőbetűi, hanem ezek egysége rejtett üzenet arról, hogy mozaikszóval van dolgunk. Bár ez leginkább a világhálón történő párbeszédre lehet érvényes, mégis azt gondolom, ez az információ mai felgyorsult világunkban az egyik legfontosabb oka betűszavaink egységesülő írásmódjának.

Összegezés

Dolgozatom fő céljának a betűszók helyesírásában felmerülő új problémák, illetve következetlenségek bemutatását tartottam. Mindez azért fontos, mert a betűszók az egyik leggyorsabban változó részét képezik szókészletünknek. A 11. kiadású szabályzat hiányosságait az empirikus vizsgálat egyértelműen igazolta, va-

lamint azt is, hogy az írásgyakorlatban mutatkozó, a helyesírási normától eltérő jelenségek mögött valami komoly okkal/okokkal kell számolnunk. Az okok alaposabb megismerését egy ennél is kiterjedtebb vizsgálattal lehetne még inkább alátámasztani. Egy biztos: a 12. szabályzat megalkotásakor az írásgyakorlatban mutatkozó tendenciaszerű jelenségeket figyelembe kell venni, és a magyar helyesírási logikának megfelelően pótolni kell a helyesírási szabályozás hiányosságait is.

SZAKIRODALOM

A magyar helyesírás szabályai. 2000. 11. kiadás 12. lenyomat. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Deme László–Fábián Pál–Tóth Etelka (szerk.) 1999. *Magyar helyesírási szótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Gyurgyák János 2005. *Rövidítésszótár.* Osiris Kiadó, Budapest.

Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás.* Osiris Kiadó, Budapest.

Bíró János

Melléklet

Kérdőív

Az itt következő adatokat tudományos vizsgálathoz kérjük. Az adatokat bizalmasan kezeljük, illetéktelen személyek nem férhetnek hozzájuk. Segítségét köszönjük!

Neme: férfi nő

Iskolai végzettsége:

Születési éve: Milyen jellegű iskolába járt korábban?:
.....

Lakóhelye:

Apja iskolai végzettsége: Szak, szakpár:

Anyja iskolai végzettsége: Évfolyam:

Számítógépes ismeret: Nyelvismeret:

1. Csak felhasználói szinten

2. Valamilyen bizonyítvánnyal 1. Alapfok
is rendelkezem 2. Középfok

3. Főiskolai, egyetemi végzettségem 3. Felsőfok
van számítástechnikából

1. Javítsa ki az alábbi szöveg helyesírási és nyelvhelyességi hibáit!

Tanítsuk meg az idősebbeket a mobil telefon és az Internet használatára. Segítsük őket azzal hogy elmagyarázzuk az eszközök rendeltetését célját. A PIN-kód például biztonsági célt szolgál, a SIM kártya pedig a telefonba elhelyezett, az előfizetőazonosítására használt eszköz. Az SMS rendszernek köszönhetően rövid, szöveges üzeneteket is küldhetünk ismerőseinknek. Az Interneten a korlátlan beszélgetést az ADSL-vonal biztosítja. Nem halaszthassuk el ezeket személyesen is megmutatni. Ne mondhassa senki ránk érzéketlenek vagyunk a nagyszüleinkel szemben. Minnél több erőt kívánok ehhez a nemes feladathoz.

2. A felsorolt példák közül válassza ki a helyes alakot! (Némely változatnál több megoldás is lehetséges!)

A	B	C	D	Válaszok
ÁFA		áfa	Áfa	
VB		vb	Vb	
EB		eb	Eb	
AIDS		aids	Aids	
SMS	esemes	sms	Sms	
SZJA		szja	Szja	
EVA		eva	Eva	
CD	cédé	cd	Cd	
TAJ		taj	Taj	
TB		tb	Tb	
PHD	Phd	phd	PhD	
TO		to	To	

3. Szerkesszen az alábbi szavakból szó szerkezeteket vagy szóösszetételeket! Figyeljen a kis- és nagybetűs alakok helyes leírására!

pin, kód:
 áfás, számla, igény:
 hiv, fertőzés:
 rom, memória:
 taj, szám:
 apéh, ellenőr:
 uefa, kupa, döntő:
 kosár, eb, közép, döntő:
 úszó, eb:
 labda, rúgó, eb:

4. Írja le helyesen az alábbi megnevezéseket, szavakat, azután írja melléjük, milyen mozaikszóval szoktuk helyettesíteni őket!

Mozaikszók

EURÓPAI, UNIÓ:
 MAGYAR, LABDA, RÚGÓ, SZÖVETSÉG:
 EGYESÜLT, NEMZETEK, SZERVEZETE:
 JÓZSEF, ATTILA, TUDOMÁNY, EGYETEM:
 FERENC, VÁROSI, TORNA, CLUB:
 TÁRSADALOM, BIZTOSÍTÁS:
 TELEVÍZIÓ:
 GAZDASÁGIOSZTÁLY:
 DIGITÁLISVIDEÓLEMEZ (digital video disc):
 SZEMÉLYAZONOSÍTÓSZÁM (personal identification number):
 CSAKOLVASHATÓMEMÓRIA (random access memory):

5. Helyettesítse mozaikszóval a mondatokban aláhúzott részeket!

Az Észak-magyarországi Áramszolgáltató Vállalat számlái tavaly óta átalánydíjas rendszerben készülnek.

Az általános forgalmi adó ebben az évben 5%-kal emelkedik.

A következő évben jelentkezni fogok az Eötvös Loránd Tudományegyetemre.

Az egyszerűsített vállalkozási adó egészen új adófajta.

A Magyar Televízió riporterét elbocsátották az állásából.

A termelőszövetkezetek célja az állami tulajdonba vett földek művelése volt.

A hallgatói önkormányzatok tüntetést szerveznek a tandíj bevezetése ellen.

6. Kapcsolja össze az alábbi szavakat, szóelemeket! Figyeljen a kis- és nagybetűs alakok helyes leírására!

áfa + -s =	lcd + kijelző =
gyed + -t =	ensz + -vel =
otp + kölcsön =	tbc + -s =
szja + adó =	áfa + kulcs =
taj + -val =	nato + -beli =
sms + rendszer =	máv + járat =

Biró János

SUMMARY

Bíró, János

An empirical study of acronyms

The author's main aim was to present new problems or inconsistencies emerging in the spelling of acronyms. This is important since acronyms constitute a part of the Hungarian word stock that is undergoing changes at the fastest rate today. Deficiencies in the 11th edition of the Rules of Hungarian Orthography have been clearly pointed out by this empirical study, suggesting furthermore that phenomena diverging from the orthographical norms have to be traced back to some serious reason(s). A deeper understanding of those reasons could be based on an even more extensive study. One thing is certain: in creating the 12th edition of the rule book, tendencies occurring in the everyday practice of writing ought to be taken into consideration, and gaps in the regulations have to be filled in in accordance with the general logic of Hungarian orthography.

A magyar szórend kísérleti modelljei II. Tartományok és viszonyok a magyar mondatban

1. Visszatekintés, bevezetés

Tanulmányom első részének (Imrényi 2007) célja az volt, hogy a generatív nyelvészetben belül kínáljon – inkább technikai, mintsem szemléletbeli – alternatívát az elmúlt harminc év magyar szórendi kutatásaiban meghatározó összetevős szerkezeti elemzésre. Az alternatíva – amelyet az optimalitáselmélet (OT, Prince–Smolensky 1993) egy sajátos változatában fogalmaztam meg – a mondataalkotó elemek elhelyezkedését összetevős szerkezet nélkül, kizárólag a közöttük fennálló funkcionális és lineáris viszonyok segítségével modellálta.¹ A – például régensek és vonzatok, operátorok és a hatókörükbe eső predikátumok stb. között érvényesülő – funkcionális viszonyokat az Input komponens tükrözte, míg a sorrendi preferenciákat a Kiértékelő komponens eltérő erősségű, egymásnak gyakran ellentmondó, megsérthető megszorításai fejezték ki. Bár a modell ily módon szakított a fősodratú generatív nyelvészet több lényeges előfeltevésével (összetevős szerkezet, rigid szabályok), továbbra is a generatív irányzathoz kötötte az a cél, hogy olyan explicit algoritmust nyújtson, amely alkalmas egy nyelv szintaktikailag jólformált – vagy az OT szóhasználatával: „optimalis” – mondatnak generálására, illetve a jólformált és rosszulformált mondatok közötti különbségtételre.

A tanulmány most következő részében újabb kísérleti modellt ismertetek, amely sok tekintetben az optimalitáselméleti elemzés eredményeire épül, de immár radikális szemléletbeli változást is hoz: a generatív irányzattal szembenálló kognitív-funkcionális nyelvészet nézőpontját alkalmazza. A legfontosabb különbség, hogy míg a fősodratú generatív nyelvészet a nyelvtant, nyelvtudást immanens elvekkkel és szabályokkal igyekszik megragadni (s lényegét egy tisztán formális sajátosságban, a rekurzivitásban² látja, vö. Hauser–Chomsky–Fitch 2002, kritikájához Pinker–Jackendoff 2005), addig a kognitív-funkcionális irányzat a nyelvet az emberi megismerés és kommunikáció általános összefüggéseiben vizsgálja, s olyan **szimbolikus sémák készletének** tekinti azt (Langacker 1987),

¹ A funkcionális viszonyok elismerése a hagyományos grammatika szemléletmódjának rehabilitációjához is vezetett, hiszen a szintagmák – ellentétben a generatív nyelvészet összetevő-fogalmával – elsősorban nem nyelvi „egységek”, hanem nyelvi elemek közötti funkcionális viszonyokat fejeznek ki. Ugyanakkor két szempontból is a hagyományos grammatika koncepciójának kiterjesztése látszott szükségesnek: egyrészt a funkcionális viszonyok körét ki kellett bővíteni olyan viszonyok befogadására, amelyeket a hagyományos modell nem tekint grammatikainak (pl. tagadószó és predikátum „logikai” kapcsolata), másrészt a szórend nyelvi kódoló szerepének megfelelően az elemek közötti lineáris viszonyokkal (megelőzés, szomszédosság) is foglalkozni kellett.

² Technikai értelemben a rekurzió önmagukba visszatérő folyamatokra utal, illetve olyan összetevőkre, amelyek egy ugyanolyan típusú összetevőt tartalmaznak (pl. [_{XP} X [_{XP} X]]). Például a többszörösen összetett mondatokban a mellékmondatnak is van önálló mellékmondata, e jelenségben így ugyanannak a műveletnek a rekurzióját, visszatérését láthatjuk (a szabály kimenete ugyanazon szabály újbóli alkalmazásának bemenete). Ha az egyes mondattani műveleteket a lehető legmagasabb elvonatkoztatási fokon értelmezzük (márpedig Chomsky [1995–] legújabb modellje, a Minimalista Program erre tesz kísérletet), akkor végső soron az összetevős szerkezet egésze is rekurzívnak minősül, hiszen ugyanazon általánosított szerkezetépítő műveletet alkalmazzuk újra meg újra az összetevős szerkezet létrehozásában.

amelyekben forma és funkció elválaszthatatlanul összekapcsolódik, így a forma immanens megértése sem lehetséges. Az ekként megalapozott modell kérdésfeltevése már nem a „jólformált” és „rosszulformált” mondatok – a gyakorlatban egyébként is rendkívül problematikus – elkülönítésére vonatkozik, hanem arra irányul, hogy miként tükröződnek a nyelv mondataiban azon kognitív és kommunikatív funkciók, amelyeket a nyelvhasználatban betöltenek.³

Mielőtt az újabb kísérleti alternatíva bemutatására térnék, a tanulmány második részében röviden áttekintem az összetevős szerkezeti elemzés legfontosabb vonásait, s kitérek arra, hogy egyáltalán milyen érvek tehetik szükségessé – szemléleti okokból – e modell meghaladását. (Az optimalitáselméleti elemzés inkább csak technikai alternatívát kínált, így ott pusztán a másfajta megközelítés **lehetőségét** hangsúlyoztam.) A tanulmány harmadik részében bevezetem az új, viszonyalapú szórendi modell legfontosabb terminusait, majd részletelemzéseken keresztül mutatom be a modell működését.

2. Az összetevős szerkezeten túl

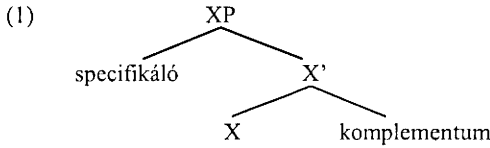
Az összetevős szerkezeti elemzés a 20. századi mondattani kutatások egyik sarokköve, amelyet olyan – filozófiájukban gyökeresen eltérő, de módszertanukban átfedéseket mutató – irányzatok is magukévé tettek, mint a nyelvészeti strukturalizmust képviselő amerikai deskriptív nyelvészet (Bloomfield 1933) és az azt felváltó chomskyánus generatív iskola (Chomsky 1957, 1965, 1981, 1995 stb.). A deskriptív nyelvészetben – a háttérelmélet empirista-behaviorista szemléletével összefüggésben – az összetevős szerkezet arra nyújtott lehetőséget, hogy a korpuszból kinyerhető nyelvtan kategóriáinak megalapozását tisztán formális, disztribúciós úton lehessen elvégezni, függetlenül a tudományos módszertan számára problematikusnak vélt jelentéstől. Már ekkor megjelent a **behelyettesítés** szempontja mint a kategorizáció alapelve: azon elemeket, illetve elemcsoportokat, amelyek ugyanazon mondattani környezetekben fordulhatnak elő, azonos szintaktikai osztályba sorolhatjuk (pl. a *János*, az *a fiú* és az *a magas fiú* hasonló helyeken állhatnak a mondatban, így kategóriájuk e megközelítés szerint azonos).

A chomskyánus generatív nyelvészet az összetevős szerkezeti elemzés empirikus bázisát átvetve a strukturalizmustól (vö. É. Kiss [1998: 17]: „Alapelvünk az lesz, hogy ha két mondatösszetevő, mondatrész egy adott mondattani környezetben felcserélhető egymással, akkor azonos osztályba sorolandók”), de jelentős mértékben meg is újította azt, összhangban a behaviorizmust elutasító racionalista-mentalista háttérelmélettel, amely nem egyszerűen a verbális viselkedés leírására törekedett, hanem azon velünk született, genetikusan kódolt szabály-, pontosabban elv- és paraméterrendszer, Univerzális Grammatika feltárására, amely e viselkedés „mögött áll”, és azt egyáltalán lehetővé teszi. Könnyű belátni, hogy az összetevős szerkezet eredeti strukturalista formájában nem lehetett alkalmas arra a nagyfokú absztrakcióra, amelyet ez az új nézőpont megkövetelt.⁴ Az egyes nyelvekre vonatkozó, pusztán empirikus alapon kivitelezett összetevős szerkezeti elemzések rendkívül szerteágazóak voltak (akár egyazon nyelvről többféle, elvben egyenértékű grammatikát lehetett

³ Az új megközelítés nemcsak „jólformáltság” és „rosszulformáltság” generatív oppozícióját teszi zárójelbe, hanem számos olyan dichotómiát is felszámol, amelyek Saussure óta meghatározók a nyelvészetben: ilyen a *langue* és a *parole* (vagy generatív-mentalista értelmezésben: kompetencia és performancia, *I-language* és *E-language*) ellentéte, a szinkronia és a diakronia szigorú elválasztása, valamint – mivel a szótári elemeket és a mondattani mintázatokat az elmélet ugyanolyan típusú, csak eltérő sematicitású konstrukcióknak tekinti – a lexikon és a szintaxis merev szembeállítását. Minderről részletesebben lásd Bańcerowski (1999), Ladányi (2005) és Tolcsvai Nagy (2005a, 2005b: 28, 2005c: 47–9) összefoglalását.

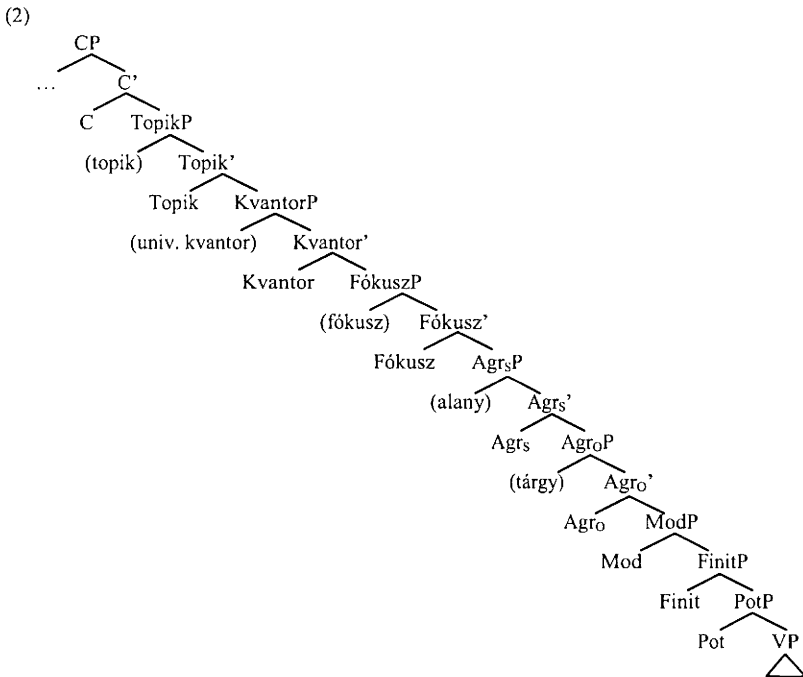
⁴ Természetesen már az sem magától értetődő, hogy egyáltalán bármiféle összetevős szerkezetnek létjogosultsága van-e a nyelv mentális reprezentációjában. Chomsky a deskriptív nyelvészet tudatos félreértelmzéséből indult ki: úgy vette, mintha a strukturalistáknak a korpuszra alkalmazott analitikus eljárásai egyben a velünk született mentális nyelvtannal kapcsolatos hipotéziseket is képezhetnének (vö. Chomsky 1965: 52–3).

posztulálni), így szükségessé vált a lehetséges összetevős szerkezetek (s ezáltal a lehetséges nyelvek) körének megszorítása, az összetevős szerkezet metaelmélete. Ezt a szerepet töltötte be Jackendoff (1977) **X'-elmélete** [ejtsd: iksz-vonás], amely szerint az egyes mondattani összetevők (mint pl. az igei, a főnévi vagy a melléknévi csoport) a „fejük” (*head*) kategoriális jegyeitől („szófajától”) függetlenül azonos, szim-metrikus módon épülnek fel, az alábbi séma szerint:

A fej helyén álló kategoriális változó (X) helyébe tetszés szerint képzeljünk egy igét (V), főnevet (N) vagy melléknévet (A) stb., amely a kategoriális jegyeit **projektálni** képes a szerkezet magasabb szintjeire, így például igei fej esetén V'-t és VP-t kapunk, amíg főnévi fej esetén N'-t és NP-t. A komplementum pozícióban valamilyen vonzat szerepű, azaz a fej szótári tételében előírt kategóriájú elem szokott helyet foglalni (pl. a tárgyas ige tárgya), amely a fejjel együtt egy X' státuszú összetevőt alkot. A specifikáló funkciója ennél valamivel absztraktabb, többek között a fejjel való egyeztetésben is fontos szerepet játszhat (*Spec-Head agreement*), illetve bizonyos grammatikai esetek itt kerülnek kiosztásra (pl. az angolban az alany az IP összetevő specifikálójában helyezkedik el). A modell szerint az X'-elmélet struktúraépítési alapelvei univerzálisak, minden nyelv szerkezete rájuk épül, az azonban paraméter-beállítás kérdése, hogy például a fej megelőzi vagy követi-e a komplementumát.

Az X'-elméletet és általában a fősodratú generatív nyelvészet összetevős szerkezeti metaelméletét a magyar mondattanban legkövetkezetesebben és legteljesebben talán Bartos (2000: 663) modellje tükrözi:

Az ábrán jól megfigyelhető, hogy a VP (igei csoport) fölé emelt összetevők – például a TopikP vagy a FókuszP – az (1)-ben bemutatott konfigurációs sémát követik, azaz valamilyen fejkategória legfeljebb kétszintű projekciójából ($X-[X']-XP$) állnak elő. Az összetevős szerkezetet (amely matematikai értelemben nem más, mint egy gráf) mondattani szabályok generálják. Az elmélet korábbi fázisában ezek úgynevezett újairó szabályok voltak, amelyek megadták az egyes, hierarchikusan magasabb státuszú összetevők közvetlen összetevőit és ezek sorrendjét (az ekkor még S szimbólummal jelölt mondat kategóriájától haladva „lefelé”, pl. $S \rightarrow NP VP$); az újabb megközelítés szerint azonban a mondatalkotó szótári elemeket építjük, illesztjük össze, hierarchikusan egyre magasabb státuszú összetevőkhöz jutva. Ebben az elmélet mai változata (Chomsky 1995–) szerint két általánosított szerkezetépítő művelet játszik fontos szerepet – de ezek egyetlen operáció két változatának is felfoghatók –: a *Merge* (‘összeillesztő’) művelet, amely két önálló összetevőből hoz létre egy újat (innen adódik, hogy minden csomópontban csak kétfelé ágazik a fa), és a *Move* (‘mozgató’), amely egy összetevőt valamely részösszetevőjéig kimozzgatja, és kívülről hozzákapcsolja az eredeti összetevőhöz.

Miért látom szükségesnek, hogy erre a kétségtelenül impozáns, több évtizedes empirikus kutatást és egy kurrens mondattani elmélet legújabb eredményeit ötvöző modellel kísérleti alternatívát nyújtsak? Két alapvető probléma miatt: az egyik, hogy a generatív összetevős szerkezeti elemzés nem vagy csak nagyon nehezen egyeztethető össze az elméműködés – és így a nyelvtudás, nyelvhasználat – alacsony szintű folyamataival (**konnekcionista, viszonyhálózat-elméleti kritika**); a másik, hogy a modell a nyelvet mint vizsgálandó objektumot kiszakítja az emberi megismerés és kommunikáció bonyolult, de a jelenségek szempontjából meghatározó összefüggésrendszeréből (**kognitív-funkcionális kritika**). Nézzük e problémákat részletesebben!

A „klasszikus kognitívizmus” (vö. Clark 1996) modellje „az agy egy számítógép” tudományos metaforájára épül: az elme előre betáplált algoritmusok segítségével explicit szimbólumokat manipulál. A generatív összetevős szerkezeti elemzés ezt a klasszikus felfogást követi: a szintaxis mint központi feldolgozó egység a maga sajátos működési elvei szerint generálja a nyelv jólformált mondatait, explicit szimbólumokon végzett, sorbarendezett műveletek (pl. az imént említett összeillesztő és mozgatósi szabályok) lefuttatásával (*input* \rightarrow *output*). Bár a modell vonzó lehet annyiban, hogy egy ismert, könnyen tanulmányozható rendszer, a számítógép működése felől közelít a megismerés számára kevésbé hozzáférhető emberi elméhez – súlyos probléma, hogy az ember nem gép: élményei, hiedelmei, vágyai vannak, önálló gondolkodásra képes, rugalmasan – nem a kettes számrendszer és a szótározott jelentés ígézetében – kezeli a beérkező információt, stb. E jelenségek arra utalnak, hogy az emberi elme egészen más, s ha e hatalmas különbség forrását a tudomány eszközeivel keressük, kézenfekvő, hogy az agyműködés folyamataiból induljunk ki (ezekből mérítsük a modell analógiáit), amelyek az embert mindezen lehetőségekre kiszponálják.

Az elme szimbólummanipulációs modelljét felváltani vagy legalábbis relativizálni képes új megközelítés, a **konnekcionizmus** az elmét „elméleti neuronok” hálózatának tekinti (Clark 1996, Nánay 1996). Az egymással összefüggő, egymásra visszaható tanulás, tudás és alkalmazás e felfogás szerint egy hálózat csomópontjai közötti asszociációs és aktivációs minták kiépülésével, kapcsolatuk megerősödésével, rutinizálódásával modellálható. Az elmélet – ha önmagában vesszük, és radikálisan alkalmazzuk – alacsony szintű, „buta” folyamatokra redukálja az elméműködést (pl. a nyelvtanulásban több szerepet játszhat a statisztikai gyakoriság, mint azt a chomskyánus nyelvészek vélik), ez azonban csak látszólagos probléma, hiszen könnyen elképzelhető, hogy a viszonyhálózat bizonyos körülmények között úgy viselkedik, **mintha** szimbólummanipulációt folytatna (vö. Smolensky et al. [1992] integrált modelljét). Mindenesetre kétségtelen előnye a konnekcionista modellnek, hogy alapfogalmi kézzelfoghatóak, pszicholingvisztikailag motiváltak: az asszociációnak és az aktivációnak a nyelvtudásban, nyelvhasználatban betöltött szerepét kevés pszicholingvista kérdőjelezné meg, míg a generatív elemzés kategóriáit és műveleteit (így a projekció fogalmát vagy a mozgatósi szabályokat) joggal tekintheti bárki pusztán elméleti konstrukciónak, amelyeket vagy elfogadunk, vagy sem.

A konnekcionizmus nyelvészeti alkalmazásának egyik kiemelkedő képviselője Sydney Lamb, aki a modell egy sajátos változatát, a **viszonyhálózat-elméletet** (*relational network theory*) vallja. Nézete szerint „nyelvtudásunk, mint az emberi tudás általában, egy hálózaton belüli kapcsolatokban testesül meg”¹ (Lamb 2005: 157). Egy elemi szimbólum (pl. szó vagy morféma) nem más, mint forma és funkció asszociációja: a jel mint a nyelvtan „egysége” *ad absurdum* nem is létezik, hanem pusztán az őt létrehozó viszonyok a valóságosak. Ha a gondolatmenetet a mondatra alkalmazzuk, radikális, mégis igen valószínű következtetésre jutunk: **a mondat és szórendje** e felfogás szerint nem más, mint **asszociációs hálózaton értelmezett aktivációs minták eredménye**. Nincs szükség szerkezetépítésre, például egy VP megépítésére az igéből és vonzataiból – majd az arra kijelölt elemek kimozzgatására –, hanem elegendő arra utalnunk, hogy a koasszociált kifejezések milyen aktivációs minták szerint helyezkednek el egymáshoz képest. Ha a szó nem egység – vagy legalábbis levezethető asszociációkból, ami persze nem zárja ki, hogy ezek a viszonyok rutinizálódnak, s így az egység benyomása alakuljon ki –, akkor a „szintagma” és a „mondat” különösen nem az, hanem kizárólag asszociációs és aktivációs viszonyok formájában jelentkezik. Ez azért jelentős szemléletváltás, mert a viszonyokat az egységként felfogott szimbólumokkal ellentétben nem lehet nyelvtani szabályokkal manipulálni, pl. egyik pozícióból a másikba mozgatni, hanem a viszonyok összjátéka, egymáshoz képesti erőssége alakíthatja ki a mondatot mint aktivációs mintát. A sorba-rendezett műveleteket, fokozatos szerkezetépítést így a „felszín” dinamikája váltja fel.

A szimbólummanipulációs elmélet hívei ellenvethetik, hogy az egységekre, összetevős szerkezetre, mozgatási műveletekre stb. épülő elemzés sikerrel magyarázott és magyaráz meg számos mondattani jelenséget a világ legkülönbözőbb nyelveiben; arról pedig, hogy a nyelv mentális reprezentációja ténylegesen milyen, a tudomány mai állása szerint legfeljebb spekulációink lehetnek. E kettős ellenvetésben van igazság, de úgy gondolom, létezik egy viszonylag objektív mérce is, amely határozottan a viszonyalapú modell mellett szól, ez pedig a **tudományos axiómák ökonómiajának** szempontja: úgy tűnik, akkor érdemes egy kutatás során bonyolult alapvetésekből kiindulni, amikor az egyszerűbb premisszákból adódó lehetőségek már bizonyíthatóan kimerültek. A kérdés e nézőpontból a következő: ha elvben lehetséges a szórendet olyan, pszicholingvisztikailag jól megalapozott fogalmakkal kezelni, mint az asszociáció és az aktiváció, akkor miért „emeljük a tétet”, miért dolgozunk olyan elmélettel, amely magasabb elvonatkoztatási szintű, egyúttal nehezebben igazolható eszközöket alkalmaz? E helyütt a strukturalista nyelvész, Hjelmslev egy gondolatára utalhatunk, amelyet Lamb is idéz: „egy totalitás nem dolgokból, hanem viszonyokból áll. [...] Objektumokat – mint a viszonyoktól független létezőket – posztulálni **főlölesleges axióma**, következésképp egy metafizikai hipotézis, amelytől a nyelvtudománynak meg kell szabadulnia”² (Hjelmslev [1943] 1961: 23, idézi Lamb 2005: 154; fordítás és kiemelés tőlem).

E ponton térhetünk át az összetevős szerkezeti elemzés konnekcionista, viszonyhálózat-elméleti kritikájáról a kognitív-funkcionális kritikára. E bírálat már Lamb imént idézett gondolatából kiolvasható, amely a nyelvtudást a többi tudásterülettel egységben tételezte: „nyelvtudásunk, mint az emberi tudás általában...”. A fősdotratú generatív nyelvészet koncepciója, mint ismeretes, a nyelvtudást egy sajátos agyi modulhoz, mentális szervhez (*mental organ*) köti. Az innáista elmélet szerint amikor megszületünk, egy specifikusan a nyelvre vonatkozó elv- és paraméterrendszerrel (Univerzális Grammatikával) vagyunk felvértezve, amely a nyelvsajátítás során eligazít bennünket, segít az adott anyanyelv grammatikájának felépítésében. Ahhoz képest, hogy ez milyen ambiciózus fel-tételezés, meglepő, hogy milyen csekély az Univerzális Grammatikára vonatkozó bizonyítékok száma és jelentősége: ilyen például Chomskynak azon érve, hogy a gyermek a nyelvsajátítás során

¹ „[O]ur linguistic knowledge, as indeed all our knowledge, takes the form of connections in a network.”

² „[A] totality does not consist of things but of relationships. [...] The postulation of objects as something different from the terms of relationships is a superfluous axiom and consequently a metaphysical hypothesis from which linguistic science will have to be freed”.

igen szegényes és megbízhatatlan adatokat kap anyanyelvéről (*poverty of stimulus*), így pusztán induktív tanulással nem volna képes felépíteni anyanyelvét, különösen nem olyan gyorsasággal és olyan egységes eredménnyel (a populáció egészét tekintve), ahogyan megteszi – következképpen *a priori* tudással kell rendelkeznie a nyelvről (vö. Chomsky 1968, 1986). Az érv szinte minden részletét meg lehet kérdőjelezni: nem világos, hogy valóban olyan szegényes-e az input, mint Chomsky véli, valóban olyan egységes eredménnyel zárul-e – egyáltalán lezárul-e gyermekkorban – a nyelvtanulás (ez nagy mértékben függ attól, hogy a mentális lexikont a nyelvtan integráns részének tekintjük-e), s az sem, hogy még ha el is fogadjuk az input szegénységének hipotézisét, annak van-e bármilyen jelentősége egy specifikusan a nyelvre vonatkozó velünk született tudásrendszer létezése szempontjából (hiszen tudásterület-független diszpozíciók, általános kognitív képességek éppúgy magyarázhatják a nyelvvelajátítás sikerét). Ugyanígy az emberi nyelvek univerzáléi is aligha alkalmasak egy Univerzális Grammatika megalapozására, hiszen létezhetnek olyan fajspecifikus, de nem nyelvtudás-specifikus kognitív képességek, amelyek a világ nyelveinek hasonlóságait megfelelően motíválják.³ Végül ami a nyelv moduláris felfogására vonatkozó neurolingvisztikai (pl. az afázia kutatásából adódó) bizonyítékokat illeti, ezek sem feltétlenül konklúzívak, hiszen – mint Lamb (2005) meggyőzően rámutat – a nyelvtudás lokalizációjánál, a makroszkopikus szemléletnél fontosabb lehet a nyelvtudással és nyelvhasználattal kapcsolatos agyműködés mikroszkopikus vizsgálata. (Nem az a fő kérdés, hogy **hol** van a nyelv, hanem hogy a **működési módja** milyen.)

A kognitív-funkcionális nyelvészet egy másik úton indul el, s azt tartja, hogy a nyelvtudás nincs értelme az emberi megismerés és kommunikáció általános összefüggésrendszeréből kiszakítva vizsgálni. Mindaz, amit a (társas) kognícióról általában megtudhatunk (például a percepció előtér-háttér tagolódása, a nézőpont és a figyelem szerepe, az absztrakció, sematizáció és kategorizáció műveletei, a metafora és az analógia, a megértés antropomorfizmusa, a szándékok és attitűdök szerepe stb.), az közvetlenül releváns lehet a nyelv megismerésében, hiszen a nyelvi jelentésképzés végső soron az élmények, tapasztalatok világában gyökerezik. Ezt talán könnyebb elfogadnunk a szótári elemek esetében: a *ház* szó jelentésével kapcsolatos nyelvtudásunk bizonyára nem független attól, hogy lakóhelyünkön, kultúránkban milyen épületekben élnek az emberek. De vajon van-e bármiféle tapasztalati alapja a mondattan szabályszerűségeink? A nyelvtudás és a megismerés egységes felfogásából következik, hogy a kognitív-funkcionális elmélet – legalábbis meghatározó képviselőinek többsége – nem tételez szigorú ellentétet lexikon és szintaxis között: a szótári elemek és a mondattani mintázatok egyaránt egy fonológiai és egy szemantikai pólus összekapcsolásából, asszociációjából állnak elő (Langacker 1987: 76–86), csupán sematicitásuk fokában különböznek. Például az alany és az állítmány (egyes nyelvekben morfológiailag, másokban a sorrenddel kifejezett) kiténtetett viszonyának egyik feltételezhető tapasztalati alapja, hogy az események szereplői a konceptualizációban nem egyformán prominensek, bizonyos aszimmetria érvényesül köztük (például a cselekvő/elszenvető, ember/nem ember, előtér/háttér stb. dimenziók mentén).

Természetesen lehetnek határai annak, amennyire a nyelvet konceptuális alapon motíválhatjuk: nem volna szerencsés például súlyos kognitív indokot keresni amögött, hogy a jelző egy adott nyelvben megelőzi vagy követi-e a jelzett szót (noha közelségüknek alighanem jelentősége van). A lista kognitív nyelvészet nagy hangsúlyt helyez a nyelvi forma **ikonicitására**, tehát arra, hogy a jelölő „hasonlíthat” a jelöltre (vö. Haiman [szerk.] 1985), de ez nem zárja ki a konvencionalizálódás és így közvetve az önkényesség szerepét sem, különösen ha a nyelv történetiségét is figyelembe vesszük. Ebben hiba volna ellentmondást látni: ha „az egyfelől szociokulturális teljesítményként, másfelől az elme működési módjaként értelmezhető nyelv [...] nem más, mint emberi elmék közötti

³ Maga Hauser, Chomsky és Fitch (2002) mondja ki, hogy az egyetlen specifikusan csak az emberi nyelvre jellemző vonás a már említett rekurzió – ez azonban azt is jelenti, hogy ha a rekurzív szabályalkalmazásnak látszó jelenségeket más eszközökkel, például mintaillesztéssel is meg tudjuk magyarázni, akkor felszámoltuk a nyelv különlegességére vonatkozó érvet.

interakciók sorozata, illetve ennek eredménye” (Tátrai 2005: 210), akkor a motiváltságot az elmék közös diszpozícióival, az önkényességet pedig az interakciók sorozatából fakadó szabályozási kényszerrel magyarázhatjuk.

Akárcsak az imént a szimbólummanipulációs felfogás bírálata esetében, ismét felhozhatják a chomskyánus, modularista elképzelés hívei, hogy a nyelvtudásnak az általános kognitív képességek felőli, holisztikus értelmezése megkísérélhető ugyan, de épp így erős – ha nem ontológiai, akkor legalábbis módszertani – érvek szólhatnak a nyelvtudás immanens magyarázata mellett, s a két lehetőség közül a tudomány jelenlegi fokán nehéz egyértelműen választani. Erre az ellenvetésre azonban újra megemlíthetjük az axiómák ökonómiájára vonatkozó korábbi érveinket: ha elvben lehetséges a nyelvet az emberi megismerés és kommunikáció függetlenül motivált, empirikusan tesztelhető kategóriái segítségével megérteni (hiszen aligha kérdéses az előtér-háttér tagolódásnak, a nézőpontnak vagy éppen az analogikus gondolkodásnak a szerepe és jelentősége), akkor miért köteleződjünk el egy olyan modell mellett, amely a nyelvtant specifikusan nyelvtani fogalmakkal kívánja megragadni?

Összefoglalva a fejezet gondolatmenetének lényegét: mind az elmeműködés és a nyelv konnekcionista (viszonyhálózat-elméleti) megközelítése, mind a kognitív-funkcionális szemlélet a generatív összetevős szerkezeti elemzés meghaladását teszi szükségessé. Előbbi a szimbólummanipulációs, gépi algoritmusokra épülő elemzést asszociációs és aktivációs viszonyok rugalmas hálózatával válthatja föl, utóbbi pedig Chomsky modularizmusát elvetve a nyelvtudást az általános emberi megismerés és kommunikáció összefüggésrendszerébe helyezheti. Ez az új szemlélet mind a nyelvtudás és a nyelvhasználat feltételezhető alacsony szintű folyamataival, mind a nyelvnek a tapasztalattal, megismeréssel való szoros kapcsolatával összhangban van – szemben a generatív nyelvészet moduláris, szimbólummanipulációs modelljével –, s ráadásul axiómáit tekintve ökonomikusabbnak is mondható annál.

A következő fejezetben megkísérlem részletelemzéseken keresztül igazolni az asszociációs és aktivációs viszonyokra, valamint a nyelv kognitív-funkcionális megközelítésére épülő modell létjogosultságát. Az első alfejezetben két kulcsfogalmat járok körül (3.1.), majd az állítmány új értelmezését dolgozom ki (3.2.), végül ebből az elemzésből bontom ki a semleges mondat (3.3.) és a nem semleges mondat (3.4.) értelmezését.

3. Részletelemzések

3.1. Két kulcsfogalom: szimbolikus viszony és megismerési tartomány

Már az optimalitáselméleti modellre (Imrényi 2007) jellemző volt, hogy viszonyokkal váltotta fel az összetevős szerkezetet, azonban e viszonyokat a nyelvtan két külön komponensbe utalta: a mondatalkotó elemek közötti funkcionális viszonyok az Inputban, míg a lineáris (szomszédossági vagy megelőzési) viszonyok a megszorításokban fejeződtek ki. Az újabb kísérleti modellben ezen változtatnunk kell, hiszen a funkcionális kognitív nyelvészethez leginkább egy olyan, jellegét tekintve konstrukciós nyelvtani szemlélet illeszkedik, amely egységes reprezentációban utal a funkcionális (szemantikai, pragmatikai) és formai (pl. a hangalakkal vagy a sorrenddel kapcsolatos) információra (vö. Croft–Cruise 2004: 225–90).

A funkcionális és a lineáris viszonyok összekapcsolásából, egységes reprezentációba illesztéséből a **szimbolikus viszony** fogalma következik. A viszonyok az új nézőpontból maguk is jelentészetűek: funkcionális (asszociációs) és formális (aktivációs) vetületük egyaránt van. A fogalom illusztrálására egy jól ismert példát érdemes felidézni: az *a piros alma* és az *az alma piros* szósorok a magyarban eltérő jelentést hordoznak, hiszen előbbiben attributív, míg utóbbiban predikatív szerepű melléknévvel találkozunk. Mindezt – a hétköznapi intuíciónak megfelelően – szimbolikus

viszonyok segítségével úgy fejezhetjük ki, hogy előbbi a jelző-jelzett szó, utóbbi pedig az alany-állítmány funkcionális viszonyt mutatja, amelyekhez a jelző + jelzett szó, illetve az alany + állítmány (pontosabban topik + komment) aktivációs minták kapcsolódnak.

A mondatot ezek után szimbolikus viszonyok hálózataként foghatjuk fel, amelyben többnyire az állítmány az asszociációs középpont, „körülötte” helyezkednek el a további mondatalkotó elemek. A viszonyhálózat aktiválása – jó esetben – valamilyen koherens, a beszélő és a hallgató számára kölcsönösen értelmezhető tapasztalat, szándék stb. közlését szolgálja. A kognitív nyelvészetben a fogalmi vagy másképp **megismerési tartomány** (*conceptual domain*) terminusával szokás utalni „a tapasztalat bármilyen koherens szerveződésére” („any coherent organization of experience”, Kövecses 2002: 4), illetve arra a „mentális sémára, tudáskeretre, mely egy központi fogalom körül a megismerésben hozzá rendeződő további fogalmakat tartalmazza” (vö. Tolcsvai Nagy 2006: 3). A tartomány ily módon nem elméleti primitívum, hanem a viszony fogalmából vezethető le: nem más, mint viszonyok hálózata. Az új modell egyik kiinduló feltevésésként rögzítsük, hogy ezentúl a mondatot is egy megismerési tartománynak (a mondatalkotó elemek⁴ közötti szimbolikus viszonyok hálózatainak) fogjuk tekinteni.

E két kulcsfogalom, a szimbolikus viszony és a megismerési tartomány bevezetése után a következő alfejezetben az állítmány funkcionális értelmezésére teszünk kísérletet. A további részletelemzések e kísérlet eredményein fognak alapulni.

3.2. Az állítmány és a mondat viszonya. A predikátum mint protoállítás

Az előző fejezetben rögzítettük, hogy az állítmány a mondat asszociációs középpontja: minden – az esemény valamely szereplőjét vagy körülményét kifejtő – bővítmény hozzá kapcsolódik („szintagmát alkot vele”). Ez egy fontos kérdést vet fel: hogyan viszonyul egymáshoz a középpontnak és a viszonyhálózat egészének a funkciója?

A hagyományos megközelítés szerint az állítmány mondatrész, azaz a **mondategész része**. Általános benyomás ugyanakkor, hogy a predikátum „másképp” része a mondatnak, mint az alany vagy a tárgy, hiszen ő maga teszi mondatá a mondatot – erre utal, hogy míg egy főnév csak elliptikus mondatot alkothat (3a), addig az ige mint prototipikus állítmány önmagában teljes mondat lehet (3b, 3c):

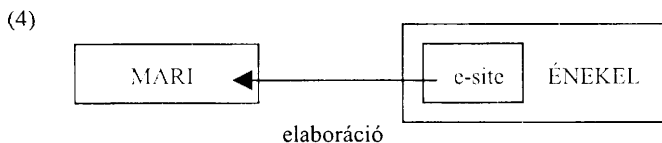
- (3) a) – Ki hívta meg Marit?) – *János* (hívta meg).
 b) *Havazik*.
 c) *Alszom*.

Azt az intuíciót, hogy az állítmánynak meghatározó s a bővítményekétől eltérő szerepe van a mondatok létrehozásában, a generatív nyelvészethez szoros szálakkal kötődő logikai szemantika a maga módján megfelelően érzékelteti: a predikátumot egy $\langle e, t \rangle$ típusú funktornak tekinti, amely valamilyen entitás (e) értékű individuumneve(ke)t vár el bemenetül, kimenete pedig egy igazságértékkel (t) rendelkező állítás. E megközelítés explicitté teszi, mi a különleges az állítmányban, de továbbra is rész/egész viszonyt tart fenn predikátum és mondat között: ahogyan a mondat mint szintaktikai egység részegységekből, összetevőkből épül fel a generatív elemzésben, úgy a jelentésben is elemi logikai szemantikai szimbólumok – individuumnevek, funktorok stb. – kombinációjából állítja elő a mondat (egy bizonyos szempontból jellemzett) szemantikai értékét.

⁴ Mint korábban utaltam rá, végső soron az elemek is asszociációkra vezethetők vissza – ennek ellenére az egyszerűbb kifejtés érdekében az *elem* terminust használok.

A következőkben egy másfajta, „szervesebb” megközelítést kívánok érvényesíteni, amely nem rész/egész, hanem – paradoxnak hangzó módon – egész/egész viszonyt posztulál állítmány és mondat között. Hasonlattal élve: az állítmány nem elemi építőköcka, amely további építőköckekkel kombinálva mondatot eredményez, hanem – a szervetlenről szerves szemléletre váltva – olyan **magmondat** vagy „mondatcsíra”, amelyből a teljes mondat „kinő”. (A viszonyhálózat-elméleti megközelítéshez mindez jól illeszkedik: a viszonyok, asszociációk fokozatos bonyolódása inkább egy egész differenciálódását, mintsem önálló részek integrálódását idézi fel, hiszen az elemek a mondatban csak egymáshoz képest kapnak helyet és szerepet, önmagukban, objektumokként nem.) Mint alább látni fogjuk, a predikátum funkcionálisan teljes értékű magmondatként való értelmezését mind elméleti, mind történeti alapon érdemes megfontolnunk; itt még csak annyit vetítenék előre, hogy az elemzésnek nemcsak kognitív szemantikai és nyelvtörténeti, hanem fontos pragmatikai vonatkozásai is lehetnek.

A kognitív nyelvészet egyik legnagyobb programadója és modellalkotója, Ronald Langacker az állítmány és vonzatai viszonyát úgy jellemzi (vö. Langacker 1987: 304, 324–7), hogy a vonzatok pusztán az állítmány szemantikai alstruktúráit fejtik ki, azaz például a *Mari énekel* mondatban az alany az ige egyik sematikus jelentéskomponensét „elaborálja”. Mindezt a (4)-es ábra illusztrálhatja (Croft–Cruse [2004: 281] alapján), amelyben az *e-site* (*elaboration site*, azaz kidolgozásra váró jelentésterület) jelzi azt a sematikus alstruktúrát, amelyet a mondat alanya kifejt. (A fogalom nem tévesztendő össze a generatív nyelvészet *extraction site* ’kiemelési hely’ terminusával, amely egy mozgatósi művelet kiindulópontjára utal; az ábrában a nyíl sem mozgatót, hanem egy szemantikai viszonyt jelez.)

Bár Langacker elemzéseiben a komponensek kompozitumszerkezetté váló fokozatos összeépülésére, az ige sematikus alstruktúrája és a főnév jelentésprofilja közötti kölcsönös megfelelésekre (korrespondanciákra) helyezi a hangsúlyt, s a főnevet bizonyos szempontból autonómnak tekinti (mivel a neki megfelelő fogalom nem előfeltételez más fogalmakat), az ige és a mondategész felől nézve egy radikálisabb értelmezést is megfogalmazhatunk: a főnév eszerint annak a szemantikai viszonyoknak köszönheti mondatbeli létét és szerepét, hogy kidolgozhatja egy egészesleges igei természetű fogalom, sematikus mondat valamely alstruktúráját.⁵

Hogy ennek az értelmezésnek a történeti megalapozása is mennyire lehetséges, azt Havas (2003) gondolatmenete mutatja, aki a ragozott igeről a következőképpen ír: „A *verbum finitum* [...] ősi jelenség. Voltaképpen nem egyéb, mint egy ősi mondat, amelyben az igei jelentés képviseli a predikatívítást, a személyvégződés pedig a nominális szintagmát – elvont névmási fokon. A névmás a legősibb névszói szófaj, s – téves képzeteket sugalló elnevezése ellenére – voltaképpen nem ő helyettesíti a főnevet, hanem ellenkezőleg. Szigorúan történeti szempontból egy olyan mondatban, mint *a kutyák ugatnak*, nem – ahogyan közönségesen véljük – az igei állítmány van egyeztetve az alannal, hanem éppenséggel fordítva áll a dolog. Az *ugatnak* agglutinálódott névmásai révén – tehát ősi alakulatként – már tartalmazza a 3. személyű alanyt és a többes számot (*-n* és *-k*), a *kutyák*

⁵ Vö. Langacker (1987: 279): „One way to think of correspondances [...] is to view them as a record of the distortions engendered by dissociating an integrated scene into separately symbolized chunks of conceptual content”. (Kicsit egyszerűsítve: „Az egyik módja, ahogyan a megfelelésekről gondolkodhatunk, hogy egy egységes jelenet külön-külön szimbolizált jelentéstömbökké való széttagolásának nyomát lássuk benne”).

ezt tulajdonképpen csak értelmezi, konkretizálja. Így *verbum finitum* esetén történetileg a leegyszerűsőbb »tőmondat« is alárendelő (pontosabb lenne azt mondani: fölrendelő) szerkezetű: magva egy ősi mondat, amelyet körülölel és magába foglal a mondatelv egy fiatalabb, kiteljesült keretsémája” (17). Bár Havas hangsúlyozza a „szigorúan történeti” szempontot, szemléletmódja jól összeegyeztethető az iménti kognitív szemantikai értelmezéssel, s így nemcsak a nyelv korai szakaszára, hanem a mondatszerveződés mai állapotára is vonatkoztatni lehet.

A kognitív szemantika és a nyelvtörténet szempontjait egy pragmatikai dimenzióval érdemes kiegészíteni. Ha ugyanis elfogadjuk az állítmány magmondatként való értelmezését, akkor választ kell adnunk arra a kérdésre is, hogy milyen pragmatikai értéke, illokúciója lehet ennek a (történeti és funkcionális értelemben elsődleges) mondatalakulatnak. Úgy tűnik, a legcélszerűbb megoldás, hogy a predikátumban mint magmondatban egy **protoállítást** lássunk, azaz az állítmány kijelentő funkciójából induljunk ki. Ezt sugallja már az etimológia is (hiszen a *predikátum* szó a latin *predicare* ’állítani’ ige származéka), de ami fontosabb, több funkcionális és formai érvet is felsorakoztathatunk a döntés mellett. Funkcionális szempontból a kijelentő mondatoknak a megismerésben betöltött központi szerepére, ebből következő nagy nyelvhasználati gyakoriságára, gazdag és árnyalt grammatikai részrendszerére (Givón 2001: 287) hivatkozhatunk; formai érvként pedig többek között a kijelentő mód morfológiai és szintaktikai jelöletlenségének univerzális tendenciáját emelhetjük ki, valamint azt, hogy a mondattagadás a legtöbb nyelvben a predikátum tagadásaként valósul meg (a tagadószó az állítmány közvetlen környezetében s nem a mondat legelején vagy legvégén helyezkedik el), és ez a predikátum kijelentő magmondat értékével függhet össze.

A pragmatikai szempont beemelése az elemzésbe azért lehet jelentős, mert mint a következőkben megkísérlem kimutatni, a predikátum protoállításként való felfogása kulcsot adhat – több-elemű állítmány esetén – az állítmányon belüli aktivációs minták megértéséhez, s a teljes mondat mint keretséma különféle viszonyainak, műveleteinek jellemzéséhez is.

Az alábbiakban a magyar szórendhez fordulva az egyszerűség kedvéért kizárólag igeekötő⁶ + ige mintázatú igei állítmányokkal foglalkozom. A következő kérdésekre keresem a választ: 1. Milyen szerepe lehet az igeekötőnek a predikátumban? 2. Milyen szerepe lehet a jelöletlen, pszicholingvisztikai kísérletekkel igazolható módon legjobban elsáncolt (Pléh 1998: 125–7) igeekötő + ige aktivációs minta megfordulásának, az inverzióknak?

Az igeekötő grammatikai szerepét a generatív elemzések elsősorban az aspektusjelölésben látják, amely legelvontabb formában a *meg-* perfektiváló szerepében érhető tetten (*ir – megir*). Az aspektuális funkció tágabb értelmezésébe beletartoznak mindazon igeekötők is, amelyek az esemény térbeli vagy időbeli végpontját jelölik (*megy – kimegy*). A generatív elemzések (pl. É. Kiss 2002) gyakran olyannyira az aspektusjelölést tekintik elsődlegesnek, hogy az összetevős szerkezetbe is felvesznek egy AspP összetevőt, aspektuális csoportot, s ennek specifikálójában kap helyet az igeekötő.

Kétségtelennek látszik azonban (s ezt a generatív nyelvészek is elismerik), hogy az igeekötő szerepét ez a jellemzés nem meríti ki: utalhatunk itt többek között az idiomatikus, „nem kompozicionális” igeekötőhasználatra (*riúg – beríúg*), valamint arra a tényre, hogy az igeekötő az ige vonzatkeretét is hajlamos megváltoztatni (*úszik – leússza a távot*). Gondolatmenetem szempontjából ennél is fontosabb (5b), amely megmutatja, hogy az igeekötő egymagában is „felelős lehet” a teljes mondatért:

- (5) a) *Meghívtad Marit tegnap?*
b) *Meg.*

⁶ A generatív elemzés szerint az igeekötők az igemódosítók kategóriájának egyik alosztályát alkotják; a másik főbb csoportot az olyan pusztá főnévi igemódosítók képviselik, mint például a *fát vág*, *moziba megy* kifejezések ige előtti tagja. Jelen tanulmányban sem a pusztá főnévi igemódosítókkal, sem az állítmány rokon típusaival (pl. névszói állítmányokkal) nem foglalkozom – ennek ellenére általánosításaim döntő többsége alkalmazható lesz ezen állítmánytípusokra is.

Vizsgáljuk meg kicsit közelebbről ezt a példát! Az (5b) mondat funkcionális alternatívája mind a teljes mondatnak (*Meghívtam Marit tegnap*), amely természetesen pragmatikai okokból itt nem jöhet szóba, mind az igekötős ígének mint állítmánynak (*Meghívtam*), mind az egyszerű mondatciónak (*Igen*). Ezek a kifejtettség mértéke szerint egy láncolatba rendezhetők: teljes mondat > predikátum (igekötős ige) > igekötő > mondatzó. Meglátásom szerint az igekötő ilyen használatára egy önálló funkciónak tekintendő – ahhoz hasonlóan, ahogyan az angol *have* perfektíváló segédigét sem az aspektusjelölő szerepe teszi képessé arra, hogy – az angolban kötelező alannyal együtt – önálló válaszmondatként szolgáljon (vö. [6b]), hiszen az aspektusjelentés nélküli *do* is elvégzi ugyanezt (7b)-ben:

(6) a) *Have you invited Mary?* ('Meghívtad Marit?')

b) *I have.* ('Igen.')

(7) a) *Do you like Mary?* ('Szereted Marit?')

b) *I do.* ('Igen.')

Előzetes hipotézisem e példák alapján az, hogy a magyar igekötőnek – a generatív elemzésekben mellőzött, de a javasolt új állítmányértelmezéshez jól illeszkedő – sajátos funkciója a **predikátum mint protoállitás érvényességének fenntartásával** függ össze. (Úgy is fogalmazhatunk, hogy a predikátum egy implicit „igen”-t tartalmaz – mely a mondatzóban válhat explicitté⁷ –, s e funkció társul az igekötővel.) A következő példasorokból kiderül, hogy e szerepet az igekötő nemcsak önálló válaszmondatként töltheti be, hanem különféle konstrukciókban az állítmányon belüli sorrendi helyzetével is kifejezi: ige előtti elhelyezkedése a protoállitás érvényességét és jelentőségét⁸ implikálja, amíg a fordított aktivációs minta ezek csökkenésével járhat együtt.⁹

A hipotézis igazolására az alábbiakban mondatpárok tagjait hasonlítom össze. Elsőként nézzük a következő példát:

(8) a) *Menyien eljöttek!*

b) *Menyien jöttek el?*

A generatív elemzések – mint legutóbb Lipták (2006) – a kétféle mondat közötti szórendi különbséget azzal magyarázhatják, hogy míg (8b)-ben a kérdőszó különféle szintaktikai elvek, műveletek következményeként fókuszpozícióba kerül, addig a felkiáltó szerepű kérdőszó (8a) egy másik

⁷ Az eldöntendő kérdésre adott válasz mellett az implicit *igen* explicitté válására további példa a kontrasztív topikos, ellentétező mondat: *Marit nem hívta meg János, Klárit viszont igen.*

⁸ Az érvényesség és a jelentőség fogalmának pragmatika-elméleti megalapozásához Grice (1975 [1997]) nevezetes társalgási maximáira utalhatunk, különösen a következőkre: „Ne mondj olyat, amit hamisnak hiszel”, „Annyira légy informatív, amennyire az adott kommunikációs célok megkövetelik”, „Légy releváns”, stb. Grice szerint amikor kommunikálunk, akkor ilyen és hasonló implicit elvárásokkal élünk egymással szemben, amelyek központi szerepet játszanak a nyelvhasználatban mint együttműködésben. Ha elfogadjuk ezen maximák létét, akkor természetesnek tarthatjuk, hogy a beszélők adott esetben jelezni kívánják egy kifejezés érvényességének, jelentőségének, relevanciájának csökkenését.

⁹ Természetesen ezzel nem állítom azt, hogy minden igekötő-hátravetésnek ez a funkciója, például a folyamatos szemléletű (*Mentem már fel a lépcsőn, amikor visszahívtak*) és a határozatlan előidejű igealakok (*Mentem már fel a lépcsőn – és így tudom, milyen rozoga*) esetében az igekötő aspektuális szerepéből érdemes kiindulni (a példák forrása Varga 1982: 165). Előbbi példa a semleges, utóbbi a nem semleges mondatok kategóriájához tartozhat, de a továbbiakban nem foglalkozom velük.

helyet foglal el a mondat bal perifériáján.¹⁰ A jelen tanulmányban egy egyszerűbb funkcionális magyarázatra nyílik lehetőség, amelyhez összetevős szerkezetet és mozgatósi szabályokat sem kell feltételeznünk.

A predikátumnak a fejezet elején javasolt értelmezése szerint mindkét mondatot mint megismerési tartományt és viszonyhálózatot az *Eljöttek* protoállításból bonthatjuk ki. A (8a) felkiáltó mondat a protoállítás érvényességét fenntartja, hiszen voltaképpen azzal a kijelentéssel egyenértékű, hogy *Sokan eljöttek* – attól csak abban különbözik, hogy a tapasztalt tényállást a beszélő meglepetéssel nyugtázza. Más a helyzet (8b) esetében, amely kérdő beszédaktust valósít meg, így a protoállítás érvényessége szükségképpen (és jelentősen) csökken. Mint a két példa megmutatja, az igekötő sorrendi helyzete erős korrelációt mutat a protoállítás érvényességével: az egyenes sorrend azt jelzi, hogy a beszélő fenntartja a protoállítás érvényességét, míg az inverzió ezzel ellentétes tendenciára utal.

Itt kell egy rövid kitérőben megemlítenünk azt a tényt, hogy az eldöntendő kérdések a magyarban többnyire egyenes szórendet mutatnak (*Meghívtad?/Meghívtad-e?*), holott a protoállítás e mondatokban sem marad érvényes. E látszólagos probléma kezelésére két, egymást kiegészítő megoldás is szóba jöhet. Az egyik, hogy az aktivációs sorrend csak az egyik lehetséges jelölője, markere a protoállítás érvényessége csökkenésének, s a magyar eldöntendő kérdésekben ugyanezt a szerepet elégségesen ellátja az emelkedő-eső intonáció, illetve – a második kérdéstípusban – a kérdő partikula. A másik lehetséges megoldás arra hivatkozunk, hogy a kérdés aktivációs mintája mintegy megelőlegezi a (többnyire preferált) pozitív választ, felkínálja az *Igen* lehetőségét – ugyanez a valamilyen szereplőre vagy körülményre rákérdező kiegészítendő kérdésekben természetesen nem lehetséges (**Mennyien eljöttek?*), hiszen ott a válaszlehetőségek között nem szerepel az *Igen*.

Térjünk át egy újabb mondatpárra:

- (9) a) *Néha meghívom Marit.*
 b) *Ritkán hívom meg Marit.*

A generatív elemzés a logikai szemantika kategóriáival közelíthet a problémához: megállapíthatja például, hogy a *néha* egzisztenciális olvasatot implikál ('van olyan eset, hogy meghívom Marit'), így hatóköri okokból máshol helyezkedik el, mint a más monoton csökkenő (pontosabban „nem monoton növekvő”, vö. Kálmán [szerk.] 2001: 64) kvantorokhoz hasonlóan fókuszpozíciót elfoglaló *ritkán*. A megoldás az adott elméleti kereten belül elegáns, de mint látni fogjuk, egy egyszerűbb – a nyelvet nem absztrakt formulák világában, hanem a nyelvhasználattal való szoros összefüggésben kezelő – funkcionális magyarázat ismét lehetséges.

Induljunk ki abból, hogy a két mondat „deskriptív tartalma” hasonló: a beszélő azt állítja (vagy implikálja stb.), hogy a vele és Marival mint szereplőkkel lezajló meghívási esemény alacsony gyakorisági fokon valósul meg. Mi indokolhatja az eltérő szórendet? A két mondat közötti funkcionális különbség meglátásom szerint abban áll, hogy a beszélő mennyire tartja fenn a protoállítás (*Meghívom*) érvényességét és jelentőségét: azt hangsúlyozza-e, hogy *p* megtörténik (még ha csak *n*-szer is), vagy pedig korlátozni kívánja a propozíció érvényességét (csak *n*-szer történik meg *p*). Ismét igazolódik a hipotézis, bár ezúttal kicsit másképpen: míg (8b)-ben beszédaktusváltás, addig (9b)-ben a beszélői elkötelezettség kisebb mértéke okozza a protoállítás redukcióját.

Az ímént az eldöntendő kérdésekkel kapcsolatban említettem, hogy a morfológiai vagy intonációs jelölés bonyolíthatja a helyzetet, szükségtelemné teheti az aktivációs minta megváltozását.

¹⁰ Az itt bemutatott kép egyelőre nem teljes: mint Lipták (2006) rámutat, vannak olyan felkiáltó mondatok is, amelyek (kötelezően vagy opcionálisan) inverziót mutatnak (pl. *De drága könyvet vettél meg!*). E jelenségre a 3.3. fejezet végén térek vissza.

Amikor morféma is jelzi a beszédaktusváltást (pl. felszólító vagy óhajtó mondatokban), akkor a szórend szerepe csak árnyaltabb formában érvényesül:

- (10) a) *Hívd meg!*
 b) *Meghívd, különben...*
 c) *Meghívod!*
- (11) a) *Bárcsak meghívná!*
 b) *Csak hívná meg!*

A felszólító mondatok részrendszerén belül (10a) mutatja a természetes (ilyen értelemben jellemtelen¹¹) megoldást, amely az inverzió révén kifejezi a beszédaktusváltást, a protoállítás érvényességének csökkenését. A (10b) és (10c) mondatok fokozatosan közelítenek a kijelentő beszédaktushoz kötődő nyelvi formához: előbbiben az egyenes szórend és a felszólító mód „feszültsége” fenyegető céllal jár, míg utóbbi – a beszélő hatalmi pozíciójából fakadóan – szinte szuggerálja, megvalósult tényként konceptualizálja a hallgatótól elvárt cselekvést.

Az óhajtó mondatok esetében a feltételes módjel és az „óhajtó partikula” (*bárcsak*, illetve *csak*) konkurál a szórendi jelöléssel. E példákban az aktivációs minta szerepe az, hogy kifejezheti a beszélő reményének, az elképzelt tényállás bekövetkeztében való hitének mértékét. Az eredeti hipotézist igazolja, hogy ezúttal is az egyenes szórend implikálja a protoállítás – 'X meghívja Y-t' – érvényességét (a benne foglalt esemény valószínűségét), amíg az inverzió ennek kisebb mértékét fejezi ki.

A példákban egy általánosabb érvényű, a teljes mondatra mint keretsémára is alkalmazható következtetést vonhatunk le. Úgy tűnik, a predikátummal viszonyban álló kifejezések kétféle műveletet valósíthatnak meg: vagy megtartják, vagy csökkentik a protoállítás érvényességét és jelentőségét (eltekintve most az egyéb markerek, így a morfológia és az intonáció szerepétől). Például a felkiáltó szerepű kérdőszó (8a) **megtartó**, amíg a kérdő funkciójú kifejezés (8b) **csökkentő műveletet** végez a protoállításon. A következő két alfejezetben ezt a szempontot teszem meg a semleges, illetve a nem semleges mondatok elemzésének alapjául.

3.3. A semleges mondat mint megismerési tartomány. Megtartó műveletek

A mondatot az új modell értelmében megismerési tartományként funkcionáló, egy protoállítás köré kiépülő asszociációs hálózatnak tekintettük: koherenciáját a jelentésképzés tapasztalati alapja biztosítja, míg az elméműködés alacsony szintű folyamatainak, az implementációnak a szintjén rutinizált asszociációs és aktivációs minták formájában létezhet. E szemléletből következően a mondatot jellemezhetjük a) **funkciója**, azaz a megismerésben betöltött szerepe szerint, b) a **viszonyhálózat jellege**, például a kapcsolatok relatív erőssége szerint, c) a protoállításon elvégzett **műveletek típusa** szerint (megtartó, illetve csökkentő műveletek).

E három szempont együttes alkalmazása két, aránylag jól elkülönülő mondatípust eredményez, amelyek a szakirodalom semleges, illetve nem semleges mondat kategóriáival esnek egybe (vö. Kál-

¹¹ A természetes nyelvelmélet kétféle jelöltségfogalmat különböztet meg: az egyik a jellel való ellátottsággal, a másik pedig a természetességgel függ össze (vö. Ladányi 1999). A felszólító mondatok inverziója a jellel való ellátottság szempontjából jelölt megoldás (ha az egyenes szórendet tekintjük alapbeállításnak), a felszólító mondatok részrendszerén belül éppen ezért azonban különleges funkciót fejezhet ki, ha mégis egyenes szórendet tapasztalunk.

mán 1985a, b). Ebben az alfejezetben a semleges mondatípussal foglalkozom, amelyet a következő mondatok tagjai illusztrálnak:

- (12) a) *'János 'tegnap 'elutazott 'Párizsba.*
 b) *'János 'elutazott 'tegnap 'Párizsba.*
 c) *'Tegnap 'elutazott 'János 'Párizsba.*
 d) *'Elutazott 'tegnap 'Párizsba 'János.*

Mi jellemző ezekre a mondatokra? A funkciót, megismerésben betöltött szerepet tekintve az, hogy a beszélő egy elemi jelenetet konceptualizál bennük, egyúttal kijelentő beszédaktust valósít meg. Ami a második szempontot illeti, joggal tehetjük meg azt az általánosítást, hogy a magyar semleges mondatokban az elemek **közel azonos kapcsolaterősséggel** viszonyulnak az állítmányhoz mint asszociációs középponthez, ebből ugyanis két alapvető, a szakirodalomból jól ismert empirikus tény következik. Az egyik a mondatípusra jellemző viszonylag szabad szórend (a mondatalkotó elemek összes permutációja lehetséges, aránylag csekély funkcionális különbséggel), a másik pedig a mondatbeli hangsúlyok egyenletes eloszlása (mindegyik kifejezés megőrzi szóeleji hangsúlyát, vö. Varga 1982: 165). A viszonyhálózat-elméleti modellből mindez természetesen következik, hiszen azonos kapcsolaterősségek esetén a beszélő többé-kevésbé szabadon választhatja meg azt az aktivációs pályát, amelyet a mondat létrehozásakor bejár, s e közben egyik kifejezésre sem esik különleges nyomatek a többi rovására. Végül tanulságos a harmadik szempont alkalmazása is: úgy tűnik, a semleges mondatra jellemző műveletek mind megtartó jellegűek, azaz nem csökkentik a predikátum mint protoállítás érvényességét – ebből következően erre a mondatípusra (a folyamatos szemlélet kivételétől eltekintve) nem jellemző a fordított szórend.

A továbbiakban a semleges mondatokban előforduló legfontosabb műveleteket veszem sorra, amelyek az elemek közötti szimbolikus viszonyokként (vö. a 3.1. fejezetet) képzelhetők el. A legalapvetőbb viszony az állítmány és a bővítmények között áll fenn: úgy tűnik, jelöletlen esetben a bővítmények a predikátum mögött foglalnak helyet:

(13) **Állítmány-bővítmény szimbolikus viszony**

Funkció: a bővítmény elaborálja a predikátum egyik szemantikai alstruktúráját (vö. Langacker 1987)

Sorrend: állítmány + bővítmény(ek)

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a legtöbb mondatban ilyen aktivációs sorrenddel találkozni (pl. *Elutazott tegnap Párizsba János*), vagy hogy ez volna a magyar mondat alapszórendje. (13) csupán arra utal, hogy ha az állítmány a relative legprominensebb elem, rá esik „a figyelem kiinduló fókusza” (Langacker 2000: 23), akkor ezt a sorrendet tapasztaljuk. Szinte minden magyar mondatban, így a semleges mondatok többségében is azonban először az esemény valamely szereplőjére vagy körülményére irányul kezdetben a figyelem, megkönnyítve az előzetes tudás mozgósítását és így az új információra való felkészülést. Ez lehet a topikalizáció szimbolikus viszonyának alapja:

(14) **Topik-komment szimbolikus viszony**

Funkció: a figyelem kiindulópontjául szolgáló szereplők / körülmények kiemelése

Sorrend: topik + komment

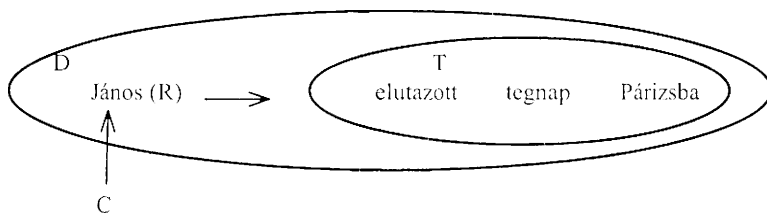
Az a tendencia, hogy a diskurzusprominens elemek a mondat bal perifériájára kerülnek, számtalan nyelvben dokumentálható, s pszicholingvisztikailag messzemenően motivált: a periféria nagyobb feltűnőségéből, a feldolgozás szempontjából kitüntetett státuszából következik (vö. Aitchison 1987).

A topikalizáció szimbolikus viszonyából érthetővé válik, hogy a (12)-es mondatok közül miért az első kettő hangzik a legtermészetesebben (*János tegnap elutazott Párizsba*, illetve *János elutazott tegnap Párizsba*): az esemény szereplői és körülményei közül *János* (mint ember, alany és Ágens) a legprominensebb. A mondathatározói szerepű *tegnap* (12a)-ban szintén topiknak tekinthető, hiszen a mondat „arról szól”, hogy mi történt Jánossal tegnap, s nem például arról, hogy mi érvényes János és Párizs viszonyára (ellentétben a *János Párizsba még sohasem utazott* mondattal).

Érdeemes azonban egy kicsit jobban is körüljárnunk a topikfunkció értelmezését. A magyarra vonatkozó generatív elemzések (pl. Szabolcsi 1997, É. Kiss 1998) általában úgy fogalmazzak, hogy a topik a mondat „logikai alanya” (Simonyi [1905: 468] még „lélektani alanyról” beszélt!), s így – legalább a terminológia szintjén – feloldják a pragmatikát a logikában. Számunkra ez nem lehet járható út, ezért inkább – több lehetséges topikértelmezés közül – a bemutatott modellhez legjobban illeszkedő kognitív megközelítést, Langacker (2000) megoldását idézem fel.

A mondatot kognitív szemantikai szempontból Langacker is megismerési tartományként, egymással asszociált fogalmak együtteseként értelmezi. Ezen a tartományon belül a topik **referenciapontként** funkcionál: mentális hozzáférést biztosít egy propozícióhoz, amely a saját tartományán belül található (vö. Langacker 2000: 26). (Ez a propozíció – a tulajdonképpeni állítás – ugyanaz, mint amit hagyományosan kommentnek nevezünk, s a mondatbeli új információért felelős.) Az elemzést a következő ábrával szemléltethetjük – Langacker megoldásait adaptálva –, amely ezúttal (12b)-t jeleníti meg:

(15) A topik mint referenciapont

Az ábrán a C szimbólum utal a megismerő, konceptualizáló emberre (*conceptualizer*), aki a kognitív-funkcionális nyelvészet felfogása szerint nem „hagyható ki” a nyelvi jelentés megértéséből, hiszen ő az, aki a mentális reprezentációkat és a nekik megfelelő megnyilatkozásokat a maga nézőpontjából, szándékaival stb. létrehozza. A legtágabb, D-vel jelölt ellipsis maga a tagmondat mint megismerési tartomány; ezen belül R jelöli a referenciapontként funkcionáló topikot, *Jánost*. Ő lesz ezúttal a kiinduló fókusz a figyelemnek; rajta keresztül vezet az a mentális ösvény, amelyen a propozícióhoz mint célhoz (T, *target*) eljutunk. A referenciapont általában valamilyen entitásfogalom, de – mint (12a)-ban – a határozói kifejezések (pl. *tegnap*) is szerepet játszhatnak az új információ előkészítésében, a hozzá vezető mentális ösvény kialakításában.¹²

Ebben a szükségszerűen korlátozott kifejtésben még két, a semleges mondatához (is) kötődő viszonyra érdemes utalni. Az egyik bizonyos határozótípusokat, különösen a **módhatározókat** érinti, amelyek jellemzően a predikátum előtt foglalnak helyet; például (16a) egyértelműen jobban hangzik, mint (16b):

¹² A referenciapont fogalma nemcsak a topik, hanem más nyelvi jelenségek megértésében is fontos szerepet játszhat: például a birtokos szerkezetekben a birtokos lehet az a referenciapont, amelyen keresztül a birtokhoz eljutunk (vö. Tolcsvai Nagy 2005c). A topikhoz képest annyi a különbség, hogy ezúttal nem egy propozíció, hanem egy másik entitás a cél, amelyhez mentális hozzáférést kell biztosítani.

- (16) a) $\text{topik Péter} \llbracket \text{komment} \textit{ügyesen megoldotta a feladatot.}^{13}$
 b) $\text{topik Péter} \llbracket \text{komment} \textit{megoldotta a feladatot ügyesen.}$

E jelenség valószínűleg azzal függ össze, hogy a módhatározó szoros szemantikai kapcsolatban áll az igével: ahhoz hasonló viszonyban áll vele, mint a jelző a jelzett szóval (vö. *ügyes megoldás*). A másfajta – például időre vagy helyre utaló – határozókkal ellentétben itt nem csupán külső körülményre, hanem magára az igével jelölt folyamatra, annak minőségére utal az adverbium, s ezt ikonikusan jelezheti a megelőzési és közelségi viszony.

Végül ki kell emelni a megtartó műveletek közül a **pozitív kvantifikációt**, amelyet például a *sokan*, a *mindenki*, a *többször is* és a *mindig* kifejezések hajthatnak végre a mondatban. E művelet szerepét abban láthatjuk, hogy – miközben fenntartja a protoállítás érvényességét – meghatározza ennek az érvényességnek a mértékét valamilyen számszerűsíthető dimenzió mentén. A pozitív kvantorok topikszerepet is betölthetnek (ilyenkor inkább lehorgonyzó, mintsem mértékkijelölő funkciójuk van), sőt az állítmány mögött is elhelyezkedhetnek, de jellemzően a komment élén töltik be mértékkijelölő szerepüket:

- (17) a) *Sokan eljöttek.*
 b) *Mindenki eljött.*
 c) *Többször is eljöttek.*
 d) *Mindig eljöttek.*

E pozitív kvantorokban van valami inherensen kontrasztív, de ez nem valódi szembeállítás, hanem inkább kiegészítése, bővítése a beszédelőzményben feltételezetteknek ('nemcsak, hanem ... is' jelleggel). A kontrasztnak ezt a típusát **skaláris kontrasztnak** nevezhetnénk: szerepe, hogy egy képzeletbeli skálán megtoldja (az elvárt vagy megismert mértékhez képest) a protoállítás érvényességét. Például (18a, b)-ben a *kevesen*hez képest jelentősen elmozdul a predikátum érvényességi foka, olyannyira, hogy immár egyenes szórendet tapasztalunk:

- (18) – *Kevesen jöttek el.*
 a) *Tévedsz, "sokan eljöttek.*
 b) *Tévedsz, "mindenki eljött.*

Míg azonban ilyesfajta skaláris kontrasztot minden pozitív kvantor jelezhet (tő- és sorszámnevek csak az *is* partikula használatával, pl. *Hárman is eljöttek, A harmadik is eljött*), a **poláris kontraszt** két altípusa bonyolultabb képet eredményez:

- (19) – *Kevesen jöttek el.*
 a) *Tévedsz, "sokan jöttek el.*
 b) *Tévedsz, "mindenki eljött / *jött el.*
- (20) – *Mindenki eljött.*
 a) *Tévedsz. Csak "sokan jöttek el, de "nem mindenki.*
 b) *Tévedsz. *Csak "mindenki jött el, de "nem mindenki.*

A (19)-ben bemutatott altípus a (18)-as példákra emlékeztet, attól csak egy apró mozzanatban tér el: ezúttal nem az érvényességi skála megtoldása, hanem a skála két különböző értékének szem-

¹³ A példákban a \llbracket szimbólum tartományhatárt jelez, nem két mondattani „összetevő” határát, mint a generatív elemzésekben.

beállítása valósul meg. Ezt **értékelő szembeállításnak** nevezhetjük, hiszen a *kevesen* mint lehetséges konceptualizáció és a *sokan* mint lehetséges konceptualizáció kerül poláris kontrasztba az értékelés síkján (az egyik a beszélő szerint jobban megfelel a valóságnak, mint a másik). Ha a skaláris kontrasztra a 'nemcsak, hanem ... is' kognitív séma volt a jellemző, akkor az értékelő szembeállításra a 'nem, hanem'. (A tő- és sorszámnevek hangsúlyos helyzetben mindig értékelő szembeállítást fejeznek ki, vö. *Hárman jöttek el, A harmadik jött el.*) A *mindenki* ugyan kompatibilis a poláris kontrasztnak ezzel a fajtájával, de – feltehetően azért, mert a protoállítás abszolút, teljes körű érvényességét fejezi ki – ilyenkor is egyenes szórenddel találkozunk, vö. (19b). A (20)-as példák egy másik altípust, a **kirekesztő szembeállítást** illusztrálják: a *sokan* használata ilyenkor a szóbajöhető személyek halmazán belül profilál egy részhalmazt, kizárva annak komplementerét (20a). A poláris kontrasztnak e típusával az univerzális kvantor *mindenki* természetesen nem egyeztethető össze (20b). A kirekesztő szembeállítás sémája: 'igen, de'.¹⁴

Mint e példák megmutatják, a poláris kontraszt – a skalárisal ellentétben – hajlamos inverziót kiváltani a mondatban.¹⁵ Ez ismét korábbi hipotézisünket igazolja, a szembeállító mozzanat is csökkenti ugyanis a protoállítás érvényességét, hiszen azt implikálja, hogy a predikátum csak egy bizonyos módon, bizonyos személyekre stb. érvényes. Ezzel azonban át is léptük a fejezet előre kijelölt határait, s immár a nem semleges mondat tartományában járunk.

3.4. A nem semleges mondat mint megismerési tartomány. Csökkentő műveletek

A semleges mondatról tett általánosításokból egyenesen következik egy másik mondat típus lehetősége, amelyben a) funkcionális szempontból nem (feltétlenül) egy elemi jelenet konceptualizációja a meghatározó, b) a kapcsolaterősségek között nagyobb különbségeket tapasztalunk, ezért kötöttebb a szórend és nagyobbak a nyomatékbeli különbségek, c) előfordulnak a protoállítás érvényességét csökkentő műveletek is.

Az optimalitáselméleti elemzésben két olyan mondatnemi műveletről esett szó, amelyek most a csökkentő műveletek közé tarthatnak. Az egyik a generatív elemzés „fókuszképzés” fogalmát felváltó pragmatikai típusjelölés, a másik pedig az általam igazságoperátoroknak nevezett elemek (pl. a kérdőszó *miért* és a tagadószó *nem*) műveletei. Ezúttal mind a pragmatikai típusjelölés értelmezésére, mind a típusjelölők és az igazságoperátorok kategóriájának egymáshoz képesti viszonyára új megoldást javasolok, összhangban a tanulmány eddigi gondolatmenetével.

Nézzük először azon példákat, amelyekben a generatív elemzés a szerkezeti fókusz eseteit látja:

- (21) a) *KIT hívott meg János?*
 b) *MARIT hívta meg János.*
 c) *RITKÁN hívja meg János Marit.*

¹⁴ Rokon típus a megengedő-kirekesztő szembeállítás: *Sokan eljöttek ugyan, de nem mindenki.* Itt a beszélő határozottabban elismeri az érvényesség egy viszonylag jelentős fokát, így egyenes szórenddel találkozunk.

¹⁵ Itt térhetünk vissza a felkiáltó mondatok korábban érintett problematikájához. Úgy tűnik, a felkiáltó mondatokban az inverzió azzal korrelál, hogy skaláris vagy poláris jellegű-e a felkiáltásban rejlő kontraszt. Ezt úgy ellenőrizhetjük, hogy megvizsgáljuk az opcionális inverziót tartalmazó mondatokat, például *Hány könyvet megvettél!* ↔ *Hány könyvet vettél meg!* (Lipták 2006: 351). Bár a két mondat között csak árnyalatnyi a különbség, az előbbi mintha inkább csak a könyvek nagy mennyiségét profilálná ('nemcsak ezt vetted meg, hanem azt is, meg amazt is'), de ehhez nem társít értékelést valamilyen mércéhez képest, amíg utóbbi erősebben érzékelteti, hogy a beszélő szerint kevesebb könyvet kellett volna megvennie az illetőnek, ily módon a *kevés* és a *sok* nemcsak skaláris, hanem poláris kontrasztba is kerül egymással. A kötelező inverzió esetei még egyértelműbb poláris kontrasztra utalnak, vö. *De drága könyvet vettél meg!*, **De drága könyvet megvettél!*

Szórendi és prozódiai szempontból a példák egyértelműen belcillenek a nem semleges mondatról kialakított előzetes képbe: az ige elé kötelezően egy-egy nyomatékos elem kerül, amely kiírja, de legalábbis csökkenti az utána következő elemek hangsúlyát (vö. Varga 1982, Kálmán 1985b, Kálmán C. et al. 1989).

Mint az optimalitáselméleti tanulmányban kimutattam, a Szabolcsi (1980)-tól eredeztethető standard generatív fókuszértelmezés – amely a kimerítő vagy kizáró azonosítás fogalmára épül, így az igazságfeltételes szemantika és a logikai szerkezet kategóriáit vetíti a mondatra – a fókuszált elemtípusoknak csak egy részét (az idézett példák közül (21b)-t) képes motiválni, a kérdő és a negatív fókuszra nem nyújt természetes magyarázatot. Ezért azt a javaslatot fogalmaztam meg, hogy a fókuszképzést inkább a mondat használati értékével, pragmatikai típusával hozzuk összefüggésbe – e funkció mibenlétét azonban legfeljebb csak körülírtam. Jelen tanulmányban (az új predikátumértelmezés következtében) a típusjelölő funkcióját pontosabban fejzegetjük ki: a háromféle elemtípus három különböző módon csökkenti a predikátum mint protoállítás érvényességét.

A 3.2. fejezetben esett szó a kérdő és a negatív típusról: előbbi beszédaktusváltással, utóbbi a protoállítás iránti beszélői elkötelezettség csökkenésével jár, amelyet az állítmány elemeinek inverziója jelez. Az azonosító típus magyarázatában az előző fejezet végéhez kanyarodhatunk vissza: akárcsak (19, 20)-ban a (nem univerzális) pozitív kvantor, a (21b)-ben szereplő ige előtti kifejezés is poláris kontrasztot valósít meg: arra utal, hogy a szóban forgó lehetőségek közül **éppen** Marira érvényes a protoállítás, és nem valaki másra, akire gondolni lehetett (értékelő szembeállítás – ez különösen kiegészítendő kérdésre adott válaszban gyakori) vagy pedig **csak** őra és másokra nem (kirekesztő szembeállítás – ez többnyire az első funkció következménye). Célszerű mindezt egy további szemponttal is kiegészíteni: a *MARIT hívta meg János* mondat nyomatékos eleme voltaképpen egy új, **azonosító predikátumot** képvisel ('Akit János meghívott, az MARI', vö. É. Kiss 2006), s ebből is könnyen levezethetjük a protoállítás redukcióját. Összefoglalásul: a beszédaktusváltás és a megszorító elemek használata mellett a poláris kontraszt, valamint ezzel összefüggésben egy azonosító predikátum megjelenése is csökkentheti a predikátum mint protoállítás érvényességét.

A pragmatikai típusjelölés fogalma mellett már az optimalitáselméleti elemzésben több érvet felhoztam, s bár az új modellben az értelmezés módosult, a terminust továbbra is fenntarthatónak vélem. A *pragmatikai* jelző azért indokolt, mert a kérdezés, a kontrasztív azonosítás és a megszorítás funkciói egyaránt (bár kicsit eltérő mértékben) pragmatikai fogalmakkal – illokúció, elkötelezettség stb. – állnak szoros kapcsolatban, a *típus* kifejezés pedig megfelelően magyarázhatja, hogy a (21a, b, c)-ben megjelenő nyomatékos elemek nem fordulhatnak elő egyszerre az állítmány előtt (**típusunicitás**), vö. **KIT JÁNOS hív meg?*, **KIT RITKÁN hív meg János?*

Az optimalitáselméleti modellben éppen a típusunicitás feltételezett követelménye volt az egyik fő indok arra, hogy egyes kérdő, illetve megszorító elemeket ne tekintsek típusjelölőnek (*miért*, *nem*, *sohasem* stb.). Mint az alábbi példák megmutatják, a *miért* és a *nem* nemcsak az ígét (22a, b) hanem az azonosító típusjelölőt (22c, d) is megelőzheti – ennek vélhető oka, hogy ezek az elemek a mondat mindkét lehetséges predikátumán műveletet hajthatnak végre:

- (22) a) *MIÉRT hívta meg János Marit?*
 b) *NEM hívta meg János Marit.*
 c) *Miért MARIT hívta meg János?*
 d) *Nem MARIT hívta meg János.*

Ugyanerre más kérdő, illetve megszorító elemek nem képesek:

- (23) a) **Mikor MARIT hívta meg János?*
 b) **Ritkán MARIT hívta meg János.*

Jelen tanulmány gondolatmenetének, valamint a kognitív-funkcionális háttérelmélet feltevéseinek értelmében nem szükséges, sőt nem is érdemes szigorú határt húznunk a pragmatikai típusjelölők (21)-ben bemutatott fajtája és az optimalitáselméleti modellben igazságoperátoroknak nevezett *miért*, illetve *nem* (valamint a *semre* végződő kifejezések) között. A két csoport egyaránt csökkentő műveleteket valósít meg, ráadásul nagyon hasonló alapon (ami a kérdést és a tagadást illeti). A lényeges különbség inkább csak abban áll, hogy a *miért* és a *nem* – több más kérdő és megszorító elemmel ellentétben – szimbolikus viszonyban állhat az azonosító típusjelölővel is.

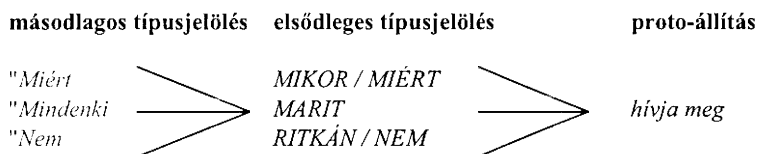
Az új elemzés jól illeszkedik az állítmányközpontú, viszonyalapú szórendi modellhez, hiszen a protoállításból kiindulva könnyen felvázolhatók azok az egymással összekapcsolódó aktivációs minták, melyek a *nem* semleges mondat bal perifériáját jellemzik. A protoállításhoz legközelebbi elemeket **elsődleges típusjelölőknek** tekinthetjük (ide tartozhat a [21]-es példák mellett [22a] és [22b] is), amíg a *miért* és a *nem* különlegessége, hogy amennyiben az elsődleges típusjelölő szerepét egy azonosító elem látja el, akkor ők **másodlagos típusjelölők** is lehetnek. Az elemzést támogatja, hogy az azonosító típusjelölőt megelőző *miért*, illetve *nem* éppúgy kérdő, illetve negatív típusúvá teszi a mondatot, mint amikor az elsődleges típusjelölő szerepét töltik be.

Az elsődleges típusjelölés három fő fajtája tehát a kérdő (*mikor*, *miért*), a megszorító (*ritkán*, *nem*) és az azonosító (*MARIT*), amelyek közül az utóbbi gyakran poláris kontraszttal, értékelő vagy kirekesztő szembeállításal is társul. A másodlagos típusjelölésben a kérdő és megszorító elemeknek már csak egy része szerepelhet (*miért*, *nem*, *sohasem*, stb.), s a poláris kontrasztra sem igen nyílik lehetőség – érdekes azonban, s a rendszer szimmetriáját jelzi, hogy skaláris kontrasztra, az érvényességi kör megtoldására ilyenkor is van példa. Várakozásunknak megfelelően ebben az univerzális kvantor is részt vehet (24b):

- (24) – ^{topik} Péter és Kata] [_{kommment} *MARIT* hívják meg.
 a) *Sőt*, "*János is MARIT hívja meg*.
 b) *Sőt*, "*mindenki MARIT hívja meg*."

Az elsődleges és másodlagos típusjelölést mindezek alapján a (25)-ös ábrával illusztrálhatjuk. Legjobbaldalt az érvényességében és jelentőségében korlátozott protoállítás található, ezt közvetlenül megelőzi az elsődleges típusjelölés három fajtája (kérdő, azonosító-kontrasztív, megszorító), majd ezek közül az azonosító típus vezet tovább a másodlagos típusjelöléshez, amely hasonló hármastagolódást mutat:

(25) Elsődleges és másodlagos típusjelölés a magyarban

Bár a témához további jelenségek elemzése is hozzátartozna (például a többszörös kérdések különböző fajtái, a hangsúlytalan *nemet* tartalmazó szósorok elemzése, valamint a harmadlagos típusjelölés, vö. "*Miért mindenki MARIT hívja meg?*"), terjedelmi okokból ezekre már csak utalni tudok. A fejezet konklúziója, hogy – az optimalitáselméleti elemzéssel ellentétben – lehetségesnek tűnik a *nem* semleges mondatok bal perifériájának egységes jellemzése, a típusjelölés elsődleges, másodlagos és esetleg harmadlagos szintjének bevezetésével. Természetesen ezek után a típusunicitás fogalmát már másképp kell értelmeznünk: azt a tendenciát fejezheti ki, hogy – különösen kérdő és megszorító elemek használata esetén – a típusjelölés már a legelső szinten lezárul.

4. Összefoglalás

Tanulmányomban a magyar szórend újabb kísérleti modelljét ismertettem, amely ezúttal radikális szemléleti változást hozott a standard generatív elemzésekhez képest. A modell két alapvonása az volt, hogy – a hagyományos grammatikához hasonlóan, de a szórendet is integrálva – viszonyalapon tárgyalta a mondatant, illetve hogy a szintaxis immanens szemlélete helyett a mondatot kognitív-funkcionális alapon közelítette meg. A mondatelemzés középpontjában az állítmány „szerves” értelmezése állt (a predikátum mint protoállítás), az állítmány köré kiépülő teljes mondat mint keretséma leírásában pedig a protoállítás érvényességét és jelentőségét megtartó, illetve csökkentő műveletek (s a hozzájuk kapcsolódó szimbolikus viszonyok, asszociációs és aktivációs minták) játszották a főszerepet. A modell a semleges és a nem semleges mondatok elkülönítésének alapját is a megtartó és a csökkentő műveletek közti ellentétben ragadta meg.

Amennyiben a bemutatott elemzés sikeresnek bizonyul, az egy új magyar mondatlanhoz vezethet, amelyben a klasszikus leíró grammatikával szemben a szórend is helyet kap (ennyiben a generatív nyelvészek álláspontja igazolódik), de számos, a generativistákat régóta foglalkoztató kérdés értelmét veszti (pl. azonos vagy különböző pozíciót foglalnak-e el az igezőtők és a fókuszált kifejezések; lapos-e a magyar VP; stb.). Ehelyett új, nem kevésbé érdekes kérdések tehetők fel: Milyen szimbolikus viszonyok jellemzők a magyar mondatra mint viszonyhálózatra és megismerési tartományra? Hogyan függ össze szórend és konceptualizáció? Milyen kognitív nyelvtörténeti folyamatok jellemezték a magyar mondat mint szerves struktúra kibontakozását? E kérdések részletesebb megválaszolása lehet a további kutatás feladata.

SZAKIRODALOM

- Aitchison, Jean 1987. *Words in the mind*. Blackwell, Oxford.
- Bañcerowski, Janusz 1999. A kognitív nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 78–87.
- Bartos Huba 2000. Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális Magyar Nyelvtan, 3., Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 653–762.
- Bloomfield, Leonard 1933. *Language*. Holt, New York.
- Chomsky, Noam 1957. *Syntactic Structures*. Mouton, The Hague.
- Chomsky, Noam 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Chomsky, Noam 1968. *Language and Mind*. Harcourt, Brace & World, New York.
- Chomsky, Noam 1981. *Lectures on Government and Binding: The Pisa Lectures*. Mouton de Gruyter.
- Chomsky, Noam 1986. *Knowledge of Language*. Praeger.
- Chomsky, Noam 1995. *The Minimalist Program*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Clark, Andy 1996. *A megismerés építőkövei*. [Fordította Pléh Csaba.] Osiris, Budapest.
- Croft, William D.–Alan Cruse 2004. *Cognitive Linguistics*. CUP, Cambridge.
- É. Kiss Katalin 1998. Mondattan. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Budapest, 17–184.
- É. Kiss Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. CUP, Cambridge.
- É. Kiss Katalin 2006. Focussing as predication. In: Valéria Molnar–Susanne Winkler (eds.): *The Architecture of Focus*. Mouton de Gruyter, Berlin, 169–93.
- Givón, Talmy 2001. *Syntax. A Functional-Typological Introduction*. John Benjamins, Amsterdam.
- Grice, Paul 1975 [1997]. A társalgás logikája. In: Pléh Csaba–Siklaci István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris, Budapest.
- Haiman, John (ed.) 1985. *Iconicity in Syntax*. John Benjamins, Amsterdam.
- Hauser, Marc D.–Noam Chomsky–W. Tecumseh Fitch 2002. The faculty of language: What is it, who has it, and how did it evolve? *Science* 1569–79.
- Havas Ferenc 2003. A tárgy tárgyában. Mondattipológiai fontolgatások. In: Oszkó Beatrix és Sipos Mária (szerk.): *Budapesti Uráli Műhely III. Uráli tárgyaló*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 7–44.

- Hjelmslev, Louis 1943 [1961]. *Prolegomena to a Theory of Language*. [English translation by F. J. Whitfield.] University of Wisconsin Press, Madison.
- Imrényi András 2007. A magyar szórend kísérleti modelljei, 1. Optimalitáselmélet. *Magyar Nyelvőr* 195–212.
- Jackendoff, Ray 1977. *X-bar syntax*. MIT Press, Cambridge MA.
- Kálmán C. György–Kálmán László–Nádasdy Ádám–Prószekey Gábor 1989. A magyar segédigék rendszere. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XVII: 49–103.
- Kálmán László 1985a. Word order in neutral sentences. In: Kenesei István (szerk.): *Approaches to Hungarian 1*. JATE, Szeged, 13–23.
- Kálmán László 1985b. Word order in non-neutral sentences. In: Kenesei István (szerk.): *Approaches to Hungarian 1*. JATE, Szeged, 25–37.
- Kálmán László (szerk.) 2001. *Magyar leíró nyelvtan: Mondattan I*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kövecses Zoltán 2002. *Metaphor. A Practical Introduction*. OUP, Oxford.
- Ladányi Mária 1999. Produktivitás a szóképzésben: a természetes morfológia elveinek alkalmazhatósága a magyarra. *Magyar Nyelv* 166–79.
- Ladányi Mária 2005. A grammatikalizáció kutatása és a modern nyelvelméletek. In: Oszkó Beatrix és Sipos Mária (szerk.): *Budapesti Uráli Műhely IV. Uráli grammatizáló*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 7–32.
- Lamb, Sydney 2005. Language and Brain: When Experiments are Unfeasible, You have to Think Harder. *Linguistics and the Human Sciences*: 151–76.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1, Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford.
- Langacker, Ronald W. 2000. Topic, subject, and possessor. In: H. G. Simonsen–R. T. Endresen (eds.): *A Cognitive Approach to the Verb. Morphological and Constructional Perspectives*. Mouton de Gruyter, Berlin, 11–48.
- Lipták Anikó 2006. Word Order in Hungarian Exclamatives: *Acta Linguistica Hungarica* 343–91.
- Nánay Bence 1996. A konnekciónizmus. *BUKSZ* 262–9.
- Pinker, Steven–Ray Jackendoff 2005. The Faculty of Language: What’s Special about it? *Cognition* 201–36.
- Pléh Csaba (szerk.) 1998. *A mondatmegértés a magyar nyelvben*. Osiris, Budapest.
- Prince, Alan–Paul Smolensky 1993. *Optimality Theory: Constraint interaction in generative grammar*. Rutgers University.
- Simonyi Zsigmond 1905. *A magyar nyelv* [2., átdolgozott kiadás]. MTA, Budapest.
- Smolensky, Paul–Géraldine Legendre–Yoshiro Miyata 1992. *Principles for an Integrated Connectionist/Symbolic Theory of Higher Cognition*. Report 92–08. Institute of Computer Science, University of Colorado.
- Szabolcsi Anna 1980. Az aktuális mondattagolás szemantikájához. *Nyelvtudományi Közlemények* 82: 59–82.
- Szabolcsi Anna 1997. Strategies for scope taking. In: Szabolcsi A. (ed.): *Ways of Scope Taking*. Kluwer, Dordrecht, 109–54.
- Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXI: 207–29.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005a. Funkcionális nyelvtan: elmélet és gyakorlat: *Magyar Nyelvőr* 349–62.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005b. Kognitív jelentéstani vázlat az igeikötös ígéről. *Magyar Nyelv* 27–43.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005c. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXI: 43–70.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. *A nézőpont szerepe a mondatban*. (Kézirat.)
- Varga László 1982. Két szintaktikai pozícióról: *Magyar Nyelv* 159–69.

SUMMARY

Imrényi, András

**Experimental models of Hungarian word order, 2.
Domains and relations in the Hungarian clause**

The second part of a two-part series, this paper aims to provide a radical alternative to standard generative models of the Hungarian clause. Key theoretical features of the new model include (1) a connectionist (relational network theoretic) commitment to defining word order in terms of association and activation patterns rather than discrete units and symbol manipulation, and (2) a cognitive functionalist commitment to viewing grammar not as a self-contained system but as something inextricable from the broader picture of cognition and communication. The paper also offers an “organic” perspective on the clause, with the predicate analysed as a nuclear clause, or proto-statement, in turn embraced, elaborated and operated on by differentialized components of clausal organization.

A beszólás mint beszédaktus

A beszédaktus-kutatás témájában megjelent munkák sorát most egy eddig elhanyagolt beszédaktussal foglalkozóval bővitem. Beszólásnak nevezem. Mivel Austin a konstatívumok és performatívumok egyértelműnek tűnő elkülönülése helyett azt tapasztalta, hogy az explicit performatívumokat tartalmazó megnyilatkozásokkal is végezhető állítás – *Állítom, hogy így történt* –, illetve talált olyan performatív mondatokat is, amelyekben nincs performatív ige – *Az ülés kezdetét veszi* –, azt a következtetést vonta le, hogy lényegében minden megnyilatkozásunk cselekedet értékű. Általánosságban fogalmazva léteznek olyan helyzetek, amikor valaminek a kimondása egyenértékű lehet valaminek a megtételével, és vannak olyanok, ahol valaminek a kimondása közben végrehajtott bizonyos cselekedeteket: amikor az *Elmegyek* mondatot kimondom a barátomnak, valójában ígéretet teszek neki az [elmegyek] hangsorral, a *Megígérem, hogy elmegyek* kimondása pedig egyenlő az ígéres cselekedetével.

Ez a gondolat azonban egy újabb kérdést von maga után, azt, hogy ha minden mondat kimondása legalább egy beszédaktus végrehajtásának felel meg, van-e különbség a példákban szereplő performatívumot tartalmazó és az a nélküli megnyilatkozások között. A megoldást Austin abban találta meg, hogy felállította a beszédaktusokkal végrehajtott cselekedetek hármass hierarchiáját: a **lokúciós**, az **illokúciós** és a **perlokúciós** aktusokat. **Lokúciós aktus**nak azt nevezzük, amikor a beszélő létrehoz egy megnyilatkozást. Vagyis egy olyan nyelvtanilag azonosítható, felismerhető prozódiajú mondatot alkot, amelyet az egy nyelvet beszélők megértenek, amely a használatól független jelentéssel bír.

A megnyilatkozás kimondásával a beszélő csinál is valamit, állít, kérdez, felszólít, azaz a lokúció rendszerint egy illokúciós aktus végrehajtása is: a mondatot valamire használjuk, s ez a használati mód az **illokúciós aktus**. A *Támadni készül* mondattal például közölhetünk, figyelmeztethetünk, kétkelkedhetünk stb. attól függően, mi a szándékunk a kimondásával.

„Néhány kivételtől eltekintve a beszéd célja az, hogy hatást váltsunk ki vele, valamilyen következménnyel járjon a hallgatóságunk körében, amit mondtunk. A **perlokúció** tehát az, amit valaminek a mondása révén valósítunk meg, érünk el. Ha kérdezzünk, választ várunk, ha bocsánatot kérünk, el akarjuk nyerni azt, más megnyilatkozásunkkal elretentjük, meglepjük, félrevezetjük partnerünket. A perlokúciós aktus előfeltétele, hogy a hallgató megértse a lokúciót, felismerje a lokúciós lényegét: a gyermek a *Moss fogat!* felszólításra például elmenjen lefeküdni.” Austin szerint a perlokúciós aktusok kívül esnek a nyelvész hatáskörén. A nyelvész csupán azt tudja tenni, hogy

a beszélő bizonyos perlokúciós hatások létrehozására irányuló intenciót vizsgálja. A perlokúciós aktus előfeltétele, hogy a hallgató megértse a lokúciót, felismerje az illokúciós lényegét (Szili 2004: 77).

A beszélés a beszédaktusok rendszerében

A pragmatika művelői elsősorban az együttműködés verbális és nem verbális eszközeire koncentrálnak (Szili 2007: 1). Bár mi is az együttműködést tartjuk az emberi közösség elrendő, normális állapotának, nem hagyhatjuk figyelmen kívül annak hiányát sem (Huszár 2006: 33). Az együttműködés ellentéte a partner – szimbolikus – kiiktatására irányuló agresszivitás. Az emberek közti kapcsolatban az agresszivitás mindennapi dolog. Az állatvilágban pedig sokszor a pusztán túlélés záloga. Az emberi társadalomban a saját integritás megvédéséhez sokszor elkerülhetetlen a mások agressziójának elhárítása, néha, sajnos, a saját agresszió kimutatása útján.

A beszélés mint beszédaktus egyértelműen a beszélő partnerére irányuló agresszív szándékának megnyilvánulása. Ilyen értelemben ellentétbe állítható a bókkal, mint az együttműködés, mások homlokzatának védelmére irányuló beszédaktussal. A beszélés a beszédpartner pozitív homlokzatának (Goffman) verbális fenyegetése. Amikor valaki „beszól” valakinek, tudatosan nem alkalmazza a Brown és Levinson által leírt negatív és pozitív udvariassági stratégiákat. A beszéléssel az egyén a partner fölé helyezi magát. Aki ezt a negatív beszédaktust megengedi magának, felrúgja az együttműködést másokkal, sérthetetlennek tételezve magát. Tudatosan sérti meg a leechi Udvariassági Elvet (Szili 2007: 7).

Bármilyen agresszív megnyilatkozás elhangzása, leírása maga a lokúciós aktus. Az illokúciós aktus pedig az, amire a megnyilatkozást használjuk, vagyis a használati mód. Hogy mire használjuk, az a beszédszándéktól függ.

A beszélés a beszédpartnerre vonatkoztatott negatívan értékelő elemet tartalmazó aktus. Valami olyannak az állítása, amelyet az összegeyztetetlennek tarthat a saját pozitív énképével. A partner homlokzatát veszélyeztető aktus. Tartalmazhat állítás vagy kérdés formájában negatívan értékelő melléknevet, például: *Te hülye vagy; Hülye vagy?*, főnevet: *Kurva*. Beszélésnek minősíthető a negatív képet implikáló bók, például: *Önmagadhoz képest elég jó volt*. A beszélések a beszélőnek arra irányuló szándékát jelenítik meg, hogy a hallgatónak/címzettben kárt tegyen, lejáratás, megsértés, megbántás útján.

Mint korábban említettük, a perlokúció az, amit valaminek a mondása révén értünk el. A beszélésben mint beszédaktusban a perlokúció tehát az, ha a partnerünk mások előtt lejáratódik, pozitív énképe, homlokzata sérül.

A beszélésben mint beszédaktusban a perlokúciós aktusnak nem feltétlenül előfeltétele az, hogy a hallgató azonnal megértse a lokúciót, felismerje az illokúciós szándékot. A hallgatóság körében hatást tudunk kiváltani ezek nélkül is. A beszédpartner ilyen esetben késleltetve – a hallgatóság reakciói alapján – érzi homlokzatának sérülését.

A perlokúciós hatáshoz tartozik a beszélő énképének pozitív megerősítése is. Hiszen aki másokat negatívan minősíthet, nyilván olyan, akire ezek a szavak nem vonatkozhatnak. A beszélő pozitív énképét megerősíti, minél többször, minél többeknek szól be, illetve mások beszélését minél hatásosabban torolja meg.

A sikerülési feltételek

Austin abból a tényből kiindulva foglalkozik a „megfelelő körülmények” dolgával, hogy a performatív igék kimondása még nem azonos az aktus sikeres lebonyolításával. Először sematikusán próbálta meg kibontani egy részét azoknak a dolgoknak, amelyek egy nagyon fejlett explicit performatívum gördülékeny vagy „szerencsés” működéséhez elengedhetetlenül szükségesek:

- „A1 Léteznie kell egy hagyományosan elfogadott, konvencionális hatású eljárásnak, melynek során bizonyos személyeknek adott körülmények között meghatározott szavakat kell kimondaniuk, továbbá:
- A2 az adott esetben az érintett személyeknek és körülményeknek meg kell felelniük az adott helyzetekben megkívánt eljárás kívánalmainak.
- B1 Ezt az eljárást minden résztvevőnek helyesen és
- B2 maradéktalanul végre kell hajtania.
- Γ1 Amennyiben, amint az gyakran előfordul, az eljárást végrehajtó személynek bizonyos dolgokat és érzéseket tulajdonítanak, vagy a résztvevőktől meghatározott magatartásformákat várnak el, akkor az eljárás szereplőinek és felhasználóinak valóban gondolniuk, illetve érezniük kell az említett gondolatokat, illetve érzéseket, és a megfelelő magatartást és hajlandóságot kell mutatniuk, továbbá
- Γ2 később ténylegesen is így kell viselkedniük” (Austin, 1990: 40).

A sikerülési feltételek a beszólásban mint beszédaktusban

Érdemes sorban áttekinteni a feltételeket. Az A1 és A2 feltételeknek nem kell teljesülniük. Miért is nem? Mert a beszólás esetében nincs konvencionális hatású eljárás, nem meghatározott szavakat kell kimondanunk, nincsenek a helyzetekben megkívánt eljárásnak kívánalmai. Továbbá az eljárásban nem kell minden résztvevőnek részt vennie, csak a beszélőnek kell helyesen és maradéktalanul végrehajtania az eljárást, így a B2 feltételnek sem kell teljesülnie. A résztvevőktől nem várnak el meghatározott magatartásformákat, ezért Γ1 és Γ2 esetek is figyelmen kívül hagyhatók. Egyedül a B1 feltételre van szükség, az eljárást helyesen kell végrehajtani, hogy a beszólás aktusa létrejöhessen. Igaz, azt is csak a beszélőre vonatkoztatva.

A beszédaktusok létrehozásának szabályai

Searle szerint egy illokúciós aktus létrehozásakor – ideális esetben – a beszélők az adott aktusra érvényes, társadalmilag determinált konvencionált szabályokat követik, a nyelv használatát tehát szándékos, szabályok által irányított tevékenység. Meg is kísérelte e szabályok felállítását. Searle arra keresi a választ, miképpen jelenítődik meg a hallgató számára a beszélő szándéka, vagyis milyen szabályok követése tesz valamely illokúciós aktust bocsánatkéréssé, állítássá, tagadássá stb. (Sziili 2004: 87–8). A searle-i irányító szabályok alapján a beszólás mint beszédaktus létrehozásához például az alábbi szabályokat kell követnünk:

1. A propozíciós tartalom szabálya azt írja elő, hogy valamely esemény folytán a beszélő (B) nyelvi agressziót követ el a sértetten (S), (aki akár maga B is lehet).
2. Az előkészületi szabályok
 - 2.1. A cselekvés (megnyilatkozás) árt S-nek, s B ennek tudatában van/lehet;
 - 2.2. S akarata és esetleges távolléte ellenére is megtörténik a megnyilatkozás.
3. Az őszinteségi szabály nem alkalmazható, a propozíciós tartalom akkor is kinyilatkoztatható, ha
 - 3.1. B tudatában van annak, hogy nem biztos, hogy a cselekedet megtörténik;
 - 3.2. B tudatában van annak is, hogy S számára nyilvánvaló, hogy a cselekedet nem történik meg.
4. A lényegi szabály szerint B a szavak kiejtésével kifejezi például S iránti ellenszenvét, semmibe vételét, lekicsinylését.

A homlokzat szerepe a beszólásban mint beszédaktusban

A színházi kifejezések jól illenek a köznapi interakciók elemzéséhez is. Nekünk is vannak foratókönyveink, színpadaink, és vannak dolgok, amelyeket a színpalak mögött csinálunk. Amikor a nyilvánosság számára mutatjuk meg önmagunkat, maszkot vagy „homlokzatot” használunk. Goffman „homlokzatnak” nevezte azokat a pozitív társadalmi értékeket, amelyekről egy személy sikerrel hirdeti, hogy képviseli őket. A homlokzat az én kivetített képe, amelyet elismert társadalmi tulajdonságok alkotnak (Forgas 1989: 201).

Síklaki a homlokzatot egy konkrét társas helyzetbe felmutatott, aktuális énképnek nevezi, amelyhez ragaszkodunk, s amelyhez erős érzelmi szálak fűznek bennünket. A társas interakció résztvevői homlokzatának épsége – legtöbb esetben – minden fél kölcsönös érdeke. A szereplők mindegyike függ a többiekétől homlokzatuk épsége tekintetében. Ebből az igényből a beszédviselkedés fontos rendezőelve következik, s a mások méltóságának tiszteletben tartását szolgáló szóbeli stratégiáknak, röviden az udvariasság szóbeli stratégiáinak egész univerzális rendszere építhető rá. Bizonyos esetekben a beszélő annak ellenére végrehajtja cselekedetét, hogy tisztában van annak a másik fél homlokzatát vagy saját homlokzatát fenyegető voltával. A homlokzat veszélybe kerülhet nem szándékos ügyetlenség, szándékos, rosszindulatú viselkedés vagy cselekedet eredményeként. A beszélőnek ilyen esetekben fontolóra kell vennie, milyen kiigazító eljárással tudja kompenzálni az okozott homlokzatsérülést. Ahhoz, hogy konkrét homlokzatívó stratégiákat alkalmazzunk, finomítani kell az eddigi homlokzatfogalmon. Ezt a finomítást Brown és Levinson végezték el (Brown–Levinson 1987). Különbséget tettek negatív és pozitív homlokzati igények között. „*Negatív homlokzati* igényen azt értjük, hogy minden kompetens felnőtt ember elvárja, hogy autonómiáját tiszteletben tartsák, azaz, ne próbálják olyasmire kényszeríteni, amit nem akar, vagy amit nem szándékozott megtenni, elvárja, hogy a személyes »vadászmezőit« tiszteletben tartsák, ne háborgassák (pl. ne lépjenek be a szobájába kopogtatás, illetve az engedélye nélkül). A *pozitív homlokzati* igény lényegében az a személyes, konzisztens énkép, amit az adott társas szituációban magunkról felmutatunk, az az igényünk, hogy ezt a társaság többi tagja tiszteletben tartsa, ne vonja kétségbe, ne mondjon, ne tegyen olyasmit, ami ezzel ellentmondásba kerülne, sőt, alkalmasint fejezze ki, hogy a más számára becses dolgok részben vagy egészen számára is értékesek” (Síklaki 1998: 48–9).

A homlokzatfenyegető, homlokzatromboló aktus mértéke

A beszólás egyértelműen homlokzatfenyegető aktus. Fontos meghatározni a beszólás romboló hatásának mértékét, amely lehet nulla, kis-, közepes és nagymértékű. A nyelvi agresszió akár egy, de gyakrabban több tényező együttes megjelenésével jön létre. Az agresszió mértékének meghatározásakor mindig figyelembe kell venni a következőket: a beszélő szándékát, a beszédhelyzetet, a beszédeseményt, a belső és külső kontextust, a személyes érzékenységet, az egyéni fogadtatást, a személyes érintettséget, az esetleges előzményt, a pillanatnyi hangulati, lelki és fizikai állapotot. A címzett megítélésén múlik, hogy az elhangzottakat nyelvileg agresszívnek érzi-e. Külső megfigyelő esetében fenn áll a lehetőség, hogy téved annak eldöntésében, történt-e homlokzatfenyegető, homlokzatromboló aktus.

A homlokzatfenyegető, homlokzatromboló verbális agresszió néhány lehetséges formája: szexista és rasszista nyelvhasználat; nyelvhasználatban kifejeződő negatív attitűd; fenyegető, leki-csinyló, kioktató nyelvhasználat; káromkodás, trágárság, tabutémák, tabuszavak; a T és V formák helytelen használata; nem reciprok T/V használata; nem helyénvaló, faji hovartartozásra utaló vagy téves megszólítás; a gúnynév használata; a hangerő és a hangmagasság szintje és változása; hangsúly, hangszín, beszédtempó, beszédritmus; gúnyos és bántó megjegyzések, célzások, ironia, intrika; negatív minősítések, rejtett sértések; a felszólító mondatok alkalmazása oda nem illő szöveggörnye-

zetben; a kijelentő és feltételes mód használata felszólításra; kiemelő szórend; a beszédlépés elutasítása; diszfemisztikus nyelvhasználat; a negatív konnotációjú szavak használata; a beszédhelyzet figyelmen kívül hagyása; a beszédesemény meghatározó elvárásainak, normáinak figyelmen kívül hagyása; belső és külső kontextus figyelembe nem vétele; tranzakciós szempont figyelmen kívül hagyása; kommunikációs médium téves használata; beszédhiba és nyelvbotlás megjelenése, nyelvi hiba vétése; beszédjogért való versengés; közbevágás; beszélgetőtárhoz képest magas szövegszám; magas beszédlépésszám; eldöntendő és szónoki kérdések használata bizonyos műfajokban (riport, állásinterjú); a témaajánlások egy kézben tartása riport esetén; a beszélő saját kiválóságának említése; bók kiprovokálása; a beszélgetés témájától eltérő téma szóba hozása, erőltetése; kérdés válaszra nem méltatása; érdeklődés nem viszonzása; mondandó kijavítása társaságban, nyilvánosság előtt.

A beszólás a szomszédsági párokban

Tegyük fel, hogy a beszólás a szomszédsági pár kezdő elemében jelenik meg, például *Buta vagy!*, ekkor a szomszédsági pár második elemére vonatkozó követelmény, norma, szokás nincs. Előfordulhat, hogy a sértett az őt ért atrocitás mértékétől vezérelve választ a rendelkezésére álló, az adott nyelv sajátosságai által megszabott nyelvi formák közül. A válasz agresszív mértéke változatos. Például a *Te vagy a buta!* válasz azonos mértékűen durva. Lehet a reakció fokozó: *Te meg egy seggfej!* Sok esetben, például amikor a sértettnek egzisztenciális érdeke függ a beszélőtől, nem válaszol. Ha válaszol, akkor általában figyelembe veszi a beszédhelyzetet, beszédeseményt, belső és külső kontextust, személyes érzékenységet, egyéni fogadtatást, személyes érintettséget, esetleges előzményt, pillanatnyi hangulati, lelki és fizikai állapotot.

A vizsgálat célja

Több kérdésre kerestük a választ:

1. Milyen megnyilvánulási különbségek adódnak abból, hogy más-más személyek (barát, idegen, tekintélyes felnőtt) vesznek részt ugyanabban a szituációban?
2. Milyen megnyilatkozásbeli különbségek mutathatók ki a két korosztály között?
3. A fizikai agresszió vagy a verbális agresszió elszenvédekor jelenik meg több agresszió?
4. Kimutatni, hogy nyelviag agresszív cselckedeteket és az agresszió elszenvetését hogyan befolyásolják a külső és a belső kontextuális tényezők.

Vizsgálati módszer

Kérdőíves kutatást végeztem iskolás diákok körében. Az egyik csoport tagjai 13–14 évesek, a másiké 16–17 évesek voltak. Mindkét csoportban 10 fiút és 10 lányt kértünk meg a válaszadásra. A megkérdezettek összesen tizenkét kérdést kaptak. Az első hat a hagyományos kérdőív kérdéseihöz hasonlított, az aktív beszólásokra vonatkoztak, amíg a teszt második fele diskurzuskiegészítő volt. Utóbbiakban a szituációkon túl meg volt adva a szomszédsági pár kezdő eleme, ezt kellett kiegészíteni. Úgy alakítottuk a kérdőívet, hogy annak első részében fizikai, másodikban nyelvi agresszió szerepeljen.

Hipotéziseim

1. Az alkalmazott nyelvi agresszió mértéke egyenes lineáris kapcsolatban áll a társadalmi távolsággal.
2. Az alkalmazott nyelvi agresszióra adott válasz fordított lineáris kapcsolatban áll a társadalmi távolsággal.

A kérdőívek feldolgozása

A kérdőívek feldolgozása érdekében a diákok által írt megnyilatkozásokat több kategóriába soroltuk: A – agresszív (pl.: *A kurva anyádat!*), S – semleges, beismerő, belátó (pl.: *Miért, hogy kéne kinézniem?*), U – udvarias (pl.: *Légyszí, egyél halkabban!*), NNY – nem nyilvánul meg, nem válaszol, M – hallhatóan nem nyilvánul meg, csak magában (pl.: *És még ő magyaráz illemlről – magamban*), Cs – verbalitás helyett a cselekvés valamilyen formáját választja (pl.: *Megfordulok és visszalököm*). Kérdőjellel jelöltem azokat a válaszokat, amelyekre valamely oknál fogva teljesen idegenek, ezért nem tudtak válaszolni a megkérdezettek. Az okok között gyakran szerepelt például, hogy a megkérdezett nem az iskolában ebédel, esetleg soha nem jár könyvtárba. Három csoportban (A, U és Cs) két további fokozati kategóriát is bevezettem: kisméretű és a nagyméretű, hogy még pontosabb képet kapjunk.

Eredmények

Az 1a, 1b, 1c, 2a, 2b és 2c táblázatokban található a csoportok által adott összes válasz. Ebből többek között az is kiderül, hogy melyik három szituációban hangzott el a legkevesebb és a legtöbb agresszív megnyilvánulás. A 13–14 évesek körében az első öt szituációban, a hatodikban tizenkettő, az ötödikben pedig tizenöt agresszió jelent meg. A 16–17 éves korosztály a legkevesebb agresszívan az elsőben hétszer, a hetedikben tízszer, míg a negyedikben tizenkétszer reagált. Vagyis az első szituációt kezelte mindkét társaság a legnyugodtabban. Ezzel szemben a fiatalabbaknál a harmadik harmincöt, a nyolcadik harmincnégy, a tizenkettődik harminchárom agresszív megnyilvánulást hozott a felszínre. Az idősebbeknél a tizenkettődik szituáció harminchatszor, a nyolcadik harmincháromszor, a tizenegyedik harmincegyszer készítette őket agresszióra. Tehát ebben a sorban már két egyezést találunk.

Az atrocitások nem egyforma súlyúak voltak. A 13–14 évesek enyhének érezték az 1., 6., 5., és 4. szituációt, közepesen agresszívnek a 7., 2., 11. és 9. szituációkat, durvának a 10., 12., 8. és 3. szituációkat. Ugyanez a 16–17 éveseknél a következőképpen néz ki: enyhe 1. 7. és 4., közepesen agresszív 2., 5., 6., 3. és 10., amíg nagyon agresszív a 9., 11., 8. és a 12. szituációk voltak számukra.

1a táblázat. A 13–14 éves korosztály által adott összes válasz

AK	1	–	1	7	4	1	6	6	3	3	3	–
AN	2	1	–	5	5	–	10	9	1	5	5	–
S	8	10	2	5	5	1	–	2	3	7	4	7
UK	2	4	1	–	2	2	1	–	4	1	–	1
UN	–	–	3	–	–	1	–	–	1	–	–	–
NNY	7	5	12	1	1	13	1	–	6	2	4	10
M	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
CsK	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–
CsN	–	–	–	–	1	–	1	2	1	–	–	–
?	–	–	1	2	2	2	1	1	1	2	2	2

1b táblázat. A 13–14 éves korosztály által adott összes válasz

	5a	5b	5c	6a	6b	6c	7a	7b	7c	8a	8b	8c
AK	2	4	1	2	1	1	3	3	1	7	10	6
AN	7	3	–	5	3	–	8	4	3	7	4	–
S	8	3	–	7	4	4	7	3	3	6	3	4
UK	–	4	5	–	2	5	1	8	9	–	1	4
UN	1	1	5	–	1	3	–	–	1	–	–	–
NNY	1	5	8	2	5	3	–	1	–	–	1	4
M	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
CsK	1	–	–	2	–	1	–	–	–	–	–	–
CsN	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1	–
?	–	–	1	2	4	2	1	1	3	–	–	2

1c táblázat. A 13–14 éves korosztály által adott összes válasz

	9a	9b	9c	10a	10b	10c	11a	11b	11c	12a	12b	12c
AK	3	10	2	9	9	2	8	8	–	11	7	3
AN	6	4	1	6	2	1	4	3	1	4	6	2
S	9	6	9	2	7	13	5	6	10	3	4	4
UK	–	–	1	–	–	1	–	–	1	–	–	1
UN	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–
NNY	–	–	5	–	1	1	3	3	7	1	1	6
M	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
CsK	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
CsN	1	–	–	1	–	–	–	–	–	–	1	–
?	–	–	2	2	1	2	–	–	–	1	1	4

2a táblázat. A 16–17 éves korosztály által adott összes válasz

	1a	1b	1c	2a	2b	2c	3a	3b	3c	4a	4b	4c
AK	2	1	–	6	5	1	1	4	1	2	2	1
AN	–	3	1	2	2	–	9	9	–	4	3	–
S	14	7	2	9	7	1	4	1	5	12	6	5
UK	–	1	–	1	5	5	–	–	–	–	4	1
UN	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	3
NNY	4	7	16	–	–	9	2	2	9	–	2	7
M	–	–	1	–	–	1	–	–	1	–	–	–
CsK	–	1	–	1	1	–	–	4	–	–	–	–
CsN	–	–	–	1	–	–	–	–	–	1	–	–
?	–	–	–	–	–	1	4	–	4	1	3	3

2b táblázat. A 16–17 éves korosztály által adott összes válasz

	5a	5b	5c	6a	6b	6c	7a	7b	7c	8a	8b	8c
AK	3	5	1	4	2	3	–	1	1	6	11	7
AN	6	1	–	6	4	1	4	2	2	6	3	–
S	6	6	3	8	1	3	5	4	4	6	4	3
UK	2	3	1	–	2	3	7	9	4	1	1	1
UN	–	2	3	–	–	2	1	1	1	–	–	1
NNY	3	3	10	–	9	8	1	2	6	–	–	7
M	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
CsK	–	–	–	1	1	–	–	–	1	–	–	–
CsN	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–
?	–	–	2	–	1	–	2	1	1	1	1	1

2c táblázat. A 16–17 éves korosztály által adott összes válasz

	9a	9b	9c	10a	10b	10c	11a	11b	11c	12a	12b	12c
AK	3	10	8	8	6	2	13	5	11	10	8	4
AN	4	4	–	5	4	1	–	2	–	4	4	6
S	12	5	9	4	5	10	2	7	2	5	2	6
UK	–	–	–	–	1	1	–	1	1	–	–	–
UN	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–
NNY	–	1	2	2	3	6	4	4	5	–	5	3
M	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
CsK	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
CsN	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
?	1	–	1	–	–	–	1	1	1	1	1	1

A 3. táblázat mutatja meg, hogyan oszlottak meg a válaszok fajtánként a két korosztálynál. Megállapíthatjuk, hogy minimális különbségeket találunk például az udvariasság és a semleges reakciók számában. Legnagyobb differencia (3,47%) a nagyon agresszív kifejezések száma között van, de ha az összes agresszió számát nézzük, akkor már majdnem kiegyenlített az arány: 38,19% a 13–14 éveseknél, 36,11% a 16–17 éveseknél.

3. táblázat. A válaszok megoszlása a két korosztálynál

	13–14 évesek	16–17 évesek
AK	148 (20,55%)	158 (21,94%)
AN	127 (17,63%)	102 (14,16%)
S	184 (25,55%)	195 (27,08%)
UK	61 (0,08%)	55 (0,07%)
UN	18 (0,02%)	17 (0,02%)
NNY	120 (0,16%)	142 (0,19%)
M	1	3
CsK	6	10 (0,01%)
CsN	10 (0,01%)	4
?	45 (0,06%)	34 (0,04%)

Nem elég azonban csak azt megvizsgálni, hogy melyik csoport milyen fajta megnyilatkozással hányszor él. További lehetséges szempont, hogy a megnyilatkozásokat a szerint vizsgáljuk, hogy az mely részt vevő személy jelenlétében hangzik el. Ennek eredményeit a 4. és 5. táblázat mutatja. Mindkét korosztálynál felfedezhető, hogy a kislefokú agressziót ismeretlenekkel szemben egy picit magasabb arányban használták, mint barátaikkal szemben. Valószínű, hogy az ismeretlenségből fakadó szabadság áll ennek a háttérében, amely eltűnik, amint a tanárával szemben találja magát a diák. Ekkor az agresszív közlések száma rohamosan csökken, a fiatalabb korosztálynál egy kicsit nagyobb mértékben. Mindkét csoport leginkább barátaival szemben használja a nagyfokú agressziót, a tekintélyes felnőttel szemben pedig csak elvétve, 0,01–0,01 százalékban.

A fiatalabb korosztálynál a kislefokú és a nagyfokú udvariasság egyre gyakoribbá válik, ahogy csökken az ismertségi szint, és ahogy nő a felek közötti hatalmi viszony. Az idősebbeknél hasonló a tendencia az ismeretlenekkel szemben, vagysis a társadalmi távolság itt valószínűleg szerepet játszik, de a tanárokkal szemben kevesebb a kislefokú udvariasság, mint az ismeretlenekkel szemben.

Nem elhanyagolható azoknak a száma, akik valamilyen fokú atrocitás esetén nem verbálizálják gondolataikat, érzéseiket. A helyzetekben nem megszólalók aránya mindkét csoport esetében növekedett az ismeretlenekkel szemben. Azokban a helyzetekben, amikor a tanár az agresszor, magas a nem megszólalók, nem reagálók száma: a barátok arányának 4–5-szöröse, az ismeretlenekhez képest pedig több, mint kétszerese.

4. táblázat. Megnyilatkozások száma az egyes résztvevőket figyelembe véve
13–14 éveseknél

	a	b	c
AK	62	65	21
AN	69	49	9
S	67	57	60
UK	5	21	35
UN	1	2	15
NNY	18	27	75
M	1	–	–
CsK	3	2	1
CsN	3	5	2

5. táblázat. Megnyilatkozások száma az egyes résztvevőket figyelembe véve
16–17 éveseknél

	a	b	c
AK	58	60	40
AN	50	41	11
S	87	55	53
UK	11	27	17
UN	2	3	12
NNY	16	38	88
M	–	–	3
CsK	2	7	1
CsN	3	1	–

Legalább ilyen érdekes következtetések látszanak a 6. és a 7. táblázat adataiból. Mint korábban említettük, nem nyelvi és nyelvi agresszió egyaránt érte a kísérleti személyeket. Egyértelmű, hogy a kétfajta agresszióra adott reakciók között van különbség. Mindkét csoportnál jóval maga-

sabb az agresszív reakciók száma a szomszédsági párok esetében. Éppen fordítva alakult az udvarias megszólalások száma, ez az 1–6 kérdésnél volt magasabb. Azoknak az eseteknek a száma, amelyekben nem szólaltak meg a kísérleti személyek, az első szituációkban magas (86 és 91), a diskurzuskiegészítők esetén pedig alacsony. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy a szituációk első felében alacsonyabbnak érezték a megkérdezettek az őket ért agressziót, vagy mondtak valami durvát, vagy inkább nem szólaltak meg. A 7–12 kérdésekben az őket ért beszólást kevésbé tudták tolerálni, így a korábbiaknál gyakrabban nyilatkoztak agresszíven, ezzel együtt csökkent a nem megszólalások aránya. Verbális agresszióra nagyobb arányban érkezett agresszív nyelvi reakció, mint a fizikai agresszióra.

6. táblázat. Megnyilatkozások száma az agresszió fajtáját figyelembe véve 13–14 éveseknél

	szituációk 1a–6c-ig	szituációk 7a–12c-ig
AK	46	102
AN	61	66
S	81	104
UK	34	27
UN	16	2
NNY	86	34
M	0	1
CsK	6	0
CsN	6	4

7. táblázat. Megnyilatkozások száma az agresszió fajtáját figyelembe véve 16–17 éveseknél

	szituációk 1a–6c-ig	szituációk 7a–12c-ig
AK	44	114
AN	51	51
S	100	95
UK	28	27
UN	12	5
NNY	91	51
M	3	0
CsK	9	1
CsN	3	1

Összegzés

Összegzésként megállapítható, hogy több a hasonlóság a tanulóknak a barátokkal és az idegenekkel szembeni nyelvi viselkedése között, mint a tanulók tanárokkal szembeni nyelvi viselkedése között. Tehát az ismertségi szint alacsony volta kisebb fokú nyelvhasználati különbségre készítette a megkérdezetteket, mint az alá- és fölérendeltségi viszony (1., 4. és 5. táblázat). Továbbá az adatok azt tárják elénk, hogy az atrocitás mértéke is komoly hatással van az agresszió áldozatainak megnyilatkozásaira (1., 6. és 7. táblázat). Tehát kijelenthető: a belső kontextuális tényező (atrocitás mértéke) jobban befolyásolja az agresszióra adott választ, mint a külső kontextuális tényezők (társadalmi távolság és a hatalmi viszony).

SZAKIRODALOM

- Austin, John Lungshaw 1990. *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Brown, Penelope–Levinson, Stephen 1987. *Politeness. Some Universals in Language Usage*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Forgas Joseph P. 1989. *A társas érintkezés pszichológiája*. Gondolat, Budapest.
- Huszár Ágnes 2006. Az együttműködés nyelvi jelei. *Beszédgyógyítás* 17/1: 33–47.
- Síklaki István 1998. A tanári dominancia buktatói: A feleltetés szociolingvisztikai elemzése. *Iskolakultúra* 2006/1: 42–55.
- Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szili Katalin 2007. Az udvariasság pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 131: 1–16.

Kérdőív

1. a) A helyi járatos buszon utazol barátoddal, aki rálép a lábadra. Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
- b) A helyi járatos buszon utazol. Egy ismeretlen rálép a lábadra. Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
- c) A helyi járatos buszon utazol osztályoddal. Az osztályfőnök mellé keveredsz, aki rálép a lábadra. Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
2. a) Az iskolai menzán várakozol a sorban. Egy barátod váratlanul beáll eléd a sorba. Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
- b) Az iskolai menzán várakozol a sorban. Egy ismeretlen személy váratlanul beáll eléd a sorba. Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
- c) Az iskolai menzán várakozol a sorban. Egy tanár váratlanul beáll eléd a sorba. Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
3. a) Az iskolai menzán ebédelsz. Mögötted elhaladó barátod véletlenül leönt a levesével. Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
- b) Az iskolai menzán ebédelsz. Mögötted elhaladó ismeretlen véletlenül leönt a levesével. Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
- c) Az iskolai menzán ebédelsz. Egy mögötted elhaladó tanár véletlenül leönt a levesével. Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
4. a) A megyei könyvtár folyosóján valaki meglök hátulról. Megfordulsz, egyik barátodat áll ott. Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
- b) A megyei könyvtár folyosóján valaki meglök hátulról. Megfordulsz, egy ismeretlen ember áll ott. Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....

- c) A megyei könyvtár folyosóján valaki meglök hátulról. Megfordulsz, egyik tanárod áll ott. Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
5. a) Moziban vagy. Három székkal arrébb barátod hangosan csörög a chipses zacskójával, szürcsöli a kólát. Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
- b) Moziban vagy. Három székkal arrébb egy idegen hangosan csörög a chipses zacskójával, szürcsöli a kólát. Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
- c) Moziban vagy az osztályoddal. Három székkal arrébb az osztályfőnököd hangosan csörög a chipses zacskójával, szürcsöli a kólát. Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
6. a) Meg akarod szólítani egyik barátod, megállsz, a szemébe nézel, de ő úgy tesz, mintha nem is lennél ott. Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
- b) Meg akarsz szólítani egy ismeretlent az utcán, megállsz, a szemébe nézel, de ő úgy tesz, mintha nem is lennél ott. Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
- c) Meg akarod szólítani osztályfőnököd, megállsz, a szemébe nézel, de ő úgy tesz, mintha nem is lennél ott. Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
7. a) Az iskolában az ebédbefizetést intézed. Beállsz oda, ahol a sor végét gondolod, amikor egy barátod ingerült hangon megszólal: „*Öreg, ott van a sor vége!*” Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
- b) Az iskolában az ebédbefizetést intézed. Beállsz oda, ahol a sor végét gondolod, amikor egy ismeretlen szülő ingerült hangon megszólal: „*Öreg, ott van a sor vége!*” Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
- c) Az iskolában az ebédbefizetést intézed. Beállsz oda, ahol a sor végét gondolod, amikor a gazdaságvezető ingerült hangon megszólal: „*Öreg, ott van a sor vége!*” Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
8. a) Vonaton utazol az osztályoddal. A hétfégi buli eseményeit vitatjátok meg kettesben. Egy barátod, aki családi program miatt nem volt a buliban, a következőt mondja: „*Nem érdekel az ócska kis bulitok!*” Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
- b) Vonaton utazol az osztályoddal. A hétfégi buli eseményeit vitatjátok meg kettesben. Egy ismeretlen utas a következőt mondja: „*Nem érdekel az ócska kis bulitok!*” Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
- c) Vonaton utazol az osztályoddal. A hétfégi buli eseményeit vitatjátok meg kettesben. Osztályfőnököd közel ül, és a következőt mondja: „*Nem érdekel az ócska kis bulitok!*” Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....

9. a) Használt mobiltelefonodat akarod eladni barátodnak. A telefon láttán ő ezt mondja: „*Volna pofád ezért az ócskaságért pénzt kérni?*” Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
- b) Használt mobiltelefonodat akarod eladni barátodnak. Egy ismeretlen fültanú a telefon láttán ezt mondja: „*Volna pofád ezért az ócskaságért pénzt kérni?*” Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
- c) Használt mobiltelefonodat akarod eladni barátodnak. Az üzletet az egyik iskolai szünetben akarod lebonyolítani, ezért az osztályfőnököd véletlen jelen van. A telefon láttán ezt mondja: „*Volna pofád ezért az ócskaságért pénzt kérni?*” Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
10. a) Az iskolai osztályzatokról beszélgettek. Egy osztálytársad megjegyzi: „*Te csak ennyire vagy képes?*” Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
- b) Az iskolai osztályzatokról beszélgettek. Egyik osztálytársad apja megjegyzi: „*Te csak ennyire vagy képes?*” Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
- c) Az iskoláról beszélgettek. Osztályfőnököd megjegyzi: „*Te csak ennyire vagy képes?*” Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
11. a) Buszon ülve utazol. Felszáll egy néni, majd barátod megjegyzi: „*Na, gyorsan add át a helyed!*” Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
- b) Buszon ülve utazol. Felszáll egy néni, majd egy utas megjegyzi: „*Na, gyorsan add át a helyed!*” Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
- c) Buszon ülve utazol. Felszáll egy néni, majd osztályfőnököd megjegyzi: „*Na, gyorsan add át a helyed!*” Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
12. a) Hallod, amint a barátod megjegyzést tesz rád: „*Hogy nézel ki?!*” Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
- b) Hallod, amint egy idegen megjegyzést tesz rád: „*Hogy néz ez ki?!*” Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....
- c) Hallod, amint az osztályfőnököd megjegyzést tesz rád: „*Hogy néz ez ki?!*” Mondasz valamit ebben a helyzetben? Ha igen, akkor mit?
.....

SUMMARY

*Batár, Levente***Offence as a speech act**

This paper introduces ‘offence’ as a new kind of speech act. We can consider it to be the opposite of ‘compliment’. The author suggests that verbal aggression is so common in everyday life that it needs to be thoroughly examined. He conducted a questionnaire survey of twelve questions with the participation of two groups of teenagers, 13–14 and 16–17 years of age, respectively. The first six questions concerned physical, and the last six questions referred to linguistic, aggression.

The main goals of the research were the following: (1) To see the difference, if any, between the utterances of the two age groups. (2) To find out whether it is physical or verbal aggression that makes people respond in a more aggressive way. (3) To reveal how the level of verbal aggression changes in utterances depending on the speaker or on the seriousness of the insult.

A heterogén többes szám**1. A heterogén többes fogalma**

A leíró nyelvészet számos rendszertani kérdésre csak problematikus választ tud adni. Nincs ebben semmi különös: nem előíró vagy „nyelvet kitaláló” tudományágról van szó, célja – mint azt a név is mutatja – a lehetőségig pontos leírás. A rendszer változó, mesterségesen ki nem igazítható, a kategóriák, a fogalmak „mindig fölfeszlenek valahol”.

„Különös elem” – írja a könyvében képzőként szereplő morfémaról, az *-ék*-ről Ágoston Mihály (1993: 312). Pedig a heterogén többes meghatározása példán keresztül látszólag egyszerű: ha Pista több másik Pistával van, ők *Pisták*, ha pedig olyanokkal, akik valamiért hozzá tartoznak, megnevezésük: *Pistáék*. Jelentése szakszerűbb megfogalmazásban: „jelölt személy és a vele együvé tartozók összessége” (Ruzsiczky 1960: 396). A morféma elhelyezése azonban azóta nem egyértelmű, amióta próbálkoznak vele. Dolgozatomban először ezekre a próbálkozásokra térek ki részletesebben. A választott morféma nyelvtörténeti előzménye, továbbá az *-é* és az *-ék* viszonya úgyszintén vizsgálódásom tárgya.

Számos esetben nemcsak a kategorizálás ütközik akadályokba: az *-ék* morféma sajátos jelentéstartalmanak meglétével tisztában vagyunk, de alaposabb, kimerítő vizsgálat önálló tárgyává még nem tették. Itt sem csak erről lesz szó: a többes szám általában kifejezhet olyan stílárís-szemantikai árnyalatokat, amelyek legalábbis említést érdemelnek, mégpedig azért, mert feltevésem szerint a heterogén többes nem feltétlenül heterogén és nem is feltétlenül többes, így az ellentét homogén és heterogén többes között sem olyan sarkos, vagy legalábbis nem ott húzódik, ahol azt gondoltuk. Kitérő gyanánt megvizsgálom, más nyelvek (itt csak az angol és a spanyol kerül terítékre) hogyan fejezik ki azt, amit mi a heterogén többessel.

Azért választottam az *-ék* morfémat vizsgálatom tárgyául, mert számomra világos példa nyelvhasználat és nyelvismeret különbségére: ugyanolyan gyakran használtam, mint bárki más, de (külön)létéről nem is tudtam; végül, a többes szám alkalmasint olyan (minőségi) többletet adhat egy-egy szónak, amelyet semmi más, így ez a többlet jellemző a morfémarra, tehát fontos.

A felhasznált cikkekből, szakirodalomból külön kiemelném M. Korchmáros Valéria *Az -ék: többesjel!* című írását (1995), amelyet munkám első részében ismeretlenül és jóhiszeműen bár, de több helyen követtem, második részében pedig – a „másolások” jelzése után – alapos és rendezett anyagát használtam fel.

2. Az *-ék* besorolása régen és ma

A többes számot a 19. század végén éppúgy kétfelé osztották, mint ma, csak merőben más szempontok alapján: Simonyi Zsigmond megkülönböztette (1889) az azonos tárgyak *-k* képzővel ellátott többes számát, valamint a több tárgyat egységbe foglaló gyűjtőneveket, így a többes szám leírásakor nem tér ki az *-ék*-re; kortársa, Mészöly Gedeon helyhatározói ragból lett képzőnek tartotta (1909), csakúgy, mint máshol maga Simonyi: „a hozzátartozók (család, érdekcsoport) jelölésére az *-é* képzős főnevekhez járul a többesi *-k*” (Simonyi 1895: 535). Megemlítendő – Simonyi is így tesz –, hogy az *ember halandó* állításban az említett felosztás szerint *ember* alatt az egész emberi nemet is érthetjük, így ez is gyűjtőnév lehet, csakúgy, mint a „részek nevének egybevevése”: *adás-vevés; nép* (= *nő + férfi*) és az *-s*, illetve bizonyos *-ság, -ség* képzővel ellátott főnevek (*ménés, hegység*). Ebbe a kategóriába estek a számnévek is. A felosztás rövidebb, de változatlan formában megmaradt a későbbi, szélesebb használatra szánt kiadásban is (Simonyi 1905). Mint látható, a fő szempont nem annyira a morfológiai szerkezet, mint a szó jelentése. Simonyi felosztása pontosan megvilágítja, hogy mikor **gondolunk** többre, de arról, hogy ennek **kifejezése** milyen módokon történik, illetve ezen belül *-k* és *-ék* megkülönböztetéséről nincs szó. – *Hány forint? – Száz forint. – Szerintem egy forintot sem ér.* Ha a második mondatban az alany többes, a harmadik esetben a tárgy egyes számban áll, milyen számban áll a *forint* a kérdésben? Válaszolhatunk erre a kérdésre, ha az „értelmi” többes számra kérdezzük rá? Végső soron: van-e nyelvtani különbség a fenti *forint* szóelőfordulások között szám és jelentés tekintetében? Úgy gondolom, nincs.

A heterogén többest a régebbi szakirodalom a gyűjtőnevek és a plurale tantumok körében helyezte el. Az imént már említett jelentésközpontú megközelítés tehát itt is érvényesül: a *gyümölcs*, illetve *Fülöp-szigetek* egyes számú főnévként viselkedik, ellentétben az *-ék* végű főnevekkel. Egy kivétellel: a plurale tantum éppúgy nem tehető többes számba (**Egyesült Arab Emirátusok*), ahogy az *-ék* végű főnevek: **Kovácsékok* (Balogh 2000a: 185).

Más szempontból is változott a tudomány álláspontja Simonyiéhoz képest: a mai felosztás alapján a *-k* nem képző, hanem jel (Balogh 2000a); a gyűjtőnév ma egy tisztán szófajtani besorolású „dobozban” van, a köznevek egyik csoportja (Balogh 2000b); a számnév a melléknév alá került (igaz, oda is kettős szófajú szóként, l. Lengyel 2000).

Bizonytalan a többes számú személyes névmások heterogén mivolta: míg a grammatika csak a *mi* többes szám első személyű alakra tér ki (Balogh 2000a: 186), a *ti*-re is hivatkozhatnak így (Laczkó 2002). „Heterogén többséget alkot minden olyan csoport, amelynek egyik tagja kiemelt személy, s ez a személy az egész csoport reprezentánsának tekinthető” – írja a Magyar grammatika (Balogh 2000a: 186). Ilyen kiemelt személy azonban nem feltétlenül szükséges: az *És ti meg tudnátok mondani, mennyi az idő?* kérdés a megszólított csoport minden tagjához egyformán fordulhat. „*Ti jók vagytok mindannyian, / miért csinálnátok hát rosszat?*”¹ – itt egyenesen félreértéshez vezetne a kiemelés, amint azt a költő a *mindannyian* határozóval is jelzi. Bizonyos esetekben valóban igaz, hogy *ti* = *te + ő*, de nem kevésbé jogosult a *ti* = *te + te* képlet sem (vö. Korchmáros hasonló bizonyítása, 1995: 302).

Maga az *-ék* morféma besorolása is eltérő: tartották képzőnek (Szabó 1955: 216; Velcsovne 1988: 143; Mészöly 1909: 258), ragnak (Lotz 1976: 192), jelnek (Balogh 2000a; Korchmáros 1995: 301). Miért képző? Velcsovneval (1988: 143) ellentétben úgy gondolom, korlátozottan termékeny (*Tóték, *szépségék, ? könyvék*), „hiánya miatt nem veszünk fel zéró morfémát”, „jellemzően állhat utána jel és rag” (*mérnökékével*), a „jelekénél nagyobb jelentésmódosító szerepű” (Balogh 2000a: 185; Velcsovne 1988), végül „a szemantikai kapcsolatot a tő és a képzett alak között nem mindig transzparens, átlátható” (*Péteréknél alszom; katonáknál megtanulja, mi a fegyelem; Zsuzsák nem*

¹ József Attila: Tanítások. József Attila összes versei, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971, 88.

jönnek).² Miért rag? Mészöly helyhatározói ragnak nevezte az *-ék*-et, a *-hoz*, *-hez*, *-höz* ragokat „kiváltó” morfémaként foglalkozott vele (*megyek Papék*, 1909). Miért jel? Nem hoz létre új szófajt (*Kovács – Kovácsék*, mindkettő főnév); tetszőleges elem (*Mihályék*; **Mihály* + \emptyset), képző nem állhat utána, a szó grammatikai környezetét nem változtatja meg (*az alsó szomszédaddal veszekszem – az alsó szomszédékkal veszekszem*), jelek állhatnak előtte is (*barátomé*) (Balogh 2000a: 185; az egész bekezdés során alkalmazott besorolási szempontokhoz l. Keszler 2000: 58). A magam részéről egyetértek Korchmárossal ez utóbbi támogatásában (1995).

Sarkos, így példaértékű Velcsov Mártonné állásfoglalása: az *-ék* A mai magyar nyelv 1968-tól 1988-ig megjelent hét kiadásában mindvégig következetesen a „Különféle jelentésű főnévképzők” alatt szerepel (pl. a *-ság*, *-ség*; *-ász*, *-ész* mellett). Szembetűnő, hogy sajátos jelentésmódosító szerepét így is jellemzi: „többesjel nélkül [!] is többes értelmű főnevet alkot” (kiemelés tőlem – Sz. Á.) – teljes ellentmondás a hagyományon, illetve feltevésen alapuló, *-é*-re és *-k*-ra osztásnak, amit Lotz János és később a Magyar grammatika képvisel (Lotz 1976; Balogh 2000a: 185). A „heterogén” szó egyszer sem szerepel. Érdekes, hogy később olyan példákkal bizonyítja a birtokjel képzőszerűségét, amelyek mai vélekedésünkben az *-ék* jel mivolta melletti érvek: a *fiamék* szóban nem az *-ék* jel – lévén az *-m* jel után, de tovább bővíthető relatív tövet hozva létre –, hanem az *-m* képzőszerű – lévén az *-ék* képző előtt (Velcovné 1988: 190).

3. Az *-ék* és az *-é*

A formai hasonlóságon kívül milyen kapcsolat áll fenn az *-é* jel és az *-ék* között? A nyelvtörténeti alap (Mészöly 1909: 258) feltételezhetően igaz, de jelentéstanilag kevésbé lényeges. A Magyar nyelv teljes szótárában két feltételezés olvasható az *-ék* eredetére: a „kevésbé hihető” a rokonság az *-é*-vel és a szerzők szerint valószínűbb elképzelés, miszerint ez az *ők* személyes névmás változata (Czuczor–Fogarasi 1864: 481). Simonyi az *-éi* végződésű alakok „másik formájának” is nevezte az *-ék*-et (1895: 581). Lotz János három részre osztja a morfémát: az *-é* a „tőhöz tartozás jele”, a *-k* a többes szám jele, s a kettő között egy zéró morféma jelzi a 3. személyt. A morféma jelentését illetően Lotz megemlíti a metaforikus vonatkozást („*Békáéknál ég a világ* ‘A béka házában világos van’”), továbbá megjegyzi, hogy az *-ék* a szabályos *-é* birtokjel többes számú alakjával (*-éi*) minimális oppozíciót alkot (Lotz 1976: 193).

Tegyük fel, hogy – Lotz elképzelésének (is) megfelelően – az *-ék* *-é*-re és *-k*-ra bontható, az első morféma az (egyébként Lotz által közvetlenül az *-ék* előtt tárgyalt) birtokjel, és a birtok van többesítve. Tehát *Jánosék* = *Jánoséi*? Ha a *Jánoséi* János hozzátartozóit jelöli, igen. A hazaérkező apa is mondhatja: *enyéimmel vagyok*. Kérdés, hogy János hozzátartozóit János „birtokainak” tartjuk-e, ha igen, úgy *Ádám + é + i* felosztásban ezt a birtokviszonyt jelöli az *-é*, és a birtokot többesíti az *-i*. Ennek megfelelően *Ádáméi* nem teljesen ugyanazt jelenti, mint az *Ádámék*, mivel az *Ádáméi*-ben maga *Ádám* nincs benne (Korchmáros 1995). Az *Ádámék* talán „demokratikusabb” alak, *Ádám* nem birtokol másokat, hanem „összetartozik” másokkal. A személyes névmások ebben a használatban máshogy viselkednek: *az enyéim érettebbek* – ez egyaránt vonatkozhat gyerekeimre és almáimra, de *az enyéme érettebbek* – itt már szinte biztos, hogy nem emberekről van szó. Vagyis a Lotz által említett (1972: 193) minimális oppozíció *-ék* és *-éi* között fennáll, de nem terjeszthető ki a személyes névmások megfelelő (*enyéme*, *tiédek*, *övék* stb.) alakjaira (vö. Korchmáros 1995: 299). Megemlítem, hogy a gyakorlatban az *-éi*-t ilyen értelemben elsősorban személyes névmásokkal, illetve tulajdonnevekkel használjuk: *Péter az övéivel van*, *Jánoséi szerencsés emberek*; foglalkozásnevekkel erőltetettnek hangzik: *? Péter az orvoséival tart*.

² Ezen alakok nem analóg jelentésével kapcsolatban ld. a 4. pontot.

Gombocz Zoltán a „hangzóhiányt kiváltó” képzők, jelek, ragok felsorolásának során a 9. pontban együtt említi a többesjeles és a birtokos személyragos névszók tárgy esetét. Pusztán a tárgyeset miatt azonban aligha említené őket együtt, mert a 7. pontban az *-alom*, *-elem* képzős szavak tárgyesetei állnak (Gombocz 1925), így feltételezhető, hogy az átlagosnál szorosabb kapcsolatot tételezett fel többesjel és birtokos személyrag között. Ez példázza, hogy a birtokviszonyok és a többes szám között esetleg erősebb a kapcsolat, mint hinnénk.

A továbbiakban egy angol nyelvi példát és magyar fordításait használom fel. Azzal, hogy egy másik nyelvhez folyamodom, jelölöm, hogy nemcsak nyelvtörténeti rokonságról van itt szó, éppen a szemantikai közelségre szeretném felhívni a figyelmet. Az angol birtok- és többesjel között csak egy aposztróf a különbség (*Smith's* – *Smiths*), a birtokjeles alak helynév is lehet, például: *McDonald's*. Napjainkban sok angol szót használunk, főképp tőszavakat (*internet*; *chat*; *hotdog*) – a *McDonald's* azonban több szóelőfordulásban magyarosodik: „*McDonaldéknak milliárdos hasznót hozott*”³ – írja Czákó Gábor; „*McDonaldék mágikus erővel bírnak.*”⁴ Figyeljük meg: az *-ék* a magyar megfelelője az angol *-s* morfémának. Tehát *McDonaldék* = 'a McDonald testvérek alapította cég vagy e cég egyik étterme'. Az *-s* – *-ék* váltakozása kihat a szó számára, az iménti példa *-ék* nélküli formában: [*a*] *McDonald's mágikus erővel bír*, az ige egyes szám harmadik személyű. Megemlítendő, hogy a családias hangulatú *-ék* ironikus stílusértéket nyer egy nagyvállalat megnevezésekor.

4. Heterogén (?) többes (?)

Az *-ék* konvencionális (valaki + hozzá tartozó, de különböző) használatát igazolja az alábbi példa: „*Nem teremt olyan új filmformát, mint volt – például – Jarmuschéké.*”⁵ Azonban az előző pontban foglaltak egy kérdést vetnek fel: ha az *-ék* és az *-é* birtokjel között ez a kapcsolat létezik, heterogénnek nevezhető-e egyáltalán a heterogén többes? (Heterogén: több különböző elemből álló.) Ha Szabónál ebédelek, maga Szabó jelenléte elég, hogy *Szabóéknál* legyek, sőt, egyedül is tudok *Szabóéknál* ebédelni, vagy kettesben Takács nevű feleségével. Nézzük ennek ellentétét: *Virágéknál ég a világ* – de ha Virágék az én lakásomon vannak, már *nálunk* ég a világ; pedig azt, amitől a Virág lakás pro forma *Virágék*, mind magukkal hozták (magukat). Az alapképlet részlegesen tehát kiegészíthető: a családnév + *-ék* valakik lakóhelyét is kifejezheti. Egyes tájnyelvekben (Erdélyben és Kelet-Magyarországon) még a *-nál* határozóragot is elhagyhatjuk mellőle: *Nagyék disznótör van*. „*Leginkább Szabóék szoktam menni.*” – írja Veres Péter. Már említettem, hogy Mészöly Gedeon helyhatározói ragnak nevezte az *-ék* morfémát (*papék* = pap háza). A *paphoz megy* alakot szimbolikusan nevezte, elméletét analógiával indokolva, miszerint a *Zápolya János elkésett* állításban *Zápolya János* alatt a hadvezér a sereget jelképezi, így példánkban a *pap a pap házát*, vagyis *papékat* (Mészöly 1909).

Néha épp az egyenmőséget fejezzük ki az *-ék*-kel: „Te mindenre tudsz felelni, barátom! *Katonáéknál* ez nem szokás...”⁶ – itt a *katonáéknál* az összes katonát jelöli, akik között a közösséget éppen a homogenitás, a foglalkozás azonossága teremti meg. A szakirodalomból kiténik: a *katonák* szó külön megközelítést igényel: Korchmáros gyűjtőnévként értelmezi (1995), másol áltoldalékos („pseudosuffix”) tőszóként szerepel (Papp 1994), ellentmondva Velcsovné elméletének, miszerint az *-ék* „nem alkot szótározható új szót” (1988: 143), Ruzsiczky Éva szerint „gyűjtőnévi jellegű származék”, főként a beszélt nyelvben használatos (1960). Kérdés, hogy miért csak ez a foglalkozásnév gyűjtőnevesült ilyen módon – a katonanyelv sajátosságai már számos vizsgálat tárgyát

³ Sándor György: Mágiaarakás. Műzsák Közművelődési Kiadó, Budapest, 1989.

⁴ <http://www.gyoriszalon.hu/kultura/index.php?t=valentina.html>

⁵ Élet és irodalom, XLIV. évf. 23. szám.

⁶ Rejtő Jenő: Az elátkozott part. Totem kiadó, Budapest, 1994, 152.

képezték, ebbe a körbe tartozónak vélem ezt a jelenséget is, azaz feltételezem, hogy a katonák saját magukra használták ilyen értelemben a *katonák* szót, csakúgy, mint az egyes számú alakot a következő katonadalban: „*Katonának mindent lehet, / minden kislány minket szeret*”⁷.

Az *-ék* felhasználható egy közlés ismert és ismeretlen szereplőinek megkülönböztetésére is, lásd az alábbi élőnyelvi példát: – *Hidas jön meg az Andiék.* – *Kik Andiék?* – *Hát ő meg egy barátnője, gondolom.* Ha a közlő ismerné Andi Enikő nevű barátnőjét, az első mondat így is állhatna: *Hidas, Andi és Enikő jön*, az ismeretlen elem Andival alkotja az *Andiék* alakot, mivel az ő barátnője és nem Hidasé.

De egy ilyen *-ék* végű alak jelölhet intézményt is: *adminisztrátorék a negyedikén vannak, ez itt az ügyfélszolgálat.* Figyeljük meg: itt nem egy adminisztrátor által vezetett osztályról van szó (alatta beosztottakkal, egy reprezentáns + képviselt csoport felállításban), hanem egy helyről, ahol mindenki adminisztrátor. (Nem is helyekről – itt már az *-ék* többes mivolta is megkérdőjelezhető!) Sajnálatosan kiveszőben van a részeg embert illető izes kifejezés: *elment jóékhöz*, azaz belekóstolt a jóba, elment oda, ahol minden jó.

William Shakespeare III. Richárd című drámájában még bonyolultabb példákat találhatunk a heterogén többség kifejezésére: *York* jelöli a helyet, amelynek az anyakirálynő a hercegnője, jelöli Richárd anyját magát, a *York-házat* (annak vér szerinti tagjait), illetve a *York-ház híveit* (vagy *Richmond* esetében, hadát: „*Richmond tengerre száll!*”)⁸ – látható, hogy ahogy az *-ék* is több mint den fejez ki, a heterogenitás sem feltétlenül „szorul” az *-ék*-re.

5. Más nyelvek módszerei; kitérő a többesítés stílushatásaira

Amellett, hogy az *-ék* sokszínű használata díszként és munkaeszközként egyaránt nyelvünk ékessége, megemlítenő, hogy más nyelvekben – tudomásom szerint – nem létezik. Az angolban szigorúan családnevekre értelmezve használnak valami ilyesmit: „*The Impossibles*”; „*The Simpsons*”; *the Smiths* – a határozott névelő, a tulajdonnév és az (egyféle) *-s* többesjel írja körül azt, ami nálunk *Kovácsék*. A *The Impossibles* című filmet Magyarországon *A Hihetetlen család* címmel forgalmazzák – talán a *Hihetetlenék* sokféle jelentése miatt. Az „értelmi többes”, vagyis a szó jelentésének belső kiegészítése talán indokolja az előző pontban említett példát, vagyis hogy *York* önmagában hogyan jelölhet annyi mindent eszköztelenül, de – angol szemnek, fülnek – egyértelműen.

A spanyolban a névelő és az utána következő családnév – mindkettő többes számban – jelenti ugyanezt: *los Pérez*; *los Bilbaos*. A *-z* végű családnevek nem tehetők többes számba: **los Péreces*, a nem *-z* végűek körében pedig elvileg tilos az egyes szám (VOX 1992), ha a névelő többes számú. A beszélt nyelv ettől annyiban tér el, hogy előszeretettel használja egyes számban a nem *-z* végű családneveket is: „*Supe [...] los enredos comerciales de los Gambutti*”;⁹ „*Tudtam [...] a Cambuttiék sötét üzelmeiről*”¹⁰ – áll az azonos című magyar kiadásban. „A modern spanyol nyelvben – különösen Amerikában – a családnevek többes jelét sokszor elhagyják: *los Herrero*” (Sobieski–Várady 1985: 83). A szerzőpáros mindezt a „csak egyes számban használt főnevek” kategóriában tárgyalja – érdekes különbség az *-ék*-et a plurale tantumok között elhelyező szemponthoz képest. A *-z* végű családnevek közül szerintük csak azok nem többesíthetők, amelyeknek nem az utolsó szótagja hangsúlyos, vagyis *los Arroz* (hangsúly az utolsó szótagon) – *los Arroces*, de *los Martínez* (az utolsó előtti szótag hangsúlyos) – **los Martíneces* (Sobieski–Várady, 1985: 83).

⁷ Jaroslav Hasek: *Svejk, a derék katona kalandjai a világháborúban*. Kozmosz könyvek, Budapest, 1977. I. 210. ford. Réz Ádám.

⁸ IV. felv., 4. szín, ford. Vas István.

⁹ Ricardo Güiraldes: *Don Segundo Sombra, Casa de las Américas, Havanna, 1966, 4.*

¹⁰ Ford. Szalay Sándor. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1974, 11.

Az eddig vizsgált esetek a heterogén többes szám köznyelvi és irodalmi használatait mutatták be, a jelentésárnyalatok különbségeire fektetve a hangsúlyt. A most következő példákban a többesítést általában vizsgálom stílusesszökként. Arra, hogy egy, a heterogén többessel foglalkozó dolgozatban a homogén többessel is foglalkozzam, úgy érzem, az jogosít fel, hogy a fenti példák megvilágították: a jelentés határai elég halványak az *-ék* „oldalán”, így indokolt és szükséges bemutatni, hogy a *-k* is sok mindent kifejezhet a „több ugyanolyan” alapképletén kívül.

„*Ezerszer Messiások / A magyar Messiások*”¹¹ – Ady a többes számot használva egyúttal a túlzás eszközével él: egyfelől messiásból is több van, másfelől többszörösen messiások, „S üdve nincs a keresztnek”. Jelenthet azonban egyfajta istenkáromló sokszorosítást is¹² inkább jelentésében, mint grammatikailag hasonlóan a már idézett József Attila egyik verssorához: „Naponta háromszor megváltják a világot”¹³ – itt egyfelől a számhatározó, másfelől a határozatlan alany miatt tudjuk, hogy több világmegváltás van, nem a *-k* miatt. A logikai hasonlóság alapján megemlítendő, hogy ilyen eljárás nem csak a szépirodalomban létezik: istenség helyett kultikus bálványt dönt le Andy Warhol *Elvis I* című festményével: a képről Elvis Presley megkettőzve céloz a közönségre, ironikusan megkérdőjelezve az egyszeri és utánozhatatlan művész renomét; igaz, a kép többféleképpen értelmezhető, akár ellentétesen is: „a sokszorozás nemcsak személytelenné tesz, hanem az idol, a bálvány kialakulásának is kedvez” (Beke 1994: 399). Az Adyéhoz hasonló túlzást érzékeltet Joseph Heller híres regénye utolsó lapjain: „*Köztem és minden eszményem között mindig ott állnak a Scheisskopfok, a Peckemek, a Kornok és a Cathcartok*”¹⁴ – ez a mondat a mű drámai csúcspontján hangzik el, ahol az erős érzelmi töltet „sokszorosítja” a főhőssel ellenfeleit. Megemlítendő, hogy ez a sokszorozás Velcsovné szerint „köznevi értelemben használat” (példája: *József Attilák*) (Velcsovné 1988: 187).

Az említett példákkal érzékeltetni kívánom, hogy egy (vagy két) nyelvi jel és ezek helyes használatai között milyen sokféle összefüggés állhat elő. Ezeket az összefüggéseket az anyanyelvi beszélő érzi, a nyelvész feltárja, és a szerencsés nyelvhasználó csodálja.

SZAKIRODALOM

- Ágoston Mihály 1993. *A magyar halmaznevek*. Forum, Budapest.
- Balogh Judit 2000a. A névszóragozás. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 183–208.
- Balogh Judit 2000b. A főnév. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 127–41.
- Beke László 1994. *Műalkotások elemzése a gimnázium I–III. osztálya számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 399.
- Czuczor Gergely–Fogarasi János 1864. *A magyar nyelv teljes szótára*. II. kötet, E–H, Pest.
- Gombocz Zoltán 1925. *Magyar történeti nyelvtan*, III. rész, Alaktan. Bölcsészethallgatók Árpád Bajtársi Egyesülete, Budapest.
- Keszler Borbála 2000. A toldalekmorféma-típusok elhatárolása: képzők, jelek és ragok. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*, Budapest. 57–9.
- M. Korchmáros Valéria: Az *-ék* többesjel! *Néprajz és Nyelvtudomány*, 295–307.
- Laczkó Krisztina 2002. Névmás és helyettesítés. *Magyar Nyelvtudomány*, 470–81.
- Lengyel Klára 2000. A melléknév. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*, Budapest. 142–51.
- Lotz János 1876. A magyar *-ék* morféma. In: *Szonettkoszorú a nyelvről*, Gondolat Kiadó, Budapest. 191–3.
- Mészöly Gedeon 1909. A denominális *-ék* képző eredete. In: *Magyar Nyelv*, 258–64.

¹¹ Ady Endre: A magyar messiások. Ady Endre összes versei, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975, I. 82.

¹² Nem dolgozatom tárgya az istenhit és -tagadás Ady költészetében, itt csupán a többesítés egyik lehetséges – nem feltétlenül igaz – stílári hatásáról van szó.

¹³ József Attila: József Attila [József Attila, hidd el...] ua. 157.

¹⁴ Joseph Heller: A 22-es csapdája, ford. Papp Zoltán, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1972, 546.

- Papp Ferenc 1994. *A magyar nyelv szóvégmutato szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ruzsiczky Éva 1960. Névszóképzők. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere – leíró nyelvtan*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest. 372–420.
- Simonyi Zsigmond 1889. *A magyar nyelv a művelt közönségnek* I–II. Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1905. *A magyar nyelv*. Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1895. *Tüzetes magyar nyelvtan*. Budapest. Magyar Tudományos Akadémia.
- Sobieski Artúr–Várady László 1985. *Rendszeres spanyol leíró nyelvtan*. Terra kiadó, Budapest.
- Szabó Dénes 1955. *A mai magyar nyelv*. Budapest. Jegyzetellátó, 216.
- Velcsov Mártonné 1988. Alaktan. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest. 85–204.
- VOX: Diccionario Actual de la Lengua Española. Bibliograf, Barcelona, 1992. – *Número* címszó.

Szolcsányi Ákos

SUMMARY

Szolcsányi, Ákos

The heterogeneous plural

This paper discusses the use and meaning of the Hungarian morpheme *-ék* ‘and company’. Its previous classifications are introduced, with a special comparison with the anaphoric possessive marker *-é* ‘that of, belonging to’. It is proposed that *-ék* does not merely function the way its name suggests but is used for other purposes, as well. The paper discusses the items provided by English and Spanish for the function of *-ék*, as well as the use of the Hungarian morpheme in translations from those languages. Finally, miscellaneous examples of grammatical oddities and problems with respect to pluralization are given, irrespective of the actual linguistic sign used.

Az orvosi receptről* Beszélt nyelvi elemek a 16–17. századi receptekben

1. Bevezetés

A népi gyógyítással kapcsolatos adatokról már a 12–13. századból vannak szórványosan nyelvi emlékeink. Később ezek száma gyarapodik, egyre több orvoslással kapcsolatos feljegyzés jelenik meg szótárakban, szójegyzékekben, régi levelekben, kódexekben, füveskönyvekben (Keszler 2005: 24).

A középkori Európában a görög és a római gyógyászat hagyományai voltak uralkodók, amelyek szerzetesek révén terjedtek. Ily módon egyes gyógynövények alkalmazása, az érvágás is bekerült a magyar népi gyógymódok közé, amelyekben a kereszténység felvétele ellenére éltek még a régi pogány orvoslás hagyományai. A középkor folyamán a kódexek, liturgikus könyvek lapszélein egyre több gyógyító tevékenységre utaló megjegyzés, egészségügyi tudnivaló jelenik meg. A 15. században a gyógyítás még erősen kötődik a kolostorokhoz és a klerikusok tevékenységéhez, de kis

* Készült az OTKA T-46179 számú pályázat támogatásával.

számban már vannak külföldön tanult orvosok, kirurgusok is. A 16. századtól egyre jobban terjednek a kéziratoss receptes könyvek, amelyek összetétele igen vegyes; hazai javasasszonyok, gyógyítók tudását, népi gyógymódokat és külföldi művekből származó recepteket egyaránt tartalmaznak. Jellemző rájuk, hogy a kor babonás nézetei és a hasznos gyógynövények, gyógyító eljárások egyaránt megtalálhatók bennük (Hoppál 1990: 693–703). Később megjelennek a nyomtatott formában terjedő füveskönyvek, orvosi ismereteket összefoglaló írások (bővebben l. Keszler 2005: 24–9).

Munkámban leginkább a 16–17. században előforduló orvosi receptekkel foglalkozom, közel kétezer recept alapján. Forrással elsősorban a *Medicusi és borbélyi mesterség* című régi magyar ember- és állatorvosló könyvek gyűjteménye szolgált, amelyet Hoffmann Gizella jelentetett meg Radvánszky Béla gyűjtéséből (a későbbiekben erre a forrásra az idézett mű betűjelzésével és a recept számával pl.: C: 123 hivatkozom). A továbbiakban megvizsgálom röviden a receptet mint szövegtípust, kitérek a korai vények szerkezetére, nyelvi megformáltságára, valamint külön fejezetben tárgyalom az előforduló beszélt nyelvi elemeket.

2. A recept mint szövegtípus

Az orvosi recept a mindennapi szövegtípusok közé sorolható. A mindennapi nyelvhasználat szövegtípusai csakúgy, mint az irodalmi műfajok, kétarcu jelenségek: egyrészt jelen reprezentációjukban foghatók meg, másrészt „mind létrejöttükben, mind folyamatos használatukban, elválaszthatatlanul történeti kategóriák” (Kocsány 2002: 59). A szövegtípus egy összetett világrészlet sematikus fogalmi és nyelvi megalkotása. „A szövegtípus nem kész szerkezet, amelyet csupán kitölteni kell, hanem olyan séma, amely a mindenkori beszélő számára többé-kevésbé körülhatároltan rendelkezésre áll, alkalmazása több-kevesebb mentális erőfeszítést kíván. A szövegtípusok rendszere tehát függ az egyéni tudástól, a közösség konvencióitól, valamint általánosságban a világ valamely részének fogalmi és nyelvi megkonstruálási lehetőségeitől” (Tolcsvai 2006: 67). A szövegtípusok nem felülről szerveződnek, hanem nyitott rendszerek és szoros összefüggést mutatnak az ember megismerő tevékenységével és a szükséges kommunikációs feltételekkel (uo. 65).

A recept mint szövegtípus létrejöttében és alakulásában nagy szerepet játszik a közösség hagyománya, hitvilága, tudása, később az orvosok társadalomban betöltött szerepe, valamint a politikai helyzet és a tudomány változása is. A továbbiakban röviden kitérek a szövegtípus funkciójára, továbbá a 16–17., valamint a 21. századi receptek sajátosságaira.

Az orvosi recept elsősorban felhívó, azon belül instrukciós funkciójú szövegtípus. Weber szerint az instrukció olyan beszédaktus, amelynek során a feladó információkat, ismereteket, tapasztalatokat közöl a címzettel (1982: 3). Brinker azt vallja, hogy az instrukciók nem készletnek közvetlenül cselekvésre, hanem bizonyos cselekvési sorokról és lehetőségekről informálnak, így ezen szövegek kommunikatív funkciója a *ha-akkor*-relációval írható le. Formailag általánosan jellemző az instrukcióra a felszólítás, a főnévi igeneves szerkezetek, a *kell* + főnévi igeneves szerkezetek (Brinker 1985: 102–9). Ez utóbbi formai tulajdonságok elsősorban a korai recepteknél figyelhetők meg.

A 16–17. századi és a mai receptek között jelentős formai, nyelvi és tartalmi különbségek adódnak. A 21. századi recept nyelvét szigorúan előírt szabályok határozzák meg; továbbá felépítésére jellemző, hogy törvényileg meghatározott instrukciós sora van: *inscriptio* (fejléc: a beteg adatai, az orvos neve), *invocatio* (megszólítás: *Rp.* = *recipe*), *praescriptio seu ordinatio* (utasítás vagy előírás), *signatura* (utasítás a beteg számára), *subscriptio* (az orvos aláírása, dátum, esetleg egyéb megjegyzés), *adscriptio* (a gyógyszerész feljegyzései) (Gyarmati 2004: 1193). A recepteknek mind a koraikat, mind a maiakat tekintve van egy úgynevezett iniciátora, kezdő tartománya (vö. *Initiator*, Simmler 1996: 601), amely a régi recepteknél igen változatos információkat tartalmazhat (l. 3.1.). A mai receptekben az iniciátort törvényileg szabályozott adatok töltik ki (*inscriptio*: a beteg neve, kora, címe, TAJ száma, BNO szám stb.).

Összegzésként elmondható, hogy a 16–17. századi orvosi receptek nagyban különböznek a mai vénytől, ami elsősorban szociokulturális és szociopragmatikai változásokkal magyarázható – ezen változásoknak a vizsgálatára ebben a tanulmányban nem térek ki részletesen. A különbség formai, tartalmi, szóhasználati és tudományos jegyekben is megmutatkozik. Amíg a mai recepteknek, ahogy láthattuk, szigorúan előírt, törvényileg szabályozott felépítése van, addig a korai szövegpéldányok struktúrája, nyelvezete igen színes képet mutat.

3. A 16–17. századi receptek tipológiája

A korai receptjeink formailag, nyelvi és tartalmilag is nagyon változatosak. A receptes könyvek nemcsak gyógyító eljárásokat tartalmaznak, hanem az emberi és állati egészségre vagy a háztartásra vonatkozó jó tanácsokat, gyógynövények, ásványok használatára vonatkozó információkat egyaránt, gyakran babonás hiedelmekkel átszöve. A recepteknek, elsősorban a korai füveskönyvekben, sokszor nincsen meghatározott rendje, ugyanarra a betegségre több tanácsot is olvashatunk, ezek azonban gyakran nem egymás után következnek.

A receptek struktúrája korántsem szabályos, megfigyelhető azonban, hogy általában iniciátorral kezdődnek, amely lehet egy betegség vagy annak körülírása, egy gyógynövény, ásvány megnevezése. Ezután általában felsorolászerűen következhetnek a hozzávalók és az eljárások, és nem ritkán a receptek végén megjegyzésszerű zárómondatokat olvashatunk, mint például: *minden belsei betegséget meg gyógyít, használ, Amen, úgy legyenek hasznosak ezek az orvosságok* stb. Kiváló példája ennek a nagy valószínűség szerint első magyar nyelvű vény, amelyet az 1490-ből származó, az Egyetemi Könyvtárban őrzött *Misale Strigoniense* tartalmaz (Schultheisz 1959: 205):

„fog faiasrol walo orvossagh → iniciátor
 Az Nadnak es az tharkonak → összetevők, eljárások
 az teoweth keol asny, megh
 aszalny es teorny eoze
 temporalwan eokeoth ted
 az faio fogadra meg gyogiol → zárómondat
 az faidalmath teobbet soha
 nem erzed”
 (betűhú átírat)

A példa is jól szemlélteti, hogy a korai receptjeink nagy eltéréseket mutatnak a maiakhoz képest. A következőkben a korai vények egy lehetséges tipológiáját szemléltetem példák segítségével.

3.1. Az iniciátorok típusai

A receptek elején található iniciátorokat különféle információk tölthetik ki, ezeknek a főbb típusai a következők:

- [...] **ellen**: *sül ellen, mirigy ellen, okadas ellen, diühös eb harapás ellen, czoklas ellen, contra dolorem dentium* [fogfájás ellen], *contra pestem* [pestis ellen] *franczu ellen, kegio maras ellen, raszt ellen, franczu var ellen, gütokuani ellen, akarmi belseő seres ellen*
- [...] **-rol/-röl; -ru/rüil**: *regi rothat sebröl, nehezen lehellesröl, megh hidegült melireöl, szöm faiasrol, has faiasrol, czömörlesreöl, feö faiasrol, foliosorol, szakadasrol, sültreöl, köszuenröl, pokol uarrol, tüzes foiosorol*

– [...] **-rol/-röl; -rul/rül ualo**: *foliosorol ualo, emszesreöl ualo, seresröl ualo, köröl ualo probalt oruosság, izreöl ualo, iz uiszreöl ualo, sebnek ualo uisz*

– **-rol/-röl; -rul/rül ualo szerszam**: *isz uiszröl ualo io szerszam, elseö fördöhöz ualo ször-szam, második fördöhöz ualo ször-szam*

– **az kinek, az kit [...]**: *Az ki nem alhatik es feie faina, az kinek ine auagi foga faina, az kinek szepleös az orczaia, az ki nem alhatnak, az kinek az monia faina, az kinek szaia meg uesz, az ki nem emeszthet, az kinek orra uere iar, kinek keönieues auagi uerös szöme uagion, az kinek labat hideg megh uesz, kit keö bant, kinek fogat iz eszi, kinek torka fai, es az kinek szaia faina, az kit puskaul megh leöttek, az por merget igi keöl kiueszteni*

– **ha [...]**: *ha sok madarat akarsz fogni, hagi ha az azzonion havi betegsegh uolna*

– **gyógyhatású készítmények**: *füsteölö por, igeön io franczurul es köszuenről, vörös ir igeön io, zeöld ir, tömienios uisz, fekete ir, sarga ir, igeön io oruosság, feier lilium uize hasznaj, farkas alma uize hasznaj, szeökfü olaj, kapor olaj, feier mak olaia, rosa olaj*

– [...] **haszna**: *farkas alma uize haszna*

– **ugyan azonrol**: *vgian azonrol, auagi, alias, idem, item, vagy úgy csináld, simét azonról való igen jó, ugyanazonról, még ugyan sárról*

Amint láthatjuk az iniciátorok sok esetben tartalmazzák a gyógyítani kívánt betegséget ([...] *ellen, [...] -rol/-röl; -rul/rül, [...] -rol/-röl; -rul/rül ualo, -rol/-röl; -rul/rül ualo szerszam*); nagyon gyakori, hogy a betegséget a betegen keresztül nevezik meg vonatkozó mellékmonddal (*az kinek, az kit [...]*); illetve a harmadik nagy kategória, amikor az iniciátor a gyógyhatású készítményt tartalmazza (a készítmény neve, [...] *haszna*). Ha ugyanarról a betegségről vagy eljárásról esik szó, akkor az iniciátorban ritkán ismétlődik meg az adott információ, helyette a *vgian azonrol, auagi, alias, idem, item* stb. kifejezések állnak.

A felsoroltakon kívül egyéb iniciátorok is előfordulnak a receptekben, itt csak a leggyakoribb csoportokat említem. A példák is kiválóan szemléltetik, hogy a receptek a 17. században korántsem egységesek, még nem az orvos és a gyógyszerész közötti kommunikációnak az eszközei, hanem a mindennapi tudás, a néphitbeli babonák és a tudományos ismeretek gyűjteménye és hagyományozásának az eszköze. Ezek a füves- és orvosló könyvek nagyon különböző forrásokra támaszkodnak, amelyet a stílus sokszínűsége is mutat. Sok receptben figyelhetők meg beszélt nyelvi elemek, ilyenkor az az érzésünk támadhat, hogy a receptes könyvek lejegyzői úgy rögzítették a gyógy módokat, az eljárásokat, ahogy hallották azokat. Más receptek azonban latin nyelvűek, és egzakt mértékekkel együtt írják le a felhasználandó hozzávalókat és a pontos eljárási módot, ezek nagy valószínűséggel külföldi vagy külföldi egyetemen tanult, magyar orvosoktól, diákoktól származhatnak. Ez is bizonyítja, hogy a 16–17. században a népi és a „tudós” orvoslás szoros szálakkal fonódik össze (Keszler 2005: 27). A következőkben a receptek több szempontú csoportosítására teszünk kísérletet.

3.2. A korai receptek osztályozása az instrukció nyelvi elemei szerint

A korai receptek korántsem egységesek. Különbségek mutatkoznak a receptek terjedelmében, felépítésében, a tudományosság fokában, a vény nyelvében (latin, magyar) és nyelvezetében, továbbá a szövegvilágot alkotó tényezőkben (a beszédhelyzetben részt vevők viszonya, időszerkezetek, nézőpont, deixis stb.).

Amint feljebb már esett róla szó (l. 2.), az instrukciós funkciójú szövegtípusokban gyakran előfordul a felszólító mód, a kell + főnévi igenes szerkezet vagy önmagában a főnévi igenes szerkezet. Ezek a nyelvi formák a korai receptekben nagyon gyakran föllelhetők. A következőkben kitérek arra, hogy milyen nyelvi formában jelenik meg a receptekben az elkészítési mód, illetve milyen

nézőpontrendszer érvényesül a vényekben. A felállított kategóriák nem alkotnak zárt rendszert, az egyes instrukciós típusok sok esetben keverten fordulnak elő egy szövegpéldányon belül.

3.2.1. Egyes szám második személyű felszólítás

A receptek nagy részében fordul elő ez az instrukciós forma. Ezeknek egy része magához a beteghez szól, jelentős részben azonban inkább a gyógyítót, a beteg ápolóját célozza. Jelentős különbség ez a mai receptekhez képest, ahol a *recipe* felszólító módú alak feladója egyértelműen az orvos, az információ vevője pedig a gyógyszerész. Lássunk néhány példát:

- (1) *Hurutrol, auagi mely faidalom ellen.* Vögied az Zent Giörgi füuet, mind uiragostul teöd egi üuegbe, es teölcz szep tiszta feier bort rea. Tarcz egi holnapig az üuegben, reggel, estue igiek benne, megh goigul (C: 41).
- (2) *Béka ha emberben vagyon.* Feiér ürmöt, fekete ürmöt es centauerat föld meg eröss eczetben, es ad innya éhgyomorra ketszer vagy háromszor, es megh hal az emberben (F: 154).
- (3) *Dühös eb harapas ellen.* Isten tehenet szarazd megh és körös fa bogaraval törd egiben kevesenkent, agj megh innja vizben akar kenjerben meg ennj, az oktalan alatnakis jo (G: 37).
- (4) *Mirigy ellen.* Az eger fark füvet föld meg, es id meg a levit; minden belső betegseget meg gyógyit (F: 146).
- (5) *Egi ueöreös hagima feiet mes kette, az belseö reszet ueöd ki, tegi teöriekeöt, es ugi mint ket borso szöimnj teömient belle, es az hagimat teöd eöszue, takard czeöpübe es teöd az sratnakba, es süsd megh annak utanna ueöd ki, es tiszta ruha altal faczard meg hegi kanalban, es id megh (C: 155).*

A példákból is jól látható, hogy az egyes szám második személyű felszólító alak egyaránt vonatkozhat a betegre (4, 5), illetve a beteg ápolójára (1–3). A megvizsgált korpusz alapján elmondható, hogy ezek az instrukciós formák több esetben szólnak a beteg ápolójához.

3.2.2. Többes szám harmadik személyű felszólítás

A többes szám harmadik személyű felszólításra jóval kevesebb példát találtam, és ezek is elsősorban a 17. századból valók. Ezekben a receptekben a megszólított általában a beteget gyógyító személy. Az is előfordulhat, hogy egy receptben a többes szám harmadik személyű és az egyes szám második személyű felszólító instrukció egyaránt megtalálható (8).

- (6) *Az mely ember nem emészthet; hanem csak hány.* Törjenek meg két fü fokmagymát, tisztítsák meg, töltsenek égett bort hozzátörjék meg, mintegy tésztát, kenjék meg az gyomrát véle, hintsék meg felül törött szekfüvel, piritott boros kenyérral, burítsák bé, felül is kössék bé jól, meglátod, hogy megállítja (I: 120).
- (7) *Mádra ellen.* Ha az mádra kiindul helyébül, mely nagy keresztcsont és ágyékfájással szokott lenni, s mintha valami gomolyag járna egy helyrül másra az hasában, ez ellen ezt kell cselekedni: A rutát főzzék meg faolajban, de jó büvön légyen az ruta az faolajban, s amikor megfő, hogy szép lágy legyen az ruta, facsarják ki az rutát az faolajbul, tegyék jól melegen az rutát az kersztcsontjára; az olajjal penig, az kiben az ruta megfőtt, mind épen kenjék az hasát az ágyéktul fogva egész az köldökéig (I: 128).
- (8) *Köszvény ellen.* Az hol az köszvény vagyon, verjék meg erősen az helt, végy osztán ó hájat s fokhagymát, törd öszve azt, s kend meg véle azt az köszvényes helt, s kösd reá az többit; az kötés két nap légyen rajta (I: 125).

3.2.3. Egyes szám harmadik személyű felszólítás

Az egyes szám harmadik személyű felszólító igealakok elsősorban a betegre vonatkoznak, és semleges kiindulópontból adnak neki tanácsot.

- (9) *Igen jó huruttúl való ez is.* Eczetes cziberén főzze meg az zsályát és tárkont, szűrje meg, úgy kell osztán forralni; úgy éljen vele éjgyomra melegen (K: 693).
- (10) *Es az kinek szaia faina.* Keczke teiel mossa (C: 121).
- (11) *Az ki nem alhatik es feie faina.* Vegie az feier ürmöt, es az leuelet teorie megh, es uiszben feöszsze megh, es ualami szep ruhaczkara tegie es keösse az feiere, es nagi faidalnokat el ueszeön rola, es nagi giöniörüseggel aluttia (C: 1).

3.2.4. Kell + főnévi igeneves szerkezet

A korai receptek instrukcióinak nyelvi megformálásában az egyes szám második személyű felszólítással együtt a kell + főnévi igeneves szerkezet a leggyakoribbak. Ezek vegyesen is előfordulnak egy recepten belül (16). A főnévi igenév miatt sok esetben még kevésbé eldönthető, hogy ki a recept címzettje, mint az előző csoportoknál. A betegre való utalás itt még inkább implicit és a situációs kontextus része (13: *haja*, 14: *meginnya*).

- (12) *Az ki nem emeszthet.* Az uad salliat es szilid salliat feier borban kenier hei alt megh keöl feöszni, abban igiek, osztan keres kormot, tikmoni feieret, mezet, az kormot es tikmon feieret egiebe keöl habarnj (C: 42).
- (13) *Kopaszság ellen.* Az mogyoró bélit meg kell törni, mézben elegyíteni, s azzal kenni, igaz elíg haja léssen (I: 119).
- (14) *Pestis ellen.* Fekete retket kénkövel meg kell törni, azt osztán kifacsarni, s annak viziben, mint egy kis kalánnyit, kell meginnya; felette igen hasznos orvosság (I: 127).
- (15) *Item.* Kis aszonj bötnj söpröt szereznj, szep aprora metelny s-kemennjen meg főznj, lagj melegen benne tartanj (G: 34).
- (16) *Kegio maras ellen.* Keres io kendör magot, teörd iol megh, es feözd megh ereössen feier borba, es az leuebe ruhat keöl martanj es azzal keöl teörlenj az lapat (C: 47).

3.2.5. Felsorolás

A hozzávalók felsorolása szinte minden receptnek fontos része, akad azonban néhány olyan szövegpéldány, amelyek szinte kizárólagosan az adott recept elkészítéséhez szükséges hozzávalókat és minimális eljárási instrukciókat tartalmazták.

- (17) *Franczu ellen.* Mercurium, tömien, temso, galicz keö, hay, szent giörgi keöue, egi lat keniöseö (C: 39).
- (18) *Dagadasrol.* Keöl alopaticum, temso, tikmon feier, bonus armenus, mastix (C: 117).
- (19) *Auagi.* Arpa lizt, mez, so, egiarant főzd megh, es annak utanna keösd rea uagi hatszor, auagi többszeöris (C: 118).

3.2.6. Gyógynövény

A receptes könyvekben előfordulnak olyan bejegyzések, amelyek egyes növények hatását írják le. Ezek a receptek kommunikatív funkciójukat tekintve elsősorban tájékoztató jellegűek, és csak közvetett módon jellemző rájuk az instrukciós szerep.

- (20) *Feier lilium uize hasznaj.* Rutsagos sebeöket megh giogit, szaraz keöszeniöket megh giogit, az kit kigio mart, meg giogittia (C:196).

- (21) *Czinadonia uisze hasznaj*. Embornek szömet ha megh kenik uele, az halioгот el uiszi rola, es embörnek szömet meg uigasztallia (C: 193).

Amint láthatjuk, a korai receptekben igen különböző instrukciók találhatók, amelyek gyakran egy szövegpéldányon belül keverednek egymással. Megfigyelhetjük továbbá, hogy az iniciátoroknak nagy szerepe lehet az instrukciós szerkezet meghatározásában. Ha az iniciátor gyógynövény nevét tartalmazza, nagy eséllyel közvetett instrukcióra számíthatunk. A többi esetben nem ilyen nagy a megjósolhatóság aránya, csupán bizonyos tendenciaszerűség figyelhető meg. A vonatkozó mellékmondatokat tartalmazó iniciátorok receptjeiben nagyobb arányban vannak az egyes szám harmadik személyű, valamint a többes szám harmadik személyű instrukciók, továbbá szinte bizonyos, hogy a beteg legalább személyragos kataforikus utalással megjelenik a receptben. A betegségre utaló iniciátorok sok esetben egyes szám második személyű, illetve kell + főnévi igenes szerkezetű instrukciókat tartalmaznak. Az iniciátorok és az instrukció nyelvi megformálásának összefüggéseit a későbbiekben érdemes lenne részletesebben megvizsgálni.

4. Beszélt nyelvi elemek a 16–17. századi receptekben

Az egyes szövegtípusok alakulásában nagy szerepet játszanak az adott korban érvényes kommunikációs szükségletek és a mindennapi tapasztalatok (Tolcsvai 2006: 75). Részben ezzel is magyarázható a régi és a 19. századtól megfigyelhető recepttípusok különbségei. Amíg a modern vény szigorúan szabályozott dialógus az orvos és a gyógyszerész között, addig a korai receptek bővelkednek a beszélt nyelvre jellemző elemekben. A vényeket azért is érdemes ilyen szempontból megfigyelni, mert a középmagyar kor beszélt nyelvi jellegzetességeihez visznek minket közelebb, amelynek kutatásában azonban nehézségeink adódnak a kutatáshoz szükséges kiforrott módszerek és szakirodalom hiánya miatt (vö. Pusztai 1999: 380). A továbbiakban próbát teszünk a korai receptekben előforduló néhány beszélt nyelvi jellegzetesség leírására, a teljes körű elemzés azonban további kutatásokat igényel.

A beszélt nyelvi elemek több nyelvi szinten is megmutatkoznak. Ha a szöveget makroszinten vizsgáljuk, megállapítható, hogy a vények különböző terjedelműek, szerkezetűek. Ez még önmagában nem tekinthető beszélt nyelvi jellegzetességnek, de információt szolgáltat arról, hogy kezdetben a recepteknek nem volt előírt szerkezete, valamint tudjuk, hogy sok esetben szájhagyomány útján terjedtek, s ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy megjelenjenek a beszélt nyelvre jellemző formák az írott szövegben is. Ez a tény a mezo- és mikroszintű változók vizsgálatnál meg is mutatkozik a különböző deiktikus és koreferenciaviszonyokban.

A korai vények szerkezetére, ahogy arról már fentebb esett szó, általában jellemző, hogy iniciátorral kezdődik, majd a szükséges hozzávalók és eljárások következnek, és gyakran valamilyen megjegyzéssel zárulnak, amelyek a betegség pozitív kimenetelével függnek össze. A továbbiakban azt vizsgálom meg, hogy milyen beszélt nyelvi elemek figyelhetők meg a recept elkészítési módjához kapcsolódó instrukciós részben, továbbá milyen megjegyzések találhatók a receptek végén.

A receptek eljárásokhoz kapcsolódó részében megfigyelhető, hogy nagyon gyakoriak a módhatározók ('hogyan csináld'), például: *jól, erősen, szépen* és a hozzájuk tartozó fok-, mértékhatározók, továbbá módhatározói mellékmondatok, amelyek sokszor beszélt nyelvi sajátosságokat mutatnak (22–30). A *szép* és a *jó* nemcsak határozóként, hanem jelzőként is előfordulhat (30, 33). Ezen kívül jellemző az *igen, szinte* partikulaszerű, nyomatékosító elem használata (26, 27, 31, 33), valamint egyéb megjegyzések is a hozzávalókra vonatkozóan (34, 35). Találkozhatunk továbbá olyan példával is, ahol a *mondás* explicit kifejeződik (36).

- (22) [...] a rutát főzzék meg faolajban, *de jó bűvön* légyen az ruta az faolajban [...] (I:128),
 (23) [...] azután hányjad sáfrányos tejben és főzd meg *erősen*, rakjad ruhára és az ódalát kösd be vele, ez megfakasztja az belől való kelevént *szépen* (I: 688),
 (24) Főzd meg az somkórót és székfüvet borban *jól* [...] (I: 690),
 (25) [...] es köziben keöl *nagi ereössen* habarni [...] (C: 112),
 (26) osztan kettős fazekba feőzd megh *igeön erőssen* (C: 269),
 (27) *Eztis szinte ugi* keöl czinlaj [...], osztan kettős fazekban feőzd megh, *de ne igeön erőssen* [...] az utan szürd megh *szepeön* [...] (C: 275),
 (28) es habard *iol* el benne az ispottal, es keöl bele uad kendeör, teörd *iol* [...], *de iol* megh feőszd *jol* el, teörd *iol*, *de iol* megh feőszd [...] (C: 327),
 (29) Az tiknak az mayat süzd megh *iol* [...] *de io* melegh legiön az may (C: 394),
 (30) [...] tiszta fazekba melegicz megh, *de ugi, hagi* megh ne sugorodiek [...], es az embernek az keöldöki ala keössed, *de ugi, hagi* az meli oraban rea keöteöd [...] (C: 150),
 (31) [...] es az kilsö szül ellen *igen* használ, *de io* erőssen meg kell kenni véle, *ne gondoly véle* [...] (F: 141),
 (32) *Igen jó* az veres mogyoró [...] (I: 686),
 (33) [...] feőzd megh *igeön* ereös eczetbe [...] teörd megh az utan *ereössen*, mint egi pepeöt, *szep* oluasztot díszno hayat [...] *szep* lagi teöröt (C: 292),
 (34) az uncia penigh niolcz magyar aranniet teszöeön (C: 269),
 (35) Végy pápáfüvet, *a kit másképpen kárdusnakis hinak, ha találsz*, tégy szapora füvetis köziben [...] (F: 152),
 (36) [...] az kiket it feön *mondék*, hagi megfősz [...] (C: 92).

A receptek végén található hosszabb-rövidebb megjegyzéseknek a kommunikatív funkciója általában a meggyőzés. Legtöbbször azt bizonyítják, hogy a „gyógyszer”, gyógyító eljárás kipróbált, bevált hasznos, és megszabadít a betegségtől:

Gyógyulást, eredményt kifejező megjegyzések: *meg gyógyul* (F: 130), *meg gjogjul* (G: 41), *ketsegeknelkül megh giogul* (C: 82), *meg giogul* [a beteg] (C: 14, 20), *meg gyógyityta* [orvosság] (F: 132), *es megh iü az teie* (C: 21), *nagy giönörüseggel aluttia* (C: 1).

A betegség távozása: *Es elindul* [vizelet] (F: 128), *meg lagyityta* [kelevényt] (F: 139), *elhágy* [betegség] (F: 144), *s ha ki kell fokadni, kifokasztja* [kelevényt] (I: 124), *megh latod szömmödel, hagi mind ki iünek* [fereögh] (C: 127).

Kipróbált, bevált orvosság: *Probatum est* (F: 145), *hasznos* (F: 142), *használ* (152), *felette igen hasznos orvosság* (I: 127), *igeön ieo es hasznal* (C: 14), *hasznal feölötte igeön* (C: 25), *Amen, ugy legyenek hasznossak ezek az orvosságok. [Istennek nevenek...]* (F: 155) *mint az Galenus mondgia* (C: 17) *Probalt dolog Barbely Antal altal Marusi* (C: 56).

Ha a korai recepteket mikroszinten is megvizsgáljuk, észrevehetjük, hogy a koreferenciaviszonyok sokszor beszélt nyelvi jellemzőket mutatnak. Kiválóan megfigyelhető ez a betegnek mint a szövegvilág egy fontos építőelemének a nyelvi megjelenésében.

A betegre való verbális utalások nagyon különböző módon jelenhetnek meg. Explicit módon jelen lehet a beteg, ha az egyes szám második személyű felszólítás hozzá szól (4, 5), más esetben azonban csak az inicátorban található *ember*, *az kiben*, *az kinek* lexikális vagy vonatkozó névmási elemek utalnak a betegre explicit, a recept szövegében azonban csak zéró + inflexiók, igei személyragos alakok utalnak kataforikusan rájuk (2: *ad innya éhgyomorra*). Az is előfordulhat azonban, hogy az iniciátorban sem verbalizálódik a beteg, a recept szövegében azonban egyfajta deiktikus személyragos utalás történik rá (1). Ez leginkább a beszélt nyelvi megnyilatkozásokra jellemző, ahol a kontextuális tényezők egyértelművé teszik a névmási vagy személyragos utalás vonatkozását:

„A spontán társalgás különböző típusaiban a kifejtettség közelít a zéró + inflexióhoz vagy a névmáshoz, a referenciális távolság általában kis mértékű [...]” (Tolcsvai 2006: 80).

A korai receptek beszélt nyelvi jellegzetességeinek leírása további kutatásokat igényel, amelyben feltétlenül helyet kell kapnia a pragmatikai szempontú elemzésnek is.

5. Összegzés

A tanulmány a 16–17. századi példák alapján a receptet mint szövegtípust mutatta be. Az orvosi receptek elsődleges kommunikatív funkciója az instrukció, amely a korai szövegpéldányokban nagyon különböző formában jelenik meg. A régi vényeknek nincs állandó, előírt szerkezete, a legtöbb esetben azonban iniciátorral kezdődnek, majd a hozzávalók és a szükséges eljárások következnek, és gyakran egy meggyőzést szolgáló megjegyzéssel végződnek. A szövegvilág összetett, a receptek feladója és címzettje nem olyan egyértelmű, mint a mai receptek esetében (orvos–gyógyszerész). A szövegvilág további tényezői (nézőpont, idő-, térszerkezetek stb.) további kutatást igényelnek a pragmatikai szempont bevonásával. További érdekes vizsgálati terület lehet a rokon, instrukciós szövegek elemzése is (konyhai receptek, kertészeti könyvek stb.).

SZAKIRODALOM

- Brinker, Klaus 1985. *Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden*. Erich Schmidt Verlag, Berlin.
- Gyarmati Zsuzsa 2004. Gyógyszerrendelés. In: Fürst Zsuzsanna (szerk.): *Farmakológia*. Medicina Könyvkiadó, Budapest, 1193–204.
- Hoffmann Gizella (szerk.) 1989. *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek. Radvánszky Béla gyűjtéséből*. Szeged.
- Hoppál Mihály 1990. Népi gyógyítás. In: *Magyar Néprajz VII*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 693–724.
- Keszler Borbála 2005. A régi magyar orvosi nyelv forrásai és szótípusai. *Magyar Orvosi Nyelv. V/1*. 24–9.
- Kocsány Piroska 2002. *Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus*. Nyelvtudományi Értekezések 151. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pusztai Ferenc 1999. Beszélt nyelv a közpályarban. *Névtani Értesítő* 21. 380–90.
- Schultheisz Emil 1959. A legrégibb magyar nyelvű orvosi vény. *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 13. 203–7.
- Simmler, Franz 1996. „Teil und Ganzes in Texten. Zum Verhältnis von Textexemplare, Textteilen, Teiltexuten und Makrostrukturen.” *Daphins*. 25/4 597–625.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 64–90.
- Weber, Ursula 1982. *Instruktionserhalten und Sprechhandlungsfähigkeit. Eine empirische Untersuchung zur Sprachentwicklung*. Tübingen.

SUMMARY

Kuna, Ágnes

Spoken-language effects in 16–17th century medical prescriptions

This paper introduces medical prescriptions as a distinct text type, on the basis of 16–17th century Hungarian examples. The primary communicative function of medical prescriptions is giving instructions, a function that occurs in widely divergent forms in those early text samples. Old prescriptions did not have a constant and predefined structure. Nevertheless, in most cases, they began with an initiator, followed by the list of components and procedures required, and were often concluded by a note serving persuasion. The world of the text was complex, the sender and the recipient were not as clear-cut as they are today (doctor and pharmacist, respectively). Further components of the world of text (point of view, temporal and spatial structures, etc.) require further study, involving pragmatic aspects, too. Another interesting field of research could be the analysis of related instructional texts (like cooking recipes, gardening manuals, etc.).

Vidrafű és társai

A vidrának, ennek a vízi ragadozó állatnak, valamint a varangyos békának, a teknősbékának és a szúnyognak a nevével mocsarakban, láposokban, nedves réteken élő növényeket neveztek el a botanikában.

vidracikkszár R. 1869: *vidra cikkszár* 'Polygonum amphibium' (Math. és TermtudKözl. 6: 189), 1873: *vidra-cikkszár* 'a cikkszárak közé tartozó növény' (Ballagi 2: 743), 1874: *vidracikkszár* 'Polygonum amphibium' (CzF. 6: 1016). Elavult szaknyelvi szó. A *cikkszár* [R. 1807 előtt: *tzikkszár* 'Polygonum' (Toldalék. Julow 401)] utótag *cikkszár*, *csikkszár* alakváltozatban a Csapody–Priszter-növénynevszótárban (MNöv. 102) – a *keserűfű* 'Polygonum' nyelvjárási neveként – 1966-ban még szerepel, de Priszter Szaniszló az 1998-ban megjelent Növényneveink című átfogó könyvébe már nem vette fel. A *vidracikkszár* összetett növénynév *cikkszár* utótagja Diószegi és Fazekas nyelvújításkori szóalkotása. A Magyar Fűvész Könyvben (1807) bukkan fel, a növényt minden bizonnyal cikkcakkos növeséről nevezték el. Diószegi Sámuel 1813-ban megjelent Orvosi Fűvész Könyvének „Mutató táblája” szintén tartalmazza a *tzikkszár* nevet. De szerepel *tzikkszár* alakban is az „Új Nemi Nevek Laistroma” című fejezetben a „3-dik Rendbeliek, melyek Deákból fordítódtak” között. Használatos *csikkszár* alakváltozata, amely valószínűleg népetimológiai átalakítás, „értelmesítés” eredménye. Az EtSz. szerint is nyelvújítási alkotás a *cikkszár*; de képzésmódja nem világos. Felmerült, hogy talán a *cikkelyes szár* összerántása lehet (Kiss Lajos szóbeli közlése szerint), de Diószegiék utalása egy – sajnos közelebről meg nem határozott – latin eredetire, egyelőre eldönthetetlené teszi a kérdést. Lehetett a minta persze a tudományos *Polygonum* neve is, amely 'sok bütykű' jelentésű, mert szára feltűnően ízelt. Noha a *Polygonatum*, *Polygonum* terminusok hangtanilag egyeznek a 'sokat termő, gyümölcsöző' jelentésű görög *polygonosz* (*polysz* 'sok, számos'; *goné* 'utód, ivadék, mag') kifejezéssel, ám valószínűbb, hogy az összetétel utótagja szemantikailag a görög *gony*, gen. *gonatosz* (> latin *genu*, német *Knie*), azaz 'térd' szóhoz tartozik, és a csomós szára, illetve gyökérre utal. Mint botanikai szakkifejezést, növények leírásánál már Theophrasztosz is használta a *térd* szót. Akárcsak a hazai szakirodalomban, a *vidracikkszár*, *vidrakeserűfű* magyar megfelelői esetében a régiségen; vö. 1578: *soc Terdű fű, Terd kötű fű (száz bótű fű)* (Herbarium 183).

vidraelecke J. *Menyanthes trifoliata* (MNöv. 204). R. 1807: *vidra eletzke* 'ua.' (MFűvK. 373), 1843: *vidraeleckefű* 'Herba menyanthis trifoliatae' (Bugát 471), 1869: *vidrafű elecke* 'Menyanthes trifoliata' (Math. és TermtudKözl. 6: 179), 1872: *vidrafű elecke* 'ua.' (FKézK. 245), 1873: *vidra-elecke* 'a cicők közé tartozó növény' (Ballagi 2: 743), 1874: *vidraelecke* 'Polygonum amphibium' (CzF. 6: 1016), 1911: *vidraelecke* 'Menyanthes' (Nsz. 333), 1925: *vidraeleckefű* 'Menyanthes trifoliata' (HGy. 177). N. Bodor K.: Vadon termő... (Bukarest, 1963., 150): *vidra elecke* (Erdély) 'vidrafű'.

A *vidrafű* egyik hasonlevé, akár a *vízi elecke* (MNöv. 204). Az összetett szóban a *vidra* állatnév a növény élőhelyére utal, az *elecke* utótag pedig Diószegiék szóalkotása lehet, amelyet ők a „növények Régi és Népközt forgó Magyar nevezetek” között felsorolt *keserű háromlevelűfű* (MFűvK. 373), illetve *vidrafű* (uo. 395) elnevezések helyett *vidra eletzke* összetételben javasoltak. Az értelmezések között szereplő *cicő* növénynév első fölbukkanása 1807 (MFűvK. 253), majd 1813

(OrvF. 357) és 1862 (CzF. 1: 1126). Nyelvújításkori szó; nyilván a debreceni fűvészkönyv szerzőinek, Diószegi Sámuelnek és Fazekas Mihálynak a szóalkotása.

A tudományos nemi névben a görög *ánthosz* 'virág', *ánthesz* 'virágozó' jelentésű. Maga a *menyanthes* ókori, már Theoprasztosz, illetve Dioszkuridész műveiben szereplő növénynev.

vidrafa J. *Salix* (MNöv. 65). A fűz gyökereivel a vízben áll. Élőhelye ugyanaz, mint a vidráé, a folyók, tavak, mocsarak, láposok világa. A fűzfának ezt a társnevét is nyilván az ottani halászok, pákászok, csikászok adhatták. A névadás szemléleti alapja lehetett az is, hogy a parton álló öreg fűzek gyökerei alatti üregben, barlanghoz hasonló mélyedésben előszeretettel ver tanyát a vidra.

Ha a herbalisták a fűzfát megpillantják, a hatásos fájdalomcsillapító, az aszpirin juthat eszükbe. Az aszpirint ugyanis eredetileg a fűzfa kérgében lévő anyagból, a szalicinból állították elő. A fűz latin *salix*, gen. *salicis* nevével függ össze a régi gyógyszer, a *salicin* (Plinius 23: 56, Dioszkuridész 1: 104) elnevezése.

vidrafű J. *Menyanthes trifoliata* (P. 270). R. 1775: *vidra-fű* 'Trifolium' (Csapó 295), 1783: *vidra-fű* 'Bieberklee' (NclB. 335), 1798: *vidra-fű* (Veszelszki 329), 1807: *vidrafű* 'ua.' (MFűvK. 160), 1813: ua. (OrvF. 164), 1815: *vidra-fű* 'Trifolium fibrinum' (Kassai 153), 1835: *vidrafű* 'Menyanthes trifoliata' (Kováts 408), 1841: ua. (NövTan. 378), 1843: ua. (Bugát 471), 1864: ua. (Gönczy 136), 1872: ua. (Nyr. 1: 379), 1874: ua. 'Polygonum amphibium' (CzF. 6: 1016), 1897: *vidrafű* 'Menyanthes' (Pallas 16: 839), 1909: ua. (Graumann 180), 1911: ua. (Nsz. 333), 1925: ua. (MF. 830), *keserű vidrafű* 'ua.' (HGy. 177). N. Natter: *keserű vidrafű* 'Menyanthes trifoliata' | Herman: Pászt. 687: *vidrafű* 'Trifolium fibrinum alias Menyanthes trifoliata'.

Pusztulóban lévő ősi lápnövény, mocsarakban, folyók holtágában nő. Neve az édesvízi lápos, zombékos helyek semlyékeire – a vidra élőhelyére – utal. A névadás szemléleti háttere – Diószegiék botanikai leírását olvasva – valószínűleg kettős; a növény víz feletti része hasonlítható esetleg a vízi ragadozóhoz: a *Menyanthes trifoliata* „vízbenn lakik [...] bokrai fellyül sűrű szakállasok” (MFűvK. 160). Benkő József (NclB. 335) a német *Bieberklee* szóval adja meg a jelentést; elképzelhető, hogy ez a növénynevünk is német mintára keletkezett, noha a név. *Biber*, *Biberratte* nem a vidra, hanem más víziállatok (hód és nutria) neve.

vidrakeserűfű J. *Polygonum amphibium* (MNöv. 204); *Persicaria amphibia* (P. 143). N. Szabó-Péntek 63: *vidrakeserű fű* (Erdély) 'Polygonum amphibium'. Sebek gyógyítására használták a *Polygonum amphibium* vízinövényt, amelynek magyar neve *vidrakeserűfű*; társnevei a – szintén keserűségére (és levelének alakjára) utaló – *keserű-háromlevelűfű* és *keserűlőhere*, továbbá a *víz-göcsfű*, *vérfű* és *paprikafű* (MNöv. 204). A *vidrakeserűfű* fölemelkedő szárán lévő hosszú nyelű, lándzsás, borszerű levelek a víz színén úsznak, és keskenyedő vállúak. Ez az alaki hasonlóság lehet a névadás szemléleti alapja. A tudományos fajnév, az *amphibium* szintén a növény termőhelyére utal; a görög *amphibiosz* 'duplán élő, szárazon és vízen élő', latin *amphibion* 'kételtű' szavakból alkotott (< gör. *amphisz* 'mindkét oldalon' és *biosz* 'élet'). A *vidrakeserűfű* német megfelelője az *Otterwurz* 'Polygonum viviparum' (Mezgazd. 415), azaz 'vidragyökér'.

varangyszittyó J. *Juncus bufonius* (PE. 191). R. 1869: *varangy szittyó* 'ua.' (Math. és TermudKözl. 6: 187), 1872: ua. (FKÉzK. 373). Hasonló névadási párhuzamok a *béka* névvel a *Juncus bufonius* növényre: német *Kröten-binse*, román *iarba broastei*, cseh *sítina žabí*, szlovák *sítina žabia*, orosz *szitnik zsabij* (Weeds 893). De – a növény élőhelyére utalva – a tudományos faji névben is szerepel az állatnév (< latin *bufo*, gen. *bufonis* 'varangyos béka'). Az összetett szó szláv eredetű *szittyó* utótagjának első előfordulása a TESz. szerint 1495 előtti, jelentése 'nedves, szikes réteken tenyésző, hengeres levelű, egyszikű növény'.

teknőchínár J. *Thalassia testudium* (P. 162). Tudományos latin nevének utótagjában is szerepel az állatnév; vö. latin *testudo*, *testudinis* 'teknősbéka'. A *Thalassia* (< lat. *thalassinus* 'tengerzöld') nemi név a növény színére vonatkozik. Az összetett szó ismeretlen eredetű *hinár* utótagja először 1560 körül bukkan föl a magyar írásbeliségben: „Thenger szemete: ondoksagha: vel: *Hynar* fw' (GyöngySzt. 945), majd 1585-ben: *hinár* (Cal. 51), 1600 k.: *Hénár* (BrassSzt. 19). Mai nyelv-

járás alakváltozatai a *hinyár*, *hinnyaros* (ÚMTsz.) és a *hinnyár* (SzegSz.). A teknőchínárral azonos névadási szemléletű a *süllőhínár* elnevezés.

teknősbékanövény J. Dioscorea elephantopus (P. 162). A német *Schildkrötenpflanze* (PbF. 443) tükörszava, amely a növény gumójának, sarjgumójának a teknősbéka páncéljához való hasonlóságán alapul. Erre a páncélos anyagra utal egyébként a latin faji név is, az 'elefántláb, elefántcsontos láb' jelentésű görög *elephantopus* is (< *eléphasz* és *pousz* 'láb').

szúnyogláb, szúnyoglábú bibircsvirág J. Gymnadenia conopea (VN. 56). R. 1843: *szúnyoglábú kosbor* 'Orchis conopsaea' (Bugát 251), 1869: *szúnyoglábu tarbibircs* 'ua.' (Math. és Term-tudKözl. 6: 201), 1897: *szúnyogláb* 'Gymnadenia' (Pallas 15: 854), 1911: *szúnyoglábu tarbirincs* 'ua.' (Nsz. 301), 1991: *szúnyoglábú bibircsvirág* 'ua.' (EV. 120). A régi adatok között szereplő *szúnyoglábú tarbibircs* a *Gymnadenia* nemi névvel függ össze, hiszen ez a 'meztelen, csupasz' jelentésű görög *gymnász* és az *aden* 'mirigy' szóból származik, és a hiányzó lepellevelekre utal.

A *szúnyogláb* szó szerinti német megfelelője a *Mückenbein* 'Arvena strigosa' (M. 378). A *Gymnadenia conopea* növény más nyelvekben is a *szúnyog* állatneves jelöléssel ismert, vö. német *Mücken-Händelwur*, bolgár *komarovidna gimnadenija*, orosz *kokusnik komarikovij* (Weeds 798). A latin faji név, a *conopea* is 'szúnyoghoz hasonló' jelentésű (< lat. *conops* 'szúnyog' < gör. *konopsz* 'ua.'). A névadás szemléleti alapja az, hogy ennek a gyógynövénynek a sarkantyúja hosszú, szúnyoglábszerű.

szúnyogszegfű J. Lychnis flos-cuculi (MNöv. 92). Hasonneve a *szúnyogvirág* (uo.) és a *kakukk-szúnyogvirág* (P. 133). A réti kakukkszegfű egyik társneve. A növény a kakukkmadár tavaszi érkezésekor virít. *Szegfű* utótagját szép színes virágáról kapta. A tudományos latin terminusban a nemi név ókori növénynévből származik, a már Pliniusnál olvasható lat. *lychnis* 'rózsa tűzpiros virággal' görög eredetű (< Theophrasztosznál és Dioszkuridésznél *lychnisz* 'szegfűfajta'). A faji névben pedig a 'virág' jelentésű lat. *flos* és a lat. *cuculus*, gen. *cuculi* 'kakukk' szavakat találjuk. Idegen nyelvi párhuzamok: német *Kuckucksnelke* 'Lychnis flos-cuculi' (M. 313), ném. *Kuckucks-Lichtnelke*, román *florea cucului*, szlovák *kukučka lučna* 'ua.' (Weeds 1038), orosz nyelvi megfelelője pedig a *kukuskin cvet* 'Lychnis' (MO. 344).

A NEM KÖZISMERT RÖVIDÍTÉSEK FELOLDÁSA

Csapó = Csapó József: *Uj füves és virágos magyar kert*. Pozsony, 1775.

Dioszkuridész = *De medica Materia Libri sex*. Florentiae, 1518.

EV. = *Zdenka Podhajská: Európa vadvirágai*. Budapest, 1991.

FKÉZK. = Hazslinszky Frigyes: *Magyarhon edényes növényeinek fűvészeti kézikönyve*. Pest, 1872.

Gönczy = Gönczy Pál: *Pestmegye és tájéka viránya*. Pest, 1864.

Graumann = Graumann Sándor: *A magyar növénynevek szótára*. Langensalza, 1909.

Herbarium = Melius Juhász Péter: *Herbarium a faknac fveknec nevekről, természetekről és hañnairol*. Kolozsvár, 1578.

HGY. = Magyar Kossa Gyula: *Hazai gyógynövények*. Budapest, 1925.

Julow = Julow Viktor: *Bepillantás a Magyar Fűvészkönyv műhelyébe*. Debrecen, 1965.

Kováts = Kováts Mihály: *Magyar patika*. Pest, 1835.

M. = H. Marzell: *Alphabetisches Vezeichnis der deutschen Pflanzennamen*. Leipzig, 1957.

Mezgazd. = Surányi-Kunffy: *Német-magyar mezőgazdasági szótár*. Budapest, 1965.

MF. = Jávorika Sándor: *Magyar flóra*. Budapest, 1924–1925.

MFüvK. = Diószegi S.–Fazekas M.: *Magyar Fűvész Könyv*. Debrecen, 1807.

MNöv. = Csapó V.–Priszter Sz.: *Magyar növénynevek szótára*. Bp., 1966.

MO. = Magyar Beck Vladimir: *Magyar–orosz mezőgazdasági szótár*. Budapest, 1953.

Natter = Natter-Nád Miksa: *Virágos könyv*. Budapest, 1939.

NclB. = Benkő József: *Nomenclatura botanica*. (in Magyar Könyvház I.) Pozsony, 1783.

NövTan. = Barra I.: *Növenytan*. Pest, 1841.

- Nsz. = Cserey Adolf: *Növényiszótár*. Budapest, 1911.
 OrvF. = Diószegi Sámuel: *Orvosi Fűvész Könyv*. Debrecen, 1813.
 P. = Priszter Szaniszló: *Növényneveink*. Budapest, 1998.
 PbF. = R. Schubert – G. Wagner: *Pflanzennamen und botanische Fachwörter*. Leipzig, 1988.
 PE. = Pannon Enciklopédia. *Magyarország növényvilága*. Budapest, 1995.
 Szabó–Péntek = Szabó A.–Péntek J.: *Ezerjófű*. Budapest, 1996.
 Veszelszki = Veszelszki Antal: *A 'növény-plánták' országából való erdei, és mezei gyűjtemény*. Pesth, 1798.
 VN. = Botta Pál: *88 színes oldal a vízi- és a mocsári növényekről*. Budapest, 1987.
 Weeds = Williams, G.–Hunyadi K.: *Dictionary of Weeds of Eastern Europe*. Budapest, 1987.

Rácz János

A sün a botanikában

A **sündisznóról** már az ókorban is főként bököcs, tüskés növényeket neveztek el. Tudományos latin nevükben (*Echinocactus*, *Echinocereus*, *Echinocystis*, *Lappula echinata*, *Echinacea*) mindenütt a görög *echinosz* 'sündisznó' szerepel. A kaktuszok családjának *Echinosis* neve is az *echinosz* és az *ópszisz* 'kinézetű' szavakból való összetétel. Ugyanígy az *Echinops*, mely az Asteraceae neme, vagy az *Echinóchloa*, mely a Poaceae neme. A *sün* állatnévvel alkotott nevek gyakoriak a németben is a tüskés növények jelölésére; vö. *Igelblume* 'Echinacea' (tlk. sünvirág), *Igeldorn* 'Ononis spin.' (tlk. süntővis), *Igelgras* 'Carex flava', azaz sünfű (M. 243), *Igelgurke* 'Echinocystis', azaz sünborka (PbF. 160) stb.

sünbozót J. *Erinacea anthyllis* (P. 229). Nyelvünkbe, a botanika mai szaknyelvébe a németből került, a növény német neve szintén *Igelginster* (Genaust 233), azaz 'sünrekettye'.

süncincor J. *Cenchrus pauciflorus* (MNöv. 24). R. 1951: ua. (Soó 962). Az átoktüske minden további társneve is a növény szúrósságára utal; vö. batatüske, baracsi bogáncs, nyúlbogáncs (uo.). Akárcsak a növény szaknyelvi faji neve, mely arra vonatkozik, hogy alig vannak virágai; csekély virágú, szegényen virágzó. A latin *pauci-* 'kevés', a *-florus* pedig 'virágzó' jelentésű.

sündisznó J. *Echinops sphaerocephalus* fészke (Péntek–Szabó 332). Erdélyben, a kalotaszegi Nádason használatos tájnyelvi elnevezés. A latin *echinops* alapja az *echinus* 'sün' és a görög *opsz* 'szem' szó. A névadás alapjául a meredező golyóformájú virágfejecskék szolgálták.

sündisznófej J. *Rudbeckia purpurea* (MNöv. 96). Az egzotikus kasvirág növény „műneve”. A *sündisznófej* a virág alakleíró elnevezése. A latin faji név a kasvirág bíborvörös virágára utal (< latin *purpureus* 'bíborszín'). Nemi neve pedig Olof Rudbeck (1660–1740) svéd orvos és botanikus emlékéét őrzi. Annak az Olof Rudbeck /der Älterer/ (1630–1702) orvosnak, botanikusnak, polihisztornak volt a fia, aki a hat kötetes *Atlant eller Manheim* című történeti eposznak az írója, amelyben a platoni Atlantiszt Svédországba helyezik át. De irt ennél sokkal fontosabbat is, mint az uppsalai egyetem botanikai és orvosi karának professzora. Az ott, 1686-ban megjelent *Propagatio plantarum botanico-physica*, valamint a *Nora Samalod, sive Laponica illustrata* is az ő műve. Ez utóbbi lett a legfőbb mozgatórugója később Linné lappföldi útjának.

sündisznó-istáccsillag J. *Acantholimon androsaceum* (AFE. 9). Szaknyelvi szó, német mintára keletkezett; vö. *Mannschild Igelpolster* 'ua.' (uo.). A ném. *Igel*, magyar *sündisznó* a jelölt tövises növény szúrósságával függ össze. Az *istáccsillag* a sündisznó előtag nélkül (cicabog társnevével) magában is szerepel az *Acantholimon* neveként (MNöv. 84). Tudományos *Acantholimon* nemi neve szintén a tüskés növény szúrósságára utal, előtagja a görög *akantha*, *akanthosz* 'tüske, tövis' szóra vezethető vissza, második eleme pedig a *limonium* 'citromsárga' rövidítése.

sündisznókaktusz J. *Echinocactus* (MNöv. 172). Mint az előző név, szintén egy Magyarországon nem honos növény neve. Ismert ennek rövidebb alakja is: *sünkaktusz* (uo.). Német neve *Igelkaktus* 'ua.' (PbF. 160), minden bizonnyal ebből való a magyar tükörszó. Végső soron mind-

kettő a latin *echinocactus* (< görög *echinosz* 'sündisznó') és a lat. *cactus* elnevezésből származik. Korábban nevezték nálunk **süncakasnak** is az *Echinocactus*-t (Nsz. 287). A növény golyóformájú, gömb alakú és tüskés töve tényleg feltűnően emlékeztet a sündisznóra.

sündisznószegefű J. *Dianthus webbianus* (Priszter 236). R. 1986: ua. 'Dianthus echinaceus' (P. 154). A latin faji név *echinaceus* 'sündisznósörtés, szürös' utótagja és a növény *szüröslevelű szegefű* (uo.) társneve is ennek a szegefűfajtának tüskészerű leveleire utal.

sündefenyő J. *Pinus echinata* (Priszter 88). A tudományos elnevezés utótagja a latin *echinatus* 'tüskés, mint egy sündisznó' már Pliniusnál (15: 92) olvasható. Ennek a fenyőnek a tűlevelei különösen szürösak.

sün-fügekaktusz J. *Cylindropuntia tunicata* (Priszter 150). A szaknyelvi elnevezés a jelölt növény külső megjelenésén alapul. A nemi névben a latin *cylindrus* (< görög *kylindrosz* 'henger' < *kylindein* 'hengerelni') szót találjuk, a faji névben pedig a lat. *tunicatus* 'tunikába öltözött' jelentésű. Egy növényre vonatkoztatva ez kb. 'héjjal, bőrrel körülfogott' lehet.

süngomba J. *Hericium* (Priszter 150). R. 1968: ua. 'Dryodon erinaceus' (MNöv. 172). Mai tudományos neve a latin *ericus* (középlat. *hericicus*) 'sün' állatnévvel képzett; a gyümölcsstest töviszerű részére utal.

sünhaj R. 1873: ua. 'Echinopsion' (Ballagi 2: 536). A nemi név a 'sün' jelentésű görög *echinosz* és az *ópszisz* 'külső, kinézet' szavakból alkotott. Sem a Ballagi-féle szótár előtti, sem a mai botanikai szakkönyvek, szótárak nem említik ezt a nevet.

süncakaktusz J. *Astrophytum asterias* (Uránia 1: 291). A süncakaktuszok életkora igen magas is lehet, 600 évet is élnek. A latin elnevezés tükörszava a *süncakaktusz*. A növény német neve *Seeigellkaktus* (Genaust 83) tlk. 'tengerisün-kaktusz' és *Sternkaktus* (uo. 84), azaz 'csillagkaktusz' a tudományos latin elnevezés *Astrophytum* (< görög *ásztron* 'csillag, csillagkép' és *phyton* 'növény') előtagja alapján. A növény tengericsillagra feltűnően emlékeztető alakja a névadás szemléleti háttere. Az *asterias* utótag (< gör. *aszteriász* 'csillagos, csillagszerű') 'tengeri csillag' jelentésű.

sünmag J. *Lappula* (MNöv. 131). R. 1873: ua. 'Echinosperrum' (Ballagi 2: 536), 1911: ua. 'Lappula echinata' (Nsz. 287). A mizsót egyik népnyelvi elnevezése. A *sünmag* a németben is megvan szó szerint; vö. ném. *Igelsame* (PbF. 264), azaz 'sünmag'. A latin nemi *Echinosperrum* (< gör. *echinosz* 'sün' és *spërma* 'mag') név mintájára – tükörfordítással – keletkezett elnevezések.

sün-oszlopkaktusz J. *Echinocereus* (MNöv. 172). Ezt a szürös, tövises növényt alakjáról és felületéről a szintén tüskés sündisznó nevének segítségével jelölik. A magyar szaknyelvi elnevezés jövevényszó a németből, az *Igel-Säulenkaktus* 'ua.' (Genaust 222) tükörfordítása.

sünpárna J. *Acantholimon* (Priszter 150). Igen tüskés növényt jelölő kifejezés. A német *Igelpolster* 'ua.', tlk. 'sündisznóvánkós, sündisznópárna' (PbF. 62) tükörszava. Ném. *Stechnelke* (uo.) neve is a növény tövisességére utal. A tudományos *Acantholimon* név magyarázatát l. a sündisznó-istáccsillag szócikkben.

sünrekettye J. *Ulex* (Nsz. 287); **sündisznórekettye** J. *Genista hystrix* (AFE. 597). A sülszanót, sülszanót hasonlóan a *sünrekettye*. Ezek, és a *sündisznórekettye* név is a jelölt növények tövisre, szürösségére utalnak. Akárcsak az utóbbi elnevezés német megfelelője, a *Stachelschweinginster* (AFE. 597), *Igelginster* 'Erinacea' (PbF. 192) is. A **sülbige** 'Ulex europaeus' (MNöv. 172) R. 1807: *sülbige* 'Ulex' (MFüvK. 406), 1843: ua. (Bugát 384), 1911: ua. (Nsz. 287) a sülszanót, sülsrekettye régi elnevezése. Diószegiék névalkotása. A *süil* (sün) szóval a növény borzasságát, szürösségát akarták kifejezni. A névadás szemléleti háttere az, hogy a növény „ágai sűrűk, tövissesek, levelei lántsás árfomák”, mint a debreceni fűvészkönyvben leírják (406). Alakfestő név tehát, azok között a nevek között szintén felsorolják, amelyek „a' Termetből, Formából, minéműségből vétettek” (MFüvK. 357). Az összetett szó *bige* utótagja 1807-ben tűnik fel növénynévként 'cserje' jelentéssel (MFüvK. 62). A *sülbige* elnevezésben az utótag arra utal, hogy a növény termése hasonló a régebben kedvelt ütögetős játékban használt „bige” alakjához. További társneve a **sülszanót** (MNöv. 172) R. 1911: *süil-zanót* 'ua.' (Nsz. 287). A növény többi hasonlóan, mint pl. a *sülszanót*, de ismert *tüskés-*

zanót, töviscserje (MNöv.), töviszanót (Mi. 224) néven is, mind arra utal, hogy a levelek tüszérűek, szúrósak. Akár a németben a növény *Stechginster*, *Gaspeldorn* (PbF. 459) elnevezései.

A növény latin neve, az *ulex* régi római növénynev (Plinius 33: 76). Német neve *Stechginster* (Genaust 667), azaz 'szúró rekettye', mely hasonló névadási szemléleten alapul.

sünszeder J. *Rubus hirtus* (Priszter 235). A tuskés, bökös szederindákra utal ez az összetett szó. A kiterjedt, sűrű szedresen való áthatolás szinte lehetetlen.

süntök J. *Echinocystis lobata* (VN. 60). Ez a növény ültetésből kivadult, sokfelé meghonosodott, elágazó kacsokkal kapaszkodó tökféle. Észak-Amerikából származik. Latin *Echinocystis* (< görög *echinosz* 'sündisznó'; *kysztisz* 'hólyag') nevéből származik a magyar *süntök*. Az összetett név utótagja a növény nagy, gömb alakú termésére utal, melyet éretten kívül száraz, lágy tuskék borítanak. Szintén erre utal a növény *tuskés vaduborka* (MNöv. 172) társneve, a németben *Igelgurke* (PbF. 160), azaz 'sünuborka' a megfelelője. A *sün* állatnév szerepel a növény szlovák nevében is; vö. *ježatec laločnatý* (Weeds 58).

tengerisün-kaktusz J. *Echinopsis* (Priszter 162). A *gömbkaktusz* (uo.) társneve, mely a növény német nevének részfordítása, vö. ném. *Kugeldistel* (PbF. 160), azaz 'gömbbogács'. De használatos a németben a *Seeigelkaktus* 'ua.' (Genaust 222) elnevezés is, a *tengerisün-kaktusz* ennek a tükörfordítása. A latin névben is szerepel az állatnév.

sülfű J. *Polygonatum* (MNöv. 165). R. XV. sz. legvége: *swl* 'aaron' (Herbolarium), 1531: *syl* 'herba' (TermtudKözl. 1894: 438), XVI. sz.: *sewl fw* 'Barba iovis' (MNy. 39: 396), *swl fw* 'Arum' (NépNyelv. 1935: 175), 1578: *sül fű* 'Scrophularia minor' (Herbarium 179), *erdei sül fű* 'Polygonatum' (uo. 185), 1590: *sül fű* 'Arum' (SzikszF. 10), 1604: ua. (MA.), XVII. sz.: *sül fű* 'ua.' (Dioszkuridész bej. 173), 1706: *sül fű* 'Scrophularia minor' (PPNomH.), 1775: *sül-fű* 'Chelidonium minor' (Csapó 101), 1783: *erdei sülfű* 'Convallaria polygonatum' (NclB. 357), 1793: *süly fű* (Földi 12), 1833: *süly-fű* 'Arum maculatum; Aronwurzel' (Dankovszky 825).

Fölvetődik a kérdés, hogy – elsősorban egyes régebbi források adatainál – egyáltalán a *sün* állatnév *sül* alakváltozatával van-e dolgunk, ugyanis a régi nyelvben a *sül*, *süly* 'kelés' jelentésű is volt. Melius például 1578-ban számos növény hasznosságának leírásakor említi, gyógyhatásának tárgyalásakor kiemeli a süly elleni alkalmazást (pl. „Chelidonium minus, kisseb Fetske fű. Más neue Scrophularia minor, az az, *Gelyua ronto fű*, *Sül fű*, *Mezei Sül fű*... nagy Gelyuákat, *sülöket* el ronttya” / Herbarium 179). A *sülfű* régebbi társneve a **sülpázsit** (R. 1807 után: ua. Diószegi 115).

A NEM KÖZISMERT RÖVIDÍTÉSEK FELOLDÁSA

AFE. = Priszter Szaniszló: *Arbores fruticesque Europae*. Bp., 1983.

Csapó = Csapó József: *Uj füves és virágos magyar kert*. Pozsony, 1775.

Dankovszky = Dankovszky, G.: *Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum*. Pozsony, 1833.

Dioszkuridész bej. = Szabó T. Attila: *Magyar növény- és gyógyszernevek a XVI.–XVIII. századból*. Magyar nyelvű bejegyzések Dioszkuridész *De Medicinali Materia Libri sex* (Marburg, 1543.) c. művében. (Studia Universitatum V. B. Bolyai. Tomus III. Nr.6. Series IV. Cluj, 1958.)

Diószegi = A MFüvK. Diószegi saját jegyzetelt példányának kézirásos betoldásai, valamint egy későbbi tulajdonos, Csécsi Nagy Imre debreceni főiskolai tanár „névleisztroma betürendben”. [OSzK Kézirattár és Régi Nyomtatványok Tára 1290 oct. Hung. 1–2.]

Földi = Földi János: *Rövid kritika és rajzolat a magyar fűvésztudományról*. Béts, 1793.

Genaust = H. Genaust: *Etimologisches Wörterbuch*. Basel–Boston–Berlin, 1966.

Herbarium = Melius Juhász Péter: *Herbarium a faknac fvveknec nevekről, természetekről és haßnairol*. Kolozsvár, 1578.

Herbolarium = Herbolarium, Vincentiae (1491.) bejegyzései. (in: MNy. 11: 131–5)

Herman:Pászt. = Herman Ottó: *A magyar pásztorok nyelvkincese*. Bp., 1914.

MFüvK. = Diószegi S. – Fazekas M.: *Magyar Fűvész Könyv*. Debrecen, 1807.

Mi. = D. Aichele – M. Golte-Bechtle: *Mi virít itt? Virágkalauz*. Bp., 1991.

- MNöv. = Csapody V. – Priszter Sz.: *Magyar növénynevek szótára*. Bp., 1966.
NclB. = Benkő József: *Nomenclatura botanica*. (in Magyar Könyvház 1.) Pozsony, 1783.
Nsz. = Cserey Adolf: *Növényiszótár*. Bp., 1911.
P. = Priszter Szaniszló: *Növényneveink*. Bp., 1998.
PbF. = R. Schubert – G. Wagner: *Pflanzennamen und botanische Fachwörter*. Leipzig, 1988.
Péntek–Szabó = Péntek J. – Szabó A.: *Ember és növényvilág*. Bukarest, 1985.
PPNomH. = Pápai P.F. följegyzései: *Nomenclatura Herbarum*. Anno 1706. (in Nyr. 29: 363–6)
Priszter = Priszter Szaniszló: *Növényneveink*. Bp., 1986.
Soó = Soó Rezső: *A magyar növényvilág kézikönyve*. Bp., 1951.
Uránia = *Uránia – Növényvilág I–II. Magasabbrendű növények*. Bp., 1974–76.
VN. = Botta Pál: *88 színes oldal a vízi- és a mocsári növényekről*. Bp., 1987.
Weeds = Williams, G. – Hunyadi K.: *Dictionary of Weeds of Eastern Europe*. Bp., 1987.

Rácz János

Gondolatok egy nem létező stratégiáról*

Hogyha esetleg nem jól tudom, azaz ha a magyar szaknyelv megújítására és megerősítésére mégis van már konkrét terv, van már stratégia, akkor ma indokolt lenne választ kapnunk, hogy most mért nem arról beszélünk. Hiszen egy akcióterv csak úgy ér valamit, ha megvalósul.

Ha pedig *nincsen stratégiánk*, akkor ezen a tanácskozáson bizonyára választ fogunk kapni arra, hogy *miért nincsen*. Indokolt lenne, hogy legyen, hiszen mai témakörünk nem először szerepel napirenden.

Ezek után nem kellene megkerülnünk a többi idekapcsolódó logikus és egyszerű kérdést sem: *Lényegében milyennek kellene lennie a szaknyelvépítés stratégiájának? Ennek megfogalmazásában kikre tartozna a kezdeményezés és az irányvétel?* Ha ez a lépés esetleg a Magyar Tudományos Akadémiát illetné meg, akkor az MPV-nek lehetne-e vele együtt lépnie? (Nem mondtam, de talán eddig is nyilvánvaló volt, hogy *nem nyelvészeti* föladatról lenne szó, legfőljebb nyelvpolitikairól, de a magyar szaknyelv gyakorlati építése és ennek a folyamatnak a támogatása és serkentése közvetve tudománypolitikai és nemzetpolitikai kérdés és érdek is.)

Ezenkívül hasznos lenne tudnunk: hogyan csinálják ezt más kis népek? Mert hogy e tekintetben a kis és a nagy nyelvközösségek célja és tennivalója jelentős mértékben más és más, az nyilvánvaló.

S végül még azt a kérdést is föltehetjük: *mire számíthatunk, hogyha az említett föladatra vonatkozó elszántságunkból ma sem futja többre, mint hogy megállapodunk: ez ügyben máskor is össze fogunk jönni?* Hazafelé tartva majd magunkban mérlegeljük, hogy a *helyben járástól* lényegesen különbözik-e a *hagyományos ritmus*: egy kis lépést előre, kettőt hátra.

Nos, a *helyben járás* és a *nullastart* rokon fogalmak. Találkozhatunk velük sokfelé, így nemzetpolitikánkban is, annak pedig fogalmi és szókészleti ellentmondásai, sajnos közismertek a mai magyar értelmiség számára. Nyolcvanöt éve tapasztaljuk. Mindenesetre úgy látszik, ebben nem tudunk hatékonyan szót érteni, néha még megszólalni sem, noha ezek az aggasztó ellentmondások egyre nyomasztóbban és kézzelfoghatóbban vannak jelen mindennapjainkban. Ilyen időszerű és figyelmeztető kérdésekre gondolok:

- az anyanyelv és a világnyelv viszonya,
- a szaknyelv és a köznyelv,
- az anyanyelv és a többnyelvűsödés,
- a nyelvművelés tekintélye és szerepe itthon és másutt,
- anyanyelvűségünk mai és várható gondjai, illetve hazai és európai helyzete.

Ezeknek a témáknak nem annyira az elmélete, sem a bibliográfiai jelenléte hiányzik, még csak nem is az öszinte és explicit kifejtése. Megnyugtató és konstruktív megválaszolásuk, úgy tapasztalhatjuk, nincs meg a köztudatban és mindennapjaink gyakorlatában, de még a holnapok reményében sem.

* (Elhangzott 2005. június 17-én a Magyar Professzorok Világtanácsának rendezvényén.)

A magyar szaknyelv más-más arányban van jelen nem nagy, de térben nem könnyen behatárolható nyelvközösségünknek különböző horizontális és vertikális rétegében. A tudományos életben köztudott a szerepe, de anyanyelvűségünknek ez itt is csak egy része. Fejlesztését és megtartását mindenestre elsősorban innen várhatjuk, a szaktudományok művelőitől.

A szaknyelv elégséges vagy elégtelen jelenléte életképességi fontosságú a köznyelv egészében is, és külön szinte valamennyi rétegében. Ezekben elsősorban szóképzési elemei révén érvényesül, de itt sem csupán a saját szakszókincsével, hanem – a polyszémia által – a köznyelvi szavak szaknyelvi jelentéseivel is.

Szaknyelv és köznyelv: a kettő eleve nem egy, de egymástól szétválaszthatatlanok, sőt egymásnak ellentételei is. A médiát hallgatva, olvasva tapasztalhatjuk, hogy például egy-egy zenekritikából, csillagászati előadásból néha nem sokat értünk, jobbik esetben sokat nem értünk. Persze, ennek elsősorban nem nyelvi, hanem tárgyismereti oka szokott lenni. De azt leszögezhetjük: a köznyelv és a szaknyelv viszonya annál jobb, minél kevésbé jelent zsargont a szaknyelv a művelt átlagember számára, és mondanivalójához a szaktudós minél többet meríthet és merített a magyar köznyelvből.

Nemzeti megmaradásunk egyik föltételéről van szó. – Nagy szavak ezek, ám ha csak a fele lenne igaz, akkor sem hallgathatnánk el. De mielőtt ez utóbbit kifejténénk, a nemzeti érdek érvéhez hozzátehetjük: *egyetemes* emberi és tudományos hozadékot is ígér, sőt garatál, ha a magyar tudósok (s ezen a magyar anyanyelvű tudósokat értem) minden munkájuknak legalább a felét magyarul írják meg, a másik felének magyarra fordított szövegét pedig maguk lektorálják. Szerte a világon, ahol ilyen magyar tudósok, szakemberek élnek Új-Zélandtól és Dél-Afrikától kezdve Magyarországon át Chiléig és Kanadáig. Hiszen anyanyelvünk sorsa a nemzet sorsa.

Az említettek fölkerése, megnyerése és mozgósítása az MPV-nek is, de nem kevésbé egy átgondolt, nem elfektetett stratégia felelőseinek is méltó föladata lehetne (és lett volna már régóta).

Ezzel az igénnyel és szándékkal a *többnyelvűsödési hullám* iránya ugyan önmagában nem ellentétes (legalábbis önmagában nem), sőt egyik elemi föltételként mindkettőben benne van a szakfordítás minőségi és átfogóságbeli erősítése is. Vagyis benne van a kritériumszintű igény is, hogy egyrészt hitelesebben, másrészt közérthetőbben fordítsunk, közvetítve a tudomány nemzetközi értékeit, másrészt átfogóbban és céltudatosabban kutassuk föl és juttassuk célba az egyetemes szellemi kincset.

Külön témánk lehetne tehát a fordító szakirodalom mozgósítása, igenis, a magyar szaknyelv megújításának keretében. Többek között egy ilyen jelmonddal: a világ szellemi közkincsének abból a legidőszerűbb tartományából, amelyre a magyarságnak sürgős vagy általános szüksége lenne, *mi nincs meg magyarul* hozzáférhetően? Sőt mi az, amit a mai magyar nyelven kellene (újra is) hozzáférhetővé tenni? (A világháló korában ezt a kérdést okkal tehetjük föl, mert ha a megfelelő fordító a megfelelő helyszínen van, akkor nem minden sürgős anyaggal kell kiadóra várni, és pénztől függő, kockázatos példányszámról alkudozni, mivel a számítógép nemcsak a honlapokat jeleníti meg, hanem ugyanazon órában ki is nyomtathatunk dolgokat, akár százszámra is.)

A stratégiát viszonylag gyorsan, de hozzáférhetően és körültekintően kellene összeállítani, megfelelően ellenőrizve, hogy tartalmazza-e a vállalható legfontosabbakat.

A stratégiabizottságnak felelősséget kellene vállalnia, hogy belekerül a minimum, és hogy például évente egyszer a nyilvánosságnak vagy az MTA-nak – nem pedig csak az MPV-nek – számot ad az eltelt időszak aktualitásairól (eredményekről, akadályokról, esetleges új körülményekről).

A szakírónak (író/előadó szakembernek, -tudós) a legtöbb esetben nem kitalálnia kell a megfelelő és terjesztendő szakkifejezést, nyelvi megoldást, hanem először is fölismernie a jelölendő fogalmat, s tudnia, hogy ahhoz hol keresheti az esetleg már meglévő, megfelelő nyelvi jelet. Ez ugyanis mindig fontosabb, mint egyéni ötlettel magyarítani. De – mint legilletékesebbnek – a szakírónak és a szakfordítónak munka közben örökönie is lehetne és kellene a szótévesztések, átfeledések elkerülése és a szinonimák árnyalt használata fölött.

A szó – így a szakszó is – általában nem azt jelenti, amit „kell(ene)” jelölnie, hanem amit használóinak többsége tartósan ért rajta. Ez a különbség leggyakrabban akkor keletkezik, amikor

egy-egy közszo vagy kifejezés egyik nyelvből átkerül a másikba (vagy egyazon nyelv egyik szakterületéről a másikra). Néha más hangulati értékkel, máskor más jelentéssel, esetleg módosult alakban, más vonzattal.

Jóllehet most a szaknyelvnek és külön a magyar nyelvnek elsősorban a nyelvpolitikai és kevésbé a nyelvészeti, a filológiai elemzése szerepel napirenden, aligha mindegy, hogy *milyen szaknyelv* fejlesztésére és megtartására törekszünk. Ezért úgy vélem, hogy legalább egy mozzanatában ezt a minőségi kérdést ma sem lenne szabad megkerülnünk. Nem mindegy ugyanis, hogy a szaknyelv ápolásában tudatosan mire törekszünk, azaz törekszenek a leghivatottabbak. Még pontosabban: mire törekedjenek a szaktudományok hivatott művelői, a szakírók és a szakelőadók?

Fontos lenne ugyanis, hogy a sokarcú szaknyelv, vagyis az egy szaktudományok nyelvi mozaikja minél közelebb maradjon a köznyelvhez, vagyis hogy a köztük levő közérthetőségi sáv minél keskenyebbé váljon, a határ pedig minél kevésbé legyen éles. Fontos lenne, hogy egy-egy szakterület, egy-egy szaktudomány minél közérthetőbb maradjon, vagy minél inkább azzá váljon – elsősorban a határtudományok művelői számára. Másrészt viszont fontos lenne, hogy a szaknyelvből is gyarapodó köznyelv majd minél többet meríthessen belőle, elsősorban a művelt nagyközönség anyanyelvi készségének gyarapítására. E tekintetben viszont annál jobb lesz az esélyünk, minél tisztább és gazdagabb a magyar szaknyelv művelőinek egyéni anyanyelvi készsége, vagyis minél életképesebb az anyanyelvi kultúrájuk.

Mindezek alapján jogunk, de nem kevésbé okunk is lehetne ezt a tanácskozást úgy fölfogni, hogy ez nem csupán egy az itt és ezért megszervezettek közül, tehát hogy nem kívülről várjuk (vagy nem is várjuk?) a lendítő erőt ahhoz, hogy megszűnjön a rutinos helyben járás, hanem ez most – akárhányan vagyunk is – olyan együttlét, amelyen a jelenleg legfontosabb alapelvek megvallásában erkölcsi konszenzusra juthatunk.

Például abban, hogy mai együttlétünk nemcsak megtisztelő alkalom, hanem elkötelező felelősségvállalás is anyanyelvünknek erről a jelentős sorsmozzanatról kezdeményező döntést hozni. Ezt a témát ugyanis nem az tette időszerűvé, mégpedig mostanában többször is, amiről az elmúlt évszázadban könyvtárnyi tanulmány és kitűnő, ma is hasznos kézikönyvek jelentek meg (mint amilyen Grétsy László *Szaknyelvi kalauza* vagy a negyed századdal későbbi *Szaknyelvi divatok* Bíró Ágnes szerkesztésében, illetve a Péntek János szerkesztette Apáczai-kiadvány: a *Magyarul megszólaló tudomány*). Ma ez a kérdéskör elsősorban *anyanyelvűségünk lételemi dilemmájaként* merül föl – szinte hamleti súllyal.

Persze, stratégia létrehozására csak akkor érdemes vállalkoznunk, ha fölismertük legfontosabb föltételeit. Ilyenekre gondolok:

Egy ilyen stratégiának jó „fegyver”-ekre is szüksége van. Ilyen harci szerepet tölthet be a szaknyelvről is szóló, már meglevő magyar nyelvű és idegen nyelvű szakirodalom, a kitűnő magyar és nem magyar kézikönyvek – értelmező és helyesírási (szak)szótárak, enciklopédiák, szemléltető szótárak stb. –, valamint a kazetták és a lemezek sokasága. Ezek nagy része könnyen elérhető, csak bibliográfiai, tartalmi és hozzáférhetőségi adataikról kellene tájékoztatni az esélyes érdekelteket gyors, ellenőrzött és világos jegyzékben, megfelelő módon és helyen.

A művelődési minisztérium évente oszthatna díjat, elismerést a magyarul példásan publikáló és előadó szakemberek és tudósok között.

Az Anyanyelvápolók Szövetsége vagy más alkalmas testület az interneten, de ennek a szaknyelvi stratégiának a keretében nyithatna mindennapos szaknyelvi szolgálatot (ha az még nem létezik), mégpedig úgy, hogy ennek hollétéről, esélyes hasznáról folyamatosan tájékozódhasson is a magyar anyanyelvű szakközönség.

Lehetne a magyar nyelvtudomány sokszorta erősebb is, és életképesebb is, szaknyelvet sem létrehozni, sem megtartani nem lenne képes: műhelyben, lombikban, inkubátorban sem nyelvek, sem nyelvrétegek nem élnek. Élő nyelv fizikailag nincsen önmagában, hanem csak kommunikálás van mint élő folyamat. De kommunikálás sincsen önmagában, hanem csak a közösségi létben, akár

heterogén társadalom heterogén kommunikálásáról van is szó, akár homogén szakközösség viszonylag homogén nyelvhasználatáról. Ennek a stratégiának a színhelye tehát csakis a szaktársadalom tudományos és gyakorlati élettere lehet: szakfolyóiratokban, szakkönyvekben, előadásokon, konferenciákon, tárgyalóteremben, mérnöki rajzokon, a műhelyekben, a minisztériumokban, a médiában és a felsőoktatás tantermeiben, szakdolgozataiban és disszertációiban.

Miként anyanyelvet csak közösség hozhat létre, csak az fejleszthet, és csak az tarthat meg, úgy anyanyelvünk egyik rendkívül értékes rétegét, még ha az önmagában mozaikréteg is, elsősorban a magyar szakképzettségű és a magyart anyanyelvként ismerő és használó tudóstársadalom mozaik-közössége fejlesztheti a 21. század számára is egységessé és életképessé. És csak ez a közösség tarthatja meg. Nem bátor szándéknyilatkozattal, sem jó stratégiával, hanem jó stratégia sugallta és kalauzolta tudományos szaktevékenységgel – írásban és szóban. Tehát nem a nyelvről, sem a szaknyelvről kellene értekezniük (az a nyelvészek dolga), hanem *magyarul írniuk, előadniuk, megvitatniuk és tanítaniuk matematikát, fizikát, biológiát, orvostudományt, csillagászatot, kibernetikát, filozófiát* stb., stb.

Ezen a tanácskozáson tehát végre már nem szaknyelvi tanácskozásokhoz és ilyen tárgyú tanulmányok megírásához kellene jó útiterv, azaz megfelelő stratégia, hanem annak a szemléletnek, szándéknak és gyakorlatnak a meghonosításához, hogy az illetékes magyarságréteg (itt és szerte a világon) ezt az ügyet felelősséggel vállalja és a magáénak vallja. Ilyen szemlélet vállalásával és kialakításával a magyar szaktársadalom nemcsak elhangzott előadásaiban és megjelent írásaiban, hanem – a magában hordott és csak ott létező szaknyelvi készségével – személyében is nyelvi hordozójává válhat a magyar tudományos élet folyamatának, eredményeinek, terveinek és vitáinak, az egységes magyar nyelven belül pedig a fejlődés folyamatosságának, anyanyelvi és nemzeti megmaradásunknak.

Ágoston Mihály

Kodály Zoltán nyelvészeti munkái

Szabolcsi Bence így búcsúztatta 1967-ben Kodály Zoltánt: „Szálfa dőlt ki közülünk, utolsó a nagy szálfa között, utolsó óriása annak a nemzedéknek, mely a századforduló idején s az utána következő évtizedekben megváltoztatta Magyarország szellemi arculatát. Ady Endre, Móricz, Bartók nemzedéke volt ez, a teremtőké és felfedezőké, a faltörőké és sziklabontóké... Ehhez a ravatalhoz ma odajárul nemcsak a magyar és külföldi zeneélet, hanem az irodalom, a néprajz, a pedagógia, a nyelvtudomány és a történelem is, a nemzet szellemi műveltségének minden jelképes hordozója.”

Szabolcsi Bence búcsúszevai nem csupán a hirtelen támadt veszteség érzésétől váltak súlyossá, Kodály Zoltán ravatalánál azért sorolta elő a zenei élet előtte tisztelgő alakjai mellett a magyar szellemi élet más területeinek képviselőit is, mert Kodály Zoltán – míg élt – nem csupán a zene és zenepedagógia újjáteremtésén munkálkodott, kezdeményezője, élesztője volt jó ügyeknek.

Ha életművének teljességét birtokolni szeretnénk, nemcsak zeneműveivel, a zenei neveléssel kapcsolatos írásaival kell számolnunk, hanem egyéb témákhoz kötődő munkáival is. Végigolvasva a *Visszatekintés* még életében elkészült két kötetét (Zeneműkiadó, 1964), amely összegyűjtött írásait és beszédeit, nyilatkozatait tartalmazza, valamint ugyancsak a *Visszatekintés* hátrahagyott írásokat, beszédeket, nyilatkozatokat magába foglaló harmadik kötetét (Zeneműkiadó, 1989), megállapíthatjuk, hogy alig adódhatott a magyar közéletnek olyan szelete, témája, amelyhez Kodály Zoltánnak ne lett volna szava, amelyhez jobbitó szándékától vezetve ne tudott volna észrevételeket, sokszor bírálatokat, máskor javaslatot, kezdeményezést hozzáfűzni.

A *Visszatekintés* II. és III. kötetében külön fejezetet alkotnak az irodalommal és a magyar nyelvvel foglalkozó írásai. Később 1993-ban a Szépirodalmi Kiadónál napvilágot látott olyan kiadvány is (*Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers*), amely cédulákra följegyzett és ki nem dolgozott szövegeket is közread.

Ezek a cédulák megint csak arról győznek meg, hogy Kodály Zoltán folyamatosan a cselekvés, a hatni akarás, a készenlét lázában töltötte napjait, állandó figyelemmel az élet, a közélet minden rezdülésére. Feljegyzéseit rendszerint nem előre gyártott, szabályos kártyácskákra készítette, hanem mindenféle papírdarabokra, amelyek a keze ügyébe kerültek. Meghívók, banki elszámolások, értesítők, gyógyszerári receptek hátlapjára jegyezte föl gondolatait, észrevételeit. Bizonyára anyagot gyűjtve valamely még előtte álló nyilatkozathoz, előadásához, megírandó tanulmányhoz. A jegyzetek egy jelentős része szintén a magyar nyelv és a magyar vers témakörét érinti.

Kodály Zoltán a magyar tudományos élet szervezésében is fontos szerepet vállalt. 1949. november 29-ig, az MTA átszervezéséig az Akadémia elnöki tisztét töltötte be. Ettől fogva haláláig pedig a Nyelv és Irodalmi Osztály munkájába kapcsolódott be. Két bizottságnak is elnöke volt, a Zenetudományi és a Nyelvművelő Bizottságnak. 1953-tól a népzene-kutató csoportot is irányította.

Nyelvészeti témákkal azonban Kodály Zoltán nem csupán akadémikusként foglalkozott. Már 1937-ben négy előadásában is beszél a magyar kiejtés romlásáról. Beszéde írásos formában is megjelent (Eötvös Szövetségi Évkönyv, 1936/37). 1938. szeptember 18-án rádióelőadást tart *Vessünk gátat kiejtésünk romlásának* címmel. Hátrahagyott jegyzetlapjai között találhatunk olyat, amelyből megtudhatjuk, 1939. július 18-án ismét sor került egy rádióadásra, amelyben a magyar zene-szek magyar nyelvtudását kérte számon. A harmincas évek feljegyzései arról tanúskodnak, hogy a magyar élőbeszéd állapota folyamatosan foglalkoztatja Kodály Zoltánt. 1945 után ismét rendszeresen hozzászól nyelvészeti témákhoz.

Kezdeményező is, nem csak kritizál. Része van abban, hogy 1939-től megszervezik a Bölcsészettudományi Kar hallgatói számára *A jó magyar ejtés* versenyét. 1941-ben ő nyitja meg a rendezvényt.

Kodály Zoltán nyelvészeti érdeklődése nem csupán abból fakadhatott, hogy gyakran foglalkozott verses szövegek megzenésítésével, és nem csak azért foglalkoztatták a nyelvhasználat jelenségei, mert kórusművek, oratóriumok szerzőjeként külön gondot kellett fordítania a szövegek hangzására, kiejtésére. Végzettségénél fogva is elhivatottságot érezhetett nyelvészeti kérdések végiggondolására, nézetei közkinccsé tételére.

Kodály Zoltán egyszerre kezdte el tanulmányait a Zeneakadémián és a budapesti egyetem Bölcsészettudományi Karán. 1905. március 13-án tette le magyar–német tanári szakvizsgáját, bölcsész-doktori oklevélét 1906. április 7-én kapta meg. Egyetemistaként tagja volt az Eötvös Collegiumnak.

Ez az intézmény olyan tudományos műhely volt, amelynek elvülhetetlenek az érdemei az akkori magyar tudósráadalom nevelésében. Kodály Zoltánnak itt a tudományos munkára való felkészülésben szakvezetőjeként Gombocz Zoltán nyelvtörténész volt segítségére. Finnre, franciára, angolra tanította.

Gombocz Zoltán 1900-tól lett az Eötvös Kollégium tanára. Ezt megelőzően 1899-ben Párizsban tanulmányozta a kísérleti fonetika módszereit. Később 1914-től a kolozsvári egyetemen urál-altaji összehasonlító nyelvészetet tanított, 1921-től a budapesti egyetemen a magyar nyelvészet tanára volt.

Kodályra talán a legnagyobb hatást azzal gyakorolta, hogy felhívta a figyelmét Eduard Sievers lipcsei professzor hangelemző nyelvmelódiai kutatásaira és a nyelvművelés feladataira. A nyelv, a beszélt nyelv zenei sajátosságainak kutatásai iránt ébresztette föl a zenében is otthonos Kodály érdeklődését. „A nyelveket fonetikai alapon tanította” – emlékezik vissza Kodály Gombocz Zoltánra. „Ő mutatott először külföldi könyvet, amelyben a hangejtést kottával próbálták rögzíteni” (A magyar kiejtés romlásáról. In: *Visszatekintés II. Zeneműkiadó, 1964, 289*).

Kodály Zoltán elsőként elhangzott nyelvészeti tárgyú előadásában is Gombocz Zoltán emlékét idézi fel. Tőle veszi a gondolatot, hogy „[a] beszédbeli nyelvhelyesség nem nyelvtani, hanem nyelvszociológiai probléma” (i. m. 290).

Kodály Zoltán azért emeli fel szavát nyelvészeti kérdésekben, mert a nyelv romlását tapasztalja. Szintén mesterétől indítva vallja, hogy a nyelv nem olyan természeti produktum, amelynek fejlődésébe nem lehet beavatkozni. A nyelv, a magyar nyelv, folytonos gyámolításra szorul. A történeti fejlődésnek arra az ellentmondására tapint rá, amely abból fakad, hogy a magyar társadalom legelőkelőbb rétegei kitérnek a nemzeti kultúra ápolásában rájuk háruló feladat elől. Magyar nyelvszokásukat, kiejtésüket nem lehet – véleménye szerint – mintaként elfogadni, mert ellentétes a magyar nyelv természetével. „Külföldet járva mindenütt láthatjuk – írja egyik jegyzetlapjára – mennyire telítve van a legműveltebbek nyelve is a nyelv legsajátabb ízeivel, fordulataival, zománccával.” Idehaza ez a réteg úgy beszél a nyelvünket, „mint egy könyvből megtanult idegen nyelvet” (Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1993, 311).

Akkortájt rögzíti Kodály Zoltán ezeket a súlyos bírálatokat, amikor József Attila így zárja a Hazám című szonettciklusát:

„Adj magyarságot a magyarnak,
Hogy mi ne legyünk német gyarmat.
Hadd írjak szépet, jót – nekem
Add meg boldogabb énekeim!”

Kodály nyelvészeti tárgyú írásainak gyakori témája a beszélt nyelv zenei jellegzetességeinek torzulása. Sokat gondolkodik arról is, a germanizmusok hogyan rontják a magyar nyelvhasználatot. (Ezért kárhoztatja a *kultúr*-előtagú összetett szavakat. 1963-ból való az az írása, amely az *ügy tűnik* és az *egyfajta* szavak gyakori szerepeltetését rója fel jobb tollú íróinknak is.) Éles kritikával illeti a magyar intelligenciát és a középosztály nyelvi kultúrátlanságát. (Elszintelenedik a magyar művelt ember nyelve – véli. Például nem helyesli a *szóval* szónak az eluralkodását, már-már olyan töltelékshónak tartja, mint az *izét*.) Ostorozza a pestieket nyelvük idegenszerűsége miatt. Az 50-es, 60-as években sikra száll a magyar köznyelvi kiejtésből kivesző zárt *ë* használatának védelmében. (Érvként többek között azt hozza fel, hogy a *mentek* szó zárt *ë*-vel ejtve többféle jelentés megkülönböztetésére válik alkalmassá.) 1965-ben cikket szentel annak a témának, hogy mit lehet tenni az emigrációban élők anyanyelvének védelmében. Foglalkozik a rádió nyelvművelő felelősségével. A színházak, az előadóművészek nyelvvédelmi, a magyar nyelv megőrzésében vállalandó feladataival, a magyar énekesek, zenészek, zeneszerzők magyar nyelvtudásának fontosságával. Nem lehet jó zeneszerző – állapítja meg –, aki nem ismeri jól a magyar nyelvet. Azon töpreng, milyen problémákkal kell szembenéznie a zeneszerzőnek, ha a magyar költészet darbjait szeretné megzenésíteni. Mennyire alkalmazkodik a magyar költő verse a magyar nyelv természetéhez, mennyire nem. Szerinte különösen akkor nem, ha jambikus sorokban beszél a költő. Úgy látja, súlyos következményei vannak annak, ha a magyar költő nem rendelkezik megfelelő zenei műveltséggel. (Vargyas Lajos írja *Magyar vers – magyar nyelv* című könyvének bevezetőjében [Kráter Műhely Egyesület, 2000]: a magyar jambikus vers problémáját megoldotta az elmúlt évtizedekben az a változás, melynek következtében a magyar költők leszoktak a kötött formákról, és a magyar költészetet a szabadvers árasztotta el. Ehhez talán csak annyi kívánczik ide, hogy Kodály Zoltán még nem vizsgálhatta olyan, a hatvanas években fiatal, később kiteljesedő lírikusok költészetét, akik megtartották a kötött formát, ugyanakkor verskultúrájuk elsősorban népi fogantatású, tehát versmondataik tökéletesen igazodnak a magyar nyelv hangsúlyviszonyaihoz. Buda Ferencre, Utassy Józsefre, Kiss Benedekre gondolok. De emléthetném az ugyancsak ekkor pályája csúcán járó Nagy Lászlót is. Vagy Csanádi Imrét, akinek költészete talán a legközelebb áll a kodályi versideához.)

A Kodály által érdeklődésünkbe vont nyelvi, nyelvhasználati jelenségek közül főként azok a beszédek és írások lehetnek a mai nyelvapoló számára tanulságosak, amelyek az élőszó zenei jellegzetességeivel foglalkoznak. Így tehát például *A jó magyar kiejtésért* címmel egybefogott négy beszéde 1937-ből. Vagy a *Vessünk gátat kiejtésünk romlásának!* 1938-ból (Kodály Zoltán: *Visszatekintés II. Zeneműkiadó, 1964*).

Kodály Zoltán a nyelvromlást azért tartja a magyar nyelvhasználókra nézve veszélyesnek, mert úgy véli, „a rosszul beszélt magyar nyelvből nem új nyelvek fognak szülni, hanem a magyar nyelv és vele a nemzet fog szünni” (A magyar kiejtés romlásáról. In: *Visszatekintés, Zeneműkiadó, 1964, 291*). Zárójelcsapóként még a herderi jóslat beteljesülését is földézi hallgatósága előtt.

Vannak a nyelvhelyességnek, írásban nem rögzíthető, csak füllel hallható elemei is – mondja. Az élőbeszédnek azok a vonatkozásai, amelyekre az írásjelek nem adnak határozott utasítást, még inkább ki vannak téve a romlás veszélyének, mint az írásban is jelzettek.

Ennek okát az oktatás teljes hiányában látja. S abban, hogy „a fórumot ellepik a rosszul beszélők”. Hiányolja a kritikát, a kötelező normákat. Kárhoztatja a kontraszelekciót. Részletesen elemzi, hogy a rengeteg idegenből fordított zenés színmű, opera, operett, kabarédal hamis hangsúlyai, a nyelvünk természetével ellentétes dallamvonalai milyen gyorsan terjednek.

Rossz mintával szolgál a művelt középosztály is – jelenti ki. A középosztályba alulról érkezők is ezt „a színehagyott, semleges, sőt hibás beszédet veszik át, mert azt hiszik, ez a finom, ez az előkelő...” (i. m. 293). Találkozik ez a felfogás Karácsony Sándoréval, aki úgy találja, hogy ez a réteg úgynevezett fordításnyelven beszél.

Melyek azok a zenei jellegzetességek, amelyeket Kodály a magyar nyelv értékeiként megőrzendőknek tart?

A rövid és hosszú hangok közötti különbséget említi elsőként. „A mi nyelvünk az egyetlen e tájon, írja, amelyben egy kis nyújtott ejtés azonnal megváltoztathatja a szó értelmét (csikós-csikos stb.)” (i. m. 293).

A rövid és hosszú mássalhangzók közötti különbség eltűnését is észleli Kodály már a harmincas években.

Gyakran figyel fel olyan hibákra, mint amilyen például a kellemesnek [kelemes], a szellemesnek [szelemes] ejtése. A mai fiatalokra jellemző ez a beszédmód, állapítja meg a harmincas évek ifjúságáról. (A nyugati nyelvek nem ismerik a geminációt – mondja.) Azért éri ezáltal nagy kár a nyelvünket, mert a ritmusát veszíti el – jegyzi meg.

Beszél Kodály egy olyan jelenségről is, amelyre – úgy hiszem – ma nemigen találunk példát, ha csak a gyermeknyelvben nem. A hangsúlyos rövid magánhangzókét megnyújtották sokszor Kodály Zoltán szerint (pl. [virág], [köszönöm]).

Az artikulációról és a ritmusról állítja, hogy ezek torzulásai a leghamarabb kezdik ki a nyelv zenei rendszerét. A germán nyelvek artikulációja sokkal lazább, petyhüdtőbb, mint a miénk – írja. Egyik jegyzetlapján még egy trapéz alakzatot is megrajzol, illusztrálván, milyen a szájtartás az angoloknál, s hogy ez a trapéz alakú szájtartás a magyar származásúaknak csak akkor előnyös, ha angolul akarnak beszélni. A helytelen artikuláció jeleként említi azokat az eseteket, amikor az ajakkerekítéses hang helyett ajakréses hangot ejtenek a beszélők.

Mássalhangzóink közül külön is foglalkozik az *r* hanggal. 1937-ben úgy tapasztalja, a legfeltűnőbbben az *r* ejtése romlik. Az előkelőnek vélt raccsolást kárhoztatja, mert ez nagyon idegen színt ad a nyelvünknek. „Míntha az *r* egyik sarokköve volna kiejtésünknek. Ha meglazul, az egész épület inogni kezd” (i. m. 295).

Különösen veszedelmesnek tartja a germán nyelveknek abból fakadó hatását, hogy náluk a súlyos és súlytalan szótagok közt sokkal nagyobb különbség van intenzitásban, mint nálunk. Sőt a hangsúly meg is nyújtja a szótagot. A súlytalanokat nemcsak gyorsabban, de hanyagabban, elmosódva ejtik. Ezzel szemben „a helyes magyar beszédben a rövid szótag a hangsúlyban is rövid ma-

rad, a súlytalan szótag pedig megtartja intenzitását (Schallfülle), ha pedig hosszú volt, nem rövidül meg. (A nyugat-európai nyelvek közül csak az angol ismer hangsúlyos rövid szótagot)” (i. m. 294). A magyar szótag „keményebb szemecske”, mint az idegen nyelveké. Ez ellen sokat vét az ifjabb nemzedék. A szótagok egyenlő intenzitása egyik legfontosabb alaptörvénye a magyar beszédnek – figyelmezteti kortársait.

Sokan orrhangon beszélnek, a megnyilatkozásoknak ez a színezete Kodály szerint már a harmincas években mint világháramlat tör be a magyar nyelvhasználatba.

Behatóan foglalkozik a magyar beszéd dallamával is. A kérdő mondatok hibáit pellengérezi ki. Beszél egy olyan torzulásról, amely szerint a kérdő mondatban a hang túl korán leesik, 2–4 szótagot is a mélyben hagyva, az egyetlen utolsó helyett. Már akkor, 1937-ben felfigyel a tipikusan angolos kérdőforma terjedésére – főként a fővárosban. Mit jelent ez? A kissé emelt utolsó szótagok egy szinten maradnak.

Mondandóját Kodály Zoltán a következő összegzéssel zárja: a nyelvromlásnak, a kiejtés torzulásának lélektani okai vannak. Ott romlik a kiejtés, „ahol fogyatékos a nemzeti öntudat és a velejáró felelősségérzet, ahol lelki tunyaság, közömbösség lép fel a saját nyelvvel szemben, ennek következménye a beszélő szervek ellazulása, kényelmeskedése, hibás ráigazítása: a rossz kiejtés” (i. m. 297).

Kodály Zoltán, ahogyan ezt tőle megszokhatták kortársai, nem elégszik meg a bajok, hibák előszámolásával, rögtön programot is ad a hibák kiküszöböléséhez. 6 pontban és 5 alpontban fogalmazza meg a legsürgetőbb tennivalókat.

Felszólítja az Akadémiát, hogy adja ki a Magyar kiejtés szótárát. A Nyelvművelő Bizottság foglalkozzék a csak füllel hallható, írásban nem jelentkező magyartalanságokkal.

Ne kaphasson tanítói oklevelet, akinek nem kifogástalan a magyar beszéde.

Jusson minden tanintézetben elegendő idő a magyar beszéd ápolására.

Szorgalmazza, hogy a katonai nevelőintézetekben, az egyetemeken, a tanárképző és papnevelő intézetekben legyen beszédművészeti tanfolyam.

Javasolja, hogy a rádió mikrofonja elé ne ülhesse el előadó, felolvasó, ha nem megfelelő a kiejtése.

S nem tartja helyesnek a túl korán elkezdett idegennyelv-oktatást. Azt gondolja, úgy jó, ha a gyermeket 10 éves koráig csak az anyanyelvére tanítjuk.

Az előadó Kodály Zoltán nyelvészeti munkáiról szóló összefoglalója végén nem tudja elhallgatni a kérdést: Vajon Kodály Zoltán útmutatásai alapján mi valósult meg maradéktalanul? Ha ma köztünk élhetne, miként vélekedne a maiak felpörgetett beszédtempójáról, elnagyolt, a petyhüdtől is petyhüdebb artikulációjáról, az elveszített hosszú magán- és mássalhangzókról, az elnyelt, félig mormolt szótagokról, a felkapkodott szó- és mondatvégekről, a szóvégekre áthelyezett hangsúlyokról, az orrhangúsodás továbbterjedéséről, a nyegleségre valló hangszínről? S ki hallaná meg a parancsoló felszólítást: „Vessünk gátat kiejtésünk romlásának”?

Dobozi Eszter

A szóbeliség-írásbeliség paradigma Benczik Vilmos két könyvéről

Benczik Vilmos: *Nyelv, írás, irodalom kommunikációelméleti megközelítésben*. Trezor, Budapest, 2001. 332 lap

Mi lesz a Gutenberg-galaxissal, mi követi az írásbeliséget? A kérdést már maga McLuhan fölthette, nem vagyunk híján a megalapozott és a megalapozatlan jóslatoknak, sőt a lehetőségeket megfogalmazó tudományos válaszoknak sem. Leginkább mégis a publicisztika, a tudományos közbeszéd területe ez, s a legkevésbé sem mondhatjuk el, hogy rendszeres tudományos háttérmunka állna a rendelkezésünkre.

Ennek egyik oka a téma eleve sokoldalú volta. Alapvetően kommunikációelméleti kérdésről van szó, de vajon van-e ma Magyarországon kommunikációelmélet? Illetve, bizonyos kutatók munkásságában biztosan van, de van-e akkor e mögött megfelelő apparátus?

A kommunikációelméletet sok kérdésben magába olvasztja a nyelvtudomány. De a nyelvtudomány – bár nagyon sok kapcsolata van beszéd és írás kérdéseivel – mégsem „a” kommunikációtudomány, sőt az elméleti nyelvészek ódzkodnak is a kommunikációelméleti kérdésektől. Elég a nyelv „maga”.

Biztos vagyok benne, hogy a szemiotikának is lehetne mondanivalója e tárgyban, de ma nem divatos a szemiotikára hivatkozni (s e tudományágnak sincs tudományos intézménye). Sorolhatnék még olyan rész tudományokat, mint a szociolingvisztika, az antropológiai nyelvészet, a folklorisztika, a nyelvökológia, a nyelvpolitika, a nyelvstratégia, a nyelvművelés, de nyilvánvaló, hogy bár mindegyikkel érintkezik, egyik sem tekintheti maradéktalanul kutatási területének ezt a témát. Sőt a témának filozófiai vonatkozása is lehetséges: hiszen a kommunikációs technológia kapcsolatban van a gondolkodással is.

De mi is ez a téma? A cím – csupa nagybetűvel írva – a NYELV, ÍRÁS, IRODALOM szavakat emeli ki, ez azonban akár még irodalomelmélet, szöveg- vagy művelődéstörténet is lehetne. Nem arról van szó. Illetve: arról is. De főként a nyelv kommunikációs technikáinak, technológiáinak bemutatásáról, a most zajló változások történeti kontextusba helyezéséről és az igen közelesem bekövetkező „drámai”, „forradalmi” kommunikációtechnológiai átalakulások modellezéséről.

Égetően fontos téma, mert korunk összes problémája kapcsolatban van a kommunikációval, csak kommunikációelméleti alapon érthető meg. Ennek tudományos feltárása, megértése a legfontosabb, s nem mellékes az sem, hogy lehetőségeink függvényében segítsük ezeknek a problémáknak a megoldását.

Benczik Vilmos a kommunikációs technikák történeti sorrendje szerint halad, vagyis: az írásbeliség előtti kor (tény, hogy ehhez képest az összes többi mákszemnyei, vagyis az újabb és újabb információs korszakok egyre jobban rövidülnek), az írásbeliség kora (amelynek kisebbik része a valóban forradalmi változást hozó „sokszorosított” írásbeliség, ezzel külön fejezet is foglalkozik: *Az írás extenzív és intenzív fejlődése*). Majd az írásbeliséghez kapcsolódó két fontos szempontot külön is tárgyal: a nyelv és az írás viszonyát, valamint az írásbeliség és a szépirodalom kapcsolatát. Ezek nagyon szükségesek a 19. század legvégén, a 20. században kiteljesedő harmadik nagy korszak, az úgynevezett „másodlagos szóbeliség”, az írásbeliség visszaszorulásának a megértéséhez. Itt ismét

két magyarázó fejezet következik: az írásbeliség túlértékeléséről és a lehetséges utóéletéről szólnak. Ne feledjük persze, hogy a nyelv egyetlen létforma – legfőljebb több technológia, de a technológiák mindig hatnak, visszahatnak a nyelvre.

Benczik Vilmos körültekintéssel és kritikával tárja elénk mondanivalóját. Módszerét bátran nevezem filológiaiának: ez a klasszikus bölcsészettudomány alapmódszere. Igen tág körben tekintett körül (persze vannak „kedvenc” szerzői, akiket nagyon sokszor idéz: például a tudományos „slággerré” vált McLuhant vagy Ongot – itt jegyezzük meg, hogy McLuhan első magyarországi kiadója és a fordítás gondos ellenőrzője is egyben), de igen becsülöm azért, hogy helyes arányt talált meg a „slágeridézetek” és a kevésbé a tudományos vérkeringésben lévők, a nemzetközi és a magyar tudósok között.

A monográfiából sok helyen statikus képet látok kirajzolódni. (Ez következik egyébként a technikai-történeti korszakolásból is.) Több korszakban, helyen találkozunk azonban azzal a nézettel, hogy egy újabb kor technikája ráépül az azt megelőzőre, mintegy „megszüntetve megőrzi” azt. A **technológiaváltások** tehát megőrzik valamit a múltból. Érdeemes lenne ezt a gondolatot következetesen végigvethetni: vajon miként csúsznak egybe a technikák, és ennek következtében miként keverednek a gondolkodási formák, mechanizmusok. Itt egyfajta továbbélésről, átfejlődésről, átcsapásról van szó.

Egyébként ezt a dinamikusmodell-feladatot jól ellátja a *Túlértékelt írásbeliség?* című fejezetben található gondolkodás-beszéd-írás triptichon, amelyet Vigotszkij nyomán föltehetőleg a szerző alkotott meg. Ez az ábrázolás valóban nagyszerű, mert statikus ábra keretében dinamikus mutatja a nem nyelvi gondolkodás (A), a nyelvi gondolkodás (C) és a nyelvre épülő gondolkodás (B) kapcsolatát a szóbeliség-írásbeliség tengelyen történő elmozdulással – kijelölve olyan kommunikációs helyzeteket, amelybe beleférnek nem artikulált tudattartalmak (a), mint például a déja-vu, a művészi nyelvhasználat (b), a gondolkodáson kívül eső tudattartalmak, automatizmusok (c, d), a verbális köznapi és tudományos gondolkodás (e) és a nyelvi nem nagyon kezelhető, absztrakt tudattartalmak (f), például matematikai gondolkodás.

Igen megörültem az írás kiterjedéséről szóló fejezetben az írógépről szóló résznek. Szépe György is megjegyzi, hogy amíg a könyvnyomtatásról és következményeiről könyvtárnyi irodalom íródott, az írógépkorszak lényegében feldolgozatlan maradt. Ez bizony így van, s e hiányt részben pótolja most a szerző: az írógép technikájának a nyelvre gyakorolt hatásait is felsorolja.

Az olvasás technológiájára – hangos és néma olvasás – többször történik utalás. Nagyon kíváncsi lennék, hogy az olvasás sebessége, például a napilapolvasás, a **gyorsolvasás** mennyiben előlegezi meg a „másodlagos szóbeliséget”. Én is gyorsolvasó vagyok, s leggyakrabban csak valamiféle homályos kép, „folt” marad meg bennem bizonyos szövegekről, újságok esetében az sem. Ez olykor egészen üdvös is.

Kár, hogy a szerző csak egyetlen közepesen hosszú részt szentel a számítógépes szövegnek. Az itt tárgyaltak nagyon fontosak, hisz a számítógépes szöveg:

- anyagtalan,
- az átemeléssel, törléssel gyakran kevésbé lineáris,
- kollektivizálható,
- átalakít(hat)ja emlékezetünket (pl. ellustítja) stb.

A szerző csodálatos képként hozza még Hernád István elnevezését az internetes kommunikációra: *égreírás*, de itt meg is szakad a gondolat. Nem esik szó a hálózati kommunikáció jellemzőiről, az e-mailről, a chatelésről és a mobilkommunikáció olyan jellemzőiről, mint az sms vagy a wap.

Ezek valójában nagyon új jelenségek, de már ma is van irodalmuk. Meglátásom szerint a „másodlagos szóbeliségről” a digitális-információs forradalom mellőzésével nem lehet teljes és kerek képet adni. A korrektség jegyében azt azért hozzá kell tennem, hogy mind a digitalizációt megelőző

multimedialitásról, mind pedig a digitális-informatikai forradalom egyik eredményéről a hipertextről, árnyalt és pontos képet rajzol a szerző.

Kibújik belőlem a „nyelvstratégia”: bár a történeti gondolatmenetben minden benne van, ami fontos, mégis hasznos lenne egy olyan fejezet, amely nemcsak futurologiát, hipotéziseket, lehetőségeket vázol fel, hanem valamiféle tanácsot is ad, vagy legalább feladatokat fogalmaz meg. Erre persze a tudomány részéről sokan fölhördülnek: ez nem a mi dolgunk. Persze, lehet, hogy nem a mi dolgunk, azért is vannak oly nagy számban ezen a területen a jó szándékú amatőrök és a dilettánsok. Folyamatosan átengedjük nekik a terepet. Álláspontom szerint, nem kerülhetjük meg, hogy legalább válaszkísérleteket adjunk a következőkre:

- Mi lesz az írással/olvasással – különösen az oktatás, a „lazuló írásbeliség” funkcionális analfabétizmusának tükrében?
- Van-e (nyelvi) alternatívája a tömegkultúrának és a tömegmédiumnak?
- Hogy viszonyul mindehhez a hagyomány (a technológiai hagyomány, általában a hagyományos műveltség)?
- Szükség van-e a hagyomány oktatására, vagy radikális váltással erősen szelektálni kell a művelődési ismereteket (pl. az iskolai tantárgyakat is)?
- Mit kezdjen az ember az információbőséggel és az információhiánnyal?
- Mit eredményez a világháló, a hipertext?
- Van-e, legyen-e nyelvi eszmény (ha igen, mi és ki határozza meg, ki gondolja)?
- Baj-e egyáltalán a diszlexia (betegségnek semmiképpen sem mondhatnám), vagy csak egy nyilvánvaló tünete a nyelvi technológiaváltásnak?
- Mindennek milyen politikai-politológiai-társadalomtörténeti következményei vannak/lesznek, különösképpen a (participációs) demokráciával kapcsolatban?
- Miképpen modernizáljuk a nyelvtanoktatást (mert az új nyelvi technológiák alapjaiban fogják átgyúrni a kommunikációt, az egyes nyelvhasználati szinteket, a nyelvtant, a szó-készletet, általában a kommunikációs modort?)
- Mi váltsa fel a magyar nyelv oktatásában az irodalom-központúságot? A mai irodalom a „nyelv működésének megértését” szolgálja vagy annál többet?
- Hogyan lehet felkészülni az iskolában, a tantárgyakban (pl. a magyar nyelvtanban) a folyamatos technikai újításokra, a technológiák egymásba szerveződésére, utóéletére?

Ezeket a kérdéseket vetik föl bennem Benczik Vilmos könyvének gondolatai. Megismerni a kommunikációtechnológiák múltját, jelenét, majd továbbmenni, továbbgondolni – talán ez a legfontosabb feladatunk, s a kérdésekre közösen kell megkeresnünk a válaszokat. Mert ha nem tesszük, talán már senki sem fogja megírni ennek a könyvnek a folytatását. De szerencsére megírták.

Benczik Vilmos: Jel, hang, írás. Adalékok a nyelv medialitásának kérdéséhez. Trezor Kiadó, Budapest, 2006. 287 lap

Medialitás nélkül nincs nyelv. Hiszen a nyelvet nem lehet megragadni, még elgondolni, feltelezni sem lehet. Benczik Vilmos könyvében ez így jelenik meg: verbalitás és mentalitás összefügg, mert nem verbalizált gondolat – eltekintve néhány művészeti ágtól – nem kommunikálható. Egy ideje azt mondjuk: a nyelv több létformában él. Benczik Vilmos másként fogalmaz: **a nyelv egyetlen létforma, de több technológia.** Akkor tehát az a kérdés, hogy a létforma vagy a technológia, esetleg a médium (a medialitás, a médiumszerűség, azaz a közvetítő közeg szerintisége) a nyelvviség megragadható formája? A különböző fogalmakban közös: a formai elem. Az alapgondolat nyilvánvalóan McLuhantól jön („a médium maga az üzenet”), azaz a médium befolyásolja a közlést. Benczik Vilmos ekként pontosít: a médium határozza meg a nyelv koncipiáltságát (szerződését). Ha továbblépünk, akkor jöhet McLuhan: a médium befolyásolja a közlést. S ha még egyet lépünk,

akkor ez következik: a médium befolyásolja a kultúrát, a gondolkodást. Ezért nem lényegtelen a szóbeliség és az írásbeliség állapota.

Benczik Vilmos új könyvének gondolati pillérei tehát: a beszéd, az írás, a másodlagos szóbeliség, de ezek a következő nagy fejezetekbe vannak olvasztva: *Kommunikáció, Nyelv, Stílus, Irodalom, Olvasás*.

A beszéd az emberré válás elemi és megkérdőjelezhetetlen élménye, mozgatórugója. A beszéd a hétköznapi beszéd módok, valamint a folklór hordozója. Óriási lehetőség az evolúcióban, hogy a nyelvben örökölt kollektív tudás, tudásbázis, a folklór immár lehetővé tette a tapasztalatok egyéntől független őrzését, átadását. Évezredekig a beszéd közvetítette a tudást (mnemotechnikai maradványai a mai napig használatban vannak), határozta meg az emberi élet körülményeit (pl. a hang jelölte ki a poliszok határát). De a beszéd gátja is volt egy fokon túl a fejlődésnek. Az írás nélküli népek nem tudtak a kultúra magasabb fokára jutni. A gondolkodás fejlődésének kutatói legalábbis úgy vélik, hogy a perui indiánok kipujja (csomóírása) olyan zárt, rögzített kommunikációs rendszer, amelyből nem lehetett továbblépés. El is tűntek az inkák, a Machu Pichu sok titkukat őrzi.

Az írás forradalmi létmódja, technológiája a nyelvnek. Egyúttal azonban elindította az emberi gondolkodás és kultúra átalakulását. Fejlődése során egyre tökéletesedik, bár nagy hiba lenne a képirás → betűírás (fonetikus írás) irányt föltétlenül csak fejlődésnek tartani. Egyes gondolkodók szerint a kínai írásban óriási összetartó erő és kreativitás rejlik, talán ez az egyik rejtett oka Kína modernizációjának. Benczik azonban úgy véli, hogy a betűírás (Kr. e. 8. évszázad) létrejötte hozta létre a valódi szóbeliség-írásbeliség paradigmát, mert a korábbi jelentésrögzítő írásrendszereknek nem volt közvetlen érintkezésük a szóbeliséggel. Mindenesetre az írás azzal, hogy létrehozta az irodalmat, láthatóvá, kézzelfoghatóvá, mozdíthatóvá és az emberi elmétől elszakíthatóvá tette a kollektív tudást, biztosabbá a kultúraátadást, és csökkentette az egyén felelősségét is. Ennek az lett a következménye, amelyet már McLuhan is megfogalmazott, hogy az írás feledékenyebb, lustábbá tette az embert. Az írásbeliség különösen érdekes mozzanatai: a képirástól a betűírásig az absztrakció erősödése, valamint a multimédialitásból a monomédialitás felé vezető lépések sorozata: a hangos olvasás elnémulásával a világ devokalizációja, a zeneiség, az akusztikusság és az intonáció visszaszorulása. Bizonyos mai nyelvi változások, jelenségek is ennek folyamányának tekinthetők: a nyelv „zenei” elemeinek csökkent értékű használata (különösen írott szövegek fölolvásásában), másik részről az „énekli” beszéd terjedése (kétséges a szegmentálás, ezért énekel), a betűjeítés szaporodása (már nem hallja szóban, ezért úgy ejti, ahogy olvassa).

A hangrögzítéssel és hangtovábbítással létrejövő új kommunikációs-nyelvi létmód az úgynevezett másodlagos szóbeliség, amely a jelek újabb „színeváltozását” okozza. Módosul a szóbeliség, oldódik a monomédialitás.

Benczik Vilmos könyvének további értékes fejezetei a szóbeliség-írásbeliség gondolkörbe távolabbról illeszkednek. Ezekből jól látható, hogy a szerző természetesen egyazon fogalmi keretben mozog, de az egyes fejezetek önállóan is élnek, valószínűleg különböző célú felkérésekből, tanulmányokból állnak össze. Ilyennek tekinthető a nyelvek természetes vagy mesterséges voltáról vallott gondolata, amelynek konklúziója, hogy az emberi nyelv inkább mesterséges, mint természetes, mivel a nyelvek mindegyikét diszkrét jelek túlsúlya jellemzi. Egy másik tanulmányában azt állapítja meg, hogy a nyelvhasználó embert metaforizálásra a nyelv eredendő inopijája (hiánya) készíti. A metaforakényszernek ma inkább előnyeit láthatjuk, mert a metafora folyamatosan fejleszti az ember analogikus gondolkodását. A szóbeliség-írásbeliség paradigma kapcsán vetődik fel a beszéd idézésének (narrációjának) a lehetséges módja. A magyar szakirodalom egyenes beszédéről, függő beszédéről és szabad függő beszédéről tesz említést. Létezik azonban szabad egyenes beszéd (SZEB) is, amely annyiban különbözik az egyenes beszédétől, hogy az elbeszélő központosási jelek és segédszavak segítségével nem ágyazza bele a szövegegészbe a megidézett beszédet, ezért a szöveg olvasásakor az olvasónak nincs közvetlen fogódzója ahhoz, hogy éppen kinek a szövegét olvassa. A modern magyar prózában a SZEB alkalmazása gyakori (pl. Krasznahorkai László), a szakirodalom

azonban nem tesz róla említést. Jól példázza ez a fejezet (s persze az egész könyv, sőt könyvsorozat!) az irodalomnak és a nyelvnek, szűkebben az irodalomtudománynak és a nyelvtudománynak szükségyszerű kapcsolatát.

A szerző visszatérő gondolatai az írásbeliségnek az új (digitális) világban való működésével kapcsolatosak: „Úgy gondoljuk, hogy az írásbeliség visszaszorulása fölött érzett aggodalmat szűklátókörűség lenne egyszerűen konzervatívizmusnak, a megszokott kommunikációs technikához való oktalan érzelmi ragaszkodásnak minősíteni. Az aggodalomnak igen reális alapjai vannak, ugyanis az írás olyan mértékben megváltoztatta, gazdagította az emberi nyelvet – a beszélt nyelvet is! – (,) hogy »kicsúsása« a nyelv mögül végzetes következményekkel járhat. Az ember – és a (verbális) gondolkodás – színvonalra könnyen visszasüllyedhet a ma fossziliaként kutatót elsődleges szóbeliség állapotába. Egy ilyen elszegényedett nyelvvel szemben a konkurens ismeretközlési technológiák – a könnyen emészthető analóg képi jelek s a nyelven »átnyúló« programozási kódok – már játszva diadalmaskodhatnak. S ebben az esetben könnyen valósággá válhat Vilém Flussernek az a víziója, hogy egykor majd az emberi kommunikációban legfeljebb olyan – színes, érdekes, de mégiscsak alárendelt – szerep jut a beszédnek, mint manapság a nápolyiak közlésfolyamataiban a gesztikulációnak.” De nemcsak az elsődleges (természetes) beszédnek, hanem az elsődleges írásbeliség védelmére is figyelmeztet: „A tét ugyanis nemcsak az iskolai irodalmi nevelés sikere, s ezáltal az irodalom jövője, még csak nem is az olvasáskultúra megmentése, hanem az emberiség által az elmúlt évezredek folyamán fokozatosan elért interiorizált írásbeliség megóvása a megkezdődött enyészettől.”

Hogy az inkákhoz visszatérjek: lelki szemeim előtt a nagy Kárpát-medencei őserdőből csak az imént föltárt Egyetemi Könyvtár tornyai kandikálnak ki.

Balázs Géza

Párhuzamos fordítások nyelvi megközelítése

Kabán Annamária: Szövegek színeváltozása. Szórend és értékszerkezet. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2005. 170 oldal

Szűcs Tibor: A magyar vers kettős nyelvi tükrőben. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához, 64. Sorozatszerkesztő: Kiss Gábor) Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007. 224 oldal

A két, versekről szóló nyelvészeti kötet nem véletlenül került egymás mellé. Mindkettőben központi szerepet kap a versszövegek nyelvi-konstrukciós építkezése, valamint az úgynevezett „párhuzamos fordítások” vizsgálata. Az első különösen a szórend és a retorikai-konstrukciós egységek grammatikai szerveződését, a második a művészi nyelvhasználat elemeinek számbavétele mellett magyar versek olasz és német fordításait veti össze, vagyis az eredeti forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg „kettős meghatározottságát” vizsgálja.

*

Kabán Annamária 11 versszövegben járja körül a funkcionális mondatperspektívát (tágabban értelmezve a topik-fókusz szerkezetét). A verselemzések középpontjában a retorikai alapelemekkel létrejövő alakzatok versépítő eljárása áll. Ilyen például az ellentét, a fokozás, a párhuzammal kibomló szembeállító ellentét, a hasonlat, az ismétlés, a variáció, a hasonlat stb. A kiválasztott költők: Petőfi (4 vers), Vajda János, Ady Endre, Horváth Imre, Dsida Jenő (2 vers), Paul Verlaine, valamint Stefan Augustin Doinas, a 20. századi román költőegyéniség. A 11 elemzésben még további szempontokat találhatunk, például Horváth Imre négy sorosaiban az értékszerkezetet tárja

fel, Dsida Jenő Nagycsütörtök című versének pedig „színeváltozásait”, azaz versszövegének alakulását vizsgálja. A párhuzamos fordításokat is szerkezeti vizsgálatnak veti alá (Verlaine Az én meghitt álomom, illetve: Doinas Az ezüstagyarú vadkan című verse). Az utóbbiban a Fónagy Iván-i feszítés-oldás verbális stratégiáját, pontosabban stratégiáit kutatja. De hogyan kapcsolódnak össze a fónagy-i és az újabb magyar mondatgrammatikai kutatások? A konklúzióból ez tűnik ki: „a »feszítés-oldás« sajátos verbális stratégiája az eredeti versszövegben a szigorú szabályok szerint szerkesztett ismétlődésekben, a morfológiai, szemantikai és szintaktikai párhuzamokban valósul meg, a fordításokban viszont elsősorban a fókuszos mondatstruktúrák és a részletezőbb, helyeként túlzóbb megfogalmazások juttatják ezt érvényre”.

Kabán Annamária munkájában eredményesen ötvözi a magyar stilisztikai kutatás hagyományait a modern mondat- és szövegszerkezeti vizsgálatokkal, amelyek segítenek közelebb hozni a verseket az irodalom kedvelőjéhez. Sikerral alkalmazza a nyelvi stílusok finom tipológiáját (pl. gótika és szecesszió), a nyelv-zene kapcsolatára vonatkozó kutatások megállapításait – alapvetően a Szabó Zoltán-i iskola további gazdagításaként.

Végkövetkeztetése egyszerre szerény és a modern megközelítésekkel teljesen egybehangzó: „A versszövegek megközelítésében arra törekedtem, hogy az adott összefüggések minden fontos mozzanatára figyeljek. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy egy-egy versszövegnek mint sokféle elemből alakult kristálygömb áttetszőségű értékszerkezetnek sikerült felfednem a sokféleség és az áttetszőség harmonikus egységében rejlő titkát. Hadd tegyem hozzá: szerencsére, hiszen a titok végsőnek szánt felfejtése a végét jelentené nemcsak a keresésben fellelhető örömmek, hanem vélhetően magának a versnek is.” A kötet olvasását, megértését kicsit nehezíti, hogy a versek teljes egészében való közlése – néhány esetben – hiányzik, a szerző elsősorban az elemzendő részeket emeli ki.

*

Szűcs Tibor könyvének első felében a nyelvtani, stilisztikai szakirodalom szinte teljes áttekintését megadja a magyar, az olasz és a német nyelvben a művészi nyelvi alapok feltárásától kezdve a motivált nyelvi jelektől a zeneiség és a képszerűség eszköztárára át a szerkezeti sajátosságokig. Ez a fejezet gyakorlatilag fölfogható az e (különböző szerkezetű) nyelvek közötti megfelelések számbavételének, segítséget nyújtva e nyelvek rendszerének jobb megértéséhez, sőt talán fordítás-elméleti és gyakorlati megközelítéséhez. Hogy csak egyetlen példát említsék erre a nagyon aprólékos, összetett kérdésre, vegyük példaként a szintaxisokban a szórend kérdését (hiszen a párként elemzett könyvben is ez áll a középpontban). Szűcs Tibor így közelíti meg a kérdést: „Az idevágó szervező elvek feltáráshoz általános megközelítésben a szemiotikai dimenziók összjátékában célszerű értelmezni a magyar és a német, illetve olasz szórendre jellemző sajátosságok hátterét. A szórendi szabályok eltérő természete és működési elve végső soron abból adódik, hogy a vizsgált nyelvekben alapvetően különbözik a mondat szintű [...] szórend funkcionális jelentése. A magyarban a téma-réma viszonyok szemantikáját és pragmatikáját követi elsődlegesen (bizonyos szintaktikai kötöttségek ellenében nyelvtanilag viszonylag szabadon), a németben a grammatikai viszonyok kifejeződéését tükrözve döntően szintaktikailag meghatározottan alakult (bizonyos szemantikai-pragmatikai mozgásteret meghagyva); az olaszban – bizonyos mértékig alapvetően e kétféle megoldás között – a szórendi szabadság sajátosan viszonylagos...” De ilyen sajátos kérdés a szenvedő szerkezeteké is: „A magyarban egyébként koránt sincs a németéhez (vagy akár az olaszéhoz) fogható jelentősége a szenvedő szerkezetnek...”

A kötet nagyobbik részében 18 magyar költő (pl. Csokonai, Berzsenyi, Petőfi, Arany, Ady, József Attila, Babits, Radnóti, Szabó Lőrinc, Nagy László, Weöres Sándor stb.) versének olasz és német fordításait vizsgálja meg aprólékosan, mikrofilológiai módszerrel. A kötet nagy erénye, hogy minden vers magyar változata, valamint olasz és német fordítása (egy-egy esetben fordításai) egymás mellé vannak törölve, ezzel nagyban segítve a szövegvizsgáló olvasót. Szűcs Tibor vizsgálja

a fordítások eltávolodását az eredeti műtől (van szerző, aki ezt be is vallja, pl. „frei nach Juhász Gyula”), a „veszteségeket” és a „nyereségeket” (többleteket). Sajátos jelentést (többletet?, avagy éppen a rejtés megszüntetését?) eredményeznek például a versek olasz és német fordításaiban a nemi referenciális többletek. A magyar kulturális, versnyelvi sajátosságok nyilvánvalóan nehezítik a fordítást, amíg a kötetlen jellegű versszövegek, amelyek esetleg nem tartalmaznak jellegzetes magyar kulturális tartalmakat, hanem egyetemesek (pl. Szabó Lőrinc: Dsuang Dszi álma), nem is vetnek föl jelentősebb fordítási nehézségeket.

A szerző az elemzések végén értékeli is a fordításokat. Például Juhász Gyula Milyen volt...? című versének két olasz és két német fordítását (fordítóját): „Lénárd szabad eredetiséggel, Tamás-Tarr kevésbé szerencsésen, Dal Zuffo és Kunert viszonylag híven tolmácsolja a vers sajátos képi világának építkezését (a szerkezeti ívelés eléggé egyenetlen érzékeltetésével), ám a zenei réteg közvetítése igazából egyik változatban sem közelíti meg az eredeti stílushatást.” Szűcs Tibor hangsúlyozza a nyelv és kultúra kapcsolatából adódó elvárásokat, az interkulturális (intertextuális) és interlingvális mozgásteret. Visszautasítja a „fordíthatatlanság” mítoszát, megfogalmazza az ideális fordító tudásanyagát (magyar nyelvről fordítók esetében némely feltétel meg nem léte esetén „felmentést” ad), valamint indokolja a téma hungarológiai jelentőségét. Munkája nagyon érdekes, tanulságos és hasznos kísérlet a kontrasztív nyelvtudomány és a fordítástudomány kapcsolatában.

*

A két „párhuzamos” munkában megfigyelhetünk egy, a magyar szövegtani irodalomban jellemzően ingadozó terminushasználatot. Kabán Annamária a korreferencia, Szűcs Tibor a koreferencia/koreferenciális formát használja. Mint egyik írásomban már figyelmeztettem rá, a latin eredetű *koreferencia* ('együtt utalás') honosításában jogos lehet a kiejtéshez igazodó *korreferencia* (vö. *korreláció*, *korrepetál*), de az etimológiához mégis közelebb áll a *koreferencia*. Észrevételem szerint ez utóbbi alak az elterjedtebb a magyar szakirodalomban, tehát ezt lenne érdemes követni.

Balázs Géza

Ablonczyné Mihályka Lívია: Gazdaság és nyelv. (Lexikográfia és terminológia kézikönyvek 2.) Lexikográfia Kiadó, Pécs, 2006. 90 lap

A *Gazdaság és nyelv* címmel megjelent monográfia a *Lexikográfia és terminológia* kézikönyvek sorozat sorrendben a második, 2006-ban publikált kötete, amely – címének megfelelően – a gazdaság és nyelv kapcsolatát tárgyalja. A szerző, Ablonczyné Mihályka Lívია, a gazdasági szaknyelvi kommunikáció kutatója, a Széchenyi István Egyetem Jog- és Gazdaságtudományi Kar Nemzetközi Kommunikáció Tanszékének vezetője és a Pannon Egyetem Interdiszplináris Doktori Iskolájának oktatója, akinek már számos publikációja jelent meg e témában. Monográfiájában – amely egyben habilitációs értekezése – összefoglalja eddigi kutatásainak eredményeit a korábban már publikált részeredményekkel együtt.

A gazdaság és nyelv vizsgálata önmagában is izgalmas területet képvisel, a két terület közös pontjainak elemzésével pedig fontos és hasznos eredmények birtokába juthatunk. Napjainkban tudatossá vált a minőségi kommunikáció fontossága, és megnőtt iránta a társadalmi igény. A szaknyelv nemcsak munkaeszköz, hanem termelési tényező is, amelynek színvonalas használata konkrét, pénzre váltható értéket képvisel a gazdasági szférában. A könyv azon gazdasági szakemberek, nyelvészek és hallgatók körében tarthat érdeklődésre számot, akik tudatos nyelvhasználatra törekcszenek a gazdaság területén. Arról se feledkezzünk el, hogy a művet keményfedeles, elegáns borítója és szép kivitele is vonzóvá teszi.

Mint ahogyan ezt a szerző a könyv előszavában kifejti, a szaknyelvi kommunikáció kutatási területe napjainkban új megközelítést kíván interdiszciplináris jellege miatt. A szociolingvisztikai és pragmalingvisztikai elemzések alkalmasak arra, hogy felfedjék a nyelvi, társadalmi és gazdasági jelenségek közti összefüggéseket. A könyv arra az alapgondolatra épül, hogy mai tudásalapú társadalmunkban és globális gazdaságunkban a szakemberekkel szemben elvárás, hogy ne csak anyanyelvükön, hanem idegen nyelveken is tudjanak problémamentesen kommunikálni.

Ezt a gondolatmenetet követi a szerző a könyv felépítésében is, amelynek főbb témakörei: a társadalom, a gazdaság és a nyelv kapcsolata, a szaknyelv fogalmának értelmezése, a szaknyelvi kutatások múltjának, jelenének és jövőjének, valamint megváltozott szerepének a bemutatása, a gazdasági szaknyelv sajátosságainak elemzése, végül a szaknyelvkutatás és szaknyelvkutatás kapcsolata.

A kötet hét fejezetből áll, amelyeket a konklúziókat követő irodalomjegyzéken, névmutatón és angol nyelvű tartalomjegyzéken kívül egy igen hasznos függelék tesz teljessé, amely különböző nyelvű nyomtatott gazdasági szaknyelvi szótárak, a témához kapcsolódó internetes elérhetőségek, valamint szótárak metaadatbázisai és online szakszótárak felsorolását tartalmazza.

Az első fejezet *Társadalom – gazdaság – nyelv* címmel e három terület közötti összefüggéseket mutatja be. Ebben a fejezetben a szerző tisztázza a kulcsfontosságú alapfogalmakat, amelyekről elgondolkodtató és újszerű megközelítést nyújt. Olyan, a mai társadalmunkban sokat emlegetett és közhelyszerűvé vált fogalmakat fejt ki részletesen, mint a „new economy”, az „információ” és az „információs társadalom”, a „globalizáció”, valamint kitér az angol nyelv lingua franca szerepére. A globalizációval kapcsolatban például sokféle téveszmét oszlat el, és nem egyszerűen csak gazdasági jelenségeként kezeli. A „nemzetközi érintkezést szolgáló angol” nyelv esetében, ahogyan a szerző írja, ma már „bizonyított tény a gazdaság és a nyelv kapcsolata: a globalizációval, a gazdasági cselekvés megjelenési formáinak fejlődésével alakult ki a világon az a jelenség, hogy előtérbe kerültek bizonyos domináns nyelvek vagy inkább egy bizonyos nyelv, nevezetesen az angol használata”.

A *szaknyelv* című második fejezetet a szaknyelv értelmezésében a hazai és külföldi szakirodalmában bekövetkezett változásoknak és a szaknyelv jellemzőinek szenteli. Ahogyan azt hangsúlyozza, a szaknyelvhasználóknak szakmai háttérismerettel is rendelkezniük kell, és elosztatja azon kételyeket, hogy a szaknyelv egyenlő lenne a szakterminológiával, és szaknyelv csak az általános nyelv és még „valami plusz” volna, amely tetszőlegesen behelyettesíthető. A szaknyelvek rétegzettségének három szintjét különbözteti meg: felső réteg (tudományos nyelv), középső réteg (szakmai köznyelv) és alsó réteg (szakmai társalgási nyelv). Kiemeli a szaknyelvek ápolásának és megújításának fontosságát, mivel „egy nyelv fejlettségét az alapján is megítélhetjük, hogy alkalmas és felkészült-e a tudományok művelésére”. Rámutat arra, hogy a szakembereknek a hatékony szakmai kommunikációhoz szükségük van a szaknyelvi normák ismeretére, amelyek közül kiemeli a terminológiai normát (azaz a megfelelő terminus használata) és a szemantikai normát (azaz megfelel-e egy bizonyos fogalmat jelölő terminus a szaktudományos jelentésnek).

A harmadik fejezet, *Szaknyelvkutatás határon innen és túl* címmel, rövid áttekintést ad az erősen differenciálódó szaknyelvi kutatásokról. Ez a terület a rendszeres kutatások kezdetétől (19. század végétől), a kezdeti statisztikai, majd terminológiai kutatásoktól kezdve hatalmas változáson és fejlődésen ment keresztül napjainkig (lásd szövegszintű és interkulturális aspektusok vizsgálata). Továbbá az egyes diszciplínák is sokat változtak (pl. a terminológia határainak kiszélesedése, az e területen zajló paradigmaváltás), de feltárandó területek is kínálkoznak, mint például a szövegpragmatika. A kutatások múltjának, jelenének elemzése segítséget nyújt a jövőbeni kutatások stratégiájában megválasztásában.

A *gazdasági szaknyelv* című negyedik fejezetben a szerző a központi fogalmat úgy közelíti meg, hogy megpróbálja elhelyezni a gazdasági szaknyelvet a többi szaknyelv között, elemzi annak változásait, ezen belül is hangsúlyozottan a magyar nyelvre koncentrálna, amelynek különböző fázisait tárja elénk az „ún. szocialista gazdasági szaknyelv” jellemzőitől napjainkig. A gazdasági szak-

nyelv kutatására állandóan szükség van, eredményei az oktatásban is szükségesek, mivel napjainkban a munkaerő-piaci viszonyok feltartóztathatatlan változásának lehetünk szentanúi. Ezen felül a gazdasági szaknyelv az, amelyik leginkább közel áll a köznyelvhez, szinte mindenkit érint, jellegzetességei nehezen meghatározhatóak, és a terminusai rövid időn belül a köznyelv részévé válnak. A szerző táblázatot tesz közzé a gazdasági szaknyelv vertikális tagozódásáról, amelyben öt különböző szintet különböztet meg. Az absztrakció foka szerint a legmagasabb szintet az elméleti alaptudományok nyelvezte jelenti, amelynek használata szinte kizárólag a közgazdaságtan professzoraira jellemző, a táblázatban a legalacsonyabb szinten pedig a gazdaság képviselőinek vagy a laikusoknak a kötetlen beszélgetése szerepel.

Az írott gazdasági nyelv jellemzői képezik az ötödik fejezet témáját, amely az írott gazdasági sajtó nyelvének sajátosságait analizálja, és amelyre azért esett a választás, mert a választékos és a szakmai szint az, amely a gazdaság iránt érdeklődő művelt laikusokat leginkább érinti. Három szint felől közelítve vizsgálja meg a szerző az írott gazdasági szaknyelv jellemzőit: lexikoszemantikai, szintaktikai és pragmatikai szint. A lexikoszemantikai szinten belül elemez például olyan újkeletű jelenségeket is, mint az *e-* prefixum használata (lásd *e-commerce*) vagy olyan, a gazdasági szaknyelvet sajátosan jellemző kifejezéseket, mint például a *low cost* (azaz a *fapados* jelző kibővített használata) vagy az *euro-* előtag, amely számos összetett szóban szerepel. A pragmatikai szinten belül külön figyelmet szentel a főcímyelvnek. Számos példát találunk magyar, angol és olasz nyelven.

A hatodik fejezetben, *A szaknyelvi kommunikáció* címmel, a szerző a kommunikációs kutatások felől közelít, amelyeknek egyik alapvető feladata, hogy a nyelvi struktúrák és a nyelven kívüli tényezők között megtalálja az összefüggéseket. Egy újonnan kialakulóban lévő tudományág, a szaknyelvi pragmatika, arra helyezi a hangsúlyt, hogy a megfelelő szakmai ismeret és nyelvtudás önmagában még nem elegendő a szaknyelvi kommunikáció sikerességéhez. Egy beszédaktus sikerességéről abban az esetben beszélhetünk, ha a beszélő cselekvési szándékait a hallgató felismeri. Külön figyelmet érdemel a tipikus gazdasági nyelvhasználati formákat összefoglaló táblázat, amely az alábbi szempontokat veszi figyelembe: nyelvhasználati szféra (pl. gazdasági dokumentumok nyelve), stílus (hivatalos/írott), formák és termékek (utasítások, szerződések, körlevelek, irányelvek, szabályzatok és jelentések). Szintén táblázat segítségével illusztrálja a gazdasági kommunikáció jellegzetes műfajait (extern és intern, szóbeli és írott műfajok csoportosításával).

A könyvet *A gazdasági szaknyelv oktatása* fejezet zárja, amelynek keretein belül olyan kérdéseket jár körbe a szerző, mint a felsőoktatás tömegesedése és modernizációja, amely utóbbinak a megvalósításában az egyetemek és a vállalatok szorosabb együttműködése segíthetne. A szaknyelv iránt nagy a társadalmi igény, hiszen a munkaerőpiacon azok a munkavállalók élveznek előnyt, akik nemcsak magas szintű szakmai ismeretekkel, hanem nyelvtudással is rendelkeznek. Éppen ezért érdemes szükségletelemzéseket végezni, és ezek eredményeit felhasználni. Konkrét javaslatokat, példákat és modelleket is találunk ebben a fejezetben a gazdasági szaknyelvi oktatás megközelítési módjára és módszereire (pl. a győri szaknyelvi kommunikációs modell).

Ablonczyné Mihályka Livia monográfiája különösen a gazdasági szaknyelvet oktatók és tanulók számára forgatható haszonnal. A munka külön értéke a gazdasági szaknyelv szakirodalmának, szótárainak, online forrásainak pontos közzététele.

Tamás Dóra

Megépül a széphalmi Magyar Nyelv Múzeuma

A magyar nyelv hete idei országos megnyitójával egy időben felemelő ünnepség részesei lehettünk a Sátoraljaújhelyhez tartozó Széphalmon: sor került egy különleges múzeumépítés jelképes első kapavágására. A szemerkélő eső sem tudta elriasztani az érdeklődőket, akik meghallgatták az énekkar számait és Faludy Györgynek Óda a magyar nyelvhez című költeményét, utána pedig az ünnepi szónokokat: dr. Ódor Ferencet, a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei közgyűlés elnökét, dr. Veres László megyei múzeumi igazgatót, Fehér Józsefet, a Kazinczy Ferenc Társaság elnökét és Radványi György Ybl-díjas építészmérnököt, az új múzeumépület tervezőjét. Sokan vették azután kezükbe az ásót, a kapát vagy a gereblyét, hogy cselekvő részesei legyenek az építkezésnek. Tették jelképes volt, hiszen a hatalmas munkagépek már napok óta ásták az alapárkokat, folyt a betonozás; Kazinczy egykori gyümölcsöskertjében hamarosan emelkedni fognak a falak. A kezdeményezők örömet az sem rontja immár, hogy 13 esztendő telt el az ötlet nyilvános megfogalmazása és hat év az alapkövetéle óta, hiszen az építők vállalták, hogy egy esztendő alatt elkészülnek a munkával. Gazdasági nehézségekkel, tökehiánnyal küszködő korokban szinte páratlan ez a kultúránkat gyarapító beruházás. A Tokaj-hegylajai kistáj önkormányzatainak közös erőfeszítésével dolgozták ki az Összefogással Tokaj Világörökségéért elnevezésű programot, amelynek egyik pontja a széphalmi új épületegyüttes létrehozása, s amelyhez az Európai Unió 400 millió forintos támogatást ítélt meg. A késedelmes kezdés miatt azonban ma ez az összeg kevés a terv megvalósításához, a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei közgyűlés további 300 millió forinttal járul hozzá a költségekhez.

1994. március 19-én, a Kazinczy Ferenc Társaság közgyűlésén mondta el javaslatait Pásztor Emil, az egri főiskola tanára – mások ötletét is felhasználva – egy széphalmi magyar nyelvtörténeti múzeum létesítéséről. Elmondta, hogy évente rengetegen látogatnak el egyénileg és csoportokban Magyarország minden részéből Kazinczy széphalmi sírjához és a közelében lévő emléksarnokba, érkező látogatók az ország határain kívülről is. Hozzátette: „Széphalom vonzását tovább növelné, ha itt valósulna meg egy előadóteremmel is rendelkező országos múzeum, a magyar nyelv országosan egyedülálló múzeuma”. Elgondolásait még abban az évben közzétette a Kazinczy Ferenc Társaság Széphalom című évkönyvének 6. kötetében, majd 1995-ben a Magyar Nyelvőrben. Tervezete szerint ez a múzeum a magyar nyelv több mint ezeréves történetét mutatná be időrendben: nyelvemlékeinket, kódexeinket, nyelvtankönyveinket, szótárainkat, szakfolyóiratainkat, jeles íróink kézírását, a nyelvtudósok arcképeit.

A kezdeményezésnek figyelemre méltó visszhangja támadt. Javaslatokkal, ajánlásokkal, pártfogó nyilatkozattal segítette elő a múzeum tématervének kidolgozását a nyelvészek közül Balázs Géza, Benczedy József, Benkő Loránd, Bolla Kálmán, Deme László, Graf Rezső, Grétsy László, Kiss Jenő, Nyirkos István, Ruzsiczky Éva, Szathmári István, Wacha Imre, az irodalomtörténészek részéről Busa Margit, Kovács Sándor Iván, Maróti István, Nemeskürty István, Praznovszky Mihály, a néprajzos Dankó Imre, a történész Veres László, Kárpáti László művészettörténész, Kazinczy Ferenc mérnök, az író egyenes ági leszármazottja, Pál Mihály szobrászművész, Csete Ildikó textilművész, Szabó Magda író. Megnyilatkozásaik nyomán egyre határozottabban körvonalazódtak az új múzeum célkitűzései, tartalmi kérdései, meg tudtuk fogalmazni az új intézmény küldetését,

működésének jellemzőit. Kétségtelen, hogy anyanyelvünk múzeuma tágítani fogja az élmény- és ismeretszerzés alkalmait, amennyiben otthont ad – a Kazinczy életútját és életművét szemléltető, az író egykori dolgozószobája helyén emelt emléksarnok tárlata mellett – egy tágabb kiállítási területnek, az egyéni elmélyedést szolgáló foglalkoztató helynek, a vendéglátó térnek, egy korszerűen berendezett előadó-, illetve konferenciateremnek, amely a látogató csoportok befogadása mellett helyet adhatna nyelvtudományi rendezvényeknek és az Édes anyanyelvünk középiskolai országos nyelvhasználati verseny díjkiosztó ünnepségének is. A széphalmi nyelv-múzeum emellett a maga gyűjteményeivel és infrastruktúrájával alkalmas műhelye lehet a tudományos kutatómunkának.

A széphalmi Magyar Nyelv Múzeuma a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei múzeumi szervezet egyik intézménye lesz, amely a közvetlen igazgatást tekintve a sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc múzeumhoz kapcsolódik. Küldetése az, hogy a hely adottságait a *genius loci* kisugárzását is hasznosítva a magyar nemzeti műveltség egyik alapértékét, az anyanyelvi kultúrát közvetítse a látogatókhoz. A múzeum regionális betagozottsága ellenére a maga gyűjtőkörében általános tematikájú közgyűjtemény, amely a magyarul beszélő közösségek teljes körére kiterjeszti érdeklődését az ország határain belül és kívül. Feladata lenne, hogy összegyűjtse, bemutassa és – kutatási programjának keretein belül – feldolgozza a magyar nyelv történeti útját, a nyelvhasználati formákat, a nyelvtudomány eredményeit, a nyelvek és nyelvváltozatok egymásra hatását. Közösségi és egyéni programokat kínál az érdeklődő közönség és kiemelten a diákság, az iskolai csoportok számára az anyanyelvi ismeretek elmélyítése, a nyelvhasználat fejlesztése érdekében. Rendezvények, konferenciák szervezésével járul hozzá az anyanyelvi műveltség terjesztéséhez, a tapasztalatcsere, a továbbképzés fórumait biztosítja a szakembereknek. Ajánlásokat tesz a szabadidő kulturált eltöltéséhez, tartalmas szórakozáshoz az országjáró csoportoknak, a kirándulóknak. A széphalmi Kazinczy-emlékhely a természeti-táji adottságok, a sírkert, az emléksarnok, az új múzeumi létesítmény együttesével egyben a környezetkultúra egyik gyarapító helye, amely a maga komplexitásában hat a látogatóra. Az alapítók szándéka szerint ez a múzeum sokat segíthet az iskolai osztályok anyanyelvi nevelésében, mivel sajátos eszközeivel kiegészíti az iskolák magyar nyelvi nevelő-oktató munkáját.

A magyar nyelv múzeumának létrehozása és működtetése nemzeti érdek és feladat, hiszen a magyar nyelv az egész világ magyarságának közös tulajdona: őseinké, a miénk, az utódainké. A magyar nyelv múzeuma tehát nemzeti múltunk és jelenünk nyelvi kincsestárának bemutatásával hasznosan szolgálhatja anyanyelvünk, nemzeti művelődésünk, nemzeti emelkedésünk ügyét. Ugyanakkor szemlélteti azt is, miképp kerültünk és kerülünk kölcsönhatással járó folyamatokba a történelmünk során velünk együtt élő, nyelvi hatásokat is közvetítő más közösségekkel; s hogy hol a helye a magyarnak a nyelvek családjában, Európa népeinek soknyelvű világában. Széphalom nyelvhatáron fekszik, s amikor Kazinczy példáját követve felmutatjuk a magunk nyelvének jellemzőit, gazdagságát, szépségét, nem becsüljük le a másként beszélők anyanyelvi kultúráját, keressük a különbségek és hasonlóságok történeti és strukturális jegyeit, a nyelvi egymásra hatás jelenségeit, miközben tiszteletben tartjuk mások nyelvi tudatát. Édesanyánk nyelvének, közös nemzeti kincsünknek, az édes anyanyelvnek a megbecsülése mellett feladata ennek a múzeumnak, hogy vizsgálja és szemléltesse a magyarsággal együtt élő nemzetiségeknek, a szomszédos országok etnikai csoportjainak, valamint az Új Világba került honfitársaink nyelvváltásának nyelvi jellemzőit a sajátos kulturális értékek elismerésével.

Amikor az intézményt múzeumnak nevezzük, nem a magyar nyelvet kívánjuk konzerválni, egzotikus gyűjteményként mutogatni, hanem azokra az alapfunkciókra utalunk, amelyek a többi közgyűjteményhez hasonló irányt szabnak meg számára: a kiállítóhelyi szerep mellett saját gyűjteményeket alakít ki, gondoz és gyarapít, emellett kutatási és közművelődési feladatokat vállal. Mint minden múzeum, ez is értékeknek a megőrző helye. Továbbra is törekednie kell a Kazinczy Ferenc életére és munkásságára vonatkozó dokumentumok gyűjtésére, ezen túl azonban gyűjtőkörébe tartoznak még a következők: írott dokumentumok a nyelvtörténet különböző korszakaiból, magyar nyelvű alkotóktól (kéziratok, könyvek, nyelvtudósok könyvtári hagyatéka); hangzó anyagok a magyar nyelv-

változatok tanulmányozására és szemléltetésére, illetve híres magyarok, alkotók, a szép magyar beszéd kiváló művelőinek megszólalásaiból; a magyar nyelvvel foglalkozó alapművek, kézikönyvek, folyóiratok; a magyarországi többnyelvűség dokumentumai; a zempléni és abaúji régió (hazai és szlovákiai) helyismereti irodalma, továbbá az adattár a múzeum munkatársainak és külső kutatóinak gyűjtéséből.

A Magyar Nyelv Múzeumában folyó tudományos kutatás irányai természetesen az intézmény alapfeladataival függnek össze. Az épületben szakkönyvtár, adattár, elektronikus médiatár, raktár, irodai infrastruktúra, továbbá szálláslehetőség áll majd a kutatók rendelkezésére. A múzeum szakalkalmazottai mellett tehát külső kutatók fogadására is van lehetőség. Az intézmény a magyar nyelvtudomány különböző témaköreiből pályázatokat ír ki, s a pályázati témák kidolgozásához, illetve ösztöndíjasok vagy doktorjelöltek fogadására kutatóbázisként szolgál.

A múzeum kiemelt közművelődési feladata a programszervezés. Hatókörük szerint a múzeumi programok szólhatnak egyénekhez, illetve készülhetnek csoportok számára. Az egyéni foglalkozások válfajaiként az intézmény kínálata a multimédiás eszközökre (beleértve a világhálóhoz való hozzáférést) és a könyvtárra épül; lehetőséget teremt a számítógépes adatbázis használatára, interaktív tanulási, ismeretbővítő programok alkalmazására, egyéni tudáspróbára, anyaggyűjtésre (dolgozathoz, előadáshoz). A csoportos foglalkozásokat elsősorban iskolai osztályoknak ajánlhatja a múzeum, felnőtt látogatócsoportok is igénybe vehetik azonban e szolgáltatások valamelyikét. Ilyen az előadás a magyar nyelvvel kapcsolatos témákról (nyelvtörténet; a nyelv rendszere, szókincese, hangállománya; a nyelvhasználat szintjei és társadalmi-területi változatai; retorika; stilisztika; nyelvhelyesség és nyelvművelés; helyesírás; beszédművelés; stb.); továbbá a széphalmi emlékhelyről, Kazinczyról, a régió történelmi, irodalmi és nyelvi hagyományairól, a természeti és a szellemi környezet védelméről; vetélkedő a magyar nyelv ismeretköréinek és főként használatának különböző témáiból; nyelvi játékban való részvétel; szerkesztett irodalmi műsorok megtekintése, videofilmek bemutatása.

A megvalósítandó múzeum állandó kiállítása időrendben mutatná be a magyar nyelv történetét, adna képet táji tagozódásáról, mai változatairól. Szöveges táblák, térképek szemléltetnék benne nyelvünk eredetét, rokonságát, fejlődési korszakait. Egységes stílusú, könnyen érthető és szemléletes bevezető, összekötő és magyarázó szövegek foglalhatják egységbe a teljes kiállított anyagot. A különböző korszakok és témakörök között klasszikusaink felnagyított idézetei, vallomásai jelenhetnek meg az anyanyelvről. Kiállíthatók a nagy nyelvtudósok arcképei, főbb műveikkel a 16. századtól napjainkig.

Térképen mutathatjuk be, hogy a Kárpát-medencében hol éltek, hol élnek magyarok. Hogy Trianon előtt mi volt a helyzet, azt jól szemlélteti Teleki Pál térképe, amely az 1910. évi népszámlálás alapján rögzítette a magyar és más nemzetek, nemzetiségek lakta területeket, érzékelteti a népsűrűséget is. Egy tablón azt is vázoljuk, hogy a ma élő 14–15 milliányi magyar anyanyelvű egyén lakóhelye hogyan oszlik meg a nagyvilágban. A mai magyar nyelvjárásokat egyrészt térképen, másrészt hangfelvételekkel, a jellemző sajtósájak tablón való kiemelésével mutathatjuk be.

Leghíresebb nyelvemlékeinket eredetiben nem lehet idehozni, de a táblákon megjelenhetnek a belőlük kinagyított színes másolatok. Így lehet közel hozni a látogatókhoz a Tihanyi apátság alapítólevelének, Anonymus krónikájának latin szövegbeli magyar szavait, azután a Halotti beszéd és könyörgés, az Ómagyar Mária-siralom már összefüggő magyar szövegét, amelyek Árpád-házi királyaink korának magyar nyelvét őrzik. A múzeumnak érzékeltetnie kell, hogy legtöbb írónk és költőnk a magyar nyelvnek is művelője volt, így Balassi Bálint, Rimay János, Zrínyi Miklós, Szenci Molnár Albert, Bethlen Miklós, Pázmány Péter, Mikes Kelemen, Kazinczy Ferenc, Verseghy Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály, Vörösmarty Mihály, Czuczor Gergely, Petőfi Sándor, Arany János, Jókai Mór, Ady Endre, Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond, Németh László, Illyés Gyula, Weöres Sándor és mások. Mellettük ott a helyük azoknak a törekvéseknek, amelyek a magyarországi többnyelvűség példái: Zrínyi Pétertől Vitkovics Mihályon, Hviezdoslav-Ország Pálon át a német (szász), görög és zsidó vonatkozásokig. Helyük van a kiállításon az anyanyelvteremtő és nyelvapoló erőfe-

szítéseknek, mozgalmaknak. A magyar nyelvfejlődés bemutatása során érzékeltetni kell azt a tágabb nyelvi környezetet, amelyben a változások lezajlanak, tehát a hivatalos latin és német nyelv határait és a magyarországi más ajkú népcsoportok nyelvi öntudatosodását egyaránt. Így segítheti elő a bemutatás a hazai nyelvkérdés koronként igen bonyolult kérdéskörének megértését. Hatásosan szemléltethető, miképp válik a magyar nyelv alkalmassá arra, hogy a világirodalom nagyjait befogadja. Nem térhet ki az anyag a legújabb idők kihívásai elől sem; a globalizáció nyelvi következményei, a világháló és a számítógép kora főbb jellemzőivel megjelenik az állandó kiállítás végén.

A Magyar Nyelv Múzeuma külön tereket biztosít alkalmi kiállítások rendezésére, illetve kisebb tudományos konferenciák, kiegészítő programok szervezésére. Ehhez rendelkezik a megfelelő infrastruktúrával és vendéglátó térrel. Az emlékcarnok Kazinczy-kiállítása és a magyar nyelv történeti útját bemutató állandó kiállítás mellett a többféle térszerkezet kialakítását lehetővé tevő előadóterem, illetve az ovális kisterem kínál lehetőséget friss, alkalmi, időszaki programokra. Ilyen eseményekre természetesen a parkban, szabadterén is sor kerülhet. Az intézmény egyrészt küldetéséből fakadóan, másrészt a térség idegenforgalmát élénkítő konferenciaturizmus szolgálatában munkaterv szerint s előzetes megállapodás alapján rendezvényeknek ad otthont. Ezek főbb típusai: időszaki kiállítások a magyar nyelvtörténet egy-egy eseménye, jelentős szereplője tiszteletére, az állandó kiállítás anyagát kiegészítő tematikus tárlat (pl. a Biblia magyarul), illetve képzőművészeti kiállítás (pl. jeles könyvillusztrációk).

Hangversenyek, irodalmi estek, matinéik számára is van hely, amelyek célja az emlékhely és a múzeum lehetőségeinek propagálása, vonzásának erősítése; előzetesen meghirdetett műsorterv alapján (kamaramuzsika, szólókoncert, énekkari bemutató), alkalmi irodalmi műsor (versmondók, irodalmi színpadok bemutatkozása). Tudományos konferenciák, kulturális találkozók szervezhetők az intézmény profiljának megfelelő témakörökben éves programterv alapján; az igényekhez igazodóan alkalmanként szervezhetők idegenvezetéssel vagy anélkül kiegészítő programok: séta a parkban, a természeti értékek megfigyelésével, a magyar alkotók panteonjának megtekintése, tájékozódás a nyelvcsaládok ligetében. A múzeum saját parkolót, büfét, emléktárgyakat árusító boltot tart fenn.

A Magyar Nyelv Múzeuma mind kiállításainak összeállítása, mind programjainak megszervezése során tervszerűen együttműködik a rokon profilú közintézményekkel, szakmai egyesületekkel. A Magyar Nyelv Múzeuma támaszkodni kíván az egyének és intézmények (gazdasági társaságok) szponzori támogatására. Nemcsak a működési feltételek biztosításához igényli a hozzájárulásokat, hanem az intézmény és környezete teljes kiépítéséhez, bővítéséhez is. A halhatatlanok csarnoka számára például felajánlások, adományok útján kívánjuk az évek során a szoborportrék, illetve reliefek megalkotásának anyagi fedezetét biztosítani.

A múzeum keresi a kapcsolódás lehetőségeit az ENSZ és az Európa Tanács szakosított szervezeteinek programjaihoz egyrészt a magyar nyelvi kultúra megismertetése, másrészt a nemzetek és kultúrák közötti együttműködés céljából.

Kováts Dániel

Ötéves a Szemere Gyula anyanyelv-pedagógiai kutatócsoport

2007 őszén ünnepli megalakulásának ötödik évfordulóját az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Magyar Nyelvtudományi Társaság keretében működő kutatócsoport. Tagja több mint harminc olyan elkötelezett szakember, akik a magyarországi tanító- és tanárképző intézményekben a pedagógusképzés és az anyanyelvi nevelés megújulását szolgálják. A csoport tagjai évente legalább négy alkalommal az ELTE-n találkoznak, ezekre a szakmai összefüvetekre gyakran neves előadókat hívunk meg, vendégünk volt már: Czike Bernadett, Golnhofer Erzsébet, Nahalka István és Pléh Csaba is.

Az elmúlt öt esztendőben elméleti és gyakorlati kutatásokat végeztünk: a grammatika tanítása, a szövegértés, a fogalmazás és a helyesírás fejlesztése témakörökben. Munkánk eredményét az utóbbi három évben az ELTE-n megrendezett, már hagyományossá vált őszi szakmai napon közel ezer tanítónak, magyartanárnak mutattuk be.

Kiemelt céljaink közé tartozik az is, hogy mind a közoktatásban, mind a pedagógusképzésben segítsük az aktív, interaktív és reflektív tanulást szolgáló tanulási és tanítási módszerek megismerését, elterjedését.

Szakmai feladatunk még az országos anyanyelv-tanítási verseny előkészítése. Az első versenyt – a tanítóképző főiskolák debreceni versenyének hagyományait folytatva – az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke hirdette meg 2000 őszén a tanárképző főiskolák és a tudományegyetemek számára, azóta évente más-más felsőoktatási intézmény vállalja a kétnapos verseny megrendezését. A kutatócsoport tagjai munkájukkal, szakmai hozzáértésükkel támogatják a Magyar Nyelvtudományi Társaság Magyartanári Tagozatának sokrétű tevékenységét is. A múlt értékes örökségét megtartva és továbbfejlesztve kutatjuk a jövő lehetőségeit. Magunkénak valljuk névadónk, Szemere Gyula gondolatát: „A múlt és a jövő így harmóniában formálhatja a jelent.”

Antalné Szabó Ágnes
a kutatócsoport pedagógiai vezetője

A Magyar Nyelvőrnek ez a száma
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága,
valamint
a Nemzeti Kulturális Alap (Oktatási és Kulturális Minisztérium)
támogatásával jelent meg.

nka

Nemzeti Kulturális Alap

OKM

OKTATÁSI ÉS KULTURÁLIS MINISZTERIUM

2001 ÁPR 28.

Szemle

<i>Balázs Géza: A szóbeliség-írásbeliség paradigma. Benczik Vilmos két könyvéről</i>	495
<i>Balázs Géza: Párhuzamos fordítások nyelvi megközelítése</i>	499
<i>Ablonczyné Mihályka Lívია: Gazdaság és nyelv (Ismerteti: Tamás Dóra)</i>	501

A Nyelvőr hírei

<i>Kováts Dániel: Megépül a széphalmi Magyar Nyelv Múzeuma</i>	504
<i>Antalné Szabó Ágnes: Ötéves a Szemere Gyula anyanyelv-pedagógiai kutatócsoport</i>	507

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.)
Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon:
303-3440. További információ: 06-80-444-444.

Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.,
tel./fax: 201-8891).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban
(Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási
Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar
utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~nyelvor/>.
Email-címünk: nyelvor@c3.hu.

Ára: 300,- Ft

Előfizetés egy évre: 1200,- Ft

Nyomtatott: ISSN 0025-0236
Webváltozat: ISSN 1585-4515

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltárizsentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.
152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.
216. Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. XIV. anyanyelv-
oktatási napok. Szerk. **Raisz Rózsa és Zimányi Árpád.** 2002. 2000 Ft.
217. **Benkő Loránd:** Nyárádmente földrajzinevei. 2001. 700 Ft.
219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában. 2003. 1000 Ft.
221. Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. Szerk. **Kiss Jenő.** 2004. 1500 Ft.
222. **Szenczi Molnár Albert:** Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám könyvtári forgalomban nem kapható!)
224. Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2005. 1500 Ft.
225. Vallanak a neveink múltjáról és jelenéről. Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Névtani konferencia Nyitrán 2005. júni. 2–4. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2006. 1500 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.